११/१

अथ

११/1

ग्रन्थनामः-	"वेदान्तकल्पतरुः"
कर्तृनामः-	"भगवदमलानन्दः"
विषयः-	अद्वैतवेदान्तशास्त्रम्

Vedanta Kalpataru

866

११
१

अथ
वेदान्तकल्पतरुः

११
1

११
1

वाचस्पतिव्याख्या वेदांतकल्पतरु प्रथमाध्यायारंभः
पत्राणि १६८

भगवदमलानन्दविरचितः

(भामतीव्याख्यानर)

वे॰कल्प॰ ११

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीमेधादक्षिणामूर्त्तिगुरवे नमः॥ प्रदत्तानंतजीवैर्बहुवि
धजगदध्यासमधरं विपद्यद्यामालेख्यमलिनत्तामोभिकलितं। तदुन्मुद्रत्तानप्रततसुखस ब्रह्मपरमं
नमस्यामः प्रसक्तक्षतिशतसिरोभिः प्रकटितं॥१॥ बोधाभीष्टप्रदातेर बोधयतिमिरं हद्योमगंदारमन्त्र
वारिधिमुन्नतिं च गमयन्सोमः सदोदेति यः॥ तं संसारसहस्ररश्मिजनितक्लेशापहं दक्षिणामूर्त्तिं निर्मल
१ योगिचित्तचरणांभोजं भजे शंकरं॥२॥ माद्यन्मोहमहेभकुंभदलनप्रोद्भूतसन्मौक्तिकद्योताल्लंकृतस
त्स्वबोधवपुः श्रीमान्नृकेठीरवः। प्रल्हादोक्तगिरः प्रमाणनविधौ दिव्याकृतिस्तंभतो निर्यातः प्रकटी
भवेत्स हृदयांभोजे ममाखंडितं॥३॥ ललितैः पदविन्यासैर्यान्नृत्यति विबुधवदनरंगेषु॥ सच्छास्त्रवे
प्रभिन्नि ४ वाचेत्सरस्वतीं तां नमस्यामः। भजमानविघ्नभित्तिं कुद्दालमिव करेण रदं। दधतं महागणेशं प्रणौमि
सकलेष्टसंपदं ददतं। यन्न्यायरत्नग्रथिताम्नबोधसौरभ्यगर्भक्षतिपद्ममाला। प्रसाधयत्यद्भुतमात्मतत्वं
तं व्याससमाधयं कृतमानतोस्मि॥६॥ वेदांतार्थतदाभासक्षीरनीरविवेकिनं। नमामि भगवत्पादं परहंसधुरंधरं॥७॥
स्वमं प्रमं सुखं प्रलस्यारक्षितविग्रहं। ममार्थानुभवानंदपरक्षीतं गुरुं नुमः॥८॥ विद्याप्रश्रयसेयमाः राम
१

५ मफलांतं निक्षिप्यानतः पुंसां हस्तगताभवंतिसहसा कामाः एपवीक्षावशात्॥ आनंदात्मयतीश्वरं तम
मतिशं वंदे गुरूणां गुरुं ल भ्यं मत्पदपद्मयुग्ममनघं युक्तैपरं नंतैर्मया। ९॥ त्रयं पथ्यं पथिकाः स्फुटं ति
मुकुलायसोद्यमे कोप्युत्तमाकुर्वंसपिमित्रमोहतिमिरं लोकस्य संशाम्यति। प्रोघत्तारकदिव्यदीप्तिपर
मं कोमालिनीराजते गोभिर्यस्य सुखप्रकाशपापितानंतं नौमि विद्यागुरुं॥१०॥ वेदमार्गवाचस्पतिरपि सम्यक्
सुरक्षितं वक्रे। न मविजितवादि देसः सजयति विबुधेश्वराचार्यः॥ ११॥ हृद्गेमं वेदे कांतान्तपमपविटपो भ
रिशाखाविचारः स धर्मो जीर्णपर्णः समुदितपरमब्रह्मबोधप्रसूनः। सा त्वा हत्वा वचेमं ददद्मृतफलं जी
वश्रेष्ठशाखीन्द्रः संसाराकौ प्रत्यन्तापश्रमप्यनतिपुण्यस्तन्मतेकल्पवृक्षः॥१२॥ कीर्तीमादववंशांकुन्नमय
श्रीजेत्रदेवाम्नजे हृस्मे प्रमाभ्रतिभ्रतत्लंसहृमकृदेवेन संविभ्रति॥ भोगींद्रेपरि मुंचति क्षिति भरश्रो
द्रू तद्दीर्घश्रमं वेदांतोपवनसमंडनकं रंप्रस्तौमि कल्पद्रुमं॥१३॥ श्रीमच्छारीरकव्याख्यामाः प्रारिप्सि
ताया अविघ्नसमाप्त्यादिसिद्ध्येशास्त्र प्रतिपाद्यां परां देवतां प्रणमन्शास्त्रीमविषयादिदर्शमति॥
ज्ञानिर्वाच्येति। एकाक्ति अविद्याअनादिभावरूपादेवताधिकरणेवक्ष्यते। अनाद्यर्वपूर्वविभ्रमसंस्कारः।

वे·कल·१ ॥ १ ॥ तद्दवि द्याद्वितयंसत्वासत्वाभ्यामनिर्वाच्यंसचिवंसरुकारि यस्तत्तेभ्यात त्सचिवता ब्रह्मणस्तद्विवक्षतात दाश्रम
स्तु जीवाए वेति वक्ष्यते। नचा विद्यासचिवे ब्रह्मणो ऽनीश्वरत्वं· उपकारसस्यात्तं अविद्यातकत्वादितात्· प्र
भवतद्रत्यादि। अतत्वतो ऽन्यथाभावो विवर्तः। न केवलं भूतानां ब्रह्मविवर्तत्वमपि तु जीवानामपि चराचरश
रीरोपाधिकानां तत्प्रतिबिंबत्वेन तद्विवर्तत्वे त्याह। यत्त इति· अथवा भूतेषु देवेषु भौतिकेषु ये रपि हिरण्य
गर्भ द्वारा ब्रह्मैव कर्तृ इत्यनेनोक्तं। एवमज्ञातविपर्यस्तत्वाभ्यां विषयत्वमुक्त्वा प्रयोजनतामाह॥ अपरिमि
तेति। जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं ज्ञानपदसूचितं वेदकर्तृत्वा
दिना साधयति· निश्वसितमिति। वीक्षणमात्रेण सृष्टत्वाद्भूतानि वीक्षितं॥ हिरण्यगर्भद्वारा साध्यं च
राचरं वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यं श्वसितसाम्यात् श्वसितं। सर्वज्ञत्वसिद्ध्यर्थं चेतनधर्मस्तु तिमत्वेनचेतन राम
तां संभावयति· अस्य चेति॥ यद्यपि विना ऽभ्यासेन नामरूपस्य विप्रलयकर्तृत्वा ब्रह्मानेनत्कृतं॥ मी
षड्भिरिति· ईश्वरस्य षडंगानि पुराणे क्तानि· सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रता नित्यमलुप्त
शक्तिः। अनंतशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्येति· अथवा नित्यपुराणोपबृंहते·

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च · अव्ययानि द
शैतानि नित्यं तिष्ठंति शंकरे इति । वेदस्य षडंगानि निरुक्तादीनि · अव्ययानि चादमः । तिलकग्रंथः
स्वामी तिलकस्वामी । सर्वसिद्धिविधायित्वं स्मृतिसिद्धं · आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा ·
महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयादिति · वेधसे विधात्रे · ईश्वराय हरेर्ज्ञानशक्तेरवता
रः प्रादुर्भावो यस्मिन्स तः । तथाह पराशरः । द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने । वेदमेकं सुबहुधा
कुरुते जगतो हितमिति · इह भगवता सूत्रकारेण साधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासामुपदिश्य
तां जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वे समस्तविचारांतं तदाक्षेपसमाधानपरतामाह कोऽयमिष्यतः प्रा
क्तेन सभाष्यस्य दर्शयति · अथेत्यादि ११ इतीरितेन · अथशब्दः प्रतिग्रंथमारंभानंतर्यार्थः । इहाहं
ब्रह्मपदगम्यमात्मानमुपनिषत्प्रतिपाद्यमापाद्य जिज्ञास्यत्वाक्षेपः । तस्य पुनर्ब्रह्मत्वेऽपाक्षेतु तदतिरिक्तं ब्रह्मलो
रीहत्वात्तस्य वेदांते भवबलिदे विचारविषयत्वाक्षेपः इति भेदः । जिज्ञास्यत्वव्यापके संदेहप्रयोजन
वित्वद्वितये वासंदिग्धत्वनिःप्रयोजनत्वे तयोरुपलब्धिः । ततश्च व्यापकाभावे व्याप्यजिज्ञास्यत्वाभाव
इत्यर्थः । अत्र प्रयोगो मुमुक्षुकारणब्रह्म न विचार्यं निःप्रयोजनत्वासंदिग्धत्वात् तथाविधकुंभवत् · तथा प्रयोजक

गभावेन भवति भेदप्रतीतिः। एतेन घमपि तित्तु सामानाधिकरण्यप्रयोगेणं तथात्वं कारप्रयोगेपीत्तिन विशेषः
कश्चिद्दत्त आह· इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति· यद्यप्युभयत्र योगे रूपत्वमविशिष्टं तथापि विरलप्रयो
गत्वात्पुरुषत्वमर्हमिति सामानाधिकरण्यप्रयोगे एवं तत्र तदन्यभेदं तिरोदधीते सन्तमभेदसिद्धिः। इमे व य
मितित्तु बहु[redacted]लप्रयोगत्वेन निरूढमिति ति
रोदधीत भेदमतो नासन्तभेदसिद्धिः॥ इदमेतेन वलान्येणि कत्वा विशेषेपि प्रयोगबाहुल्याबाहुल्य
भ्यां निरूढसांप्रतिकत्वे यथापरः श्रुङ्गेर भंगनामा वर्धवाक इति प्रयुंजते बहुलं वेदाश्रक
यश्च· श्रयमहस्मीति एते व यमिमे दाराः कन्ये यं कुलजीवितमित्यादि· न सकावस्थानं घ
टांते विवक्षितं दार्ष्टांतिके इतरभावात् किंत्वन्योन्यात्मना स्फुरणमित्यभिप्रेत्याह· परस्परेति· ननूलूकका
दैः प्रकाशे पक्षितमस्त्वारोपस्तत्राह· न हीति· समुदायवर्त्तिनो भेदेन भासमाने वर्त्तीव वर्त्तेते यतोऽतस्तथा
उलूककादेरविवेकादारोप इत्यर्थः। इतरेतरभावानुपपत्तिर्नामेतरेतरभावप्रतीत्यनुपपत्तिर्विवक्षि
ता· तन्मात्रानुपपत्तिसाधने ऽध्यासवादिनं प्रति सिद्धसाधनत्वादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तेऽप्यस्त्वावक्षि
परस्परात्मतयाप्रतिपत्तुमिति· इतरस्येतरत्र भाव इति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेधः स्या

गभावेन भवति भेदप्रतीतिः। एतेवमपि तित्तु सामानाधिकरण्यंगोणं तथात्वं कारप्रयोगेपीति न विशेषः
कश्चिदत्राह। इति बकुलं प्रयोगदर्शनादिति। यद्यप्युभयत्रगौणत्वमविशिष्टं तथापि विरलप्रयो
गत्वात्तमुरुत्वमरूमिति सामानाधिकरण्ये गौणत्वं तत्तत्र भेदं तिरोदधीते संतमेव सिद्धिः। इमेवय
मिति तु बकु[redacted]लप्रयोगत्वेन निरूढमिति तिति
रोदधीत भेदमतो नास्यं तत्र भेदसिद्धिः॥ इयमेतेन्वला दीणि कत्वा विशेषे पि प्रयोगबाकुल्याबाकुल्या
भ्यां निरूढं सांप्रतिकरे यथापरः। शुक्लो रयो गमनामा वत्र वाक इति प्रयुंजते बकुलं वेदाश्च कव
यश्च। अयमरूमहस्मीति एतेवयमिमे दाराः कन्यपं कुलजीवितमित्यादि। न सकावस्थानं दृ
ष्टांते विवक्षितं दार्ष्टांतिके तरभावात्किंत्वन्योन्यात्मना स्फुरणमित्यभिप्रेत्याह। परस्परेति। नन्वलूक
दिः प्रकाशेप्यस्तितमस्त्वारोपस्तत्राह। न हीति। समुदाचरंत्यो भेदेन भासमानेवत्रीवर्तते यथोलूकतथा।
उलूकादेरविवेकादारोप इत्यर्थः। इतरेतरभावानुपपत्तिर्नामेतरेतरभावप्रतीत्यनुपपत्तिर्विवक्षि
ता। तन्मात्रानुपपत्तिसाधने ऽध्यासवादिनं प्रति सिद्धसाधनत्वादित्यभिप्रेत्य दृष्टांतेष्वित्याव कि
परस्परात्मताप्रतिपत्तुमिति। इतरस्येतरत्रभाव इति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेधः स्या

गभावेन भवति भेदप्रतीतिः। एतेवमपि किंतु सामानाधिकरण्यं गौणं तथाहंकारप्रयोगेपीति न विशेषः
कश्चिदतस्त्राह॰ इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति॰ मयमनुभमत्रगौणत्वमविशिष्टं तथापि विरलप्रयो
गत्वात्सुखत्वमहमितिसामानाधिकरण्ये गौणत्वं ततस्तत्र भेदं तिरोदधीतेसंतभेदसिद्धिः। इमेवम
मितितु बहु [redacted] लप्रयोगत्वेन निरूढमितिति
रोदधीतभेदमतो नासंतभेदसिद्धिः॥ इत्थमेते च ला लोणि कत्वा विशेषेपि प्रयोगबाहुल्याबाहुल्य
भ्यां निरूढसांप्रतिकत्वे यथा पटः शुक्लो रयोगनामावत्रेवाक इति प्रयुंजते बहुलं वेदाश्चक
यश्च॰ अयमहं महस्मीति एतेवमपि मे दाराः कल्पेयं कुलजीवितमित्यादि॰ नसकावस्थानं दृ
ष्टांते विवक्षितं दार्ष्टांतिकेतरभावात्किंत्वन्योन्यात्मना ऽस्फुरणमित्यभिप्रेत्याह॰ परस्परेति॰ ननु लूतका
दिः प्रकाशेप्यक्षितमस्त्वारोपस्तत्राह॰ नहीति॰ समुदाचरंत्यो भेदेन भासमानेवर्त्तीवर्त्तेतयोर्लूतया॰
उलूकादेरविवेकादारोप इत्यर्थः। इतरेतरभावानुपपत्तिर्नामेतरेतरभावप्रतीत्यनुपपत्तिर्विवक्षि
ता॰ तन्मात्रानुपपत्तिसाधने ऽध्यासवादिनं प्रतिसिद्धसाधनत्वादित्यभिप्रेत्य दृष्टांतेस्थित्वाव कि
परस्परात्मतयाप्रतिपत्तुमिति॰ इतरस्येतरत्रभाव इति योजने धर्मिणोरपि संसर्गाध्यासनिषेधः सा

वे॰ कल्प॰ त्याचसिद्धसाधनंतादात्म्याध्यासाभ्युपगमात्तन्निवृत्त्यर्थमाह॥ इतरेतरत्वमिति॥ चितिमनोभूता
स्तु॥ स्वरूपवत इति॥ गगनस्यनलस्वगतसवितृकर्त्रादिप्रतिबिंबनद्वारासलिलेप्रतिबिंबि
तत्वविभ्रमः। ततस्वरूपवतएवप्रतिबिंबभाक्त्वमित्याप्तेर्नव्यभिचारः॥ आत्मनस्तुनाति
प्रतिबिंबितत्वविभ्रमकारंकिंचिद्रूपमित्यर्थः॥ धर्माध्यासोहिधर्मितोरेकरोपेणप्रतिबिंबभावेनवाद्दृष्ट
६ रूपप्रतिबिंबभावेनिरस्तेआरोपःशिष्यतइत्याहपारिशेष्यादिति॥ अध्यासानुपपत्तिमुक्त्वातदभावोपसंहार
र्थमतोस्मत्प्रत्ययेत्यादिभाष्यं। अथवाहंमनुष्यइत्यादिप्रतीतावतस्मिंस्तत्प्रतीतित्वसाध्यासलक्षणस्य
भावेसिद्धेलक्ष्याध्यासरूपत्वस्याभावप्रदर्शनार्थं॥ विषयविपर्ययेणेति॥ विषयोचेतनस्तस्यविपर्ययश्चेत
नंरूपंभावेतरीमा॥ चिदात्मन्येकारोपेहिविषयस्यचेतनत्वमिवभवतीति॥ तथापीतिभाष्यस्यचिताध्य
साभावहेतोर्विवेकग्रहस्यासिद्धिमाह॥ इदमत्राकूतमित्यादिना॥ यथाज्ञातादिष्वात्मत्वंगीयतेतथात्मन्यपि
नुभवेयदिप्रकाशेतनत्वेतदस्तीतिमोजना॥ परामर्शोमिथ्येतिनिर्देशः क्रियासमभिहारःपौनःपुन्यं॥ दर्शनीमासंदर्शी
नत्वेनदस्तीतियदुक्तंतत्प्रपंचयत्यहमनुभवत्विति॥ उपलब्धोविपर्यासोस्यनास्तीत्यन्वयः हहवोहमनुभवः राम
कथंविपर्यासस्यानुभवइत्यर्थः। कथमात्मतत्वगोचरइत्यत्रात्मतत्त्वे [illegible] ।। मादिनातात्पर्यसिद्धावप्युप ६

जीव्यविरोधादप्रामाण्यमाशंक्याह· नचेत्यादिना· ज्येष्ठस्यापि पौर्वापर्यन्यायेन बाधमाशंक्याह· तद
पेक्षास्येति· आगमस्य किं स्वजन्यज्ञानगतप्रमितित्वे अपेक्षा उत तदुत्पत्तौ· आद्येपि किं विपर्ययस्या
कानिरासाय संवादाय वा· एतद्द्वयं निरस्य द्वितीयं शंकते· प्रमितावि ति· आगमस्य किं प्रत्यक्षगतप्रा
वहारिकप्रामाण्येन विरोध उत तत्त्वावेदकत्वेन नाद्य इत्याह· नेति· द्वितीयं प्रत्याह· न तत्त्वेति· प्र
त्यक्षप्रामाण्यं निराकृत्योपजीवकत्वार्थत्वं निरस्यति· नचानन्यपरमिति· पूर्वमेवागृहीतवस्तुत्वमिदमुक्तमिद
नीमुपजीव्यविरोधाभावाभिधायकेशब्देपौलन्यः शाब्दार्थेन भवतीतिप्राबल्यस्याभिलोकं· तत्तु
त्यावेदांते घायनधिगतार्थबोधित्वेन तत्परत्वसाम्यादिति· एवं तावदुपजीव्यत्वं प्रत्यक्षस्य निराकृत्य
मुख्यत्वमात्रस्य प्राबल्यहेतुतां निराकरोति· ज्येष्ठत्वंचेति· पौर्वापर्यमिति पक्षे स्थितं ज्योतिष्टोमे की
र्णमसबद्धमपहरणात्ततो निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमाम्नायते· यद्युद्गाता अपच्छिद्यादद
क्षिणेन यजेत· यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति· तत्रोद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे किमुद्गातृप्रायश्चित्त
५त यो: समुच्चयासंभवात् किं पूर्वं कार्यं परमिति विशये ऽनुपजातविरोधित्वात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राद्धांतः
पौर्वापर्यमत्तिनिमित्तयो: पूर्वस्य नैमित्तिकस्य दौर्बल्यमुत्तरस्य निरपेक्षस्य तद्बाधकत्वमिति तत्वात्·
पूर्वोदयकाल उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात्· उक्तं हि· पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जा

वै॰ क॰ स॰ १.१ पत्ते॰ परस्यानमस्योत्सादान्नत्त्वबाधेनसंभवइति· प्रकृतिवत्· पश्यामि· प्रकृतोऽप्युक्तोपकाराः कुप्राः
प्रथममृत्तिदेशेनविकृतावुपकाराकांक्षिणांप्राप्ताः कल्प्योपकारस्तथ्यावरमभाविकिमिरपि एभैर्निरवे
रपिबाध्यंतेतद्दुरिदमिति· एवंतावच्छ्रुत्यादिगम्यात्मतत्त्वस्याहंप्रत्ययमेऽनवभासादविविक्तविषयत्वम्
त्के· संप्रतिवादिनिरूपितस्यात्मनोनवभासादपितदाह· अपिचेति· सर्वगतात्मवादिनंप्रत्याह· अहमि
५ हेति· नहिलिंगदेवमिति· तवमतेहंप्रत्ययस्यविविक्तात्मविषयत्वादित्यर्थः। ननुतत्रात्मकत्वनोहंपावोदेह
प्रवर्तते तत्राह· गौणत्वेवेति· भवतीत्यनुषंगः। उपचरितात्मभावस्यदेहस्यज्ञातृत्वानुपपत्तेर्जानानइतिप्र
तीतिर्नहिभवतीत्यर्थः। नचज्ञातृत्वमपिदेहउपचर्यतइतिवाच्यं· बहुः· स्वत्वानप्रकाशानपरेवतत्वाकेनचि
धात्· अथाहमात्मंबनआत्मनिदेहात्मप्रादेशिकत्वमेवोपचर्यते· नहिदेहात्मनोर्भेदोऽप्रहीतगौणत्वस्य
घतइत्याह· अपिचेत्यादिना। अत्रगौणवादीप्रष्टव्यः· किंलिंगशब्दस्यैवमाणवकेसंप्रतीकंदेहादावहं
शब्दस्यगौणत्वमुतस्यापिपरस्यापीतितत्रशब्दस्यैवनिरूढत्वेनाघइत्याह· परेति· प्रमाणलक्षणेऽस्थितंतत्र राम
रंभवासप्रास्त्रे· अग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रूयते· तत्रसंशयः॥ किमग्निहोत्रशब्दोग्निदेवतागुणवि ५
मा धिरुतकर्मनामेतितत्राग्नयेहोत्रंहविरस्मिन्निति सहातर्वर्तिन्याचतुर्थ्याग्नेर्होमदेवतात्वप्रतीतेर्गुणवि
धिरितिप्राप्तेराद्धांतः। यदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीत्यग्नेर्होमदेवतात्वप्रज्ञापनात्· आतेववि धि वे

यर्थ्या [illegible] नामधेयं। न चात्र चतुर्थीसमाससंभवः तादर्थ्ये प्रकृतिविकारयोरभावादिति। एवं नित्याग्नि
होत्रवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्य गुणदन्मन्नवर्तिवक्तुं मुख्यार्थो गृहीतमेदं कर्मेदापद्यते। प्रकरणांतरे इति। भेदल
क्षणोऽस्मितं। प्रकरणांतरे प्रयोजनाभावः। कुंडपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते। अत्र किं नि
त्याग्निहोत्रे मासगुणो विधीयते उत कर्मांतरमिति। तत्र सत्त्वप्रदेशाभेदे नाम्ना नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धौ संनिधा
पनात् तत्समभिव्याहृतस्य जुहोतीत्याख्यातस्य तत्संनिधापितार्थपरत्वान्नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासो वि
धीयत इति प्राप्ते राद्धांतः। न तावदत्राख्यातेन होमानुवादेन मासः प्राप्तो विधातुं॥ कालस्य पुरुषनिष्पाद्यत्वेना
नुपादेयत्वात्॥ नापि मासोद्देशेन नित्याग्निहोत्रविधिः॥ तस्यासंनिधेः। नच नाम तत्संनिधापयति। श्रूयमाणजुहोतीत्याख्या
तेन स्वार्थपरीभूतेन तस्योपलक्ष्यत्वात् स्वार्थबोधिना नाम्नानुपस्थापनात्। तस्मात्प्रयोजनान्यत्वं विधेयभावनासत्वमिति।
नन्वग्निहोत्रशब्दस्य कौंडपायिने कर्मणि प्रयोगे किं प्रयोजनं न तावन्नित्याग्निहोत्रेण सह क्रियात्वादिसादृश्यबोधस्त
स्यैवमप्यार्थत्वात् साध्येति। सप्तमे स्थितं। उक्तं क्रियाभिधानं तत्तावन्मात्रविधिप्रदेशः स्यात्। मासमग्निहो
त्रमित्यत्रापि चिंता। किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रशब्दो ~~नित्याग्निहोत्रशब्दो~~ नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशेन
वेति। तत्र प्रथमपक्षे गौणः सान्नवदाग्निहोत्रवज्जुहोतीत्यस्मिंतिदेशोऽन्नत्वयं गौणः। जुहोतीति सामानाधिकरण्यप्रसात्
पितृत्वेन नामधेयत्वादग्निदेवताविधानार्थत्वाभावात्तेनातिदेश इति प्राप्ते सिद्धांतः। न तावदत्राग्निदेवता

वे॰ क॰ ११९ विधानं घाकम्। चतुर्थीसमानासंभवस्योक्तत्वात्· तत्र सिद्धे कर्मभेदेऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादेकत्राग्नि
पर होत्रशब्दो मुख्यो मन्त्रे गौणः। नित्याग्निहोत्रे च नाम प्रवृत्तिनिमित्तस्याग्निदेवतासंबंधस्याभावात्तत्रैव मु
ख्यता। अतः परशब्दः परत्र सादृश्यमुपादाय प्रवर्त्तते· सादृश्यं कर्तृमार्थबोधकात्वात्तत्समभिव्याहृत
नाम्नाऽग्निहोत्रवज्जुहोतीति तस्याप्यस्यैन विधेयमिति तत्सिद्ध्यर्थं नित्यधर्मानतिदिशेदिति· अत एव नित्याग्नि
६ होत्रधर्माणां द्रव्यदेवतानामतिदेशो गौणप्रयोगफलमित्यर्थः॥ अस्मायां नित्याग्निहोत्रस्याभिधानं नामधेयमग्
ग्निहोत्रपदमुक्तं तत्प्रख्याधिकरणे· तस्मान्मन्त्रश्रवणे विधिप्रदेशः विधेयधर्मातिदेशः स्यादिति सूत्रार्थः। लो
कसिद्धसादृश्यं गौणीं वृत्तिमाह· माणवकस्मृति· प्रकृते भेदग्रहणाभावमाह· नत्विति· निष्कृष्य लुप्तः प्रतिभा
सितो गर्भोऽसाधारणाकारोपस्थितत्वम्· तत्त्वम् नानुभूयते· अनुभवे वा वादिविवादो न स्यादित्यर्थः। एवं
सा प्रतिपत्तिं गौणतां निरस्य निरूढां निराचष्टे· न चास्यतेति· निरूढत्वं नामप्रयोगप्राचुर्यान्मुख्यवत्ज्ञाने·
निरूढेऽपि गौणप्रयोगे नार्थभेदात्संप्रतीयते· प्रतीयते तु प्रकृततत्त्वेति विवक्षितमित्यर्थः। तन्नस्याद्गौण
त्वमापके विवेकविज्ञानमिह न्याय तत्त्वमानं गौणतामपि व्यावर्त्यप्रतीतेस्तत्सिद्धमित्यन्वयः। अभिज्ञान राम
पाहं प्रत्यभिज्ञाविवेकासिद्धावपि प्रत्यभिज्ञात्वस्मान्न तत्सिद्धिमाशंक्याह· नच बालस्यापि वरेति। अस्येका ६
प्रत्यभिज्ञार्थः। भिन्नाभ्यामेकस्य भेदस्तदनुमानात्· तत्प्रत्यक्षत्वादितेन ज्ञेयमित्यर्थः। तर्हि परीक्षकाणां देश

दावहंपदाद्बोगोणोनेत्याह॰ परीक्षकात्रपीति॰ अपरोक्षत्वभ्रमो नभ्रमोतिक्रियाबाधादुष्टिपत इत्यर्थः॥ देहपरिमाणात्म
पक्षे। किमारब्धेऽत्रात्मोत्तावयवसमुदायः नाद्य इत्याह निस्त्वेति॰ द्वितीयेऽत्रात्मावयवानां चैतन्यं स्वसमुदाय
स्यवानाद्य इत्याह॰ प्रत्येकमिति॰ द्वितीयेपिसमुदायपत्तिः शारीरोपाधिकीवास्वतत्त्वएववा कार्यकत्वालीमावा॰ अ
घंनिरस्यद्वितीयंनिरस्यति॰ नचवब्रूनामिति॰ नतृतीयइत्याह॰ मएवेति॰ मा इच्छिकसंश्लेष इवमा इच्छिक वि
श्लेषोपिस्यादिति स्वरूपानाशेवाकस्मादेवैतत्स्यापत्तिरित्यर्थः। मज्जो एवा दिना विवेकग्रहमुपपादयन्नभ्यो
भिसादिप्रत्यमानांगौणत्वमुक्तं तदविवेकसिद्धौ निरस्तमित्याह॰ एतेनेति॰ अहं मनुष्य इत्यादि विविक्तविष
यत्वेपि स्त्रीपविषयसिद्धिमभिधायप्रयोजनसिद्धिमप्याह॰ तदेवमुक्तेनेति॰ प्रतिद्वंद्विरूपकांडफलमि
वर्तत्वत्त्वमोक्षः तात्पर्यमुपवर्णमभाव्यं योजयति॰ तदेवं सर्वप्रवादीत्यादिना। स्वरूपमन्योन्यात्मकतान्योन्य
धर्माध्यासो॰ निमित्तमितरेतराविवेकः॰ फलंव्यवहारः। अहमिदं शरीरमिति प्रतीत्यभावाज्ञाध्याप
गमाशंक्याह॰ व्यक्तत इति॰ अहमिति प्रतीतेपि वास्तवमनात्मत्वमस्तीति इदं शब्दप्रयोग इत्यर्थः। धर्म
ध्यासाभावादुक्तं धर्माध्यासाभावंपरिहरति। अधर्मत्तदेहादिभाव इति। धर्मिणि स्यादात्माध्यासकार्य मम हमि
दमिति व्यवहारं प्रदर्शयं धर्माध्यासकार्यं प्रदर्शयति॰ ममेदमिति॰ न त्वध्यासव्यवहार इत्यनुपपन्नं॰ भुक्त्वा व्रजती
ति वदेकस्य क्रियाद्वये कर्तृत्वानभिधानादत्राह॰ अत्र चेति॰ व्यवहार क्रियादीनामस्य कर्तुरध्यासेपिकर्

वे·क· १।१ त्वा क्त्वाप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननूपसंहारभाष्ये नैसर्गिको ध्यास इत्यभिधानाद्व्यवहारोपि नैसर्गिकत्वविशिष्टो
ध्यास एव तत्कथं क्रियाभेदः। उच्यते· इह कार्यभूतस्य व्यवहारस्य नैसर्गिकत्वेन सामर्थ्यात्तत्कारणाध्यासनैसर्गिक
त्वोपसंहारादविरोधः। अध्यासाभिधानक्रिययोः पूर्वापरीभावो न युक्तः। चितो बुद्ध्यादितादात्म्यवि
नाक्रियान्वयायोगादध्यस्य व्यवहार इत्यनेनाध्यासस्य व्यवहारहेतुत्वोक्तौ मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यने
८ न पौनरुक्त्यमिति केचित्तन्न· पूर्वं भ्रमसंस्कृता विषयपाश्रितः संप्रति तत्राध्यासक्रियाश्रयत्वात्· पुन
रुक्तिं परिहरति· पूर्वकालत्वेति· इत्युक्त्वेत्युक्तिवदहेतुत्वभ्रमं भावसंस्फुटयतीत्यर्थः। जातिसत्त्वोपि
वार्थगतं तादात्म्यमविवेक इति भ्रमं व्यावर्तयति। विविकाग्रह इति· भाष्ये मिथुनीकरणस्य व्यवहारहेतुत्व
मानं तस्यां ज्ञातिनत्वमिथ्याभूतप्रतियोगिकत्वसंपादनेन विवेकाग्रहहेतुत्वेति शंकां व्युदस्य न्योजयति· स
त्यानृते इति। मिथुनीकरणं विवेकाग्रहस्तन्नोध्यास इत्यर्थः। युगलीकरणं नाम धर्मिणोरध्यासः सत्येषाबु राम
द्धौ भानं। ननु मिथुनं कृत्वेति किमिति नोक्तमत आह· नयसंवृत्तीति· अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः।
पुरुषमोभावो नभूतः सत्तद्भावे च्वि संपद्यते तत्र [illegible] अभूततद्भावे [illegible] वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कृभ्व ७
स्तीनां धातूनां योगे च्विः प्रत्ययो भवति· अस्य च्व्यावितीकारः। ततश्च मिथुनेभावो व्यवासत्त्वकृत्यर्थः। प्रमा
रोपपत्तीत्योरितरेतराश्रयत्वेषविकितेव व्यवहारान्नादिरवमसंगतं इत्याशंक्याह· व्यवहारानादित्यस्येति· अनादि

तयेसत्त्वेऽपिपर्यनुयुंजतेनमिथ्याज्ञानतत्संस्कारयोरनादित्वंतज्ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तनैमित्तिकभावः ॥
नचप्रवाहोवक्तव्यइतीतितत्रश्रमः ॥ तदाहकल्पपरक्तौनामरूपनामेकप्याविना । अनादिकालात्प्रवृत्तिर्यस्याका
र्यानादित्वात्मता ॥ मिथ्याज्ञानतत्संस्कारत्वजात्यालिंगितव्यक्तीनांमध्येऽन्यतमव्यक्त्याविनायदनादिकाल
स्यावर्तनमन्यतमयोगनिष्पन्न इतिभावः · ततस्तयोरनादित्वं · अत्रचनिमित्तनैमित्तिकयोरनादित्वमु
क्तं । अत्रमोपादानंतत्प्रत्ययस्मृतिरेवतद्विकरणे । तस्मान्नतेमिथुनीकृत्येत्यत्रवस्तुसत्त्वावर्जमारोप्यसजातीतिमा
त्रमुपयोगीत्युक्तमिदानींप्रतीतिरेवान्ततस्तयोर्मुक्तेत्यभिप्रायमनुसृत्यभाष्यस्याऽऽह · सत्यैतद्वितद्विना · मुख्यदस्मदित्या
दिस्तत्रविवेकग्रहणाद्योप इतिभेदः । प्रतीतिरेवत्विति · अपरोक्षतत्सर्वः । प्रतीतिमात्रनिषेधेत्वस्मत्त्वदस्माबोधकत्वा
पत्तेरनुवादायोगःस्यादिति · ननुनात्मतांतमसन्देहादि · किंत्वनिर्वाच्यमतत्तः प्रतीतिः किंतस्यादतआह । प्रकाशमानं
त्वमिति · अतिरिक्तसत्तामभ्युपगच्छतंप्रत्याह · द्वैतेतिः द्वैताभ्युपगमेस्यादाह · सत्तामात्रेति · आत्मन्यध्यासत्वादि
तेऽध्याससामान्यलक्षणंकथमात्मन्येतत्पाशंक्याह · लोकव्यवहारमिति · दृष्टान्तरणेनाक्षेपप्रतिक्षेपोभविष्यतीत्यभि
प्रायः ॥ अवभासपदस्यावयवार्थमादायसंक्षिप्तमध्यासलक्षणमाह · अवसन्न इति · अवसादउच्छेदः । अवमानोमौ
न्यकेतिरस्कार इति । अवभासपदस्यरूढमर्थमादायविस्तृतंलक्षणंभाष्यवाक्यार्थत्वेनाह · तस्येति · परत्रेत्यादिपदै
रसन्त्वात्पादितिरासेनप्रपंचनमिदमर्थः । स्वरूपेणसदपीत्यत्रविशदेनस्वरूपेणसत्त्वमपिमरीचिकोदकग्रंथेषु

ङ्गामइतिसङ्गवितं। स्मृतिरूपविशेषणमावर्त्समाह॰ स्मादेतदित्यादिना॰ पूर्वदृष्टस्य परत्रतादात्म्यावभासइतिधर्म्यध्यास
मभिप्रेत्य लक्षणवाक्यार्थं तिष्ठाशितमाह॰ स्मृतिमत्यामिति॰ परत्राश्रमे परधर्मावभासइतिधर्माध्यासंविवक्षित्वाह॰ पा
टलिपुत्रइति। अवभासपदस्य व्यादार्थ्यग्रहणादितिष्ठाशितरूपपन्नेसाह॰ अवभासपदंचेति॰ सङ्कुचितपदस्यार्थ्यस्य
शिर्न दुष्यति। संदिग्धत्वविशिष्टाध्यासलक्षणस्य फलाभतः। एवंच मिथ्याज्ञानमध्यासइत्यवभासपदेन सूच्य ध्यासमि
ज्ञापामतिष्ठास्य भिधानंशोभतेतराम्स्यपहासोनवस्थः। ननु पूर्वदृष्टमारोपणीयमन्यतामित्युक्तंकथंतत्सदं दि
तलक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः। उच्यते। स्मृतिरूपपदाभिधास्यमानासंनिधानमिध्यत्वकारेणतदभिधा
नंनतु पूर्वदृष्टपदसामर्थ्येनितिदोषः प्रत्यभिज्ञायामपिसंस्कारजत्वेनासंनिहितमाशंक्याह। संनिहितेति॰
भिस्मृतिरूपपदेनचासंनिहितविषयत्वेविवक्षितेतावंचोक्तेप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिस्तद्वियत्वेपरत्रेत्युक्तमिमपि
प्रष्टव्यं। अनेनासंनिहितस्य परत्रप्रतीतिरध्यासइतिलक्षणमुक्तं॥ असंनिधानंचारोप्यस्याधिष्ठानेपरमा
र्थतोऽसत्त्वंनदेशांतरसत्त्वमितिनापराद्धांतः। अथवाऽसंनिधानेनसत्यमातिरिहवाहिता। अवभास
रसत्यमातिर्न्यंजेत्तरदर्शनात्। असंनिहितस्य परत्रप्रतीतिपमानस्यपूर्वदृष्टत्वेप्यसिद्धेऽपिपुनर्ग्रहणं पूर्वप्रमि
तत्वमावर्तनफलमित्युक्तमेव। स्वप्नज्ञानेप्रमाणमोपमधुक्त्वाधिष्ठानाभावात्परत्रेतिविशेषणमासि
माशंक्याह॰ नापीति॰ स्मृतौ विभ्रमः स्मृतिविभ्रमः। स्वर्धमानाले स्वर्धमाणरूपांतरारोपइतिमावत॰ अनुभ

वे॰क॰११। शानमतमाह॰ तस्मादिति॰ श॰क॰ अपतेनाभिमतातद्ज्ञानांतरानुपलब्धिरित्यर्थः। उपलब्धौ वा तस्यापि
ज्ञापकत्वेन ज्ञानांतरापेक्षायामनवस्थापाताद्वेत्यर्थः। सतिकिं च सिद्धि त्वस्यपि उपकारो भवतिप्रस
प्रसमूलस्तस्यप्रायतनेनैव स्वोपकारिएपसतिपत्युपकारं कंचित्करोतीत्यत्तोतिस्थखीप्रसमर्पतुपत्तासः॥ अ
नाधाने हेतुमाह सतइति॰ असतः अपपमुयतमस्वाविनाभावसंबंधमाशंकानिराचष्टे संस्तरेणेति॰ अ
९ नोवर्तेति॰ कार्यकारणभावः स्वभावश्च वौद्धाभिमतमविनाभावमूलमिहनसंभवतीत्यर्थः। एवंसदेवभाती
ति पूर्ववादिनो मतसिद्धांतमाह॰ अत्र अमदिति॰ पूर्वपक्ष्याह॰ नसतत्वादिति॰ तोपात्मनेत्यनुषंगः। अत्र हेतुमा
ह॰ तदात्मनेति॰ तदात्मना सत्वसमव्याप्तीघटत्वादित्यर्थः। नहि असतख्यातिः स्वीकृतानेत्याह॰ द्विविधं चे
ति॰ तोयमपेक्ष्य ज्ञातं मरीचिकारूपमेव तोयरूपेण सत्तत्त्वभावरूपमितिनासतख्यातिरित्यर्थः। तोयरूपेण
सत्वं मरीचिकस्तोमव तच्चो बाध्यंततेऽभगोचरः तर्हि भ्रमबाधप्रसिद्धिः स्यादित्युक्ते पूर्ववाधाह अत्रेदमिति॰
बाढं मरीचीनामतोयात्मत्वं स्वरूपंतत्तथा भ्रमेनगृह्णातिकिंतुभावांतरतोयात्मनामरीचीतोयभाव
पान्नगृह्णातीति भ्रमत्वमित्यर्थः। तोयाभावात्मकमरीचिस्तोयदारोपितं तोयत्वं तत्तत्र सदसद्वेति विकल्प राम
स्याद्यं निरस्यति॰ नेति॰ द्वितीयेतु किंतु च मसत्संदेत खानाघ्योऽपराद्धांतान्नद्वितीयइत्याह॰ वस्तुत ९
एव हीति॰ अस्मिन्हि भ्रमे मरीचिम तोयंचेति द्वैवस्तुनी भासेतेतत्र मरीचितोयतादात्म्यमस्ति वस्तुत

मानेपित्राद्दोषमहत्संनिकृष्टत्वेसत्यपूर्वदृष्टत्वंतदितरारोप्यं। अत्र मार्थिकल्पनाएव विशेषणंतमोकेपूर्वदृष्टत्वस्यादृष्टसमम्।
विशेषणत्वेन प्रसिद्धं यत्रैमेयत्वमासिद्धिमाशंक्याह। एवमिति। अत्रापीतिमशंखयोरैकैकस्योनुभवकालेदृष्टपी
तिमत्र: पश्चाच्छंखेसमारोप इति वक्तव्येनरूपमारोप्यं। किंतु सामानाधिकरण्यमित्याशंक्य तस्यापिपूर्वदृष्टत्वमाह।
तथात्वमिति। पीतिमतत्पत्नीयमो: संसर्गग्रहेण संसर्गेन गृह्यतेतथापीतत्वशंखयोरपीतिसारूप्यं। आदर्श
दिष्वारोप्यमुखेप्यसत्त्वं च तस्यापूर्वदृष्टत्वाभावादव्याप्तिमाशंक्याह। एवमिति। पूर्वदृष्टयोरभिमुखयोरादर्शा
दकयोर्देश एव देशोयस्य तस्यभावस्तत्त्वंतयोरेवाभिमुखत्वं चेत्यर्थ:॥ शीघ्रभ्रमितालातज्वालास्वपूर्वदृष्टचक्राका
रतायामारोपः। अत्रेषुगृहादेः। मंदूकवसाक्ताक्षैर्वंशेषु वंशावयवेषु च पूर्वदृष्टोरगत्वदर्शनसामानाधिकरण्यारोप इ
त्यर्थः। तथासतीति। रज्ज्वादीनां सर्पात्मत्वादेः सत्त्वे सतीत्यर्थः। उच्छलंतीनां तरंगाणां तरंगावच्छेदेनामाला म
ला: सामंदाकिनी तथा॥ अत्र भाष्ये निकटं। मरीचीनां तोयात्मत्वेन सत्त्वे तु तेषाम् मरीचीनां तोयरूपेण सत्त्वं तन्मरी
चयएवा तोनासत्त्वख्यातिरितिशंकते। यद्युच्येतेति। निरस्तासमस्तसामर्थ्यस्येत्यर्थः क्रियाकारित्वसत्त्वायोगउक्तः। किं
त्वसत्त्वस्येति स्वरूपसत्ताभाव: तत्र हेतुमनंतत्वासत्त्वे हेतु:। अनिर्वचनीयमतं निरस्य सत्पक्षमतं निरस्यति। सदादीनां
च विषयस्येति। स्वरूपतः स्वसमानाकारः पूर्वप्रत्ययः अदृष्टांतेऽसिद्धोऽसाधारणः ज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानाधीन
सत्त्वमतो नक्वापि स्वरूपसत्त्वमित्यर्थः। न तु विषयाभासस्य प्रकाशनमिति विशेषः॥ तत्केयं विज्ञानमसत्ख्या

रितिपाद्यत्तु नीवस्त्वंतरभूतामरीचिकोवास्यात्मरीचिकोवस्त्वंतरं ततोमंवास्मान्नान्मतज्जन्यस्मादिति
क्रमे अनवभासनादुभयत्र दूषणमाह· सर्वथाभिन्नत्वादिना· एवंसत्यनात्मनि स्यात्सदात्मा तिनिरात्म
प्युक्तंस्मारयति· नचेदमिति· फलितमाह· तस्मादिति· एवंमरीचितोयतादात्म्यमनिर्वाच्यंप्रतीयमानसदेवना
तीति नियममभावोपि तथाच स्वरूपेण निर्वाच्यमपि तोयं क्रमेणावभासितुमर्हतीति मुधानुपपत्तिदृष्टा
तरादेसत्वकल्पनेत्याह· तद्वनेनेति· नन्वभिन्नवत्तोयावभासाभ्युपगमे सर्वदेवसर्वंभायाद्योतं विनाधी
तत्रत्राह तएवेति· अभिन्नवत्वेप्यारोपितस्यपूर्वदृष्टग्रहणमुपपद्यते आरोपणीयसमानमिथ्या
वस्त्वंतरोपदर्शकस्य पूर्वदृष्टस्य संस्कारद्वारेणोपयोगादिति· स्वरूपेणमरीचिभोमत्वावाविस
तेमतां अन्यथाख्यातिरिष्टा स्येतत्सपक्षाजगन्नकुजनाः। एवंतावद्देहादिसत्यभासमानत्वादात्मवत्
त्पन्नमानस्य मरीचिकोदकादावनेकांततोपपादनेन देहादेरनिर्वाच्यत्वमुक्तं संप्रत्यबाधितत्वेनत्वो
पाधिकतामाह· देहेंद्रियादीति· अबाधितत्वमात्मनः सत्वउपाधिर्नप्रतिभासमानत्वं· नचसाध्यव्या
प्तिर्देहादिबाधस्य तत्त्वज्ञानबाध्यमानत्वादिसर्वः। विपक्षस्य मरीचितोयादेः सत्वाभावपक्षेतरता· न
नुप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धदेहादिर्मिथ्यात्वं अनात्मनिकोविस्रंभस्तत्राह। चिदात्मास्विति। तत्त्वा
वेदकप्रमाणप्रमितत्वादात्मनः सत्वंनव्यावहारिकप्रमाणसिद्धदेहादेरितिकस्यामइतिभावः।प

वे.क.११ दुःखमाद्देपवृद्दिनाप्रकाशमानत्वमेव चिद्रात्मनोपि सत्त्वमिति तदपि विशेषाप्रपकाभेनपरिहर
ति· आबाधितेति· स्वप्रकाशत्वात्तदबाधितमात्मनः सत्त्वं न दृश्यस्य देहादेर्दृग्दृश्यसंबंधाति
रूपणादित्यर्थः॥ न च सत्त्वातद्दृश्यत्वादद्वैतहानिरित्याह· सा चेति· मन्तुसमवायादेः सत्ताल
क्षणस्य मत्खंडितत्वमोरतेनचेति। मन्तु कल्पितस्य लापसंसारस्यानंततत्त्ववर्णनं न ताव
१० द्बुलज्ञाननिवर्त्त्यत्वमुक्तायशास्त्रप्रामाण्यात् तस्य सात्वत्ज्ञाना निवर्त्तेः न च संसारिणो
संसारित्वेऽनेकत्वार्थमौपाधिकस्य संसारस्य सत्यस्याप्युपाधिविलेवसाविवर्त्तो जीवस्य क्लै
कासंभवादिति॰ तन्न सत्यस्य सामवदनिवर्त्तेः। यत्तु सामान्यतो दृष्टमनुमानप्रमाणं ज्योति
ष्टोमो न स्वर्गफलः क्रियात्वात्मर्दनवदिति· तन्न· तत्र स्वर्गोद्देशेन यागविधिना विरोधेन कालासमा
लापदिष्टात्· अत्र तु सत्यः प्रपंचो ज्ञाननिवर्त्यः इत्यागमाभावेन तदभावात्प्रत्युत मिथ्यात्वस्य संबंधस्य ज्ञा
ननिवर्त्यत्वस्य त्वर्थापत्तिसिद्धेः यद पिताकीध्यानादिना सत्यं विषादि नश्यतीति तदपि न विषादेः सत्य
त्वासिद्धेः। ध्यानस्य चाप्रमाणत्वेन दृष्टांतत्वात्· सेतुदर्शनं च वेदितत्क्रियात्मनानिवर्त्तकं न प्रमिता राम
त्मनापश्यतामपि सेतुम्लेच्छानां ब्रह्मदर्शि दृहिणां वाधानुपघातात्तत्प्रमाणुदृष्टद्वारेण बंधनि॰
वर्त्तीनविधिद्वारा· तद्विधेः सम्भवयस्तत्रैपराकृष्यमाणत्वात्· यत्तु पाधिध्वंसात्संसारध्वंस इति·

तन्मतसोपाधेरारंभणाद्यधिकरणेवक्ष्यमाणनयेनात्मभवान्निरध्यासोपाधिकीकारे चाविवाद इति · नन्व
ध्यासलक्षणे मतांतरोपन्यासो मतिसंवादाय दूषणाय वा · नाद्यः · अविप्रतिपत्तेः । न द्वितीयो दूषणानभि
धानादत आह · सर्वथामिति · परत्रावभास इत्युक्तलक्षणे मतिसंवाद एवेत्यभिमतेः · एवं लक्षणस्य लक्षणकत्वे च
ध्यासस्य निर्वाच्यत्वयैवेति मरीचिकोदकनिरूपणे ददिति · विप्रतिपत्तिस्त्वधिष्ठानारोप्यविशेषविषयेत्य
र्थः । अन्यत्रान्यधर्माध्यासइतिमाध्यमिकमतग्रहणेन बुद्ध्याकारत्वस्य च नारोपात् आत्मख्यात्यनुवादार्थ · तत्र बौद्धानाम
तभेदेन भ्रमाधिष्ठानविशेषमाह · सौत्रांतिकनयइति · यद्यपि सौत्रांतिकस्य वैभाषिकवदर्थो निप्रत्यक्षस्तथा
पि ज्ञानगतार्थसारूप्येणानुमीयमानत्वाद्बहिस्तावदधिष्ठानं · आरोप्यं तु ज्ञानाकार एव भ्रांतिज्ञानाका
रस्य द्वयस्य बाह्यार्थस्याभावादित्यर्थः । सहोपलंभनियमादित्याद्यनुमानमुपरिष्टाद्बौद्धाधिकरणे निराक
रिष्यत इत्यर्थः । प्रतिपन्नः · स्वस्यैवेति सामान्याधिकरण्येनैवम्यो ज्ञानात्मकोऽप्रतिपन्न इत्यर्थः । वस्तुतो
रजतस्याहमुल्लेखयोग्यरजतस्य भ्रमादिरूपता प्रतीतिरिति शंकते · भ्रांतमिति · भ्रांतिरूपविकल्पस्य स्वरू
पमविकल्पकं ग्राह्यं तदेव बाह्यत्वेनाध्यवसेयमित्यर्थः । सिद्धे ज्ञानाकारत्व एव कल्प्येत तदेव कुतस्तत्रा
ज्ञानाकारतेति · प्रागुक्तान्यायात्स्वसंवेदनीयेत्यर्थः । बाधकमाह यः किंसाक्षाज्ज्ञानाकारतां दर्शयत्युपपत्तिं
विकल्प्या [redacted] द्यमनुभवविरोधेन निरस्य द्वितीयं शंकते · पुरोवर्तित्वेति · इदंताप्रतिषेधो निदंतागमने

+ सविकल्पक लेना ३

वे·क·११ त्स्वदेशांतमादिसत्वेपिसादित्वमप्युपपत्तिमाह· असंनिधानेति· अख्यातिमते हि रजतस्यासंनिधाना
ग्रहः संनिहितत्वेनव्यवहारहेतुत्वात्भ्रमः। तन्निषेधोसंनिधानग्रहरूपोबाधः· प्रागभावनिवृत्तिरू
पत्वाज्ज्ञानस्य· तस्मादारोप्यार्थः प्रतिपन्नरजतं निहितो भवतीत्यर्थः। यदुक्तं कल्पनागौरवमितितत्राह·
नचैषइति· सर्वसंमतस्य व्यवहारमात्रबाधस्य स्वीकारात्कस्यचिदप्यर्थस्याबाधादितिलाघवमित्यर्थः॥
ननुनव्यवहारएवनिषेध्यः किंतुशुक्तौप्रतीतंरजतमित्यप्याख्यातिमाशंक्याह· अन्यत्र रजतमेवेत्या
११ दिना। ननुप्राभाकररजतज्ञानेपिशुक्तिः पुरोदेशसत्तामात्रेणत्वालंबनं किंनस्यादत आह· नचत्विति· सर्वेषांपुरोव
र्तिनां लोकादीनामित्यर्थः। अपरजतसदृशशुक्तेरजतज्ञानहेतुसंस्कारोद्बोधकत्वेनालंबनत्वंतत्राह· ना
पीति· एवमर्थमारोपितंप्रति विषयमिथ्याज्ञानमपिनिकुतेऽपिवेति। ननुमिथ्याव्यवहारसिध्यर्थंविपर्य
योवाअस्तत्राह· तथाचेत्यादिना· शुक्तिस्वरूपस्य इदमात्मकसामान्यप्रतिविशेषस्याग्रहादिदमितिद्रव्य
मात्रग्रहणंभवतीत्यर्थः। गृहीतग्रहणस्वभावेति गृहीतमिदमितिप्रकाशनस्वभावेत्यर्थः। संनिहितर राम
जतेति· संनिहितगोचरंहिज्ञानमिदमिति रजतमितसाकारयोरसंसर्गंनगृह्णातीत्यर्थः· संसृष्टत्वेनासं
सर्गाभावात· नचस्वगतं विवेकमेकज्ञानत्वादेवमेतेऽत्र पिग्रहणस्मरणेपरस्परंभिन्नेतत्रपिस्वग ११
तभेदंनगृह्णीतः। नाप्यसंसृष्टोस्वगोचरौ तथैवनिवेदयतइतिसारूप्यं· कायोहरितद्रव्यविषयः॥

निषिध्यभ्रमाभावे निषिधानुपपत्तिमाशंकाह॥ भेदाग्रहेति॥ इतरेतराभावबोधादितरेतराभावग्रह
निवर्त्तेत व्यवहारनिवृत्तिर्बाधफलमित्यर्थः॥ तस्मा यथार्था इति सर्वे विप्रतिपन्ना इत्येकोधर्मि
निर्देशः संदेहविभ्रमाद्युपरः॥ अयथार्थव्यवहारहेतुत्वेन मतद्वयसंमताः प्रत्ययाधर्मिण इति॥ ना
श्रया सिद्धिः॥ पुरोवर्त्तिनि रजतमिदमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशात्तथाविधप्रवृत्तिश्चास्तीति तावत्
व्यक्तीनां तत्सामानाधिकरण्यप्रत्ययाद्रजतमिदमित्येवंरूपाद्भवतीनामत्यर्थः॥ अन्यथा सिद्धिमा
शंकाह॥ तदेतदिति॥ अग्रहीतविवेकस्मरणग्रहणाभ्यामयथाव्यवहारहेतुरेकैकं वा नाद्यो ताभ्यां योगपद्या
त् न द्वितीय इत्याह॥ न हि रजतप्रातिपदिकार्थेति॥ ग्रहणे वितुल्यमिदं॥ यदि तदिच्छेत्तर्हि च प्रवर्त्तेतेत्यर्थः॥ ज्ञा
शाद ६ तं न संबंधस्य पुंसो लिंगविशिष्टधर्मिकदर्शनात् लिंगिविशिष्टधर्मिकदेशे बुद्धिरनुमानमिति शबर स्वा
देश म मिनश्च आहुः॥ समारोपेतु प्रमितस्याभावे धर्मिकदर्शनं तीत्यर्थः॥ पुरोवर्त्तिनि साधने प्रवर्त्तके फलज्ञाने नैका
तिकता स्थिरत्यर्थमाह॥ नियमेनेति॥ फलस्य हि नानोपायसाध्यत्वात्तत्तज्ज्ञानुरूपायेनियमेन प्रवर्त्ति
कं। स्मरणेऽव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह॥ तत्रेति॥ वाद्यादेर्व्यभिचारमाशंकाह॥ अपिन इति॥ वाद्यादिहि प्रह
तप्रवर्त्तयति न त्वर्थितामनुरुंधे॥ यत्रो कस्समीचीनज्ञानहेतुभ्यो न मिथ्याज्ञानजन्मेति तत्राह॥ दंष्ट्र २१
वेति॥ परिहृतं साधकत्वेनकाप्यानि दि॥ एवं हि तत्र कुसादितं किमव्यभिचारि तैव प्रामाण्यं उत तद्धेतुत्व

वे·प·११ तद्व्याप्तिकाव्येन क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात्ज्ञानानामप्रामाण्यमापतेत· सर्वथाप्यसंभवः अभिचारिणाम
पिहितनीलादिषु चक्षुरादीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यात् अभिचारिणामपि दहनादौ धूमादीनां कुतश्चिन्नि
मित्तादनुपजनितदहनादिज्ञानानामप्रामाण्यात्· भवतु ज्ञानकारणं व्यभिचारेपि बोधकं ज्ञानेन त्वा व्य
भिचारोपि तस्य स्वकार्यं इति चेत् किं तेषां व्यभिचारितेति ज्ञाउत अव्यभिचारित्वं न प्रथमः जन्मनैव ज्ञानस्य हेतोपावे
१२ भोसात्मकत्वात् न द्वितीयः अभिचारग्राहिणो बाधकेमासंवादिज्ञानस्य ज्ञानांतरादव्यभिचारनिश्चयेनवस्था
पातादनिश्चयेवानवधृतप्रामाण्यादस्मात्प्रथमज्ञानप्रामाण्यासिद्धेः स्वतः प्रामाण्येवप्रथमेपि तथात्वा
पातादिति॥ ननु किं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानसामग्रीमात्रजत्वं चेन्न प्रामाण्यस्य जातित्वे तस्य नित्यत्वानधिक
रणज्ञानगतबाधासंताभावरूपोपाधित्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वेन जन्याभावादिति· तदुच्यते इत्थं रूपप्रमा
त्वप्रयोगत्वानधिकरणे तत्स्वगतगुणजन्या न भवति प्रमात्वात् श्रोत्रजप्रमावत्· तस्मादेवाप्रामाण्ये
विषयकज्ञानाधीनज्ञानानभवति [illegible] तथाविधज्ञानाधीनप्रवृत्तिकरीत्वन्न भवति तत एव०ते द्वदेवे राम
तिन्न स्थिरव्यवहारयोरपि स्वतस्त्वसिद्धिरिति॥ ॥ भाद्यमप्रथमव्यातिः स्यो हन्ते तिभ्रमेव्यावर्त्त यन्ध्याक्रं
सासामध्यमिकल्पतेति· अवे भासपदव्याख्यानं कल्पनेति· सर्वतन्त्रा विरुद्धोर्थः सर्वतंत्रसिद्धार्थः स १२
र्वतंत्रसिद्धांतः। मघ्याप्रमाणंप्रमेयमिति· रजतवदितिनत्ता इदमपि विवक्षापितभासतेपरं रजतवत्तेन

त्ति वस्तुतोऽर्जतमिति मिथ्यात्वं विवदितुमित्याह न पुनरिति · एवमारोप्यसिद्ध्यसंभवप्रयुक्तं आदोषपरीत्य
ते पुनरात्मनोधिष्ठानत्वानुपपत्त्याभासत्वं आत्मनोप्यस्त इत्याह · पुनरपीति · आत्मनो ग्राह्यत्वे स्वग्राह्यत्वं प
रग्राह्यत्वं वा · नाद्य इत्याह · नखल्विति · न द्वितीय इत्याह · आत्मान्तरेति · संविदाश्रयत्वेन सिद्धिमाशंक
ते · स्यादेतदिति । स्वप्रकाशस्फुलस्य जन्मादिनिषेधेनात्मत्वमुपपादयति · तथाहीत्यादिना । न च स्फुटेम
तेः संविदपराधीनप्रकाशेति आत्मानुजडः किन्नस्यादिति मन्वानं तं विराश्रयत्ववादिनं प्रत्यात्मनः स्वप्रका
शत्वबाधात् · तथापीति · अर्थात्मसंबंधिन्यां संविदि घजडयाभस्तिनार्थात्मनोः प्रकाशमानतासिद्धिः · प्रति
तेपि पुत्रे पितुः पांडित्यवद्विद्युतोर्जैवेपुमंशं कते · स्वभाव एवेति · आश्रयपवि[illegible]रत्तस्य नियमात्स्व
भावसंबद्धास्विन्नपुत्रः पित्रभावे पि भावात्तिसर्थः । पुत्रगतजन्मत्वमपि नित्यपितृगतजनकत्वस
पेक्षमिति ताप्रसमाह · स्तेति · अर्थात्मनोः प्रकाशो न स्वहस्तसंवित्प्रकाशाद्भेदस्तु क्लेमः संविदः प्रकाशो यस्या
र्थात्मनोस्तौ संविदः स्वकाशाद्भिन्नाव भिन्नौ वा नाद्य इत्याह · तत्किमिति · संविदः प्रकाशव्यतिरेके संवि
प्रकाशरूपास[illegible]तीघटवदस्वप्रकाशात्मा · आत्मार्थप्रकाशयोः संविद्व्यतिरेके संविदर्थात्मप्रकाश
रूपा न भवेत किन्तु स्थापिका स्यात् तथा चानवस्थेत्याशयः । अभेदमाशंकते घेति · संविदश्चार्थात्मनो
अप्रकाशाविसर्पः । कथं भूतौ ताद्धिसपेक्षामांस एवाह · संविदेवेति · दूषयति एवमिति · संविदतिरेको

वे॰ क॰ १॥ प्रकाशानंगीकारे संविदर्थात्मनां साधितमुक्तं स्यात्तथा च पूर्वपादित्स्यतुल्यतेत्यर्थः॥ अर्थसंविदोः सहभाव
मंगीकृत्यानुपयोग उक्तः स एव तु दृष्टो विद सिद्धत्याह॰ नचेति॰ अतीताबुद्धिसत्सहिता तद्विषमहाना
दिबुद्धिजनकत्वात् वर्तमानबुद्धिवदिति शंकते॰ तद्विषमेति॰ तद्विषयाप्रतीताहानादिबुद्धयप्रय
इति विग्रहः॰ तद्विषयहानादिबुद्धिजनकत्वादिति हेतोस्तद्विषयत्वे विशेषणस्यासिद्धिमाह॰ नेति॰
तां परिस्मरति॰ हानादिजननादिति। सिद्धे च हेतावतीतादिसंविदामर्थसहभावसिद्धेस्तद्विषयत्वसि
१२ द्धिरित्याशंक्य विषयेति॰ अर्थविषयहानादिप्रवृत्तिजननात् ज्ञानादिबुद्धेरर्थविषयप्रकाशत्वेति प्रसं
गं दर्शयन् विपरीषणासिद्धिं द्रढयति॰ नत्विमिति॰ अर्थ इति सप्तमी॰ प्रमत्तत्वदात्मदेहसंयोगोर्थविष
यप्रवृत्तिहेतुरपि जडत्वान्नार्थविषयप्रकाशस्ततो वित्प्रकाशोपि स्वप्रकाशत्वात् स्वमात्रे साक्षीत्यर्थ
विषयप्रकाशनात् जड एव। अर्थस्यापि स्वप्रकाशरूपातमौ वेन सिद्धिः अतो दर्थसंविद्भेदो नस्याद्दित्याशं
क्याह॰ नचार्यमिति॰ मायामूर्द्धा दृश्यत्वैतं बोधं गुणिनमेकदेशिनं निराकरोति सानेपा॰ नचप्रकाशत्वादि॰ सि राम रो ४
द्धान्तस्मितासंविद्धिवतितपातरमेदनार्थसिद्धिमथासंभवंचवक्ष्यामीति मन्वानोनुवर्तित॰ तस्मादि
ति॰ एवं संविदः स्वप्रकाशत्वात् विषयस्य च तदध्यस्तत्वान्मुक्तौ तस्या आत्मत्वसिद्ध्यर्थं मद्वितीयतामा १२
ह॰ नचास्येति॰ आज्ञानतः स्वभावतः इति किंत्वात्मस्वप्रकाशत्वे प्रयुक्तस्वदत्तैस्त्रिकालोदेव

दत्तात्मास्तीतिव्यवहारहेतुसाक्षात्कारवानुकालत्वादितरकालत्वस्येति · न च सुप्तावव्यक्तिरस्ति · न च घु
पांतरं तं साक्षात्कर्तुमर्हतीतीश्वरमतेमोऽपि मनेवानेष्वरेस्यमोऽपि जीवेत्विन विशेषणीयमिति स्वप्रकाशत्वसि
द्धिरिति: तदेवं पक्षांतरनिरासेन स्वप्रकाशत्वमात्मनेति स्थापितमस्मिन्नध्यासे दीपकतया भाष्यं योजयति
तद्यमिति · प्रसक्तशब्दार्थमाह शक्य [redacted] ति · प्रतीयं प्रातिलोम्येन · तदेवं दर्शयति · नि
र्वचनीयमिति · कथमित्यिति थमुपकल्पयां तस्य किं शब्दस्य रूपं तत्र किं शब्दस्याक्षेपार्थस्य रूपं · अप्रख्यमान
त्वपक्षे दूषणं सर्वेषामिति · भाष्यो क्रमाह · संतानेपीति · भाष्यकारेणास्मनो सम्प्रत्ययविषयत्वोपवर्ण
नेनाविषयत्वस्यासिद्धिरूक्तामानयुक्तात्स्वप्रकाशस्य विषयत्वायोगादित्याशंक्यौपाधिकरूपेणविष
यतामाह · सप्तमित्यादिना · बुद्धिमनः प्राणेंद्रियाणि परलोकगतौ आश्रयभूतानि भूतसूक्ष्माणि च
सूक्ष्मं शरीरं बुद्धिमनसी एव सूक्ष्मं शरीरमिति वा इंद्रियाणि आभासानि · ननु स्वतो विषयत्वमौपाधिक
रूपेण विषयत्वमिति किमिति तिवस्यापि तेस्वत एवमुक्ति त्वतस्य हृदयेकिं नुस्फुटतामित्याशंक्य परिनिरं
शत्वान्नेत्याह · न हि चिदेकरसस्येति · ननु तर्हि दूषणमात्मानंदादिना भातीति इष्टं नेत्याह · नत्वन्निति · त
र्हि साक्षिप्रतिभासे आनंदापूर्णत्वोपि स्यादित्याशंक्याह · गृहीतताएवेति · सम्यगात्मत्वमिथ्यात्वा भासमानम

वे॰ क॰ ११। विद्वद्द्वैतैकं तत्तन्नेदंतोपाधिद्वारकसामानाधिकरण्यपरामर्शात् किंचित्तौ । हेतोर्मते एवं विरूपमानेऽपि दुरवग्रहमनीकृ
त्यादिरूपेणापरामृष्टश्चानंदांशस्योपगृहीताइव भांतीत्यर्थः । ननु चित्प्रतिभासेतदानंदत्वादानंदादयोऽभांतिचे
न्नर्हि बुद्ध्यादिस्थिप्रश्नैतमस्य भेदोऽपि प्रतीयेत तत्र विद्यमानत्वात् तथाच बुद्ध्या घ्यासामासौ शंकया ह॰ नवा
त्मन इति॰ आनंदादीनां वास्तवत्वाद्वैतमेकरसतानभेदस्येत्यभानमित्यर्थः । यदुक्तं विषयत्वेमुख्यात्मत्वपविष
१५ मत्वापत्तिः तत आनात्मत्वमिति तत्राह॰ तस्य चेति॰ इदमात्मकत्वेन विषयत्वमनिदमात्मकत्वेनासदुक्तेत्येव
श्चोपपद्यत इत्यर्थः । इदमनिदमात्मकत्वं जीवस्याध्यासान्वयप्रदर्श [redacted] नेनोपपादयति [redacted]
[redacted] तथा हीति॰ विशुद्धरणात् मिश्रणत । नन्वनुपाधिपरिच्छेदं मते सैवमेव परमात्मनो
जीवोऽहंप्रत्ययविषयो न तत्राह॰ न च त्विति॰ अस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपि जीवस्याहंप्रत्ययविशिष्टेऽतः कारणेन च त
र्योग्यत्वापत्तिर्न कर्मत्वमतो न कर्मकर्तृत्वविरोधस्य परिहाराय जेनाह॰ तस्मादिति॰ स्वप्रकाशे यावत्सत्वं प्र
काशनाद्ना रोप इति पक्षः॰ इदं स्वबोध्यासवशाद्प्रकाशासमर्थनेन निरस्तमिदानीम प्रथमानेनारोप इति प राम
क्षोऽनुपपन्नस्य परिहार इति॰ साक्षेत्यादिना । अपरोक्षत्वाभावश्चाप्रथमानता । अपरोक्षभ्रमाधिष्ठानत्वे ह्यपरो १५
क्षेणात्मना भवितव्यं । स्वेनैवापरोक्षत्वात् किं न्वध्यासोपयोगि प्रथम [redacted] नाभावान्नाध्यास इत्यर्थः । रूपरहित द्र

मत्वात्स्य शरीरस्य तद्रूपत्वादिति दौर्हत्यस्वरूपं। नमोमिति। वायुस्पर्शप्रसङ्गप्रतिपक्षोदितीप एव हेतुः। दुःखाक
रो तिवक्तव्यं तेनादुःखिनं दुःखिनं करोतीति सर्थः। वस्तुस्वरूपंच तदवधारणं चेति कर्मधारयं समभिप्रेत्याभिध
क्लेशरूपं ज्ञानमाह। विद्यास्वरूपमिति। निरूपद्रवभूतार्थेति। भावनाप्रकर्षात् विशदाभं सर्वविषयं ज्ञानमु
त्पद्यते तेन विषयीकृतस्य निरूपद्रवपरमार्थस्वभावस्य सत्कारत्वाद्दनुवर्त्तमानं विपर्ययेन बाधः। कुतः बु
द्धेः पक्षपातभावनाजन्मायाः वस्तुपक्षपातित्वेन प्राबल्यात्। ननु लंघनाभ्यासवन्नैरात्म्यादिभावनाभ्यासम
पि वक्तव्यं ज्ञानमतिक्रम्य सर्वविषयज्ञानलाभ इति शंकामपाकर्तुमभ्युपगम्यत्वेपीत्युक्तं। लंघनाभ्यासे हि यो गुणमात्र
देशलंघने प्रयत्नस्ततो धिकोन्यभिमुखदेशलंघने नापेक्ष्यते नैरात्म्यादितत्त्वविषयप्रत्ययाभ्यासे तु यो दशाप्रयमः प्रत्यये
तावदेव प्रयत्नस्तादृशएव द्वितीयादावपि वेशाधाधिकं चेदयेते तेषु निरतिशयं भवितुमर्हतीति। यत्र हि यो भ्यास[illegible]
ः कार्योत्कर्षकरः पूर्वोपलब्धादधिकप्रयत्नानपेक्षाभ्यासस्तत्र निरतिशयमकार्योत्कर्षं करोतीति। पुटपाकाभ्यास इव सुवर्ण
स्य रक्तसारतामिति। अभ्यस्तेन वस्तुन्येवाधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षपातित्वेनोत्पन्नो निरतिशयोत्कर्ष इति द्विवे
सर्थः। तमेतमभिसाक्षिमाप्यस्याप्यस्य फलो कमवतार इति भावो नए पौनरुक्त्यमाशंक्याह। यदुक्तमिति। प्रमाकरणेन तेन
विद्यावं तद्भेरकत्वेनाश्रयस्यानुपयोगादिति साक्षेपाभिप्रायमाह। तत्वपरिच्छेदो हीति। विरोधाभिप्रायमाह। नाविद्या

वे·प·१।१। वंतमिति· अहं ममाभिमानरहितेन स्येति भाष्यपदं आचष्टे तादात्म्येति· तादात्म्याध्यासो देहादिष्वहमिति अध्यासः। ममा
भिमानरहितस्येत्येतद्व्याकरोति· तद्धर्मेति· अध्यासरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तिमुपपादयति· प्रमातृत्वे हीति·
निर्व्यापारस्य चिदात्मनि प्रमाणप्रेरणं व्यापारः परोपाधिरध्यस्त इति प्रमाणं नाम विद्याव्यस्तेर्यत्वमित्यर्थः। दंडिन
इति· यथा दंड्यदंडिसमुदायलक्षणेन द्वारेण स्वस्मिन्प्रतिपरो दंडिशब्दः एवमिंद्रियशब्दोपींद्रियाणि इंद्रियप्रमाणप
१५ रइति· व्यवहार इति क्रियामात्रोपादाना समानकर्तृकक्रिया व्यपेक्षकप्रत्ययप्रयोगमाशंक्याध्यस्तेति कर्तृ
रूपादानेन परिहरति· व्यवहारक्रियेति· व्यवहाराक्षेपादिति· व्यवहारेणाक्षेपादित्यर्थः। अनुपादाय
व्यवहारो न भवतीत्यनुपपन्नमनुपादानस्य प्रमातृकर्तृत्वेनासंभवनस्य व्यवहारकर्तृकत्वेन कर्तृभेदादि
त्याशंक्याह· अनुपादायेति· नैवमिहसंबंधोनुपादायनसंभवतीति किंतर्ह्यनुपादायप्रयोगो व्यवहारः सन्न संभव
तीति किमितिपुनरितिमांत्वेसस्ति शंका· अथ स्वमभेवेति स्वभाववादिनः। अथ देहस्वेति लोकायतिकस्ये
वं। प्रमाणप्रेरकत्वेनाध्यासं समर्थ्य प्रमाश्रयत्वेनापि समर्थयन्नाह अत्रेति· अवश्यं चेत्यर्थः॥ माभूत्प्रमा राम
तृत्वमंतरेण प्रमाणप्रवृत्तिरेतावता कथं प्रमाणानामध्यासाश्रितत्वमित्याशंक्य· चिदचिद्रूपसंवलित १५
प्रमाणाश्रयः प्रमाता तत्स्वभावो भवितुमर्हति। न च चिदचित्संवलनमध्यासमंतरेणेति संभवति प्रमाणा

मर्यादया सांप्रयाणीत्याह॰ प्रमाणं खल्विति॰ परिमाणविशेषवन्नृतः सत्वः। प्रमेयप्रवणत्वादिति उत्वादेर्थवश्चि
न्नत्तिपरिणामतयाच जाड्यमुक्तं ॰ यद्विवितत्वात तत्रांतः करणेष्वसेतत्तत्वेवितत्परिणाम प्रिय प्रो भवेदित्यर्थः प्रसि
द्धैवेति॰ प्रमाणसिद्धौ प्रमाणाश्रयत्वेनप्रमातृत्व मित्यर्थः। अनेन नाविषयीत्वं तमिति ग्रंथस्याक्षेपः परिहृतः तत्वपरिच्छेदे हितिग्रंथस्य
परिहरति ॰ तामेवचेति॰ प्रमातृत्वेनचेति॰ अनुपलब्धे हि प्रमातृत्वशक्तिः स्वयमेव कल्प्या नाध्यासोपपादिका॰ प्रमातुश्चि
दिहृपगामिणीकल्पयस्याधासमिति॰ तथाचपारमार्थमिति परिपालदगोमिति तशास्त्रफलं प्रयोक्तरि तत्फलं तरए स्यात्तस्मात्कर्म
प्रयोगे स्यात्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र संशयः॥ किं सांगे प्रधाने यजमानएव कर्ता उत स्वामामात्मकप्रध उ॰बो॰ ६
नएव यजमानस्यकर्तृत्वं सांगेषु पश्यापयष्टव्यं विजामिति। तत्रेदं पूर्वपक्षसूत्रं। सांगप्रधानस्य प्रयोगे नुष्ठानेस्वयं यजमानः
कर्तास्यादिति। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि प्रतीयते तु तस्मात्तल्लक्षणत्वात्प्रमाणकत्वात् स्वार्थस्य स्वर्गकामो यजेतेति स्व २१५
र्गोद्देशेन भावनां विदधदाख्यातं भावनाश्रितं कर्तृत्वं स्वर्गफलमवगमयति। आत्मनेपदेनच फलस्य कर्तृगा
मिता प्रतीयते सांगंच प्रधानं फलसाधनमिति सर्वत्र याजमानत्वे प्राप्ते सिद्धांतो न्यो वास्यात्परिक्रयाम्नानात
द्धि प्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि॰ यद्यपि यजमानएव सर्वत्र कर्ता प्राप्तस्तर्हि दक्षिणाभिः परिक्रयणमृत्विजामनर्थकं
स्यात्॰ तस्मिंश्च परिक्रयो विप्रतिषिद्धस्ततः आध्वर्यवादिकमृत्विग्भिरेव कार्यं तस्मिंश्च परिक्रय द्वारा प्रयोज

वे.क.१९। ककर्तृत्वाद्यज्ञानेन एव सांगफलभागिति। अत्र कर्तृत्वपदस्य सिद्धांतपोः कर्तृत्वगामिफलेन विज्ञानरूपमिति स्वपक्ष
स्य तत्त्वमपि तावत्संशयप्रमाणमित्युदाहृतं। अथ नायाद्यतीतपदस्य विवक्षितार्थत्वे वैपरीत्यमाह। प्रयोजकानीति। अ
संसार्यात्मपदस्य विवक्षितार्थत्वे वैपरीत्यमाह। कर्मजानीति। अप्येतत्प्रयोगे साधुत्वानधिकारस्यापि वैपरीत्यमाह। अधिका
रीति। अधिकारित्वस्य माध्यमिकलोके नेत्यामीति अकर्तृत्वशक्तिरहितः। ननु ब्रह्मज्ञानेन कर्मविधयोऽपि क्षयं राक्ता
१६ नि वा विधिष्यंते तेन हि प्रमाणं स्यादित्यत आह। नवपरस्येति। महापातकेति। महापातकं ब्रह्मवधादि। उपपातकं गोवधा
दि। संकरीकरणादीनि विमलीकरणानि। खराश्वोष्ट्रमृगेभमाजाविकवधस्तथा। संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहि
षस्य च। निंदितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं। अपात्रीकरणं ज्ञेयं असत्यस्य च भाषणं। कृमिकीटवयोहत्या मद्या
नुगतभोजनं। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहमिति। आदिशब्दात्तदुक्तं जातिभ्रंशकरादिग्रहणं। ब्राह्मण
स्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यं पुंसि च मैथुनं जातिभ्रंशकरं हितं। इतीति। अथ हितत्वाच्च वेदोक्तास्यः प्रय
त्नं वक्तुमग्रिमस्यांशं कथ्यताह। तज्ज्ञानमिति। गृहीतविवेकत्वादुत्राधीनामात्मनि तद्धर्माध्यासासंभवमाशंक्याह। देहता राम
दात्म्येति। देहगतस्यानित्यत्वस्यारोपेकं संपुत्राद्यातत्मना तस्य आरोपोऽस्तीति तत्राह। स्वस्वरूपस्येति। देहात्मत्वा
नित्यत्वस्य मे सकलत्वविकलत्वे ते देहात्मन्यध्यस्ते कर्मं बाह्यग्रहणं भाष्ये तत्राह। बाह्येति। मादिशब्दार्थमाह। चै १६

तमोरासीनताभ्यामिति · सत्त्विकीगुणोपाधेरात्मनोपादानत्वं निकर्तृत्वभोक्तृत्वेऽपपादितेत्यर्थः। चेतनमिति संतः अकरणा
दिगतमित्यर्थः। साक्षिणीति निर्दिष्टात्मस्वरूपम् अध्यासमुत्तमपनमति · तदनेनेति। प्रसृतमिति · उपोद्घातरूपेणाख्या
नं वर्णयितोभाष्यकारस्य प्रपन्नं बुद्धिस्थत्वेन प्रकृतं विषयप्रयोजनमित्यर्थः। एवमध्यासेसमर्थितेतत्तित्रतिवि
ध्वत्वादजिज्ञासत्वमाक्षेपावसरोक्तं निरस्तमित्याहे तदुक्तमिति · पठेरन्निति भाष्यगतारंभं तत्तिपदस्यमात्मा · अत्र
तेत्पर वेदांतजन्नास्मीयघण्णप्रमातव्याप्पमत्तोवा स्तवकर्तृत्वादिनिवर्तक इत्याशंक्याह · नचात्माविति · अधिकर
णमारभ्यति। एतावानिति। वेदांतशास्त्रमनारभमाण भयंवेति विषयप्रयोजनसंभवसंभवात्पांसशामः। वेदांतैर
ध्यायनविधिनासामान्यतः प्रयोजनवदर्थावबोधपरत्वं [illegible] नीतैर्विशेषतश्चसंदिह्यमानार्थतयाविचाराकांक्षेया
क्षेपादस्याधिकरणस्य अत्रैतिसंगतिः। समममपाद्यशेषविचाररहेतुत्वाच्छास्त्रप्रथमाध्यायप्रथमपादसं
गतयः। आरांकापनयनेन हर्वकंरर्वपहामाद · यद्यपीत्यादिना · अत्र विवक्षितार्थत्वं वेदांतानां शंकितुमशक्यं · अध्य
यनविधेरिष्टार्थत्वतुल्यत्वात् · नचकार्यपरत्वात्सर्ववेदस्यसिद्धरूपेब्रह्मणिवेदांतानामप्रामाण्यपर्शंका · लो
कवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषेण सिद्धरूपेपिब्रह्मणि वेदांतानामंत्राणामिवदेवताद्वैप्रामाण्यसंभवात् · नाप्प
नुपलब्धिलक्षणाप्रामाण्यशंका · ब्रह्मात्मैकबोधितवाद्वेदांतानां अतो नानारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः। परिहरति। तथापी

वे·क·१। ति · प्रमाणस्वरूपपर्यालोचनेन मीमांसारंभस्तु त्काप्रमेयस्वरूपालोचनपापितामाह · नवेति · वक्ष्यमाणेनेति · तत्स्व

रूपेत्यादावित्यर्थः । वृत्तिविशिष्टस्वरूपज्ञानमभिप्रेत्याह · तत्वमसीत्यादिति · [illegible] इष्यमाणत्वेन ज्ञानं प्रयोजनस्वत्वेन मुपपाद्य

संप्रायस्त्वेन मुपपादमति · जिज्ञासात्विति · सा हीति · सामान्यात्तिकमीमांसानेन ग्रंथेन क्रियमाणे इत्यर्थः । विषयप्रयोजन

रूपस्वरूपं प्रमाणं युक्तितःसाधनफलविचाराणां चप्रतिज्ञाना द्बहूर्थवचनत्ता · लघुस्मसं दिग्धार्थानि · सांशयिकं हि नाना

र्थस्फोरकत्वेन गुरुः स्फुटितार्थत्वेऽपि न सुस्पष्टार्थसाधपदप्रभावितत्वा च कर्मत्वसिद्धिः बहूनामप्रकृतत्वान्नवेति निर्धारणा

योगमाशंक्याह · तेनेति · अथेत्युपोतित्रिसत्रापूर्वसंगतामोगि विधासमानकर्मप्राधारं भाष्यीयशब्दः । अधिकरणं

तु गुणोपसंहारेऽनुक्रमिष्यते · प्रधानस्य जिज्ञासाप्याः शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानत्वात्तत्प्रतिपादनप्राधारं भाष्येऽपि

भः · कृत्स्नं ज्ञानप्राधारं भाष्ये भवद्विसामान्याह · नवेति · इं श्रीप्रैषान्त्पत्राश्चैवावरणः प्रेष्यतीवान्वारेतिमे

त्रावस्थापस्यैषानुवचनेप्राप्तत्वाद्विवदाः · इ हन्तु जिज्ञासाया नाविवक्षाकारणं · प्रस्तुततद्विवक्षायां विषयप्रयो

जनस्वत्वेन नस्मादित्यर्थः । ननु किं तत्रापस्त्वेनेन निर्दिष्टे कृत्स्नतत्रज्ञानेऽवविषयप्रयोजनेऽन्यस्तत्राह · नही राम

ति · अत्र स्वसमानत्वात्स्प्रसधिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वात् · मान्वधदानम्रा न्योदीर्घश्राम्यामसमेतिस्त्रेमाऽन्याने १७

इत्यस्य ऽानुबंधस्य धातोर्न्तत्वे निपातितं · अस्य च पूजितविचारार्थत्वं प्रसिद्धिबलात्तेनां तस्य तदर्थत्वं स्फुटि

सिद्धमिति · मानिसाद्दिधातुभ्यः सन्भवसभ्यासस्य च दीर्घ इत्यर्थः ।अथातोः कर्मण्युत्पुत्तरस्य इत्यार्थेत्स्वविधाना
दयमनिष्टार्थ इति गम्यते · लक्षितविचारस्यारंभार्थोऽथशब्दो न तु नेत्याह · अनन्तरार्थपरस्येति वाच्यायाः संशयस्य च वे
नवा कार्यार्थत्वेपोपपत्तौ तल्लक्षणा । अधिगतविषयप्रयोजनस्यैव तत एव विचारे प्रवर्त्स्यतीत्यर्थः । अथाधिकारार्थ
इत्यत्राथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वं व्यवस्थापयन्त्याः किं पूर्वप्रकृतादथशब्दादानन्तर्यमुत निरन्तरान्तर्यमिति · पूर्व
प्रकृतस्येति · द्वितीये पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य किं निरन्तरानन्तर्यार्थत्वपक्षादानन्तर्यं ब्रूयात् द्वितीयोऽथशब्दोऽधि
कारार्थत्वेऽपि स्यादुतानपेक्ष्यैव नाथोऽवश्यापेक्षणीयत्वात् पूर्वप्रकृतापेक्षायाः अथशब्दस्य तादर्थ्येन सर्वत्र तत्र
कल्पनानवकाशान्न द्वितीय इत्याह · न च प्रकृतानपेक्षेति · एवं चार्थापेक्षणे हि तन्निष्कर्षकमोः पक्षयोरेकत्वात्
त्वेन विकल्पः कल्प्यत इत्यर्थः । नानेन भाष्येण पूर्वप्रकृतापेक्षायाः आनन्तर्यमेतस्यैव मुख्यमतेऽत्रानन्तर्यस्यैव स
पक्षे विकल्पाप्रतिभानात् किं स्वरूपमत्रापि ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतप्रकृत सिद्धिरिति प्रयोजनमात्रतः फल द्वारेण
व्यतिरेकस्त्वनुमतं इत्याह · अत्रार्थ इति · ननु उभयथापि फलाभेदे किं विशेषानन्तर्याग्रहस्तत्राह · परमार्थतस्त्विति · अन
न्त्य दृष्ट्यादिकमपेक्ष्य भवन्तीं जिज्ञासां प्रतिनियतं भवतीत्यर्थः । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासायाभावि
त्वे प्रयोग्यत्वात्तदानन्तर्यमथशब्देन वक्तुं युक्तमित्यर्थः । योग्यत्वे कारणमाह · अन्वितेति · स्वाध्यायस्य नि

जिज्ञासायाः

पत्र ४

वर्ग २

स्यवोत्तरानंतर्यमयुक्तमितित्तिद्विपयमध्यपनंल क्रमपतीत्यर्थः। ननु ज्ञानाभ्यासस्त्रेयल्कानुपादानात्कथं तेन
गतार्थतातत्राह॰ कर्मप्राद्यस्येति॰ नन्विष्ठापां विनियोगोनज्ञानइतितत्राह॰ ज्ञानस्यैवेति। तत्रर्थतः प्राधान्या
त्तत्ज्ञानस्यतत्रैवविनियोगइत्यर्थः॰ साक्षात्कारेपयोगंप्रज्ञादीनामाह॰ तत्रापिसमादिना। विरोधहेत्वभावोपि
द्धइत्याह। तत्त्वमसीति॰ योगफलावधारणेकर्म किमप्रमाणतयाप्रयुज्यतउतप्रमाणतया॰ नाद्योप्रमाण
१८ त्वेमाणेकार्योर्स्यादव्याघातादित्याह॰ नत्विति॰ प्रमाणकारणमप्यतत्तथा॰ नद्वितीयः कर्मणः प्रमाणत्व
प्रसिद्ध्यभावादित्याह॰ प्रत्यक्षादीति॰ पातंजलसूत्रेसहृत्तिचित्तवृत्तिनिरोधउक्तः॰ इह भूमिः॰ तत्प्रतिपत्ते
इहउपायइत्यर्थः। नित्यानामेवसंस्कारद्वाराभावनांगत्वमुक्तोसर्वकर्मणामुत्पत्तिविधिविहितत्स्वरूप
पादायभावनांगतांविनियोगवचनवशेनाह॰ तमेतमिति॰ संयोगःशेषत्वबोधनं। कन्तुर्थेचिंतितं॰ एकस्य
त्विति। खादिरेपशुंबध्नाति॰ खादिरंवीर्यकामस्ययूपंकुर्वीतेतिचश्रूयते तत्रसंशयः किंकाम्येवख
दिरतानित्येपिस्यादुतनेति॰ तत्रफलार्थत्वेनानित्यापावकिस्यप्रयोगांगतानयुक्तासुनित्येपिखादिरत्वश्रवणंत राम
त्कान्यस्यैवपशुबंधनयुक्तरूपाश्रयतानार्थतत्तेननित्येखादिरतेतिप्राप्तेराद्धांतः। एकस्याखादिरत्वस्यक्र
त्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वेवचनद्वयेनक्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगम १८

+उभैलेर

न्ते नित्या नित्यसंयोगविधिविरोधः। न चाङ्गप्रधानयोरपि नित्यवाक्यसंनिधानादेवाङ्गफलाभात् तत्तदुभयार्थ्य
त्वादिरस्त्विति। विशेषणत्रयवतीति आदरनैरंतर्यदीर्घकालत्ववतीत्यर्थः। कर्मापेक्षत्वेन अङ्गफलभावनाया
स्तदवबोधापेक्षामुपपादयन्नकर्माववोधानंतर्यमित्यभाष्यस्थ घटयति· नन्वेति· इष्ट उपकारस्तु घविशे
कादिरदृष्टः श्रोत्रक्षण दिजः। प्रयाजादिरूप संवासौ पाष्णी मोगसाम्भवापिकः श्रेतुमत्तलसमवायी आर
दूरेफला सर्वेति· क्रत्वावुपकारस्थानस्य हेतुभूता नि औपदेशिका निष्प्रत्यग्नस्थानिति विहिता नित्या तिदेशिका
निप्रकृते विकृतावतिदेशप्राप्ता निक्रमपर्यन्ता नित्रिभेणाप्यविच्छिन्नात्मका नितिवांत्राम: समूरुः तत्त्वस्वीकिं
परस्परभिन्नं कर्मस्वरूपं तदपेक्षिताधिकारविशेषश्च तथोपरि ज्ञानं विना कर्माणि न मया कर्तुमनुष्ठातुमित्य
न्वयः। औपदेशिकातिदेशिकेति प्रोचलक्षणस्य प्रभोपरितनतंत्रस्यापेक्षितोक्ता· क्रमपर्यन्तेति पंचमस्य· अंगाग्रामे
तितार्तीयस्य· सहितेति चातुर्थिकस्य प्रयोज्यप्रयोजकविचारस्य· परस्परविभिन्नेति द्वितीयलक्षणार्थस्य·
तदधिकारीति षष्ठाध्यायार्थस्य· दृष्टादृष्टेति संक्षेपः कर्मत्वं प्रधानकर्मत्वादि चिंतनात्प्रथम द्वितीयाध्याययो
याः अपेक्षितत्वं। रवत्तेति· आग्नेयप्रयाजः स्वोपकारापेक्षावदानं जुहोतीति वचनादिति विशेषवचनीतिविभक्तिं
द्विरवत्तपुरोडाशमपेक्षत इति· भावनायाः प्रधानस्याकारे यदि कर्मापि दाः। तर्हि सर्वत्र स्वरूपमन्योवा· स्वरूपं

नकर्मापेक्षेत्याह· दर्शनादिना। विधेयं संयोगीति विहितमिश्रणसपिंडनसाधः। जन्दोग्धीति विहितदोहनप्रापं
पयः साक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वरूपाद्भेदे ब्रह्मजडं स्यात् तद्भेदेऽप्रमाप्यगोचरः शब्दश्च परोक्षप्रमाहेतुरिति केवल
भावनाभूः साक्षात्कारेऽप्रमाणमादित्याह· ततो भिन्नस्य चेति। अथ रक्तिमिति· तं प्रकुर्वन् सोऽज्वालाजटाकारास्र
संतीति जटिलः नच कूटस्थेति कूटस्थनित्यत्वमात्र पूर्वरूपापायलक्षणो विकारो भिन्नवस्तुणोदयलक्षण
१९ परसंस्कारश्चनत्तः सर्वमात्री तमानप्राप्तिः कूटस्थानित्यत्वावि रूढं दोषप्रतिघातसंस्कारं मोहान् निर्वचनीयेति। प्रति
सीरातिरस्कृतिरिगंगन्प्रपतोनटः। आरोहः उद्भ्रमः। विस्तारः परिमाणं परिणामः; उपासना किमापातत्वानाभ्यासोनि
श्चयाभ्यासो वा· आद्यं भंक्त्वा द्वितीयं शंकते। नन्विति· ननु उपासनेनैव विघ्ना निवर्त्यन्तु किं साक्षात्कारेण यत्र क
र्मोपयोगस्तत्राह न चेति· ननु रज्जुसर्पादिभ्रमा अपरोक्षा अप्याप्तवचनादिजनितपरोक्षज्ञानेन निवर्त्तंते· सत्यं तेनि
रुपाधिकाः कर्तृत्वादिस्तु सोपाधिके इत्यभिप्रेत्य तथाविधमुदाहरति· दिङ्मोहेति· नोऽस्य सत्यपात तत्र सुकल्प हस्त
भ्रमः। अपरोक्षे ब्रह्मणि शब्द एवापरोक्षज्ञानहेतुरमुष्यात् तत्र परोक्षज्ञानस्य भ्रमत्वापाताद्धित तत्राह नचैषइति· राम
अयमभिसंधिः स्वतोऽपरोक्षासापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं भ्रममपनीतं तत्रापरोक्षप्रमाकरणं देवतत्साक्षात्कारः अंतः १९
करणं चसोपाधिकं आमनिजनयत्नहं व त्तिमितिसिद्धमत्मम्परोक्षाधीहितुत्वं। तत्तु शब्दजनितब्रह्मानैकाधीनं

ततिवासितंतत्सदलक्ष्यमलामतां जीवस्य साक्षा[illegible]त्कारयति॥ अंतमिवपूर्वानुभवसंस्कारवासितंतत्तेदंतोपलक्षिते
कविषयः प्रत्यभिज्ञाहेतुः॥ शाब्दज्ञानापरोक्षप्रमाहेतुः लक्षणा॥ प्रमेयापरोक्षयोग्यत्वेनप्रमाण्यात् साक्षात्कारत्वे देहात्मभे
दविषयानुमितेरपितदापत्तिः॥ दशमस्त्वमसीत्यत्रापितच्छ्रवणाद्दशमादेव साक्षात्कारः॥ अंधादेस्तु परोक्षधीरिवाश्र
पिच्चवेदांतवाक्यजन्यज्ञानभावनाजाऽपरोक्षधीः॥ मननप्रमाणदार्ढ्येन नत्वप्रमत्वं प्रपद्यते॥ नचप्रमाणपरत
स्त्वापातः॥ अपवादनिरालापमनःकल्पयुद्धन्तरोधात्तद्दृश्यते त्वप्रमाकुर्वेत्यादेर्नैयत्वं हितवचनादिभ्रममुरी
कारः॥ साक्षादपरोक्षाद्दृष्टत्वेवमाकरेवधीः शाब्दादुदेतिनतुपरोक्षं ब्रह्मलेति॥ सातत्वकरणं एतस्याभावात्परोक्षत्वाव
तिष्ठतेनप्रमा इतिसर्वमवदातं॥ ॥ स्वतःस्वप्रकाशस्याभिमतत्वं संस्कारमुपपाद्यव्यंजकांतःकरणवृत्तेरु
पाध्यतामाह॥ कर्मोपयोगात्॥ नचेति॥ वृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणोऽस्वप्रकाशत्वनाशं कामन्तु भ्रमपतेपिसाम्यमाह॥
चेतावतेति॥ स्वप्रकाशस्येवशाब्दज्ञानविषयत्वं तत्वपापीयमित्यर्थः॥ परिहारमाह॥ सर्वेति॥ ननुनित्यस्या
भिव्यक्तस्य साक्षात्कारगोचरः कस्यानुपहितत्वेतितत्राह॥ नचांतःकरणेति॥ निरुपाधिब्रह्मविषयीकुर्वाणावृत्तिः
स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदये तेस्वस्या अप्युपाधित्वाविशेषात्॥ ततः स्वसत्तामात्रविनाश्यहेतुसंनिधौ
नश्यदवस्थत्वं॥ एवंचनानुपहितत्वस्य विषयता॥ नचोपाधेर्निवर्तकांतरापेक्षेतिभावः॥ ननुवृत्तिविशिष्टेब्रह्म
स्य

तपानन्दत्वसाक्षात्कारगोचरता। एवमवच्छिन्नात्मविषयत्वेऽपि वृत्तेः स्वविषयत्वापातात्. विशेषणाग्रहे विशि
ष्टाग्रहादुपलक्षितस्य तु नैव स्वरूपाधिक्यं तेति। उच्यते [illegible]॥ वस्तुपरागोऽत्र सत्त्वेऽपि पुरुषे तेन प्रतिभासेत
मातो वृत्तिसंसर्गे तस्यात्मा विषयो भवति नन्तु भवत इति न दोषः। ननूपाधिसंबन्धाद् विषयत्वं विषयत्वे
२० चोपाधिसंबन्ध इति विषयविषयमित्वलक्षण इतीतरेतराश्रयत्वमत आह नचेति. न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य
ब्रह्मविषयत्वमप्युपलभ्यते तत्प्रतिबिम्बितत्वं किन्तु स्वतः घटादिवृत्तिविषयवत्सम्पात. चैतन्यं च ब्रह्मैव
स्वाभाविकौ वृत्तेस्तु संबन्ध इत्यर्थः। पञ्च स्वरूपमतिरिक्तं साक्षात्कारस्य मत्वेमितितत्राह न
चेति। विषयति संवादाभावात्मात्वाकिंपकीः। जीवचैतन्यमात्रापरोक्षेऽपि सुखानंदात्मत्वादेः पा
रोक्ष्यान्न तदाकारसाक्षात्कारो भाव्यार्थ इत्याशंक्याह. नहीति. सुखादीनां स्वभावत्वेऽपि उपाधिति
रोधानाद विभावनं. वेदांतजन्यज्ञानेनतत्तद्रूपाप्रकाशनेऽप्यावद भिमतो जीवो ब्रह्मेति गीयते. सर्वेउ
पाध्यभावस्तर्हि तदतिरिक्तः परोक्षः कथं साक्षात्कारे न्यायादत आह. नचेति. प्रध्वंसपरैरन्योन्याभा राम
वो न भवति घट इति व्यपदिश्यमानो विघटत्वं दृष्टोऽन्योन्याभावव्यतिरिक्तो नाभाव कृपेमते. नचघटतदन्यो २०
न्याभावयोरैकता. एवमस्माकं निरुपाधिकं ब्रह्मलक्षणं च सोपाध्यभावस्ततोऽन्य इत्यर्थः। ननु चैतन्यादभि

न्याक्षेपानंतादमस्त हृद्वविघादशायांविभागेरन्तुपाधिरूपाज्ञेचैतन्येप्रतिरोधस्तत्लक्षणदभे
दादिति [illegible] शंकामुपसंहरन्नाहजेनपरिहरति तस्मादिति॰ मध्यम इत्यादिनागांधर्वशास्त्राभ्या
सात्मागतिस्फुरं तस्य रूपेणानुल्लिखितान श्रोत्रेंद्रियेण मध्यमं तेनमध्यमं तंतुशास्त्रवासितेनतेनए
ववेदांतवाक्यजन्मनिष्ठात्मैकताकारज्ञानवासितांतःकरणेन तज्ज्ञानाभिमत्तिर्नप्राप्तिरिति।नि
षादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवतपंचमाः स्वराः एषांसमुदायोग्रामः मूर्छनात तेषामारोहावरोहौ।समुद्धरप
सोपिदानीं निराकरोतीति नेति॰ तत्र किमिति स्वाजन्मांतरेचानुष्ठितकर्मसंस्कारद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यनुपयुक्तत्वेऽ
हेवावगते श्रौतलिंगि कृतकर्मणांभावनयासमुच्चयइति॰ द्वितीयेकिंभावनाफलसाक्षात्कारेकर्मोपयोगउत
भावनास्वरूपइतिनतावत्प्रथमइत्याह॰ तस्माद्इत्यादिना।तदुच्छेदकस्यकर्मणइतिसमानाधिकरणेषष्ठी॥
सजातीयेति।सजातीयमात्मवत्तेस्वमंचपरेवत्तेचाविरोधिनस्तयोर्ज्ञानाश्रवणेतत्त्वेविपर्यासदर्शनेनकर्मा
नुष्ठानसंभ वात्समुच्चयइतिप्रसक्तस्यानंद्रूषयति॰ अत्रोच्यतइति।विदुषइतिक्रियाकर्त्रादिर्वास्तवइति
निष्क्रमवतइत्यर्थः।ननुविदुषश्चेदधिकारःक्रियाकर्त्रादेर्वास्तवत्वमितिसाधकाह॰ क्रियाकर्त्रादीति॥
विद्वस्यमानः अविद्यानेव विद्वान्भवन्ति द्वाभासइत्यर्थः लोहितादिडाड्भ्यः क्यषइतिक्य

वे॰भा॰११

वंतस्यस्वरूपं॰ अत एवाविद्यावत्कर्मकांडेऽधिकार्यभिमत इत्यविद्वद्विषयत्वं वर्णयांबभूवेति प्राक्के तादृशाभावे
ऽत्यर्थः॥ यदि प्रतीयमानाधिकारित्वनिमित्तस्याऽऽलस्यादेः शास्त्रनिमित्तमिथ्यात्वप्रसंगादत्र इच्छानोविधा
नाधिकारीति इतिप्रसंगाद् इति शंकते स्यादेतदिति। मिथ्यात्वेऽपि शास्त्रे निषिद्धं कर्म येन स तथा तस्य
भावस्तत्ता, ति क्रान्तनिषेधतेत्यर्थः। अवगतमिथ्याभावस्याप्यधिकारित्वनिमित्तस्य प्रतीयमानत्वान्निषेधाधि
२१ कारहेतुता॰ न च अत्र इच्छाननेतेऽप्यधिकारहेतुः अतत्त्वविदो पि नास्तिकत्वेनात्र इच्छतो निषेधाधिकाराद्वितर
थानिषेधफलं चिनस्तस्य प्रसवाभावापातात् किंचिद्धितु अत्राप्यधिकारहेतुरिति ब्रह्मविदोनाधिकार इत्या
मेवमित्यादिना। यद्यपि स्वविधया करोतीति अत्रोपपत्तिः यदात देववीर्यवत्तरं भवतीति अत्राहेति भ
स्मपो कर्मवीर्यवदितिस्याप्येतेशास्तीति तस्माद्विलासत्र इच्छाभक्तिरूपा इयं तु प्रमाणद्वारा विश्वासात्तिके वत्तस्या
वेनधिकार एवेति। न अत्र इच्छान इति नकारोयं प्रतिषेधवाची। मतएवाकात्तब्रह्मभावो विधिधुत्वाधिकार्यत
एवं ज्ञानानंतरं कर्मानुष्ठानात्संभवान्नोपासनोऽसंतोऽकर्मापेक्षेति द्वितीयपक्षानवकाश इत्याह॰ अत राम
एवेति॰ स्तद्धिभजते॰ निर्विचिकित्सेति॰ पितृमनुष्यदेवलोकाप्तिहेतुभिः कर्मप्रजाधनसाध्यव्यापारविधा
भिर्नाप्तत्वमापन्नवंतः किंतु स्याग साधहानेनेत्यर्थः तथाहि अनंतरं पुत्रेणैवायं लोको जय्यो विद्यया देवलो २१

ताः कर्मणा पितृलोक इति। इत्थंभवान्तरे वानुष्ठितं कर्म सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति
प तामंगीकृत्य शंकते। तत्किमिति॥ आरात् दूरे इमर्थं तमुपपादयति। नयाहीति। पूर्वोक्तेन प्र
त्यवायेन कृपाप्नोति पाप्त भावनामाः कार्मस्यास्तस्मात्समन्वमादिति। अनेनकर्मणा इत्यमं
गं मंतः करणं संस्क्रियते क्षीणपापं क्रियते पुरुषेण चोपधीयते उपचीयते इति यो विविदिषा च रति कर्मस्य
आत्मशुद्ध्यर्थं यजेत्लात्मयाजी सर्वदेवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शातपथश्रुत्यर्थः। समन्देवयजेत
सत्त्वप्रकृतं मतान्तिविश्रांसेतरस्मा इ। निवेति। नित्यानां संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेऽपि दानीयमुक्तं समुच्च
यवाधिना सर्वेषां कर्मणां ज्ञानकार्यमोक्षे समुच्चय इति तत्राह। नचैवेति। नित्यानां फलं पापक्षय
स्तु न मोक्षं ददातेन स्वर्गादि। तत्रापवाद्य कृतो लूकलोकारणमंगीनामितिदेशेनतत्प्रकृतोपकारमातिरि
त्तोपकारकल्पनमेवं ज्ञाने विनियुक्तमतादीनां लूनां नित्यफलपापक्षयमातिरेकेण नित्यकाम्यकर्मस
धारणोपयोगोपयोग्युपकारः कल्प्यः पापक्षयस्य ज्ञानोत्पत्तिद्वारत्वेन तत्र तन्नित्यादिशास्त्रसिद्धं न च
वाच्यं नित्येभ्यः पापक्षयस्य तस्मात्तस्माच्छ्रद्धा ज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धेः किं यज्ञेनेत्यादिनेति। नित्यानां ज्ञानो
त्प[illegible]त्तिप्रतिबंधकदुरितनिवर्तकत्वस्य विशेषतः शास्त्रांतरादसिद्धेः। अस्मिन्पक्षे विनियोगे सक्तिता

कः कर्मणा पितृलोक इति। इह भवांतरे वानुष्ठितं कर्म सत्वशुद्धिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुरिति
प दामंगीकर्तुं शंकते। तर्हि किमिति॥ आरादुपकारकं इमं पक्षमुपपादयति। नयाहीति। प्रवाहेनप्र
ल मार्थेनेछ्या मोक्षो पात्त भावनामाः कार्मस्य सत्फलमात्समल्पमादिति। अनेन कर्मणा इदमं
गं ततः करणं संस्क्रियते क्षीणपापं क्रियते पुराणेन चोपधीयते उपधीयते इति यो विदित्वा चरति कर्म स
आत्मसु अर्थ्यमज न्नात्मयाजी स्वदेवयाजिनः काम्यकर्तुः श्रेयानिति शतपथश्रुत्यर्थः। स्वमदेवयजेति
सत्र प्रकृतमप्ता द्विजश्रेष्ठोरमाह। नित्येति। नित्यानां संस्कारद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेऽपि इदानीमनुक्तं समुच्च
यवादिनां सर्वेषां कर्मणां ज्ञानकार्यमोक्षे समुच्चयपरिति तत्राह। तत्रैनैवेति। नित्यानां फलं पापक्षयं
ज्ञानमाकांक्षते तेन स्वर्गादि। तत्र पश्यामः ननु उक्तं लोकाः कारणमंगीनामित्ति दर्शनेन प्रकृतोपकारा इति
तोपकारकल्पनमेव ज्ञाने विनियुक्तम ज्ञादीनां नित्यफलपापक्षयमात्रे तिरिके एवं नित्यकाम्यकर्मसं
धारणो नो उपयोग्युपकारः कल्प्यः पापक्षयस्य ज्ञानोत्पत्तिद्वारत्वे तत्र कृतमित्यादि शास्त्रसिद्धं न च
वाच्यं नित्येभ्यः पापक्षयं स्यात् तस्माच्च ज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ किं यज्ञेनेत्यादिनेति। नित्यानां ज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंधकदुरितनिबर्हकत्वस्य विशेषतः शास्त्रांतरादसिद्धेः। अस्मिंश्च विनियोगे सक्तिज्ञा

वे॰ क॰ १७ नो द्वेषो न [illegible] नित्याद्यनुतिष्ठतोऽवश्यं ज्ञानं भवतीत्यर्थः॥ शुद्धिमात्रमनित्यतादानोत्पत्तिरिति
विनियोगोपयोगः। ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इत्यादिस्मृतेरिमंश्रुतिमूलं। नश्रु
तिस्थिता इत्थीत्युत्पत्तेर्नैतामनुवाप्स्यति। न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादंगभावद्र्सनेन साक्षादंगभ
वो नि विध्यतेन संयोगपृथक्त्वे। सर्वापेक्षा चाधिकरणे संयोगभेदस्यात्रविध्यमाणत्वात्तस्मादयमर्थः
१२ संयोगपृथक्त्वमहती त्वेतावतानुसादाद्दंगभावसिद्धिराराद्ंगभावे चित्तशुद्ध्युपपत्तेरिति नित्यानां
दुरितक्षयफलत्वेपि नित्यकाम्ययोगमाशंक्य नित्येष्विनेष्वपि क्वचित्तसत्ववित्तगतः सत्वगुणः प्र
तत्रोपपत्तीति संस्कारसाक्षात्त्वं इच्छविषयेप्रसक्तग्रासमृद्धये तत्पपत्स्या। प्रसक्तोपपत्त्योऽप्रवृत्तिद्वारं चित्तगतस
त्वं तस्य पापकपारनिवत्त्यापावरणे उद्गारनेसतीत्यर्थः। जन्मश्रूलावबोधमोर्हेतुमज्ञावाभावेपि क्वाश्रूत्यापेोवी
पर्यमाशंक्यते॰ स्यादेतदिति॰ अग्निहोत्रमवाग्स्पाकवदिति॰ पंचमेस्थितं॰ अर्थाच्च। अग्निहोत्रं जुहोतियव्रा
गूस्पचतीत्यत्र किं होमपाकयोर्यथापाठं क्रमउतपाक एव प्रथममिति संशये नियामकस्याभावाद्धोमनिर्व
ते श्रद्धान्तरेणसंभवाद्यवाग्स्पाकस्यवाराद्युपकारकत्वाद्धोम प्राथम्ये प्राप्तेरात्रांतः। पदार्थप्रयोजना राम
पि क्षोनुष्ठानविधिरेव प्रयोजनोपमो [illegible] णि नं क्रमविशेषं तिष्ठतीतिपक्षेव होतमं॰ नचद्र्मांतरानय १२
हेतु५

नंकृतु क्रमवैयर्थ्यप्रसंगात् न च दृष्टार्थत्वेन तयोरुपकारकत्वं पाकस्येति पाठस्थानेति । क्रमेणैवानिय
म्येतक्रमस्यैकत्वेन तद्गुणत्वात् । समित्सोमयजतीत्यादिषु क्रमपठितप्रयाजेषु चिंता किं पाठक्रमानुष्ठानक्रमः उत
न तत्र वाक्यानां स्वार्थमात्रावसितत्वान्न क्रमपरतेत्यनियमप्राप्तौ सिद्धांतः । यथैतान्येव वाक्यानि स्वार्थवि
धायीनि तथानुष्ठानापेक्षितस्मृत्युपयोगीन्यपीतानि निर्वक्रमवंति स्वाध्यायविध्युपादितानि क्रमवंत्येव स्म
रणानि जनयंति स्म तस्यानुष्ठानमित्यस्मरणक्रमेणानुष्ठानं निष्पद्यते । एवं क्रमपाठोपि दृष्टार्थो भ
विष्यतीति तस्मात्पाठक्रमेण नियम इति । स त्वार्थस्तु एकस्मिन्नर्थेतोऽश्र समाख्यानां प्रयाजादीनां पाठक्रमे
ण प्रयोगक्रमो नियम्येत तत्र पाठक्रमस्यानुष्ठाने लोके गुणत्वाद्वागमान्ते यथा स्नात्वा मानुलिंपेत भुंजीतेति ॥
स्था नाश्वीन्तु न्तितसंयोगात् ॥ ज्योतिष्टोमे विकारे तादृशप्रसंगेति दक्षाग्नाग्नेषु त्रीणोमीयादिपशुषु सहत्वस्यु
राद्धिधानार्थकवनंतस्य प्रतेसह पशूनालभंत इति द्विधानात्र प्राकृतः प्रथममग्नीषोमीयस्ततः सवनीय
स्ततोऽनुबंध्य एवं रूपः क्रमो निवर्तते । सहत्वं चैदं सवनीयस्थानेतयासति हीतरयोरुत्कर्षात् तस्मान्नेत न
भवति । सवनीयस्याश्विनग्रहग्रहणानंतरकालः प्रकृतावाम्नायते आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृ
ता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति । तत्रैककालत्वेन लक्षणस्त हैसंभवाद्वशं भाविनि क्रमे
ल

सवनीयं

वे॰क॰ ।१।१। कः॰ प्रथमं प्रयुज्यतामित्यपेक्षायां किमनियमेनैवं प्राप्य मुत्तसवनीयस्येति संशयस्तत्र नियामकस्या-
भावादनियम इति प्राप्ते राद्धांतः। स्वस्थानात्सवनीयप्रथमं नियम्येत कुतः उत्पत्तिसंयोगात्॰ प्रकृतौ सव-
नीयस्याश्विनग्रहणानंतर्यमुत्पत्तिवाक्यात्तं विहितौ चैतेनैव कालेन स उपस्थापितः॰ अग्नीषोमीयस्त-
स त्वं वचनेन स्वस्थानाच्चालितस्ततः प्रथमं सवनीयस्यैवोपकरणादिप्रयोगः इतरयोस्तु तत्रास्थितत्व-
वचनात्तदनंतर्यमित्ययं त्वनियमः। अथवा प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्यात्र बाधके न्याया मा गात्प्रथममग्नी-
२३ षोमीयमुपाकृत्य नान्बं ध्नदुपाकर्तव्यमिति॰ मुख्यक्रमेणैवांगानां तद्दर्शितत्वात्॥ सारस्वतौ भवत एतद्वै
दैव्यं मिथुनं यत्सरस्वती सरस्वांश्चेति सरस्वतीदेवतं सरस्वद्देवतं च युगपत्कर्म श्रूयते॰ तत्र च सरस्व-
तीदैवतस्य पाठस्यानुवाक्यायुग्मं प्रथममाम्नायते तदनंतरं पुंदेवतस्य तत्र तं ब्राह्मणप्रयोगशेषत्वाद्याज्या- त्रैसं
नुवाक्यापाठक्रमेण प्रधानक्रमोऽवगतः। अंगविशेषे निर्वापादौ संशयः किमनियतोऽस्य क्रमउत प्रधानक्र-
मेण नियत इति तत्र पाठस्यानुवाक्यापाठक्रमस्य प्रधानमात्रगोचरत्वेदंगानामनुष्ठानक्रमे क्रमसाधकभा- राम
वादनुष्ठानक्रमस्य च प्रमेयत्वेन प्रमाणत्वानुपपत्तेरनियम इति प्राप्ते सिद्धांतः। मुख्यक्रमेणांगानां क्रमो २३
नियम्येत तद्दर्शितत्वात्प्रधानार्थत्वादंगानां॥ यद्यपि मुख्यक्रमस्य याज्यानुवाक्यापाठक्रमापेक्षत्वात्प्रमे-

प्रत्येकं तत्पापि प्रमितस्यास्य धर्मादेरिवास्यत्र प्रमाणत्वमविरुद्धं॰ प्रधानस्यहि प्रयोगविधिना सांग
स्यैव प्रयोगस्योक्तेः इति स चावर्जनीयाश्च प्रधानाद्धि कर्म्मवधिमंगानां न सहते॰ पदार्थानां हि संनिधावन्यां
गानुष्ठानं तदा तेनैव सत्प्रधानादंगानि विप्रकृष्येरन् ततो मुख्यक्रमादंगक्रमानियमइति॥ प्रकृतानुत्तकाल
नां गुणानां तदुपक्रमात्॥ वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति सप्तदशपागं क्रमत्वेन
यं तेतिषां च वैश्वदेवीं कृत्वा सह प्रचरंतीति प्रयोगस्तासां हि सञ्चवणादेकोपक्रमोपसंहारएकस्त्वाधांत
स्य प्रयोगः तेनैषामतिदेशप्राप्ताः प्रोक्षणादिधर्मा नैकैकत्र समापनीयाः किंतर्हि सर्वेषु पश्वपुवेकैकएव
पदार्थः परिसमापनीयस्ततोन्यस्तु तोमः। इतरथाह्येकस्मिन्पशौ सर्वांगानुष्ठाने प्रधानस्यांगैर्विप्र
कर्षः स्यात्॰ तत्र प्रथममेकपदार्थानुष्ठाने विशेषतो वेदाभ्यनुज्ञाभावादिच्छैव नियामिका। तदेवं
स्थिते द्वितीयादिपदार्थप्रयोगे संशयः किं प्रथमएव द्वितीयादावपि इच्छैव कारणं उत प्रथमवत्त्वमेव
नियमइति॰ तत्र पूर्वः पक्षः॥ न तावच्छ्रुत्यादि नियामकं प्रथमांगवद्वृत्तिस्वरूपो रूपेणीवेदनाभ्या
भ्यनुज्ञाभावादिति न त्वेकशाखुलर नियमस्तेन प्रथमतमाश्रितपुरुषेच्छैव चरमतरागानियामिका
प्रयोगे सौकर्यं चैवं लभ्यते॰ इतरथाहि प्रथमप्रयोगानुसंधानमप्रमनसउपरितनं च प्रयोगं तत्क्षणे न

वे॰क॰ १।१। तन्वानस्यमतिरेकः स्यात्तस्मादनियमइतिप्राप्तेराद्धांतः। एकप्रयोगतयातुल्यकालानां प्रोद्देशादंगानां
प्रवृत्त्याक्रमनियमः कुतस्तदुपक्रमात्तेन प्रधानेनांगानामुपक्रमात् तदेकप्रयोगत्वादित्यर्थः। प्रयाजदशमपार्णां
गानिसहप्रयोज्यानि प्रथमांगानुष्ठानेसतिद्वितीयादेर्योऽयमभिर्विधान मप्यनुज्ञानुतिनत्ततोपिर्कंप्र
वृत्तिकक्रमाच्छ्रयेण्यवसम्प्रदशासुप्रथमांगानुष्ठाने द्वितीयोधर्मः प्रथमादिषुपुत्रिर्ममाणः योऽयमि
रेवमवधीयते क्रमोऽत्राग्रहणोभिकेरपिविधानस्यादतः प्रयोगवचनकोपपरिहाराय प्रवृत्त्यानियमइति।
२८ शेषाणां तेषिणांयत्क्रमापेक्षामां हेतुमाह। युगपदिति। युगपदनुष्ठानप्राप्तौ क्रमःस्यात्तदेवकुतस्तत्राह।
एकपौर्णमासीति। बहूनां मध्ये त्रयः पौर्णमास्यांसंबद्धास्त्रयो मावास्यायां कालैकोप्ययदिकर्तृभेदः स्यात्तत्
दानक्रमोपेक्षेत तेतन्मामदित्याह। एकाधिकारीति। स्वामित्वेनाधिकारित्वेत्तस्यैवानुष्ठातृत्वेनकर्तृत्वं
एकाधिकारिकर्तृकत्वे हेतुमाह। एकप्रयोगवचनेति। यजेतेत्याख्यातेकर्तृकास्यविवक्षितत्वात्प्रयोगवचने
कर्त्रैकत्वसिद्धा। एकप्रयोगवचनप्रवृत्तौ हेतुमाह। एकफलत्वादिति। एकफलसाधनत्वतः प्रधानस्योपका राम
रकत्वात्तस्मिन्समुच्चित्य साधनत्वेनोपनिबद्धाः शेषाः एकेनफलेनावच्छिन्नाः शेषिणोऽत एकप्रयोगवच
नोपगृहीताइति। सोऽर्थाभावेति। एकादशेऽभिहितं। अंगवत्क्रतूनामानुपूर्व्यं। सोऽपिचतत्रैवप्रत्यक्षवर्त्त २८

सक्काम आर्यमाणं वसंतिर्वपेत्स्वर्गकामः प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इत्यादिषु क्रमपठितत्र्
तुष्टयं विंताद्विंपाठक्रमेण प्रयोज्यानुष्ठाननियमेनेति । तत्रप्रयाणानां समिदादीनामेकेन युगपत्करणाशक्तेः क्र
मापेक्षायां पाठक्रमनियमएवकृत्स्नानामपीतिप्राप्तेराद्धांतः । नवासंबंधात् ॥ अंगेष्वेकप्रयोगवचनमपि
यत्रास्ति तत्र क्रमाकांक्षा एकस्यानुष्ठानापलेषु नैकप्रयोगवचनोस्ति । नच सर्वेपि लिखात्प्रयोज्यंते । तेनैषामे
कप्रयोगवचनसंबंधाभावान्नास्तिक्रमाकांक्षा । किंतु पुरुषस्य । नचतदाकांक्षितं विधिप्रतिपाद्यमिति
तदिच्छयैवक्रमः ॥ पाठक्रमस्त्वध्ययनार्थ इति युगपत्पाठासंभवेनावर्जनीयतयापाठक्रमस्यागतत्वान्नि
यमस्य वाध्ययनार्थत्वादित्यर्थः । गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वं च तद्वेर्चितितं ॥ यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य
लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तित्वात् । दर्शपूर्णमासयोर्गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति श्रूयते तत्र गो
दोहनेक्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वसंदेहे पशुकामस्येति समभिव्याहाराद्वाक्येन क्रतूपकारकत्वेन चोभयार्थ
मितिप्राप्तेराद्धांतः । नोपकारकत्वं शेषत्वं किंतु तादर्थ्यं । तथा च गोदोहनस्य पशुशेषत्वान्न क्रत्वंगत्वं अं
गापेक्षत्वाच्च क्रतोरुपकाराभावान्नार्थस्यापि क्रतूपकारकत्वमविरुद्धं तेन वाक्यात्पुरुषार्थमेवेति । यस्मिन्वि
वृत्ते पुंसः प्रीतिः फलं भवति तस्य लिप्सा फलमप्युक्तानविधितः कुतः ; तस्य फलसाधनस्य प्रीत्या वि

वे·क·२।२। भागाभावादिति सूत्रार्थः। अस्य चैवं प्रणयनाश्रितत्वात्तत्क्रमएव क्रमइति। गोदोहनस्य प्रणयनाश्रित
त्वमुपपादयति नो खल्विति। कल्प्यतां तर्हि व्यापारावेशात्तत्रापि प्रणयनाश्रितमिति। प्रणयनांत
रविशिष्टविधिमाशंक्याप्रतीयत इत्युक्तं। सन्निहितलाभेन विशिष्टविधिरित्यर्थः। सामर्थ्यरूपाल्लिं
गात्। अप्रणयनाश्रितत्वमात्र इत्योग्यत्वाच्चेति। यद्वा। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति चतुर्थे चिंतितं। उत्पत्तिका
२५ लांगविषये कालः स्याद्वा कस्य तत्प्रधानत्वात्॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति अत्रपतेतत्र
सन्देहः। किमिदमंगस्य विधायकमुत कालस्येति। तत्र त्वकाप्राप्तेरंगस्य तत्त्रांगत्वेन यजेतेति विधिप्रत्यास
त्तेः सोमस्यैव। ननु उभयथा रेण्यन्यत्र विहितसोमयागस्य प्रत्यभिज्ञानात्कथं तद्विधिः उच्यते। नैकोपि स
त्त्रत्यभिज्ञानात् वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेतिवत्। न ह्यत्र ब्रह्मवर्चसे बृहस्पतिसवकाम्य
प्रतीतमतोंगं बृहस्पतिसवो वाजपेयस्य। एवं च सोमयागोपि दर्शपूर्णमासयोर्विप्रसंगत्वेन विधी
यते इति प्राप्ते उच्यते। अस्मिन् कालांगविधिसंभवे कालो विधेयः। कुतः। अस्य वा कर्मकालप्रधान राम
त्वाद्यदि कर्मविधिरेव स्यात्तर्हि रूपेण द्रव्यदेवतेन भाव्यं। न चैतद्देवतारूपमस्ति। अप्राप्तत्वाच्चेनो २५
क्तिरादिष्टिवत्सोमिकी देवतानिर्देशेन प्राप्येत तर्हि सोमोपि प्राप्येतेति सोमेनेत्यमर्थं स्यादतः सोम

यागप्रत्ययभित्रार्थमिव तत्र · अप्रत्यभिज्ञानेन च न विधिसंभवः । बृहस्पतिसवस्तु वाजपेयप्रकरण
स्यैतत्तत्र प्रकरणांतरस्याभावात्कर्मांतरमेव विधीयते · नामधेयमप्यप्रजापरं तेन तत्र तमानप्रत्यभिज्ञापकं ·
किंतु तत्रैव धर्मलक्षणापावकत्वे · अतो नाम्नैव प्रसिद्धबृहस्पतिसवे धर्माणां प्रापितत्वाद्गुणकर्मवि
धानमिति · यथाग्नेयादीनामिति ॥ एकादशे चिंतितं ॥ प्रयोजनाभिसंबंधात्पृथक्त्वं ततः स्यादेककर्म्मैकश
ब्दाभिसंयोगात् ॥ आग्नेयादिषु संशयः किं तत्र मेते तेषां फलमुत भेदेनेति · तत्र परस्परनिरपेक्षोत्पत्ति वि
धिभिर्विहितानां प्रधानानां पृथक् फलाकांक्षत्वात्तेषां च विशेषसमाणे फलं भेदेनाभिसंबध्यते ततः प्र
तिप्रधानं फलभेद इति प्राप्ते राद्धांतः यद्यप्येषां पृथक्त्वं पृथगुत्पत्तिविहितत्वात्तथाप्येककर्म्म क्रियते
इत्युत्पत्तिवाक्यस्थाफलं कर्म एककर्म्म एकफलत्वमित्यर्थः ॥ ततः प्रयोजनेन समुच्चितानां संबंधात् ॥ कु
एव कुतः ॥ एकशब्दाभिसंयोगात् । दर्शपूर्णमासशब्देन हि समुदायवाचिना निर्दिश्य फले विधीयंते आग्ने
यादयः ॥ यथा ग्रामेणोदपानः खन्य इति समुदायशब्दनिर्देशात्समुच्चितैः पुंभिरुदपानः खन्यते न प्रतिपुरुषं कू
पभेद एवमिहापि · ननु ग्रामापानुलेपनमित्यादौ समुदायशब्दनिर्दिष्टमप्यनुलेपनादि प्रतिपुरुषमावर्त्तं
त इत्यत्र किं न स्यात् · नैतद्वयम् ॥ पुरुषमनुलेपनादेः संस्कारत्वाद्दार्थ्यत्वात्प्रतिसंस्कार्यमावर्त्तिरिह फ

+मुपादीमानाना१

वे·कं·११। लमुद्दिश्य प्रविधीयमानानामेवाग्नेयादीनां विवक्षितं साहित्यमिति फलं तत्रनेति ।। संग्रहे जिज्ञासयोः फलादि
भेदं निर्दिश्य विभजते ज्ञानयोस्तत्त्वस्य न मयुक्तमित्याशंक्याह · जिज्ञासायामिति । इच्छाया ज्ञानपराधीनतया
ज्ञानफलमेव तत्फलमित्यर्थः । फलभेदेव कर्तव्यैकाग्र्यभेदं कथं न भाष्ये नुपयोगित्याशंक्याह · न केवलमि
यांविधे ति · विधेयक्रियाज्ञानफलयोः साध्यतांशपरावभेदं स्यर्थः । अनुष्ठानांतरे स्पष्टत्वं तत्र प्रोच्यमानाह · शब्दज्ञानेति ·
कर्त्व ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादौ ज्ञानफलं साध्यत्वेन प्रतीतमपि न्यायबलाद्धवनवर्ण्णा भिन्नात्पत्वेन [redacted]
२६ मात्मीयफलभेदं कोऽपि जिज्ञास्यविषयभेदं तत्कृती तिसमय एवस्फुटं ह · जिज्ञास्यभेदमिति · ननु भवतेरक
र्मकत्वात् ज्ञावार्थत्वेन पुंस्त्वप्रसंगात् ब्रह्मशब्देन कर्मणि जिज्ञास्यविषयभेदसिद्धिरत आह · भवितेति । ननु तमो
रेव कृत्यस्य केवलार्थादिति कृत्यानां भा[redacted]वकर्मणोः स्मरणाद्वचो मद्धितिसूत्रविहित मत्कृत्यानां तस्य भव्य श
ब्दस्य कर्तृत्वाभावित्वमयुक्तमित्याशंक्याह · कर्त्तरि कृत्यमिति । भव्यगेयेत्यादिना क्रियासूत्रेण भावकर्मवाचिता
पम भव्य कृत्यमन्यत्र एव भव्यादिशब्दा विकल्पेन कर्त्तरि निपात्यंते । तो भवतीति व्युत्पत्त्या भव्यशब्दः कर्त्ता राम
वाचीयदेव भावकर्मणोः । अस्य च भवतेर[redacted]नुपसर्गत्वात्साक्षिवाविक्षाभावाच्च · कर्मावाप्तिर्भवितुम
भव्यनेति स्यान्नेहसः पुल्लिंग निर्देशात् कृत्या यथावृत्तौ पेक्षणाच्च अतः कर्त्तरि कृत्य इति · ननु भवितुः क २६

यं ज्ञानकालेसत्त्वाभावरूपाशंकाज्ञानोत्तरभावि प्रयोजकव्यापारापेक्षोणाद्ध्रस्साह · भविताचेति · भ
वति र्भसिद्धकर्तृक क्रियावाची न पच्यादिवत् सिद्धकर्तृककिंमत्त्वतो भविताख्यातो ऽसिद्धः रूपभावककृत्या
पारापेक्षो निष्पत्तिरर्थस्तस्याश्रयो भवतीति · अतएवाह · । करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः सप्रयोजकः । भविता त
मपेक्ष्याप्रयोजकत्वं प्रपद्यत इति भाष्येऽभूत शब्दस्यातीतवाचित्वभ्रमं निरस्यति । भूतमिति · ननु चाज्ञातस्यार्थस्य ना
नुज्ञा नां लोके चोदनात्वात्कथं वेदे चोदनात आह · आज्ञादीनामिति · उत्कृष्टपुंसः स्वाभिलषितोपायकार्यत्वा
भिधानमाज्ञा यथा गामानयेति · एतदेव हीनस्याभ्यर्थना यथा मामाणवकमध्यापयेति · प्रवर्त्तकस्य प्रयोजकस्य
षितोपायोक्तिरनुज्ञा तथा कुरुसमयेऽपीदमिति · नेतासां संभवो वेदे इत्युपदेशाः चोदना । उपदेशो ह्यप्रवर्त्तनियोगस्य प्र
योजनोपायबोधको लोकेऽवगतो यथा गोपालकवत्सस्य पथ्यकथनपरे ऽनेन पथ्यामाप्नोतीति · न हि हठाद्प्रयोक्तुर्निष्फ
र्षोत्कर्षनाऽभ्यर्थना · सप्रयोजनाभावान्नानुज्ञाप्रयोजनस्याप्रवर्त्तत्वात्तदिह नियोज्यस्याप्रवर्त्तस्या हितोपायकर्त्तव्य
तोक्तिरूपोपदेश एव वेदे भवत्येवेति · तस्य धर्मस्य ज्ञानायतनेनेति ज्ञानं प्रमाणमुपदेशो विधिरिति जैमिनीयसूत्रावयवा
र्थः । सविषय इति भाष्ये स्वशब्देन चोदनाभिधीयत इति मत्वाह · स्वार्थ इति · स्वस्याः प्रतिपाद्ये विषये भावनाख्यानियपर्थ ।
धर्मस्येति तु न्यायभावनोपसर्जनाहरतापि शब्दतोऽर्थतः प्राधान्यात्स्वशब्दार्थ इति गृहीत्वाह तद्विषय इति · ननु भावनाया

वे॰ कृ॰ ११। धियो विधित्वादेव पुरुषप्रवर्त्तनमशक्यं प्रमाणमसंभाव्यादिवत्प्रेरकत्वायोगादिति शंक्याह भावनापाद इति । सा चाज्ञाव
नापातत्वस्वेष्टसाधनत्व बोधेन चार्थाद्भवत्यसावेवोपायत्वं बोधयति विधिः बोधयित्वा च तत्रेष्टसाधनतामपाहरति इष्टं
श्रेयः पुरुषः प्रवर्त्तते तदनेन क्रमेणाप्तिमुंजानां चोदना धर्ममवबोधयंतीत्यर्थः । ब्रह्मचोदना ब्रह्मवाक्यं यथा धर्मचोद
२७ ना प्रवृत्तिहेतुं बोधं जनयति नैवं ब्रह्मचोदनेत्याह अवबोधस्येति । ब्रह्मचोदनया सिद्धवस्तु विषयस्य प्रवृत्त्यहेतु
र्थमात्रावबोधस्य जननादिति ~~नन्वविधित्वे विधेः कथं वाक्यत्वं तत्र वस्तुबोधनादिति~~
~~र्थं~~ भाष्यार्थः । ननु सा नाम जनि धर्मबोधवद्ब्रह्मबोधादपि प्रवृत्तिः । सत्यं तु विधितः किं न स्यादिति शंकते
नन्विति विधिशेषकवाक्यत्वेन वस्तुबोधना ईदृशी तावन्नास्ति ब्रह्मबोधमात्रपर्यवसानमित्यर्थः । भाष्येव बोधवि
देशे एव विषयविषयत्वे हेतुं गर्भ इति भावः । अयमभिसंधिरिति । यथा विशिष्टविधौ विशेषणविधिर
र्थान्न विशेषणे तात्पर्यं वाक्यभेदादेवं विषयविशिष्टप्रतिपत्तिविधित्वामर्थ्या ब्रह्मणि स्वयं तात्पर्यं
क्वाह नचबोधस्येति विशिष्टक्रियाविधानायुक्ता विशेषणस्य प्रमाविशिष्टस्य वाक्यत्वात्प्रति राम
पत्तिविधित्वेन विशेषणसत्तामाक्षिपति । वाच्यं चेन्नु मुपासीतेत्यादावारोप्यस्यापि विधेयधीविषयत्वा २७
दित्यर्थः । एवं कामप्रमाणाभावसिद्धौ ब्रह्मधी नियोगेन धर्मबुद्धेरनंतरा । तत्क्रमेमानतीनत्वान्ना

नमुमुक्षुत्वादिधीरिव। नित्यानित्यवस्तुविवेक इति भाष्यकारादिपतित ब्रह्मसत्यमेवेति। अनित्या ब्रह्मणो विवेकः। द्विं नि
श्चयतत्तानमात्रमाद्यं ब्रह्मेति तद्वतमिति। द्वितीयविपर्ययः संशयो वा नावधानतः शास्त्रश्रवणे प्रवृत्त्ययोगान्नाधि
मः प्रपंचानित्यत्वानिश्चये तद्वैराग्याद्यभावादित्याह। तथा चेति। तमाधत्ते। तथा हीति। नित्यपरत्वविवेकः। न च शास्त्रा
नारंभः। इदं नित्यमिदमनित्यमिति निश्चयमात्रम्। आत्मानात्मसमुदाये नित्यत्वमनित्यत्वं च वस्तुनो धर्मौ तयोश्चावधर्मि
स्यां भवितव्यमित्येतावन्मात्रं निश्चितं मया विघटादेरनित्यतावधारिता तत्पापि सकलानात्मस्वनावधारितेति।
नित्यवस्तुस्वरूपाभावो इत्युक्तमिति। उक्तविवेकस्य प्रयोजनमाह। तथाचेति। समासस्यैवरूपादेयानुपादेयत्वे हेतुमा
ह। तदेतेष्विति। एकत्वेत्वा नित्यसमुपादेयं दुःखत्वादनित्यं त्याज्यमित्यर्थः। ६ इहामुत्र। इत्युपपत्तिस्त्वर्थे विगीतं
सर्वविषयान् अर्थवादपुरीवृक्षिता इति। आशंक्याह। नखल्विति। न चेयत्तो विवेकस्य स्वरूपसतो
उद्देशशास्त्रविफलता सगुण निर्गुण विवेकानन्द अस्तीति। न नित्यादिविवेकमात्रं वैराग्ये हेतुः किं
तु तदभ्यास इत्याह। अथपासेति। असत्पुत्र स्पर्शं संसारसम्बन्धे नित्यत्वादिविषयं प्रसंख्यानं नाधीतं इति
वर्तितुमस्वयः। भवी विनरक विशेषः जायस्व म्रियस्वेति पुनः पुनर्जायते म्रियते चेत्यर्थः। क्रियासमभिव्याहारे लो
डिति पौनःपुन्ये सर्वलकारापवादेन लोट्। स्यादेशस्य च विधानात्। आरभ्य ब्रह्मलोकमवी विपर्यं तज्जननमर

वै·क·१५१ गण्याभावात्तमानं दाणाघवांतरसर्पपिदीतैः कालैः संसारसागरस्योर्मिभिरूद्रैरनिशम् समानमितस्ततो नीयमान
मात्मानमसंचजीवसमूहं मवलोकोतियोजना· उक्तेपरिभावनपाद्दतामुत्रार्थभोगविरागहेतुतामाह· तात्से
ति· अनित्यसंसारस्यखर्विविदर्घिकानुमस्तीतीपान्विविकोनलभ्रसेति· तदुक्तं मीदृशास्तेति· आभोगोमुनस्का
१८ रः आदर इतिपावत्· अतदात्मिका· वैराग्यस्यशमादिहेतुतामाह· ततइति· ज्वालाजटिलस्यसंतीति· तपोवने·
अहैवतत्र विषमावित्तमस्यनगवासी तितथाभिहितः। मोक्षेच्छाभवतु कुतस्तावतापलजिज्ञासा· तत्राह·
तस्यचेति· नित्यानित्यविवेकादिहेतुत्वस्यायशब्दस्य एवगतेः किंमतः पाबंदेन त्याशंकयनानेनद्धिज्ञासा
प्रतिसाधनकलापस्यहेतुतोऽमते किंतुतत्स्वरूपासिद्धिपरिहारहेतुरभिधीयते इत्याह· अत्रैवमित्यादि·
शालूकशाकलं: अस्त्विनरशिरः कपालं त्राणंपं गत्वाछूरवंवर्द्धितस्य नारं स्पृष्ट्वास्पिसत्स्नेहं सवासाजलमा
विषो दृत्यागमविरोधः हूतकत्वानुमानानुगृहीता नेषेध्यतिवाकपात्रन्याय हीनमपामेत्यादिवाकप
मापेक्षिकात्मतत्त्वादिपरं आत्मेयमित्याह· नेपितेति· पत्वभिहितंभास्करेण नित्यानित्यविवेका
देरप्रहतेतत्त्वोन्नततदानंतर्यं मध्यशब्दापेति एवचकर्मणांद्वापि क्षुफलत्वब्रह्मज्ञानस्यचमोक्षहेतु
भूतमतः शब्देनानपरामृष्टं पुत्रमितितंभाष्यभाववाचामपानुकंपतेश्चेति। नर्हिसकलावेदांताः परामृश्येर राम
१८

न नेत्याह योग्यत्वादिति · अर्थशब्देनोक्ते हेतुकस्य मर्थे न योग्यत्वादित्यर्थः । हेतुमञ्चलं जिज्ञासौ हेतुत्वं नां
नित्यानित्यविवेकादीनां स्वत्वकारस्य बुद्धिस्थत्वान्न दानं तत्तमोर्थत्वमन्यशब्दस्य प्रकृतेनेव · चतुर्थी
समासाभावे हेतुमाह · तादर्थ्येति पाणिनिः किल चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरिति तादर्थ्यस
मासं सस्मार चतुर्थ्यन्तस्य भावस्तादर्थ्यं क्वचनाक्षिप्तैः शब्दैः समस्यते चतुर्थ्यन्तशब्दोऽर्थस्तत्त्वेन परामृश्यते तेन तस्मा इ
दं तदर्थं यथा कुण्डलाय हिरण्यमिति अत्र कुण्डलं चतुर्थ्यन्तशब्दार्थस्तच्छेषो हिरण्यं तत्र कुण्डलशब्दश्चतुर्थ्यन्तः कुण्डलशे
षवाचिना हिरण्यशब्देन समस्यते कुण्डलहिरण्यमिति · तथार्थशब्दादिनापि ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि द्रष्टव्यं · कात्यायनेन
तु अयं समासः प्रकृतिविकृत्योर्नियमितः चतुर्थीतदर्थमात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वत्र प्रसंगो विशेषात्प्रकृतिविकृत्योरि
ति चेद् अश्वघासादीनामुपसंख्यानमिति · एवं चार्थात्प्रकृतेन तन्त्रि षष्ठ्यन्तसिद्धिरित्याह प्रकृतीति · इत्येवमादेर्बलं जिज्ञा
सैतेवमादावित्यर्थः । नन्वश्वार्थं घासोऽश्वघास इत्यादावप्रकृतिविकारेपि तादर्थ्यसमासो दृष्ट इत्यत आह कात्यायने
नैव समासांतरमुपसंख्यातमित्याह अश्वघासादय इति · ननु षष्ठीसमासाभ्युपगमे ब्राह्मणेभ्यो जिज्ञासा व्यावर्तकत्वे
नष्टरूपत्वादव्यभिचारपरिग्रह इति भाष्यप्रत्याख्यानमंगमत्रत्याह · षष्ठीसमासेपीति · अनित्यश्चैवं लक्षणः । प्रतिपत्तौ वि
शेषणत्वेनानुबध्यत इत्यनुबन्धः स्वरूपेण निरूपितानां द्विज्ञासापोषधा तत्संबंधिनमपेक्षा व्याचष्टान द्वारा

वे·क·१९। जिज्ञासायास्स्वरूपनिरूपकमिति प्रथमोदिताकांक्षावशेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्मत्वेन संबंधस्तेन तु संबंधिमात्र
तयेत्यर्थः। जिज्ञासाज्ञानयोर्विषयाधीननिरूपणत्वे धर्मद्वयं तेन प्रपंचयति। नन्विति· नन्वप्रमाणयुक्तत्वाज्जि
ज्ञासायाः कर्म भवतु ब्रह्म तु संबंधित्वेन निर्दिश्यतां· न निर्दिष्टकर्मत्वाभावे कल्पनानुपपत्तेरित्याह· नन्वित्या
दिना। संभंत्स्यते संबंधं भविष्यति ननु श्रुतकर्मत्यागायोगे स्थिते कथं शेषषष्ठीशंकात इत्यत आह· नि
२९ गूढाभिप्राय इति। प्रमाणाद्विबहुप्रतिज्ञानां श्रौतत्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्य निगूढता। ननु ब्रह्मसंबंधि
नी जिज्ञासेत्युक्ते कर्मनिर्देशान्निरूपितत्वस्य जिज्ञासासामान्ये नेत्याह· सामान्येति· बहुप्रतिज्ञानां श्रौ
तत्वलाभात्कथं प्रयासत्वेऽमर्थ्यन परिहारस्तत्राह· निगूढेति· एकस्यापि प्रधानस्य श्रौतत्वं च वरं न तु गुणानां
बहूनामपीति। निगूढता। वाक्येति। शब्दोपात्तत्वेन साक्षात्संनिधिः प्रथमापेक्षितस्य साकांक्षता॥
प्रथमसंबंधार्हत्वेति योग्यता। एतैर्गुणैस्तस्य कर्मत्वसंबंधः प्रथमः सन्नपि जघन्यः। एतैरहितस्य संबंधि
मात्रस्य संबंधो जघन्यः सन्प्रथम इति कल्पनेव्याहतमित्यर्थः। कर्तृकर्मणोः कृतीति शब्दयोगे कर्मणि ष
ष्ठीति स्मरणाद्वाक्ये कर्मत्वं जिज्ञासापदस्य चाकारप्रत्ययान्तत्वात् कृद्योगः॥ यत्तु कर्मणि चेति कर्मणि षष्ठ्यां राम
समासप्रतिषेधः स उभयप्राप्तौ कर्मणीति या कर्तृकर्मणोरुभयोरपि प्राप्तौ षष्ठी तदुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियम २९

ति

मिता पृच्छीत द्विषमः। यथान्यार्थेऽपि गवां दोहे गोपालकेनेति। एवं यत्रान्यार्थमप्युपेतमादि दुर्दोहितां गवां दो
हे कर्मत्वम कुशलस्य च गोपालस्याविवक्षितं त्वं। प्रकृते तु अस्ता कर्मत्वमेवोपादीयतेन कर्तृकार्तो शास्य
रस्तु न मप्रासभावात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येव षष्ठी तेन अल्पजिज्ञासेत्यप्यन्तः समास इति। भाष्ये प्रत्यगा
निर्देशो नपुंसकः शाब्दत्वात् कर्मत्वमत्राह। ब्रह्म वेति। अविरुद्धमपि परोक्षत्वं आत्मत्वेऽपि प्रत्यक्त्वस्य प्र
तिमोगित्वात् स्वाभाव्यात्। परमतेऽकर्मत्वस्य फलाश्रयत्वेन कर्तृत्वं च रमात्मपदाप्रसज्जनान्नपुंसकमपि तान्यस्ये
च्चविषमत्वं सोऽत्र द्वित्रासापदान्यसमीपतां नन्याय सूत्र उपदेशमात्रेण विश्वासादित्याह नेति। साक्षात्
कारसाधनं ज्ञानमिच्छाविषय इति प्रतिज्ञामफलविषयत्वादिच्छामा इति हेतुरयुक्तो व्यधिकरणत्वा
नेत्याह तद्व्याप्तमिति। फलेच्छोपाये वोपायपर्यन्तं प्रसादविरोध इत्यर्थः। भवतु ब्रह्मविषयावग
तिरिति स्वरूपावगतिः स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेन तद्विषयोक्ता। ब्रह्मणोऽपि धर्मत्व दत्रुवत्स्वान्तःकरण
तिः पुनरर्थ इत्याह एवमपीति। अतिस्वानुभवावगत निर्दुःखानन्दमभिप्रेत्य परिहारो ब्रह्मावगतिरिति।
प्रतिभा न प्रतिभासमानः। अर्थ्यमानत्वात् प्रार्थ्यमानत्वात्। अविद्यानिवृत्तिर्न स्वरूपावगत्या नित्यसि
द्धत्वात्तत् पितु वृत्तित इत्याह अविद्येति। पदार्थान्वयापरव्याप सूत्रतात्पर्यमाह तस्मादित्यादिना। वि

वे·कृ·११। गलितदुःखेति· इति भक्तमुखतापाभिप्रायं· सूत्रेणानुवादत्वमाह तेषेतलाप्रत्ययमध्याहृत्य सेपितमणीति
किमिति ज्ञानमेषितमं वेदांतेभ्य एव तत्सिद्धेरिति· न· संदेहादिनाप्रतिबंधादित्याहतत्रेति। नन्विच्छाया
विषयसंदर्भलभ्यत्वात्स्विंतत्कर्तव्यतोपदेशेन तत्राह ज्ञातुमिच्छेति। ज्ञातुमिच्छांसंदिग्धे विषये निर्ण
यापकं भवति निर्णयस्य विचारसाध्य इति तत्कर्तव्यता श्रीकृष्णतदर्थः। आद्यं किंचित्संज्ञा नार्यं कर्तव्यपद
ध्याहारः श्रोतुस्तु मुमुक्षानंतरं ब्रह्मज्ञानेच्छा भवितुं युक्ता सैषएव तथाचाधिकारार्थत्वं अथशब्दस्य निषे
३० धहाने श्रीजिज्ञासाशब्दार्थस्योपपादनेन विरोधइति· ननु धर्मग्रहणा द्विधीनामर्थविवक्षा तत्र ह
लोकनवेदांतानां नेत्याह· धर्मग्रहणस्येति· उपलक्षणतया वेदांतानामर्थविवक्षाप्रतिज्ञाव द्वि
चारप्रतिज्ञापि तत्रैवास्त्विति [redacted] शंकोपरिप्रतिपादनादर्शनान्नेत्याह· पथ्यपीति· ब्रह्म विचा
[redacted] रप्रतिज्ञायास्तत्रसंभव मंगीकृत्य परिहारउक्तइदानीं संभव एव नास्तीत्याह नापीति· अवि र
क्षेस ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः। ब्रह्ममीमांसारंभायेति प्राचां तंत्रेणागतयोः कामित्यादि विवे
कानंतर्यायेतित त्रस प्रथमसूत्रेण ह्स प्रथमसूत्रस्य। मुमुक्षुः स्मादित्यादिना द्युः प्रत्यगजीव [redacted] राम
प्रसिद्धेः संसारि ब्रह्मात्मत्वस्याभावात् विषयमाविविदिषे· अतत्र पत्य ब्रह्मात्मभाववेदांतेभ्यप्रतिसिद्धेरिति ३०

द्विभांज्ञोपप्रवृत्तिद्विभणामाह वेदांतेभ्यः प्रतीतं मुख्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणस्तत्त्वमवाधादेपामोगमपांका ह निष्प्र
पन्नानेनेति। अनिर्धार्थमिकर्तव्यत्वे वेदांतानाममुक्तं निर्दिष्टवान् दिसाह प्रयोजनं चेप्सत्येति। निष्पादितप्रतिषेधलक्षणत्रिवि
धस्य कर्मणो विधयत्वमसहकृतस्योक्तिः। यद्यपि निर्दिष्टो येदस्तथापि सामान्यतो दृष्टे निर्वचनं कवनमरूपाभा
सप्रतिबद्धः संदिग्धार्थः स्पदतो विचारात् आगामात् प्रसिद्धिं दर्शनं प्रसिद्धत्वप्रयोजकदोषमुद्धरति प्रागपि
ज्ञोन मीमांसा प्रवृत्ति। भाष्ये प्रत्यक्षा नित्यत्वप्रसिद्धताभातिकथं प्रतीतिपरत्वमारभ्येत्याशंक्या प्रत्यभिज्ञा प्रमाण्यसं
एणमानात्रचेति। मुख्यमार्थपरि अनित्यवाधमानस्यानित्यत्वस्येति। किमर्थं तं भाषे देहाद्यभेदेनेति। भेदस्ततेनशं
तत्त्वमसि वाक्यनिष्ठ तत्त्वं देहादिस्य प्रसिद्धिं मुक्तावाच्य प्रसिद्धिमाह। विधेयोपाधिरुद्धमिति। अविद्यावि
घयीकृतमित्यर्थः। शक्तिसत्ताभ्यां कारणं तेस्यते योहि जानाति शक्नोति च स करोति नेतर इत्यनु
विधानादित्यर्थः। सदेवेत्यादिवाक्यान् प्रसिद्धिमुक्त्वापवादप्रसिद्धिमाह कस्मादिति वक्तुमुपक्रमते अतः पुन
रिति। वाक्यात् प्रसिद्धस्यैव पुनरपि कुतोऽस्त्वतरात् प्रसिद्धिरित्यर्थः। ननु व्यक्तिविवादे रतिरेणापु
नेवर्तितामापेक्षिकं चेत्तत्र वक्तुम् इत्यिवस्तमेत्याह अनवच्छिन्नमिति। प्रकरणादिसंके
चकाभावादित्यर्थः। पदांतरसाकांक्षित्वस्य त्वादिबोधकं निम्नादिपदं उक्तविशेषणानामन्यत

वे·क·११। नेनापिरस्तत्वस्मन महत्त्वसिद्धिरतो ब्रह्मपदाद्युक्तवत्तत्सिद्धिरितितत्र दार्थ्यसम्यक्त्वुत्वादेरिति· समा
नाधिकरणेपष्ठौ। जीवस्य विभुत्वाद्येवं तस्य देन सामर्थ्यं तेन परार्थ्यतरमिति· प्रतिसिद्धिर्मिरानं
ज्ञातारमाकांक्षतेति· तेनभवक्षितमपि सर्वस्यैतत् दक्षित्वप्रतिसिद्धिरूपं तेन संबंधनीयं· तथा सति
प्रतिज्ञाविशेषणं सत्यैः श्रुतिकल्प्यार्थं द्योतयिष्यति· नतु सर्वस्य ममत्वात् क्षितिरिति तु विशेषणं वैयर्थ्या
दिसभिप्रेत्याह सर्वस्येति· पांक्तमंतोपादे मस्य सतथा हलं व हरीति हालिकः। सर्वस्य आलक्षितत्वप्र
३१ तिसिद्धिः सर्वो क्षितत्त्वमपेतीति स्या अहंत्वोर विशेषमाशंक्याह· प्रतीतिमेवेति· अहं न नास्मीति प्रत्ये
तीतिपो जनायां अस्तित्वं न सिध्येत्· असत्त्वनिषेधेषणनिर्वाच्यत्वस्याभिवारणात्· अतो हमस्मी
तिनन प्रत्येतीति यो जनैव साध्वीति। अहमिति प्रतीतेरहंकारमात्रविषयत्वान्नात्मसिद्धिः सिद्धौ
द्वितिशंकते। नत्वहमिति। सुषुप्तो जनानामपि आपाततः आपकप्रसंगे जनं· सान्नहि प्रतीत्याभावो
नास्तित्व प्रतीत्याभावः सुषुप्तौ विप्याभावप्रतीति[illegible] प्रसंगात् नका भेद
तिभवति तेन संबंधयत्यहमस्मीति न प्रतीयादिति· शंकितु रनुशयमपाकरोति· अहंका राम
रास्पदमिति। अहमिति प्रतिभासस्य चिद्विसंवलितविषयत्वमात्मभावे समर्थितं· तथा ३१
वि

वाहमिति प्रतीतिरात्मविषयापि अत्र तत्रात्मप्रसिद्ध्यभावेहमिति प्रतीतिर्नस्यादित्यर्थः। तदस्त्वमेतितत्व
मसिवाक्ये तत्पदस्य प्रकृतसच्चिदानन्दवाच्यब्रह्मपरामर्शिनस्त्वंपदेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः। ननु ब्रह्मात्मैक
त्वस्य वाक्यार्थस्याप्रसिद्धत्वेनाप्रतिपाद्यत्वात्तेपपदार्थप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुपयोगीत्याशंक्याह तस्मादिति। प
दार्थयोरवबद्धतयोक्ताभ्यां गृहीतसंबंधपदद्वयसमभिव्याहारादेको वाक्यार्थः स्फुरतीत्यर्थः। एवं ता
सापाततो वाक्यात्पदतत्त्वप्रसिद्धेर्लक्षणः शास्त्रेण शाब्दप्रतिपादनत्वे संबंधे सामर्थ्यासाधारण
रूपविषयत्वं समाधातुमाक्षिपतीत्याह औदासेति· ब्रह्मण आत्मत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद्वाक्यप्रसिद्धि
रूपत्वादित्याह· तत्त्वमसीति। ननु जीवीयामाइत्युक्तं भावार्थत्वे विहायात्मत्वेन हेतुना ब्रह्मपदे लोके प्रसि
द्धं आत्मा च ब्रह्मेति त्वयैवोक्तत्वादिति व्याख्यापतंतदाहि लोकपाद्धोहि कार्थः स्यात· उच्यते तत्पदार्थ
मात्रस्य प्रसिद्धिसदानन्दतास्यात· तस्याद्वितीयस्य प्रतीतिनहेतुत्वं। ज्ञातेपि पदार्थे वाक्यार्थसंदिग्धत्वे लं
पपन्ने इति। स्यादेतत् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमिति भाष्यमनुपपन्नं· न हि महावाक्ये ब्रह्मात्मानुवादेनात्मत्वं वि
धीयते किंतु लोकसिद्धजीवानुवादेनागममात्रसिद्धं ब्रह्मत्वमतत्राह भेदविवक्षयेति। अन्यत्र हि वाक्यार्थ
बोधोत्तरकालं पदार्थानामुद्देश्योद्देयभावेन व्यावर्त्तते· अत्र तु स्वैऽवाक्यार्थसाक्षात्कारे सबाध्यत इति द्योतयि

पा

वे.क.१७। त्वमादिपदद्वयोरेकत्र लक्ष्यपदं अलक्ष्यपदे चाल्पपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। ननु विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः सा च वस्तु
भावसाधिकेति कथं विषयलाभस्तत्राह तत्रैनेति। न विरुद्धप्रतीतिमात्रेणाभावावगमः किं तु प्रमाणमूल
मात्ततः सा[illegible]धकबाधकप्रमाणाभावे विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्यर्थः। ननु साधारणाकारदृष्टेः स
शयो न त्विह न्याये क्षणिकविज्ञानस्थिरभोक्त्रादावस्तिसाधारणो धर्म इत्याशंक्य विप्रतिपत्तिसमध्यानुपपत्त्यातं साध
पति० विवादाधिकरणमिति। देहात्मवादिविवादाश्रयो धर्मी परं त्वात्मनोऽहमास्पदं सर्वतंत्रैरभ्युपगतमिति
३२ मंतव्यं। तत्र हेतुमाह मय्येति। आश्रमप्रवादे विषयवाची। भिन्नविषयाविषयत्वप्रत्यो न स्फुरतो विवदमानानामप्ये
कमालंबनमविगीतं। अत्रोपपत्तिमाह विरुद्धाहीति। विप्रतिपादकवचनव प्रतिपत्तिरपदार्थस्य ज्ञानस्यतालं
त त बनत्वापत्तेः किं चिदालंबनत्वसिद्धं। वीत्युपसर्गप्रतीतविरोधवशात्तु तदेकमिति निश्चयति। एकार्थ्येऽपि निपाते
हि हिंसां विरोधः। अत्र वैधर्म्योदाहरणमाह नहीति। साधारणधर्मिस्फुरणे भिन्नशब्दार्थस्य बुद्धिसमारो
धा३ हेन हिंसारणः शास्त्रार्थस्तत्राह तस्मादिति। यस्माद्विप्रतिपत्तिरेकावलंबनापत्तत्र्यैकस्मिन्नालंबनेऽसर्व राम
वीविषयनिषेधेन विरुद्धधीरस्तीति। तस्मात्प्रतियोगितया विप्रतिपन्नैकसंबंधत्वेन तत्त्वंपदार्थतदेकत्वं प्रती
तिर्लौकिकशास्त्रीयांसर्वैरेष्टव्येति। नहि कविगानमत्राह। तदाभासवेति। लोकायतिकादीनां स्वप्रतीतिसभ ३२

सः। आस्ति[illegible]कानां तत्पदार्थप्रतीतित्वमैक्यकत्वप्रतीतिस्त्रयोग्यतायां तस्यास्त्वंपदार्थविषये संगतास्यात्तंत्व
नत्वेवविगानमिति॰ त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिप्रदर्शनस्यावाक्यार्थविप्रतिपत्तेरपर्यवसानमाशंक्याह देहेति। देहाद्
व्यतिरिक्तकविज्ञानपर्यंतानां चैतन्यं चेतनत्वमात्मत्वमिति सर्वे। भोक्तैवेत्यात्मेति पदे भोक्तृत्वं किं विक्रियोपेतचिद्
त्मत्वं नाथः कर्तृत्वपक्षाद्विशेषाद्दित्याह कर्तृत्वेपीति॰ द्वितीयं प्रत्याह भोक्तृत्वेपीति। न क्रियापत्त्वरूपभोक्तृत्व
भावेपी सर्वे। तं ख्यातिः जननमरणादिनियमात् निर्विशेषास्त्रयश्चेतनाः प्रतिदेहं भिन्ना इति मतं निरेभिन्नानां
घटकुंभवद्विनाशजात्माप स्थिरतो न नित्यस्तत्पदार्थैक्यमिति। अथवा भेवाम्यामात्मभेदाद नित्यतात्मभेदाभ्युपग
म एव ब्रह्मात्मैकत्वविरोधीत्याह देहेति। लौकायतिकादिनिरीश्वरमतानुभाषणेनैव तत्पदार्थे ईश्वरे वि
प्रतिपत्तिः। स्फुचिताः तत्राशयब्रह्मात्मैका वाक्यार्थविप्रतिपत्तिरर्थाद्युक्तेत्याह त्वंपदार्थेति॰ वेदप्रामा
ण्यवादिनोऽपि मीमांसकादयः। शरीरादिभ्य[illegible] इति शरीरव्यतिरिक्तोत्मा इति जीवात्मनि अहंमिति कर्तृभोक्तृभ्यः के
वल भोक्तृभ्य इति स्वभाविकमस्येति। नैयायिकादिमते नेत्यर्थः। पुत्रिकिंवा करोतीति भोक्तृस्य तदुदस्य प्रत्येकं
पुत्रिकांवा क्वाभ्यां संबंधं करोति प्रकृतीति। आत्मा सभोक्तुरिति पूर्वोक्तं पुत्तिं वाको अन्यत्र तदाभासा विनीति।
अनर्थ चेयादिति भाष्यार्थमाह पिचेति॰ भाष्ये तर्कस्यापथ्यगुक्तेर्वेदांतमीमांसा किं न कौनेत्याह॰ वेदांतमी

वे॰क॰११ मांसेति॰ अर्थापत्तिरनुमानं वात्र तर्कोऽभिमतः तत्कृपा वेदांतमीमांसा तस्याश्चाविरोधिनः श्रुतिलिंगाद्य
स्तार्त्तीयाः पांचमिकाश्च श्रुत्यर्थादयो वेदप्रामाण्यपरिशोधकाः कर्ममीमांसायां विचारिताः वेदस्य प्र
समाख्यादीनां तदर्थादीनां च बलदौर्बल्यादीनि न्यायशास्त्रे विचारितानि॰ स्वत्वादिभिश्च वेदानुमानेऽनुमान
वितोपयोगः तेन वेदविहितजातिव्यक्तिपदार्थविवेके वेदस्य स्मृत्याकरणोपन्यासशास्त्रस्योपयोगः सर्वे
वेत्ते प्रमाणानुग्राहकत्वेन तर्का उक्ता इति॰ ॥ ॥जन्माद्यस्य यतः॥ ॥अनंतराधिकरणेन ब्रह्मजि
२२ तस्य मस्त विचारस्य संबंधमाह तदेवमिति॰ सकलशास्त्रप्रतीकेन संग्रहीतं विषयादिसप्त्राधान्यसमर्थि
तं विचारारंभे तमुपजीव्योत्तरविचारं प्रवर्त्तयितुं सूत्रकारेण संबंध इत्यर्थः। प्रथमसूत्रेण द्विती
यसूत्रस्यापादोपलक्षणं संगतिमाह। एतस्येति॰ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदांतवाक्यविचारः कर्त्त
व्य इति प्रतिज्ञाया ब्रह्मलक्षणस्य विचारवत्त्वमाणयुक्तिसाधनफलविचारणमर्थात्प्रतिभाने कृत्
प्रायमंत्रलेप विचार्यते तत आह तत्रेति। अत्र पतौ वेदाध्यायिवाक्यं ब्रह्मलक्षणपतिज्ञातेति लक्षणस्य लो
कप्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां विशये स्वरूपं तत्माह। तत्र यथावदिति। स्वर्गाधिकरणदोषपरिहारत्वाद राम
स्यात्तत्र तत्रब्रह्मलक्षणेनिरूपकत्वात्तदीयमनेव मुमुक्षुभिर्लक्षितमोक्षलाभः प्रयोजनमिति न प २२

पगवत्तंतं।पराहाचार्यः शंकरस्वामी।आक्षेपेचापवादेचप्राप्त्यांलक्षणकर्मणि।प्रयोजनंनवक्तव्यं
पत्रस्रुत्वाप्रवर्त्ततइति।यत्रसर्वाधिकरणसिद्धांताक्षेपेणस्वर्वपक्षः।तदाक्षेपिकीमत्रानुत्तिःअतोनन
र्वपक्षः।तत्रापवादिकीसंगतिः।आग्निजद्वर्पचिंता।हत्वाप्रवर्त्तनेकस्वार्चिंता।तत्राभ्युपगमवाद
इति।सजातीयविजातीयव्यावृत्तिप्रयोजनोधर्मोलक्षणंनाम।तद्विरूपपरिदृश्यमानंजगदेव
लक्षणंब्रह्मणउतनिसृष्टुत्वादिस्वरूपमितिविकल्पनाधइन्तुके द्वितीयमाशंक्याह।नचेति।न
नुलोकाप्रसिद्धमपिवेदेनज्ञाप्यतामतआह।एवंचेति।नजगद्ब्रह्मलक्षणंकिंतुतत्स्पत्तिकारणत्वं
तद्ब्रह्मीवाविद्याविषयीकृतस्यधर्मइत्युपलक्षणमुपपादयति।मायेति॥तदाश्रमिनेति॥एकेन
तेतोभेदेनतद्धर्मतयेति॥तदुत्पत्त्याविति।तदुत्पन्नत्वेनजगतस्तत्कारणत्वंलक्षयतिज्ञाप्यतीत्यर्था
रणत्वंतुश्रेष्ठलक्षणमित्यर्थः॥अजन्माद्युपायागतेः।जन्मस्थितिलयोःस्थितिभंगयोस्तौजन्मादी
इत्युभयपदार्थेविपरीतविशेषणरूपेणविकल्प्यतेतर्हिजन्मादीअस्येतिनिर्देशगौरवंस्यात्तस्माभ्रू
दितिसामान्यविवक्षयानपुंसकप्रयोगःस्यात्तेत्यतः।तत्रनपुंसकैकवचनप्रयोगात्सामा
रमाहत्याहलाघवायेति।अधीरविषादाःकेचिद्व्याख्यानविषमाणिच।वाचस्पतुक्तं

वे॰क॰११। वा निषिद्धो विभज्य समासः। तद्गुणसंविज्ञान इति। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः सर्वनामपदार्थ उच्यते। तस्य
गुणभूतस्य संविज्ञानं यस्मिन् समासे स तथोक्तः। सर्वस्य विशेषणत्वे समासासंभवात् समासार्थै
कदेशो विशेषणमिति लभ्यते। अनादौ संसारे कथं जन्मादि सूत्रार्थ जन्मन इति। श्रुत्या वाक्यक्रमपु
रस्सरं निर्दिष्टमस्त्याह। वस्त्विति। नाना [redacted] दः संसा
रस्यादिर्जन्मोच्यते किंतर्हि प्रतिवस्तु घटस्येव जन्मेवादिरिति। इदमः संनिकृष्टवचनत्वात् स्वस्य
३८ मात्रपराशित्वमाशंक्य प्रतीतिमात्रं सन्निधिरित्याह। अस्येति। सर्वस्य जगतो न जन्माकाशा
देरनादित्वात्। जगतामाह। षष्ठीति। विषयदधिकरणम्ययाप्तेः स्यात् पक्षि जन्मादिसंबंधपदार्थः। ज
गतो जन्मादेर्वा ब्रह्मणो संबंधान् लक्षणत्वमित्याशंक्याह। यत इति। आरम्भात् नेदमिदधत्याह
एवं सूत्रपदानि व्याख्याय पदत्रयमस्त्रार्थ ब्रूमेपदानुषंगे एवं तद्ब्रह्मेत्यध्याहारेण वाक्यार्थ
मा अस्य जगत इत्यादिना भाष्येण। तदुक्तं विशेषणोल्लेखेन तिर्मात्तिः परिकल्पितमित्याह। राम
स्यादेतत् स्यादिना। स्वभावमेव वस्तुनियंतेति स्वभाववादः। यदृच्छापादात्मतो न किंचिन्नियामक
मस्तीति। तन्निषेधति प्रतिविधत्ते तत्पदैः। उक्तैः प्राग्भस्तैः कथंचित् ब्रह्मवाले स्वेन मतमाह। ३८

तस्यैवेति। पदसदिति प्रसिद्धं तद्दुष्यापस्य ऽस्येऽणासदेवात्प्राप्तातुरगप्रयंगवत्कर्मत्वनिर्दे
शान्नियोगादिति सत्कार्यवादिन श्चाहुः। वैश्वानरीष्ट्यादिरिति। चतुर्थी स्पष्टा। फलसंयोगस्त्व
चोदिते न स्यादुपशेषभूतत्वात्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यस्मिन् जात
एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति श्रूयते। तत्र किं पूतत्वादि
तुः फलमुत पुत्रस्येति संदेहे फलस्य कर्तृगामित्वनियमात्तस्याप्रेरणानुपपत्तेः पितुरे
ति प्राप्ते राद्धान्तः। यस्मिन् जाते निर्वपति स पूत इति जातगामित्वेन फलाम्नानात् फलभोक्तृत्वेन
चोदिते पितरि फलसंयोगो न स्यात् वचनस्य तत्परत्वप्रशेषभूतत्वात्। स्वफलभागिनो नप्रेरणेति
तन्न पूतत्वादिगुणवत्पुत्रवत्त्वमेव पितुः प्रीतिहेतुः प्रेरणाविकल्पनादतः पुत्रगामिफलमि
ति॥ अत्रानेककर्तृभोक्तृ इति जीवानां स्वरूपत्वेन निर्देशाज्जगत्कर्तृत्वापोद्यते त्वा। मनसा
पीति जगतः तान्प्रति कार्यत्वायोग्यत्वेति विशेषणद्वयेन जीवकर्तृत्वनिषेधः। माहात्म्येत्
इ त्पनेनानभिमतत्वविभावनस्य जगतोऽभिव्यक्तत्वाभिधानोगाव: प्रागस हिरण्यकाद्यारभंत इति म
तव्युदासः। शेषं विशदं टीकायां। तदेवं द्वितीलदायि चितजगद्यो निरवमस जातीयत्वमापरत्र

वे॰ क॰ ११। मपरिकल्पितप्रधानादेरनेकविधजगत्प्रकृतित्वं केवलं तु लभ्यते छिन्नसजातीयविजातीयात्मस्वगुनः कार्यात्का
रणत्वादेव तथाचसजातीयविजातीयभेदकत्वेन जगत्प्रकृतित्वस्य सिद्धं लक्षणत्वं। धर्म
लक्षणेति। धर्मलक्षणावस्थापरिणाममिति अवस्थेति श्रीलक्षणपरिणामस्य सत्वोक्तेः स
चेसत्तावंतर्भवतीति। धर्मपरिणामं विवृणोति। धर्मिणोमिति। कनकादेर्धर्मिणो धर्मरूपपरि
णामो नाम कटकादिरिति तिस्रोवस्था क्रियास्तत्र निरूप्य मारोप्य रिणशब्दालंबनेन सुकरकादे
२५ र्महिमास्थित उभ्यतीतिरिसर्पः। लक्षणपरिणाममुदाहरति। एवमिति। प्रत्युत्पन्नत्वं वर्तमानत्वं
न टकादिकार्यस्य वर्तमानत्वातीतत्वभविष्यत्वरूपो लक्षणपरिणामः सो प्युत्पत्तिरिसर्पः। अवस्था
परिणाममुदाहरति वर्तमानस्येति। अनागतातीतादेरेवातीतत्वातीततरत्वातीततमत्वादिरूपो नवपुरा
णत्वाद्यापत्तिरवस्थापरिणामो नाम सचोत्पत्तिरिवेरसर्पः। अथ द्रव्यस्य विनाशेतद्भावमाह्लप
रमतत्त्वति। तच्चनष्टकारणेति। पुरुषार्थाणं अतिमतरेणतौ क्रिया पार्थदर्शनं सामर्थ्याभाव
स्त्वर्पः। नचवस्त्वविकारकल्पनादेवनष्टकारणं द्रष्टत्वमनुमेयमस्याप्युपपत्तेरित्याह। राम
महासर्गादिति परमकारणं तुस्मान्धोनगृहीतादतिशंकापनुत्तये पोस्तिर्बलणोपत्ते ३५

वेतिवाकोजायंतइत्युत्पत्तिरभिहिता पावत त्रैवस्थिति जीवंती स्तुत्काप्रध्वस्त त्रैवप्रलयो भिसंवि
शंतीत्युक्तं जन्मस्थित्यादयः सूत्रेणइत्यस्यार्थः। तत्रोत्पत्तिमात्रादेव लक्षणस्य लक्षणमाव
भि त्तिसिद्धौ स्थितिलयोपादानं माशंक्यानिवृत्त्यर्थं तावोक्त उत्पत्तिमात्रमिति। उत्पादकत्वं निमित्ते
दृष्टमित्युपादानसिद्ध्यर्थं लयापादानमुक्तमित्यर्थः। नन्वेवमपि तस्यैवाधारत्वादेवोपादानलोम
तेनहि दंडादिषु कुंभाद्यलीयंते इत्यतरवेषम्यम्। नैवमुपादानत्वमेवनकुलधर्मस्तथापि तंतु प्रव
तिविकाराभेदप्रयोगेनापितृसिद्धेः एवं च भवतु ब्रह्मजगत उपादानमधिष्ठाता उत्पत्तिस्थितिलोर
मः स्यात् कुंभकारइव कुंभस्येत्यसौ तौ राजेवचरा उत्पत्तिमात्रं कीत्युत्पत्तिस्थिति ग्रहणमित्यपि
लक्षणस्य केवलव्यतिरेक्यनुमानादेव प्रसिद्धिः ब्रह्मप्रमितेः शास्त्रयोनित्वसमन्वयाधिकरण
यो वै [illegible] पर्थ्यमित्याशंक्याह। तद्वनेनेति। ब्रह्मज्ञानाय वेदांतविचार आरभ्यत इति प्रति
ज्ञा। विशेषणत्वेन ब्रह्मविषयत्वप्रतिज्ञा विषयस्येतु लक्षणं किमित्युक्तस्य बुभुत्सानोभ द
मवगममिति। इदृशात इति। तत्स्वरूपं वा न सत्त्वं। कार्यं न च कारणं किंचिदस्तीति मितं। तत्वेक
मनेकं वेतिसंदिग्धं तस्य यदेकत्वं स तत्स्वपतितदाभवति तत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिरूपेनेतरधात्रय मे

वे॰क॰भा॰ वसंशयः। कल्पनालाघवसंभवात्तर्केणोत्कटैककोटिकसंभावनोपनीतः। संभावनासम
भवेन निर्णयः। विचित्रप्रासादादीनां बहुकर्तृकत्वस्य ग्रामेण दृष्टत्वात्तदिदमुक्तं संभावनो
न्नेति। एकं च बहुसमाधिकरणदृष्टेन प्रमाणं वाक्यमित्यर्थः। एतदेवेति भाष्येण युक्तीनामसं
संभावना हेतुत्वं दृष्टोक्तमित्यत इत्याह संभावनामेति। नैयायिकैरपि प्रमाणादस्माभिर्भेदो नाङ्गीक्रियते पिपु
क्तीनामित्यतो वा [illegible] प्रमाणेन हीनत्वे केवलसंभावयतीति तदाभित्यर्थः। हेतुरूपावेनेति। उत्तरा
३६ धिकरणे भासाकृताणमविशिष्याणमनुपपत्तिशंकामात्रं हितिवृत्पर्यस्मर्थः॥ अत्रेनावेदविन्मनु
तिचेष्टितं नैषा तर्केण मतिरापनेयेत्यादिशास्त्रोत्प्राणमयुक्तावचवेदकमन्त्रं समावत्त इत्याह। परि
न हरतीति। वाक्यार्थविचारणे शब्दे शाब्दबोध उपासनासहित उक्तः। परस्तादवगतिरेवेति मध्येऽवसान
शब्देन युक्त इत्याशङ्कानायं ज्ञानवचनः। किं तु संस्कारसहितलयविक्षेपाविद्यासमाप्तिवचन इत्याह। स
वासनेति। वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य संस्कारस्याविद्यायाश्च स्थितिर्नो मध्ये विद्यमानत्वेऽपि न सोऽवसानशब्देन गृहीतः। राम
उक्तक्रियानिवृत्त्यास्वरूपाभिव्यक्तिं प्रतिमवधानादिति। विमतं चेतनपूर्वकं कार्यत्वाद्धित्यादिवदिति।
श्राद्धाविरोधिनी वस्तुविशेषनिर्धारणेन तदुपजीविनीति वक्तुमसंभवात्मैकात्म्यस्य केवलयुक्त्यगो ३६

वस्त्वाभावादित्याह तदुपजीवित्वेप्यपीति। यथा हि किल गंधारदेशेभ्य आनीय चौरैररण्ये कश्चिद् जंतुप
द्धनिक्षिप्त आप्तोपदेशात्तदुपदिष्टस्स्वसामर्थ्येन गन्तव्यं हितत्वात्पंडितः स्वयमूहापोहक्षमतया च मेधावी
गंधारान्प्राप्नोत्येवं परब्रह्मणा अविद्याविवेकरहितं निरूपाविद्यादिभिः संसाराररण्ये निक्षिप्तो जंतुः
परमकारुणिकगुरूपदेशात्स्वस्वभावं प्रतिपद्यत इति भाष्यस्याशयः। ननु कथं ब्रह्मणो मानांत
राविषयत्वे कुतो मननं न स्यादिति तत्राह। शब्दाविरोधिन्यैव लिकारणासम्भवत्तुलादृष्टौ युक्तिः शब्द
मुपजीवति न स्वतंत्रा कारणमात्रेऽसंभावयंतीति फलितं ब्रह्मानमानांतरमिस्यर्थः। भाष्यस्यानुभ
वशब्दार्थमाह तत्फलकरणोति। ननु कथं वृत्तिः प्रमाणमिति भाष्यस्य उक्तिर्निःफलत्वादित्याशंक्याह तद्धे
ताविद्यानिवृत्तिद्वारा स्वरूपाभिमत्तिरूपचारात् [illegible] फलमत्तीत्याह तस्येति। धर्मजिज्ञासायामिव सा
ध्यस्य प्रमाणानिसुतंत्रे वेदविषयं श्रोत्रस्यावाधापेक्षणादित्याशंक्याह ज्ञातमेवमें न सा आत्मकारतदुप
योगिपुरुषार्थीनां संभवो ब्रह्मजिज्ञासान्तरस्या कालाकारपर्यंते न ताहृम धर्मजिज्ञासादिना। न केवलं ब्रह्मजिज्ञा
सायामनुभवादीनां संभवः किंतु तत्त्वसाक्षात्कारपर्यंततेणपरोक्षसंस्कार [illegible] प्रमवृत्तिव्यसपोगात्तेन विनानं
पर्यवसानं चेसाक्षादनुभवार्थेति। ब्रह्मजिज्ञासायामिति सप्तम्यंतपदं वक्ष्यमाणत्वेन विपरिणामप्यानुभ

वे॰क॰ ११ वावसानत्वा ब्रह्मजिज्ञासाया इति भाष्यं पोऽहं॰ अनुभवो ऽवसाने समाप्तौ फलत्वेनयस्याः सा तथोक्ता ध
र्मजिज्ञासायां त्वनुभवः कारणत्वेनोपक्रम उपयुक्त इत्यर्थः। इहानुभवः स्वतः साभिव्यक्तिर्निवृत्तिः तत्र हे
तुमाह परेति। न वृत्तिरनित्यत्वादिद्वारस्य पुरुषफलं फलमित्यर्थः। तदनुभवस्य वृत्त्वित्यत्र वृत्तिरूढाद्वार
वकारेण तत्फलता विद्यानिवृत्तिद्वारेण स्वरूपाभिव्यक्तिरशकातरेति सूचितं। भाष्ये भूतशब्दः परमार्थ
३७ वचनः चशब्दः शंकानिवृत्त्यर्थः। व्यतिरेकः प्रपंचाभावोपलक्षितस्वरूपं तद्विषयसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो
ब्रह्मणस्तद्विषयविषयिभावरूपः संबंधोऽस्ति न तु तत्त्वतः। उक्तं हीदं प्रथमसूत्रे व्युत्पत्तिविषयत्वम् इति मेवो
पहितस्य न निरूपाधेरिति तन्नप्रसक्तं तेअमित्यर्थः। अनर्थ्यं कर्तुमित्यत्र कर्तुमित्यस्यानुषंगो भाष्ये कार्यः क
रणापेक्षत्वादनर्थ्याकरणस्य उदितेहोमः कर्तुरकोनुदितेत्वनपेक्षते त इत्याह कर्तुमिति। भाष्यस्य विध्या
दिभाव्दानुदाहृतवाक्ये प्रयोजयति इति कातीत्यादिना। नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेदिति
नारास्थिस्पर्शनिषेधः। शिरः कपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन्। ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् राम ३
शुद्धिमाप्नुयादिति। ब्रह्मघ्नः शवशिरसो नारास्थ्नो ध्वजत्वेन धारणविधिः। भाष्ये प्रतिषेधमाति
न हेत्वन्तमाह एतदुक्तमिति। स्वातंत्र्येण कर्तुं सामर्थ्यं पितितपतितोपायत्वम् अजानन्त बोधकविधिनि ३७

विक्षेपशक्त्यसर्पः अंतःकरणाज्ञविलानां द्वैविध्यमात्मसंबन्धेनेति॰ जाग्रद्वासनावासितं मन एव स्वप्नका
रणं॰ जाग्रत्संस्कारविपर्यासाः संस्कारसहितांतर्वृत्तिः करणजाड्यसर्पः। पश्चात्स्वप्नत्वेन त्वनुसारित्वपास्त्रं
नादितात्पर्योक्ताः। नवविरतिसंस्थापानविकल्पयंति विपर्ययानामप्यपती सर्पः। स्वात्सिद्धिः क्रियाणामपत्र्याद्वि
ज्ञितिवान्यप्रपत्तिलोकः। प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमितिश्रुपरो वाक्यात्मगात्मप्रसिद्धिरित्यत्रैति उपरिष्टान्ने
कपादेः। उपपादितं वेति॰ विमतं धीमत्कर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानान्नेश्वरसिद्धिः। जीवजत्वेन सिद्धसाधनत्वादु
पकरणाद्यभिज्ञकर्तृकत्वसाधने कतिपयतदभिज्ञतामांसर्वज्ञासिद्धिः। सर्वतदभिज्ञत्वे सपक्षासत्त्वासाध्यहो
नत्वात्॰ कुंभनिर्मितवतः कुंभकारस्य चैत्रकुम्भो मणित्वनवबोधासाधारणेपिति उत्साधकत्वात्मनः संयो
गस्योपलब्धेरभावादमनस्कस्याप्यैश्वर्यादुपलब्धिसंभवे ततएव विनैवोपलब्ध्याजगन्निर्माणसंभवेनोपल
सापि ब्धिमत्कर्तृकत्वस्यैव विलोपेन व्याप्तिः द्वैतोमूलोच्छेदात् सर्वमप्यकरणिकाया अनुदपादीति॰ उपरिष्टात्समन्व
यसूत्रे॰ जन्मादिसूत्रेण यतो वेत्याद्वाक्यं लक्षणमिति भाष्ये उक्तं तदर्थं श्रुतिस्सूत्रे वा रथ्यप्रसभितं दर्श
पतिष्कृतिरिति॰ अत्रोपलब्धकर्त्तापरात्वं सत्वेस दर्शीयितं तस्य चेति भाष्ये तदाचष्टे॰ऽत्रैवेति॰
जगद्विशेषणेः सर्वनिर्णयेपि श्रुतितद्विनिर्णीयते॰ कारणं ब्रह्मानन्दवाक्येनानंदत्ववि

वे·प·११ धानात्तच्च स्वरूपलक्षणे सिद्धिप्यानंदः सत्यादिस्वरूपलक्षणं· ननु आनंदादेर्भेदेन स्वरूपलक्षणत्वं· अ
भेदे वाक्यार्थासिद्धिः। गुणभूतपदार्थविशिष्टः प्रधानपदार्थो हि वाक्यार्थः। अत्रोच्यते·
यत्र पदार्थः प्रमितस्तत्र स्वेतरपदार्थविशिष्टः प्रतिपाद्यः। प्रकृत्वनातः सनात्मेः शाक्योकि
ष्टमिति स एव वाक्येन प्रमेयः। प्रमिते च तस्मिन्वाक्यसमानार्थे विशिष्टपरत्वं। यथा प्रकृष्ट
प्रकाशश्चंद्र इति प्रकर्षप्रकाशद्वारा चंद्रलक्षणे न तु वैशिष्ट्यं मानांतरादेवक्तत्सि
२८ द्धेः। अप्रमितस्य वैशिष्ट्यं अखंडचंद्रस्तिद्धौ सत्वाविरोधात्र्चेद्वैतेनानुपायते। सत्यादिवाक्यत्वनं
तावत्पदैर्बाध्यते वैशिष्ट्यं। एवं चाविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितं एकं वेदांतनिष्णाताअव
ऽप्रतिपेदिरे। ननु चंद्रलक्षणे भिदं ततश्चंद्रइतरस्मादिन्न घटेतेच द्रशब्देऽमेव हंतो वा प्रकृष्टप्र
काशत्वा व्यतिरेकेण तमोवद्व्यतिव्यावृत्तिविशिष्टस्य वाच्यत्वविशिष्टस्य वा वाक्येन प्रतिपाद्य २
त्वमिति· तन्न· अप्रमितेचंद्रव्यावृत्तेरबोधान्प्रमिते विप्रमाणांतरात्प्रमितिलक्षणवाक्यवाप्र
प्रमेयासमानतः प्रमितिविशेषतो वा अप्रप्रश्नः सामान्यस्यैव व्यावृत्तिसिद्धौ चंद्रस्य तदासिद्धि राम
प्रसंगात्। नवरमः। विशेषग्राहिप्रमाणादेव व्यावृत्तिसिद्धौ लक्षणवैयर्थ्यात्· न द्वितीयः· लक्ष २८

णवाक्याच्चंद्रप्रमितौ तस्य तत्रैव पर्यवसानेनाव्याप्तिप्रसक्त्वानुपपत्तेः। न च चंद्रशब्दवाच्यत्वं साध्य
ते: अथ चंद्रत्वं चंद्रशब्दवाच्यत्वसाधनेनाव्याघातात्: अथ एवं चंद्रत्वमप्यभिप्रेतम्। चंद्रशब्दवाच्यत्वं साध्यते
मे तर्हि चंद्रत्वे साध्यतामवश्यमापद्येदिति तद्वारणाय मप्रकृतवाच्यत्वकल्पनेत्युक्तं तस्मात् प्रकृष्टप्रकाशत्वं तत्र प्र
काशत्वमज्ञातं चंद्रज्ञापकं यथा अव्याप्त्यादिसिद्धिः एवं चैतद्रूपात्तात्पर्येण पदेन प्राचुर्यमुक्तं तावता
परेणाभिधाने पर्याप्तत्वमधिकाभिधाने विशिष्टं एव वाक्यार्थत्वापत्तिरिति। वाक्यार्थतानां तात्पर्ये
षु त्वाल्लक्षणस्यैव कल्पनान्तर्भावे चंद्रत्वमपि न चैलक्षणस्य विशिष्टार्थत्वाल्लक्ष्ये विशिष्टं स्यात्॥
ने हि भवेति सामान्यवत्त्वे सत्यवेसम द्रव्ये यथा प्रयत्नविशिष्टमित्यनित्यत्वमपि विशिष्टं तर्हि अति
व्याप्तिस्पेवलक्षणेनात्मत्वाल्लक्ष्यस्य अलक्षणः सत्ताघात्मकत्वे नस्यादिति चेन्न तदर्थि पतः सत्ता
दीनां जातीनामभिव्यक्तादात्म्यदर्शनात्स्वरूपमतिरपि श्रुत सत्तादि न जहातीति नः। इदं हि कल्पि
तमेदं तच्छ्रितेः सामान्यैः प्राप्यतां सौलक्षण्यतो नाम रूपत्वं न जहातीति तं गच्छंद्रानुगतं चंद्रत्वेन ल
क्ष्ये चंद्रस्मृतिरिवं चंद्रात्मत्वमेवं अलापिमापाकार्यकुंभादिकल्पितमरूपानुगतसत्तमालक्षणमा
त्रस्य तेन हास्यति तथा ज्ञानत्वेनं दृष्ट्वाभ्यामप्पत प्रकारेण वस्तुप्रधानलब्धभेदविधानं दविशेष्य

वे॰का॰।१। नुगताभ्यां लक्षणाभ्यां चिदानंदमयकोशयोरपि यो ऽयमभ्यासस्तद्भेद औपाधिक एवं सति तत्र ज्ञानानंदयोर्भे
दोपि स्यात्स्वरसि तज्ज्ञानानंदयोः अन्यत्वप्रसंगाद्बोधात्मत्वरहितत्वात् तत्र अभानाभावप्रसंगात् दृश्यत्वेऽपि
तत्वेन सत्वायोगात्तस्य बोधात्मकस्यापि अपरमप्रेमास्पदत्वेनानंदस्वाभाव्यावगमादिति। तथा च
कल्पितस्यानात्मतद्रूपेष्वेव अनृताकारबाधेन सत्यज्ञानानंदात्मकं अवशिष्यते। प्रयोगोपि सत्यादि
वाक्यं विशिष्टार्थपरत्वरहितं लक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इतिवदिति तथा। उपाधिभेद
३९ भिन्नार्थो ह्येकः प्रतिपाद्यते तदपि स्यादखंडार्थं महत्त्वं कुंभत्वं यथा। निरंशस्य जीवस्याणुत्वम
नंतत्वं वा स्यात् तत्र नाणुत्वं सकलदेहव्यापि सुखाद्यनुपलंभप्रसंगाद्विभोश्च न भोक्तृत्वमनंतत्वावांतरजा
तनाधारस्येश्वरादन्यत्वायोगात्तस्मादनंतस्यैव सतो नास्य पारिच्छेद औपाधिकः अस्मिंश्च जीवस्य परस्मा
दौपाधिको भेदः यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्नुपाधिना क्रियते भेदरू
पो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेति॥ ॥ नन्वेवं भूत ब्रह्मणः कथं जगद्योनित्वमत आह। एतदिति॥ शा राम
स्त्रयोनित्वात्॥ ॥ अत्र हेतुमात्रं प्रतिभाति नैतज्जगद्योनित्वे साध्याविशेषादसंगतिमाशंक्या
र्थिकप्रतिज्ञयासंगतिमाहेत्याह॥ सूत्रांतरमिति। अथवा वेदनिःश्वासत्वाद्ब्रह्मणो विश्वयोनितान्ने ३९

तिथं कामपाकर्तृत्वशास्त्रयोनित्वमुच्यते। अस्मिन्नध्याये श्रौतप्रतिज्ञामेव संगतिः। अथ श्रुत्यर्थं त्वे
नहेतुत्वेन रूपं परिहरति न केवलमिति। स्वतन्त्रसमर्थना प्राधिकरणोत्तरत्वात् अस्यमहत्त्वं इतिवा
क्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वे सर्वज्ञत्वं न साधयत्युत साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसंगाप्रसंगाभ्यां
संशये पूर्वपक्षाशंकां निराकरिष्यते सिद्धान्तोपक्रमभाष्यं मावष्टे नानुवर्णितं पादिना। पुराण
मायमीमांसाधर्मशास्त्रषडंगानि दश विद्यास्थानानि · तपातमा द्वारेति · सृष्टिवाक्यापेक्षि
तसर्गादिप्रपंचनद्वारा पुराणम द्वैतपरं जातिव्यक्तिलक्षण निरूपणेन न्यायो वैदिकपदार्थ
शुद्ध्यर्थः शेषोपयोगस्तु प्रसिद्धः। उक्तमर्थं प्रमाणमतीतिति · अत्रायं भाष्यविभागः। महत इत्यारभ्य
ब्रह्मेत्यन्तेन निष्कर्षिता अस्याविभक्तत्वे रेत्यस्य शक्तमा ब्रह्मकार्यवेद इत्युक्तं न हीदृश
स्येत्यारभ्यासीत्यन्तेन व्यतिरेकमुखेन सर्वज्ञत्वप्रतिज्ञापदृष्टादिनालोके इत्यन्तेन व्या
प्तिरुक्तेति। विस्तरत्वं शास्त्रविशेषणं व्यासानुपयोगात् व्यर्थमित्याशंक्य महाविषयत्वा
दिद्रस्य अनुष्ठानेन तुल्यविषयत्वभ्रमनिवृत्तिः प्रयोजनमित्याह विस्तरार्थमिति · यस्मा
दित्यस्य तस्येत्यनेनान्वयः तेन संबन्धमाह वेदस्येति · इदमित्यनुमानं। ब्रह्म · वेदविषया

वे॰ऊ॰१।१। दधिकविषयं तत्तत्कर्त्तृत्वाभिप्रायं प्रमाणकर्त्ता स तद्विषयादधिकविज्ञानोपेतो यथा पाणिनिरिति सर्वा
वभासकवेदकर्तृत्वेन पक्षधर्मताबलात्सर्वज्ञसिद्धिरिति। यद्वा। अयं घटः एतदन्यासर्वविल्कर्तृकत्वान
धिकरणेतदन्यावेदत्वानधिकरणसकर्तृकान्यः घटत्वात् घटान्तरवदिति। ईरणादिप्रयत्नापेक्षत्वादप्र
यत्नशब्दः सोऽकर्म्या ये त्वाहुस्तान्हन्तिवदिति। अधुना पूर्वपक्षे आरंकानि राक्रियते कर्तृमत्वेन वेदस्य सापे
४० क्षत्वं वदन्त्प्रष्टव्यः सापेक्षता किं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रादभिनवानुपूर्वीविरचनाद्वामानान्तरोपलब्धार्थवि
षयवचनरचनाद्वा। कतिपयकालविरतसर्वसंप्रदायस्य वेदस्यैकपुरुषनिःसरद्वानाघत्तवाविसम
त्वादित्याह। येपितावदिति। अभिरभियुक्तैः द्वितीये आनामस्वमात्रमभिनवत्वं वि सदृशमस्तं
वाधोभवद्भिरप्यंगीकृतः चमरत्ना स्नाभिरपिस्वीकृतइत्याह। तस्मान्न नैतित्तीयमत्वनभुपगमन्ति
स्तइत्याह। वैष्णासिंकत्विति। अनुवर्त्तमानानाअविसौतेइत्यनुषंगः। ननु निर्वर्त्यकत्वे वेदानां पाद्धि १
केत्वापातान्न्तकमतियमः स्यात्तत्राह। यथाहीति। सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्बोक्षणेनोपाध्यायवत्क्रमानुरो राम
धो युक्तइतितत्राह। यथा त्रेति। मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। सवाग्वज्रो ४०
यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् इति श्रूयते। चतुर्थं निराकरोति। नचैकस्येति। स

र्यसंप्रदायाविच्छेदसिद्धिरविसंप्रदायप्रवर्त्तकेष्वाप्तत्वासंभवात् सर्वमेकस्मिन्नेव ब्रह्मण्येवग
तमार्थवद्दृष्टव्यस्तत्त्वत इति भावः। ननु नैवयमीक्षावंतं पश्यामः कथं तत्त्वेकस्य वेदे विप्रलासस्तत्राह। सर्वविद्वन्मु
खामिति। तत्तु समन्वयात्। वेदांता ब्रह्मणि प्रमाणं नवेति सिद्धवस्तुबोधात्फलेभावाभावाभ्यां सिद्धव
पादिहीनं वस्तुबोधयतो वाक्यस्य मानांतरसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणसिद्धांतिप्रवा
केनाक्षेपिकीं संगतिमुक्त्वा पूर्वपक्षं भाष्यं व्याचष्टे। किमाक्षेप इत्यादिना। कथमिति पुत्रस्तस्मात् तः क्रियार्थत्वादा
म्नायस्य। जैमिनिसूत्रोपन्यासो न्यायसिद्धत्वलिंगं तथैवाभासावित्युक्तः पूर्वपक्षनिरासार्थसिद्धांतावष्टंभा
र्थस्तावत्पारमर्षमिति। अभिधेयाभावोनुभवविरोधान्नयुक्तो वक्तुमित्याह। नर्थकं चेति। भाष्येपोनहस्तमार्थ
कासंग्रहविवरणत्वमाह। तदुत्पत्त्यादिवान्त्वमिति। उपासनादिक्रियांतरविधानार्थत्वं वेदांतस्येत्यर्थः। न
नु किमिति वेदांतानामर्थवादवद्विधिपदैकवाक्यता मंत्रवत्पार्थगत्यर्थमुक्तिरत्यादौ कातद्विधिभिर्वा
कैकवाक्यतात्सादित्याह भाष्यकारो मंत्राणां चेति। इषेत्वेत्यत्र शाखां छिनद्मीत्यध्याहाराच्छाखाछेदक्रि
याभाति। कश्चिच्छ्रुतिमंत्रेत्यादौ तत्साधनं देवतादीति। मंत्राणामपरप्रसादत्यादिभिः ऋत्विग्विति युक्ताः ते कि
मुच्चारणमात्रेण दृष्टं कुर्वतः ऋत्वनुपकुर्वन्त्युत दृष्टमेवार्थप्रकाशनेनेति संदेहे तत्रेन तावद्दृष्टार्थ

वे॰का॰१।१। त्वमेव मंत्राणां प्राकं [illegible] वत्तुमुपायं तत्तरेणापि मंत्रार्थस्य स्वाध्यायकालावगतस्य चिंतादिना प्रयोगसम
येस्मृतिसंभवान्नावन्मात्रार्थत्वं मंत्राणां नियम्यवदाध्यानवैयर्थ्यात्तु । अपत्तु मंत्रैरेवार्थप्रकाशनं नियम
मादृष्टं कल्प्येत तदुच्चारणादेव कल्प्यतां । तस्य पुंव्यापारगोचरत्वात्तद्व्यापारे च पुरुषस्य नियोगा
त् त्रैयफलाकांक्षेण क्षिति प्रापय्य प्रमाणं लक्षणे रात्रांतितं । यस्य दृष्टं न लभ्येत स्यात्तस्यादृष्टकल्पनाल
४१ भ्यते यस्मृतिर्दृष्टा मंत्रोच्चारणं तत्त्विहा । अत्र यत्स्मृतिः प्रयोगार्थाः प्रयोगाच्च फलोदयः । इति दृष्टार्थसंप
त्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते । यस्तु मंत्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमस्तस्य न किंचिद्दृष्टमस्तीत्यदृष्टं कल्प्येतेत स्मा
दृष्टार्था मंत्रा इति । अलमतिविस्तरेणेति । अत्राधिकारविधितः प्रवृत्तिलाभादुत्पत्तिविधिरज्ञातकर्मस्वरू
पबोधपर इत्यर्थः । ज्ञाना गतेति । भावो भावना । तद्विषयः सर्वो विधिः । यतः स उत्पाद्यः । उत्पाद्यत्वेऽनुष्ठान
गतत्वं । अधिकारः फलसंबंधबोधनं । विनियोगोत्र क्रियायाः फलशेषत्वज्ञापनं । प्रयोगोऽनुष्ठानक
मस्वरूपज्ञानमुत्पत्तिः । फलसंबंधक्रियायाः नशेषत्वमंतरेण तच्चानानुष्ठानेविना अनुष्ठानं च नाज्ञाते क्र राम
माविनाभावः । ति उक्तं सु व्यापाराणपेक्षं फलमारभेत सदारभेतेति नाधिकारादिसंभव इत्यर्थः । सर्वेषाम
विनाभावे सर्वत्र तावानुरूप्यमस्तीति कथमवांतरभेदस्तत्राह तत्त्यावयानां विनिवृत्तिदाहरतियमेति । सर्वविधिषु ४१

सम्पादयः प्रतीयंते। अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्राप्यग्निहोत्रेणेष्टं भावयेदित्यर्थः। नत्वग्निहोत्रभावनात्वमफलत्वा
त्। नन्वाग्निहोत्रस्वरूपसत्ताबोध्या। अग्नेर्द्रवतीमविष्यतीत्यापत्तेर्विध्युत्खाततापातात्तस्मादधिकारविधि
तः प्राप्तविनियोगाद्यनुवादेनोत्पत्तिविधिः स्वरूपपरो भवति। ब्रह्मलक्षितु भावनाभावादनुवाद्यस्याप्यविनि
योगादेरभावान्नोत्पत्तिविधिरित्याह। तस्मादिति। विधिपरत्वे वेदांतानां न केवलमनुवादत्वाभावो किंतु विप
रीतार्थत्वं च न स्यात् तत्परत्वेनांतरेणुस्यादित्याह एवं चेति। याज्ञामिति। जीवाद्भिन्नमित्यर्थः। जीवेब्रह्मदृष्ट्यारोपान्न भेद
आदिकसमाख्या विरोधवदित्यर्थः। तदिति सूत्रपदोक्तं सिध्यंतं पवेोध्यतीत्यानिसर्थः। सम्यगन्वय इति॥ तात्पर्यस
मर्प्यकं। ननु शास्त्रयोनित्वद्वितीयवर्णकाक्षेपसमाधानरूपमिदमधिकरणं तत्रचयत्नेवेति वाच्यं
मुदाहृतमिह किमिति तन्नदुपेक्षितमत आह आलम्यतोवेति॥ न ब्रह्मसर्वज्ञमित्यादिभाष्यमत इत्यादिवाक्य
क्रमेण संकीर्तनात्तत्प्रमाणं बुद्धिस्थं भवतीति नोदाहृतमित्यर्थः। वेदांतानां ब्रह्मणि लैंकेकेनाप्युपसंहारेक
तात्पर्यलिंगमुदाहृत्यांतमाह यथैनेति। भेदलक्षणोविदितं। पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्। जामिवा एतद्यज्ञस्य
क्रियते यदन्वंचौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योजामित्वाय प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यो
जामित्वायाग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यावजामित्वायेति श्रूयते। तत्रोपांशुयाजमन्तरा यजतीति किं समुद

वे॰के॰ ११ यानुवादः कृतः सर्वयागविशिष्टतिविशेषेण यथाग्नेयादियागानां यएवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते यएवं विद्वान
मावास्यां यजत इति समुदायानुवाद एवमिदमपि विशिष्टाधिकारविशिष्टयागानां समुदायानुवादः त
त्रापि विशिष्टाद्यधिदेवता: अर्थ्यं तत्सर्वं समेवाय एतद्य ज्ञायकं स्तेय कुर्वाणामा अपि तिष्ठौ वा उपदेशलिंगि:
तस्य अस्य अविधायका: अर्थं ततो न कं स्यात् वाक्यैरिति अर्थदेवतानां रूपं यजतीति तिष्ठवर्त्तमानापदेशस्तदुक्तं
यागान्विशिष्टादिसंयुक्तान्विविक्तान्नामरूपकर्तृ मा। अस्तु पर्मतत्र वा कथमगतेवावलंबत इति सर्वं प दो
४९ एतद्दधिकरणं लिङ्गं तमाहा नेति। निरूढयो आग्नेयाग्नीषोमीययो: पुरोडाशयो: करणत्रा
लसंख्यादिति दो पं सं कीर्त्य तरपनयनार्थमुपांशुयाजमाजदक्रमकं विधायानंतरमज्ञातित्वा
दिति द्विधा नत्त बं जामिता दोषसमाधानमुपसंहरति· अतः स्वार्थवादोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वा
देकमिदं वाक्यं· एकवाक्यत्वाच्चोपांशुयाजविधौ लभ्यते नेतत्त्वानेकयागविधायकमिति। ननु तत्र विशि
तयागानां समुदायानुवादोपपत्तिरिति तत्राह पूर्वेति। तस्माद्धिपयत्व इति कर्मप्राधान्ये विशिष्टाधिका राम
को प्रतीयते यागस्वरूपस जीनं तत्र कर्मप्रधानी यागप्राधान्ये लक्षणेति यं कर्म तत्यावद्देवतातं ४९
ततो गुरुतरी कल्पना· अंतरा वा कोपेतु स्कां तं यागप्राधान्यं विधिश्च पंचमलकारकरूप:। यत्तु रूप

भावइत्तितन्न। श्रौवाऽप्यलाभात्। आग्नेयादीन्याग्नानुक्रमेणाम्नायमंत्रकांडेतत्रोत्तमे ऐवमाप्यानु
वाक्यास्तत्रोपांशुयाजस्थाने वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयाप्तिस्तः पठ्यंते ताभिस्तत्स्वार्थत्वेन वि
कल्पमानाभिर्विष्ण्वादिदेवतानां समर्पितत्वात्तस्माद‍पूर्वं उपांशुयाजो विधेयः विष्ण्वादिवाक्यानि त
र्थवादाः। इत्यं महीयानुपांशुयाजोप्यदृष्टत्वादिष्टवादयोपदेशमा इति· एवं वाक्यांतराणामिति· स्तोत्र
मके आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्तमेव पुरुषं ब्रह्म ततमं परमं पदमिति तमेव ब्रह्मात्मानमभिधाय
समाप्तेऽप्यध्याये ब्रह्मलेपस्तुपसंहृतं· वाजसनेयके अहं ब्रह्मास्मीत्युपक्रम्य अयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहृतं·
आत्मयेर्वलोक स्मिन्दृष्टे भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सर्वात्मकं ब्रह्मोपक्रम्य ब्रह्मैवेदममृ
तं पुरस्तादिति तदेव निगमितं· वेदांतानामपि सिद्धवस्तुपराणां हि मानांतरसापेक्षत्वः स्युः पुंवाक्यवदि
ति एवं बाधमिमतस्य प्रसंगात्तो: पौरुषेयत्वेन सोपाधिकत्वं भाष्यगता विशब्देनद्योत्यते दत्ताहाम
मभिसंधिरिति· तस्यैवानैकांतिकत्वमाह प्रत्यक्षादीनामपीति· वाक्यस्यसतः सिद्धवस्तुपरत्वे पौ
रुषेयत्वापत्तिरिति साधनव्याप्तिमुपाधेः शंकते यदि उच्येत इति· वाक्यत्वादिलिंगपक्षस्तत्या·।
कार्यपरतामां? स्वेदांतानां नवा कप्रत्वादिनासापेक्षत्वमनुमेयं पौरुषेयत्वसोपाधित्वादेव न च

वे॰ कृ॰ १९ साधनमाश्रित्याह कार्यार्थत्व इति। तत्त्वेन याथात्म्येन वाक्यार्थमानांतरायोग्यत्वस्य सिद्धत्वात्ते
त्परत्वेपि वेदांतानां पौरुषेयत्वं संभवतीति तस्य मासाधनत्वाशिः। ततश्च दुरपवादं वाक्यत्वा
दिलिंगकं पौरुषेयत्वमित्याशयेनाह अत्र अस्मदुक्त्यादिना। किं पुनरिति। इति योग्यस्य कार्यत्वेना
वार्थस्यापि तत्त्वेन मानांतरयोग्यत्वमित्यर्थः। तर्हि लौकिकं कार्यमिति शंकते। सर्वमिति। तर्हि
मानांतरानवगतेसंगतिग्रहायोगाल्लिंगादीनामबोधकत्वापात इत्याह तत्रेति। नन्वपज्ञेतेतिश्रु
४२ तेः कामताप्राप्तेः सर्वसिद्धिरिति तत्राह लोकानुसारत इति। स्वर्गकामपदसमभिव्याहार
संतत्कृतकालनुग्रहीत वेदादेव क्रियाविलक्षणपूर्वे लिङ्गादीनां संबंधग्रह इति शंकते स्व
र्गकाम इति। श्रेयःतंनेकंतिप्रसंगीत्याह त्यैवेति। कर्तृस्मरणात्तैस्च द्वयपौरुषेयत्वेनानुश्रु
पिवचसामकार्यार्थत्वे वेदानामपि पौरुषेयत्वस्य वाक्यत्वादिनानुमितत्वादकार्यार्थत्वं समा
नमित्यर्थः। स्मर्यमाणकर्तृकत्वेन वाक्यत्वादि सोपाधिकमित्याशंक्य सिद्धार्थवेदांतेषु पौ राम
त्स भमतः कार्यार्थत्वमनपेक्षतामप्रयोजकमित्याहान्यतस्त्विति। वर्तमानसंप्रयोगजप्र ४२
त्यक्षस्य कार्यस्याधर्मगोचरत्वानुपपत्तेर्योग्यस्यामर्थ्यस्यापीद्रियविषयेष्वेवातिप्रसक्तारि

त्वान्नधर्मस्य प्रसक्तता। लिंगाद्यभावाच्च नानुमेयत्वादिनेचाज्ञातेपुंसां वचनरचनासंभ
विनीतिवेदिकी रचनानपौरुषेयीति। व्यापकत्वात्कामां व्युत्पादितं। नन्वपौरुषेयत्वमपानपेक्ष
त्वेप्यग्निर्हिमस्य भेषजमित्येवमादीनां तरग हितश्रुतित्वमित्याशंक्य तत्त्वमसीति ब्रह्मा
त्मभावस्येति भाष्यशेषेण परिहृतमित्याह। नचानेनाधिगतेति। सर्वस्मिन्नुपपादितेर्थे भाष्य
संवादयति तदिदमिति। सिद्धार्थत्वेनासपुरुषार्थत्वेनिष्फलत्वमित्यादिति पूर्वपक्षदर्शाज्जो सर्वक्लेशप्र
हाणादिति भाष्यस्य अर्थमाह सोयमस्येति। बाह्यानुष्ठानानपेक्षमज्ञाननिवृत्त्यानंदाविर्भावप
लमन्वयमयति रेविति दर्शनपुंगुलप्रदर्शनपुरःसरं त्रलज्ञानसदृशीमत्वेन दृष्टमित्यादिना। ग्रै
वेयकं श्रीवालंकारः। मस्त्रलघातमितिकथादित्वादन्तप्रयोगः सहस्त्रलेनोपहंतीत्सर्थः। समारोपिततनि ल
बंधनइति। समारोपितविधानिबंधनं मनस्यजीवभावस्य तथोक्तः॥ आत्मानमेवलोकंचेतस्यं देवता
सगुणं ब्रह्म। आदिशब्दात्प्राणविराडाद्यादिग्रहणं। उपासनावाक्यैकदेशमुपास्यसमर्पकं वि
विनक्ति आत्मेतीति। यद्वा दिश्वपक्षिणानक्विदपिवेदवाक्यानां विधिमंतरेणार्थवत्त्वेतित
त्किं पदि वेदांताविधिमंतरेणप्रमाणं तर्ह्यर्थवादाः किं नस्युरिति प्रतिबंदी मता। अथवा वेदवाक्य

वे.क.११ स्वसिद्धपरत्वस्याप्यत्रादर्शनाद्याप्रामाभावेन न वेदांतानां सिद्धवस्तुपरत्वमिति। आद्यमर्थवादाधि
करणपूर्वपक्षं संगमयन्नाशंकते तस्मादेतदित्यादिना। सोऽरोदीद्यदश्रुप्रपीपतत्तद्रजतमभवत्तस्मा
द्रजतमदक्षिण्यमिति निंदावाक्यं बर्हिषि बर्हिः साध्ये यागे रजतं न देयमिति निषेधशेषः इति सिद्धांतं
५५ दर्शयन्नर्थवादानां नोपेक्षाफलत्वमिति तावदाह। स्वाध्यायेति। प्रयोजनपर्यवसायिबोध
जनकत्वं तदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्नतिव्याप्तिं परिहरति नच वेदांतेष्विति। ननु निषेध एव स्व
निष्फलस्यानर्थहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या निंदां कल्पयिष्यतीति नेत्याह। तद्घटीति। अर्थवादादेव निंदा
लाभे निषेधकस्य निषेधे निंदायां वा तात्पर्यं न कल्प्यमित्यर्थः। ननु सोऽरोदीदित्यादिवाक्ये निंदा न
भाति किंतु भूतानुवाद इत्याशंक्याह मुख्यार्थे प्रयोजनाभावान्निंदा लक्ष्यत इत्याह लक्ष्यमाणेति॥ नेध
द्वितीयप्रश्नं निषेधयति ननु विध्यसंस्पर्शे इत्यादिना। तत्र स्वतंत्र इत्युपपादितं स्यापेक्षणीकाया
मित्यर्थः। ननु प्रमदाकामे तत्प्रमाणेनानीतं तत्त्वनेकत्वमनुमेयं कथं नानुमानगम्यमिति भाष्यमित्याशाम
शंक्याह यथापीति। कार्यार्थे पत्यपरपर्यायानुमानेन प्रमाणांतरेण वा प्रमा नोत्पद्यते किंतु दि
तायां तस्यामनुमानं प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रमाणांतरं तावदपेक्ष्य प्रमाणं न दृश्यते एतदर्थापत्त्या ५५

मतःसउत्साघः। उत्साघश्चेत्तदुरनागतत्वं। अधिकारः फलसंबंधबोधनं। विनियोगोऽनेकप्र
माः फलदेवत्वकाप्रनं अधयोगोऽनुष्ठानं कर्मस्वरूपस्ता ज्ञमुत्पत्तिः। फलसंबंध। क्रियाप्यनशेषत
मेरुरेणत वेनाव कथं विना अनुष्ठानं च नाज्ञाते इस वि नाभावः [illegible] सिद्धं
चेत्स्वप्रामाण्यात्तनिषेधेफलमारभेतस्पद्वार्भेतेति नाधिकारादिसंभवइत्यर्थः। सर्वेषामविनाभू
[illegible] नीतिकर्म [illegible] अभेदप्रतत्राह [illegible]
तेषोऽण्द्रूषणमाह। नापीति। अपेक्षंते तइत्यनुषंगः। उत्पन्नानांप्रमाणांप्रमाणानांप्रमाउ
नेकत्वस्यानुमानं तत्तदप्रमोत्पत्तिरितिपरस्पराश्रमप्रसंगः। शास्त्रप्रामाण्यमनुमा
नगम्यत्वेन न भवतीति विभाघ्यार्थे निपुनरनुमानेन नक्षेपमिति। कार्यविरहिवेदांतेभः
प्रमाण घुत्पद्येतत दास्वतःपरतो वेति चिंता न तत्पद्येत इत्यतआहेदुरेणेति। सिद्धब्र
ह्मणि वेदांतेभ्यः प्रमोत्पत्तिरनुभवसिद्धेत्यर्थः। यद्यनुभवसिद्धाप्यन्यत्रसिद्धार्थाश्र
वादादावदर्शनादप्रमेतेतत्राहतिप्रामं गइत्याहाम्येति। एवं तावत्सिद्धेर्थेपि प्रमाणं तं
रपरतंत्राणांपौरुषेयवाक्यानामंगी कृत्य प्रामाण्यं वेदांतेषु क्रियाविषयत्वमंतरेण म

वे.का.१९१ नैरपेक्ष्ये स्वपुरुषार्थपर्यवसानेन लक्ष्मीनोदतीति मतं ब्रह्मलाभेन कामस्य प्रक्षालनात् तद्गम्यत्वेन तत्स्वर्ग
ममात्रापि तत्प्रयोजनं लाभेनच परा[illegible]स्तं तन इदानीं कार्यान्वितएव वाच्यार्थपदसंग
तिग्रहेण सिद्धवस्तुनः शब्दप्रमेयमिति वेदांतानुपासनं नियोगपरान्न पेममन्तेतत मतेन
स्वर्वपक्षमालाता तेति अप्रमवारोपित ब्रह्मलभाकस्य जीवस्योपात्तिपरा वेदांतानां ब्रह्मात्म
त्वप्रमाणमिति पूर्वपक्षः । अत्र मंतव्यं तु वेदांतामानं ब्रह्मात्मवस्तुनि । किं तु तत्र न विधिद्वारे
४५ त्यथभेदः प्रतीयते । अतएव भाष्यं य अपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेति । अत्र कार्यविषयाद्या
का । ब्रह्मनिष्ठं यदुक्तिप्रतिज्ञासामर्थ्यादिकलितं कार्यादितिलभ्यते तत्र हेतुः सिद्धवस्तु
न्यज्ञान संगतित्वेनेति । यत्र वृद्धप्रयुक्तेषु बहुविषमत्वं तत्र संगतिः शब्दस्य गृह्यतेति वृ
त आवर्तमानं स्वकार्यं संगतिग्रहं मावर्तमतीत्य भिन्नेस्ता हा । यत्र हीति । लोकेनेति । वृद्ध
प्रयोगमापकव तु । विवदाग्नोत् प्रतिपत्तीह योरभावात् सिद्धे प्रमेयाभावमाह । नचेति । राम
रूपमात्रं वृत्तमात्रं । सर्वपदानां कार्यार्थत्वेसति पर्यायत्वमाशंक्याह तत्र किंचिदिति । का ४५
र्यार्थः कार्यशेषः । अत्र प्रयोगः । गोपदं न कार्यान्वितगोत्वे गृहीतसंबंधं तत्र वृद्धेर

प्रयुक्तत्वात्तु रागपदवत् । एवं सत्यत्र वृत्तेरुद्देश्यत्वस्यानुपपत्ते वच्छस्य पाप्रयोगाभावप्रयुक्ता मधु
मवच्छत्रवत्ते कुसन्निलिंगसूक्तामात्तत्राभावाच्छेत्तत्रानवच्छिन्नत्वे स्यात् । पिर्चिति । शास्त्रे
नेस्यादिरूढेन न चार्वाच्छेद्यविषयत्वादिना । न चर ३ऊ रिति । न कारो मसांसारिक चरमोंगानवत्ति
वृत्तित्वेति उपरि संबंधनीयः । पक्षा केर्णविदितिसिद्धपदार्थसंसर्गस्य नियोगाविनाभा
वादिहाविमाभेवी रिति निपागं कस्यचित्वास्यपरादेववाक्यात्तिजरूपार्थनिश्चयप्रसंग इत्यर्थः ।
धे३ श्रात्मप्रतिपत्तिर्विषयोवच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । ननु नियोगो ह्येवं मितिचवग्राभाकरैर्वा कल्पो
वश्यंतेतत्किम्मन्य एव कार्यान्वेत्यान्त इति । कार्यपरं भाव्ये नौत्व ग्रहकल्पं वस्तुनि हि हित्याम्यां का
विश्या द्वेषप्लवाणोपादानप्रमाणादित्याह न वेति । स्वप्रतीत्युपाधित्वेन विषयसत्त्वं निवर्त्तक
त्वेन करणस्य । कार्यत्वावच्छेदकत्वानेनेति रूपाणामप्रतीयमानमात्मानमपेक्षते तेन तर्हि नश्री
तत्त्वमात्मन इत्याशंकाविषयं निश्चितस्य श्रोतत्त्वे गुरुतम तिमात्रस्यप्पातुरिति । तस्मिन्नर्थे वि
षयसिद्धर्थ्यं । उपादीपत इत्यस्यार्थो नमाद्दिप्यत इति ज्ञानस्य प्रमात्वात्तद्रसद्भ्वन्न विधेयता आत्म
नस्त्वात्स्वनिष्टत्वात्तद्योग इत्याशंक्याह विधेयताचेति । ज्ञानमिति लोपस्कंतं तच्च क्रियेत्यनुष्ठ्यमानात्म न स्त्व
स्वरूपसत्ताविनिश्चित्तिरज्ञातत्वाच्च विधेयता चेतो न विरोध इत्यर्थः । ननु वाच्येनेन्द्र्यपात्वात्वदि वि ६१

वे॰कं॰ ११ वारोपस्य विधेयत्वे विषमत्वं किं न स्यादत आह आरोपितेति। अलीकस्यापीति ज्ञानेपादगर्थै भातीति ज्ञावस्था
रोपितो यस्य स तथा तत्स्यामुख्यज्ञान निरूपकत्वे तेन प्रतिभासमानार्थेन तत्स्वज्ञानं निरूपितं न स्या
लानच स्वसत्तां गतोऽह्यु त्वञ्च्यारोप इति। इयं च प्रतिपत्तिविधिविषयत्वेति भावस्य कोपप्रति
पत्तिविधेर्नियोगस्य विषयभूत प्रतिपत्तिप्रसङ्गावच्छेदकत्वेन विषयत्वेति भावार्थः। एवमानव
नीयादस्योपीति। यद्वा हवनीये जुहोतीति विहिते केऽन्याहवनीय इति वीक्षायां वसंते प्राल
४६ णोग्नीनादधीतेत्यादिविधिभिः संस्कारविशिष्टो ग्निराहवनीयो गम्यते तथा एवं देवतो
स्वर्गादिकं विधेयपरत्वेन शास्त्रेण समर्पितो लोकोक्तेस्तु ह्यभावेन संगमयति। एवं तिपरस्य
ति। तद्धितानामितिरूढोदाहरणेन कार्यान्वितेपशब्दसंगतिर्न सिद्धः इत्युक्तम्। आम्नायस्येय
तद्धितप्रत्ययवाकः प्रकृत्यादिपरस्य शास्त्रत्व प्रकृतेन तु सिद्धं तत्परस्य न शास्त्रत्वमुक्तं। तस्य वे
दस्य कर्मावबोधो नियोगज्ञाने हेत्वं प्रयोजनं चोदनासूत्रे चोदनेति शब्देन क्रियाया नियोग
स्यानुष्ठापकं वेदनमाह इति। तत्रैषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानार्थानां पदानां क्रियाकार्यं तदर्थ राम
त्वेन समाम्नायः समुच्चारणमित्यर्थः। नियोगस्य स्वकीयत्वेन बोद्धारं नियोज्यं अधिकारिणं
कर्मणि स्वामिनं॥ तत्रैव कर्त्तारमनुष्ठातारमिति। नियोज्यभेदो नियोज्यविशेषः। अन्यत् ४६

त्यकाम इत्यस्य श्रवणान्नियोज्यासिद्धिमार्गाक्यात् फलवदेति। भवतीति सिद्धरूपेणावगतस्य फल
स्यसाध्यत्वाभिमतत्वे पर्यमेवं कामशब्दवाच्यनियोज्यविशेषाकांक्षायां विपरिणामेन फलबुभूषु
र्विध्यादितिवा कार्यार्थः स्यादित्यर्थः। रात्रिसत्रेति। चातुर्थ्ये चिंतितं। अतो फलार्थवादमंगवत्कार्यो जि
तिः। प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंतीति श्रूयते। तत्र त्रिशब्देनायुर्ज्योतिरित्यादिवाक्यविहिताः
सोमयागविशेषा उच्यंते· किमत्र स्वर्ग एवाधिकारिविशेषणमुत प्रतिष्ठेति संशयः। तत्रैवं कामश्रु
श्रवणाद्विधिशक्तिलभ्यः स्वर्ग एव विशेषणं। संदेहे हि वाक्यशेषस्वीकारो न निष्प्रमेये निश्चिते तत्र
त्तसर्वाभिलषितः स्वर्गो विधिसामर्थ्यान्नियोज्यविशेषणं। यातु प्रतिष्ठाविषया श्रुतिः सापि लक्ष
णया स्वर्गपरैव कल्प्यत इति प्राप्ते· अतो रात्रिसत्रादीनां प्रतिष्ठास्विवक्षितत्वमित्युपेत्य कर्मान्तरेणा
गवदिति स्वत्रे प्रयाजाद्यंगफलार्थवादोदाहरणं न त्वत्र कत्वपरार्थत्वमस्ति रात्रिसत्राणामेवं प्रा
तेऽश्नुते॥ फलमात्रेयो निर्देशात् अतो ह्यनुमानं स्यात्। प्रतिष्ठाफलस्यानिर्देशान्न देवाधिकारिविशे
षणं· यत्तु विधिशक्त्या स्वर्ग इति तन्न· मुख्यार्थपक्षे तिप दानुगुण्ये न विधिशक्त्योपर्यवसितायामानु
मानिकस्वर्गिकस्यानन्यकारणत्वस्या काङ्क्षाशेषस्यैव फलमिति। असमवेतार्थत्वेति अ

वे॰का॰१।१। अप्रमाणत्वेन अलभत्वाच्छब्देनासमवेतः स्वर्गोऽर्थलक्षणतयेत्यर्थः। यद्यपि अलभत्वं नास्य फलत्वेऽप्येवं
कामश्रुतिर्लिङोऽर्णार्तातिपरोक्षवत्रिता तु स्यात्तथापि श्रुतं अलभत्वं न हीयते हीयते तु स्वर्गपदे
तदिद मुक्तं मन्यन्ते इति॥ पिंडपितृयज्ञमा यथा नुकम्प्यते चरुं मय एव निरस्यति। पितृयज्ञः स्वकालत्वा
दनंगं स्यात्॥ अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेनचरंतीति तत्र नात्स्यर्थीत वा कीदृशः ततः पिंडपि
४७ यज्ञः ऋत्वर्थः पुरुषार्थो वेति संशये कर्मवाक्यममावास्याशब्दसमभिव्याहारात्तदंगत्वे यद्यपि का
लस्यापि साधारणोऽयं शब्दः तथापि फलाकल्पनापत्तेः हरायकर्मवाचित्व। अतः ऋत्वर्थ इति प्राप्ते सि
द्धांतः। कालकर्मसाधारणोऽप्यमावास्याशब्दोऽपराह्णशब्दसमानाधिकृतत्वात् कालपरस्व। न च सा
धारण्ये कालेरूढत्वात्कर्मणि चतस्सेबंधे न लाक्षणिकत्वात्तस्मात्कर्मसमभिव्याहाराभावाद्विश्व
जिन्न्यायेन स्वर्गकामनियोज्यकल्पनया स्वर्गफलः पिंडपितृयज्ञ इति॥ ननु ज्ञानविधिर्यदि
अलभावफलः कथं तर्हि भाष्येऽमृतत्वकामस्येत्युक्तं तत्राह अलभावश्रवेति। अमृतत्वशब्देन अराम
लभावनिर्देशात्सप्रयोजनं तथा भाष्येऽमृतत्वं चेति। अत्र भाष्यकारेण अलक्षानं विधेयमिति निर्दे
शात् ग्रहणमिति विष्णुदाहृते अप्रमाणत्वानविधं गीकारेणसर्वपक्षेदिति भ्रमःस्यात्तन्निवर् ४७

पति॰ अत्रचेत्यादिना। दृष्टेरिति। इदमद इतिवा कोपात्तद्दधिधर्मातोरूपलब्धिवचनत्वेनोपासना
न भिधायकत्वादित्यर्थः। साध्यामुविधेरर्थाववोधपर्यंतत्वा तेनैवकृत्स्नवएजन्मतानसप्राप्ति
तत्वादित्यर्थः। भावनमाधेयं जन्मं वैश्वदेव्यंपयस्तत्त्रसत्त्वं तथा॰ वाजिनवदिति। पयसामिक्षार्थं वि
कृतदध्यानयनाद्वाजिनमप्रयोजकमानुषंगिकंतथा आमतेएवमदृष्टरूपामत्तत्त्वापवित्तितो दुग्धस
नोत्पादात्कारोनांतरीयकतया ज्ञायत इति तदुत्पादनं न विधेयमित्यर्थः। वक्ष्यति स्मितं॥ एकनिष्पत्तेः
सर्वसमत्वात्। तत्रैपयसिदध्यानमतिसा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिनमितिश्रूयते तत्र संशयः।
किंसामिक्षेवदध्यानयनं प्रयुंजीतोत वाजिनमपीति तत्रैकस्माद्दध्यानयनात्पयसः सकाशाद्दामिक्षा
वा [illegible] जिनयोर्निष्पत्तेः सर्वमामिक्षावाजिनेप्रयोजकं स्यादितिप्राप्ते ब्रूमः।सं
सर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात्। अत्र हि दधिसंसृष्टं पय एव प्रकृतं देवतासंबंधितिर्दिश्य
तेसावैश्वदेवीति। न पुनस्ततो निष्पन्नं किंचित्। आनुयते द्विकर्म कृत्वाय तत्र तद्दध्यानीयते तत्सम
आनयनस्य संस्कार्यं॰ संस्कारकस्य च कर्मणः संस्कार्यमेव प्रयोजकं। संस्कृतस्य च पयस आमिक्षा
त्वात्तस्याश्च स्त्रीत्वात् स्त्रीलिंगमविरुद्धं॰ ननु यदि दधिसंस्कृतं पय एव रूपभेदप्यामिक्षात्व

वे॰क॰ ११ दर्शानपनं प्रयुंजीत तर्हि वाजिनमपि दधिसंयुक्तं पयएवेति किं न प्रयुंजीत नेत्युच्यते संसर्ग
रसनिष्पत्तेर्दधिसंसृष्टस्य पयसो यो रसस्तस्याभिक्षामानुपलंभाद्रूपभेदेपि तस्यामस्ति संसृष्टपयो
रसानुमीयते रूपाभेदेपि तक्रे पयसो रसभेदेन भेदोपलंभान्न वाजिने तस्य कटुतिक्तरसत्वादिति हेतुद्वय
५८ विवरणेन दूषयंति नोत्तरग्रंथस्य भाष्यतात्पर्यमाहार्थवत्तयेति ॥ ६ ॥ वेदांता यद्युपासां विदधति
विधिसंशोधिमीमांसयैव प्राप्यात् हीदं इतरार्थ्यं इति विफलमिदं ब्रह्मजिज्ञासनं स्यात्। अप्रकृष्टो
तिनो चोज निम्नति भयभोग्येषधीसाध्यमोक्षः केर्मा श्रेष्ठः स्वर्गपश्वाद्यति मधुरफलैः कोपराध
कृतो नः। वेदांता यद्युपासनविधिपरास्तर्हि विहितोपासनायाः पश्चमासादिकालमितत मातस्या
ध्यं [illegible] फलमपि सातिशयमनित्यं च स्यादतो न विधिपरत्वं वेदांतानामिति तत्पर्यनकर्त्वमशेषत्वेन
ब्रह्मोपदेशो युक्त इत्यंतस्य भाष्यस्य दर्शयति पुण्यापुण्येत्यादिना भाष्येण मधिव माजिज्ञासेति ध
र्मस्य प्राप्तित्वे विचारित लौकिकरूपास्तेः विविहिताया धर्मत्वेन पुनर विचार्यत्वाद् धर्मो पि राम
स धर्मोक्तिः पुण्यफलभोगावसानत्वोपात्तिफलभोगसमाप्ताव धर्मफलं भोक्तव्यमिति दर्श ५८
नाय चोदनालक्षणत्वोक्तिर्यागवत् विहितोपास्तेर्धर्मत्वार्थे। एवं शरीरवागित्यादि विशेषणानिव

मफल [redacted] व दुपात्तिफलस्यशरीरोपभोग्यत्वादिप्रसंजयितुं संपततस्तेनेनास्मा८
ल्लोकादमुंल्लोकमितिसंपातः कर्म इष्टं श्रौतं स्मार्तं वाप्यादि दत्तं दानमिति उगात्संपत्तिकमितिदेव
दत्तेस्मासंतिकमशरीरत्वं देवदत्तशरीरप्रागभावासमानकालीनदेवदत्तशरीरध्वंसः सर्वोपा
धिप्रत्यस्तमयोपलक्षितं स्वरूपमितिपावत् विधेयोपात्तिवादिनं प्रतितत्फलस्य मोक्षस्यानि
त्यत्वादिप्रसंजनमिष्टप्रसंग इत्याशंक्याह एतदुक्तमिति उपात्ति विधेः फलं ब्रह्मात्मत्वमुक्ताविद्यानि
वृत्तिर्विद्योदयो वेति विकल्पक्रमेण निराकृतोतित्व मायीत्यादिना उपासनाः सर्वमपि वेत्तः सहका
र्यंतरश्रुतिविध्यवकाशस्समर्थः ऐहिकमप्यमुईनस्तुरयवन्नविधिफलत्वमित्याशंक्याह इदं चेतिकारी
र्यादिनियोगाद्दुत जन्मनिनियतत्वस्य शीत्रादिफलावच्छित्रादि निमोगफलं पश्वादिभुविभोग्यमपि
इह वा जन्मांतरे वा भवतीति कार्यमितितदर्थं कर्तव्यत्वेनावबोध्यं नार्हतीत्यर्थः। अत एवं चेन्नत्ना
स्मात्कारोपयोगितदर्थोपासना क्रिमेव तदर्थं विधीयतां नेत्याह नवेतत्कामइतिनन्वेवं धानवदुपात्त
वप्यस्तानियमात्सर्वं तत्स्मात् नव ब्रह्मभ्यासादि तिनेत्युपरमात्सर्वं वल्लिमना पूर्वं साध्यमत्तिव्रजलभाव
स्यनित्सवादित्यर्थः॥ विश्वदिङ्नाम्नेति॥ ७०॥ विश्वडितापजेतेत्यापश्रुताधिकारं लिंगवृक

वे.कौ.११ रागाल अधिकारं चोदनाहरणं निषेधे हिंसामर्थ्यात्त्व तन्निमोधिकारी लभ्यते गवि विधिषु तत्र
करणादिति न तत्र चिंत्योधिकारः एवं सतीदं संदेहः किं नियोज्योध्याहृत्य पतनवेति तत्र लोके धारि
या रेवास्मिन्विना कारकाभिधानापर्यवसानात्कर्तृध्याहारः इह तु विपर्ययेण कार्यस्यान्विताभिधा
नपर्यवसानादनध्याहारे प्राप्ते उच्यते अत्राप्यभिधेयापर्यवसाने धाराभिधानापर्यवसानमेव
कार्यस्य साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यं न च व्यापाररूपा कृतिः साध्यत्वस्य साध्यधात्वर्थनिरूप्यैवं स्वाश्र
पनर निरूप्यात देवं कृतेः कर्तापि कार्यं कृतिद्वारा संबंधित्वेन न निरूपक इति तमंतर्भाव्येव
नियोगधीर्नवासावबुद्धात्मनः कार्येण संबंधस्ततस्तेन संबध्यते स्वसंबंधिकार्यबोधाच्च नियो
ज्य इति स्तोध्याहारोऽपि इति स्थिते चिंता किं सर्वेषामध्याहार उतैकस्येति तत्राविशेषात्सर्वेषामिति
प्राप्त उच्यते एकेनाकांक्षाशांतेरेकस्येति एवं स्थिते विचारः किं यस्य कस्यचिन्नियो[illegible]ज्यस्याध्या
हार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादनियम इति प्राप्ते उच्यते स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा राम
त स्वर्गकाम एवाध्याहार्यो विशेषो लिंगम्यते पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात् दुःखनिवृत्तेरपि त ८५
त्रे वांतर्भावात् दुःखनिवृत्तिः सुखं वा विना भूतासुखं नास्त्यामपि तस्यां सुखजन्मादर्शना

७

रनवच्छिन्नस्य वस्तुत्वस्य स्वर्गत्वात्तस्य वस्तुर्वस्तुत्वविशेषान्त्रस विशिष्टत्वाद्विशेषेवमानाभावात्स्व
र्गत्वं व्यतिरेक्यविशेषणांस्यादिति। ७॥ पक्षे हेतौ। स्वाभाविकलिसचेतनात्मकस्य आत्मत्वस्य
साध्यत्वव्याहतमित्यर्थः। भाष्ये कूटस्थनित्य इति विशेषणं न परिणामित्वव्यवच्छेदाय किं तु तत
न्नित्यत्वाभ्यासातेरतो वै पर्थ्यमित्याशंक्याह परेहीति पर आंतिर्व्यवच्छेदाय स्पर्थः। इदं तु पारमा
र्थिकमिति भाष्ये कूटस्थनित्यत्वे पारमार्थिकत्वे हेतुः कृतं तत्र दाघष्टेत पदि पत्ता रमार्थिकं तद
विकृतमिति व्याप्तिः स्यात्तदर्थं परिणामिनित्यस्य भ्रमसिद्धत्वमाह परिणामीति परिणामो हि
पूर्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिः तत्र पूर्वरूपस्य सर्वात्मना त्यागेन रूपान्तरापत्तौ जातस्य प्रागन्य
न रूपत्वं आहतमतो ऽनित्यत्वमित्याशंक्य तेएकदेशेनेति पएकदेशो नश्यतीति सधर्मिणः सक
शाद्भिन्न इति पक्षे न धर्मिणः परिणामः किं त्वेकदेशस्य सच्चानित्य इति न परिणामिनित्यसि
द्धिरित्याह भिन्नश्चेति नश्यतश्चैकदेशस्य धर्म्यभेदे सर्वात्मनावस्त्वपगमान्न नित्यत्वमित्या
ह अभेद इति। पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय एकमेव कार्यकारणात्मकं वस्तु तस्य कार्याकारेण
परिणामित्वं तानि च कार्याणि भिन्नानि कारणकारेण च नित्यत्वं तच्चाभिन्नमिति शंकते नि

वे.क.१२। न्नाभिन्नमिति। यत्प्रमाणविपर्ययेण विरोधेन वर्त्तते तत्र विरुद्धमिति संप्रत्ययपदस्यानुषंगः एकस्यकार्य
कारणरूपेणद्व्यात्मकत्वेप्रमाणमाह कुंडलमिति द्विरवभासेति। हेम हेमेति॥ वा कुंडलं कुंडलमितिवि
स्यर्थः। अपर्यायानेकशब्दवाच्यत्वेन हेम कुंडलयोर्भेदः सामानाधिकरण्यात्त्वभेद इत्युक्ते हेमत्वस्य कुं
डलमस्याश्रितत्वाद्वा। कुंडलाकारसंस्थानस्य कनकत्वस्यैवैकद्रव्याश्रितत्वेन वा सामानाधिकरण्यं
नाभेदादित्याशंक्य व्यभिचारयति। आधारेति दृष्टांतेपि द्वयोर्भेदाभेदौ न दृष्टाविति केयं जगत्यपीत्याचेति लोके
५० कार्यस्य कुंडलादेः कारणात्मकत्वात् सर्वकारणस्य सतः सर्वत्र हेमवदनुगमात् सत्तं न घटादिरूपा
दित्सामानाधिकरण्यव्यभीनजगतः कार्यस्य सत्ता कारणरूपेणाभेदोऽव्यावृत्तकार्यरूपेण च भेद
इत्यर्थः। भेद इति किं तत्त्वादिवज्ञावरूपो धर्म उत्तैकाभावो नाद्यः ऐकांतिकाभेदानिषेधात् द्वितीय
माशंक्याह किमयं कार्यैतितत्त्वेनेति कटकत्ववर्द्धमानकत्वरूपेण तयोरितरेतराभेदप्रसंग इ
त्यर्थः। कार्यस्य कारणाभेदे च सर्वकार्याणामेककार्यात्मत्वप्रसंग एककार्यस्य सर्वकार्याभिन्ने राम
न कारणेनाभेदादित्याह। पिंचेति एवमेककार्यात्मत्वादितरकार्याणां तस्य तु कारणाभेदाद्भेदाभि ५०
द्यावैकांतिकाद्वैतापातइत्याह तस्माच्च हाटकमेवेति कटकस्यापि हेमरूपेसो हाटकत्वं कटकत्वंच

तत्र हाटकरूपेण सुकुंडलादिभिरभेद इष्ट एवं न कटकरूपेण आवृत्तत्वात्तस्येति प्रकृष्टतराभिसंधि:
स्तत्र किमयाथार्थकत्वे अयेति लिङ्गतीतु कटकहाटकयोरभेदे हाटकस्य कुंडलादिषु अनुवृत्तेरभेदेक
टकस्यापि तैरभेदः स्यादिति शंकैव किमेवस्मारमतिमदि हाटकादिति कटकस्य कुंडलादिष्वनुवृत्त्यन
भ्युपगमे तेष्वनुवृत्त हाटकादभेदाभावः स्यादिति प्रतिजानीते नानुवर्त्तते चेदिति अनुवृत्ता आव
त्तस्य भेदव्याप्तिमाह व्येहीति उपनयमाह नानुवर्त्तत इति॥ अत्र इदंर्थीनुसिद्धिर्द्रव्यत्वानिगमयति तत्स्मादि
ति कटकादिषु हेमानुवृत्तस्य सत्यवात्त दभेदात्कुंडलादीनामनुगमः तदा सत्तानुवृत्तात्तदभिन्नसर्व
६ वस्तूनामितरेतराभेदपत्तेर्व्यवहारपरिप्लव इत्याह सत्ते इति विभागो न स्यादित्यस्य प्रत्येकसंबंधः इह
श्रीरे इदं दधि इदं तैलमिति संसर्गतदभावमव्यवस्थान स्यात् इदं पटादिकमस्मात्तु आद्भिपतेइ
दं कुसुमस्मात्तु आत्मभिपत्तेइत्यसंकरोन स्यात् इदानीं वसंतकाले इदं कोकिलस्त्रूतमिति इदं मंबु
दव्यानं नेतिव्यवस्थान स्यात् इदं कुंभाद्येवं कंबुग्रीवादि प्रकारमिदं पटादि नैवमिति प्रकारसंक
रोन स्यादित्सर्थः उक्तासुव्यवस्थासु हेतुमाह कस्य चिदिति कुतश्चिदिति द्रव्यत्वं इत्थं न कार्यस्य का
रणेन वास्तवमैक्यमिमाह प्रियेचेति निश्चितकनकादभेदात्कुंडलादिष्वसंशयपक्ष्यत्तेऽसंशयसंभवं

दीधि

वे॰क॰११ भेदप्रयुक्त्याशंकते अथेति सिद्धांत विनिगमना हन्त्वेति। हेमनिर्णयेन करकादीनां निर्णीयेत तदभेदः का
र्णं तदभावाज्जेदरूपान्निर्णयकार्याभावश्चौत्सर्गिकः प्राप्तः सकारणसाभेदस्य भावाद्योपेते घट
सामग्रीतद्रूपवप्रागभाववत्ततः कनकनिष्ठभेदकरकादिनिष्ठपादविनिगम एव न किंतु वैपरीत्यमि
स्वपद्मात्रप्रसक्तेतितेषां कुंडलादीनां जिज्ञासासत्वेपि यज्ञानानिवेसधः वल्कतः कार्यकारणयो
५१ रभेदाभावं सम्प्रमाणकमनुपसंतरतितेनेति। पूर्वं हेमकुंडलयोर्न भेदाभेदौ तर्हि सामानाधिकरण्यं न स्या
त न घसंतं भेदेत ज्ञेवत्ति कुंडलकटयोरदर्शनान्नाप्यसंताभेदे हेमहेमेत्यनुपलंभादिति पूर्वं वाघ
क्रमनुवदति कथंतर्हीति यदि हेम्नः सकाशात्कुंडलादीनां भेदाभेदौ तर्हि तेषामनुवृत्ते हेम्नः स
काशाद्भेदादितरेतरव्यावृत्तिर्न स्यान्न स्याच्च हेम्नि निर्णीते संशयः प्रतिपत्तिर्नैकाणि प्योवि
रोधात्प्येन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्नं कं रूपपत्तिश्चेत्येति असंताभेदमोपपाद्येनुवृत्ति
भावत्तिमवस्थामात्रयदि घटे हेम्नि ज्ञाते कुंडलादिजिज्ञासा भेदाभेदमते ते किं न स्यातामि
त्याशंक्य पूर्वोक्तमविनिगमनमुत्सर्गापवादस्वस्मारयति अनेकांतिके चेति निरूढेनेकांत राम
वादिनिस्वमतेन सामानाधिकरण्यमुपपादयति तस्मादिति विरोधादमतरबाधेप्यभेदो ५१

वाधमइलिसेोगतमनमार्थक्यालाभेदोपादानेतिभेदः किंधर्मिप्रतियोगिनोर्धर्मप्रज्ञवर्त्ततेोउ
तप्रतियोगिनमवेक्ष्य धर्म्मिणि वाघेधर्मिप्रतियोगिनोः प्रत्येकंवृत्तेःकत्वापेक्षा इत्यत्रोक्ताच्चि
तीयेधर्मेप्यक्वापि सत्त्वाद्वैकाभावेचेतिततः सत्त्वाप्यामभेदापेक्षत्वाद्भेदस्सहएवाभेदधर्मस्तुइत्यप्यः
प्रतीतावापि भेदस्सेवाभेदापेक्षेत्यत आह नाममितिमन्त्रिकेतिश्रुतिः कारणमेवसत्यमित्याहतोसं
ताभेदपरेतिश्च नशात्वमाकारभेदराशिरित्यनिसत्त्व प्रत्वाकीतिश्च तुक्तान्यैवभाष्येन्देहितानीतिन
सिद्धान्तिकार्थविलक्षणनधिगतविषयमलाभात्स्वमतेशास्त्रपर्यन्तसिद्धिरितत्त्वकृलेतिभा
ष्येउक्ताप्राग्विमोक्षनित्यत्वान्निमोगापोगउक्तः इदानीतत्साधनत्वानस्यकेवलेदृष्टार्थत्वाच्चृतउ
ष्यतइत्याहतेदेवमितितिउपपाद्येतस्यनिवारिकाइत्याहेतनेनचसंबंधः एवंफलत्वभावेननिमोग
भावमन्तुस्काफलत्वानस्वभावेनाप्यन्यतइत्याह विद्याद्वयेतिस्वतइति विहितक्रियामात्रेणैयस्मि
न्मायस्तत्रैदोषोरागादिः प्रवृत्तिः कर्मआरोपत्वस्माभेप्याभासासंपदाभेदमात्रमनइतिआरोप्य
प्रधानासंपदधिष्ठानप्रधानोध्यासःआरोपितत्तज्ञावोब्रह्मादिभावोमस्तत्मनआदित्यभावन्ता
दीत्यादिशब्दात्सूर्यचंद्रादयोगृह्यंतेसंवत्सोपमलयंगमपितुंचालपितेत्यर्थः [illegible]

वे·क·११ ~~[struck out]~~ संवरणादित्यपधमनादित्यर्थः ओत्रियं कुर्यात्‌ तिसन्ततं संवृणोतीति वागादि
निवृत्तः श्रोत्रमनांसि सान्निभावादिति सामान्येन कारणमत्सोपगमादित्यर्थः मधुपिश्रुते
स्याति प्राणः संवर्ग उक्तः तथा किमाप्यसाम्यात्तलमस्य चात्र अकरत्वात्प्राणमुदाहृतं अग्न्यादि
रूपत्वात्तत्वात्संवर्गश्च पुत्रं वा मुख्यप्राणमो रूपास्स मिता हे सोम मितिरणाशागतं दशादिशातं संव
र्गं दृष्टांते लिंगमपपति पश्येति तिकमाहेवमितिवं हरण त्रि मया देहदृष्टिप्राणमनत्रिमया
५२ आत्मदर्शनोपासनाद् मदृतिदर्शनं प्रमितिः एतत्प्रमाणत्वानं विधेयमिति मतमालंम्भो तत्रा दिशान्नो दृष्टं
तां तत्र आद्यपात्रस्यार्थः । स्तुतशस्त्रवदिति भेदलक्षणे भिद्धो ॥ स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवता
भिधानात् आज्यैः स्तुवते प्रष्ठैः स्तुवते प्रउगं शंसतीति ● स्तुतशस्त्रे समाम्नाते आज्य प्रउगशब्दौ स्तो
त्रशस्त्रविशेषनामनी प्रगीतमंत्रसाध्यं देवतागुणसंबंधाभिधानं स्तोत्रं शस्त्रमप्रगीतमंत्रसाध्यं तेद्वि देवता
प्रकाशनात्संस्कारार्थत्वेन गुणकर्मणी उतादृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मणीति संदेहे गुणसंबंधाभिधानाद् गुणि
मादेवतामात्राभिधानेन याज्यावत् तस्य प्रयोगे देवतास्मरणस्य दृष्टत्वात् गुणकर्मत्वे प्राप्ते सिद्धांत आपि वा नाम
श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौति शंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् । स्तु तिरिह विहिता अनुमते स्तौति शंसतीति स्तु ५२

तिष्ठत्यगुणाभिधानं न स्वतत्वस्य प्रकाशनं यथा विशालवक्षाः इत्रिमयुवेति । यत्राभिधानविवक्षा
नं तत्र स्तुतिं प्रतीमो यथा मो विशालवक्षा आत्ममानयेति तस्मात्स्तौतिर्पं स्तुती तिष्ठो तार्थत्वाभावात्र
कुरणो त्रयष्वौ वक्तिं प्रतिपत्तो त्रशास्त्रे विदध्याता मिति । एवमितात्मोपासनं प्रधानकर्मत्वात्मानुम
तौ भवद्येष इति यत्स्य वेदितव्यमिति । द्वितीयपाठे केमत्प वेदांगुणीकृतं भाष्यप्रयोगमाश्रस्या
दर्शपूर्णमासेति यथानुमंत्रणमंत्रवदुक्तं वा यतिप्रकरणानां चेति ग्रहणे हेतुमाहोपांशु
त्तिसवत्सो वेति वाक्यात्सर्वार्थमप्याज्ञमनुस्त्रावलिलिति तत्र्यमत्तोपांशुयाजं आग्नेयादीनामुप
ति शि इपुतोऽशाचवद्वोधात्सत्त्वं यत्राश्रभागा यो पूज्य अ अनिर्वैनप्रधानत्वे विद्धमिति । अ
पि संस्कारकस्य गुणकर्मत्वे जैमिनी यत्सत्रमुदाहरति यो व्रीहीनवहन्ति येरवघातादिभिर्व्रीहिसंस्कारकर्म
तेनं स्वकर्तुमिच्छते गुणत्वत्रप्रतीयेत उमे गुणभूतं कर्मप्रतीयेतेत्यर्थः । आत्मोपास्त्यादेः संस्का
रकर्मत्वं प्रकरणाद्याकाद्याभवत्येवेतन्नाघरस्य हरत्वं तत्वे वस्य पूर्वकं दर्शपूर्णमासेति न द्वितीय
स्मा स्तन वानारभ्येति मघमस्मि तिति विधित्वाभावो हि पूर्वप्रदोषप्यासेवर्णितं इतिस्तुवर्णितिस्तयभा
र्गमितिवदिति । तेबलनाण भित्तितं । अंउस्त्वान्तुरोधः स्यात्तस्मात्स्तुवर्णितिस्तयभागमिदुव

कल्प॰प्र॰ र्णोऽस्मिन्नाम्नातो भवतीत्यनारभ्याधीते संशयः । किं क्रतोर्न्नैव र्णहिरण्यधारणं क्रत्वंगमुत पुरुषधर्म इ
ति तत्र फलकल्पनाभयात्क्रतुसन्निवेशः दुर्वर्णि इत्यादित्वेवं कामपाबद्धविरहान्न फलपरं न च क्रत्र
वद्धिपरिणामः क्रत्वंगत्वेनगतिसंभवात् तथा च वैदिककर्मत्वसामान्यात् स्मि होत्रादिप्रकरणनिवेश
इति प्राप्ते ब्रूमः अत्वात्तद्रूपदेवतासंबंधराहित्यात् न स्वतंत्रकर्मत्वं किंतु क्रतुशेष इति स्वत्रार्थः ।
५२ स्वत्वांतस्तु अप्रकरणे तु तद्धर्मः स्यात्ततो विशेषात् लात तद्धर्मः पुरुषधर्मः एवंजातीयकोपतोऽप्रकरणे
पमाम्नातः प्रकरणाधीता धर्मा। हि शिष्यते न चाहवनीये जुहोतीति होमानुवादेनाहवनीयवि
धिवत्त्वनुवादेन धारणं विहितं येन तास्य वाक्येन क्रतुसंबंधि भवेत् नाप्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधी
श्रमद्वारा वाक्यासत्वमधीतावत्क्रतुमुपनिपतेत् सुवर्णधारणस्य लोकेऽपि विद्यमानत्वेन क्रत्वव्य
भिचाराभावात्तस्माद्विनियोगभंगेन हिरण्यसाधनकं धारणं वाक्यशेषगतफलापविधीय
त इति पुरुषधर्म इति ॥ छ ॥ एवमितरुपमात्मसाधनकदर्शनेनाम्नातत्त्वं भावयेदिति विधानात्प्रा राम
तु कर्मत्वेवेति अन्यच्च विषयो जन्मभस्यैतत्पूर्वविषयं न केवलं मिन्दविंदाद्रिरसविशेषएवानभि ५२
धेयः प्रतीयते किंतु [redacted] सर्ववाक्यार्थोऽपि तथा सति प्रलापन भिक्षेमेव वेदांतता
।

स्यैगम्यमित्यादेवमन्यत्रापीतिगामानयेतिहिवाक्ये गवानयनकर्ममतार्थः सोविनाधारणादितिन
विवक्षितंगवानयनंवक्रिवाक्यंप्रकरणादिवशेनत्वर्थ्यं इत्यस्य स्थिति इति अदूरविप्रकर्षेणेतितात्पर्य
नभिधानादस्तिविप्रकर्षःसचादूरोवस्तुगतधर्मपरामर्शद्वारावस्तुविशेषस्यलक्षणमाप्रतिपाद
२ नांतिप्रसंगात्मत्वेनाविषयतयाप्रतिपादमद्दितिभाष्यं अंवकाणेवेदांतानामदूरविप्र[redacted]
[redacted]कर्षेणावस्तुबोधकत्वमुपपादयति।संप्रदायोहिलिआप्नोतीतिपन्नद
विद्याविलसितमित्यर्थः तत्रसतीत्यर्थः अविषयीभूतोदासीनतत्सदर्थस्यप्रत्यगात्मनत्व
तत्त्वमसीतिसामानाधिकरण्येनास्यसंसारिणःप्रमातृत्वाभावात्तन्निवृत्तौप्रमितिरूपाप्रमेयंगाप्नोति
सैवंभावस्यनिवृत्तौप्रमाप्रकारानिवर्तंतइत्यर्थः॥विगलितेतिविगलितापरात्वेनवर्जिवत्तेनंय
स्यस्विगलितपरा[redacted]गहतित्साहयाःप्रत्यक्त्वमापन्नोर्थोयस्यतद्विगलितपराग्इत्यर्थःतस्यभाव
स्तत्त्वंएतत्प्रत्यक्त्वंतदाकालेभवतिकेवलतयाहत्वमितिहितितत्तात्त्वेदेनएकार्थस्यैवचत्वमामो
विभ्रुतेतिअंतराध्यासोकोमभ्येत्वोकःपरपदइतिसाध्यप्रवृत्तेर्मोक्षोपि फपरमपेतानित्यएवस्यादितिभाष्ये
णापादितेवानित्यतानस्यत्तेनित्यएवमोक्षविद्यानिवृत्तिःसंस्कारःकर्मसाध्य[redacted]इतिपक्षप्रतिक्षेपेण

वे॰क॰॥१॥ ॥ नित्यत्वंस्यापवित्रमित्यर्थः उपवेलं वेलामाः समीपे विवक्षन्तत्र हेतुमपि बहलेति। समनुत्वत्विभाग
वकाममस्तत्स्यभावत्तत्रापोतेनदीमतिमव हरतीति पोतिकः अप्युक्तिर्गतामत्पत्तामतीप्रथमम
भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां निरसनीयः चरमं निरस्यति नवित्ति अनाघविद्यामले [illegible] तिरंकि
तुर्वास्तम विद्याभिमतेति। ननु नित्यमुक्तत्वादात्मनि तन्तुपसंभव इत्यतेकथंपंसां कातत्र्यत्तदुत्ता मि
तिअमरीतिनाविद्या किंतु जीवेसाचानिर्वाच्येत्पत्तिमध्यमभाषीतत्पावि भावध्यान निरस्येत्स्माशक्तिरि
५४ पालेत्पर्थः निघर्षणस्यमारव्यानमिव केतिएतत्रिधात्वर्थः संयोगविभागावेवेति मतत्माश्रित्य
माश्रमात्वितिमपचपि[illegible]संस्ररूपाभावनाचैत्राश्रितादर्पणस्योपकतेतितथापिसंयोगविभागा
रूपधात्वर्थद्वारातेचनात्मनीत्यर्थः संयोगविभागातिरिक्तधात्वर्थमपि द्वेपि समानं धात्वर्थस्य सं
योगविभागद्वारातिशयजनकत्वान्नचात्मनित्रिपाकमातिशयसंभव इतितदा उक्तं ब्रेनगर्भे
रत्निस्पृहं बाधनेपरामृशतितद्रूपमवाहितं अनितत्त्वमात्मनः प्रसज्येते रूपतंनित्यत्वमवहित राम
मितिनतु देहादावहं विभ्रमवत एव संस्कार्यत्वमितिकथंप्रवृत्तएव किं न स्यादत आह नाघनिर्वाच्येति। न
नु नाविद्यामात्रोपहितेस्तुषु तवत्रमवहारसिद्धिरत आह स्पष्टलेति स्पष्टं रूमाणिध्वता नियध्या कंमंपरा ५४

रं क्रियाणि। आदिशब्दात्प्राणादयः संहृतत्वमपि न तदृष्टत्वेन तत्संयोगित्वं किंतु तत्र प्रविष्टत्वमित्याह हृतत्वं चा
तेति प्रवेशो भिन्नदेशेन प्रतिभासमानत्वेन किंत्वैकाध्यासेनेत्याह समदेशेनेति। अंगरागश्चंदनादिः फलितमाह
तेनेति। देहाद्वैकल्येनाभ्युत्क्रान्तानीन्द्रियाणि तेषु तेन उक्तौ न्यस्य संस्कारस्थातीनां नाम्नाक्रान्त क्रियाफलभा क्ते
मनस्येति न व्यभिचार इत्यर्थः। आरोपितसंस्काराज्जफलभाक्त्वमिति तेषां कामरूप्रस्य यस्य रूपा आसवेलद
एपेन परिहरति संभवत्यादिके इति स्तुप्रश्रवण इति ध्यातुमभिप्रेत्यस्य तावद्गलितमिति क्रियानुप्रवेशद्वारांत
रं मोदेभवति तेषां कामं भाव्येत दभावप्रतिज्ञैव भाति न हेतुरित्याशंक्याह तदुक्तमिति न च विहितक्रियावि
षयत्वेनेति भाव्येत्यना विषत्वस्योक्तत्वात्पुनः पांकोत्तरेणार्थ इत्याशंक्य परिहारांतरा[illegible]मपि[illegible]तामाह
मर्थ इत्यादिना। यद्वा पूर्वपक्षे ज्ञानस्य भावार्थत्वाद्विधेयत्वमिति तत्र क्रियात्वमभ्युपेत्य विधेयत्वं निरा
कृत इत्याह समस्तमिति विवक्षितो विधिक्रियाकर्मभावानुपपत्तिरित्यर्थः। औपाधिकं तु कर्मत्वमस्त्येव नियोग
वादिनः। यद्यपि ज्ञानं क्रियैव न भवतीत्येवं परतया भाष्यकाराः व्याचक्षते तदा पवतीति वक्तव्या नानातीति स्वरूपप्र
भाव प्रसिद्धि दुष्प्रविश्लिष्टस्यापि तिवेल ज्ञानपांतरमिति तैरप्येवोक्तिः एपप्राग्युक्तमिदानीं ज्ञानस्याविधेय
त्वेनैव क्लिष्टएपमुक्तमिति यत्र विधेयापावस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रियेति तत्त्वबोद्धा भ्यातारेणयो

वे.क.॥१११॥ जनयितुं यत्र शब्दार्थमारभ्य तत्र विषय इति भावनावत् स्वजनने पेक्षात् स्ता पुरुषेच्छाधीनत्वमुपपाद्यतेति निश्चय
स्य इति वच हृष्टिर्ष्यन्तो ज्ञाविभ्रान्नुष्ठानाभावात् कृत्प्रमाणवशाद्यज्ञानं न सिध्यति अतः पुरुषेच्छावशा
वर्तीति शाब्दज्ञानाभावात् सो वा तस्ये वस्तु साक्षात्कार पर्यन्त तावा पुरुषेच्छाधीना विस्मा शंक्याह नवेति॥
उपासनायाः साक्षात्कारेनुभवपर्यंत ता शब्दोक्तसाक्षात्कारस्य विधापनये प्राप्तत्वाद् इत्यर्थः
क्रियायाः क्वचिद् वस्तुस्वरूप विरोधित्वं प्रमाणज्ञानाद् वैलक्षण्यमाह क्वचिद् वस्तु स्वरूप विरोधिनीति
५५ वस्तु तत्र त्वमपाकरोतीत्यनेन ज्ञानमेव तन्न क्रियेति भाष्ये क्रियाया दृ गतमवस्तुतंत्रत्वं लक्षयति
प्रति विभ्रतद् इत्यारभ्यात्तं अत एव हि भाष्यकारो ब्रह्मज्ञानं न चोदनातन्त्रमिति तत्प्रतीति केवो द
नातंत्रत्वं प्रतिषेधति न ब्रवीति न क्रियेत्यतः क्रियात्वमभ्युपेत्य ज्ञाने विधेयत्वं न मन्यन्ते इति
गम्यते स्याभ्यासप्रवृत्तिके गुरुमुखाध्ययनादि विधिः कार्य विषयोपायेवान्ते विधि विषयः यः समर्थः शास्त्रं
स कर्त्तापि कर्तासकर्मण्यधिकृतः स्वामी योधिकृतः सनियोगं स्वकीयतया बुध्यमानो नि
योज्यः स च तत्रैव वर्णितृरूपे विषये भवति तस्मिन्न सति न भवतीत्यर्थः उक्त विषयत्व राम
स्य श्रवणादावभावमाह न चैवमिति श्रवणं हि ब्रह्मालम्बितत्वमसिवाक्यस तत्त्वा ५५

न क्रिया

॥ दृष्टत्वाद्विपर्यासेनोच्चनपातासंप्रयोवगमः अस्यचविषयविशेषावच्छिन्नप्रत्ययस्यानवगमेतत्कर्त्
मत्वबोधायोगादवगमेचश्रवणस्यैवजातत्वात्पुनःकर्त्तुमकर्त्तुमन्यथावाकर्त्तुमशक्यत्वमेव
मननस्यापिविषयविशेषप्रतिपत्त्युत्पत्त्यालोचनस्यावगतस्यनकर्त्तुंशक्यत्वादिउपासनस्यापिमध्य
श्रवणमननेप्रत्यग्भावंत्वेरवगमेद्वित्रिवारावृत्तेरवश्यंभावाद्विधित्सितार्थस्यजातत्वात्तस्मान्नपुनःकर्त्तव्य
त्वदर्शनस्यत्वशक्यत्वंस्फुटमितिअन्यतःप्राप्ताइतिदर्शनार्थकर्त्तव्येत्वेनान्वयव्यतिरेकावगतान्श्रवणादीन्
अनुवदतिवृत्तोक्तिसिद्धतप्राशस्त्यलक्षणपातेषुमुमुक्षुषुविमुक्तापायानात्मचिंतामापन्नंकुर्वंतिप्रवृत्त्यतिशयंज
नयंतीत्यर्थः प्रकृतत्वसिद्धार्थसिद्धवस्तुनिवेदांतप्रामाण्यसिद्धार्थसिद्धवस्तुनिसंगतिग्रहविरहादिदू
षणमित्यर्थः उपनिषदांसिद्धबोधकत्वआक्षिप्तेपुरुषस्योपनिषदत्वसिद्धवत्कारोभाष्येनुपपन्नइ
त्याशंक्यतद्दूषयतिअन्यामःसामर्थ्याद्योतितइत्याहइदमत्रेतिपरनरवर्त्तिशब्दार्थबोधलिंगस्यप्र
वृत्तेःसिद्धवस्तुन्यसंभवात्तन्नप्रवृत्तिसिद्धिस्फुरितामज्ञातसंगतित्वेनेतितत्राह कार्यबोधइ
ति। यदुक्तमर्थवत्त्वेपितत्सिद्धपुत्रजन्मादिबोधेपिहर्षादिप्रयोजनलाभान्नशब्दानांकार्यपरत्वं
नियच्छतीत्यात्तात्पर्यवत्त्वेनेतिआखंडलादिनामेंद्रादीनांवक्रेवालसमूहःद्योतानिरोक्षितानि

वे॰ऋ॰११। कलधौतमयानि सौवर्णानि शिलातलानि यस्मिंस तथाभूतप्रमदवनानि प्रमदाभिस्स्त्रीभिः सहान्तःपाराणं क्रीडावना
नि तेषु विहारिणां संचरणशीलानां मणिमयमकुत्तानां रत्नमयमण्डपिकाणां निदर्शनः शावः अभ्यर्णनिकटं वं
प्रतिपन्नं जनकस्य पितुरानंदनिबंधनं पुत्रजन्म येन स तथोक्तः। सिंदूररंजितपुत्रपदांकितः पदःपद
कामः स एवोपायमनमुपहारोलाभानां प्रतिवः मलोत्पलंपद्मअर्थवत्तैव मिति श्लोकभागं व्याचष्टे तथा
५६ वेति अनेन सिद्धस्याप्रतिपित्सितत्वात्प्रतिपिपादयिषितत्वे प्रत्यक्षे शास्त्रत्वं हित शासनादित्येतत
मावष्टे एवं चेति। प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरं हि श्यात्वे पुरुषार्थमनं तु वेदांतानां तेरेणाप्पाद्यासंस्त्रानादे
वानयंतीति भवति तत्संप्राप्ताप्राणीत्यर्थः नास्तिद्धमिति। तान्यथादेन तस्माद्दर्थे नास्ति ऊधुत्सादिपरा
स्पातावभासमानहेतोरसिद्धेरुद्धृता उपोतिष्टोमादिवाक्यबाधं परिहरति विवादेति भूतार्थविष
पारणीति न कार्यविषयाणीत्यर्थः। इतरथा भूतार्थप्रतीतिजनकत्वसाधने सिद्धशोधनात्प्रमिति
जनकत्वसाधने हेतोः साध्यसमतापाताद्यं तेस्वद्धत्वावपिग्रस्तत भूतार्थपरामर्शात् उपोपसर्गः सामी राम
प्पार्थमाहनीसपं निश्चयार्थः सदेरथ्यमात सवासनाभि। जीवत्वक्रिमाहोषं वेदांतविषयं दर्शयितुं भा
ष्ये विशेषणानि प्रयुक्तानि तानि व्याचष्टे ऽ हं प्रसत्येत्यादिना भाष्ये संसारीति त्वंपदलक्ष्यनिर्देशः ॥ ५६

स्येतितत्स्य ब्रह्मत्वमुक्तं। अभिप्रा रहितत्वमसांसारित्वं च वहितमप्यनन्यशेषत्वमुत्तमाद्यभावे हेतुत्वेन
सुंबंधयस्तत्रश्चेति। उत्तमादिभिरप्यं स्याश्रमस्तु कैवोक्ति प्राज्ञं विनिर्मुक्ताः न च होमेन रक्षा शेषापुप
पो क्षयंते अतो न सत्कार्मी इति विनियोगभंगेन होमप्राप्या सन्निति। अनन्यशेषत्वे स्वप्रकरणस्थ
त्वं हेतुत्वेन योजयति कस्मादिति। एवं लिङ्गाद्यवरुद्धत्वेन समर्पने नोपनिषदां ब्रह्मात्मैक्यप्रामाण्य
मुक्तमिदानीमवक्तव्यत्वात्सिद्धपुत्रजन्मादेर्संगतिग्रहेन ब्रह्मणविषयत्वादतो न तत्रोपनिषत्प्रा
माण्यमित्याशंक्य तत्सदृशं हारपरत्वेन भाष्यमवतारयति स्यादेतदित्यादिना। स्वयं प्रकाशत्वेन स्फुरत्या
मनि समारोपितस्य निषेधेन लक्षणया शक्यं शास्त्रेण निरूपणमिति भाष्याभिप्रायमाह यद्यपीत्यादि
ना। ननु प्रमाणान्तरसिद्धे तस्य विधिनिषेधात्कथमात्मनि उपाधिनिषेधद्वारा लक्षणात्वं आह न हि प्र
काश इति। भासमाने भासमानं निषेध्यमित्येतावन्नानुमानेन भासमान इति धर्मर्थ्यादित्यदिह स्वतो भ
सामानित्वाद्वित्वादिक उपाधिः शक्यनिषेध इति तदेव स्पष्टं को पि न भासत इत्यन्वयः न केवलं निषेधमु
खेनैवाविषयनिरूपणमपि त्वात्मादिपदैरप्यात्माद्यभिधानमुखेन परिच्छेदाभावोपलक्षित
स्वप्रकाशात्मा लक्षणीयः स चात्मपदमुक्तान्येति नेति वाक्यादात्मेति निरूप्यते ब्रह्मपदमुक्ता

वे·क·११। व्याप्यमात्माब्रह्मेत्यादेर्ब्रह्मेति निरूप्यत इत्याह तत्तेनेति इतिशिदं सर्वमप आत्मा इदं न इदं नेति चतुर्थे
ब्राह्मणात: स एष प्रथमाध्याये निरूप्यत इत्या[illegible]र्थः न केवलमधिष्ठानत्वेन प्रपंच
सत्ताप्रदत्वादात्मसत्तावित्[illegible]स्फुरणतत्स्फुरणप्रदत्वाच्चेत्याहापिचेति संस्कार्यत्वनिरा
सप्रस्तावसाक्षी चेतेति मंत्रोदाहरणेन प्रत्यक्त्वादिति भाष्यार्थः न ह्यहं प्रत्ययविषयेत्यादि
भाष्यमात्मनोऽनधिगतत्वेनोपक्षिप्य दत्त्वोपपादनार्थं तद्वक्तारमस्येत देवेति भाष्ये तत्साक्षीति
५७ विधिकांडानधिगततत्त्वमुक्त्वा सर्वभूतस्थत्वेन बोद्धुः सममानधिगतिर्विनश्यत्सर्वभूतेषु स्थितो न
विनश्यतीत्यर्थः साक्षाद्भव आत्मेति विवसनेसममानधिगतिः समत्वेन जीवोत्पत्तिवादिपंचरा
त्रतंत्रानधिगतिः कूटस्थनित्यत्वेन कारणादितर्कानधिगतिरेकः सर्वस्यात्मेति वर्णितं अमतो न
धिगातीमुक्तौ बाध्याभावउक्तौ इति अधिगतेर्हि बाध्यो नानधिगत इत्यर्थः अथवा सर्वस्यात्मत्वे
नप्रत्या इत्याहुं नपाक्यः औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति भाष्यं तद्द्योतनायोपनिषत्स्वि
त्याहिना विवतं पुनरभिहितविशेषणत्वेऽनात्मनोऽहंप्रत्ययविरोधमाशंक्य तन्निष्ठत्वेनोपनि राम
षदत्वे किं तं अनन्यशेषत्वविवरणाय विधिशेषत्वेति भाष्यं तदनुषंगेण प्राचष्टे न शक्यइ ५७

त्ति विधिशेषत्वेऽप्यात्मत्वादिति तेरे तुम्याच येऽकृत इत्यादिनामाभूदिधेयकर्मशेषत्वेन विधिविषयत्वं आप
मनः स्वत एव विधीयमानं निषिध्यमानं चेत्यादि कामयनेतुं न हेय इति भाष्यं तत्रापि हेतुत्वेनात्मत्वा
दित्येतद्योजयति अनन्यशेषत्वे स्वतो विधेयत्वाभावे चात्मत्वं हेतुरित्यपि च शब्दार्थः अत इति भा
ष्योक्तादेव हेतोरित्यर्थः तमेवाह सर्वेषामिति ननु घटादिविनाशस्य प्रत्यक्षदर्शनात्कथं पुरु
षावधिः सर्वस्य लयोऽत आह पुरुषो हीति कल्पितस्याधिष्ठानत्वायोगादात्मतत्त्वमेव तत्त्वेदं वह्नि त्वम
निर्वाणविश्वोऽस्य प्रपञ्च हेतुरित्यर्थः ननु पुरुषोऽपि निर्वाण इति नेत्याह पुरुष इति अनंतो न वह्नि
विकारो नास्तीत्यत्र भेदाभेदविचारे धर्मासम्भवात्त्वविक्रियामात्राभाव मुक्त्वा तद्भुत्वभावमप्याहालि
चेति भाष्ये मत एव धर्मानिष्पत्त्याभावो तत एव नित्यशुद्धादि स्वभावः पुरुषावधिः सर्वस्य लय इत्यस
त्र श्रुतिमाह तस्मात्पुरुषादिति कल्पितस्याकल्पितमधिष्ठानमित्युक्तं मुक्तिपरामर्शीत स्यान्न
बद्धः निरतिशयमस्यंतं अत मा विधिशेषत्वाभावेऽश्रुति मुदाहरन्समानां तरागमतमा वेदांतैक
वेद्यत्वेऽश्रुति मुदाहरति तं त्वेति तत्त्वस्य वेदस्येत्यर्थः ननु तर्हि धर्माव बोधनप्रवृत्तिश्च वक्तव्यं तत्रा
धर्मस्य चेति ननु प्रवृत्तिरेषां नामनुष्ठेयावबोधकत्वात्कथं कर्मावबोधने प्रयोजनतात्तत्राह प्रति

वे·क·११। विध्यमानेतिशाबरवचनं वस्तान्नायस्येति सूत्रस्था म्नायशब्दो विधिनिषेधपर इति सिद्धमिति किं कल्प्यमुक्ते
नपरिहारांतरं स्वाहास्यवेति ऋग्गणे कर्मणां तच्छब्दानामित्यर्थः किमार्थ[illegible]त्वादित्यत्रानर्थक
मित्यत्र वार्थशब्दो निषेधपरः अप्रयोजनपरो वेति विकल्प्याद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति यद्युक्तेतस्या
दिनानर्नु चोदनाहि भूतं भवंतं भविष्यंतमित्येवंजातीयकेशब्दोऽस्य वगमयितुमिति शाबरवचसि वि
धिवाक्यस्य भूतादिबोधिता भाति न अग्न्यादिशब्दानां प्रयोजनतात आह कार्यमर्थमिति कार्या
५८ न्वितभूतबोधित्वविधिवाक्यस्य कथं तन्मापेन अलवा क्योष्ठक्रियाशेषभूत कृतबोधित्वसि
द्धिरत आह यमभिसंधिरिति। कार्यान्वितबोधित्वनियमः शब्दानां किं कृत्यत्रिबलाद्युत प्रयो
जनार्थं तत्र केवलभूतवस्तुवगमादपि प्रयोजनसिद्धिमुत्तरत्र वक्ष्यति। न ताव[illegible] व्युत्पत्तिबलादित्या
र्थं ह न तावदिति कार्यार्थेकौ शेषे ननु कार्यान्वितपरत्व नियमाभावे पदानामपि लोपवान्वितपरत्व म
पिस्मृतामत आह तत्रापीति तत्किमिदानीं विशिष्टपदशक्तिर्नेत्याह स्वार्थमिति अयमभिसंधिः पदैः
पदार्थाएवाभिधीयंते अर्थांतरान्वितत्वं तया तुलक्ष्यंते अन्यथा स्वरूपमात्रातिरेकि विशिष्टाभिधा राम
नेगौरवं स्यात नन्वभिहितार्थस्वरूपाणां विशिष्टेरन विनाभावात्कर्यं लक्षणा न हि गवार्थस्यानप ५८

सम्बन्धाविनाभावश्चानुपपत्तिनाप्यन्वयः। नवार्थान्तरमात्रान्वये लक्षणासम्भवव्यवहारानुपयोगान्
न्तान विनाभाविभिरविनंचैः पुरुषलक्षणात् ननु साभेद विनाभावनियमस्तथापि वाच्यस्य लक्ष्ये
णसंबंधो वाच्यार्थेन चानन्वयो वाच्यः मंचाः क्रोशंति बद्धाः पुंभिर्न च वाक्यार्थे ऽन्वीयंते। यथा हश्यति
कानाथः। वाच्यार्थस्य च वाक्यार्थे संसर्गानुपपत्तितः। तत्संबंधवशप्राप्तस्यान्वये लक्ष्यतोच्यते
इति। तदिह गामानयेत्यादौ न श्रोतार्थस्य वाक्यार्थे नान्वयः नाप्यन्वितस्य लक्षणस्य स्पष्टस्याभिधेयेन संबंधो
ऽन्वितस्यान्वयान्तराभावात् तत्र न लक्षणेति॥ अत्रोच्यते मुख्यार्थपरिग्रहे नुपपत्तिस्तावल्लक्षणाप्रति
दानं तत्र यथा पदेन पदार्थलक्षणायां वाक्यार्थस्य वाक्यार्थे संबंधानुपपत्तिरेव वाक्यार्थप्रत्ययोद्देशेन प्रयु
क्तस्य पदवृंदस्याभिधेयात्र नान्वितपदार्थात्तेषां वाक्यार्थीभावानुपपत्तिरेवान्वितलक्षणायामिदानीं
चान्वितरूपस्याभिधेयस्वरूपेण संबंधानुपपत्तिर्विशिष्टस्वरूपमोतादात्म्यस्य कस्याप्यस्वीकारात् नन्वेव
मप्यभिहितार्थैरर्थान्तरान्वितलक्षणायां कल्पनीयमोर्थान्तराणामानंत्यादुच्यते आकांक्षासन्निधियोग्यत्वसहि
तार्थान्तरान्वितान्। पदानि लक्षयंत्यपर्याप्तानि तिनातिप्रसंग इति प्रयोजनं तु गोपदं गामानयेतिवाक्ये
नानयनान्वितमेव वाचकं पदत्वाल्लरगपदवदिति एतत्सर्वमाहेकेति। एकप्रयोजनसिद्ध्युपयोगि

वे.प्र.क.ल. १९ त्वं हि पदार्थानामितरेतरवैशिष्ट्यमंतरेणान घटते ततः प्रयोजनवत्त्वाद्येकवाक्यत्वापन्नलक्षणाया
न्वितपरत्वं पदानां वाच्यमित्यर्थः नन्वविशिष्टानां अपि पदार्थानां भेदात्कथमेकवाक्यता
तत्राह तथात्वेति गुणभूतानां नानापदार्थानां विशिष्टप्रधानार्थस्यैकत्वादेकवाक्यत्वमित्यर्थः पद
नामन्वितार्थापर्यवसाने न्वितपर्यवसाने च भट्टसंमतिमाह अप्याहुरिति । पदार्थलक्षणपाये
५९ ग्येतरान्वितपरत्वं पदानां पदार्थानां च लक्षणायां द्वारत्वेन तत्परत्वें तदा वेदांतानां कार्यान
न्वितज्ञानपरत्वोपपत्तिरित्याह एवं सतीति । भट्टार्थत्वे नेति भाष्ये भव्यशब्दो भवनकर्तृत्ववचनत्वा
दुत्पाद्यमात्रपरो मा भूदित्याह भव्यमिति भाष्ये भूतस्य क्रियात्वप्रतिषेधस्य प्रसक्तिमाह नन्विति भव्य
सं सर्गिणा रूपेण भूतमपि भव्यमित्यत्र किं कार्यं भव्यमुत क्रिया उभयमपि भूतार्थस्यैनेकामित्या
हन्नतोद्यत्स्येति कार्येत्यर्थः तथा प्रयोजनं च भूतं साधकतया प्रयोजनीति प्रवृत्तिविवृत्ति रेकैणत्यादि
न भाष्येण कार्यान्वयनियमभंगे कूटस्थनित्यवस्तूपदेशस्य समर्थितत्वेपि कार्यान्वितेव्युत्पत्तिनि राम
यमभंगपेत्याविपरिहारांतरं वक्तुमुक्तं शंकामनुवदती सा हर्षकात इति अंगीकृते कार्यान्वितव्युत्पत्ति
नियमे कूटस्थनित्योपदेशानुपपत्तिरित्याशयं चेति भवतु कार्यान्विते भूते संगतिग्रहस्तथापि स्वतः सं ५९

तत्रश्रुतीमत एव विशिष्टे पिस्वरूपसद्भावात्ततः किमत आह तस्माच्चेति स्वनिष्ठभूतविषयादिति कार्यान्वि
तभूतविषयादित्यर्थः। नत्वनन्वितविषयत्वमेवान्विते परतात्पर्यस्य समर्पितत्वात् तेचवक्ष्यमाणोदाहरणे
षु दृश्यमानानामालादादिभिः श्रेणानामप्यर्पितत्वादित्यर्थः स्वार्थे तत्कार्यान्वितेत्यगृहीतसंगतेः पदस्य क
थं पुनः स्थिताभिधायितेति न हि गोत्वेगृहीतशक्तिर्गोपदमभिदधातीति उक्तात्वमतआहास्मन्नित्येवं मन्यते
कार्यान्वितमोन शब्दार्थः किंतु पाथितत्वान्तकर्तव्यतावगमाधीनत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध
लात्प्रयोजनस्य तदधीनत्वाच्च विवक्षाप्र[redacted] योगयोः प्रयोगाधीनत्वाच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिव्युत्पत्त्यो
र्विवक्षादिवत्कार्यान्वयस्यापि शब्दार्थावगमकपायतामात्रमवगम्यते अतो विरस्यापि कार्यान्वयं प्रयोगभेदे
भवति भूतं वस्तु पदवाच्यं कथमपरमाभवतां प्रमाणांतरगृहीतकार्यान्वितगृहीतसंगतिकपदवृंदस्य वेदेऽ
पूर्वोन्विताभिधायिता तदिदमुक्तं उपहितं यातशोदृष्टमपि तदेव कश्चिदनुपहितं यदि दृष्टं भवतीति तदा तदृ
ष्टं न स्निभवति किंतु दृष्टमेव भवतीति अरवीवर्णैकादश रतित यस्मात्रस्ति किल अलगिरिनामा गिरि
वरः त्र्यंबकजटाजूटकलनापवित्रितिर्मिता पांडुरेव पृथ्वी भाति यत्र गोदावरी नदी यस्य च सकुसुमफ
फलस्रुत स्कंद्ध यम घातिकरपारत वनातिरूपजातेतम सिहरकिरीटचंद्रचंद्रधवलनिशारवभं

वै. क. १।१। त्तिवासस्त्रणीत्पादय इति। क्रिया अविवक्षा इत्यकारप्रश्लेषः अभ्युपेत्य कार्यान्वयनियमं पर्य्यहासीदा
नीमभ्युपगमं त्यजति उपपादितांचेति एवं तावता कर्तरि विरोधं परिहृत्य निःप्रयोजनत्वबोधमु
ज्ञाप्य परिहरति यद्विनापि साद्विनास्य मुख्यमांसं भवादयःपर्ण्णस्य कारः शंका चोतीता मेवारूपवपीति॥
एवं तावद्रूपगुणादिशब्दानां विधिवाक्यगतानां केवलं भूतार्थतामापाद्य तद्धूलापिराद्धगोव
६० र इत्यतो भिदानीं तु निषेधवाक्यवर्द्धितानां सिद्धपरद्भूतानां हापि चेति यत्र कृतिः तत्रैव कार्यं निषेधेषु कृतिनिव
तौ तद्व्याप्तं कार्यं निवर्त्तते इत्यत्र का सत्येरपित व्यापकत्वात्वस्यनिवृत्त्या निवृत्तिमाश्रति ही स्यादिना नकत्वम
ति द्वाणं स मात्तः किं तु भवतीति वदपूर्वापरीभूतः सत्वभवस्याप्याविवनात्मलाभः किंतु कर्तुरमस्योपत्याप
स्यो दमादेरुत्प्यदनायामनुकूलः प्रयत्नविषयलत्रेरनुमाहसाध्ये तिन क्रम गुणे इति विषय्या विसत्र
तेरनुः — साध्यादिति तत्रापि तदुत्पादनानुकूलो व्यापारः कृतिविषय इत्यर्थः भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः
क्रिया प्रतीयेतैषु घयोर्ववि वीयते इति द्वितीयगतमधिकरणमत्र उरूमतेनार्थसंकलयति द्रव्येति अत्राव
मर्शेपीत्संतः पूर्वपक्षोपमर्शः पदस्मारितानन्वितार्थेषु निमित्तेषु भावान्वितावस्याम्नैमित्तिकीतस्या म राम
त्ति सिद्धयोरपि द्रव्यगुणयोः क्रियान्वयो न साध्यतातो द्रव्यगुणभावार्थवाचकशब्दानामविशे ६०

वेनसाध्यार्थवाचकत्वात्साध्यार्थविषयत्वाच्च नियोगस्य विशेषेण नियोगविषयत्वसमर्पकत्वमिति। राद्धां
तमाह भावस्येति भावशब्दस्यैषोऽर्थः कार्यावमर्शी इत्यनुषंगः भावशब्दो हि स्वत एव साध्यरूपां क्रियामवमृश
ति द्रव्यादिशब्दास्तु क्रियायोगद्वारा द्रव्यादीन्साध्यतयावमृशंतीति किमतत इत्यत आह भावार्थेभ्य इति
नियोगो हि साक्षात्कृतेरविषयः संस्तद्विषयत्वापत्त्यावच्छेदकत्वेन साध्यसाध्यस्वभावं भावार्थमाकां
क्षतीति तल्लाभे च न क्रियायोगद्वारा साध्यस्य द्रव्यादेस्तद्विषयतायुक्ता सतो भावार्थशब्देभ्य एव यजती
त्यादिभ्यो विषयविशिष्टापूर्वाधिगतिरिति। भावनावाचिभ्योऽपि भावो भावनेत्यादिभ्यो नापूर्वाधिग
तिरिति कर्मशब्दा इत्यंतं धात्वर्थवाचिभ्यः कर्मशब्देभ्योऽपि यागइत्यादिभ्यो नापूर्वाधिगतिरिति भाव
र्थो इत्युक्तं अतो धात्वर्थेऽपि रूढं भावनापेक्षमभिधेयं जोतेत्यादिषु तेभ्योऽपूर्वप्रतीतिरत एव हि भावनासा
ध्योऽपूर्वलक्षणोऽर्थो विधीयत इति सूत्रार्थः। श्री ननु द्रव्यगुणौ विधीयेते दधिसंततेति तत्तयोरेवका
र्यावच्छेदकता तत्राह। न चेदन्येति। आधारः दोहः एतस्मात्तत्प्रभृति छिन्नत्वं यदि द्रव्यादावपि भा
वार्थो विधेयस्तर्हि न्यायविरोध इत्याशंक्याह नचैतावतेति ज्योतिष्टोमे श्रूयते। सोमेन यजेते
ति। तथा ऐंद्रवायवं गृह्णातीति मैत्रावरुणं गृह्णातीति आश्विनं गृह्णातीति तत्र संशयः किमेंद्रवा

के० सू० ११ पवादिवाक्यविहितानां सोमरसानां यागानां च यच्छब्दः सोमेन यजेतेति सोमशब्दो वानुवदिता
रावुत कस्य मुक्तस्य कर्मणो विधातारौ विति तत्रैं द्रवापवा[illegible]दिवाक्येषु उक्तदेवतास्वरूपप्रती
तिर्यागानुमानादितरत्र रूपाप्रतीतेः समुदायानुवादर इति ज्ञापन्ने द्वितीये राद्धांतितं। नानुवा
त्वमप्रत्यभिज्ञानात् ल तावच्च नो हि सोमशब्देन रसवचनेऽपि द्रवापवादिषाब्दोक्तरसस्य न भिद
धतीति न तदनुवादी सोमशब्दः। न च यजेतेति प्रसक्तो यागेतदनुमातः प्राप्त्यभावात न यत्तिरप्यनु
६१ वादः। तस्मात्सोमवाक्ये यागविधिः ऐतरत्र रसानामिंद्रादिदेवताभ्यो ग्रहणस्य कल्पना निवि
धीयत इति। एवं यथा सोमेनेति वाक्यं विशिष्टविधिरेवं दधिसातत्यादिवाक्यानि यदि द्रव्यगुण
विशिष्टहोमाघारविधायीनि तर्हि अग्निहोत्राघारवाक्ये तद्विहितहोमानामाघाराणां च स
मुदायावनुवदेतां तथा चाधिकरणांतरविरोध इति शंकाते तथा हि द्वितीये स्थितं। आघारमग्निहो
त्रे अरूपत्वात्। आघारमाघारयति ऋजुमाघारयति संततमाघारयति। तथाग्निहोत्रं जुहोति
दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति श्रूयते तत्र संशयः किं संततं द्रव्यादिवाक्यविहितानामाघारहो राम
त्रवाक्ये समुदायानुवादिनी उत पूर्वयोराघारहोमयोर्विधायिनी इति तत्रानुवादिनी अरूपत्वा ६१

द्वितीयमैतेन विशिष्टस्य तेनातत्... भावार्थविषयं ... ४

नन्वत्र सा तत्साद्द्विवाका विहितहोमाघारे भो विशिष्टरूपमस्ति होमाघारमात्रं तु प्रकृतं तमुपलभते तो
नुवादस्तेष्वेरान्वातः। विधीद्रमोस्मात्तामाघारयति जुहोति शब्दाभ्यामनुवदेयार्थप्रतीतेसन्निधोऽस्त्र
तस्मात्तत्पदध्या द्विवाकास्य विशिष्टविधित्वे गौरवप्रसंगेन तद्विहितभावार्थानुवादेन गुणविधा
नार्थत्वा... तिनैतेन विरुध्यते सा तत्पदध्या द्विवाको भावार्थविषयं कार्यमितस्मपग
मस्तत्र हेतुमाह मध्यपीति। मध्यपि सं ततो द्विवाकेसादात्कृतिविषयत्वाद्भावार्थस्य तद्विच्छिन्नमेव
कार्यं यद्यपि च कार्यं प्रति साक्षाद्विषय्यावच्छेदको द्रव्यगुणौ तथापि भावार्थस्यानुवंधत्तयावच्छे
दकतया विधीयेते अत्र हेतुमाह भावार्थो हीति तत्किं भावार्थे द्रव्यादिष्वविधेयत्वं द्विवाकमेनै
नेत्याह तथा चेति तर्हि संततो द्विवाकपानि विशिष्टविधयः स्युः स्यान्नावाच्नित्यतो द्विवाकपमनु
विषये वादस्तत्राह एवं चेति यद्यपि अत्र विशिष्टविधिः प्रतीयते तथापि भावार्थकर्म द्रव्यादिकमपि वि
षयीकरोतीति तत्र संकल्पो यदि भावार्थमन्यतो विहितं न लभेत तर्हि गौरवमप्यंगीकृत्य विशिष्टं
विदधीतापि लभेत ततस्तदुपपदार्थं कृतिकर्त्रा द्विपरोभवत्यनुवदति तु भावार्थं तदाहुः सर्वत्रा
रमात्तसंबद्धे यमाणेपदान्तेविधिशास्त्रानुपत्तकांक्षेः स्यात्ततोरनुवादतेति। तद्दिताभ्रिते

वे॰ कल॰ १२आदिवाक्यात एव भावार्थलाभाद् द्रव्यादिपरता मीमांसकैकदेशिन आग्नेय इत्यादौ द्रव्यदेवतासंबं
१। ध्यो विधेय इत्याहुस्तन्न आग्नेय इत्यस्य न विधेयत्वमित्युक्तमतिदेशात्तेनेति। एकदेशी संबंधसं
भावनाय द्रव्यदेवतात्वेन विधेयत्वं शंकते नन्वित्यादिना ननु यथाऽऽख्यातिभवत्यर्थ एव विधीयतां किंसं
बंधविधिनेत्याशंक्य भवत्यर्थस्याकृतत्वात्सिद्धोसिद्धो वा प्रथमे विधिवैयर्थ्यं चरमे निष्पादकाभा
वाद्विधिप्रभाव इत्यत आह किं तर्हि विधेयमिति वीत्याद्यामाह तस्मादिति। प्रयोजकव्यापारस्य
६२ व्यापारोऽस्तीति भवनं तस्य प्रयोजकव्यापारो भवतिधातु विशिष्टे भवतीति भवनं च तोत्पादकव्यापा
रमंतरेणेति भवना विना भवतो भावकव्यापारो विषय इत्यर्थः नन्वित्यादिना चोद्यच्छलेन सिद्धांती
मीमांसकैकदेशिनं दूषयति। भवतु लक्षितभावना[redacted]या विधानं तस्मात्संबंधो विषय
त्वस्य दध्यादिवत्साध्यत्वाकृतिविषमत्वायोगादित्यर्थः। नन्वव्यापारोऽपि घटादिः करोत्यर्थस्य भा
वना विषयो दृश्यते तस्मान्न तत्तमिति। यदि दंडादि विषयो हस्तादिव्यापारः इति विषयत्वं हि
कथं घटं कुर्विति घटस्य इति कर्मताभासस्तत्राह घटार्थमिति। घटविषयव्यापार एव राम
इति साध्यो घटस्त्वद्दिष्टतया प्रयोजनमिति कर्मत्वनिर्देश इत्यर्थः यदि संबंधो न विधेय ६२

स्त्यागेन वाक्ये किं विधेयमत आह स्विष्टकृत एवेति। अस्य स्विष्टकृतो देवतासंबंधासंभ
वात्त्यागः संबंधाक्षिप्तः ननु यजेत्यपूर्वमर्थं तत् कथं विधेयमत आह आग्नेयेनेतियाजेनेत्या
ग्नेयपदस्य लक्षणे दोषाभाव यदि तु भवति एकस्य पुन एवाग्नेयवाक्ये यागविधिरित एवानु
वादयजेतेतिश्रुतेस्तस्मात्कर्मस्वेव क्रमेते सर्वः॥ ॥उक्तं द्वितीयप्रकरणं तु पौर्णमासा स्तसा वचना
त्। एवं समामनंति। यदाग्नेयोष्टाकपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशुयाजमंतरा
यजतिताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदैंद्रं दधिमावास्यायामैंद्रं पयो
मावास्यायामिति तथा य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति तत्र सं
देहः। किमिमौ यजती कर्मणोरपूर्वमेव विधातारावुत प्रकृतागेयमादियागानां समुदायस्यानु
वक्तारावितिः। तत्राभ्यासात्कर्मांतरविधी नैव द्रव्यदेवतेन स्तोत्रो वा उपस्थसाधारण
म्नानान्यत्रावगतेः कृतत्वात्। भागक्रमे लिंगत स्तोत्रानुवाकाः संति देवत्राग्ने
यो देवसोमे तेषु क्रमात् द्वयोर्लीयसा वाक्येन ज्ञापयितुं भागाभ्यामपृष्टि घाज्ये पौः कर्मणो विधी स्यतेष
वं रितसमामनंति वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र घृप

वे·क·११। दवत्यो वार्त्रघ्नी वृधन्वत्यः द्वे सौम्य धन्वती तस्मात्कर्मांतर विधीयते इत्याहे नियम्यते। प्रकृत्यतर
तिप्रकारेणात्र ह्नतानि कर्माणि पौर्णमास्यमावास्यालंभुक्तं नाक्यो रालंबनं कुतः रूपाक्वचन
रश्चौ वाजुत्ता नेपि देवतानलभ्यते न च मंत्रवर्णा भ्यस्तत्का भक्तिवांत्र मादाज्य भागशेषत्वा घत
वाक्ये वलीयः इति सत्यं बलवदपि न क्रमस्य बाधकं मविरोधात त्रो मावगता उभागांगभाव
स्यानुवा क्रमपुगुलत्व इस्य पौर्णमास्यमावास्या कालयो र्विभागेन प्रयोगमवस्थापकत्वात
६३ कालेसि मोमार्थो छेन कर्माणि। काल इयोप हितक र्मसमुदाय द्वयानुवादस्य चप्रयोगे
ने दर्श पूर्णमासौ भ्यामिति विकारवाक्य गत द्वित्वो पपादनं तस्मात्त्वं मुद्दयानुवादा द्विति।
इस्य सविकारयोरविसंवादार्थ मग्न्यान्वेयादि का कमागविधिरभ्युपेयः इत्याशया इवेति।
अत्राप्य विकार विधेय जेतर इति दर्शनाम्ना गणयाग विधिरित्यर्थः इति निर्वर्त्यस्य धात्व
र्थस्य विनियोगाव च्छेदक तोत्पत्त्य संहर इति तस्मादिति। विधिर्विनियोगः। एवं तियोग इति भावः राम
थानां आपकत्व मुक्त्वा मापकत्व निवृत्त्या मापकत्वा निवृत्तिं निषेध बाहुल्येनास्त्यादिना निवेध
मुभावार्थ्या पारन। सैव जसंग इत्यारं का भ्युपगमे बाध कम्यते वेति नाम धात्वर्थ योगे स्तते ६३

त्रेः पर्युदासकत्तान स्यादित्यादेर्वा ऽख्यातयोगात्प्रतिषेधो भाति तत्रानीदृशएवल्लक्ष्यस्य पर्युदासत्वेऽकोऽदे
वोपरस्त्रविधिनिषेधविभागलोपस्तत्त्वर्थः प्रजापतिव्रतस्यार्थं विभज्जते निषेधेषु तदभावार्थे ह्नतेति तत्रेत्वि
स्य ब्रह्मचारिणोक्रतभिलनुष्ठेयम्बा विद्गतशक्योपक्रमादेकस्मिन्स्त्रवाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्या
ख्यातप्रतिषेधोभिनानन्वयप्रतीतेर्विप्रतिषेधोऽनुष्ठेयमत्या दुपेक्ष्यते धात्वर्थयोगेनच पर्युदासोलक्षणि
यः तच्चावक्षणविरोधिनीक्रियामात्राभावेन प्राप्तात द्विरोधिबुभुत्सायां च सर्वक्रिया प्रसक्तत्वात्संके
तु ल्पइस्यवगतं इच्छेतद्वतिसंकल्पइत्यपर्युदासेननात्र्यमतेततोनीक्षणसंकल्पलक्षणानुक्तानेन
वं निषेधेषुक्तं कोऽत्र्यकमतीतार्थः एवं निषेधेषु भावार्थाभायित ख्याप्त्रह्मतिनिमित्तयोरभावमाहतत्त्वा
दितितदर्थप्रयोगः विभक्तेन निषेधात्र्यत्वेऽकं त्रे भावत्वात् संमतवदितिक्रियाशब्दइति। विभाग
भाबेत्रक्रियार्थानामानर्थक्याभिधानादिह क्रियापादः कार्यत्वनोऽकार्यार्थानां प्रानर्थक्यं
नियोगवादिनोमतं नभावार्थाविषयाणां नियोगस्याप्यभावार्थत्वादिति। निषेधेषु भावार्था
भावात्न कार्यमित्यतंतत्रहेतुमसिद्धिं मंवदतेस्यादेतदिति विधिश्रुतिसिद्धो नियोगो विषयं भावार्थ
माक्षिपतु स एव कः नतावद्धननादिस्तस्यरागजात्रेरनुपात्तक्रिया विधौ चेत्तलक्षणप्रसंगादत्त्रा
वेमीमध्याह

वे॰ कल्प॰ १॥ हनच रागत इतिलक्षणया च नविरोधीमन्त्रो विवेयः प्रयोजनलोभेवलक्षणानरोपापेसर्थः
इत्यास्तीतिचेत्र सांशंकाव्यामा इत्सर्थः अवहिताच्च मेन नाकुर्व भाव्यमुताह रति नचेति। भा
व्येनंग इति पदं अनुरागेणेसधक्तेनेनाजाप्त क्रियायापर्यत्व मिस्सरितं नेनच संबध्यतेसभा
वप्राप्तत्स्पर्धानुरागेणेति। नेदमनुवादस्थंतथा सतिस्मिर्व मेव भाव्यं प्रतिज्ञापरंस्यातत्व
भावप्राप्तसंस्पर्धानुरागेणप्यन्नेनो ऽप्राप्तक्रिपार्थत्वंतन्नेतितत्वन युक्तेनग श्रोत्पत्तर भा
६७ व्यस वप्राक्येयोगेनरूं कानिरासित्वाद्वेत्वदर्शनात्तन्माभूदितिप्रथ्यकस्मफे इत्भाग मा
कं श्रात्वर्यंकं योजयतिके नेति किमिह विधेयं हननादिवान्त्रपर्थोवा विधारकप्रयत्नोवेति
कल्पान्क्रमेण द्वषयति हननेनेसादिना अत्रविधारे कप्रयत्नो विधिः शंकितः सएवच निराकर्त्त
ननभक्तीत्याह विवसिकृतयाप्रातीपेतेत्याधांकान्तभावश्चेति। रागप्राप्तकर्त्तमताकहननत्
क्षण प्रतियोगिगतंसाध्यत्वमभावेसमारोप्यत इत्सर्थः। कर्त्तव्यताभाववोधस्यानिवर्तकत्वम राम
युक्तंतस्मपितस्मिन्हननेगतइष्टसाधनत्वप्रयुक्तकर्त्तव्यतापाश्रनपाग्मदित्यन्तर भाव्यस्यप्रां ६७

कामात् ननु बोधमात्रेति चेत् श्रोतासीनस्य स्वजन्यभावे तस्याकारणानपेक्षत्वादाह इति पालने
ति निषेधेषु नञ्समभिव्याहृतविधिप्रत्ययेन प्रकृतार्थस्य भूतहननादिगतं कृतेष्टोपायतामप
वाध्य तत्कृतगुरुतरदुःखानिष्टोपायमताभ्युपगमे तेतो निवृत्त्यापत्तिरिति वक्तुं लोके विधिप्रतिषे
धयोरिष्टानिष्टोपायबोधकत्वमात्रे बलेन स्वर्गकामेति श्रममभिप्राय इत्यादिना प्रवर्त्तकेषु
बोधकेषु क्षिप्तः प्राग्येन नयं ग्रंथेन दूरमपगतं हितसाधनतामात्रं न प्रवृत्तिहेतुः प्राक्तनं अ
भुजंगांगुलिच्छेदनेचना धुना निवृत्तिहेतुत्वं ततो विशिनष्टि कर्त्तव्यतेति। कर्त्तव्यता स
हेकारिमन्धात्वर्थसमवेता क्रियानुकूलसाधनभावो तथ्योत्तो फलेच्छा धर्मोत्तरक्रियसाध
नभावाः। कामस्य वक्तव्याभावादन्ते कांतिकत्वमाशंक्याह प्रवृत्तिनिवृत्ती भूतेति दृष्टां हेतु
तेसाध्यविकल्पतामाशंक्याह नत्विति प्रस्वादीनामर्थपर्यंतानां येप्रसत्यास्तत्र बी
विघ्नादृष्टेषो बालस्तनाभ्यासां प्रसक्तिः स्यादलोके सर्वेषामभावादित्यर्थः प्रपक्तीमारोप्र
तीतादिभावना न प्रवर्त्तिकेति त्रैकाल्यानवच्छिन्नोत्कटमित्यानुष्टार्थसिद्धः कार्यकारण
भावत्वस्य प्रमतिरिक्तप्रदर्शनपरमिदं त्वादिति सिद्धमित्तं तमिष्टानिष्टोपायतावगम

वे.क.११ स्यप्रवृत्तिनिवृत्तीप्रतिहेतुत्वप्रदर्शनपरमिति विवेकव्यं न नु कर्त्तव्यते वृत्साधनत्वविधि कर्त्तव्यते
वृत्यापारस्य रः शब्दोक्तः किं धर्ममात्रपरत्वेनात आह अनमलभ्यत्वादिति व्यापारो लोकसि
द्ध इति न शब्दार्थ इत्यर्थः ननु हननादि विषयस्य दृष्टेष्टसाधनत्वं यो निषिद्धमशक्यत्वात्
कथमभावबुद्धिरिति भाष्यमत आह निषेध्यानां चेति दृश्यमानमपीष्टं बहुनिष्टोदय
वहत्वादनिष्टमिति नञ्हेतुत्वज्ञापनपरं वाक्यमेवं च नञ्पदं तात्पर्यतो दस्यप्रत्ययस्य न विधि
६५ प इति शंकां शंकते ष्टोपायत्वाभावोपपत्तये निष्टोपायत्वकल्पनात्स्वनञो ते आह तत्परस्य
अपि स्फुतविधारकत्व प्रमत्वं कल्पनादिति आपतति भाविफलं प्रत्यक्षभावमित्यस्याः स्वाति
वृत्तिमिति उत्पद्यमानक्रियायाः प्रयोपरंतत्कमिति बुद्ध्या निवर्त्तते ननु प्रवृत्तिप्रागभावमि
त्यर्थः पश्चोक्ताभावबुद्धेरौदासीन्यस्यापकत्वेपि दौर्लौकिकत्वात् ध्वंसे हननोद्यमः स्यात् ते
प्राग्भावस्तत्तत्संततेरौव विषयांतरज्ञानानुदयप्रसंगादत्तिरां कर्ते स्यादत इति। यथाग्निर्दाम
लोपजननिदानमिंधनं दहन्नुपशांतो भवति भाविनीनां ज्वालानामुदयविरोधी
एवमभावबुद्धिः दौर्लौकितया स्वयमेवोपशाम्यत्वविहननाच लिप्तोपायतानवे ६५

धं दग्धात न्निरुदासीनादुपरितनीः प्रवृत्तीति रूपं च । इति भाष्यार्थमाहुः तावदेवेति न ह्यभाव
बुद्धिरौदासीन्यस्यानादिनः स्थापनकारणं येन तदभावे कारणाभावादिदं न भवेत् किं त्वपवा
दनिरासिकैषा हेतुरुक्तमिति । अनादित्वादौदासीन्यसिद्धिमौदासीन्यं तत्रापवादनिवर्तिका सन्नि
धावपेक्षा सर्गिकस्य च स्वं दध्यं तन्मात्रत्वादिति कारणं : कूर्मः यदौदासीन्यं तत्प्रागभावरूपत्वा
त् स्वभावेन निवृत्तेः ततः कर्तव्यत्वेन प्रसक्तक्रियाप्रतियोगिकनिवृत्तिरूपेण विधिः ईश्व
वत्स्वरूपयोगिपद्धमात्रत्वेति प्रसक्तक्रियानिवृत्तिरूपता चौदासीन्यस्य न सर्वदा सर्वदा क्रियाप्रस
गाभावादतः कारकवदुपलक्षणं तादृश्यस्य च निवृत्त्योपलक्ष्यौदासीन्यं विशिनष्टि भाष्यकारः इ
त्यौदासीन्यमिति । ननु केयं प्रसक्तक्रियानिवृत्तिः न तावद् ज्ञानादिप्रागभावो नादित्वादेव
बोधनस्यानुपयोगान्नापि तत्र्ध्वंसः प्रसक्तक्रियामात्रानुदयेन ध्वंसायोगात् उच्यते ते
नोपतस्वकारैः परावर्तनमुच्यते निवृत्तिरिति तस्मिन् हि सत्यनन्तरं न भविष्यति एषा च निवृत्ति
र्नञर्थबोधफलं । नञर्थस्तु न न गतेष्टसाधनत्वाभाव एवेति भाष्ये जैमिनीयमानर्थक्या
भिधानं क्रियासन्निधिस्थार्थवादादिविषयमिति तदानामस्यक्रियार्थत्वादिति हेतो

वै.क.१।१। सा क्षिलेनातस्यानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विधेयकत्वेन प्रामाण्यमिति सिद्धांतस्य कृत
द्विमयत्वोपपादनात् गतार्थमित्याह पुरुषार्थानुपयोगीति स्वयं पुरुषार्थ अज्ञानावगमपरत्वमुपनि
षदामसिद्धमित्याशंक्य भाष्यकारस्तमापरिहरति यदपीत्यादिना अवगतब्रह्मात्मभावस्ये
ति भाष्येवगतिशब्दाभिप्रायमाह स्वसमिति साक्षात्कारस्य स्वरूपत्वान्न निवर्तकतेत्यत
ला त्राह अलमिति साक्षात्कारश्चेति। आत्मानमपि स्वं साक्षात्कारमिति श्रवणादिसंस्कृतमनोज
६६६ मन्यत्वात् सौरः कथं तर्हि वेदप्रमाणजनितेति भाष्यमत आह अन्येति। अशरीरत्वं दे
हपातोत्तरकालमिति शंकामांसशरीरत्वस्य निमित्तवर्णेन सपकतमित्याशंक्याह मनीति यद्य
सशरीरत्वं मिथ्याज्ञानकृतं तत एव ज्ञानेन निवर्त्येत ईशशरीरत्वमप्यभावत्वात्तथैतत्प्राणं क
नेतत्वतः शरीरसंबंधाभावोपलक्षितसतथात्वादित्याह यस्मादिति। भाष्येत सवेदन
द्यात्मन इति प्रसक्तात्मपरामर्शी इत्याह तदिति। शरीरसंबंधस्येत्यादि सिद्धेरित्यंतं राम
भाष्यं माचष्टे नतावदिति। शरीरसंबंधधर्माधर्मयोरित्यादिप्रसंगादित्यंतं भाष्यं विव
रणेतितत्भ्रांत्येति। आत्मनि स्वतोसिद्धाभ्यां धर्माधर्माभ्यां जन्मशरीरसंबंधं प्र ६६६

स्पष्ट.२

ति श्रीयमाणो वादी सिद्धेः शरीरसंबंधे धर्माधर्मादिसंबंधः तत्सिद्धौ च शरीरादिसंबंध इति
परस्पराश्रयत्वस्वरूपं दोषं प्राप्नोतीत्यर्थः। धर्माधर्मकर्तृत्वे शरीरसंबंधस्य हेतुरितरेतरहेतुके
त्वेऽपि घपीतरेतराश्रयं तस्माद्विमंदो वा नादित्वादिति सत्कार्यवादी शंकते यदि पक्षे ते इति तत्र निम
स्सयोर्मकेऽनेन हेतुहेतुमत्ता हस्त्यभिमतत्वोक्त्या कादाचित्कोऽपि इतरेतराधीनत्वे एकस्याप्यसिद्धे
रंधपरंपरान्यायानादिकल्पनायामादित्वाहांधपरंपरेति। असत्कार्यवादी अत्यंतभेदेनेतरेतराश्र
यंपरिहरतीत्यस्यास्त्विति। किं त्वेवं इतीदानीं तत्र संबंधहेतुरित्यर्थः सर्वेऽप्यात्मशरीरसंबं
धो विशिष्यते सर्वे धर्माधर्मभेदजन्मानः इति पूर्वाभ्यां जन्माप्यस्मृतप्रोक्तः एवं चित्तिर्कर्मामान
इत्यर्थः आत्मनः स्याप्तस्य असत्त्वात् तन्मुक्तिभिर्नैकोऽपि कीमासंबंधः कथमनंतव्यक्तिसंभव
इति परिहरतीत्याहांत्रतथा हेति देही हात्मसंबंधहेतुर्मिथ्याभिमानः प्रत्यक्षौ इत्यक्तेतद
क्षिप्य समाधत्ते पेति विति अत्र तिप्रकृत्रतम्भेदस्यासत्त्वान्मत्वाऽपि प्रत्ययो भ्रांतिनिमित्ता वितिप्र
ति शाप्यंशमनिमित्तशब्दप्रत्ययो ... भावे नुपपन्नमित्याशंक्य भ्रांतिशब्देन समा
रोप उक्तः अस्ति च संशयेऽपि समारोपत्वमित्याह तत्र हि पुरुषत्वमिति। भ्रांतेरप्यन्वित

वे·कल्प॰ त्रिमितापेक्षणादकस्मादिसयुक्तमित्याशंक्याह शुक्लभास्वरस्येति साधारणेधर्मिणि इदं
कितन्मात्रेविपर्ययकारणं उतमादृश्यादिदोषमिलितं नाद्यः धवलभास्वररूपस्यशु
रजतसाधारण्येसतिकेवलरजतनिश्चयात्माएवमन्निश्चितच्छुक्तिनिश्चयप्रसंगात्वि
भिन्नायद्वितीयंदूषयति संशयोवेत्तिसमानोधर्मीयस्यसतथोक्तः इदंपिसाधारणेधर्मि
णिनिश्चयःस्याद्यन्यतरकोटिनिर्णायकंप्रमाणंस्यात्। स्थाणुत्वइवशाखादिदर्शनं
६७ बाधकंवाप्रमाणंकोचंतरउप■लभ्येत। यथातेनैवपुरुषविपरीतनिश्चयेत्वमित्यादि
नेवमिहेत्याहोपलब्धीति। उपलब्धिः साधकंप्रमाणमनुपलब्धिर्बाधकंतयोरभावोत्राव
वस्थातः संशयोवा...स्पष्टत्वनैनान्वयः ननुविशेषद्वयस्मृतौ संशय इत्युर
जतमेवस्मृतमिति। विपर्ययएवेतितत्राह विशेषादृष्टेतितत्रहेतुमाहसंस्कारेति इ
शब्दोहेतौ उद्बुद्धसंस्कारोहिस्मृतिहेतुस्तदुद्बोधहेतुश्चसादृश्यमस्ति दृष्टत्वेनप्रशु
क्तिरजतो [redacted] भयनिष्ठत्वेनहेतुनोभयत्रेति तस्मादृश्यतुल्य राम
मितिपतोतः संशयएवयुक्तोनचरागादिविपर्ययोविरक्तस्यापिशुक्तौरजतभ्रमादिति। ६७

याच संशयप्रसादश्मन्तपाद्देन वर्णितासमानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्य
वस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति। समानधर्मः साधारणधर्मः अनेकस्माद्व्या
ख वृत्तोऽसाधारणोऽनेकधर्मः एवमिह विपर्ययनिपातकं इदं नास्तीत्युपपद्याकस्मा[illegible]
वमभिज्ञाय इत्याह तद्यथा। कथं तर्हि इदमस्मानं विपर्ययनियमस्तत्राह नेति इदं हेतुं प्रतिवि
धेः कार्यं नियमं प्रतिजानता भाष्यकारेण इदं केवलं हेतुत्वेनार्थादुक्तमिति। ननु तर्हि दर्पिस
किं न स्यात् तत्राह तत्रेति श्रुतिः स्मृतिरिति श्रुतिं स्मृतिं चैव सर्वैः साक्षात्कारो हि इदं फलं तादृशं
मननादेः इदं न भाष्यकारो विधिं नमस्यति इत्याह तदिदमिति। अत्रैकेऽवदंति अदृष्टाश्रयं श्रमादे तात्कालि ई
रवगत्यपायता इति श्रवणादीनामपि केचिद्विधिं इहेत्साक्षात्कारसमुत्पेक्षा देशिकं श्रवणा
दिविधुरवामदेवादेरप्यपरोक्षज्ञानसमुद्भवाद्भ्रान्तरे इतस्य च विधिमंतरेण साधन
भावानवकल्पनाच्च श्रवणादिविधेरनभ्युपगमे चतद्विध्यङ्गीकारस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गमस्त
त्रतज्ज्ञाप्यकार्थना इत्युक्तेः तदनभ्युपगम इति तन्न तेन तावदनुष्ठितसाधनस्येह फला
दर्शनेन तद्विधिव्याहतमनवरतं वैशेषिकाचसच्चात् श्रवणप्पपद्ममतीनां केषां चित्का

वे·क·९१ स्त्रार्थानवबोधदर्शनेपि तत्र श्रवणविध्यभावान्नापि भवांतरकृतकर्मण इहफलजनकता
तात छिधिवासाज्ञातिस्मरस्य प्राप्तिर्भवे धनमुपार्ज्य भुवि निरवद्यम प्रमीतस्से हजन्मा
नितदाद्यभोगा [illegible] नभुंजानस्यातित्राणलवीपथनोपार्जनायाः संप्रतितनफलार्थ
मविहितामात्रपिहितु भावोपलंभास्त्रश्रमस्तत्रं तु शास्त्रीयविषयफलनिष्फलकं नविधि
विचारपरमिति किंच साधासंश्रवणादेर्न भवतामपि संमतं गुणकर्मत्वमत्रैव भाष्य
६८ हेडि निजुक्त्वे पदिद्यि वगतं श्रुत्यामत्रविनियुक्तेने साधिनेति। इत्यार्कमध्यस्तादितिगांधर्वशा
स्त्राभ्यासवदश्रवणानपेक्ष्या साक्षात्कारहेतुतो तौरिसर्थः। गुणकर्मत्वपमो स्वसमाख्ये
षः यथावघातादिरूपयुक्तः स शेषो वा यथा कृतप्रयोजनप्रयाजशेषाज्यस्य हविःषु
द्वारणं प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयेदिति विधिकृतं तदित्यात्मनउपयुक्तोपयोग्य
माणत्वाभावाच्चेत् छिषपंमननादिगुणकर्मत्वा हतदपीति नच श्रवणादिसंहुते राम
ख्यालेनः साक्षात्कारजन्मनस्तुरूपयोग इति श्रवणादिगुणकर्मत्वसिद्धिरस्त्वेपियो
गिन एव गुणकर्मत्वात्। दृष्टे तु साक्षात्कारेऽश्रवणाभावेन तद्योगादिति ननु ६८

वाद्यस्त्रीगमाविधिः प्रथमकांडे गतो मानसज्ञानविधिविचारोपक्रमं गौरं भा इति कापो
[illegible]हार्थमारभ्यमाणं चेति भाष्यं। अरुहं अल्लास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेतर प्रमाणावसा
नत्वमुपुक्तं नित्यनिवृत्तिप्रसंगादित्याशंक्य ज्ञानं इति शब्द उत्पादिति करणे नेति विधी
नाम हेतुज्ञानविरोधं दर्शयति विधयो हीति। अंशभावनादि धर्मस्तद्विषया विधयः
साध्यादिभेदभिन्ना नासा द्विविधा अपि चैतैनुक्तेपं धर्ममुपदिशंतस्तु उत्पादिनः पुरुषे
णतेमनुष्ठापयंतीति साध्यधर्माधिष्ठाना तत्प्रमाणानीति यावदतो निषधस्विज्ञा
हेतत्र अहृत्यावगमे तेषां विरोध इत्याह धर्मोत्पादिनइति तन्नहीति हेतु भाष्यस्य प्रती
कोपादानं न हीत्यादिना विधिप्रमाणीभूतं भाष्यं अस्मात्स्य हेतो हीति विधेयनिषेध्य
वोः कार्यभेदः साध्यसाधनादिपदार्थभेदः तं भाष्यभेदः ज्ञा ध्यायावगतो नभ
वतीति भाष्यार्थः अप्रमात्तकारणीसेत ध्यायाच्छेन्न च कर्तृत्वमिति तानकर्तृत्वमि
त्यर्थः। त्रिविधप्रमाणप्रमात्तकारणीति वरुश्रीहि विशेषणपरेतत्पासतिहि विषय
प्रमात्तनिषेधसिद्धिः भाष्ये चकारः करणनिषेधार्थ इत्याह तादर्थ्यमिति भाष्यस्यप्रमा

वे॰क॰ १९ णशब्दो भावसाधनत्वेन ज्ञानवाचीति तत्प्रकारेणाकरणं निषेधः पुत्रादावहमित्यभिमा
नो गौणात्मा चेत्तर्हि मुख्यात्मना किं गुणसाम्यमत आह यथेति वा हि को नाम देहादिवि
षस्तन्वो वा सीत स्वदेहो ऽहं पुत्रादेरुपकारं कृत्वा दोषाय आत्माभिमानं तस्मिन्निवृत्ते ममता
बाधुनेत्यह गौणात्मन इति। श्रवणादि प्रमाणबाधमुक्त्वा प्रतीत्यभावमाह न केवलमिति।
बोधीतीनं तपाठे ऽध्यारूपात्तः स प्रमातस्मिन्निग्रहणात्तः नियतप्रकल्पनं हि कारणं प्रमात्र
६९ दिज्ञानं कारणं तस्मिन्सत्कुदिततत्त्वसाक्षात्कारान्निवृत्ते नोदिते ज्ञानवृत्तिरित्यर्थः परत्वेन
प्रथमार्द्धमारभ्य प्रमातृत्वस्य फलिनो भावात्मो ऽत्रसापुमर्थेतेति शंकां द्वितीयार्द्ध
ति माख्याय निरस्यति न च प्रमातृरित्यन्वेष्टव्यः परमात्मान्वेष्टुः प्रमातृत्वोपलक्षित
त्वित्येकरसान्नाभिन्नत्वतो ऽध्यस्तप्रमातृत्वबाधेप्युपलक्षितत्वात्मैवपाधिकाद्दोषाद
हितो ऽविशिष्टो ऽविक्षितः सार्द्धतेनोक्तो ऽपवर्गस्यर्थः ननु यद्यपवर्गे तात्मभूतं ब्रह्म राम
किमिति तर्हि संसारे न च कानिचित्तत्राह ऽकेवलौ हेतुभावात्फलाभावश्चः सनक ६९
ध्यस्य प्रमात्रादेः प्रमातृत्वादकत्वापातादित्याशंकोत्तरत्वेन तृतीयश्लोकं व्याख्या

प्रमात्रादेस्तत्त्वज्ञानेहेतुतासिद्धवल्लत्पदानात्तत्रि॰२

तिसाद्वैतसिद्धिः । मूढलौकिकं तन्त्रप्रमा हेतुरिति । माज्ञिंप्रसिद्धिस्थितमति एतदुक्तं भवति । तिमिर उत्पद्य
तेनुभावो न स पारमार्थिको यः पारमार्थिको न स उत्पद्यते ततश्चाप्रमाणात्कथं पारमार्थिका
नुभवोत्पत्तिरित्यमपि इष्टप्रसंगाद्भ्रमाहत्वं पायमिति । उक्तावपि प्रतिविंबितविदंशः सत्योत्ति
तत उत्पन्नेकां तत इति नानुक्तं ...पक्षात्साक्षात्कारो लौकिकत्वादविद्यात्मकः कथमविद्यामुच्छिं
द्यादविद्या वा कथं स्वविरोधिनं तं जनयेदित्यत आह विद्यात्विति अलौकिकसापि सत्त्वविद्य
पत्वादविद्यानिवर्त्तकत्वोपपत्तिः इदं च स्वप्नोपलब्धमाद्यादीनां सोपादानाविद्या
निवर्त्तकत्वमिति भावः अविद्यामप्यावृत्तिर्मयविद्यो मुच्छिद्या तामेव स्वनिवर्त्तिकामवि
द्यां जनयेद्दोषमप्याप्नुतमा ...एन काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः विद्यावृत्तिमविद्यां च का
र्यकारणभावेन उत्पत्तेयो वेदस्तो विद्योपादानत्वेन तन्मयावृत्ता तदुपादानमस्त्वविद्या
तीत्वौ स्वरूपभूतविद्योपलब्धितमस्तमस्कृत इतिभ्रान्तेरित्यर्थः ॥ ॥ भाष्ये ...तत्र तमो आत्माख्यं
ते उत्तरत्रापि तत्त्वदृष्टिकारणसमाजोऽत्र तमोत्मास्मासं तेसवेति । सद्दितेत्ति तमात्रमुत्तं एवशब्दो
धारणार्थः किं तदवच्छिद्यते इत्यत आह इदमिति । यदिदं कार्यतं जगदुपलभ्यते तेन द्रष्टुः सागुल्मते

वे॰ क॰ ११ विकृतरूपवत्त्वान्न सद्वासीनं तेसो प्यविषमदर्शनेनेति श्वेतकेतुः पित्रा संबोध्यते मा भवतु यदुक्तं
पृथिवीगोलकादीदं बुद्धिग्राह्यं तद्गुणत्वे अग्रमत्नुमहदादिकं किंमासीन्नेत्याह कमेवेतिस्वकार्य
मध्यपतितमन्यन्नासीदित्यर्थः मृदो घटाकारेण परिणमयितृकुंभकारवत्किमन्यो ऽन्यन्निमि
त्तकारणमासीन्नेत्याह अद्वितीयमिति आत्मनोतिरिक्तमपरं निमित्तकारणं वेदेति जगतः आगमवस्थायां सात्य
त्नी तिरेक नित्यसिद्धिपरमात्मनापूर्ववत्तदीतिप्रहृतत्वपरामृश्यते इदं जोमामाभिः पुरुरूपं ईयते उक्तं नु
७० पुंक्सकप्रयोगस्तु विधेयमात्रापेक्षः तदेव यत्सलत्तथाकिं लक्षणमित्यतआहाद्वयमितिनामरूपे
कारणं विद्यते इत्यसत्वं आकार्यमित्यर्थः तथ्यानास्यापरं कार्यं वास्तवं विद्यत इत्यनपेक्षकारणमिति
यावत्तन्नास्यांतरं जामंतरं अंतराले विद्यते उत्पन्नं तंतरं तादिमादिवत्स्वगतरसांतरविधुरमित्य
र्थः एवं विधमन्तरपि कूटस्थमेतद्यत्नात्मकत्वमावाध्यमस्यनविद्यत इत्यबाध्यमितियत्पुरस्तादृश्य
विधाहृष्टीनामग्राप्येवप्रतिभासतेतत्सर्वमिदमग्रेतं ब्रह्मैव वक्ता इत्यर्थः तथापश्चाद्दक्षिण राम
तइत्यादिमंत्रशेषेणसर्वात्मकमवगंतव्यंसंपूतत्स्मादमुंलोकंफललभोगायेतिसंपातः अ ७०
तथावस्त्वावदुपित्वावर्ततइतिइदंप्रोतेहर्लेस्मान्निरतंदानंपरमार्थतःशरीरसंबंधरहितंवा

वएवसंतं भवंतमात्मानं वैधर्म्येण क्रियाप्रियेन स्वरूपतएव परमार्थतो शारीरं शारीरेषु नवरूपेषु अत्र निमे
षु अवस्थितं निरूप्य हातंमहत्वमापेक्षिकमित्यारोपं क्वाहक्रियु मंत मंतव भेदनिषेधार्थं आह
आत्मानमिति निराशीरात्मा नमस्त्वाधीरी धीमानत्रशोचति प्राणः क्रियाशक्तिमान् परमार्थ
तो न विघते यस्मिन् सोऽप्राणः तथा ज्ञानशक्तिमन्मनो यस्मिन्नास्ति सोऽमनाः क्रियाशक्तिमत्प्राण
निषेधेन तत्प्रधानानि कर्मेंद्रियाणि ज्ञानशक्तिमन्मनो निषेधेन तत्प्रधानानि ज्ञानेंद्रियाणि स
विषयाणि निषिद्धानि यस्मादेवं तस्मात् शुभ्रः शुद्धः इति स्वरूपावस्थाकृतकर्मस्वकृतौ लेसंति अमत
त्र किंचित् पश्यतीत्यनन्वागतं तेन भवतीति पूर्ववाक्ये तत्र हेतुरुच्यते असंगो हीति मूर्तं मूर्तांत
रेणसंसज्यमानं संदृते आत्मा त्वमूर्तत्वान्न मूर्तैः अतो न केनचित्संसज्यते इत्यसंगः अतो न कैश्चि
द्धर्मैर्धर्मान्तरकाले सुखदुःखादिभिर्नात्र कामं प्रयं चात्र अत्र बतात्कारेण तत्र अन्यत्र यत्त्व भूतं
तादेः कालादस्य तत्र तेनानवच्छिन्नं यस्मात् स्पष्टं तत् हृदेतिस्थितप्रतीतिन चिकेतसः प्रश्नः तत्र चिद् ब
प्रश्नतत्फलानि दर्शयितुं तत्किमित्याखरे अलणि आत्मवेदनं दृष्टं स्त्री यंतपरं कारणं अवरकार्यं त
द्रूपेतरद्वेधिष्ठाने अलणः सामान्यमानंदं विज्ञानं यदानंदं हेऽजलस्य सूर्यवत्प्रविष्टं अलजीवा दी २

वे·कं·११ मिथ्यंतदाचार्येण बोध्यमानमात्मानमेवविविधविकल्पनमवेदितवान्तत्किंसामानतवतै
तमनपवाध्यंन अपित्व अहं अस्मो द्वितीयमस्मीति तत्स्तादेवस्तानो द्विधा कृतासवी
त्वनिष्ठस्मात्तत् अलसवेनभवृत्त्मत्विन्सवाणि भूतानि आत्मेवाभूदि ज्ञानतेइतिपः स
वत्तिभावो विद्याभिमस्याउक्तेः तत्रात्मनितेत्रवाज्ञानकालेआत्मेकत्वं पश्यतः कोमोहः
७१ तत्र तत्र इत्तिकं अलहएत तात्मभावेनावृस्थितमहमस्मीतिप्रपन्नतस्मादेवदर्शन
इत्युर्वामदेवोक्तेः परं ब्रह्मणः अविद्यानिवृत्तिद्वारा प्रतिपेदहप्रतिपन्नवानविलोति
दाध्यावधानेन सर्वधुनीमः तत तस्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मभावप्रकाशकानेनम
नुतिस्मा तेनमत्राश्वद्दर्श मर वाजारमः व्रुत्तयः पर विद्याप्रदत्तेपलारमुरुं विद्यान्
मे यायं अनुरूपमप रुपतः पादयोः प्रणम्य ज्ञोव्युः त्वमस्माकं पिताब्रह्मशरीरस्माजे
रामरम्य विद्याजनुपित्वत्वात्। इतरौतुशरीरमेवजनयतः जेनपित्त्वमपिसिद्धमेव राम
वाविद्यानिवृत्तिमुखेनेत्यार्मस्थवन्ते अस्मान विद्यामहोदधेः परमपुनराव्रत्तिलक्षणं पारंता
रयसि विद्याप्लवेनेति प्रश्नोपनिषत। अतत्त्वेवमेइत्यादिछांदोगश्रुतिः। सनत्कुमारनारद ७१

संवादरूपेति। तत्रापि तावद्यथाविधि संततमुपक्रमस्य वाक्यं रोचमानं व्यापि कोपलं तारस्य वा कान्तरं मे मम भ
गवदृशोभ्यो भवतस्तु दृशोभ्यदृदं श्रुतं यन्नरति शोकं स नस्तापं श्रुतार्थ बुद्धिरात्मविदिति सोहमनात्मवित्
छोचामि अत स्तं मा शोकस्य सागरस्य पारं मंतं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोडुपेनेति वल्कला दिवृत्ति
न्तरं अकोरागाद्विकवायो मध्दितः ज्ञातितो विनाशितो मस्य ज्ञानवैराग्याभ्यासवाह जोलेन तस्मिन्ना
राया तमसो विद्यालइणस्य पारं परमार्थतत्वं दर्शितवानित्यसंवर्गविद्यामांश्रूयते वायुर्वाव सं
गौ यदा वाग्निरुद्यायति उपशाम्यति वायुमेवाप्येति अस्तमेति यदा सूर्योस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा
चंद्रोस्तमेति वायुमेवाप्येति यदापउच्छुष्यंति वायुमेवापियंति। वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्ते इत्य
अधिदैवतमथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः
प्राणं श्रोत्रं प्राणं मन इति तत ब्रह्म विदितात् कार्यात् अस्मदेवाप्यविदितात् कारणादधि उपरि अन्यदि अपिअ४
त्यर्थः येन प्रमात्राइदं सर्वं वृक्ष विजानातिलोकः तं केन करणेन विजानीयात् करणस्य ज्ञेयविषय
त्वात् प्रमातरि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्मात् प्रमाता पिन ज्ञेयः किंतु तत् साक्ष्यर्थः। यद्वाचा वाचानभ्यु
दितं अप्रकाशितं येन ब्रह्मणा सा वाग् अभ्युद्यते प्रकाश्यत इत्यर्थः विषयत्वं ब्रह्म महत्त्वमिति त्वं वि
श्रुपासा ह तदेवात्मकं तत्प्रमातृत्वादि कल्पिनाद्यपोह्यमितैवकाशार्थः १

वे·क·११। द्धि रेषिष्ठाय दुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जनाः ॥ यदि त्वं मनसा ब्रह्म न विज्ञेति यस्य
ब्रह्म मतं अविषय इति निश्चयः तस्य तु ब्रह्म मतं सम्यक् ज्ञातमस्य पुनर्मतं विषयतापादितमि
दं ब्रह्मेति निश्चयेन ब्रह्म भेदबुद्धिर्यो न वेदोऽविद्वान् सो नावनुवेद सो वनवेदेति निमर्माध्यंदिव
यत्वेनाविज्ञातमेव ब्रह्म सम्यक् विजानतां विज्ञातमेव विषयतां प्राभवति। मध्ये वद विजानतां
इत्येष्ठदुर्जन्मायाः कर्मभूतायाः इष्टा देहभावभूतमानि तुष्ट्या दृष्टा सारं दृश्यतामानपश्येः। वि
७२ ज्ञाते बुद्धिधर्मस्य विज्ञातारमिति सर्ववेदे तत्रयो जीवपरमौ मध्ये एको जीवः पिप्पलं
कर्मफलं अमृतः परमात्मा भिचाकशीति पश्यन्मेव नान्यो आत्मा यः शरीरं आत्मा शरीरादिसं
युक्तं आत्मानं नित्यं सर्वः एको देवः गूढः छन्नः सर्वव्यापित्वं नगगनवत् किं तु सर्वभूतान्त
रात्मा कर्माध्यक्षः कर्मफलप्रदाता सर्वभूतानामधिवासो धिष्ठानं साक्षित्वे हेतुश्चेतेति चै
तनस्वभावः सर्वार्थः। केवलः द्वयवर्जितः निर्गुणो ज्ञानादिगुणवान्न भवति। आत्मा परितः राम
समंतात् अगात् सर्वगतः शुक्रं निर्मलादयः शब्दाः पुल्लिंगत्वेन परिणेयाः अकायमत्रो सारकायं
लिंगशरीरवर्जितः अव्र[illegible]णः क्षतः अस्नाविरः शिरारहितः अव्रणस्नाविरत्वाभ्यां ७२

स्थूलदेहराशिसमुत्पन्नमुक्तः इति बाह्याभ्युदितविरहः उक्तः शुद्धस्वान्तरागाद्यभावः अप्राप्यविद्वेष
र्मी धर्मरहितः भाग्यम् अनाद्यैर्योऽतिशायत्वनिसप्रवृत्तयोः सर्वसिद्धवृदुःखमोः सिद्धिमैत्रीमत्रोदर्शयस्त
इति बोद्धव्यं। आत्मानं साक्षिणं अस्मत्सीमपरोऽस्तित मा जानीयात्रेतेऽक्षिप्तुस्तवः वे च्चव्दः आत्मसा
क्षात्कारस्य दुर्लभत्वप्रदर्शनार्थः स्वस्वरूपव्यतिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन् कस्य वा पुत्रादेः कामाय त्रयो
जनाय तस्य लाभनिमित्तं तमाशरीरं संतप्यमानमनुतनुपाधिः संज्वरेत् संतप्येत निरूपाध्यात्मदर्शिनो नाम
दत्तिप्रयोजनं नाप्यन्नः पुत्रादिरित्याक्षेपः य आत्मा चतुर्थ्यामात आदेशो नेति वा केन विश्वरूपनिर्वि
न आरभ्यातः स एष पंचमेऽध्याये निरूप्यत इत्यर्थः यथेन्द्रियादिभ्यः परं परमात्मा सीन्ने वं पुरुषादन्ति किंचित्स
रसा पुरुषलक्षणा काष्ठा अवधिः सूक्ष्मत्वमहत्त्वादेः सैव गतिः परः पुरुषार्थः यत्त्वदुदात्तलविशेष
अलक्षणं दृष्टिकेवपसापतनमित्यपन्यमोऽपमत्तानामधिष्ठानं तमोऽपनिषदमुपनिषद्भिरेव विज्ञे
यं विशेषणस्यवावर्तकत्वात् अयमर्थोऽलिभ्यते पुरुषं त्वामत्वं पच्छामि तं मे ब्रूहि भगवन्निति याज्ञवल्क्यं प्रा
र्थ्या प्रश्नः अत्र ब्रह्म समक्षात् इति सर्ववाक्ये जीवविमुक्तिरिता तत्र देहे वर्तमानेऽपि सर्ववत्त्वनसं
सरति इत्यत्र दृष्टांतः तत्तत्रयथाहिनिर्ल्वयिनी अहित्वक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ताम्ताप्र

कल्प·प्र. दृष्टिनात्मत्वेनानभिमतायाश्मीतवत्तिस्य वमेवेदंविहृदतेशरीरंमुक्तेनसर्वव्यात्मत्वेनानभिमतंशोतेऽ
प्यामंसर्पस्यानीमेजीवन्मुक्तंशरीरेवर्त्तं[redacted]मानोपशरीरः अधीरमितितेनवकुंतमुक्तोपि
तामहमितिनाभिमन्यतेअशरीरित्वादेवास्तुतः नप्राणितिजीवतीति अप्राणः निरुपाधिकः सन्निस्मर्यः ए
वचअसैवतद्वेअसनतेऽएववक्तिनज्योतिः परमार्थविवेकतोऽचद्व(पिवाधितानुवस्मास्तवस्तुरिकेसादि
अनंतरमोऽजना। ...परमापरमानंदबोधस्वरूपेणानिवृतं।यमाश्रित्यसर्वतंत्रंतदेवंदेपुरुषोत्तमं।।
७३ त्तेनाशाव्दे।। ।।कार्यान्वयमितिश्लोकस्यरणार्थएवंकारः स्वयंपुरुषाप्येतिसंबंधः यदिसर्वत्तेवे
दांतप्रामाणंपसिद्धं किमधिकरणांतरेणतत्राहतत्त्वेतिसर्वज्ञेजगत्कारणेसमन्वयप्रदर्शनेन
चेतनंतदित्युक्तिप्रतस्ताद्भिन्नसमर्प्पितइतिसंगतिः प्रयोजनंतुतत्वमसीतितत्पदवाच्यप्रधा
नेकासंपत्तिः पूर्वपक्षेतिसिद्धांतेतुचेतनस्यब्रह्मणेवकामितिजीवाणुव्यतिरिक्तेतिकारणस्यजीव
व्यतिरेकेणजीवाएवस्वकर्मद्वाराकर्त्तारइतिमतंनिरस्तं अणुव्यतिरेकेणअणुसंघातवादः चेत राम
नग्रहणेनप्रधानवादः परमाणवइतिसिद्धांताद्वैरइतिआत्मग्रहणेनेतिसांख्यवादयइतिभाव ७३
इति अनुमानवाकैतिसिद्धांतेनुमानानिवाकानिचबीजमन्त्रतत्तदाभासाइतिज्ञानेतिस

र्वजननशक्तिःसर्वविषमज्ञानेऽक्रमेणोनस्य: कुतस्तस्य ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात्ज्ञानक्रियायोःप्रा
क्तीर्ज्ञानक्रियाशक्तीतमोरभावादित्यर्थेयस्मिन्हि किंचिन्मात्रेजननशक्तिः किंचिन्मात्रज्ञानश
क्तिर्वा न संभवति कुतस्तस्य सर्वविषमजननशक्तिः सर्वविषयज्ञानं च भवेतां शक्तिद्वयाभावते
त्युमातापरिणामिनेत्युक्तिकार्ये नेयेहि शक्तीकार्ये च ज्ञानक्रियेनासक्तोऽपरिणामित्वादित्यर्थः प्रधा
नेतुपरिणामित्वाद्दयत्तसंभव इत्यर्थः तच्चपरिणामित्वं विज्ञानगुणाः प्रयत्नगुणश्च किं न सांतामित्य
तआहकत्वाश्चेति एकरूपत्वात्निर्गुणत्वादित्यर्थः अथवा अपरिणामित्वं साधयति निरवयवत्वा
दिति मावतननु चेतनत्वादपरिणामिपि सर्वज्ञमत आह ??पेति [redacted] अवृत्तिका सर्ववि
षयपरिणामरहितं ननु आवतत्वानाजीवाः अलत्वेनावृतं किं न सर्वज्ञमत आह तनच??पेति
ज्ञानकर्तृत्वं हि ज्ञातृत्वमिसर्पः अंगीकृतस्यापि तु ??परस्य कार्यतामाह कार्यत्वे चेति स्यादेतत
[redacted]

नुचेत१

वे·वृ·१११ [redacted] यमचेतनान्नविक्षितं प्रवर्त्तेताततत्रा
योगेति पुरुषार्थेन प्रयुक्तेत्यादि तस्याप्रावनादिः प्रधानपुरुषसंयोगः प्रधानस्य पुरुषं प्रति
पारार्थ्यलक्षणः संबंधस्तन्निमित्तः सर्ग इति गौणश्चेदित्यादि सूत्रेण निरस्ताः शंकाः सोऽपि
र्थमेकत्र लिखितिः तद्धेतोरित्यादिना ग्रंथाः शबरस्वामिनः परं तु पुरुषस्य प्रियोऽर्थाः
७८ यो हृदयमत्र पोषमाजऽदिति प्रधानात्ये प्राप्य वचनात् प्रधानं कर्मं पाप्ता जडस्य स्वकाल
कैवल्यादिति प्राप्ता अस्यादि श्रुतिः शेषः कैवल्यं निसर्गं प्रधानेनैव मोक्षो हि प्रधानं शांति
प्रधानेनैव शांतमोगुणस्ताम्रोद्रेके जीवानिद्रां कुर्वं तत्र मग्नइव भवति तत्रापि विवेकाभावा
त्तस्मायराः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति सूत्रोक्ता निद्रा तोमा वृत्तयो भावप्रत्ययं प्रति
प्रतिगच्छति तस्मिन् [illegible] भावप्रत्ययस्तम सकालं बनाजीव समावृत्तिः सा निद्रैव पातितज्जलस्तु
र्यः सर्वज्ञत्वमीश्वरस्येति ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इति प्रधानकारणपक्षेऽपि योऽज्ञ पिक्रेश रम
वपंत इति सर्वशक्तित्वं नाव अन्यो तस्माप्यकपपद्यते इति च भाष्य विकारदर्शनात् स्वविकार
णो नात्रस्वपक्षो इति ध्याय चलेतेन व्यावर्तं यमनिकाराविति इत्यादि गौणश्चेदिति हेतु ७८

रोगैगोस्यात्वयं काम्गुरुखेद्दणक्तो ब्रह्मणः कारणत्वात्संभवति अस्यमुक्तएवतस्याञ्चनानवस्था
रणं। तत्परतयैवकदांतवाक्यानि योजयंतीति च भाष्ये विपर्ययेणएवपरस्तद्योतयति पदार्थमे
ण्यर्थवशात्सत्वनिरतिशयोत्कर्षं भवति इत्ततसर्वज्ञत्वे वीजं भवतीति सूत्रार्थः निरतिशय
तां सत्वस्मतात्कामर्षज्ञानस्य निरतिशयत्वसाधनेनोपपादयति वल्वित्ति। केवलबदरं ज्ञानत्वं
निरतिशयकिंचित्कालितेतातिशयवत्तिजातित्वात्परिमाणत्ववत्तदितिसमुदायार्थः निर
तिशयत्वे कूपसर्वविषयतान्न हिन्नमः परिमाणं सर्वविषमतत्र्या भवेति। ज्ञेयमस्त्याहि
ज्ञानभूमात्ततो निरतिशयत्वंस्त वु विषयत्वमानयत्ती सर्थः अपिभ्यामेवकार्यत्वेनत्वमभको
नाभ्यां। सिंहावलोकिनेनेतिपुनस्त्तिमरितारः चकारो विशेषवाची तुशब्दस्समानार्थः। नन्वनु
मानं सिद्धानुवादत्वे वेदांतेषु कथमीश्वरतिश्रवणं सूत्रनिर्मस्तत्रा मङ्गलेति।
तेनकैपादेपोर्वापर्यमुपक्रमोपसंहारोपरागेणी मध्ये निर्देशः। एषेषैपदार्मार्यो मुख्य
भाव दरत देवज्ञः बीजस्यचान्वायश्रीतेनेमुख्योनप्रधानेइति। भवेन्तु ब्रह्मणि प्रकृतिर्मुख्या प्रम
मः केयं मुख्येति यांकेतेन विवितिश्रुत एवनित्यज्ञानत्वादेवपदवाधपरिणामित्वान्नज्ञानंअ

वे.क.१९५ लए इति तत्राहपधपिचेति उपाध्यपेक्षं ज्ञातृत्वं गौणमित्याशंक्य पारमार्थिकोद्वित्त्वात्संभवा
दिदमेव मुख्यमित्याह परैरपीति चैतन्यसामानाधिकरण्येनेति यत्रात्मनि स्वरूपभूतं चैतन्यं तत्रैव
ज्ञातृत्वोपलक्षितसत्त्वपरिणाममानभ्युपगमात्संदेहे रिसर्पाः। ननु किंचित्परतो ज्ञातृत्वेन प्रधानवि
कारएव ज्ञातृत्वेनेत्याह नहीति भवन्मते कापिलमते लौकिकं ज्ञातृत्वं मा दृष्टात्परित्यक्तं तदनभ्युपगच्छ
ता तवैव गौणं स्यादतत्राह निरस्येति अत्रस्तत हिंसायमते वास्तवे मतश्चाह करस्येति अत्रमापारखरी
इतिच्छेदः धर्मोगुणः उपरिष्टात्तोतएवेमादो। औपाधिकमीत्याण कर्तृत्वमित्यत्र श्रुतीदर्शयति
७५ तथा चेति। जातत्वानेनोपलक्षितं तद्विषयनामरूपकार्यं विकीर्षा वीकत्वं वतिष्ठं अपक्षं धर्मद्वय योगउपच
यः ततोन्नमभिजायते तूस्येत ध्याचष्टे मान विकीर्षा मांचेति उत्पन्नेयाख्या विकीर्षया नामरूप प्र
योगमाह साधारण मिति अन्नादि तिक्रमार्थी पंचमी वा विकीर्षितत्वानंतरं भिक्षपर्यः हिरण्यगर्भस्य
भ्रस्त्रिः स्तत्समभूतस्य नंतरमिति द्रष्टव्य अंमणीनामिवस्तत्रजगतोविधारकः सूत्रात्मा
मुक्तायेसिस्सिद्धितेप्रथममनेकदेशोसत्तौ। निदर्शनमाहयथेति मनइत्यादावपिसर्वत्र सर्वसंग ७५

८ रिपवत्राये श्रूयते इति तत्राह मंत्रपेचेति। द्वितीये क्षि तंत्रि

नंतरमिति कृष्णवक्र मित्यस्यार्थमाह [redacted] तत्का ञ्जेति मनत्रारभ्यमिति अथ च मन इत्यर्थः संकल्पादिवं हि
अङ्गीकरणात्मकं तत्कारणमिति यावत् तस्मा मित्यस्यार्थमाह आकाशादीनीति। स्थूलानीत्यर्थः तेषु हि पृथि
व्यादि भूत त्रयं त्र परोक्षत्वात् वाय्वाकाशे परोक्षत्वात् समिति सतः शब्द प्रयोगः कर्मस्विति सिद्धवत्क्रमे त्र
सा कर्मसु चेत्यर्कं तामाह तच्चेति तिस्र इमी निमित्तार्था इता नमस्य चित्यो पाधिकमीक्षणमुक्तं तत्कर्मा त्राणम स
त्रपं चमा: कर्मार्थ लक्ष्मीकारादिहा प्रितत्प्रसंगमाश्र क्याह स्वस्मादिति। नियत पूर्व कालवर्तित्वं कारण
त्वं तच्चाकार्ये:। नियतपूर्वसत: सर्वत्रानुपमानस्य हिरण्यगर्भ श्रुलण: पर कालवर्तित्वेन कर्मत्वम
तेच्छोव्यार्थे इस्मा हेतादितिनामदेवस्ते इत्यर्थःरूपं प्रक्रो द अनुदो श्रुतित न्निष्कसे तिस्त्रापान्तुकेषु
अमप्याभूतप्रधानात्मत्वोपदेशश्रमुक्तिविरोधी। पर्वार्थे येजाम दर्शनात्वतत्साल भेतवत्सा
कांतालिपशव इस्पक्रम्य किमालभति प्रजाति केके कर्माभिधान उतत्स्पर्शमात्र वचनं इत्तिसंशये वा
पक्षं श्वेतमालभेतेत्यादावालभति: श्रालिङ्गसंयुक्तो पतिमन्त्रकर्माभिधानो दृष्ट इतीहापितथात्वे
प्राप्तेराह्वातः वाय्यमादे श्रुजदेवतासंबंधाघागप्रतीतेर्यजिवत्संज्ञापना भिधाय्यालभतिरिहातु न
द्यदेवतासंबंधाभावात्किंतु गोदोहनादि संस्कार कर्मसन्निधौ श्रवणात्स्पर्शमात्र संस्कार कर्मव

क॰प्र॰११ कचन इति। प्रकृतेर्वैषम्यमाह हस्त्विति। आलस्योऽमन्दमा आमोयसत्त्वयंत्वाभास इति। आरोपे सादृश्यम-
प्रमभंगाय मरीच्युदाहरणे चेतन भेदारोपे चंद्रभेदः। पातंजलादिमते प्रधानं न चेतति तन्मते कार्याणामवि-
च्छानुरूपदानात् तच्च भेदालङ्कृतो वत्सभावादि स मर्थः चेतनं कारणमिति प्रतिपाद्येत तत्तो लिङ्गेन स्थि-
त्वाह सदिति। आधिकरणानुक्रमणे चोद्यो भाष्यारूढः। त्रिमतेत प्रापीदिति तेति सिद्धान्तेप्य निर्वा साक्षि-
गुणसत्ति मामातत उक्तं पारमार्थिकं देतिते नापीति चेतनं कारणे वा तमन एवं वदु हम्भवनक पत्ने नेत-
र्घः। आकाशोपक्रमस्य विरुद्धत्वात् तेजः प्रथममश्रुतेः वियदधिकरणे सिद्धान्तानात्तीति हृत्वा
७६ चिंत मैवाविरोधमाह यद्यपीति। छान्दोग्ये हि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति तिस्रणां देव-
तानां तेजोबन्नानामेव त्रिवृत्करणमनंतरं बहुष्यतिन गगपवनयोस्तत्र च तेजः प्रथममिति तस्य
रूपोस सत्तावपि तदुपचार इति संप्रदायाध्वना पंचीकरणं पद्यपिह्यितं। तथापि त्रिवृद्दृष्ट्वा द्यावस-
तिमतं पृथ्व्यप्स्विव बन लालत्वं गगने पवने च चेतेस्वरूपवत्त्वमहत्वाभ्यां चाक्षुषत्वं प्रसज्यते। अस्य राम
भूतस्वतः क्लिन्नाद्यविभावनकल्पनेनैव हारपद्याप्राप्तामु धापंचीकृतिर्भवेत्। अनपेक्ष्य फलं वेद-
सिद्धे तेषु वेद्यते यदि। त्रिवृत्कृतिः श्रुता पंचीकृतिर्न श्रुत्वन आताततस्मात्तत्रत्रैवस्पते तेजोवन्ना ७६

नामेवं त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वादिति पंचीकरणमेवं पंचभूतानि प्रथमं प्रत्येकं द्विधा विभज्य तेन तत
एकैकमर्द्धं चतुर्द्धा विभज्यते ते च चत्वारो भागाः इतरेषु भूतेषु चतुर्षु निक्षिप्यंते तत्राकाशस्यार्द्धेन भू
तांतरागमेतत्पादचतुष्कैः पंचीकरणमेवं भूतांतरेषु योजना। त्रिवृत्करणे तु त्रीणि भूतानि
द्विधा विदार्य जातिभूतमेकैकमर्द्धं द्विधा स्फोटेतरभूतद्वये योजनमिति अत्र भूः श्रुत्याप्रत्यक्षं
तरोदाहरणमित्यास्तेकमिति। इहैवांतः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवंती
ति प्रश्नोपनिषदि प्रस्तुतेति भाष्यार्थः तास्त्र कलाः स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योति
रापः पृथिवींद्रियं मनोन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोकेषु नाम चेति वाकाशे यथा विवक्षिताः निव
यकर्तृत्वात् कलाशब्दस्यावयववचनत्वात् अथ मत्कलावयवाः प्राणादयो नामपर्यंताः कलाः इमाः षं
काश्चस्तंतरे प्राद्यादिदिगुणपलक्षितस्य समस्तस्य जगतः कलात्वसंपादनात्तकलात्वमित्याह अत्र
चतुष्पादित्वादिना प्रसिद्धेतिलक्षणमाप एव निरूढत्वाच्च प्रयोगानुगमोन वा चकृत्वा येस
र्थः। सप्तमे स्थिता। इतिकर्तव्यता विधेर्यजतेः सर्वकर्हं सोर्ध्यादि प्रकनामत्रानाद निति कर्तव्यताक
विशास्त्रेऽव्यते। यथा लोकेषु काकादिसिद्धेषु व इत्योदनं पचेतितत्पोहसिद्धवत्कलस्मसामान्येनेति

क·प्र· कर्तृमतां करणं विहितं तत्साध्यं विहितं तत्सम्बन्धिभिः सोऽर्थ्यादीनां विहितेति यागानां दर्शादिप्रभृति विहित
स्वर्गे इति कर्तृमताबलमिति ॥१५॥ समुदाचरणं क्लिष्टः तेषामपि हैरण्यगर्भाणां मते क्लेशैरविद्यास्मि
तारागद्वेषाभिनिवेशैर्धर्माधर्मकर्मणां विपाकेन तत्फलेन आशयेन फलभोगवासनया
स्पृष्टस्य पुरुषस्यैव प्रकृत्यवस्थात्वोपादानं सर्वं तत्त्वं नाचेतनस्य सम्पर्कः नचैतदपि भेदमतं अप्रेक्षमा
७७ साह तदपि चेति । इदं तावद्धिंसादिदोषोस्तीसंतं भाष्यं अनागतप्रकृतेस्पर्शसेवादोष एव स्यां अस्य
प्रदर्शनफलं । ज्ञाननित्यत्व [redacted] इत्यादिना प्रसंगानुपपत्तिराशंकापरिहृतेत
भिप्राय मा रेतदपीति अनुपपत्तिरनित्यचैतन्यस्य कर्तृत्वाभावादिसम्पर्कः सवितृप्रकाशस्य
रूपादेर्भावादस्यापीति भाष्या योगमार्गकार्यविकल्पमुखेनावतारयति किमिति सवितरि कर्म
स्तीह तु नेति वस्तुत एव कर्माभाव आहरणं द्वेषम्यमभिमतमुत इत्यादिना कर्म विद्यते विवृद्धि
तं चरा ष्टांति केनु पद्यपि विद्यते तत्प्राप्तु विवक्षितं तत्वमते ध्वलत्वा दृश्यत्वेति मतं तत्र द्वितीये वि
कल्पे किं सविता प्रकाशयतीति स्मार्दे कृते तेमस्यरा ष्टांति कस्य वैषम्य मुत प्रकाशत इत्यस्माद्यम राम
भ्युपगमेन परिहरति तदा प्रकाशयतीत्यनेनेति न द्वितीय इत्याह प्रकाशत इत्यनेनेति त्रि ७७
यं१

त्ति अकर्मकत्वात्मकात्ततेरित्यर्थः। एवं च तत्तैस्ततैस्तैस्तदपीत्याणं करोतीत्येवं परं नत्वा लोकयतीत्येवम
र्थमितिप्रकारात इति कर्तृत्वव्यपदेशोदर्शनादितित्वयमेव भाष्यपाठः साधुर्नलिंगतः। आघविक
त्मयोर्मध्ये प्रथमं प्रत्यात्यायेति ए तत्तेत्यत्र कर्मा विवक्षामुपेत्य प्रकारात इति वक्तकर्तृत्वनिर्देश उप
६४ पादितं इदानीं अविवक्षाप्पासिद्धेस्या हेवमिति तत्वा अवेतिन खल्वस्माकं केचि वास्तवं दर्यप्रमत्त
तोध्यस्ततस्यैव कर्मत्वस्य विवक्षेत्यर्थः यानुप्रधानस्य सर्वं दृष्टेः सातिरीप्सितोत्कर्षं योगिसार्वज्ञ्य प्र
सिद्धिरूढौ सा सा माक्षाणि चेतनेश्वरप्रसादाय न योगिसार्वज्ञस्य पातंजलतंत्रेण प्रसिद्धत्वा
दित्येवमर्थं पत्रसादादित्यादि भाष्यं तद्व्याचष्टे यस्येति ततः इष्वपि भ्राणिवानां न प्रत्यगात्माधिगमो
तरायस्य भोगादेरभाव इति सूत्रार्थः वस्तुतो नित्यस्य ति औपाधिकत्वेना नित्यत्वस्यो क्त्वा
दिति कारणानपेक्षत्वमिति कर्ममात्रमुपाधिमीक्षणमपेक्षते न शरीरादीति भावः स्वतत्त्वेऽपि
ऽन्वयेनेत्यर्थः। ज्ञानाभिव्यक्त्येकत्वं ज्ञानात्तीत्याह आवरणादीति ज्ञानमेव केवलं सामर्थ्यमु
पायमव्यवच्छिन्नफलोत्पत्तौ तेन बलेन फलभूतानुभवस्य करणं कृत्स्नसाधनप्रधानस्येत्कथं तस्ये
वतं प्रति हेतुत्वमत आह पूर्वेणेति नन्वत्र फलशब्देन आविर्भावोपादानमस्ति कथमात्रशब्दोत आ
लाहस्म धानस्यावीति। ...वेदान्ते वमिथ्याबुद्धित्वा

क॰प्र॰ स्या मात्रेतिगोणत्वेदिति सूत्रं संबंधि भाष्यमनुक्रमः पलिकापांगारमोतत्मिसुप एतनं भाष्यं व्याचष्टे
कोत्तरस्येनेत्यादिना। अर्थः समरस्वः एवोक्ति माणो भाव भाव भवित्रो रमेदाधूतः एतस्यात्मनो
व एतदात्म अयमपि प्रयोगो भवित्वरा एतदात्मकं जगत्समस्तं वत प्रपरश्लुतः कृतो मोदवः स्यस अल
स्य मो हेतुरूः तत्त्वं परश्रुतः हि मोदीस्य त्र उक्तं प्राणः अर्थवादप्रकल्पितेनेति एता निवावताः नि
७८ ज्योती षि मयतस्य स्तोमा इति प्रकाशकत्वात्। ज्योतिषे नमः कल्पितत्रिवदिष्ठाति समुत्पवत्व
त्तेतो ज्योतिः शब्दः वेदेतत्केतो पुत्रतमप्या देशान्नादिश्यत इति शास्त्राचार्योपदेशाग्यवत्व प्र
द्धेः प्रथवान स्मित्वमान्यापयि नश्रुतेन शास्त्रितो अश्रुतमप्यमतं श्रुतं भवति अमतम
मत स्मृतं तर्कितो येन मतेन अविज्ञातमनुद्दिष्टासितं विज्ञातं भवति येन विज्ञातेनेति अन
ज्ञानादस्मन्नर्त्तेय श्वेतकेतुपुत्रप्रश्नः कथं विकृतिनामस्थं कार्यस्य कारणात् दृष्टान्तः यथा सो
म्येति यो विकारः सर्वाचारं भणंवागालंबन मृत्तेपरं नामधेयं नाममात्रं नार्थ इति मनः
शब्दवाच्यो भवतीति लक्ष्यो भवतीति एवमेवत्वलु सोम्य तन्मन इति स्वप्रोपन्यासवाक्ये राम
रूपवादस्यापि स्वपितिनाम निर्वचनस्य यथापूर्वं त्वापहस्यादिनिरुक्तं ताससएंतमस्य ७८

दयशब्दस्यैतत्त्रिरुक्तं निर्वचनं अशनायापिपासे सोम्य विजानीहि इत्युपक्रम्याशितस्यान्न
स्य द्रवीकरणेन नयनात् उदकारणेन तापोशनायाः एकवचनं छांदसं द्रवको स्वामनमनाच्चोपप
दुदन्यं तेजः आकारः छांदसः प्राणश्च अनुरादपः मध्यापतनं यथा गोलकं प्राणे भ्योनंतरमादि
त्या घात्रनुग्राहकादेवाः लोकं तत इति लोकाविप्रयाः कारणाधिपानां जीवानामधिपः। छा
भाष्ये उन्मादिसूत्रेमारभ्य व्यानानुवादः प्रतिज्ञासूत्रसिद्धवत्कारेणैव्याह ब्रह्मजिज्ञासितव्या
मितिहीति। वेदांतानां ब्रह्मपरत्वेसिद्धेपि प्रमाणांतरैर्विरोधाप्युक्तं सूत्रारंभमारंभकान्तेषां ब्र
ह्मणप्रवेशमाह तद्वेति। अत्र भाष्यं द्विरूपं हीति तदयुक्तं निरुपाधिन एव जिज्ञास्यत्वादित्याशंक्या
ह यद्यपीति यद्यपि सोपाधिकरूपस्य निरुपाधिकोपदेशशेषता कथं तदुपासनारिति तत्राह विधि विधि ५
ति। अवांतरवाक्यभेदेनोपाधिविवक्षयोपासनविधिरित्यर्थः। उपास्तीनाम पिमोक्षसाधनत्वका
वक्तुं येफलांतराण्याह तदुपासनानीति। अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि क्रममुक्त्यर्थानि रह
स्यानीति कर्मसमृद्ध्यर्थान्यङ्गाश्रयाणीति एतानि विधेयत्वाद्यद्यपि कर्मकांडे वक्तुमाकांक्षितान्यथापि मानस
त्वेन विद्यासाम्यादिहाधीतानीत्यर्थः। गुणभेदेपि गुणिन एकत्वात् तदुपासनतत्फलाभेदाभावं

कौ·प्र· ति शंकते स्यादेतदिति न विशेषणमात्रमुपाधयः किं त्वप्यंशभिन्नत्वावच्छेदकास्तत्र ह्युपहितभेददि
यद्यपीत्यन्तरं भाव्यं स्वरूपेण पुनस्तु मिव भातीति दर्पोनस्तस्या मतन्निरस्यां शंकामाह न चेति स्थितेष्युप
हितभेदेनोपासनाविधिरर्थवान् निरतिशयैश्वर्यस्य ब्रह्मरूपाख्य वस्यानेनोपासकस्याप्तिश्वत एवैश्वर्यादि
सोपाधिकानां मध्ये एक उपासकोपहृत्यो परं उपास्यमुत्कृष्ट इति तारतम्येन चैवं सउपासनविधिस्थि
तमः नमं मित्यर्थः वस्तुतः स्वतः सिद्धैश्वर्यप्राप्यपाशक उपाधिनिकर्षादनभिव्यक्तैश्वर्यं तस्याविर्भ
७८/ तैश्वर्यं विभुरुपाधिमतः स्वयं प्रदत्तं ब्रह्मलोपासनितिपरिहारात् अभिप्रायमाह यद्यपीति स्वाव राद्धिप्रवे दि
तीर्थ वस्तुना दिच्छांदोग्यादिषु स तत्रैवास्मत्ताप हृदयं मनुष्येष्वपहृदयमात्रं गंधर्वादिषु प्रकर्षवद्देवेषु तं
दि तत्प्रकर्षवदिति अविशेषेण वेदांतानां निर्विशेषब्रह्मणि समन्वयः साधितस्तस्य क्वचिच्छिरात्म
यवाक्यादावपवादः क्वचिदानंदमयवाक्यादावपवादाभासप्रसक्तस्तदनपवादप्रतिपाद
नस्थाप्रसंगश्चारभ्यते ॥ आनंदमयोऽभ्यासात् ॥ ननु तत्रापत्ते तैत्तिरीये ब्रह्मसन्निधिमयवा राम
क्यमुखेन्क्तित् ब्रह्म निर्णीतमिदं वाक्यमन्नमयाद्यब्रह्मसन्निधिपाठादानंदमयस्याब्रह्मत्वशं ७९
कातन्नाम हणौ कल्पित अवादिगोमे हृदयप्रवाहपाते विजगत्कारणे मुख्यमीक्षणमिति युज्यते मुख्य

संभवे गौणस्यानवकाशत्वादतस्तत्र विषयानुदये प्राप्यपाठो ऽकिंचित्करोऽत्र तु मयटो विकारप्राचुर्यप्रयो
मुख्यमत्त्वेस्ति विकारार्थत्वग्रहणेऽप्यप्रयोगविरोधे विकारप्राचुर्यार्थत्वाभावस्थितेः सर्व्वः एवं चार्थवाधिक
रणसिद्धांताभावेन सर्वपक्षोक्त्यभावात्ततु दहरणलक्षणसंगतिरपि स्फुटिता संशयबीजं च मयटो विकारप्राचुर्य
साधारणप्रयोजनं च तत्तदुपास्तिः प्रमितिर्वेति सर्वत्र स्फुटमभ्यासरोत्साशंकारूनवेति विकारोक्तिः द्विप्रका
रः कश्चिद्वस्तुतिरूप्यादिः स्वरूपेण व्यक्तः कश्चित्तु प्रतिबिंबघटाकाशादिरूपाधितो विभक्तस्तत्र प्रथम एवा
धिविभक्तेऽत्रात्मा तद्विकारोऽप्यवाभ्युपगंतुमुक्तस्तु काधिदे विकारान्नादीनत्र साक्षात्ति काऽत्रेऽन्नमयादयः कोशवि
काराऽइति विकारसन्निधेः सर्वांतरत्वलिंगेन बाधमाशंकान्नवं तु कोशेति आनंदमयस्य सर्वांतरत्वमन्नमयाद्यपे
तरत्वेनोततस्मादन्नस्यांतरस्याश्रवणात्प्रथमं के नीरसस्य द्वितीयं निराचष्टे न चास्माद्वितीयमप्याबलवानेव द
नस्रूपक्लीमय इत्ययवे नामे व बलवत्वं सिंहादीनां ततोऽपि बलवत्त्वमनुत्तमपि गमयते तेनापानंदमयस्येत
रकोशापेक्षमांतरत्वं ब्रह्मवत्तु ततोऽप्यांतरमनुत्तमपि गम्यत इत्सर्थः ब्रह्मत्वे लिंगाभासान्निरस्य जीवत्वे लिंगा
भासं च निष्फलमेतिश्रुतिमप्याहन्नापीति। सशरीरस्य प्रियादिद्वारमितो निष्कलाकाय मयटः प्राचुर्यार्थ
त्वे ऽऽमत्वानुपपत्तिरुक्ता तत्राह शरीरस्येति। एवमुक्ते विशरीरे ब्रह्मणि न प्रियमुक्तिः भवतितथा दुःखांध

क.प्र. घोतीत्रा चतुर्थ्यां मयट् न भवतीत्यर्थः आनंदप्रातिपदिकाभ्यासलिंगात्स्वकानंदमयस्य ब्रह्मत्वं वैष्य विकार एवाहि
तिपरां कानि राख्यार्थं भाष्यमानंदमयं प्रकृत्यैवेति तदनुपपन्नं पुच्छब्रह्मणः प्रकारणित्वादत आह आनंदमयावयवस्यापि
पुच्छ ओतित्वेति कर्मांतरविधिर्नाभ्यासो त आह कालेति। वसंतकालगुणस्य कांतत्वात्कर्मांतरविधिरित्यर्थः
देवर[illegible]त्राह प्रि बलं लिंगादेर्मानांतरत्वं आनंदमयांतरे वत्सानि नेमानांतरं नापि श्रुतिरित्यपि श्रेयसा हत
८० लीति। दृष्टांते वैषम्यं शंकते ता दृष्टादिति प्रत्यासत्त्यवती दर्शना विरोधे नानुगुण्यं वेदत्रापि तुल्यमित्यर्थः प्रे
विस्वर्वपत्ते प्राचुर्यार्थत्वमुपेत्य दुःखलवयोग आपादितः सोप्यभावविवक्षादिसर्वत्वाद्विति हत्व इत्याह त्रि
यासीति एवं च विकारशब्दादिति सूत्रे भाष्यकोतंते स्त्रकृत्यर्थे नेमयट् तदिति प्रचुमास्तमर्थां त्रा चतुर्थ्यं विधि
ष्ट प्रस्तुत वचने भिधाने गम्यमाने मयट् इति सूत्रार्थः। वचनग्रहणं त्राचतुर्थ्यं विशिष्टस्य सिद्धिः तादृश
स्य लोके मयटा भिधानादिति मात्र वर्णिकेति मिति सूत्रे भाष्यकृद्भिः सतसंज्ञान मनंतमिति मंत्र प्रकृते
आलानंदमय का कौतिर्दिश्यते प्रकृतत्वाद संबंध प्रदर्शा वा या भावा कौस्ति विवर्तं तंत्रे तंतरं तरत्रार्थ्यप्र राम
समितोना भावात् मंत्र ब्राह्मण एया कर्त्ता ना त्वं भाव स्याविशदत्वात्त्र कारांतरेण सूत्रं मा च ८०
हेति च मंत्रेति। पश्यामंत्रः प्रयोगो पाय एवं कौशा चतुष्का वा काममानंदमय ब्रह्मप्रतिपत्यपायम स्ते ता

द्व्यतिरिक्तस्य समर्पकत्वा ओ एषा व्यस्या मंत्रदृश्यते आनंदमयवाक्यानुपेयप्रयोगविधापि
आलस्य व दुपेय ब्रह्मलप्रसापकत्वा हालिणं विवक्षितं तत्र यो रितरेतरत्रार्थप्रसभिहामा स
मंत्रे हीतिप ब्रह्मलणितिविज्ञानमयादि शब्दैर पि ब्रह्मैवतत्र दुपाधिभ्यः प्रविविच्यतिद्दि
आ॰ मिसर्थः। नैवं मंयानंदंतरात्मनो विज्ञानमयस्य त्मस्यापत्तिः तस्मादंतरोपदेशादि तिभा
वः सत्रकारग्रहणंमारमायाभाष्यानेपदेत्व स्त्र वनार्थं भाष्येपिम हाप्रकरणोपन्यासः सत्र
पौनिमंत्रब्रालणतयामारभ्या नमारभ्यभावोतएवाहतथापिक्रमस्त्रेहानाप्रकृतस्य
त्रियेस्यातामितिमंत्रब्राल्मणयोरेकस्यविभाव्यप्रकरणदर्शनपरमेवेसम्वविरुद्धेत्रैतुम
त्रवर्णिकपंरविवक्षितं हांती का कृता। ननुसत्त्वस्वप्रसाधनेकहेत्वमदेशोवाक्यभेदः
स्यारतेआहसर्वमिति। सर्वस्य विश्वतो मुखत्वमलंकार इत्यर्थः ननु जीवादन्यत्वानानंदमय
स्य ब्रह्मत्वं घटादिष्वदर्शनादित आह तस्मादिति। आनंदमयो ब्रह्मा त्मशब्दाच्छ्रुतेन शेषस्य जी
वत्वराशिसे ब्रह्मत्वसिद्धमित्यर्थः एकत्वेपिपरजीवयोरौपाधिकभेदात्तल्लब्धेल लक्ष्यभा
वे जीवस्यापि स्वज्ञप्तिस्यात्तस्यापि स्थूलसूक्ष्माद्युपाधिभेदादत आह नेत्विति। स्वातंत्र्योपा

क.अ.११ धिभेदे चेतनभेदः परब्रह्मलक्षणस्य जीवो ऽविद्योपाधिभिन्नः सन्नविद्यावच्छिन्न एव स्थूलसू
क्ष्मोपाधिभ्यामवच्छिद्यते स्वतेन स्वस्मादीपाधिको भेदस्तस्यार्थः तत्राहन्द्वैतं त्व स्वरूपेणा
पि मिथ्याजीवेश्वरभेदमात्रं कल्पितं न स्वरूपमतः कल्पितत्वमात्रे दृष्टांत इत्याह तत्रैवेति।
२०॥ ब्रह्मानंदरूपं स्वयं प्रसवमवगतं प्रधानमिति पुच्छं ब्रह्मशब्दाभ्यां संशये मुखेन ब्रह्मणः स
र्वत्र निर्णयेन गौणं प्राप्य पुच्छपदेन बोधितेन तस्य पुच्छरावयवमात्रत्वं आधारमात्रत्वं च
लाक्षणिकत्वस्तावत्स्वयं वाप्रायदर्शनात् स्वयमवहिति संगतिः। मधुरानंदमयस्यांशे
तितन्नेश्वरतुबाधप्रसंगादिति वक्तव्ये तदंततस्यैव जीवादय इति ब्रह्मपुच्छमिति बलाबल
विवेकाय पुरस्तात्पदानुसारेण विभजते तत्र किमिति। उपेक्ष्यापि प्राप्य पाठक्रमं वृत्तिकारानंदमा
त्वानंदमयपदं कल्पितमत्र ब्रह्मणः प्रवृत्तिं उक्तलोके दुःखानुवृत्तस्य पन्ने इत्यर्थः कथाचि हृदे
सत्त्वनिवृत्तिलक्षणमेवार्थः। ननु प्रचुर प्रकाशः सवितेति वदत्सत्त्वनिवृत्तिपरः किं
नस्यादुच्यते यत्र प्राचुर्यं विशिष्टपदार्थप्रतीतिस्तत्रैवं भवति यत्र पुनः प्राचुर्यमेवोप
दार्थेन विशिष्यते तत्र विरोधिनः पदान्तुवृत्तिः प्रतीयते ब्रह्मणः प्रचुरो ग्राम इत्यादौ न २१

याचानंदमयपदेपि प्रधानस्य सामर्थ्यप्राचुर्यप्रत्ययानंदस्य विशेषणत्वाद्दुर्निवारादुःखानु
वृत्तिरिति। तत्रापि प्राबल्यादितरोमनुवृत्तिः प्रतीयते मानांतरेण तु तदभावावगमे प्राचुर्यमंतर्द्वै
मितिवद्विकारः कल्प्यते। तस्मान्मयडर्थस्य मुख्यस्यासंभवः। अस्तु मुख्यार्थः। किं तु बुद्ध्यो विकारं कुर्व
न्नुद्धिदं तु विभागमात्रेऽपि च सिद्धांतप्राबल्यमुन्मीलयतीत्यर्थः। उक्तविवेकं स्फोरयति प्राप्येति मयड्वि
कारे मुख्योऽपि बलवत्त्वात् परब्रह्मणि मुख्योऽल्पस्य मानानां शाब्दस्य प्रबले हूत्यर्थः। एवं मुख्योपि मयड
र्थे पूर्वपक्षे एतत्तु त्रितयं लयनमानंदमयपदस्यान्नमयादिविकारप्रायपाठपरित्यागश्चास्माकं दूरे न
पदे तु पुच्छशब्दस्यावयवप्रायपाठस्येव बाधेन मनुगुणं तु मुख्यत्रितयमित्यर्थः। ननु मयडाद्यवयवपदस्य
यट्श्रुतिबाध एवं सिद्धांते पुच्छश्रुतिबाधस्तत्राह पुच्छपदस्येति लांगूलेप्युपलक्षणपुच्छपदनको
चरेणावयवमात्रे आनंदमयस्यात्मनो न मुख्यलांगूलसंभव इति अपि तु पुच्छशब्देनाधारल
क्षणप्रतिष्ठेत्युपपदसामर्थ्यात् ... नुमतानामवयवलक्षणाभ्यामाधारपरत्वे चेति। आनंदमय
स्यकोशस्यैवेतरकोशापेक्षया अंतरत्वं चेत् ... ततोप्यंतरं ब्रह्म किमिति नोक्तमत आह ब्रह्मण इति
ति अर्थात्प्रतिष्ठात्वसामर्थ्यादित्यर्थः। मयडुक्तमुपाधिवशात् प्रियादिप्रयोगः प्राचुर्यमयडुक्तदुःखे

उ॰प्र॰ शाब्दमश्नुतेति तत्राह्वाख्यानसेति। गुणेत्विति। यथा यत्रीयोमीयेपशावेकपाशदेश्चितिःपाशनस्तुमु
मोत्तेतानिसश्चितिःपाशंप्रमुञ्चोरुत्सेतमितिचमंत्रोप्यत्रैतत्रवहुवचनवान्मंत्रः। किंप्रकरणाडुत्क
ष्टमोनवेतिसंशयेवहुवचनस्याऽसमवेतार्थत्वादुत्कर्षेप्राप्ते [redacted] विशे
[redacted] पाशगुणत्वेनतद्दिरोधगुणभूतस्यहुत्ववाचकस्यमात्मपालकोणपाशावयवीनस्वस्यानीति
८१ नवमेलिङ्गाद्दितंविप्रतिपत्तौविकल्पःस्यात्समत्वात्। गुणेत्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादितिउत्कर्षो
नुत्कर्षौवैगसांविप्रतिपत्तौपाशपाशानितिचमंत्रयोविकल्पःस्यात्माशप्रातिपदिकस्योभयत्र
समत्वात्। गुणेत्वसमवायेत्वन्याय्यकल्पनानान्तत्कल्पांमंत्रोत्कर्षः। प्रत्ययस्योपदेशकेरात्वात्प्रा
तिपदिकपारतंत्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादितितत्त्वार्थः एवमितापिप्रधानस्येतिविरोधेगुणभूतस्यान्नापाय
प्राप्ता दृष्टाभिमंत्रयमानीतितत्प्राचाचार्यशबरस्वामीवर्णयांबभूवलोकेयथायेषुप्रलिङ्गानिपदानितानि राम
निसतिवेदा [redacted] विरोधसंभवेतदर्थमेवत्तत्रेप्तिसवेगंतव्यमिति। पराप्यणितिभाष्येयेषुस्तत्रेषु
मालामितिदिष्टांतामल्पवत्तेरमत्वात्त्रयमंयोजयतियत्तसमितितद्धेतुमपदेशाद्धेतिसस्वेमोरवा ८१

न परमस्य विकारत्वासमाप्तिर्भाष्यमाणत्वादि विकारस्येति अवयवो यदीयः अवयव एवैतत्कथं कारणं कुत्र
ग तितत्र हेतुमाह नहीति आनंदमयस्य विकारत्वदवयवो ब्रह्मापि विकारः स्यात्सच्छिन्नत्वात्तेषामेतंस्कन्धा वि
प्रहेतुत्वे सर्वार्थः ॥ चिंताप्रयोजनमाह तस्मादिति आनंदमयविकारस्यावयवो ब्रह्मेति हृच्छे तत्सर्वार्थः तेन ब्रह्मणाव
यवेन न योगोपपत्तसत्यपोहः ॥ ६ ॥ अंतुत्तमत्वं महेर्षप्रदेशात तद्विशेषपरं ब्रह्मसाक्षात्तत्तदनुमतीश्च
राः येमं प्रात्तेनुकल्पं तेन विशेषनिरूपणे ॥ वप्रीहर्षे मनस्येवासमगुरुत्व ब्रह्मशीलनात्ततदेवा
विभंवेत्सा साक्षादपृतेतोपाधिकल्पना ॥ समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोद्यानंदमयाधिकरणं तस्
गः स्यादिति: इदानीमपवादंश्चितार्थत्वेनाधिकरणमवतारयन्नप्रपंचकसंगतिमाह सर्वत्रेति
न्निति । यद्यप्यपवादापवादत्वान्नपुच्छब्रह्मचिंताप्रातदनविचारस्य शेषीकृत्य पुरुक्तं तथाप्य
वांतरसंगतिमालोच्य कामाच्च नानुमानापेक्षेति प्रधाननिरासस्येतदधिकरणानंतरबुद्ध
स्थानं चापेक्षत्वमसंगता । आदित्यपुरुषं वेदनीयजीवत्वं पास्यत्वेन न तद्रूपदिप्यते इत्यनुषंगः इह स
पक्व सर्वपापविरहाभ्यासहशाप्येर्वत्र मुख्येत्रित पा [illegible] रूप बहुप्रमाणानुसारात्त्रिविशे
षनिर्णयप्रवृत्तत्वादिबहुप्रमाणावशात्संसारी हिरण्मयः पुरुषइत्यवांतरसंगतिमभिप्रे
त्य सर्वपदांसे कलमतिमर्या देति सर्वपाप्मविरहस्यान्यपासिद्धिमाह कर्मेति इंद्रस्य व्रतव

येन अनन्तस्याप्रवरणादस्ति देवानां कर्माधिकार इति भारती विलासः तन्नगवांस्त्रासनत्त्ववाप्ता
कें.प्र. त्रैगामप्यधिकारप्रसंगात्संभवस्तत्त्वमपत्रतुल्यो नेदं हे खनिंद्रस्याधिकारसंभवः नच निषेधा
धिकारो न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुतेरथ प्राकृतस्यैव पापस्य फलानारंभकत्वमेतच्छ्रुत्य
र्थः तर्हि तिदेवपाप्मोरस्य सालंबनमतत्त्वकर्मानमक्षिकृतत्वोक्तेः प्रदर्शनार्थत्वादिति त्रुटि
तादिसात्सरोषः नघनाधारस्येत्यादिभाष्यमाचष्टे अनाधारस्येवेति नित्यत्वमिति श्रुत्युक्ता
८२ मिप्रतिष्ठत्वस्य आगमोक्तं च नित्यत्वेनानाधारत्वमस्ति किं तत्राह नित्यं हीति तर्हि तत एव व्याधा
रत्वमस्तु किं सर्वगतत्वेनात आह नित्यमपीति नित्यमपि सर्वगतं चेन्नभवस्याधारर इति यतोऽप
दुत्वस्य स्थान्निसारधरभावेनावस्थितं न देवकृतस्योपरिस्थितस्याधारो भवतीति स्यात्सर्वगतत्व
मपि नित्यत्वविशेषणत्वेनानाधारत्वे हेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः । सर्वात्मत्वं च सर्वं दुरितविरहस्योपप
त्त्यादिभ्यः किं बलमत आह उपभिचारमाशंक्य तिनवोल्लणो मन्त्रतत्सौ संभव इत्यर्थः श्रु
त्यामिसर्वात्मत्वसंभवमाह सर्वेति रूपत्वादेर्व्यल्पसंभवाद्व्यभिचारमाह विकार
वद्दिति कार्योपहितमित्यर्थः सर्वदुरितविरहमुक्तवाक्येन प्रमिमीते नाम्नेति पाप्मभ्य राम
इत्यपादाने पंचमी ततः सर्वपाप्मानोपादानं पस्तोदमस्य तस्य भावस्तन्त्रात कृपेणो इम ३ उ ८२

ध्यातृ इति रूपवत्त्वं तादृशो नेत्यविरोधेनोपदिश्यत इत्यदोषः ननु हिरण्मयत्वं कथं तद्विरुद्धधर्मी ईश्वरस्यात
आत्मविकारस्य चेति नन्वविकारि कृतलक्षणो मायामयं रूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्यार्थप्रकाशकतया
शास्त्राप्रामाण्यमत आह नैवेति यथा लोके मायाविदर्शितमायानुवादिवाक्यं प्रमाणमेवं शास्त्रमपि अ
आत्मरूपं तर्हि कथं स्यादित आह पितृवदिति तां मायां मिथ्याबुद्धिं कुर्वद्भूतास्त्रं स्यात् ननु तां करोतीति तत्र सः
प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थः विभूतिमत्त्वे वेश्वरावस्थानैतावात्म्य विरोधमाशंक्याभिप्रेत्य किं मात्रं त
त्र सत्तात्तु सर्वत्रैसाहसार्वे तिसर्वलोककामेशितृत्वं कथं वाणदेवमनुष्येश्वरत्वं विनाऽशितृ
मपि नष्टाकमितसंतेपाराक्ष्मामासुः। ॥ स एव ऋक् साम इति न चैष एष उपपरामर्शः अ
गादि विधेयापेक्षया विलिंगनिर्देशः उक्थशास्त्रे विशेषः तत्त्वाहत्वं यो त्सामतोत्र आग
म्येषोऽत्र ब्रह्मत्वेपोर्वेदाः पृथिव्यग्न्याद्यात्मके वेत्यादिभाष्यं तत्र ऋगधिदैवं पृथिवींतरिक्षद्युन
क्षत्रादित्यगतं पुरुषोक्तरूपा साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतापर कृष्णरूपं त्र्यरति रूप रूपस्य सा
मकमाम्नातं इयमेवर्गग्निः सामेत्यादिना अध्यात्मं च ऋचः कृष्णं शुक्लं श्रोत्रादिगतं पुरुषोक्तं लोकवाक्यदो
णसाम च प्राणं च्छाया त्मनो दृष्टिस्थ कृष्णभारूपमाम्नातं वागेव ऋक् प्राणः सामेत्यादिना एवमा

क्र॰प्र॰ तत्केऽप्याकाशत्वेनतदुपगमेऽपोर्वत्वं॥ आकाशस्तल्लिंगात्। लिंगात् अनन्यथासिद्धतुल्यत्वान्नमस्तु
माशंकाते शब्दस्य किंचित् तिक्र्यति प्राग्भनभसो लिंगेन वाधार्थे माधोधिक शब्दर्थं। इदमुक्तेन भूताका
शरूपास्पत्वेनेतिमप्पसमिनग्रंथ इवंत्रसोपाधिकलक्षणउपात्तिविंतात्रतुतस्योऽजीवेस्तुपन्निचिते
२५ ति विशेषप्रदर्शनं भाति तथापि न तथात्वं आत्मोहिरण्यपवा कोपितस्यादुजीप इत्यजीपसंपदे
त्वेवात्ततस्मादेतदप्रसाधारणधर्मतुल्यमेवान्यस्ति तत्राकाशशब्दोनभः परउतद्भेस्यपरइत्यत
ऽनिरूढप्रयोगाभावविषयेपूर्वत्राभिन्नेचारिलिंगादत्पापलिंदुःखवत्सादिनीनमिंयश्चातिलिंगा
नामस्वस्व तुर्वतिप्रस्तावहेतुलेहाणसंगतिः प्रधानत्वहेतुंभावइत्येतितद्दानुगुणपेनेत्येतद्विवेणो
तिसर्वाणीति प्रथमत्वेहेतुमाच ह्वेविवेतिनतुपरत्वलीयस्त्वमात्रेण प्रथममाकाशं वाध्यतामतआ
हैकैवाकाशगतमितिनिरपेक्षपरत्वं वाधते एकवाक्यनिविष्टशब्दानांतु पूर्वानुरोधेनोत्तरार्थ
प्रतिपत्तिरित्युद्वाप्यसमर्थ्यते वाक्यभेदापत्तिरितिभावः यद्वेषआकाशशब्दो अलाकाशा राम
शशक्तोगोणेश्चतहृदिहापिसाध्वितासंबंधहनचवृत्तिविदितियाद्वांसिजकेचराम्यांसीतिप्र
योगेगंगापदाभिधेयस्मवाक्यार्थान्वयसंभवान्नुरूमेत्वंनत्विहनभसोवाक्यार्थान्वयस्त्रानंतस्य २५

यो गादतत्राप्रसंभवश्चेति। मुख्यानुरूपेण गुणानां नयनस्यो तत्त्वादित्यर्थः। अत्र तदिच्छ
लक्षणे मुख्यः तत्र वक्तव्यं किं अलनभसो मुख्यमुत अलत्वे वेति नाद्य इत्याह नेकार्थस्येति न द्वि
यः प्रयोगदर्शनात् स्ववक्तव्यः तच्चान्यथाप्युपपन्नमित्याह भक्त्येति ननु नभसि गौणोऽत्र लक्षणस्त
ः किं न स्यात् तत्राह तत्पूर्वकत्वाच्चेति। प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यलक्षणं लिंगं स
गतलिंगशब्दार्थमपि प्रेसविध्यं तत्पति सामानाधिकरण्ये नेति न चैकार्थत्वे प्रश्नोत्तरयोः
प्रतिवचनस्याकाशशब्दानुरोधात् प्रश्नोपि मुख्याकाशपरोस्तु तत्राह पौर्वापर्येति प्रश्नोत्तर
योरर्थतः शब्दतश्च पौर्वापरत्वेनानुसंधानादसंजातविरोधप्रश्नानुसारेणचरममुत्तरं नेय
मित्यर्थः अनेन प्रथमत्वहेतोरसिद्धिरुक्ता प्राधान्यं तूपक्रममविरोधे सत्यपि किं चित्कारमित्यन्ते
प्रधानत्वेपीति आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वे विगौणतावशाद्वाहन्तमसः प्रधानत्वमपि
तु एव त्वस्य सर्वकारणस्येवेत्यर्थः प्रधानत्वेपीत्येत ध्याचष्टे यद्यपीति सामानाधिकरण्य
नेत्येतद्विभजते प्रत्याचष्ट मिति अत्र तत्पूर्वप्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वं प्रश्नविषयस्तु नभ इति
नेत्याहतदि हेतियत्तु कश्चिदाहहरालभ्येन स्वर्गलोकः सामप्रतिष्ठत्युक्ते पालावसोप्रतिष्ठेति

कं॰प्र॰ नत ह्यपमित्याप पृथिवी [redacted] लोकः सामान्यमप्रदृष्टव्ये। अवाहणत्वत मंतव्यत्वेन
स्याका॰२ हेतुपत्तेर्हेसलोकगति [redacted] रितिशालवस्योपद्य तत्र पृथिवीकारणमात्रं पृष्ठं नस
र्वे लोकगतिः तस्मात्तस्र्वापरपरामर्शरहितैः प्राप्साभिमानिभिः कलितेयं गतिर्नैषाविदुषामनु
जिकेतित व्युत्पत्तिभावानवबोधविजृंभितं तथात्विपृथिवीमात्रकारणस्यापां प्रसिद्धत्वेन प्रश्नवैय
२५ र्थ्यादस्येतिचेत्सर्वनामशंकातेः प्रकरणत्वलीमस्याः सर्वकार्यविषयत्वोपपत्तेर्यत्तु प्रथमप्रश्नेपृ
लेमशतैतेन स्पशब्दः सपृथिवीपरोक्तन प्रतिक्कलोकमतिं नयेदिति। पृथिमाएव तदुत्तरे
भिधानात् द्वितीयेतु शास्त्रावसहकृतेनतथाकिंचिदस्ति संकोचकं किंचाभिदधात्वपमस्य सा
शब्दः पृथिवीमेकत्वयापंतवत्तदोषापत्तिनीषयाप्रश्नप्रवृत्तेः पृथिवीमात्रकारणत्वित्स्याक
ततस्सिद्धेः काकेभोरस्तामन्नमितिवदयमस्य शब्दः सर्वकार्यपरतया वपूर्वापरे स्याहिराम
रूपालंभ उक्तुले कुटन्यायमनुसरतीतिपौर्वापर्यस्येतच्छंकोत्तरत्वेन विवक्षणेतिनवोत्तर
इतियघपिकारणविषयः प्रश्नस्तथापितत्रविशेषणतमाकार्यमपकापात्तमितिकार्यमेवप्र
घमिसत्कंकथ्यंनयुक्तमतआह प्रश्नस्येतिमथ्याक्षेवैचाक्षेपतेइत्तत्रविधेयसमर्पका २५

अपूर्वादिशब्दोक्तस्योवेदाश्रयायंते एतत्क्रमागतमर्थवादस्यापि वेदस्यैकवाक्यत्वं वि
धर्म्यमनुसंधाना अपूर्वादि जातिवचनता मुख्यतो वेदत्वेन लक्षणार्था इति निर्णीतं वेदोवाक्यापद
नादित्वेनैव मन्त्राणां कस्मिन्नर्थे कस्मिल्लोके कस्य कारणतेति तत्सर्वं कारणत्वात्तेषां बुद्धौ तद्वि
स्य वाक्यैकवाक्यता विना विनोनिविशतामोगादा कापरनदृपरम कात्सोगोण मितस्यार्थः ननु निर्णीतार्थ उपक्रम
उपसंहारमनन्यपरे न प्रकृतोपक्रमः संदिग्धार्थत्वादिति तन्नारुनचेति प्रश्नः स्वविषये च व स्थिन
एवं न वेदत्व व लक्षणानि विषयः पष्टादनविषयत्वेनान्याद्रसातोमन्त्रलंबनत्वेतिन न द्वितीयस्मा
त वेदस्याधिकरणेति एवं तावत्प्रश्नप्रतिवचनवाक्यत्वामर्थ्यं तत्लिंगादि ति नात्र हेतुवचनार्थ इति व्या
ख्यायवाक्यशेषस्य लिंगपरतया मात्पांतरमाहलिङ्गे चेति सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नोपक्रमादिति उत्तरेस
र्वाणीति दर्शनात् प्रश्नस्यापि च ज्ञातलोकशब्दो स्मिति सर्वनामस्त उपहितो वा स्माप्य निर्दिष्ट इति तद्
द्व प्रश्नस्य सर्व कारणविषयत्वे लिंगमिति तथा त्वत्तरे प अप्रिया काशात्समुत्पद्यते इति स्यात्तन्मा
त्रस्य कारणस्य प्रस्तुतत्वादिति न तु साम्ये विरोधिनां भयसां न्याय इह तु प्रधानमाकाशशब्दार्थोन
प्रधानं पौर्वापर्यविरोधात मनाहकेचित्तत्मजे देकेकुलस्यार्थ इति तान्तत्वं तिर्यो तेथा प्रे वा चेनतैर्दिष्टमा नि

७०

वे.कल्प.प्र० त्वार्थे च प्रवृत्तिरस्तीति तत्राह नन्वाकाशस्य प्राधान्यमिति नन्वपदार्थत्वादाकाशपदं प्रधानार्थमत आह लोकप्रा
चेति उपक्रांतं प्रधानं ब्रह्म विशिंषन्नाकाशशब्दः प्रधानार्थो निर्गुणगगनमभिदधद्विरुध्यतः अपि चेति भाष्याणौ
अंतवत्त्वप्रतिपादिकां श्रुतिमाहांतवदिति आक्षेपोपक्रमानुरोधः प्रतिवचनेपि वाकाशे वगतान्म
प्यासिद्धब्रह्मलिंगाद्राकाशपदं गौणमिति भाष्यार्थमाह नैवेति। उद्गीथे कुशलास्त्रयः शालावत्यदा १
ल्भ्यजैवलयः कस्यामारेभिरे शालावत्यो दाल्भ्यं प्रपच्छ का साम्नो गतिः कारणमिति इतर आह स्वर
८६ इति स्वरस्य प्राणः प्राणस्यान्नं अन्नस्यापः अपां स्वर्गः स्वर्गस्ततत आगतेरिति दाल्भ्ये प्रत्युक्तवति स्व
र्गस्यापि मनुष्यकृतमन्नाद्यपेक्षीनस्थितिरित्वा द्प्रतिष्ठितं वैदिकं ते दाल्भ्यमेतस्य क्तो अयं लोकः स्व
र्गस्य गतिरिति शालावत्यः प्रतिजज्ञे तं राजा जैवलिराहांतवद्वै किल ते शालावत्य साम कारणमि
ति तर्ह्यस्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो राजा आकाश इति होवाच। उपायान्तरं तु तरः परमपन राम
मास्य पापराम्यं परेभः स्वरादिभ्यो अतिशयेन वरः परो वरीयान्स एष आकाश उद्गीथे संपाद्योपास्यत्वा
[illegible] त उद्गीथः अतएव अनंतः अतिदेशः स्वादिलक्षेवंगतिरथवानंतवमुक्तपरत्वादुपक्रमोपसंहारयोरत्वा ८६
काशवाक्यं ब्रह्मपरमव्यक्त ब्रह्मलिंगाधारणधर्मपरोपक्रमोपसंहारादर्शनान्न ब्रह्मपरेति

प्रसंगः १

संगती अथवाऽऽकाशवाक्यानंतर्यमाणवाक्यस्येति संगत्यन्तरम्: विषयप्रदर्शकं भाष्यम् उद्गीथ इत्येतदु
द्गीथप्रकरणे प्रासंगिकं प्रस्तावोपासनमिति कथ्यते त्रिपत्ताहे चेतिपुरस्ताद्गिरो वरिमां समुद्गी
थप्रकरणे प्रासंगिकं प्रस्तावोपासनमिति शैव उद्गीथ इति श्रुतः प्रस्ताववाक्यं पद्य विविधमस्त्यपि प्रकरणे
णमुपास्त इत्येतत्पुरस्ताद्व्याख्यातः शैव उद्गीथ इति श्रुतः प्रस्ताववाक्यं पद्य विविधमस्त्यपि प्रकरण
प्रश्नाद्यर्थमुद्गीथग्रहणमित्यर्थः श्लोकस्य पूर्वार्द्धं माचष्टे प्रलयणे वैतिनया काशन्न्याय इत्यर्थः प्रस्तु
उत्तरार्द्धं विवृणोति तदित्यादिना सर्वाणि ह वेति वा
दित्यो गयोतो वाक्यशेषाधस्तो ब्रह्मनिर्णयः उत्तरार्द्धं विवृणोति तदिति प्रधानेन सर्वभूतलयदर्शनमाभूतो नत्विलय
कास्वार्थः भोगत्रसायतस्ते रिंद्रियप्राणं भूतसारत्वं ततः प्रधानेन सर्वभूतलयदर्शनमा भूतोनत्विलय
वायावितिश्रुत्यानुगृह्णीतयाश्रुत्योक्तं तस्माः संवादस्य बलाबलाभ्यां सर्वाणीतिवाक्यं वायु
विकारपरं मारभेयमिति किं नाम देवतोद्गीथमन्वायत्तेत्याद्युक्तम् इति होवाच तम प्रस्तोहार मित्याक्षिपि
देवतेश्र भिरितेकार्यकरणसंघातरूपे इति शारीरिणां विम्बार्थः अग्निरिति तदभिमानिनी देवता स्व
त एव नि श्राम कत्वात् स्वविषयतानो प्यादेमानात रूनापेक्षते निश्चय स्वकत्वाद्व्यवहारस्य सवि
षयमवहारेनापेक्षते अंसंवादितो वाक्यस्य विषये नादर्शकरूपस्य वैवद्युधः संवादितो नद
र्शनविद्युध इव अमेत्यवक्संवादित इति येन प्रमाणानां संवादाविसंवादाव प्रयोजकौ तेनप

ति
न

वे॰ क॰ प्र॰ विपुरुषप्रइतिवाक्यादिंद्रियमात्रस्य स्मृत्यितस्मपेवायुविकारे संवेशनेऽभ्यमनेऽभवे तांन त्वेतावता
र्व भूतोत्पत्तिलयौ तदाश्रयेऽयोजयितुं क्वा कौतमो तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावादप्युनरिंद्रियसार
त्वात् सर्वभूतलये गौणत्वं तत्राह प्रतीतो चेति ननु कथं श्रोत्रे लवमवेयावता स्तु तो वायुविकारे लयः श्रा
णांतरश्रुतिक्तसत्त्वाह नवेति इंद्रियमात्रलयः प्रमाणांतरदृष्टो न भूतलयस्तेनाकाशवाक्य
वेयदावे इतिवाक्येऽपि सर्वभूतलयः प्रतीयते तत्तद्वाक्यशेषात् प्रलयनिर्णय इत्यर्थः एवंतावद
८१ स्यामवाक्यस्य भूतलयपरत्वमाश्रित्य तदनुसारेण स्वर्णे एवेतिवाक्यं वायुविकारे भूत
भूतलयं वक्तीति शंकांतरे स्तात्पर्यं नीतत्सम्यग्वाक्यं तद्रियलयमात्रपरत्वमाश्रित्य स्यादपीत्येवं
तस्मीद्रियलयपरमेवाद्यमितस्तेनापावनेऽप्रलिंगसिद्धिरिसाधकाकारने चमानातरेतिसर्वभूतसं
विशनस्य वायाश्रयत्वमोजनायामकन्द्रेवर्णमिंद्रियमात्रलयपरत्वयोजनायामविसंवादोऽस्य
तिस्तत्तः सिद्धेति ननु वाक्यभेदमभूपेत्य सवाद्विवाक्यबलादेतरस्वकोचनंनवदामाविचार्य
केवाक्यतामतश्राहन्नचास्येतिय रावे पुरुष इति सप्तवर्गविभागतत्वात् सर्वाणि हवस ८१
रसा जीयविघागतत्वाक्ष्यर्थः श्रीभूपेत्य केवाक्यतायांचेति नन्वेकवाक्यत्वे कुतोवि

निगमनायुक्तत्वात्तत्परं नपुनरिदमिंद्रियमात्रत्वपरमिति तत्र ओतेयिरे तिश्रवपुरुसवादस्यकदेशस्य
विभजकवचनं सर्वांसमिंद्रिलमोहितस्रवणाहिवेसत्त्रप्रतीतेोत तत्समवेशव्यानुरोधेनेंद्रियमात्रोसुनि
त्वपकल्पनमेककेशानुवादत्वेन घटिष्यतेएकंवद्गणीतइत्यादावाथैयवरेणसर्वत्राश्वकंवादिघ
मासंकाववर्तमानात्प्रदेशात्वाद्विधिः कल्प्यः सर्वत्रवतत्वात्स्तनैस हेत्त्वेतत्सन चलुरोवद्गणीते
त्यादाधर्यवादस्यप्रतिविधिभावत्वेः स्यात्सामान्यदिसेकत्रविधिकल्पना तत्रापित्रीन्वद्गणीतइत्य
त्रैवतत्प्रासतिति हिशातेपंचाशादितिवद्वौवद्गणीतइत्यादंतर्भावादन्यवादःस्यादितिघद्देशातितन्मे
वमत्रापीत्यर्थः चिंताप्रयोजनमाहतस्मादितिभाष्येवाक्यशेषशब्दएकवाक्यत्वपरइहस्विवाक्
प्रत्वलिंगं इत्यपेतोऽन्यादिसंसन्निधानवाक्यांतरसंबंधमतःस्ववाक्यस्थलिंगप्रबलमितिभा
ष्यार्थमाहवाक्यादिति वाक्यसंसन्निधानादत्रप्राबल्यमित्यूष्यतइतिनप्रमितत्वमत्रप्राबल्य
वाविपर्ययाभावेनवाक्यत्वाभावात्केतमासादेवतेतिचेतनवाविदेवताशाकोपक्रमात्सैषा
देवतेत्युपसंहाराचचेतनपरं वाक्यनेवायुविकारपरमभ्राणामिमानिनीदेवेतालेस्येन
तर्हितवापिसमः श्रुतिमांगोममतुवाक्यशेषः स्यात्तीति न्यायःमंत्रपः॥ चोक्रायणःचिक्रेषविर्ध

वै.क.प्र. नायमन्तात्नोपसंनेऽभिगम्य ज्ञानवैभवमात्मनः प्रकटयितुकामः प्रस्तोतारमुवाच हे प्रस्तोतर्या
देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् मम विदुषः सन्निधौ प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यती
ति स भीतः पप्रच्छ कतमा सेति प्रश्नवान् उषस्तिः प्राण इति प्राणमभिलक्ष्य संविशंति प्रलयकाले
उत्पत्तिकाले उज्जिहते उद्गच्छंति ॥ ७॥ ॥ ज्योतिष्टोमे प्रतिहाराभिधानात्प्रतिहर्तारं मनु भूत्वा
नेत्वमुक्तं तत्राचष्टे ... णेत्युषस्तिः प्रतिहर्तृत्वेन दर्शितः सारेण रसो नो ह्यादौ
जोना ... तस्मैज्ञेति ... निनं दर्शिव ... णोती ति वाकी ... त प्रा
८८ हीरस्य ... तिनं ... पल ... केभंतव्ये ति ... नि दर्शोतत्रा ... लिंगे
नेति ... पुलिं गेनेस ... गमकसंवधिनोर्गम्यसंबंधोपचारे इत्यर्थः श्लोकं प्र
मतिमोएति नन्दोत्सर्गे कोपि मुख्येस प्रत्यय ... काशप्राणशब्द वरपो पुता मुतस्मा राम
हेवाक्यस्थे ति तत्र ति ... स्य ... लिंगा ... सत्तात्र ... लति ... नोपल
भ्यते प्रत्यक्षते ... लिंग मेवोपलभ्यते तत उत्सर्गेण न पोदितइत्यर्थः अनेन संगतिरस्तानेनु ८८
स्वेत्र गायत्रीवाक्ये ता वानस्मे ति ब्रलिंग ... त्र्या ... वाक्यांतरे एते तिन ... वाक्यं

तरस्यात्लिंगात्तत्व वाकास्याश्रुतिर्मुख्यार्थात्स्याबधितं तु शाकोस्यार्थः अभ्यपेतवाक्यां
तरेण न मममाहतदर्थे तिद्वि विद्विव इति चेल क्रमी पंचमी भ्यां प्रसमिद्वा न विच्छेदान्त्र
वाक्यांतरार्थे इह आह इत्यर्थः वाक्यस्मेतत आवधे वलवद्दिति तं तो लिंगमेव दृश
पतिदीप्यत इत्यादिनाइत तन्निरासेति निरपेक्षकारणं भक्तिः प्रानिर्न चांतरा श्रुत्येपदेशा
दितिनि रस्ततस्मात्र प्राप्तिरित्यर्थः भवत्वेक देशस्मान पर्दानसमत्तास्सेसाक्षांका इतसचेतिनसम
स्तंतेजउपास्संक्वि त्ववयव इत्यर्थः वाक्यांतरेणेस्येत आख्यातिनचपाठसेसित दृष्यांश्रुतिस्सं
धितइत्येत आवधेनवाक्यांतर इति अस्यैव आख्यांत रमाह पिबेति गामत्री छंदोवचनत्वेन
संदेहाद्वाक्यांतरस्य अनार्थिलं साधनं नसिद्धम श्रुतिसंधित इत्यस्याप्यनिरुत्रयादित्यर्थः तेन वा
क्यांतरेण यदतः पर इति वाक्यं ब्रह्म परं तया निर्णयं तु कथं प्राकामितिय प्रयोजनात्तमो ज्योतिरिति भाष्ये
तमो ग्रहणप्रयोजनमाह तेजइति अर्थावरकत्वेनेति अन्नु इत्ततस्यार्थः त्वेनत महतोनम नर्शि
निर्गमनप्रतिबंधकत्वा योगादर्पप्रकाशानप्रतिबंधकत्वेन निरोधकत्वं तमस इत्यर्थः ति ध्यांते
वहस्वपकाक्षेपक आ देशाएकदेशी इत्यर्थं पंसैकदेशीन प्रयोजनांतरेति भाष्यस्यायमर्थः प्राणि

वे.क.प्र. कर्मनिमित्तावस्थितिः सप्रयोजनात्तत्रात्रिवृत्कृतं तेज उपादानमर्थस्य द्यमिति न शक्यं वक्तुं प्रयो
जनान्तरप्रयुक्तस्यैवाकृत्यादिवदुपादानत्वसंभवेतस्यस्थितिं प्रत्यप्रयोजकत्वाद्धाजिनस्येवदृष्टान्तम
त्र प्रतिताशांत्रिवृत्तमितिभाष्यमावष्टेएवैकामितितेजआदिभूतप्रतिसामान्यप्रवृत्तत्रिवृत्कर
णश्रुतिस्तासामनन्तेजोविषयत्वेन संकोचयितुं नयुक्तानततोमत्रनेतुमयुक्तेत्यर्थः तेजआ
दीनिपरोक्षत्वसामान्याद्देवताः त्रिवृतं त्रिवलितं नवयंवाकान्तरस्थलिंगात्तेजः श्रुतिं बाधमा
२९ पितुं तदपवृंहितश्रुतेस्साहसर्वनामेतिप्रसिद्धं प्रज्ञातं प्रजाध्यं नाद्यापि ज्ञातं तं परामृष्टेवः प्रकृ
तवचनत्वाद्गायत्रीवाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्मपरामृशतीत्याहप्राप्त [redacted] ज्ञी इति तत्त्वलादिति
पञ्चछोदश्रुतिबलादित्यर्थः तेनेक्षितेन सर्ववाकास्थमपकर्षतितेनेत्यर्थः। ननुदिविद्व
इतिचरूपभेदान्नसर्ववाकास्थब्रह्मलक्षणरहप्रत्यभिज्ञातः सर्वनामतत्रपरामृष्टपदत्व आहप्र राम
धानं ही ति प्रातिपदिकार्थ इत्याशंक्याह प्रातिपदिकार्थे द्योत्ता वृ उभयमत्र समासाक्षिप्तप्रधानं
गुणस्तु विभक्त्यर्थस्तस्माद्यु एकत्वमाप्यकल्पतेति विभक्तिवैरूप्यं नेत्यमित्यर्थः [redacted] २९
पदवाक्येदोभिधानात्तंदिग्धं प्राचिवाक्ये ब्रह्मेतितत्राह ब्रह्मेति गायत्रीवाक्ये त्रिपा

कल्पनमनुक्तं द्रष्टव्यम्: यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि
त्यत्र दोहे इति विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थमन्वा ह्रस्वेप हृताग्नेर्दाहलक्षणनिमित्तपरा स्त्रो दिति च वि
धिविभक्तिः सप्तैः ङ्पंचशरावमोदनं निर्वपेदिति विधावासमाननिर्वापनिमित्तहविरान्तिमनुवदति
उभयं दधिपयः। वचनानि त्वपूर्वत्वाज्ज्योतिष्टोमगतत्वेन मेतुशेष भक्तो विभाभावान्न विधत्त इति प्रा
क्तेसर्वतः परिहारमाशङ्क्य नमस्कृतितस्माकार्यो दिशः श्रूयते तीसा घर्षं वा तत्र प्राप्तत्वाद्रूपत्वानुवाद
योगाद्विधायकाति वचनीत्स्कन्नत्तत्वेऽप्येवं प्राप्तभावे प्रसिद्धार्थत्वस[illegible]र्वनाम्नोप्यभीप्सिते ध
तिप्रदार्थे प्रसिद्धत्वमाप्यत्वाभ्युदाहृतं। कार्यज्योतिरूपलक्षितेत इति भाष्यांक्तलक्षणंपदं दर्वे ध
मातृकान्विकार इति नुवाकस्य ज्योतिर्लभेप्रकृततानन्तरे वाते श्री हप्रति रूपे द्वाप्यामिति।
पक्षे तिविषयगवेषणमाप्रकरणप्राप्तमपि श्रुतिं द्रष्टुं नस्वावाक्यगतमपि प्रत्तोपमाणम्
इर्वमप्रसिद्धिरिति सर्वम्: शास्त्रवपादस्य दष्टालंबनं प्रत्तिका कौक्षेय ज्योतिषो ब्रह्मत्वेऽपि त्वे ब्रह्मलक्ष ल
वेनमाहकेनदेशमीतितिनेत भूतानां पृथिवीति एवं हि श्रूयते गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वा
ग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी या वै

वे·कं·प्र· सापृथिवीयंवावसायदिदंशरीरमस्मिन्हीमेप्राणाः प्रतिष्ठितामद्धेशरीरं इदंतद्यदिदमस्मिन्न
हिप्राणाः प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्री देहशरीर हृदयमोर्ध्वमात्म
कप्राणाश्रयत्वात् गायत्री तथैव मन्त्रार्थोऽन्तर्वा कप्राणेसहैते भूतादिभिः षड्विधा गायत्रीति गायत्र्या
सर्वं छंद इति एवं हि अस्मिते चतुरक्षराणि छंदांसि अग्रे समभवन्तेषु जगती सोमाहरणायाता
त्रीण्यक्षराणि हित्वा गता रेकं हित्वा त्रिष्टुब्गता गायत्री तु गत्वा तानि गृहीतानि चत्वारि अक्षरा
णि सोमं चाहृतवती ततः सा अष्टाक्षरा भवत्तथैव सवनत्रयमतन्वत प्रातःसवनं माध्यंदिने सवने त्रि
८० ष्टुभा प्रार्थिता गायत्री तामुपाहूयत सा च गायत्र्यक्षरैः षड्भिः स्वीयैरेव पितृभिः त्रिभिरक्षरैरेका
दशाक्षरा भवत्ततो जगत्या प्रार्थिता गायत्री तार्तीयसवनउपाहूयत तमावस्ती ये नैके अप्राचीनै
श्चैकादशभिरक्षरैर्द्वादशाक्षराभवदित्यनुपसंहृतं तस्माद्गायत्र्या त्रिवेसर्वा इति सव
र्णानीति द्विजातीनां द्वितीयजन्म जननीत्वं गायत्र्या ब्राह्मणस्य जनत्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या राम
वैश्यमिति केन विदत्र प्रतिष्ठा त्रिपात् गायत्री न प्रतिभिन्नामते ऽस्याश्चतुष्पात्त्वात्दितात्मना ८०
षडक्षरैश्चतुष्पदैष्षडक्षरैस्त्रिपात्त्वोपपत्तेरिति स्वात्मनित्रमः पादा इति त्रसप्रपंचं पार

मपेक्ष्य सर्वस्य पूरिछिन्नत्वात्त्रयः पादा इति दिवीति त्वा कार्यपोषवशात्त्रिपादिति त्रिपदस्यामृ
तं तस्मादाहाय चेति प्रपद्यते त्रायत एभिस्ताकैरीम मिति विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रयः पादाः ते यस्य स त्रिपा
त्तुरीयं स्वपादद्वारा गनेवस्थितमिति मंत्रार्थः ननु त्रिपाद्ब्रह्मणोप्यंवावक्तृ इति कथं भूताकाशेकोपदेश
तत्राह तद्वीति। उपलब्धिस्थानत्वात् सर्वब्रह्मत्वोक्तिरिति सर्पर्थः बाह्याभ्यन्तरशारीरात्मकृतोर हृदयानिति ननु
[redacted] चतुष्पात्त्वगुणयोगा गायत्रीशब्दो ब्रह्मगमयति कथमसि कैताविति
भाष्यनिर्देशोऽत्राह ब्रह्मपरत्वादिति। ननु सर्वत्रापि विकारानुगतं ब्रह्मगायत्रीपदेन लक्षणया
तात्पर्येण गमितमतः को विशेषः उच्यते गौणप्रयोगेऽभिधेयगतगुणस्तात्पर्यात्तल्लभ्यते लक्षणयां
तु संबंधनिमित्ती इत्साधारणं तिरेतात्पर्यमिति गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदि स्थितस्योपासनांगत्वेन
द्वारपालादिगुणविधित्सार्थं तस्य हेत्या दिवाकं तद्दर्थतोऽनुक्रामति। हृदयस्येत्यादिना सुषिरादि
तो हृदयकमलसुषिरयो द्वाराणितत्स्याः प्राणादिवायवो द्वारपालाश्चैतु चक्षुरादिकरणयुक्ता आ
दित्यादिदेवैरधिष्ठिता इति समुदायार्थः प्राणशब्दं निर्वक्ति प्राणयन्काल इतिस आदिसमर्तसं नंतर
निर्दिष्टस्य चक्षुषश्चादित्यत्वं नोच्यते किंतु प्राणस्येत्याह स एवेति कारणमाह आदित्य इति आधिष्ठा

क॰ प्र॰ त्वधिष्ठेयमोरैकोपचारः। श्रोत्रद्वारत्वं द्रमाभ्यानस्याधिष्ठातार एवमुक्त्वरत्राविकरणस्यारावाघ
धिष्ठातृत्वं देवतानां द्रष्टव्यम् अथ श्वासस्यापानस्य मुखे वा कंठे धातवा ह्याभिस्यभः। सोऽत्रि नि
ति श्रुतौ वायोऽग्नित्वमुक्तं तत्र हेतुमाह वायवा इति। तत्र पर्जन्य इति पर्जन्मोक्षच्छात्मको देवतानि
मित्तात् आपः तथा मनो निमित्ता आपमनः स्रष्टा आप एव वरुण इति श्रुते रेतो मनसः पर्जन्योधिष्ठा
ता उदानस्य वायुः सामान्यात्मकस्य तात्मके वर्तते तस्य च वा ह्याधारश्चाकाशः परमेश्वरो देवतेत्य
५१ र्थः ता ईस्स ब्रह्मणः पुरुषाः प्राणस्य यः मंदा दावुक्ते प्रधान प्रकृत्सर्पप्रसभिरान्तुरोधेन अपमा
र्ण वैषम्यं नेयमित्तितद्रुपदर्शिकं भाष्यमाच प्रेयदाधार त्वमिति अर्वाग्भागे तिष्ठतामुख्यमाधारत्वं व
न्तागस्य विवक्षितं तत्र दावच्छोम्यासरतः श्येनइतिप्रयोगेयमेन शक्नोव ज्ञात्र लग्नश्येन्यः वमवा उ
परितनावयवावच्छिन्नावम बिलस्यक इत्यर्थः अस्मिन्नर्वाग्धर्षंतिके ब्रह्मणः श्येन वदवयवाभा राम
वाद्ध्व इति श्रुति लक्षणया का चष्टेव मिति। शकारेते चेद्दृष्टांते तैषिवछ्रौ आद्दिसवधिश्रुतिर्लक्ष्य
णया नेतु मयूरभासादी बर्द्धांग भाग पर त्वे न तदा दार्ष्टांतिके न्नतामित्यिष्टात्वं नो पाधि कं ब्रह्मका ५१
शस्य संविवक्षितत्वा पंचमेवमुख्यात तदा सप्तमी सामीप्य संबंध लक्ष्यतीत्याह यदा वितिश्रुत एवे

तिमत्तएवमूर्धा दाहुस्तात्तएवेसर्पः प्रानुद्दिविद्योतनवतीतिश्रुपमातत्संज्ञाभीमारमाविकल्पात् अत
एवतदपरित्तोषाद्यवेसंतत्रमिति। तावानस्यमहिमेति। गायत्रीवाइदंसर्वंभूतंमिलादिना भूतपृथि
वीशरीरहृदयवाक्प्राणमयीषड्विधावतुष्पदागायत्रीत्यत्रैतत् अस्यगायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणः ताव
न्महिमाविभूतिः परमात्मस्वरूपपुरुषस्ततोज्यायानुत्तरः तदेवाह सर्वाणिभूतानि अस्यपादः अ
स्यत्रिपादमृतं दिवि द्विविद्योतनवतिस्वात्मन्यवस्थितंयथाकार्षापणश्चतुर्धाविभक्तएकस्मात्
त्पादत्रयीकृतेपिमहानेववपुरुषः परमात्मरूपः प्रपंचान्महानितिसर्पः तेवाएत इतिसंवर्गविद्यामधिदैव
मग्निसूर्यचंद्रआपोवायौलीयंते अध्यात्मंचवाक्चक्षुः श्रोत्रमनांसिप्राणेस्मिंतद्रव्यात्तेवायु
नासहपंचअध्यात्मिकेभ्योऽन्येप्राणेनसहाधिदैविकेभ्यो ऽन्येपंचदशसंतस्तत्कृतं अत्रापिचत्वारः
पतंग्रहतानिकृतं [illegible] तिचत्वारः पदार्थाः अंकामवत् ह्यमः [illegible] कामवत् द्वौ एकां [illegible] काम
वदेकः ग्रहतेचतुरंकः कृतसंज्ञः सचदशात्मकः चतुर्णांकेषुत्रयोंतर्भवति एवंसप्तत्रिषुद्वे तथा
सतिनवद्वयोरेकइति दशवागादयोपिदशसंख्यत्वादेवग्रहतंकृतंसेवंतिविद्येपाभिरामयत्री ति
गनिर्देशाः दशसंख्यत्वाद्विराट् अन्नंदशाक्षराविराडन्नमितिश्रुतेः कृतंमत्वा [illegible] अन्नादिनी

वे.क.प्र. क्तेषु चन्द्रमस्तादृशसंबंधोऽतः ईता अत एव तस्तु तेऽपि श्रुतिवि अतोन्ना द्युवेना पिण्डेन वायुरूपस्योपास्यत्वं सर्वः ॥ ७॥
प्राणपरत्वानुगमनस्त्र अनेकेति। अनेकेषां लिंगानि अनेकानि वचनानि लिंगानि वा श्रुतिपदार्थमनेकानीत्यर्थः
तेषामेकत्वेन प्रतिभासमानवाक्यसमादेशे किं बलवत्। किमसूनि सर्वाणि समबलानि उतैकमेव बलवत्
यदा चैकमेव तदा कस्य लिंगस्य नो लिंगं बलवत्। किं श्रुतलक्षण उत प्राणादेरित्येतदत्र चिंत्यते एतच्च प्रागत एव
प्राण इत्यत्र न चिंतितं तत्र हि श्रुतलिंगात्प्राणश्रुतिनीता न तु श्रुतश्रुतलिंगानां बलाबलमित्यर्थः।
८१ ज्योतिर्वाक्येऽपि यच्छब्देन समाकृष्टे ब्रह्मणि अन्यलिंगं तेजोलिंगात् बलवदित्युक्तं न तेऽपि किंचिन्निर्णयका
रणमिति तेनाप्यगतार्थत्व चिंता तत्र एवं संगतिरप्यवादि विदित्वि इत्यत्र प्रधानप्रश्नात्पूर्वमनुगतं ध्वप्रत्ययापर्यनीत
एवमिह्यापि स्वतंत्रप्राणादिपदार्थभेदप्रतीतेस्तत्सापेक्षत्वेन गुणभूत वाक्यार्थप्रतीतिर्युक्ता सम्यग्यानयन
मिति भिन्नोपासनविषयगतेन पूर्वपक्षेण तस्य वक्ष्यमाणत्वात्संगतिः वक्ष्यतीति व उदाहरणमनेका राम
निवचनानि लिंगानीति हि अत्र तु समासप्रदर्शनार्थं एवं च प्राणादिषु प्रत्येकमभिन्नलिंगदर्शनात् समस्ता ८१
यैन निर्णयः काशाखालिंगादित्यनेनाप्यगतार्थत्वमुक्तं अत्र न म्यथापि स्पष्टब्रह्मलिंगानुसारेणोत्तरे
षामन्यथासिद्धिं वदन्नर्थे तल्लडमेऽपि रेणादित्यनेन पुनरुक्तिं शंकते सा हेतहित्यादिना देवतालिंगसाम्यम्

स्ति छिद्रमात्र तत्पापीति। शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशवदिति सूत्रार्थं मनसि निधायाहं ब्रह्म देवतामा इति। ध्यानं ब्रह्मत्वा
त्कारात्मकः प्रमाणो वा ब्रह्मतेरेतत्सूत्रार्थावबोधादिति केचित् उक्तमनुमानतः। अपि संराधने सूत्राच्च ध्यानत्वार्थमान
जाप्रमा। शास्त्रदृष्टिर्मतात्तातं तु वेत्ति वाचस्पतिः परं। ब्रह्मते इति द्विवचनं अत्यासते क्रमणादिलिंगानुग्रहीतम्यो
पास्यभेदस्तूतीतैर्वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरत्वनिर्णय इति वदन्पूर्वपक्षं संभवमानः। अभ्यन्तर इति तत्स प्राणस्य प्रज्ञात्म
नाजीवेन सहोपास्यत्वमुक्तमिति स्पष्टः। ब्रह्मलिंगात्प्राण इति स एव प्राण आनंदोऽजरोऽमृत इत्यत्र स प्राणशब्दो ब्रह्मवाचीत्यर्थः। भवतूप
दार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगमस्तथापि प्राणमानमेयसाद्यविवेकवाक्यता किं न स्यादत आह पदार्थानां चेति गुणप्राधान्य
योग्यपदार्थावगमे भवत्येकवाक्यतेत्यसहोक्रमणतद्ध्यादिभिः स्यात् तत्रावगतेर्वाक्यभेद इत्यर्थः। हेतुः पदार्थबोधो वा
क्यार्थबोधे अतएव ब्रह्मगुणः उद्देश्यत्वं वाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानं अतो न प्रतीतैकवाक्यत्वभंग इति त्रिविधोपासनमिति स्पष्टमि
मित्यादिना। ज्ञानशक्तिमती बुद्धिः क्रियाशक्तिमांश्च प्राणो यदि प्रत्यगात्मोपाधी भेदेन निर्दिष्टौ न नु जीवप्राणौ स्यातां अथ
कथं तर्हि प्राण एव प्रज्ञात्मेत्युपक्रम्योपास्यवेति तत्पोरूपास्यत्वनिर्देशाः भेदेनोक्ता यो वाक्यैकत्वभेदनिर्देशोऽत आहात ए
वेति न नु जीवप्राणब्रह्मणामुपास्यत्वेन यदि पूर्वः पक्षः कथं तर्हि जीवमुख्यप्राणलिंगात्स्तावता रूपपूर्वपक्षाभ
व्ये ब्रह्मपरत्वनिषेधोऽत आह न ब्रह्मलेति ब्रह्मवाक्यमेवेति ब्रह्मपरत्वनियमो नि…षिध्यत इत्यर्थः। एतत्सूत्र

कं॰प्र॰ पूर्वपक्ष भाष्यमेव प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वमुपपाद्य इति ... प्रज्ञेत्यादि भाष्यं तत्र प्राणांतरमा ... वार्थमाह प्राणांतरमिति मुख्य
प्राणस्थितेः स्थितेत्त इन्द्रियांते सत्त्वति ... इन्द्रियाणि एतत्स्वरूप पूर्वपक्षोपसंहार भाष्यं तस्मादित्यादि जीवमुख्यप्र
ाणयोरन्यतरउभौ वा प्रमीयमाणतां न ब्रह्मेति तदप्युपास्यत्वमपरतया नमति जीवेतिक्रम तरत्वपक्षउपक्रममात्रस्य
रइत्यर्थः ननु त्रयाणामुपासने कथमभाविति निर्दिश्यते अह ... तित्तु भयोः प्राप्तत्वीयंनिर्दिश्यते न ब्रह्मम
वत्यर्थः तर्हि नब्रह्मेति कथमतआह नच ... वेति एवमेता भूतामात्रा इति वाक्यस्यार्थतउपादानेन ब्रह्मलिंगस्या
९३ नेसंभवाचित्तिप्रदर्शकं जीवमुख्यप्राणलिंगस्यत्वेति द्वांत भाष्य दशानामित्यादित व्याचष्टे पंचेति। अतो भूतमा
त्राशब्दो ... मासाः भूतानि च मात्राश्चेति भूतानि पृथिव्यादीनि पंचमात्राः शब्दादयः सूक्ष्म भूतानि
पंचेति दशेत्यर्थः प्रज्ञामात्राणां चेति भाष्ये दशानामित्यनुषंजनीयं च शब्दादिसमभिव्याहारमाच्छे पंचबुद्धीन्द्रियाणि
ति पंचबुद्धयः इति पंचेन्द्रियजनिता बुद्धय इत्यर्थः अत्राविदं ... एवप्रज्ञा बुद्धयोभी यते शब्दादयश्चाश्रितिति
नेत्येवं कस्यात्र उपासायामित्रिविधत्वा ... वाक्यभेदइति ... भेत्यर्थः किमुपास्यत्रयविशिष्टं ब्रह्मविधीयतेउत
ब्रह्मविशिष्टमुपास्यत्रयं किं वा तदनुवादेन तत् ... उपास्यत्रयमिति नाघ इत्याह युक्तमिति न द्वितीयस्य ९३
सा॰२

पक्षास्वाक्यांतेभ्यस्त्वेति विशेषणस्य लक्षणः प्राप्तत्वान्न तद्विधिपरत्वोपपत्तिर्विधिरित्यर्थः तत्तत्जीमपक्षः प
रिशिष्यते तस्मात्तदन्यद्येतित दूषमतितमन्वेति स्वस्मान्नुवादेनोपाधान जिज्ञासावेकविशेषणावगतीकारादुपास
नानां परस्परमसंगानात्प्रत्यक्षपात्ति विधावस्यापातदसर्थः। छा। अत्र केचित्त्रकरणिके पिब्रह्मतोवौ [illegible] तर
वाक्यभेदेन श्रवणादिव यत्तादिवब्रह्मोपासनात्रयं विधेयमतएकवाक्यत्वेपिनानावाक्यत्वमविततु अपिच मैववाक्य
भेदः प्राणादित्रितयधर्मविशिष्टब्रह्मोपासनविधेरित्याहुस्तत्रपतः। अगत्या कल्प्य [illegible] रर्थत्वा वाक्यभेदोत्रिधा
रणे। इह च्छलातिरेकेणनापूर्वार्थावधारणरूपब्रह्मोपसंहारेकारदवेगतस्य वाक्यत्वे सर्वालत्व विवक्षया प्राणजीव
धर्मा अलिलिताः सर्वे निर्दिष्टाः इति शंकाते योजयित्वा सर्वस्मत्वं च तस्य विवाक्य [illegible] रूपमनुवदितुं नत्वेवंभूप
रिपाणमन्यतः प्राप्तमित्यन्यथाकल्पनावाद इत्या वाक्यभेदस्तत्र कल्पितः श्रवणादिविधिर्हि निषेधएवादिविधिर
पूर्वत्वाद्विषमः। अत्रत्रितयधर्मविशिष्टमेकमुपासनमिति तत्र इति नरसि। किंजीवप्राणौ स्वधर्मे विशेषणमु
ताभ्यां विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमिष्यते तस्मात्तेकतामनीवात्सर्वविशिष्टस्य विशिष्टब्रह्मोपासनां विधायपार्थिवके
जीवप्राणयोस्तद्धर्माणां च विशेषणविशेष्यभावो विशिष्टविशिष्टतामन्यास्तातीयत इति नायोजीवप्राण
योः स्वधर्मान्प्रति विशेष्यत्वं ब्रह्मप्रति विशेषणत्वमिति वैरूप्यात्तवरमः प्राणादीनां विप्रकीर्णत्वादेकवि

वे·के·श्वे शिष्टअतीसंयोगादिति॥ द्वियोदासम्पापत्तं देवो दासिः ध्यामग तंत्र सपुरवो नितिरौतिय यार्थ्यमावष्मतीति
हिरंते वाकंतन्मुखेयेयांतेऽन्मुखाः तेभ्योऽन्येऽसन्मुखाः शालाद्धकेभ्य श्रारण्यभ्यः श्रतित्वेवेतिप्रारा
शाद्धो अस्य परमात्मनोऽति त्वेब्राह्मणनाम्निं द्वियाणां तिः श्रेयसं जीवनादिपुरुषार्थः एवमेवेतादृति य श्रि
आदीति शब्दा हृयुक्ते द्वियेषु तनुमत्तानेकुच विषयत्वेना प्र्क्तिताः प्रज्ञावु उपोमात्राः दृंष्ट्रिमा प्रिष्व प्राणेप
९५ रमात्मम र्क्तिताति ने मिव द्विषमात्रा रवद्विं द्विप बुद्रुपः नामिव दात्मातान्वरिष्ठ इति प्राणाः किंत्वास्मा
त्मकः श्रेष्ठ इति क्रमेण तच्छेति वमादयो निर्दिष्टा रविषयः प्रजापतिं जग्मुः सत्त्रा तस्य दिमन्नुत्क्रांते इदं शरी
रं पाप्वेष्ट मिव भवति स श्रेष्ठ इति तश्रेति वागाद्यः क्रमेण उच्चक्रमुः तथापि शरीरमव्यग्र भवत्तत्प्राणोच्चिक्र
मिष्यामां शरीरकरणेष्वनवस्यामाप्नुवुत्स्तता नश्रेष्ठ मन्मान् चक्षुरादीन् श्रेष्ठः प्राण उवाच प्राणादिभि पं
चधात्मानं स्वविभज्यैतदिति त्रिधा विशेषणामित्युच्यमित्यर्थः वाति गच्छतीति वानवानमेव प्राणं वागतिं
धनयोः अस्थिरं शरीरमित्यर्थः तस्मादेत देवेति उच्छापयति शारीरादिकमित्यर्थः अथ पच्यतिमस्याः राम
जीवलक्षणाभ्यां प्रज्ञाप्ताः संबंधी निभूत्यासर्वाणि भूतानि तद्रूपत्वेन कल्पितानि वक्तृत्तप के भ
भवं ति अस्मा एकमंगंफलरूपं चेतन्म स्वविषयोपाधिना दूदुरे वितवतीतस्मा दुग्धाभ्याः प्रज्ञायाः उपरि वि ९५

षपत्वेनन्नामलकालाभ्यां तमात्राभ्यस्तस्य हंसप्रतिविहितं तु पदिष्टत्वेनेतन्म द्वाराव्यक्तरूपेऽद्रपुरुषत्वाभ्यासमाहप्रत्यया
द्वारावाचकरणं प्रतिकर्तृत्वाभ्यासमनुभ्यमतमाकरणेनसर्वाणिनामान्यात्रोतिवत्स्वत्वेनकर्मेंद्रियप्रवृत्तिर
पिहितत्वाधीनेति प्रकृता दोरज्जुकृतः तावाद्यतिभ्रान्तानिशब्दादयश्चाधिप्रवृत्तं प्रज्ञाशब्दइंद्रियमात्रापेक्षुपलक्ष्यति
इंद्रियेषुतज्जुकृतानेषु व दशाप्रज्ञामात्राइंद्रियसज्जुप्रज्ञा अविभक्तेषु प्रत्यग्राहकयोरमोभ्यायेक्तत्वाकृ
लितत्वमतोऽद्वैतेनतत्त्वमित्यर्थः। छ॥ इति श्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्य
भगवदमलानंदविरचिते वेदांतकल्पतरौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥१॥ छ॥ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेश
त्॥ प्रथमेपादे स्पष्टब्रह्मलिंगवाक्यान्युदाहरणानिद्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मलिंगानितत्रोक्त
प्रायशः सविशेषनिर्विशेषब्रह्मलिंगकवाक्यविषयत्वमावायोगात् द्वितीयविषयतयाद्यावांतरभेदः अधिक
रणलिंगान्तेतिमन्त्रित्वावर्णादन्यसिद्धिः सोऽधिकरणलिंगान्तः प्रपञ्च्यते रहस्त्वाभ्युपिरा ब्रह्मलि
गात्स्वब्रह्मपरतमामात्मेत्याः तामह केवलकथ्यामयोमयत्वादिलिंगेभ्योपिचेतनस्यशब्देवात्तिसर्वेप्र
त्विदब्रह्मोस्मिति चु वाक्यशेषस्थैव कमत्वादिब्रह्मलिंगं तत्कथं जीवपरत्वशंकावाक्यस्यात्तत्राह सू
वेपश्याभिप्रायमित्विति कर्तुमित्यादिवाक्येनेत्याहरभ्येत्यर्थः तत्त्वमितितिल्लय मित्यर्थः। तस्मिन्नन्निति

छां·प्र० ति तद्वत्तत्क्रतुर्भवंत स्प्रधानस्तन्मयः मनोमयत्वादीनां ब्रह्मत ब्रह्मनैरपेक्ष्यापेक्षत्वात्संशय
मा हत्वत्रेति। पादांतरत्वा देवनावांतरसंगतिः स्ववाक्योपात्तधर्मविशिष्टजीवोपास्ति नुवादेन शमवि
धिपरत्वान्न सर्वं खल्विति वाक्यमुपास्यसमर्पकमित्याह्लक्ष्यमिति प्रागप्रतीतायाः क्रतुप्रवक्तेः
कृप्यमुपास्तीतेस्यनुवादस्तत्राह तथा चेति। ननु संकल्पविधेरुपास्यसापेक्षत्वात् ब्रह्मणउपास्यत्व
मत आह एवं चेति। सापे[illegible]दोस्य गुण विंसमर्थ मा श्रुयवानायोगान्मनोमयत्वादिभिरेवापेक्षा स्पष्ट
८५ मित्यर्थः स्यादेतन्मनोमयत्वादिमत ब्रह्मैवास्तित्यत आह मनोमय लादिवेति उपनिषत्सिद्धत्वं कर्मस
रूपप्रकृतीतिसममावगतत्वं यदि न ब्रह्मोपास्यं किमर्थं तर्हि ब्रह्माभिधानमित्यत आह नचेति। हेतु
वन्निगद्यतइति तथोक्तः प्रकृतेर्गुणं होतीत्याम्नायते नहीति श्रुतं तत्र हेतोर्हि शब्दश्रुतेः लिंगैवलमे
णाप्रवृतं गादग्नेकरणत्वं प्रत्यर्थ होमे हेतुरूपदिष्टत्तथा चयथा दध्ना करणं दर्व्यादि तेन होतव्यमिति प्राप्ते
प्य पाक्रांति तत्र्पमाणोऽपम्भिर्हि होमकरणं तृतीयाश्रुतात्तागम्यते विधर्थ स्यच नसत्वेप्यतास्मात्स्वा राम
स्तुतिर्मात्र हेतोरिह शब्दश्रुतिरिति तन्न नहि सा दृष्टा दर्व्यादिना शाकमनुक्तं कत्सुमप्रशक्तं प्रसक्ता श्रावे
प्पतहिश्रुतिवत्तेनाहेतुवचनस्यानुपपत्तितानावदिलि हेतास्यानन्तरितेनापि साक्षादन्वयिस्ते श्र ८५

क॰ १।२। नेनस्मार्तोपि नरूपवाद्धिष्ठाना साधारणरूपज्ञाने सतिसमारोप्यमाणादि त्यर्थः। प्रकृतेधिष्ठानासाधारण्य
५६ रूपज्ञानमसंभावितमित्याह तस्मादिति। ननु यद्युक्तरीत्या मतो मदवाक्येपि प्रत्यक्षलिंगागमत्वातीतेनार्थिकं प्रत्यक्ष्यकाजं
क्षत्रविवरस्यानवसरइह चसर्वदिवलिंकं प्रत्यक्षलिंगवाक्येपि क्रमेण क्रतामितेवाह ननु नद्वासदोषोपि सर्वकल्पइ
त्यादि धर्मवत्र प्रसक्तानामित्यत आह एतदुपलक्षणत्वात्मनोपि भाष्यवयोरु धेमप्रादेनन कर्त्रैर्माया कु तः कि
नु पूर्वता नेत्राया नः विवक्षाभिधानमपि स्वातंत्र्यानिषेधार्थमित्याह तथा चेति। उपदेशेनफलेने ते भा
ष्यउपादाने नामपुषियग्रहोनंतत्पादोपलक्षणोपमतिः प्रयोगो विपक्षे रऽसाहानस्येति किं। किंचिन्ना तृकिंचन
न्निर्देश्यत्तमुद्देश्यत्वमनद्देश्यत्वेननिर्देश्यत्वमुपादेयत्वम् दृश्यस्य विवक्षितांग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहस्य
विवक्षायां तथा च समस्तादेरपि संमार्गप्रसंगः सचाप्युक्तः सम सादि करणे हि प्रकृतयागसंबंधिसोमा
धारत्वाविशेषेणग्रहपदस्योपलक्षणार्थत्वेन चमसानामपि संमार्गो मा भूदित्यसि द्धांतितं केवलसंमर्ग
स्यविधानोग्रामाद्युद्देश्यस्वभावतो ग्रहशब्देन समर्पितो न च चमसउपलक्षणार्थो ग्रहशब्दो ग्रहत्वागा
क्षेत्रे शप्रत्येसाधनत्वश्रुतेरंगग्रह्यतेन ल्पसमाप्त्यादौहि यवशेषु त्ववकोतराद्विभेदाभाक्तो हि श्रीद्रहो
तीत्वत्र व्रीहिशब्देयमयोपलक्षणार्थत्वयोर्पुरुरप्युक्तं तत्र ग्रहे क्षेत्र संमार्गो दृति। ननु यदि ग्रहउद्देश्यत्वेन वि
धिपरिग्रहीतत्वात्तर्हि तदेकत्वमपि पश्चेकत्ववद्विवक्षितं स्यादत आह तत्रोतेति। ग्रहगतैकत्वं
ग्रहोन्नत्वच्छेदकत्वेन रूपेण नाविवक्षितेप्युपकाराद्यपरूपनामतो तेत्यत्रोपादेयविशेषणत्वादेकत्व ५६

विवक्षा एकप्रसरता पाएकपशुविशिष्टयागविधिसंभवात् तुग्रहत्वैकत्वोद्देशेन संमार्गविधावुद्देश्यमानयोः परस्प
रमसंबंधात् ग्रहएवोद्देश्य नपर्यवसाना च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिः ग्रहान् संमार्ष्टीति चैकस्मिंनितोस्य वाक्यमे
रइत्यर्थः। वेदेपुणादेयत्वेनाभिमते विवक्षितमित्यादि भाष्यविवक्षितार्थविवक्षित शब्दनिर्दिष्टेष्ठानिष्ठे योग्यतावि
त्याहेष्टानिष्टे चेति कोगुणइतिरूमाष्याक्षेपाह त्याहतदिदमितिजीवस्यब्रह्मणा भेदाभेदौ सोमुपपत्तेः सुपपन्ने
रात्रेऽपि योगमाश्रयाह नतावदिति भेदाभेदयोरन्यतरस्य बाधे स्थितेविनिगमनामाह तत्रेति। चेदनानापि प्रोक्तेरद्वैतत
त्वमितिकुतः सत्यद्वादिविरोधादत आह द्वैतग्राहिप्रत्यक्षेति। विधिमात्रस्य प्रामाण्यात्प्रत्यक्षस्य तत्पूर्वकत्वाच्चान्येषा द्वैतसत्तामात्रेन तु प्रामर्षीकृतं तेल ६
मित्यर्थः। नतु प्राधान्यात्सैवं द्वैतेनाधनात्। तस्माज्जीवभेदाप्रमितेः स्वरूपानुपपत्तिरित्याह तत्रापि चौपाधिकभेदा
नुवादित्वेन भेदश्रुतीनां स्वार्थत्वसंबंधोपपत्तिमाह नात्यंतविरोधिति। इशादृशो चेति। अविद्यावच्छिन्नानामित्यर्थः। कान्ता
दित्वेनेति। जीवाविद्यायोबीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन जीवानित्यत्वंस्यात्तस्मादुत्तरोत्तरजीवाभिव्यक्त्यंतःपूर्वपूर्व
प्रमितिर्विर्तकत्वमात्रोक्तमनादिस्त्वविद्याजीवोपाधिर्देवतादिकरणेन व्युत्पते। अनादिजीवाविद्ययोरितरेता
रतेत्रत्वसविधात्सेवं धर्मोदिना विरुद्धं स्वाश्रितत्वविद्याश्रिततेजीवस्याज्ञाश्रयत्वे चेकिंमतउत्पतिरि ति
श्रितेवृद्धैकत्वेनस्यात्वात् समस्येदेव तानवतप्रोक्तत्पत्तिरनादित्वाहा। जगतीति सुतजीवस्वस्य तज्ञतुल्यादविद्या
याः तथापि विभक्तं पारमाधिकोहवत्स्वाश्रिताश्रितत्वविरुद्धमितिचेन्न स्वाश्रिताश्रितत्वस्य कल्पितप्रमितावं

क.१.२.१ विरोधात्सूर्मितो व्याप्यात्तस्माद्व्यापकविरोधस्तु प्रसंजनत्वादप्रतिबन्धे कुण्डबदरवदाधारेतराभावो जीवादिष्वे
रमत्त्वाद्वस्तुष्वावच्छेदकत्वं तत्रेतरेतराश्रयो समासप्रमेयादिषु तुल्य इत्युदाहरणं ॥ अधिष्ठाने विवर्त्तनात्मान्तर्यो
ब्रह्मशुक्तिवत् जीवो भवत्वविद्यानामिति सर्वमनाकुलमिति श्लोकः ॥ न वै शेष्यादिति सूत्रे प्रकृतिप्रयोगो देवेष्व
सिद्धो मत्वप्रयोगो ऽतिशायनद्योतनाय तमेवाह तथाहीति ॥ अनेनात्मा यस्य भावः मत्वर्थो न त्वविवेको यस्य क्रतुरा
वहत्यर्थः ॥ क्रतावकाशं तु यस्य स्मरतुरुपकेवल तमेव नामिश्रधूतवत्त्वादि विरोधाद्ब्रह्मरितादिति पूर्वे
मन्त्रमकाशितोपपयावान् यस्यावेदस्य मन्त्रस्तद्धितः कोवेदयत्र सो ज्ञाता कारणरूपोपपत्तेनेतनिर्विशेषमात्मा न
कोवेदेत्यर्थः ॥ पूर्वाधिकरणान्ते परमेश्वरस्य भोक्तृत्वोक्तेरिह चेसोतेतिसंगतिर्विषयवाक्ये ऽन्तरश्रवणाद्धे
तिसत्त्वापोगमाशोवाहात्रचेति भोक्तृत्वलक्षणमतत्वं नाग्नेः परमात्मनः कथ्यसंशयः इत्याशंक्याह
तत्त्वेवेति ॥ यदा भोक्तृत्वमतत्त्वं तदा न परमात्मनः पोकेत्याह नच मत्स्वतस्यापीति ॥ नप्रोरन्तइति जीवात्मनो भो
क्तृत्वमतिपादनात् ब्रह्मपरमात्मनो भोक्तृत्वार्थः ॥ फलितमाह तस्मादिति ॥ प्रसिद्धवत्त्वादिनिर्देशाद्भोक्तृत्वमत्रारिहन
निश्चितमपि तु जीवपूर्वपक्षवादिनोपसाध्यमित्यर्थापद्दिकारे ॥ ननु जीवस्यकर्षं ब्रह्मत्वाद्भिभोक्तृत्वं
प्रत्यपादिपरासाध्यते ऽत आह प्रसिद्धवत्त्वादिश्चेति ॥ शरीरे भोग्यतनं ... कस्यचिद्भोग्यपदिन भोक्तृ
त्वात्संशयः कुतस्त्वौ तत्राह आहपविति ॥ अत एव पूर्वं मुक्तसंशय मित्युक्तमत्र च भवति संशय इत्युक्तं भोक्तृ ४७

न च नायोतिदिश्यसन्दिग्धवाक्यात्... सर्वत्र ... शरीर ... ततः

ह्यानुतिष्ठेनुवादत्वाप्यपास्सिद्धत्वात्संगमहेतु नविधिरपूर्वार्थत्वादिति ॥ तन्मात्र इति पाठः शारीरस्य स्वेनैव हृष्टो
हि विग्रह इत्यशारं तर्गर्भितसर्वनामार्थं वान्सर्वं तामवसमनिहिताल्पे विद्वतिसमानः सन्निहितस्यैव परामर्शं तेते
सर्वनामव्यक्तिर्ब्रह्मोपास्यत्वेमानसुक्तानु तर्हि स्ववाक्यस्थेन मनोमयेइति मयट्चैनाकांक्षाप्रांगिरत
वाह तद्धितार्था यदि ॥ सोऽपिविकारमानुर्यादिसाधारणत्वे नसामान्यमतो नाकांक्षां वैराग्यकः सन्दिग्ध
त्वात्फलितमाह तस्मादिति ॥ अन्यपरादपि शमस्तुतिपरादपीति ॥ ब्रह्मोपादानेवाक्यशेषस्यान्ते प्रमाणेऽज्ञात्वे
माहतथापवेति ॥ तदभिधानेसमासाभिधानं भवति तविदं इत्येतच्चाशेतनमनोमयपदमिति ॥ एवमनो म
यशब्दो जीवएवनिविशेष्ये मयवार्थो ननुब्रह्मणि तस्यमनआदिविरहप्रतिपादनादिस्वेतज्ञ नपुंसकं तु मो न मुक्त
मतआह तस्यापीति ॥ विकारणे जे सोविकारविशेषणं ॥ जीवानामित्यर्थ ॥ विकारत्वं जीवानामवधे
हापेक्षायदि जीवादानावृत्तः मनोमयत्वं तर्हि जीवएव मनोमयपदं मुख्यमिति तदेव समासाकांक्षा
माः यदि पुरकमिति शेषेत्तस्मादेतदिति ॥ सबलाबलविवेकार्थं दोषाभोगं करोति तदेतदिति ॥ आदिष्टा
ब्रह्मलिंगेः सर्वकर्मत्वादिभिः स्मरभिन्नजीवानां तद्धतपक्षेफलितमाह तथाच जीवस्येति ॥ वस्तुतो
ज्ञेयो भिन्नस्यापि जीवस्याविद्धिन्नतयानब्रह्मधर्मवत्तात् सर्वव्यत्वात् जीवलिंगेषु तद्विजीवलिं
गनिदिशिप्रद्वेलो भ्रमाह तथाच ब्रह्मलिंगानामिति ॥ ज्ञानप्रमाने वसमारोप्यकश्चेपाधिक्षत्वाविष
यो रूपवान्द्रभवेत्तस्मात्प्रमानेतेनसमारोपकालेपिसत्वाद्धि यपरस्यानुरूपेणसाधारणेनतापमी

क॰ ११२॥ हान्वनिवक्ति स्वर्गपिका उक्तार्थविशेषानवगमादित्यर्थः। मायोपाधेः परस्यास्तित्वं हत्वा लभितव्याह तथावेति॥ ऋतं
गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्॥ लक्षणप्रापि बदपिबतोः पिबन्ताविति निर्देशोपपत्तेः प्रवेशि इति तच्छायाद्वे
९८ बात्मस्य निर्विषयत्वप्रसंगात् छायाप्रायो गमाशंकाहो तस्मिन्कस्मोति॥ अयं छायातपौ पिबन्ताविति ज्ञास्यमु
रव्यमर्थं मे तस्मिन्कमवाप्यं मन्यते प्राकृतस्वपरोक्षि विषयत्वं च वा कास्य पृष्ठोत्तरेक त्वपिन्न तद्इति मन्य
ते तस्माद्देय इत्यर्थः। लक्षणं वक्ति गुहाप्रत्ययो गमाह आघातो त्यादिना॥ आमेपातातो पद्दि रणो नशक्तो
कात्वात्पितुं चेत्तर्हि बुद्धिजीवौ जीवपरौ वात्मानेत्याह गुहां इत्यादिना॥ स्वशरीरूपदधातीति समाम्नायेक
यात्रुवतपात्राज्ञाय्यपीत तिसमिन्तुवत ब्रह्मलोकस्यैपतेत्यादयः स्वष्ठ्याः सप्तिमंत्राको मातातत्र स्वशीर
परष्या तीति यदि सप्तिमंत्रकेषु कानामुपघाने विधानं तर्हीष्टिकास्वरूपस्य सप्तिमंत्रकत्वविशेषणस्या
घापय नवगमात्सवी एवं सप्तिमंत्रकास्तत्र सप्तिपदगृहीतमंत्राणामानर्थक्यं स्यात्तस्मात् भवेदिति सप्तिशब्दः
स्वष्ठ्यसप्तिसमुदायं लक्षयित्वा तत्समुदायिनः सर्वमंत्रालक्षयत्येवमत्रापि पिबशब्दः स्वार्थेसापिबतं
सपित्वं पिबदपिबत्समुदायमिति याव तेलक्षयं स्वार्थं पिबंतमजहदितरेतरयोगलक्षणं समुदा
यं प्रति समुदायिभूतपिबदपिबत्सरो भवति न पिबत्येव वर्तते नापि लक्षणा गाशब्दवत्स्वार्थंत्य
जेदित्यर्थः॥ ११ ऋतं न्वेति सत्यमवश्यभुवत्वं प्रकृतिकृतपिबतिः सप्तिन्यायेनेनेपाने लक्षयतीत्यर्थः। नयाय
बुद्धिरेत्र ज्ञपदोत्र बुद्धेः महतिर्गरण्यासत्यपत्तुबुद्धिजीवगतं कर्तृकरणसाधारणं कारकत्वमात्रं लक्षय
९८

तीत्याहेवमिति॥ अत्रनुवीजरपदबोर्ल्दहणासामान्तोपायः। प्रवृत्तौ ब्रह्मलिङ्गात्मा दस्यसन्निहितमत्पुपदानुसारेणनित्य
त्वपरत्वदिहापि पिबशब्दस्य सन्निहितगुहाप्रविष्टादिपदानुसाराद्बुद्धिरेत्रदूपरत्वमित्याहनिपतेति। अस्य जीवस्यैष्टि
तीप्रतातिन्नाधारतामात्रुसस्वैवनद्धिवेतनत्वात्स्वकर्षं नेतुमुद्घातसाक्षत्वेतनेतेनविसदृशाद्विलाहरंतया
नैनैति॥ ननु सन्निहितगुहाप्रविष्टहातुर्णद्विती पाकिं नस्यादताआहमपममिति। बचनविरोध इति॥ अज्ञी
लस्यमुख्यकर्तृत्वं भवेकरणेकर्तृत्वोपचारोनयुक्तइतिन्यायस्य बुद्धिजीवपरत्वेन मंत्रव्याख्यापकवृत्तिराह
विरोधेन्याभासत्वमित्यर्थः। आधेयसतेन्यायात्रुति येतनस्याद्देत्रत्तस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मिसत्वभावता वस्यामीतिस्पष्ट
तिः प्रवृत्तेति भाष्यमुपपादयत्नर्थमाह नन्त्विति॥ गुहेरन्यायेजीवः सोऽनन्यसंभोक्ता ब्रह्मसिसलभिपस्य एवं नवमाकाने पूर्व कार्यप्रतिसंकाभि भवनता।
तौ त्यर्थः॥ अस्मिन्त्वाकोऽर्थस्वपमेनरूपितिरनुप्रपाशं कतेनेतामाह महीति॥ चिति ह्य पाचित्वातिबिंवतदप्र
त्येति। स्वकृतस्य कर्मणः ऋतं सत्य मवश्यं भाविन्वात्फलं पिबंताविति संबंधः॥ लोके शरीरे गुहां गुहायां बुद्धौ
परमेबाह्याकाशापेक्षया प्रकृष्टेहार्देनभसि परस्य ब्रह्मणो र्द्धस्थाने त्रिर्णाचिकेतो नाचिकेताग्नयो ये तपोक्ताः
तेरुद्ध रीमिलिताः॥ ग्रहणः स्वतोपपारूक्षतितपानु प्रविष्टकृतात्माः गुहाहितं तु इत्यपि तंगव्हरेष्ठं पुराणं
र्णपिसंकरेतिष्ठतीति तथोक्ताः पुरापुण्यं चिरं तनं निर्विप्रसन्न वस्यातीमानिमनसोबोधनमगत्य वीपोगम्यस्य
धिगमेनसात्मामत्वादेसाहात्य लक्ष्मुकृचक्षुस्पर्शोति है स्वपर्योसाक्षात्स्व प्रोतेसुयुक्तो सर्वदासहयुक्तौ
सरवायो समानत्वयोस्वप्रकाशत्वात् समानमेकमुखेपलोकृदं शरीरं परिषस्वजाते ते योरन्यः एकः पिप्पलं

क.प.२.१ सफले संसारस्याभ्युपगमेन कथं चिलाल्लसाने इत्यत आह इति नकस्यचित् सामर्थ्याहंदीन इति संभावनानीशानुष्ठानेकैर्ण
तस्मीर्तैः सेवितमन्त्रं यं नवितलेदः तामीरं यदा प्रकृति यं पंच माहिमा ने विभक्ति मायामयी मस्ते देति पदा परपति
तदा वीतशोको भवति ॥ कोनाम ३ प्रश्नो ॥ तत्र दर्शनस्य लोकिकत्वे शास्त्रीयत्वाभ्यां संशयः। इयं चस्सविशिष्ट
५८ लिप्रकरणेनासीति कत्वा चिंता यस्माद्वन्द्युस्मादः सर्वनामार्थः स्वमनो यद्वद्धितायां वरनको दिग्यः दृश्यते
इत्यस्य प्रतिबिंबनिश्रायकत्वादित्याह तद्ब्रह्म इति ॥ ३ अनेकमेव शाङ्की यत्न नेत्रसंगतिश्रोता। एवं भ्लोके विभज्यते
नतमिति। कनीनिकाद्वितारके किल वर्त्तकत्वेन वा सप्तेन नियमनियामकत्वे चेकर्मं तर्हि गमिनिर्गति
न दृश्यतीति शेषो भूरः कृतो हृतभाता नाप्यचिविता बाधको तरेति ॥ भजनवस्थिते रसंभवा दुरिति च शाद्भक्तिनिबा
धकान्तरदर्शनाय चेत्यर्थः। नन्वहिरणी त्वाधारनिर्देशान्नौ वेदवेतो किंनस्मामकत्वाहां तत्र कुमेनि। यत एषइत्या
देः प्रयत्नकृतस्यापिसापेक्षत्वान्नबाह्येषत्समप्यकत्वमित्याहानिष्पन्नेति। प एव इति कोनाकः प्रकृतिः॥
यइत्येषइति च सर्वनामनीविशेष्यापेक्षतात्सवत्तो निष्पन्नाभिधाने कनिष्पन्नमपर्यवसितमभिधाने प्र
योक्तातया तेहि सन्निहित पुरुषादिपदस्यार्थं विशेष्यं प्राप्याभूधातोर्वाचके भवेत्तो किमतो कस्मात्सन्निहि
तास्मीति ॥ कुतस्तर्ह्यस्य सर्वनाम्नोपि स्याप्रयोक्ता चाह्वबते त्यर्थः॥ स्वरसतइति ॥ अनेन प्रथमानिर्देशोजना
त्मेश्वरादिना। व्यावृत्तं चेत्यर्थः॥ अधिकरणावसानभाष्येत्यर्थः। तदुपादत्तेसिद्धवदिति। तद्व्यावृत्तिवि
दुपपति विदुषो विषये तेन निष्पाद्यशास्त्रोपलब्धिस्मापरो हताविभक्तं स्यादितिज्ञायते इत्यर्थः। ३ प्रकारे नि ५८

भाष्येकानेकमध्येपाठे
तद्वद्भूतइत्यादि
नाभाव्यत्वेस्थिते

तेति ॥ अस्यत्वेत्यर्थः। वनितादिभोक्तृत्वेपि संहर्तृत्वाभावात्॥ अन्यत्वस्य भोक्तृत्मकत्वप्रसाधनेन सर्वाहृमुपपादयत्यो दन
स्येति। ओदनस्य भोग्यत्वात्प्रयंभोक्तृत्वप्रतीतिरित्यत्र संबंधात्मभार्ती विलाको नहि मुख्य ओदनो ब्रह्म हात्रेनचो
पचदिते दनं तभोक्तृत्वप्रतीतिर्यदाहउ पूर्ववति रोभ्यतमेदा ऊपकमिष्यते अल्पकारोके प[redacted]कारण्या. कठवल्ली
केवेरपमृति तत्रोच्यते ओदनमोक्तृनौदनयो ब्रह्म हात्र पोरो द नवेन रूपकमवकल्पते यथा यस्य म
याविनौद मगाः परनरपतपद्वत्वके हत्रियादवप्रतीयते न ओत्रियः कश्चिद्ब्राह्मणादव्यहेति॥ ननु
सत्वयेजीवनाशान्नापमजलमत आह संहारेति। संस्कार ३ प लद्दान्यानिप्यामाः। अविक्रियस्य परस्मा
त्मनः संहर्तृत्वायोगादग्निरेवसंहर्त्तेत्याह यदित्विति॥ तवापि भाक्त ओदनशब्दः समभावीत्याह नतहीति॥
कस्तर्ह्योदनस्तत्राह अपि त्विति ॥ ओदन इत्यनुषंगः। अपिचौदनपादस्य लोकिकस्य सान्निहितमृत्यु
पसेचनपदानु सारेणौदनगतविनाशित्वलक्षणधर्मलक्षणार्थत्वा दुपलक्षणेपलक्षितजगद्विनाश
कर्त्तेश्वरः प्रतीयते न जीवइत्याह न चेत्यादिना। यद्वा यथौदनपदात्यार्थं भोक्तृमातीतितत्राह नचौदनप
दादित्यादिना। ओदनपदस्य भक्तृवाचिनो भोग्यमात्रपरत्वे न तथापि न यच नत्त्वहत्या अपरत्वेन
तु त्वाकृत्स्नहत्रमत्युक्तितीनो न संकोच इत्यर्थः॥ यादमत्यु पदादिनाशिवस्तु विवक्षाकर्मं तर्हि अत्र
हात्रग्रहणमत आह प्राणिविति ॥ ननु ब्रह्महात्राभ्यामितरव्यावृत्त्यर्थत्वे नाकस्यकिं न स्यादत आ
हा नमित त्वेरिति ॥ पंच पंचनरवा होहि मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंख्या फलं तथा चानपनिवृत्तिरि ना

ब्र॰ सू॰ (पू॰ १) गर्भे कृतेऽस्महाप्रतते अत्राग्निरुद्धि ईश्वतात्योगिनः सर्वे अहङ्कारादयोऽपि देवताः॥ अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदे
शात्॥ शरीरस्य नियंतृत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयः। पूर्वत्र स्थाननिर्देशोपपादनाय पृथिव्यादिस्थाननिर्देश
१०० दृष्टांतितः तस्मात्प्रक्षेपेण संगतिः। अत्र शरीरः प्रमात्मा नांतर्यामी स्वरूपवत्। ननु स्वशरीरनियंतृत्वाद्यादीनां तररर
हितेतदृशिग्रन्नेकांतिकता अतआह स्वकर्मेति। न तु नियम्यातिरिक्तशरीररहितत्वे हेतुः किं तु शरीरेणाभो
क्तृत्वेनान्यथानुपपत्त्या तु स्वकर्मजदेहेन तादृक्संबंधवानेवेतं देहं तेन कारणेनानुबंधः वा स्थादिनियच्छतीदृ
तेन व्यभिचार इत्यर्थः। अचेतनत्वमुपाधिमाशंक्य मुक्तचेतनेसाध्यव्यत्वपाधेरभावात् साध्याव्याप्ति
मभिप्रेत्याह अव्वतीति नियमने शरीरेण न चेत्तनमात्रसम्मुक्ते तदभावादित्यर्थः॥ विपक्षे दंडमाह नहा
ति ननु जन्मादिसूत्रे उभयकारणप्रतिपादनात् नियंतृत्वं किं कृतमतआह तदनेनेति पादरोषपाज्जीवाद्वेति
अंतर्यामीति वह्नपमाणेन संबंधः। पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति। किं सशरीरत्वेपि तेनानियंतृत्वाभावः नियम्
यातिरिक्तदेहरहितत्वे वा देहसंबंधाभावे वा देहे भोक्तृत्वाभावे वा नाद्य इत्याह देहेति। देहादेनिर्दिष्टत्वात्स्वा
मीतरत्वादिर्नु द्वितीयोऽस्येत्युक्तरूपवात तस्माज्जीवात्मैव तु प्रसंहारस्य जीवात्मापरामर्शः। अत्रस्य स्वदेहादि
नियमनेन देहाद्यंतरमतोनैकांतिकेत्यर्थः। द्वितीये शंकते तदिति। परस्यापि देहासंबंधोऽसिद्ध इत्याह तद
विध्येति तद्विषयत्वात् अविद्यापास्तदविद्यातत्त्वतीयेतु सोपाधिकत्वेन मुक्तस्य परमेदेनापवेशात्वाविसाध्याव्या
नाधवृति प्तिः। अतीतकालतो वाह अतीति। पदवादिजीवस्य नियंतृत्वेनाभ्युपगमेनवास्यपीतिः तत्राह न चेति अंतर्यामीपाधि १००

कस्य त्वनौपाधिकेश्वरनियमनत्वमभ्युपगतं नानुपहितेश्वरस्य नियंतृत्वे तरामभ्युप ~~[illegible]~~ पार
कमित्यर्थः। जीवपरमेश्वरात्माभेदैकपत्नौ किं कर्वैदिकव्यवहारेतअत्राह विद्याकल्पितेति॥ एवं चेति जीवात्मोऽवहत्वा
न्नियम्याधिदेवादिषु प्रत्यभिज्ञानस्यादित्यर्थः। एकत्वेऽप्यभिमानमेकत्वं च नस्मृतिमाहैकवचनमिति अभेदपीति॥
औपाधिकभेदाभावेपीत्यर्थः॥ अधिकरणेन प्रकृतमनुबध्नाति न केवलं न किंचिल्लोक इत्यस्याधिकाद्यं तदृशिं मजते पृथिव्या
दिति। यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्युपक्रम्य मोक्षादिनपाठेत्तनापिसन्निविष्ठन्नित्यं तेशारीरस्योभयपि तस्त्रपातनि
काभाष्यकर्तृरीत्यात्मनीत्यर्थः॥ लौकिकेकर्तरि द्वित्येकार्यकारणसंघाते दर्शनादिरूपविरोधादित्याहात्म
नीति॥ पृथिव्यां तिष्ठन्नंतर्यामीत्युक्तो पृथिव्यवयवस्याः नवघविनोंतर्यामित्वस्यानुनिवृत्त्यर्थं तरस्तीति पृथि
वीदेवंत्र पैरेवकारणायन वेदेति सनदहमस्मि पृथिवीति वेदनियमस्तु एकत्वेनांतर्यामित्वेन देहेनोनदृत्याह
स्येति॥ अप्रतर्क्यातर्कविषयः। अविनिर्दितमप्रमाणाविषयः अनवस्थितः द्वेषप्रसुप्तमिव॥ अदृश्यत्वादिगुण
को धर्मोक्तेः॥ अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदर्शनात्संशयः पूर्वत्र दृष्टत्वादिश्रवणेन प्रधानमंतर्यामीत्युक्तम्
हतदस्रवणात्तदूरं प्रधानमिति भाष्योक्तेव संगतिः। पूर्वपक्षमाह परिणामइति। योनिशब्दो निमित्तं चेह
मादित्यर्थस्मात्तहा ॥ न विलक्षणत्वाद्द्रव्यतत्त्वपरिणाममतोभूत्वाचितं तथापरिणतमस्मात्कूप्यपयोनिमिति
राकरिष्यतेऽन्तर्विवर्तेनास्त्यपूर्वेः परिणामकृतत्वात्तदहान्नुदितः। अतएव निर्गुणापरिणाममानत्वाद्
वर्तमानत्वाद्दुः संमतं नदित्यर्थः॥ ननु परिणामिनः कथमक्षरशब्दवाच्यत्वं मतत्वाहस्वविकारानिति।

का० १०२

१०१ क्व नुमानयोर्वीजमाशंक्याह यद्वा इति । अस्मदुक्तविशेषणात्परादिति सामानाधिकरण्यं । तामसत्वेति ॥ शब्दरूपो बीजम
धिष्ठानमात्मतद्विषयतया तस्याधिष्ठानत्वेन महत्कारित्वेन शक्तिभूतं भूतानां सूक्ष्मं कारणं तस्मिन्ब्रह्मदेह
भाष्यस्य प्रधानशब्दव्याख्यानेपादि ॥ प्रधीयत इति प्रधीयत इत्यर्थः । अचेतनानामिति भाष्यं न प्राप्तदर्शनमात्रे
परमितपाल्सा अप्येति ॥ ननु न चेतस्मात्तीमिति प्राच्याधिकरणे प्रधानं दूषितं दृष्टत्वाच्च संभवन्यायस्य साम्याद्दूषि
तं न भव्याख्यातं दूषितं प्रायायामिति तत्रैकानपुक्तासधानेत्व प्रमाणिकत्वमाधिक्यमिति शंकते स्यादेतदिति ॥ बाध
केष्वष्टत्वादि । इंद्रत्वादि चिंतयाप्य पुनरुक्तिमाहते नेति ॥ उपचर्यते ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेनेत्युक्तं । उपचारे नि
मित्तमाह अविद्येति । अविद्याप्रत्याविषयीकृतत्वेन तदाश्रयइति तयोक्तं । द्वितीयपक्षे कद्रूती याद्वंद्व्याचष्टे
पोतिसन्निति नेतन परत्वे वा कस्य ब्रह्मपरत्वं तु निर्विवादमिति पूर्वपक्षाभावमाशंक्याह ब्रह्मेवेति ॥ यद्यपि महत
रात्परस्य सर्वतत्त्वमहत्तरं तु प्रधानमिति तन्नेत्याह हात्मरस्येति ॥ महत्तयो निमित्तपदत्वात्स्य जगद्योनि भाव
मुक्त्वाय । सर्वतः इत्युपक्रम्य तस्मान्नाम रूपादि जायत इति जगद्योनिमावदुच्यते उपादान प्रायपाठ अप
चया न निमित्तार्थत्वं तत्रोपादानत्वस्फुटं यस्मिन्न् लिंगे ने कवा कर्मत्व समति वा समप्रमाणात सर्वज्ञत्वं भूतयो
निरित्यर्थः । विमतयोगिर्यदुक्तं तत्सर्वं निरुक्ते वेदितिविधीयते ॥ यदक्षरशब्दवाच्य भूतयोने सर्वज्ञत्वक
पं तर्हि सर्वज्ञस्याक्षरात्परत्वमुक्तं तत्राहाक्षरादिति ॥ यद्यस्मादर्थे ॥ न चाक्षरशब्दस्य प्रत्यभिज्ञातु तयोनिरेवा ना
क्षरादिति निर्दिष्टेति वाच्यं प्रथमस्कन्धे य । सर्वज्ञ इति वाक्ये सर्वज्ञस्याक्षरपुरुषादानत्प्रत्यभिज्ञेयास्याः वा १०१

मितामाह हस्तायेति ॥ एतेसंयद्वाम इत्याचक्षते ॥ एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयंतीति श्रुतिमीश्वरस्य फलभोक्तृत्व
प्रसंगव्यावर्तनेन व्याचष्टे वननीयानीति ॥ नीवान्कृतिसंगच्छमानानि यानि वामानि तानि येन हेतुना संगच्छं
ते स संयद्वाम एते हीत्यसौ तेनिमित्तीकृत्येत्यर्थः ॥ एष उ एव वामनीरित्यस्यार्थमाह सर्वेति संयद्वामत्व
फलोपाय कर्तृत्वमात्रे वामनीत्वं फलप्रापकत्वमिति भेदः ॥ एकस्यानन्तिमप्रमः स्यानां तरात्मा प्रकर्तं । कर्म
त्वस्य योगेनेकाम त्वं तत्स्याद्यतेका मल्लायतः इन्नमानसंपरितमहमानसंग यद्यपि । अग्निरिति उपकोशल
गार्हपत्यो नुशास्ति स पृथिव्यग्निरन्नमादित्यइतीमामे तत्स्यान्तवय एषोऽहमादित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मी
ति । तथान्वाहार्यपचनोनुशशास्ता पोदिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इति सम्प्रत्न वोयमेष चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽह
मस्मीति तथाहवनीयोनुशशास सप्राणआकाशो द्यौर्विद्युदिति सम्प्रत्न नवोयमेष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽ
हमस्मीति ॥ न चैतत्पतीकत्वमिति ॥ एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या च कस्त्वं ब्रह्मेति विद्यापाकत्वाविद्यात्वेन प्रका
मरीदित्यर्थः ॥ सा ब्यगतसामयपदार्थमाह लोकिक इत्येति ॥ विशेषणानि विशेष्यमावोर्यो यो शब्दप्रयोगसामा
नाधिकरण्यं तयाच त्राणा यो गमाशंक्याह तदर्थयोरिति सुरवस्यवाचकः शब्दः सुखवरादः किंचिदपि कर्मिति
अदितिस्यात्ते संपद्यमादिगुणकं तेन परं पित्वे त्यर्थः । हीरां लक्ष्यार्थवान् उपपद्यते प्रत्यक्षयत्नतः ॥ तेनकर्तीति ब्रह्मा
न्यापावर्तितं उसौ कनोतीत्याव कर्मो मनुष्यलोकं उच्यतेइत्यर्थः । अर्पायातरेसोरेति ॥ आत्मा नेत्रगतः स्वर्यं तपश्चादि
ना महान्विष्याह मस्मीति विदितात मौमि अपेते आमु वंति एतत्त पौरुष्यं ब्रह्मसमाप्यानां व्यपिभूतानो हिरण्य

क॰प्र॰ २॥ ऽमलपरमित्यादौ रूपन्यासादग्निर्मूर्धा इत्यादिश्रुतीनां बाधः स्यात्तात्स्मकरणमूली यस्य स्यादित्याह नैतदेवमिति। प
करणमात्रे सोऽर्थः॥ एवं च हृदयं विश्वमस्य स्यादेव सर्वभूतान्तरात्मेति चात्रैतत्सर्वनाम सन्निहितं तत्र विग्रह

१०२ वेते गृहीतो न भूतयोनिर्मितो। लिंगनिरूढं मकरणे सन्निधिर्विजयत इत्याह सिद्धेवेति॥ पुरुष एवेदमित्यादि
सर्वं रूपत्वोपन्यासोऽपि पुरुषश्रुतिः सर्वस्य वा तु तस्य सन्निहितत्वतरत्वात्तत्राह नेत्यादि॥ सन्निधेः स्थी
यरणस्य बलीयस्त्वात्स्वं वा बाधकलिंगाभावाच्चेत्यर्थः। उदाहरणमित्यादि तां तन्त्रन्जाते संहरतीत्व सतो
जीवतः येन ज्ञानेनाहं रूपं यत्तो विभिन्नविद्या मुपसन्नाय उक्तवांश्च मूर्तामा सर्वविद्या येष वक्तव्यादिषु
न विषयत्वात्सर्वविषयप्रतिष्ठा कर्मनिर्मिता लोका न्सर्वीक्ष्य कर्मणोऽत्रालोके निर्वेदमायात्कुर्यादित्यर्थः॥ गुरु
रिति वाक्यशेषाद्गुरुत्वहेतुमाहे हेतुं सारेणाकृतो लोको नास्ति किं कृतेन कर्मणेत्यध्यवहारः जानीते कृतज्ञा
नार्थं विद्या ब्रह्मनि मकारान्ते भवोदिव्यः। बाह्याभ्यन्तरस्य हितः सर्वाणि पावनः। क्रियाविज्ञानशक्ति
मानः प्राणरहितः वाक्सिद्धिपतिषेधो मुपलक्षितः। अत एव शुभ्रः शुद्धः अग्निर्द्यौः अग्निर्वा द्युलोको
यो नाम ग्निरादित्यश्च ते। अस्य मूर्धा अस्य दिशः श्रोत्रे सर्वं धः प्रस्येत्यर्थः अस्य पादः दिशः विवृता उद्धृता इति ताः जसि
श्रोत्रे वेदा यस्य वाक् वायुः प्राणः विश्वं यस्य हृदयं मनः अन्तःकरणमस्य स्व त्वादिद्रिस्वस्य पादकृते एव
पृथिवी यस्य जाता एष सर्वभूतगतं कारणं समाश्रित यास सर्वभूतान्तरात्मा एतस्माज्जायत इत्यनुषंगः प्रा
स्मात्तस्मात्मनोऽग्निर्मूर्धा द्युलोको मूर्धा तेय स्य सूर्ये मतिः अग्निर्वा द्युलोकोऽग्निस्तस्मादित्येव समि १०२

इति श्रुतेः। रूपस्य कर्त्तृत्वे ब्रह्मलिंगम्॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥ अत्र वैश्वानरः किं मनात्मा किं वा ब्रह्म
आत्मत्वे जाठरोऽन्यो वाऽस्य आत्मत्वे जीवः परो वेति संशयः। सार्वात्म्यरूपोपन्यासाद्ब्रह्म लिंगविरोधात्। जाठ
रादिवन्नैकं रूपोकात्तस्य निरस्यते॥ कोन आत्मेत्युदाहरणमाप्य छान्दोग्यवाक्यादिपकाप्यनुसंधानेन व्या
चष्टे प्राचीनशालं दयादिनाः। उद्दालकोपपलब्धयते जनइतिः श्रुतिनामैव आत्मेत्युक्ते इति ब्रह्मेत्युक्ते न
ज्ञातो ह्यनि वृत्त्यर्थं मात्मपदमित्यपि दृष्टव्यं इत्य कृत्स्न स्मरणं [redacted] स्वरूपमध्य पीतिषु सर्वं स्यादि
ज्ञाप्य मादाय व्याचष्टे वैश्वानरस्येत्यादिना। सुते जस्त्वं गुणस्योऽद्यौ वैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वं गुणः
रूपं पृथग्वर्त्मात्मा एवं नीलं इत्यादि श्रुतेः सर्वं वैश्वानरस्य चक्षुः पृथग्वर्त्मा सत्वगुणो वायुः प्राणः बहुल
त्वगुणः आकाशो देहमध्यमपरादिर्युनंतं पुरुषमान्या पो वस्तिस्य पुरुषकं तत्र पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्राति
ष्ठानात्। मूर्धपादादि रूपस्य उपासनानां निर्देशोऽपि मूर्धाते व्याप्ति स्वादित्यादि ते के कोपासनानां मा
तस्य ह वा एतस्येत्यादिना वैश्वानरस्य द्युलोकः सुतेजा मूर्धा इत्य इति रूपते नोपाधिविविनः समस्त
मावमुपदिश्येत्यर्थः। उपासकः एवं वैश्वानरोऽहमिति मन्यते इति वैश्वानरस्याभोक्तृत्वे तत्प्रत्यक्षत्वे हृदय
द्विमनः समीपे तामिवाह। अग्निपदानां चित्वात् हृदयं गार्हपत्योऽन्वाहार्यपचनोऽथ आहवनीयं चक्षुर
स्यात् हृदयमानं तरस्मितिः श्रवणहोमाद्विपरीतं न निषेधयित्वा न निश्रुता पर्यको वेदे गम्यवाक्येन नदिकाप्यवा
जनानेव वाक्यं निर्णीयते ना विपर्ययं इत्यन्यायमाह निश्चितार्थं न हीहि॥ यथाहितं चतुर्धा कृत्वा

का.प्र.२ वाईिभूइंकतोतीतिपुरुषस्यानुवन्धीकरणाद्वाक्यमेकार्थसंबंधिनाशाखांतरीयेणानेयं च तुर्धीकतेनी
९.२ नैवशाखाविषयत्वेनविनिश्चितार्थेनानेन पएवपुरुषोऽशेषावस्थास्पतएवमत्रापीत्यर्थः॥ अत्रपदधीरुपूर्ण
मासकर्मत्व:प्रमत्वाभेदेप्यभेदात्रतत्रतत्पात विराणिसामान्यमित्याह कर्मवदिति नकेवलमुपक्रमात् बु
त्वानिर्णयपुरुषमेहाग्रहणीत्याह नच पुरुषः ईतवादिकर्मित्यादिना । अतोऽकोपदेशमुपाध्यवच्छिन्नस्योपास्यप
रुषो च मप्ववपति। तथा चेति॥ एवं चापाही कृतस्तावता जैने यदा स्वस्थान्याता मां क्रमतलामे किंस्य
र्वोतरालोकवनपेतिपरपरे:पुरुषमनुष्यवैश्वानरत्वेविधेयामितिव्याख्याने दूषणं वर्णयति॥ अत्रत
वेति॥ प्रतएवोत: अविष्टत्वेनसहसम्पुत्रप: स्वत्रगताविशाद्वापीत एवात्र माविस्तितवस्तुपुरुष
त्वमपिवैश्वानरसमुद्दिश्यविधेयं नविपर्ययइत्यर्थः॥ यदि पुरुषमनुष्यवैश्वानरोविधीयते न
पुरुषपत्यप्रत्ययत्वस्यादित्याह तथासतीति किमतत्रत्राह एवमिति॥ न केवलस्तत्रविरोधो
विनुभाष्यविरोधोपीत्यर्थः॥ स योहैतमिविवानुपमनिर्दिश्यान्तुदेशेन पुरुषत्वं वेदे नेमानएवाग्निरि
तिनवस्यार्थेत्वेनानूद्यतेतथावतनरूपायमेवाधःस्थितइतिश्रुतिविरोध इत्यर्थः॥ पुरुषस्यविधेयत्वेप
क्षद्वयोग्यमाप्रेरत्याहतत्रमादिति॥ पैत्रपायोनुजातरइस्वरइति पहतमुकारापोगाइति वैश्वानरशब्दोपाजम
वेदाहिदितिपहानेरनुमयमपुरुदिश्यविधेयमानस्यत्वपरुक्तात्मिकतइतिवित्यसिद्धपूर्वस्तमितिमखोदि
बु पुरुकोतावयवेषुसंपादितस्यकल्पेपुरुषविधत्वंतेयोऽनपैकदेशत्वादितावाक्यवैश्वानरपुरुषस्य ९.२

ष्यत्वायेनादेरंपुरुषंवेदसत्यमितिपुरुषस्याहारकादेननिर्दिश्यमाणत्वात्॥ विवर्तितविशिलोकस्पदृतीयांडेन्वा
चक्षीवेति प्रयोजनमाह तैपत्वेनेति। ओगव्यतिरिक्तइतिभाष्यपाठस्यव्याख्या ओगइति क्रतुषुप्रजंनीतिकर्तृ
त्वेकितिसंप्रमाणाभ्रत्वित्वमुदं मतेसंयोगेगमृमाने पतिशब्दप्रातिपदिकस्यानकारादेशः इकारस्य
त्वस्मृततोङीपिवृतेपत्नीउकारस्यापमितिविवर्तितेनमात्रकृपानपेहेतुक्तेऽभ्यापः॥ प्रधानादित्यपीति॥ य
द्यपिभाष्येशरीरप्रधाननिराकारकेतयाहेतुरुपकेमेत्यव्याख्यातेतथापिपुरुषशब्दस्यप्रधानेव्याव
र्तकत्वात्सप्रहेतुरपिप्रधाननिराकारणार्थइति॥ ज्ञातोरसव्याकृतमित्यादिभाष्यस्यापमर्थः॥ शब्दार्थयोर्वि
माधिष्ठानेतस्यशक्तिःसहकारित्वात्तत्रेत्येवरमार्थेविधर्मीकरोतीतीश्वराश्रयंतस्याधिष्ठानंतेउपाधि ने
भूतमवछेदिकांगुणेरिवतद्विषयमज्ञानमविकारइतिच्छेदः तस्मादव्यवस्तसितमतंभाष्यविरुद्धमितिके
चिद्युक्तमुक्तं॥ विचारतत्वंज्ञानताहोपाधुरहूपरमेश्वरं॥ एतेनव्याप्तितत्वज्ञोवाचस्पतिरगाध्यधीः
प्रधानस्याणमिकत्वमस्तीति विकारस्याप्यादिनहुसमंजसंस्यादित्यर्थः॥ अन्यस्मंजसमितिपाठेचेतन
स्यजगदुपादानत्वादिकमसमंजसंस्यादित्यर्थः॥ ज्ञापमानमनिविधिलक्ष्यस्यानस्यप्रकरणेनबाध्यमा
नेकाविग्रहवत्वलिंगेन प्रकरणबाधमाह तेन इस्वरस्यापि हि रूपमनसुत्वादिन्यद्वादिकं भवइतिके
स्थितत्वनुत्रापाणिपादमितिनिर्विशेषरूपत्वेपत्वेनप्रक्रमादुरधमयस्योपास्यत्वेनाविग्रहाप्यविरो
धात॥ जैरतपारुपादिनिबंधनत्वइतिवन प्रथमस्वरमेरागहेनकेचोदित॥ लिंगसाक्षीतस्यपरंतपादीना

प्राहृदिस्फुटीतावयवानोपपादनात्तदुक्तभाष्यकारैःप्रमित्याहावमतंप्रश्नेति॥ स्फुटंचतुर्थकांतरालस्यस्पष्टउक्तप्रा
यवस्थात्वात्कांत्प्रत्यक्षेणतः प्रतिष्ठितत्वमित्याशंक्याह कार्यंकरणेति। कार्यकरणसमुदायएवप्रकृत्तस्याववयव
मर्दनीद्रियचतुष्कांतात्मंतःप्रतिष्ठानात्तद्रूपेणतःप्रतिष्ठितत्वमत्रहेतुः समुदायेति अवयविनावयवस्यातन्ने
वाद्यवयवस्यापिव्यवमध्याश्रितो गृहस्य इव ग्रामस्य इत्यर्थः ॥ ननु अवयवाश्रितस्यावयवाश्रितत्वम
पदेशो दृष्टो तावत् भाष्यकारेणतवमवयवस्यावयवेनिष्ठताव्यपदेश मुद्राहरतीति ततो नातिदृष्टांतते
त्याशंक्याह ग्रामेति ॥ ग्रामस्य हि नो समुदाये प्रतिष्ठितत्वाभावात् समुदायमध्यप्रतीतीनावदेशोपि च सं
हीरादि चतुष्कांतावयवानां कार्यकरणसमुदायोत्थंभावे निर्देशमवयवस्यस्यतुवेश्वानरस्यावयविपु
रुषात्तस्यत्वमप्यादेवसिद्धतीत्यर्थः ॥ तिस्रो पिवा यं नरो नेता का रकं भाष्येवरणानाशीति निरुच्येति
दुरमिवेपरिनिरुक्तं स हि तो नासिकाबारयति नाशयतीति वरणा हि तानासीति निरुच्येत्यर्थः ॥ वरणा
यादृशीमाह अत्रिरिति ॥ अत्रिः किल याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ य एषोऽनंतोऽव्यक्त आत्मा तं कथं विजानीयामिति तत्प्र
त्युवाचेत्यर्थः सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ॥ अविमुक्तस्यस्वस्थानमूलता का वै वरणा का च नाशीति प्रश्नस्य
प्रत्युक्तिः सर्वानिंद्रियकृतान्दोषान्वारयतीति तेन वरणेति सर्वानिंद्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नाशी
ति निपत्त्युक्तीनाधिष्ठानत्वहेतुरेतानि पंचत्वेश्वरस्याधिष्ठानत्वात्ताभ्यां भ्रुवोः प्राणवादकत्वाद्युपपत्तिः ॥
नासाग्रेजीवो भ्रमेपिस्थाननिर्देशोपजिज्ञासमाप्रश्नः कतमं चेति ॥ सन्ध्यमाह तदे भ्रुवो इति घ्राणस्य ना

शिवस्य सत्व संधिपूर्व्वलोकस्य स्वर्गस्य परस्य रस्य च ब्रह्मलोकस्य संधितेनोपास्यः केचित्तु पास
नं तु ह्रीं कारकलेन मधकलेन च रणीयनाशी साहि स्वकृतानंमं कवो रिति ह्रीलेन वहृस्यमाण्यो : ॥ एकवचनायोग
तः स्थूलनिमित्तोपायस्यापि दं इति तन्मात्र स्वरूपासना मस्वादे व नम्र तातेरूपे विज्ञानीयामी लयमज्ञो
नं विज्ञानं यकू नमापि न स्त्रीलिंगानि देशा हैं ततः शब्दोपात्त भक्त प्राप्ति यदि कार्ये न किंचिदु रणं शब्द
इति स्थूलरूप तो वा चस्यापि देव वैश्वानर महो कर्तुं स्वार्थं वैश्वानरस्य रूपो मनमतो विभाआवेश ॥
सत्र [redacted]

वारयति नाशयतीति वरणस्तंसहितानाशीति निरुक्तेस्तस्य· वरणाशब्दार्थमाहुः । इति अत्रि किल
पाज्ञवल्क्यपप्रछ्छ य एषोनंतोव्यक्त आत्मा तं कथं विजानीयामिति प्रत्युवाच तरसाविमुक्ते प्रति
ष्ठित इति अविमुक्तस्य स्वस्थानमाह का वै वरणा का च नाशीति प्रश्नस्य उत्तरं सर्वानिंद्रियकृता
न्दोषान्वारयतीति तेन वरणा भवति सर्वानिंद्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नाशी भवतीति निपमजीवाधि
ष्ठानत्वं द्वारेण निपंत्रुत्वास्याधिष्ठानत्वं नाम्नाभ्रुवो पापवारकत्वाकृपपादितः नासाभ्रुवोर्म
ध्येपि स्थानविशेषमाजे स्यसम्पापप्रश्नः कतमं चेति भ्रूमध्यमाह तत्र भ्रुवोरिति प्राणस्य नाशिका
स्य स च संधिर्द्यौर्लोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधित्वेनोपास्यः कैंन्नपासनबुद्धिर्वारकत्वेनना
शकत्वेन च वरणानाशीसहि प्रकृतान मुक्तवोरिति द्वित्वेन वस्यमाणपोः एकवचनापोगात्रातः
श्रुत्पन्न इति जो वाचस्पतिरिति वर्त्तं तित न्नात्र स्थूलासनास्त्व शब्देन न प्रकृतानीतं कथं विजानीयामीत्युप
सर्गे न विज्ञानं प्रकृतमपि न स्त्रीलिंगानिर्देशाद्धंतं तत्र शास्त्रोपानान्नुपपातिपरिकार्थवक्तिवरणाशा
ब्द इति श्रुत्सार्थ्यो वाचस्पतिरिव वैश्वानरमहं केनुसंपे वैश्वानरस्य शोभनत्वमतो विषयपात्रविमस च

ज्ञि५

क॰ प्र॰

१.५

कं सुखं अभिमुखाश्रा[अ]पेक्षानुरूपेणारोहसाद्योघोपपत्तिश्रो अंतरिक्षं चाततानन्याप्तवानरोदसी एव
देशोपाधिनाभिमिति प्रादेशमात्रमिव देवाःस्तथोदपो अभिसंपन्नाः प्राप्ताः उपासनयाप दानदानेतस्यविदि
ता भवंति अहं केके पराजोपुरुषं अोपमन्यवादिभ्यः एतो देवानतथा वदपामिपथा प्रादेशमात्रमेवाभि
संपादयिष्यामि अधो लोकानंतात्पछितानि पृष्ठाद्यौर्मूर्द्धाध्यात्ममारोप्याएवं मुनेजस्त्वादि गुरुणावैतो
वैश्वानरावयवी आदित्यादयश्चक्षुरादिश्वारोप्याः॥ ॥इति श्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यपरम
हंसपरिव्राजकभगवदमलानंदविरचिते वेदांतकल्पतरौ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ छ॥
द्युभ्वादि निर्विशेषब्रह्मलिंगनिरूपणं पादार्थमाह द्युभ्वित्यादि आद्याधिकरणमवतारयति तत्रेति आ
यतनत्वस्य धारणाधर्मोतसंदेहे पूर्वपक्षसंग्रहातिपारवत्वेनेति अमृतं पदं ब्रह्मतत्तद्युभ्वाद्यायतनं क
हिंचित्कदाचिदपि नयुक्तं आयतनं हेतुमाह पारवत्वेनेति सेतुत्वस्य पारवत्वेन व्याप्तेर्ब्रह्मणा
श्चापारत्वादित्यर्थः अमृतत्वाभावे हेतुमाह भेदव्यपदेशादिति भेदे हि सति स्यात् ब्रह्मत्वानात्मावे संवेधार्थो षष्ठी प्र राम
त्र्यफलपते ब्रह्म चामृतमितिनामतस्येति षष्ठी पुक्तेत्यर्थः पारंपरकूलमवास्मवीकूकूलं ननुबिश्री

ब्रह्मणि प्रयोगः किंतु स्याद् तस्मात् ननु विधिव्याप्त्यादिकमिति तेनैव व्याख्यातं पादसेतु तेन दृढमिति तत्र अस्य सेतुत्वं तत्र
बंधनाधारतः सेतुशब्दः कृतस्तेजोगम्यो द्यावाबंधः इति ब्रह्मण्यन्यतरस्मेबधिनिस्याहुनच ब्रह्मणा इति अतोन्य
हते मितिश्रुतेरित्यर्थे पुरुषं प्रतिपादयन्ताह्यम्यं तावद् ह्रस्वरूपं परिच्छिन्नं भवति यावद्वत् अयं चिति सा
ध्याद्यापतनत्वेन श्रुतमक्रममिति योजना अव्याहृतं हि कारणं ब्रह्मोपाधित्वेन प्रतिपाद्यते न प्राधान्येने
ति तस्य हि कार्यत्वेनेति देहाद्यवच्छिन्नरूपेरोत्यर्थः धारणाद् इति अस्य पृथग्भावापत्तेन स्वाभाव्य वातत्
त्वानस्य यथाक्रममतत्वस्य धारणात् तमाधनाद्यासे तु तापवद्यपि ब्रह्मवाप्यतेन यापि मदृशात्तेनमोह
इति ज्ञायमानदृशामन्तिप्रत्यधारयित्वमत एव षष्ठीन चेवं हरिहरेति तत्त्वाशंक्य साम्यमाहपूर्वप
क्षयतीति यावत्तेषां वन्हेपिता यो गमात्रादिति षिञ्धातोरर्थयोगादित्यर्थं विधारकत्वमेव सेतु गुणो
पि स्यात्तथा च पारवत्तयागौणी इति नीहरूपस्यागेन हि प्रतीयोगादुक्तिनीति वन शंक्यमिति अस्मत स्मृ
स्य ब्रह्मणो हित्वमायांवान्तमाधनत्वं ज्ञानस्यायुक्तमित्याशंक्याविधानि हृ[illegible]योमाह्य किंनीतिवच
न्तिर्मत शब्दार्थ इत्याहामत शब्दश्चेति द्वयोरेकस्य च संख्या यानामुपादानेनेतेषां बहुत्वाद्येके धिति
स्यातनानार्थस्य धारणेपनसक्तु दुच्चारणमिह तत्रेएवं चाहन्तिल हाणावाक्यन्ने हेतुरुक्तः अस्य त्र

क॰प्र ह्यारगास्वीपाःशब्दाएतदुपर्युक्तं तत्रत्वापतन्नापतद्वस्त्वत्रवरणादिति भाष्यं कुम्बाधापतनस्यब्रह्मत्वेभि
१॰६ द्धेतस्यसविशेषत्वनिरासार्थं तत्प्रधानवादनिरासानुपयोगित्वात्प्रकृतासंगतमित्याशंक्याहिरण्यगर्भे
पूर्वेपक्षेनिरासार्थत्वेनसंगमयतिस्यादेतदित्यादिना अप्रधानंत्वानंनसर्वेनामपरामर्शाहमिति
कश्चित्तंप्रत्याहनचेतिपञ्चकेनचिदुक्तंतंनामन्येतितत्पंप्रस्तूपसर्जनंत्वानमेषहातेपुल्लिंगनिर्देशान
र्हवेतितत्रास्यपिस्पष्टप्राधान्यनिर्देशेज्ञानस्यफलसाधनत्वेनगुणकर्मत्वाभावात्प्राधान्यात्पुल्लिं
गंचविधेयसत्वपेक्षमितिनकिंचिदेतन्नेपपद्यसिरध्यानमपातिसामिध्येसारोशब्दतोऽप्रधानस्यापि
यपआदेःसर्वनामानिर्देशादनिपातंसर्वनाम्नःप्रधानरामर्शित्वमित्याहनचेतिअविद्यादिग
दोषादीतिनाप्यआदिग्रहणेनप्राङ्निर्दिष्टरूपमोहादयुक्तोऽएतेविद्यादपःक्रतोरदपग्रंथिश
द्वार्थइत्याहतस्यपग्रंथिश्चेतिअज्ञानस्याविद्याशब्देननिर्दिष्टत्वान्मोहश्चविषादशोकइतिच राम
विषादव्याख्यापरावरइतिश्रुतिपदंव्याचष्टेपरमितिभाष्येस्वरूपात्प्रकृतपदव्याख्यानायभि
द्यतेहृदयग्रंथिरितिमंत्रमुदाहरत्तज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौब्रह्मत्वंप्राप्नोतीत्वमुपसंहरतिपदार्थद १०६

तिचवक्तुं तथा विद्यानितिमंत्रमुदाहरति तस्योत्तरमंत्रे विद्यानित्यभिधास्यमानत्वात्पूर्वमंत्रेभिधानदृत्या
दिकर्मसंयोगेनिमित्तार्थपारस्य इति मस्तस्या निर्दिष्टं निष्ठा च प्रविदर्शनार्थं श्चाविद्याः परीक्षताना
च्छोपिलीभावो भिति इत्यादिनोक्तत्य भिप्रेत्याह तस्मिन्नुत्तराणीति उत्तरमंत्रस्थनामरूपशब्द
यमाहनामेति पनुकाश्चिदाह सूत्रेणा निरस्तत्वान्नवाघादिपूर्वेपत्त प्रसक्तिस्तत्राहनाव्याकृतमि
त्यपीतिसाधारणाहेतु निर्देशाद्व्याकृतवाद्यापिपूर्वेपक्षत्वेन सूचितामित्यर्थः न चोपाधि
परिछिन्नस्येति नाच्छेचकार प्रयोगात् तस्मोत्र च शब्दव्याख्यानत्वभ्रममपाकरोति चिनेतिजीवा
त्मैवघटकत्वाघायतननिति नचवाच्यम् इत्यत्र पंजीवात्माधिगमायेति प्रसिद्धजीवस्वरूपमनूद्यत
स्यपारमार्थिकस्वरूपाधिगमायेतस्यपंत्रकरणेनयुक्तामिति कृत्वाचिंतानयुक्ता प्रकरणादिति
सूत्राशितिके श्चिदपुक्तमयुक्तं कृत्वाचितोद्याहृत्यार्थत्वात्सूत्रस्य इदं विश्वं पुरुषएव यस्मिन्नपि व्या
द्योतं समाश्रितं कितरिति श्रुतिराह कर्माग्निहोत्रां तपोज्ञानं अर्थात् तत्सकं च सच्च पुरुषः परामृतं त्र
श्रुत

२

का. वृ. स्याच्छा ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् आत्मशब्दात् कुम्भावापतनं ब्रह्मेत्युक्तं तत्रात्मशब्दः प्राणेति
१०७ कां तः तरति शोकमात्मविदित्युक्ता ब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादित्याशंक्य पिकां संगति आख्यायिकामध्ये तउ
यक्रामनविषयं विविनक्ति नारद इत्यादिना आजानन्नित्यं स्वभावमित्युक्तं भगवंतमुपसद्य पृष्टवान्वन हा
लानात्मज्ञ इति प्रश्नोत्थापनेव सितेभूयसी बहुतरेष श्रो मंत्र इत्यन्वयः तेजो वाव अद्भ्यो भूय इत्यत्र वायु
रपि ग्राह्य इत्याह ~~हस्तलक्ष्मज्ञ~~ ते तिष्ठ वायुसहिते ॥ ते संकल्पादिपदार्थान्व्याचष्टे कर्तव्येत्यादिना पूर्वा
परे इति पूर्वे वापरे च विषयानिमित्तं यस्य प्रयोजनस्य तत् अभिरूपमित्यर्थः वर्णनिष्पादिनी वाक् मंत्रा
भूयसी वाक्यो रकत्वाद्वाचो मनो भूयः क्लृप्तो मितिनिश्चयस्य मनसः कर्तव्यादि विवेकः संकल्पः कार
णं तस्य चित्ती तादि विषयमाध्य प्रयोजनज्ञानं चित्तं तस्मात् पिलौ किंकविषयाप्याप्त्वा पदेवताध्ये
काग्र्यं ध्यानं फलं तो भूयं ध्यानस्य विज्ञानं शास्त्रीयं कारणं तस्य मनोगतं बलं प्रतिभानसामर्थ्यं राम
कारणं तस्याद्यमानमन्नं तस्यापः एवमाकाशपर्यंतं ततोऽपि आकाशस्य जन्यत्वेन स्मरः स्मारणं तस्याशा
तया हि वृत्तात्पर्येण स्मरतीति प्राणो नामाशांतं सर्वहेतुतया भूयानित्युक्तं रोत्तरं भूयस्त्वं दृष्टव्यं १०७

भवतु प्राणोप श्रुत्यन्त्वि पर्यवसानं तथापि न तस्य ब्रह्मत्वशंका एव लिंगति तु शब्दे न ग्रंथं विछिद्य ब्रह्ममो
सं॰श्री पदेशादित्यारंभ्य विषयप्रदर्शनावसर एव वैपरीत्यमोगितया पूर्वपक्षसंभावनामाह प्राणस्येतिस वोत्कृ
ष्टलिंगानां प्राणे एवम्ब्रह्ममात्रे शब्दस्य मुख्यप्राणे वेदिनस्य वनामाघ्रातिव्यादित्वादुच्छ्रितोपायेर इति संभव पूर्व
पक्षस्येत्यर्थं प्राणस्य ब्रह्मत्वे लिंगान्तराण्याह पूर्वमेवेति पदि प्राणशब्दोऽब्रह्म तर्हि प्राग्वत् प्रश्ने न जाव्य
न॰ल॰ मित्यर्थं ब्रह्मशब्दस्य निरूपणेव हुल्लवचंतं किं प्राणोऽब्रह्मेति भाष्ये सामानाधिकरण्यायोगमाशंक्याह
भावभाविनो रिति भाष्यकारेण प्राणस्य त्रिधिरालम्पकरणं च संशयबीजमुक्तं तद्फलं प्रवक्तुदुर्वैकाम्यां
संशयायोगादित्याशंक्याह संशयस्येति रूढं हि विशुद्धवित्ताने न भाष्यकृता क्रमतो पथाश्रुतालोचितमि
नोवदेति उपपत्तिलनं तरमेव वस्यामगति भावः पूर्वपक्षमाह एतस्मिन्नितिप्रो वैब्रह्म उत्कर्षो ब्रह्म न प्रा
णादन्यस्य श्रूयते भगवः आशायाभूय इति प्रश्नातिरिक्त प्रश्ना विषयत्वे सति एतं ह्यमर्थस्य ब्रह्मरूपत्वान
आशापेक्षप्राणस्य ब्रह्मवदित्यनुमानं सूचितं श्रान्ते मात्रस्योद्देश्यत्वाप्यवसानोद्विविशेषणांस
हाभहेयपर्यवसितस्य ल्लदेश्यस्यविशेषणान्वाक्यभेदावहं ग्रहस्येवैकत्वमिति शाबरस्नामिनस्त्राह संग्रा

यवीजोपपत्तिमनंतरमेववक्ष्यामइत्यवादिष्म। तामिदानीमाहनचात्मनइतिनिर्णीतार्थप्रतीकविष
योत्तरवशात्प्रश्नोपिप्रतीकपरः आत्मशब्दश्चनामादिष्वारोप्यमाणत्वाद्विषयः प्रश्नस्यारोप्याविषयत्वेवि
षयत्वेदूषणमाहातदितिप्रश्नोपचात्मविषयः स्यान्नह्युत्तरस्यप्रतीकविषयत्वात्तद्विषयत्वमप्रष्टावि
षयत्वंस्यान्नह्याचप्रश्नोत्तरयोर्वैषम्यमित्यर्थः। प्रश्नस्योतिपदिपाठोलभ्यतेतद्द्वासगमामितितदेतदिति
प्रकरणानुत्थानेप्रकरणमेवप्राण्यसन्निधिसमकत्वेनसंशयवीजंदर्शयताभाष्यकारेणप्रक
रणत्वमस्यननिश्चितेसंनिधिमात्रमात्मशब्दस्येतिसूचितंअतएवपूर्वपक्षस्यावसरेपुनर्नोक्तमि
त्यर्थः। पूर्वपक्षस्तुप्राणस्यात्मशब्दाद्दृप्यातिसान्निध्यानाङ्गुलिछित्तदुक्तंअपिचभूमेतिभावइत्यत्र
अपिविश्वस्यनामाद्यतिवाहित्वाद्यवछिन्नतीतिवक्ष्यमाणेनान्वयः। फलितमाहतदितिवाकेनप्रा
णव्रतस्यपुनरुक्तौप्रयोजनमाहमननेतिसत्यादिपदेपीतिभाष्योक्तंसत्यादिदर्शयतिअत्रचेतिपूर्व णम
वादिप्रतीकविषयोत्तरवशात्प्रश्नोपितद्विषयइतितत्राहएवंचानात्मविद्इतितत्वबुद्धिनिवेशोप
नामाद्युपन्यासउपास्तिस्त्वात्रैत्यविहितेत्यर्थः। पौरिप्रश्नात्परेप्रश्नाभावउक्तस्तत्राहनचप्रश्नो १०८

तिरनुमानं तु प्राणसमानाधिकरणत्वेन सोपाधिकं सर्वप्रकरणसमाप्तौ कस्यापि वचनायोगाच्चे
ष्प्राणेति तन्न भूम्न आ प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षो हि स एव प्राणः किं न स्यादत आह संदेशेति पुरस्तादु
परिष्टाच्च निर्देशः दहरसंदेशः प्राणस्यान्यापन्नत्वोक्त्या सत्यशब्दश्रूयावात्त्वाप्युक्ते भिस्फत्के बहोर्भाव इति
विग्रहे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच प्रत्यये बहुत्रादोपरिकृते बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण ब
होरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपे बहोः स्थाने भूचादेशो भूमेति रूपं गार्हपत्यो ह वा एषोपानस्त्या
दिनाग्नित्वेन रूपितत्वात प्राणाग्नयपुरे शरीरे देवो मनउपाधिको जीव अथ यदा तदा परमह्नवं तदस्मिन्शा
रीरे भवति स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे स्वप्ने बुद्धान्तेति स्वप्नान्तग्रन्थांस सह सुषुप्ते संप्रसादशब्दः पठि
तः उपक्रमोपसंहारयोर्न शोकतमसोरभिधानादि संवाद इति त्रोकाया उत्तरं भाष्यं तम इति शोकादिका
रणमिति अक्षरा अक्षरशब्दस्य वर्णे ब्रह्मणो हृदि निष्पांसंशये प्राणसर्वात्म्यं न गौणं प्रणवसावो
त्पादर्शितप्रत्यवस्थाननिरासात्संगतिः पूर्वपक्षमाहाक्षरशब्द इत्यादिना हरूप्यते निरूप्यत इति
रूपमभिधेयं स्वार्थे चेपद्प्रत्ययः आपे शब्दात्मकत्वेनानुभवो न तत्कस्य त्वकृतं धर्ममगम्यवर्हम

कृ ५२

१०८ त्तदात्म्यानवभासादिति शाब्द । बोधे ऽभिधीयमानानां तदात्म्यार्थवैधेयः शाब्दवैधस्तत्रोपपल्लप्र
युक्तशंकापि नेत्याहापि चेति यत्थितां संवद्धाविहाप्तस्तादात्म्येन शंकुनाप्यर्णानाकेन पर्णानि पर्णा
वयवसंतत्वं णानि विद्धानि । किंतु परमात्मैवेति भावः । किंतु महतीत्यनुषंगः स्वरूपप्रमाणाद्याक्रिया
भिर्भेदमाहतन्याहीति न नु उद्भूतौ । पामितिनामसंभेदे नुभूयते तत्राह न च दिस्थ इति । पघर्णानश
द्वात्मात हि किंचिदमर्थप्रत्यये शाब्दः प्रतिभाति न हि तत्तास्त्वेन परे शाब्दे बुद्धौ पेते तत्राह संज्ञालिविति । संस्का
रोद्बोधस्य संपातउत्पाद्स्तेनाघातात्प्राक्प्राग्न्यहीनसंवेदं पु । भिन्नयत्तं तान्स्मरणमिति अन्यहेतुकमर्था
त्मत्वहेतुकं न तु स्मर्यमाणामंशताया परीत्यत्वात्तद्धि । शेषोर्थः कथं प्रत्यक्षं स्यादित्यत्राह संज्ञा हीति सं
ज्ञिनः प्रत्यक्षत्वं स्मर्यमाणायिसंज्ञा न बाधते सा हि तटस्था अर्थानिविशतो नापि स्वरूपं छादनत्वमे
तिभात्कात्स्वरूप । कामित्यादि वेदोपपत्तिविषयत्वात्तदुपपत्तेरधिकरणमन्यथापातास तदन्यथा रू एम
घपातिपेलित्याहिना । अंबरांत धृतेः प्रधानं निराकर्तुं न शक्यं माध्याऽरात्वादित्यर्थः । पतंके । श्वि
हाह भूतमविष्य...धाधारत्वादव्याकृतमाकाशं तथा च प्रधाननिरा । क्षिपेति तत्रातथा स्त्रः

तरसूत्रे व्याख्यास्यति अतस्तस्यैवाह आकाशस्तल्लिंगात् छंनन्न आश्रयस्याव्याकृतस्य प्रशस्तत्वा
योगात्स्वाकृताश्रयस्य तदुपपत्तेरिति तन्न अनात्मन आकाश इति भूताकाशस्याप्यस्याप्तत्वावगमा
दपिच प्रधानस्यापि नन्नआश्रयत्व साधारणात्पान्नत्वहार्हापह्रतिभंगसतिवाच्यंतत्वापृक्रमत्राप्याम
पिहृ ढोवाकाशेषस्तथ्प्रशास्तेर्निर्णोपलाभादितिनत्ववश्पमितिप्रोढेखवाद संभवतित्तुप्रामिरभि
धानान्तरक्रामिधेयस्यतत्प्रकृतितिकत्वेप्रकृतिविकारानन्यत्वेन प्रकृपावस्थवरोषेषु हेष्वत्यादिप्रा
प्तेरितिप्रपंचाधिष्ठानत्वमात्राभ्युपगमात ब्रह्मणांप्रशासनाश्रयत्वायोगाद्धावस्सतिमतेस्याचप्र
शासनादितिसूत्रमसंगतमितिकेचित्तन्नत्वाभुजंगवत्प्रशासनव्यापारस्याप्यारोपाद्भुतप्रधाने
पितमारोप्यप्रशास्तृतेर्किंनस्यादितिचेन्नतत्। चेतनेद्दृष्टस्य नियंतृत्वस्याजगद्देश्वपेरूपेणाचेतन
एवसमारोपसंभवात न हि गजादेराप्ततिपरिहृतेरानामात्यराजत्वमारोपितमिति कुध्यास्वारोप्य
ते आरोपितमपि नियंतृत्वं ब्रह्मणोमुख्यमेवअप्रपंचकित्वर्थः किं पाकादिवादकारगत दूरवादि
वत्प्रधाने तु गौणात दिदमाह नचमुख्यार्थसंभवइति। इत्युक्तिर्तिवस्मेव्यपदेशात्स॥ अंबरांतधि

कृ.प्र.

११० काधारात्मरागबः पपुरुषमिति तत्तद्ध्येयम परं किं वा परमित्यत्र चिंत्यते एवावुद्धिसन्निधिसंगतिः कार्याते कार्य
ब्रह्म हिरण्यगर्भ एव जनतो नीतोऽपस्मिन्नस ब्रह्मलोकः तथा तत्प्राप्तिः फलं यस्य ध्यानस्य तत्तथा तत्स्य भी
वस्तत्वं ततो हेतोर परं ब्रह्म ध्येयमिति गम्यते ननु परं पुरुषमभिध्यायीत परात्परं पुरुषमीक्षत इति ईक्ष
णध्यानयोरेकविषयत्वात् ~~इक्षणस्य परस्य चेक्षत~~ द्विगमादीक्षणस्य च यथार्थत्वात् परमार्थब्रह्म
वध्येयं न तत्परमित्यत आहार्थेन्द्रत इति ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परात्परविषयत्वाद्विषयत्वादे
कविषयत्वमसिद्धमित्यर्थं प्रथम हेतुं व्याचष्टे ब्रह्मवेदेति अर्थभेदत इत्येतत् कोऽत्रत्वेन व्याचष्टे न
चेति अगीकृत्य दर्शनस्य तत्वविषयत्वमीक्षणध्यानयोर्विषयभेदउक्तस्तदेवासिद्धमित्याह न
चेति ननु पुरुषायपर्यालोचनमिहेक्षणं तच्च तत्वविषयमित्याशंक्याह न च मननमिति किं मनन दर्शी
नयोरैक्यमुतात्र मननविवक्षाभावादित्याह मननादिति न द्वितीयपरत्वाह न चेति। ईक्षणाध्यानयो राम
र्थभेदं निराकरोतीति ईक्षणोति एकोऽर्थ इत्यन्वयः परं वाङ्निमसवेदर्शनं तत्वविषयमिति तत्राहोस्य
गिकमिति देहस्तेरीक्षणस्य तत्वविषयत्वमौत्सर्गिकं न चेहापवादः काश्चित्तथा ध्यानस्यापि तत्को ११०

रणस्य स्वात्स्य थान्यतर्थ्यपति अन्यतरस्पती।।ति हि हेतुमत्वा सिद्धेरित्यर्थः प्रकारांतरेणार्थभेदं निराकरो
त्यपि चेति समभिव्याहारादि तिसर्ई स्त्रतइति प्रकृतापेक्ष निर्देशादित्यर्थं तदनुरोधेनेति प्रमाणद्वयाउ
नुरोधेनेत्यर्थः।। ५।। हे सत्यकाम परं निर्विशेषं अपरं हिरण्यगर्भाख्यं च यद्ब्रह्म तदेवैतदेकद्वा
र्थमाह परंकारणमहितस्य प्रतीकः प्रतिमेव विष्णोस्तस्माल्वेशा ब्रह्मात्मना विद्वानेनेनोंकारध्याने
नायनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरं यथोपासनमनुगच्छतीति प्रकृत्येकमात्रद्विमात्रोपास्ति
उक्त्वावक्ति पिप्पलाद यः पुनरोमित्येतदक्षरं त्रिमात्रमिति तत्तीपाहितीपात्वेन परिशोपात्ब्रह्मोकारा
भेदोपक्रमात तथाविधमक्षरं स्वरूपं तरस्यं परं पुरुषमभिध्यायीत ससूपं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं
प्राप्यते।। ५।। इह परउत्तरेभ्यः।। प्राणुहात्तरपरपुरुषशब्दस्य हरवाक्यत्रोषग्यतेत्त्वमपुरुषशब्दवद्ब्र
ह्मविषयत्वं त्रोकापामस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपादनात्संगतेः पूर्वस्य इति अवगामननिदिध्या
सनेभ्य इत्यर्थः आविपत्वादिति ब्रह्मपुरशब्दोक्तं देहलक्षणां पुरं जीवस्य पुरुषतेतस्य परिच्छिन्नत्वेना
धिपत्वात स्वकर्मोपार्जितशरीरेण संबंधविशेषाच्च ब्रह्मपुरमिति षष्ठीसमासः संभवात् ब्रह्म

का॰ प्र॰

११२ णान्तनयुक्तं पुरमुक्तहेतुद्वयाभावादिति सिद्धं विशेषादित्येन द्यास्यास्यसाधारणेनेत्यादिनाज्ञीवभेदेऽपीव वि
शेषं आर्थत्वे यित्वहेतुं व्याचष्टे नापीत्यादिना तेनाधिकारेणोन समहानेन ब्रह्मशब्दार्थेनाधेयेन संबद्धं यत्समामा
भिहितसंबंधसामान्यस्याधाराधेयभावरूपत्व विश्रमादित्यर्थः भाक्तिगुणास्तेन हि शब्देन स्याधाराद्धस्य तेषु
द्विचेतनत्वं संभवेनाव ब्रह्मणोक्तं हि किं विशेषणत्वमाह तदुपधानेति भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमिति
भावे वाच्यत्वं तात्पर्यगम्यत्वं आक्षेपत्वे सत्यभिधेयत्वविरोधादित्यर्थः अन्यस्य ब्रह्मणाद्युल्यर्थे अनिर्दिष्टा
धेयाभिन्नत्वे शब्दाधेयतया निर्दिष्टस्याप्याकाशस्यासंदिग्धत्वादनिरूपदस्यार्थ उपमानोक्तेस्तथाभिहितिमा
शंकामाह तेनेति स्वमनाघतनत्वादिना पुंडेभेदारोपं क्रियते गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरा
वणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव इत्यत्र अस्तुत्वेऽपाध्यपेक्षपाकाशभेदारोपस्तथापि न बाह्याकाशतुल्यत्वं
रामम
देहाकाशस्येत्याहेत्यन चेतिपद्य नत्वाद्भुदेनभसो न वास्ये नोपमेयताहेताधिकत्वात् ब्रह्मणोपि न स्यादत
आहनभ ताकाशेति आधेयत्वादित्येतत्स्यात्पाहो यल बुद्धिरिति विशेषा चेत्यत त्रिराकांक्षेति नेतिमन्वयाधेय
त्वस्यापि हेतुमाह तथा चेति नन्वनिराधाराधेयत्वे शब्दसंनिहितपुरस्ताभिनासंबध्यतरस्फुटत्वालक्षणली ११२

वपीर्ब्रह्मसदृनलाभेत आह उच्यतेऽप्य इति सान्निधिलिंगैर्वाध्यत इत्यस्यार्थे नन्वलिंगानि ब्रह्मणाभेदपरा।
णीनीत्याह ब्रह्मणोहीति इह ब्रह्मणोवाधकं जीवे वाधकं प्रमाणं नास्ति ब्रह्मवाधकत्वेन जीवसा
धकत्वेन चेष्टस्यसान्निधेर्लिंगैर्वाधा इत्यर्थः अपि चासिद्धो जीवसन्निधिः पुरस्य ब्रह्मसंबंधोपपादना
द्ब्रह्मशब्देन जीवानभिधानादित्याह ब्रह्मपुरव्यपदेशस्त्विति अव्यपदेहात्मानमिति भाष्य [illegible] [illegible] अन्त
वनुशब्दार्थमाह अवरोतीति विदेर्थमाह अनुभूयेतिसाक्षात्कारस्येत्यर्थः कामं तेद्वति कामाविषयाः चारुउप
लब्धि आत्मसंशयपक्षं पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति स्यादेतदित्यादिना भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यन्वेषा
त्वापाहनमिसापस्तीरीति शंकते स्यादेतदिति तर्हि परहात्मानमित्यात्मशब्दं कथमत आह ताभ्यामि
ति तथा च भूताकाशस्य दहरत्वसिद्धिरित्यर्थः। अस्मिन्कामा इत्यस्मिन्शब्देन द्यावापृथिव्याधा
र आकाश एव परामृश्यते समाधानं नाधारत्वप्रत्यभिज्ञानात् न द्यावापृथिव्यौ तथा चैषद्वत्या क्षेति
चतदुपरितनशब्दाभ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इत्याह नेनहीति आकृष्येति भाष्यस्यव्यवधानं स
चितव्यवहितस्य स्याकर्षणं न लक्ष्यपतीति द्यावापृथिव्यादीति उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंत

कौ॰प्र॰
११२

नेद्रीमित्रिंदिधामाम्नायते एतयानिषादस्थपतिं याजयेदिति। तत्र निषादस्थपति कामन्यत ८

स्येसमाहिते इति पूर्ववाक्यस्थाकाशो निर्देशानंतरं द्यावापृथिव्यादि निर्देशाद्धवध्यानं एतांश्च सत्यानका
मान्नित्यात्मानेन तरं कामनिर्देशात्सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति फलश्रवणांगुणविज्ञानस्येति शं
कतेन्नितिचकारात् गुणांगुणाप्तिनोत्पत्ते समुच्चयावगमात्समुच्चितोपास्तिफलं कामचारइतिपरिहार
थः पूर्वत्रासवाहितद्यावापृथिव्यादुपेत्यैवंविज्ञपल्वो पदेशोत आह तदन्नेनेत्तिएतमेवदहराकाशं प्रक्रम्य
श्रुतिः प्रवर्तत इत्यन्वयपंथनापावाद्भुतेन छावर्द्धं पद्यापिस्तत्रीब्रह्मप्राप्तिनेलोकस्तिद्भूतस्यापिवेदसंस्कृ
तजनप्रसिद्धावेदस्यतत्रतात्पर्यगम्यत इत्याहुतत्पापीतिकर्मधारयस्येवषष्ठीसमासः सदुक्तीपस्त्वा
लिंगोपन्यासवैयर्थ्यमाशंक्याभ्युच्चयार्थत्वेन परिहरति अन्नतावदित्यादिना। ७ षष्ठीत्युक्तं।
स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् मङ्गतानपदातेसरेदेहे अग्निविद्यावत्वेन समर्थत्वादनिषादेपि
निषादानां स्थपति स्वामीति शब्दवृत्तिसंभवादन्यतमद्यतिप्राप्तेन्नितिधीपत।। निषादस्थपतिः स्यात तत्
कर्मधारयपक्षस्समासो निषादशब्दस्य श्रौतार्थलाभेन शब्दसामर्थ्यात् षष्ठीसमासेतु संबंधो लक्ष
तषष्ठ्यश्रवणात समासस्थषष्ठी लोपोपि [illegible] शब्दाभावत्वान्नैव षष्ठ्यपवोधीद्धितापापाश्चप्रवे ११२

८ [illegible] निषादस्थपति [illegible] तत्रैव [illegible] इति [illegible] नेपि [illegible] ते नर्वः॥
[illegible] पक्षस्य [illegible]

राम

श्री

कंनिषादस्थपतित्राद्वाम्यांसंबंधसंभवेसतिनाप्रकल्पकल्प्यात्तस्मान्निषादएवस्थपतिरिति
तदप्याधिकमुक्तंसूत्रकारेणाचकारंअपुजेनानेनत्यर्थंसूत्रार्थमाह तथाहीत्यादिनाविपक्षाद्यावृत्तौ
हेतुमाहसंभवादिति तेमेदुविधा तेरितिश्रुतेोधातिशब्दश्रात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्यविक
तेनावीक्षितंतस्तथापिसत्राग तथातिशब्दोमहिमशब्दसामानाधिकरण्यात् किंतंतत्वेनभ्याववचन
इत्याहलौकइतिप्रसिद्धिरूढशब्दस्यरूढिवाचित्वममनपनयतिनचेतिरथा गम्भितेनामचक्रवाकेत्यत्र
शापासंप्रत्येवप्रपुत्लतेरथीग्रशब्दपयोपस्यचक्रप्रातिपदिकस्यचक्रवाकरूढ्यावयववृत्त्वेनानेवेशा
द्काशब्दस्यतुब्रह्मण्यनादिकाळेबहुकलप्रयोगान्निरूढात्वत्संगोत्यर्थेपंचपाध्यानुहळिहळ्का
नाद्रूपपतिपत्तितिनमसिब्रह्मणि घटमपनायरूघम्फपगमेनेकार्थेत्वंनामस्तुगुणयोगात्ब्रा
ह्मणो वास्तिसंत्तवेचशा किंकल्पनापांगौरवमितिसर्थे अत्रकेचिदाहमंताकाशतद्गाकाशशब्द
स्यावपवृत्तिसंभवेसत्तुशब्दस्यैवतदूहिमर्भूतगुणा वृत्तिपुकेत्पाकुस्त प्लहत्यपोगरूढ्यार्थप्रसा
पितेरूढिपुरस्कृत्य कुमारदेवैगुणयोगादन्यत्रवृत्तिलाभानपेक्ष्यरूढिमवयववृत्तिकूशस्या

का.प्र.

११२ पुक्तत्वात सेतुशब्दोपि सेतुगुणादिधारणादे ब्रह्मणि वर्त्तते भाष्यकृद्भिः सेतुशब्दस्य वत्सुत्तिरभि
संधायोपगमगौणीकृता अस्तु तर्हि अनेकार्थत्वपरिहाराय ब्रह्मण्येव मुख्यत्वमत आह न चेति नैव वि
भुत्वसुगुणयोगेन वर्त्तत इति वृत्तो भविष्यत्याकाशशब्द इति न वाच्यं तत्र हेतुर्वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य लो
कपूर्वकत्वात् दृष्टप्रतीतेरिति एतत्सिद्धयर्थमाह लोकाधीनेति स्यात्तेन रूढिवादीत्युपासिद्धगुण
शालित्वेषम्यं शकते नन्विति व्यतिरेकेण निर्देशादिति अंततर्हि इदम आकाशइति ब्रह्मणयाकाशश
ब्दप्रयोगादेवाकाशगुणयोगस्य लक्षणस्य स्यादिति द्वौ लक्ष्यायामपि तद्व्यतिरेकेणापावान्वाअयमाका
श स्तावान इत्याकाशसादृश्यस्याभिदेशाल्लक्षणानपेक्षैत्यर्थं पत्रलक्षणायाः शब्दः प्रयुज्यते
तत्रलाक्षणिकशब्दस्य पृथक न निर्देशः तत्र दृष्टांतमाह न हीमवतीति गंगापदेन गंगायाः कूले किन्तु गम
र्थ्यैव विवक्षितेत्रे गंगापदमेव प्रयुज्यते न तु गंगायाइति लक्ष्यसंबंधंयत्य गुल्कांगं गेतिप्रयुज्यते इत्यर्थः
के परिहरति तत्किमिति आग्रेयाहौत्रं मास्यमावास्य शास्या शब्दप्रयोगादेवलक्षणस्यकाकसंबंधस्य
सिद्धावपितद्व्यतिरेकेणापौर्णमास्यममावास्यायामिति च काकसंबंधिनिर्देशात् उक्त्यायोनेकां ११२

तदस्यार्थं देषोनासिद्धिमाशंक्याह नचेति मुख्यत्वेऽस्य मावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंतीत्यत्रामा
वास्याशब्दस्याकर्मणि गौणः स्याद्यथा चापि तत्पदः स्वकालत्वादनंगत्वात् स्यादित्याधिकरणबाधः इति अप
रहूढिकारणमाशंकते यद्यपीति अन्यत्रमुख्यत्वे नानिश्चितस्य शब्दस्यान्यत्रार्थे प्रयोगेऽर्थ श्रुतेरनधि
गतस्तु हि मुख्यत्वेनैवेदमुख्यत्वं गम्यते घटस्यत्र हि गापदादेव गंगामसंवधितीरमनुपपत्त्याश्रोता
जानातीति तत्र लक्षणा आकाशशब्दरूपदेष आकाश आनंदोन स्यादित्यत्र समं संतानमनंतमितिवा
बा क्यान्निश्चिते ब्रह्मणि प्रयुक्त इति वाचकस्तथा च दहराधिकरणेऽपि ब्रह्मवाचकत्वमर्थः शब्दादनधिगतार्थप्रती
तौ लक्षणैवेतद्धभिवायपातिसोमेनेति सोमशब्दोहि लताचंद्रयोर्मुख्य एतद्यागीयार्थत्वापित्वेन सो
मपदादन्यतो नाधिगतायां लतायामत्र वाक्ये प्रयुक्त इत्यर्थः अन्यतो निश्चिते शब्दस्य मुख्यत्वमित्येतद
नैकांतपातिन चेति अत्र हि समुदायानुवादिवाक्यस्थयोर्दर्शपूर्णमासयोर्मावास्याशब्दो लाक्षणिको नेन भव
तोपागघटूद्भ्रमरूतारागतेया दिवाकान ज्ञातइति ज्ञातार्थविषयत्वं मुख्यत्वे नैकांतात्मेत्यर्थः वरिवसि
तुं मस्याविवं अपनितीगुरपमेनुलिखन प्रजापातिहवा चेत्यन्वनः पयपाक् प्रातिविंवात्मत्वेन द्द

कप्र॰
११५

त्मत्व२

नखलोम्नांछेदरनादूहृदंमत्तावारनात्मत्वमेवंसर्वस्यप्रतिबिंबस्येतिबिंबस्तितसाध्वलंकाराद्यरूपन्यासेन
एष आत्मेतिदेहाघ्राणमापायसात्वंसर्पदेहानुपातित्वाच्छायापाइतियथाखलुनीलानीलपटपो
रादर्शेदृश्यमानयोर्पन्नीलतन्महाहं मितिस्फुरेन छायायामहाहेत्वमेवंछायाकारदेहस्येवा मितिवि
रोचनोमेनेदं द्रष्टव्यपापत्वाच्छद्मधानतपाप्रातिबिंबमेवात्मेतिप्रतिपेदे एवंकामेवंहत्वानानि
वेवारनिर्दिष्टोसुखेनानुवभूवआत्तिशिश्रस्तुपन्नात्तितेजाग्रतिआग्निप्रतीतोभिप्रतीतवानच
तुर्थपर्यायं प्रतीकतआदत्ते एषसंप्रसादइतिवाग्बुद्धिशरीराणां कार्यभूतोपश्रारंभकं पातन
संभवोपस्यपापमादेरपूर्वस्यतत्त्वथाजीववादीप्रपद्यकमीश्वरंमेवनमन्यतेऽतस्यजीवप्रस
गात्मत्वमथवाभ्यपेतेश्वरस्यजीवप्रत्यक्त्वमत्रवाक्येईश्वरप्रतिपादनंनमन्यतइतिनाद्यस्या
हंचोवापर्येतिनद्वितीयइत्याहततइतिरिक्तं चेतिरज्जोभुजंगवत्तनात्मारमात्मनिकल्पितेजीवो
पिद्वितीयचंद्रवद्दृष्टेनाध्यस्तइत्याहतथाचेतितनीयपर्यायेवंच ब्रह्मेवेतिश्रुत्याप्रजापतिवाक्य एम
उत्क्रमितपर्थं भाव्यन्यासंसर्गितयाआत्मनोभिव्यक्तिसंभवेन्यसंसर्गिस्फटिकदृष्टांतवत्तेनमपु ११५

क्तमित्याशंक्याह यद्यपि स्फटिकादय इति जपाकुसुमादिना संपुक्तं भ्रतं तु तेन निकटतैव संयोगोपेक्षास्फ
टिकादीनां ते संपुक्तं संयोगात्तद्रूपत्वं तदात्मत्वं तथा च व्यवधानेन संपुक्तं इत्यर्थः प्राग्विवेकविज्ञानो
त्पत्तेरिति विभाको वेदनाशब्दार्थमाह वेदना इति अनावृतस्वरूपस्फुरणात्मरूपसंपत्तिशब्दार्थमाह तथा चे
ति तनुरूपाभिनिष्पत्तिर्वृत्तिः तयापसारित आवरणो पश्चात् ज्योतीरूपसंपत्तिस्तत्कथं व्युत्क्रमेणानि
र्देश इत आह तत्र चेति पदाच विवेकमाहात्म्यात्कार इति पूर्वपरोत्तत्तानं शरीरात्समुत्थानमुक्तमिदानीं तस्य फ
लपर्यन्तत्वात्तत्फलं साक्षात्कारो पि शरीरात्समुत्थानत्वेनान्तरे तद इति न विरोधः नापि प्रतिष्ठापात्मापमि
तिभाव्यप्रातिबिंबस्यात्ति पुरुषत्वेन निर्देशवारकं प्रसंगिकमिव प्रतिभाति तत्पूर्वपक्षितजीवदर्शनानि
राकरणपरत्वेन प्रकृते संगमयति स्यादेतदिति आक्षिपति यो पेक्ष्यायात्मा निर्दिष्टः स्वप्नसुषुप्तिपर्यायपो
जीवो तच्छायात्मदृष्टान्तेन जीवशंका आह त्यत्र विंदुमध्यात्तस्य व्याचष्ट आह माकीनं इति अह अपि तिश
द्गोचरमित्यर्थः पथ्याश्रुतपाठे हि त्ववधारणार्थो निपातः नैव जानातीत्यर्थः स्वप्ने चैतत्स्फुरणा
त्मैवात्मभान निबोधो न पुक्तौ इति औपाधिकस्फूर्तिनिषेधाय निपातस्यावधारणार्थत्वं जान

चार्य

नैवं चिदुपधास्तत्वं अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशंक्याह नेनेति अप्रसिद्धस्यापि हेतोः सिद्धिवाक्ये
द्देशेन सिद्धिहेतुभूतं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः तदेव प्रमाणं दर्शयति पूर्ववाहमिति अदर्शिपा आचार्यक
ल्पो ननु मम पगाचार्यादिमतमित्यर्थं एकदेशित्रत्पवस्थानं जीवो देहहत्यतिपूर्वपक्षे तं भावयति पदीति ऊर्ध्वं
हि पूर्वपक्षिणा छापात्मव्यक्तारोपेणात्वत एववादेहादिवियोगमयेस्याम्‌ तामयत्वादिजीवस्यैवेति एनं त्वे
वद्रत्य निशिष्टपुरुषानुकर्षणाममगात्कृत्येदानीं तु परामर्शस्यान्यविषयत्वेन सम्यैवैकदेशाभूत्वाप्रत्यवति
त्मा ष्ठते इत्यर्थः नन्वेवं परमाञ्चिदिह निर्दिष्टं स एव देहः सकिंनस्यादस्तु जीवोपि किं न भवेदत एवाविनिगम्य
नपूर्वेय न्यदत्यतीतानंतरसूत्रोपक्रममेव शितं तं तादृशापि सूत्रेनुसंधयंन ननु एतं व्याख्यास्यामीति परमा
त्मव्याख्यानं प्रतिज्ञापकत्वं तस्य प्रसङ्गप्रियमपो जीवोव्याख्यास्यामीति भविष्यतावगम नन्नु परमा
त्मपरामर्शे जीवः परामृष्टस्व तत्र ते दात्तत्आह न वा स्वेति इदं संभवति आरब्धकल्पनानुपपत्तेर्जीवानु
वादेन ब्रह्मत्वाबोध्यते तो नोपास्तिविधिरत्र ब्रह्मत्वपर्यवसानं तत्परार्थो भविष्यतीत्यर्कि शितियारिहाराशयः राम
अस्य चोपाधिकोनाविछिन्नेचनापहतपाप्मत्वादिसंभवइति मतपारमार्थिकजीवब्रह्मत्वविभागम
व्याख्यास्यामते उच्यते स्रुद्धमेव नतुर्य पर्पी ये व्रह्मामाणे परात्मनि ध्यानि वेदाप [illegible] जीवस्याप्युपक्रिमिरिह वर्णीते नमत एव ४

४ परामर्शस्यान्यथासिद्धिं प्रतिपादके स्तत्र भवतार्थ आचष्टे नन्वित्यादि मा सर्वोऽपि मितिर्मिथ्या वै ईश्वर मात्तन्तो पंतीव
तस्याहमतांतरमिति शारीरकार्थमाह तथाहेति स्तत्र केऽपं परिहरति न च वस्तुसतनदिति औपाधिकभेदेनगु
णासंक्रइत्यर्थे कर्मविध्यपरोधं वारयति अविद्याका लेतमिति अविद्याकल्पितकर्तृत्वाद्याश्रित्य कर्मविधि
प्रवृत्ता इत्यत्र हेतुमाह विद्यावृद्धि ति इत्यक्रम मध्यासभाष्यम । कल्पितमिति अविद्याकल्पितकर्तृत्व नि
गमपरिहारार्थं जीवस्यैव औपाधिकमेद इत्याह पुरुषइति पुरुषशब्दार्थमाह पुरिशय इति पूरुपाधिः
किमेकस्यामेव पुरि शेते नेत्याह सर्वासु पूर्षु तमाचार्यं शिष्याश्चैत स्त्रपुं तथ चैति तत्र त्वावस्थाद्वय प्रापकर्क
न र्मापरमेमतिपत्रय स्मिन्नकाले ए तद्वृत्तिक्रियाविशेषरा तत्त्वयम्सु संस्कारप्रसदिप्रकार त्वमस्य प्रध्यावृत्त्य
र्थमाह समस्तइति पञ्चपरसंस्तनस्य कारणाद्यत्पर्थो तस्य विषयामं पर्का संप्रवि संन्तःखपे मही पमानं सूम
मानत्वरतिपरस्पतिर्मेमान ।। छ ।। अनक्रते मस्त्यच । समस्त्या स्वति विषये चसाधारणात्संशयः पूर्वे मे
तेते र्वतद्येतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात् तरहहरस्य जीवता निराणि तदसाधु तत्रेस्याद्दौ सर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वानियमा
दिति शंकानिरासमास्तंगतिस्मत्रेति विषयमह प्रमीखीकारे तद्धामसंपत्ती । तात्त्वाज्ञध्याहार प्रमागात्तति समस्तमी
माद्रायपूर्वपक्षमाह भानमिति तस्मात् जंप्रत्यभिज्ञानावकल्लिंगारनुना नवन्नताशापतुका राज्य तत्रशबे

कं॰प्र॰ ११६

न तेजोरूपं पद्मार्थांतरं गम्यत इति द्वितीयपादसूत्रार्थः प्रथमार्द्धं व्याचष्टे वक्ष्यत इति विमतं तेजस्तदभिभा
वकत्वात् सूर्यवदित्यनुमानं मत्वा चिंतयानेकांतिकत्वमाशंक्याह यद्यपीति भास्यकत्वे सति तेजोभिभा
वकत्वं हेतुरित्यर्थः नन्विंद्रियातिरिक्तस्य तेजसः कथं तेजःप्रकाशकत्वं अत आह अपने चेति अस्य ते
जसोऽपां विशेषश्चातितद्दृष्टत्वाच्च अभिभवानुकारयोर्द्वयोरितिज्ञसिद्ध्यन्तिप्राप्तकृतिवशादप्रयोजनत्वे गौरव
मिति पूर्ववाद्याशयः नन्वतस्य भासेति सर्वत्र तेजोब्रह्मलिंगे कथं तेजःशंका तत्राह सर्वशब्द इति द्विती
यार्द्धं व्याख्याति न चेति ननु मंत्रस्य ... प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते अत आह तत्रेति उपरिष्टात् प्रदर्शी
नीयं वक्ष्यमाणात्मे वा मन्त्स्यंति तस्य परामर्शे कर्तृष्य तिगम्यावाचिनःशब्दात्तेनेति तत्ती पास्य समर्थाद्धके
मित्यर्थे अण्प्रत्ययो भवति यथा काषायः पट इति तस्येति षष्ठी समर्थादपत्यार्थे अण्प्रत्ययो भवति य
थौपगव इति अनयोः सूत्रयोरस्तु च्छन्दसि प्रकृतार्थे तद्दृष्टं नात ब्रह्मग्रपदे तिपदे तनुभानं मंत्रे तद्ब्रह्म राम
गाम्यवलिंगात् तस्य भा रूप इत्यादि श्रुतौ चैतन्यप्रकाशत्वसिद्धेस्तदर्थस्य सूर्यादेस्तदनुभानसंभवाज्ज्ञ
तेजस्ये वं भूते तस्यालौकिकत्वादनिरूपितत्वाच्च वेदे अपि च तेजः परस्त्रपाणिकत्यनारदर्थार्थवाक्यं।

तेजसो न तेजो भातीति नियमात् विरोध इत्यर्थः ॥ ज्ञानादित्यादेर्वैलक्षण्यानुकराभावः किं स्वतो विरुद्धधर्मत्वात् तत दीपक्रियप्रत्यक्षमान

स्यात ब्रह्मणप्रत्येतु प्रत्यक्तस्य स्पोतिषांज्योतिषः समर्पणान्नरक्षार्थत्वमित्याह तस्मादितिदिविरोधमाहे

ति अनपेक्षाद्धारकभास्यभासकत्वविरोधमाहेत्यर्थः किंभानेन परत्वात्तेजस्तितेजसतु तभासकत्वं

ति विकल्पक्रमेणादूषयित्वामसाधनेन हीति भासमानैक्रियानाश्रयत्वाद्दाघमनन्द्यप्रत्याहृपदीति

धूलीपवनयोः योर्व्याप्ये दहनयोश्चव्यभिचाराद् इत्यर्थः द्वितीयमनूद्य दूषयत्यपयति ब्रह्मणाः सूर्यादे

श्च क्रियासाम्याभावो हेतुना साध्यः तत्र यदि स्वरूपसाम्याभावो हेतुस्तेनोच्येत तदा यत्र स्वरूपसाम्या

भावस्तत्र क्रियासाम्याभावोसिद्ध इत्यर्थः ननु अयसि दहनक्रियायां कंपं च दृष्टं तुल्यक्रियात्वमत आ

ह वह्निरिति एकैव दहनक्रिया वह्न्यो हेतुस्तद्वत् स्येवतत्संज्ञेषा दयोः समारोपिता ततः क्रियासाम्यमित्यर्थः ज्यो

तिषांज्योतिरिति भाष्योदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे ज्योतिषामिति तेजोन्तरेणादुसूर्यादिना तेजोविभावनीय

प्रसिद्धमिति न्नाप्यमिंद्रियत्वमनायनेनेति विशेषणीयमिंद्रियेणाग्रहणं दिभानादित्यभिप्रेत्याह

निरूपभावमिति अथवा नस्सूर्यादीनामिति भाष्यं व्याचष्टे स वह्न्याद्यस्यहीति अलौकिके तेजो

धातौ स्वीकृते सति भास्यवाचिसर्वशब्दस्य वृत्तिरूपि रूपरूपे कार्यसमवायिषु संकुचेदलौकिक

क.प्रा.: तेजसोऽस्य पारिपुमध्ये रूपमात्रप्रकाशकत्वादिस्यर्थः तेन रक्तमिति प्रकृतेः परोपः प्रत्यय प्रत्यस्मिन्नपोऽर्थे वि
१८ शेषस्तस्मिन्नाख्या पमाने प्रत्यया धत्तन प्रकृत्यर्थस्य व्याप्तिप्रसक्तत्वमित्यर्थ एवमनुकारलिंगं ब्रह्म
रतोऽसमर्थ्यं भान प्रतिषेधं समर्थ्यंपते न तत्रेति शिजध्याहारप्रसंगं परिहरति नेन तत्रेति विषये नि
र्दिष्टसूर्यादि भानं प्रकाशकतये व प्राप्नोति न तः प्रकाशकतये ति नाध्याहारः एवमप्राप्तमपि प्रत्युदा
स्यत्र गृह्यते प्रातिपदिकापन हि प्राप्त तेशतिहितश्चेदिना ग्राह्यत्वहेतुसाधकं दृष्टपत्वं श्रुत्या सूचितं न
तत्रेति तस्मिन्ब्रह्मणो भास्य सूर्याद्यो भासकत्वेन भान्तीत्यर्थः तथा च मन्त्र ह्रो चरो त्रिभीति किं बहुना स
र्वं जगत् तमेव परमेश्वरं स्वतो भान्तमनुभाति किं ब्रह्मणा नानात्वेनन्यज्ज इभानं यथारीप प्रकाशाद्य
रञ्जनं नेत्याह तस्य भासेति यथाग्निसंयोगादयो हतीत्युच्यते एवमधिष्ठानब्रह्मभासेव जगदि
भाति नान्यज्जगद्भानमित्यर्थं शब्दादेव प्रमितः अत्र जीवपरयोः समानधर्मादृशेनेपि श्रुत्योर्वि प्र
तिपत्तिसंशयबीजमित्याह नांजसेति परिमाणविशेषक्ष्मात्रवाच्यं गुष्टमात्रशब्दस्तद्विशेषश्रु राम
तेरेवपथत्रपरमात्मप्रतिपादकत्वं हि परिमाणविरोधोन मुख्यस्यापि जीवपरत्वे ईशानश्रुति १८

नेमुख्यातएकत्र गोरागाताह्याचकेत्य नानास्संशयपरइत्यर्थः प्राकृसतिविषयेचमाधारणमप्रमीनतद्भा
सपतइति विषयत्वनिषेधक स्मृत्याविषयत्ववस्थापितातुइत्यपरिमाणामपिजेवमेश्वरवेतिसंशये ऽ
उ.रु.षं अंगुष्ठमात्रेनिश्चकर्षेतिनिर्णीतार्थस्मृत्याजीवमितिप्रवर्तस्थाना। तंगतिपूर्वपक्षमाहप्रथमेति
इहहृदिचारेणपुनरहान्तःमाहापिचेतिविशंकानिरासमञ्चपार्थेपरमात्मनोल्पत्वेदहरपुंडरीकावस्था
नेकारणापुनःकस्थानविशेषस्यदहरपुंडरीकवेश्मेतिनिर्देशादितियोजना।ऽपाधिसंकीर्णोल्पत्वो
त्कर्षोपाधिकंतत्त्वतस्त्वनंतःपरइतिसिध्यतीत्यर्थःत्वाकोमेवतिभवितातदनिर्णोपात्त्वभावानिर्णयः
जीवपरयोर्निर्णयत्वान्मध्यमाभावःपूर्वपक्षेतुमध्यउहासीनेस्वरूपइतिमध्यात्मशब्देनेयोसमर्थितस्य
निष्ठिकःकरोतिलिङ्गस्तहेतुरितितिपपंप्रतद्वतिजीवस्यापिप्रकृतत्वान्नच्छेद्योपपत्तिरपिदूष्याप्रद्वयोर्
गुष्ठवाक्येजीवोपक्रमादस्यतत्परत्वमितितन्नतंतोपिप्राकृपरस्यप्रस्तुतत्वान्नत्वापेक्षत्वाच्चासंभवा
न्नासेत्याहप्रथमेतिअंगुष्ठवाक्यस्यान्यत्रधर्मादितिप्रस्तुतपरमात्मप्रश्नोत्तरत्वात्साधम्यमपिद्वमि
त्यर्थःकथंतर्हिपरिमाणनिर्देशोतेत्राहजीवस्येतिउपहितपरिच्छिन्नजीवानुवादेनविरुद्धांश

१६घपेह्यानुमनुष्याधिकारात

क॰प्रा॰ मपहायतस्य श्रौतकार्यं वा कामितर्थं ब्राह्मणः परिशेषो मोपपादनमपूर्वकमुपाधिपरीमितजीवस्यब्र

११८ ह्मत्वबोधित्वाह्वास्यस्याशंक्याहजीवाभिप्रायमितिजीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायमितर्थं जीवनि

देशावारणामिहवाक्येनक्रियते तथाप्यस्यनुवादाभावप्रसंगादित्याह नजीवपरमिति मनुष्याग्रहणं

अह्रदैहमातिप्रसंजीतिसंकोचयति अवर्णिकानिति अनन्तसंज्ञानां छागवरारणां मोत्तमिछतां चा

नर्थित्वान्नकर्मण्यधिकारः कामग्रहणेन बुद्धिपूर्वार्थानि सेषुकस्यचिन्मुमुक्षो रसमधिकार इति

सूचयति तिरश्चां देवादीनां नादिसामर्थ्याभावेनाशक्तत्वं देवानां स्वदेवत्ये कर्मणि आत्मोद्देशेन स्व

कीयस्य त्यागायोगादशक्तिं ऋषीणामार्षेयवरणो ऋष्यन्तराभावादसामर्थ्यं षष्ठे हि पूर्वार्ध्ये कर्मणि

सूखकामस्य तिर्यगादेरप्यधिकारः स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशंक्य यागश्रुत्यर्थं तत्वोपपन्नमर्थ

विषयतयाखर्गकामपदं संकोच्यं तिर्यगादेश्चोक्तदिशा न सामर्थ्यं अतो मनुष्याधिकारत्वे स्थिते

यजेतेस्य विशेषात् चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्ते सिद्धांतितं त्रयाणामेवाधिकारः स्वसंते राम

ब्राह्मणोग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति तेषामेवाग्निसंबन्धश्रवणादिति सिद्धमिति ११८

नाप्यंगुष्ठमात्रस्य सार्पस्नुवाद्याम्यकपगमात्त संसार्येवापमंगुष्ठमात्र इति भाष्यदृष्प्रसंगमात्रमाशंक्याह पु
येत्यादि इति अंगुष्ठमात्र इति वै पुराणप्रमाणेन प्रत्यहेतुर्घछेन पृथक्पोतं मुजातस्वेपाकामिवर्तते विवेचितं सु
क्ंमेद्भममतं ब्रह्मविघातनंदुपर्पथिवा ... रीरापरागां संभवात आधिकारिचिंतेपं यद्यापिन
रेष्वादि प्रकृतस्यार्थो तथापि क्रममुक्तिफको पास्ति पु भोगद्वार मोक्षकामं मनुष्यप्रकृतस्यार्थो दृढ्रिपार्थेत्या
गमारेकृपलत्तरां ननु स्वपं प्रतिभानावसरे गुह्यमुत्स्वाह्दृश्य ग्रहणात भावादपुरुषार्थत्वं तत्त्वानस्यात त आह
नत्वस्त्विति सम्यग्प्रमाणाफलवद्रूत्नावबोधहेतुरित्यनुषंगः चतुर्थ्यंत शब्दप्रतीतमात्रो र्थः शाह्दोपहितता
दार्थे निपमितं शब्दो वा रेवताह्स्वगादि साधनत्वपागादीनां लोकादृष्टत्वाद्दृष्टवदृष्टमिति प्रसक्तेनतन्मा
त्र्यादित्यर्थः अदृष्टं नाद्यद्भ्यादेति विकल्पो याघनिरास्य द्वितीयं शंकते मनुष्यति दैवादपोनशरीरित्वमात अपि
~~त्वमात्मा दित्यर्थः अदृष्टं नाद्यद्भ्यादेति विकल्पो याघनिरास्य द्वितीयं शंकते मनुष्यति देवादपानशरीरि~~
रित्वोमात्मा अपितृ राहितत्वात घटवत्ता विपुत्तेरदश माह तं भवे वेति पूर्वकादावनैकांतिकत्वमाहहनेति ननु पू
कादेरवश्यमस्तिदेहहेतुनदेवानोतपावेच्छामात्रं हेतुर्वीव्यः सचापुरुक्ष इत्याह इच्छामात्रेतिभूतानामधि

विरोधकर्मणीत्यादि ॥६

छात्रभावादन्तारंभकत्वमाशंक्याह मतेति वशिनां हीति पर्वतादिव्यवहितानां दूरस्थत्वेन विप्रकृष्टानां चाप्र
मतानामदर्शनात स्वाहि नामनधिष्ठातृत्वमिति न वाच्यं काचाभ्रव्यवधानेनामेघ। सम्मूढेन च छन्न
स्य दूरस्थस्यापि दर्शनादित्यर्थः। ननु स्वच्छत्वात काचादीनामन्तरादिव्यवधायकत्वे शैलभित्त्यादय
स्तद्वदीनां व्यवधायका इत्याशंक्य प्रभावव शान्ते इत्याह प्रकाश्येति अप्रतिबद्धा इत्यर्थः प्रभवतामी
श्वराणां कति देवा याज्ञवल्क्येत्येतावान्प्रश्नः शाकल्यस्य सहेतपैव निविदा प्रति पदे पावं तो वैश्वदेवस्य
निविद्युच्यन्ते तत्र पञ्चत्री वश। तेत्वाकृत एव कादर्शनात्प्रश्नेपि निविदि कतीति विवादगत। मित्याह वै
श्वदेवेति श्रुतिगत वैश्वदेवपदस्य व्याख्या शस्त्रस्येति त्रयी। त्री। शतानि सहस्राणि। निवेद्यते द्या
प्यते संख्यानपेतितिनिवित एतावन्त इति त्र्यधिकत्रिशतानि त्र्यधिकत्रिसहस्रा। णि चेत्यर्थः महिमानो वि
स्तारा इन्द्रियेषु प्राणा शब्द। स्पर्शादीनि भित्रमाह न वृत्तित्वादिति तस्मात्प्राणा हृत्रिवेत्रिन येषां तेतत्याश्र
तो त्र पत्निशत्तां पूर्णतानि द्विप्रजापतीअक्षौ तौ च तत्। न पितृ उपजत्वेन व्याख्याता तेष्वन कतम एतन पितृ ॥ राम
कतमोपहत इति पृष्टे पृथ्वी प्याक्रममशनि रितिप शावइति च प्रत्यक्ष तनुपपादयेत्पशानि रिं इत्या ११८

दिनाप्रसाक्षगुणनिरिंद्रस्य परमेश्वरनापरमेश्वर्यं प्रत्यक्षं पं पक्षं द्रव्यत्वपारूपं पंनोपजन्यरूपं पंपशवंजेप्रजा
पतिरित्यर्थः षडाद्यं तर्भावकमेरोतिभाष्यं व्याचक्षिरणे चेतिपदनेपुनातिजन्यादृध्यं द्वैशब्द एकस्मिन्न
पिपोगिकं सत्वहत्वरिस्याचक्षतइतिवाच्यकाव्याचक्षेसएवातिप्राप्तिहिं गुल्यश्रेणाचंद्रादिस्यशेनप्रा
काम्पमिच्छानभिघातः पृथाभ्मावुकेदेवोन्मज्जनादि ईशत्वं भक्तभौतिकानामुत्पत्तिलपादेदृष्ट
त्वंवशित्वंतेषांनिपंतत्वंपत्रकामावसायिता नाम संकल्पस्य सकलविषयलाभः अनेकेषां शरीरि
श्रद्धरत्न ८०.६
णांप्राप्तिरिति प्रथमाव्याख्या द्वितीयांविविनक्ति अनेकत्वेति गोत्वादिवदिति प्रसभिहितापूर्वोवम
शीसनवस्थादावदृष्टसंभवीअतएवोपाध्यभावः मंत्रादिसिद्धैवस्थारावसौनृसराप्ताविष्टसोरितिपरा
मर्शहिंसावत्रिरिवत्वादिजात्यवच्छिन्ने श्वपेषुपाकत्वावच्छिन्ने पाकयोगेबाधितोपाधिकत्वेपिशक्यसंग
तिग्रहहेतुत्वतराथः आप्ते पलमाध्याने निगदव्याख्यानेरत्यर्थः प्रमाणांतरापेक्षत्वावाक्यत्वादितिप्रमाणा
तरापेक्षत्वाचहेतुंशब्दं प्रतिसंदेहेतुप्रश्नेस्फोटइतिपूर्वपक्षः वर्णात्वेनासिद्धंतरातेनभूमितव्यंस्फोट
वादिनापिनित्यत्वात्स्फोटस्यस्वाप्रामाणिकत्वादितिस्फोटस्यसत्वएकदेशिनइत्यभिप्रेत्याह।।ति
पादौदेवापुत्रस्य भ्रं १ गमेन सत्र व्याख्यानात तस्मात् स्फोटात्र देवापुत्रस्यादेः १ः क्रिमतेवर्णानां नित्य [redacted]

क॰प्रा॰
१२०

पतीति न च वर्णानित्यत्वेपि वर्णानां महत्त्वभूतत्व तद्द्वारि हेतुत्वे तत्राशंक्याह । पूर्वमिति पद्यायां वा नानां स्फोटकरणा
त्वान्यथानुपपत्त्या स्फोटसिद्धिरपूर्वमेव वर्णानामर्थधीहेतुत्वान्यथानुपपत्तिसिद्धः संस्कारः स चार्थप्रतिपत्ते
प्रागस्ति तत्त्वात्पूर्वमुत्तरवर्णोपलंभजो वा संस्कारस्मृतिकारि इति विकल्पक्रमेण दूषयति न तावदिति अ
र्थधीप्रसवावसरे पः संस्कारः किमत्रातः श्रावणसहकारी पुनस्तात्रोनायः दृष्टाहत्य हीति स्वरूपेणाविदित
स्यार्थधीहेतुत्व निषेधोऽरुक्षां तात्पर्यः पयात स्वरूपेणाविदितस्यार्थस्य च बुद्धिहेतुत्वमेव मंगतो पीत्यर्थः अ
विदितसंगतेरिति हेतुगर्भ शब्द सहायोगेन ज्ञातो र्थधीहेतुः संबंधग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात धूमवदित्यर्थः
इंद्रियवदिति वैधर्म्ये दृष्टांत । अत्र वर्धिरेणाग्रहीतस्य वेत्यर्थः । अपूर्वोक्तसंस्कारोपदर्शनातव्यः तदार्थधियः
प्रागेव तेपः कारणस्पत्तस्तानस्यकार्योत्पाद्यावद्धिपमादृश्य जातापाम पर्ये वृद्धोनद्रवगमन्तदितरे तरा
श्रयमाहार्थप्रत्ययपादि इति आक्षेपादि नांत्व नाद्यु स्फोटमेव वैदेन स्फोटकरणाभावा गमाक्ष राम
कामर्थापत्त्या पूर्वावधारणाव वर्णानां तु नार्थधीहेतुत्वे मानमस्तीति भावः भावनाख्यस्तु पसंस्कारः स
आत्मनो वर्णस्यास्वरूपेव विषयस्यास्मृतिप्रसवसामर्थ्यं तथा च तस्माद्वर्णादि विषयास्मानिर्वस्यातत्पादि

१२

पुनस्ततोर्थधीः स्यात्तद्भावकत्वं किं तदेवार्थधीजननशक्तेः ततस्ततोर्थधीशक्तिरुदेति नह्युभयोस्याहन चतद्
वर्तितुभयत्र क्रमेणानिदर्शनमाह नहीति अपूर्वसंस्कारापदेऽऽतं परस्पराश्रयं स्फोटेऽप्युक्तं तुल्यं स्फोटेद्वारा
तेर्थधीरर्थधीन स्फोटधीरित्यर्थः सन्तापाहेतुत्वान्नेतरेतराश्रयं इत्याशंक्याह सनेति नानेति नाना
वर्णा इति रितैकपदावगतेनानापदानीति रिक्तैकवाक्यावगते रित्यर्थः साहित्यमेकत्वं नन्वशाते पुवर्णेषु
पदवाक्यप्रतीतेनैशब्दान्तरकल्पनावकाशेनेति तत स्फोटस्य वर्णाव्याप्यतोपपत्तेः स्यादेतत्सकिमेकैकव
र्णात्स्फुटति किं वा मिलितेभ्यो नाद्यः एकैकवर्णात्स्फोटस्य कत्वेन तत एवार्थधीसिद्धेरितरवैयर्थ्यान्नच
रमो वर्णसाहित्यस्य भवतेवाघ्रासेधादतस्राहतेवतिसमुदितव्यं नकत्वमनभ्युपेतं प्रत्येकपक्षेपि
नापरवैयर्थ्यं प्रथमस्य प्रतीत्युपसंल्लेकर्षमभिव्यक्तावपि द्वयाभ्यामिति स्वभिः च तस्याभिः पवाभिः पु
द्धिर्वाभिव्यक्तिभिर्निर्तसंस्कारकृतपरिपाकरूपसहकारिसंपन्नान्तकरणेनजनितचरमप्रत्यय
र्वेशदं चकास्तित्वलं नप्रास्तु प्रत्ययेषु नापुर्तेर्विरहिते वरमेचेतसि एव स्फोटः प्रत्यक्षधुनिभि
राभिव्यक्तोपिध्वन्यंतरजनिताभिरभिव्यक्तिभिर्संस्कारानापतेतत्तत्परिपाकवन्नमनः परिणा

मेव रमेव चकास्ति मदनंतरं चार्येधीनं प्रागितरपेक्षः परिप्राचीनध्वनिजन्याभिव्यक्तिसंस्कारसहितचरम
प्रत्ययः स्फुटस्फोटदर्शः । कः । हंत तर्ह्यथापि प्रत्येकध्वनिभिर्व्यक्तस्य तापूर्वपूर्वार्थव्यक्तिसंस्कारसहितमंत्य
चतस्तत्त्वमर्थस्य व्यनक्तु तत्राह न च पदप्रत्ययवदिति । अभिहितश्चैवंदर्थानां ... कः संदिग्धस्तन्ना
सिद्धितः स्यात प्रत्यक्षहेतुप्रतिसंधान्ने कथं विशदातिविशदार्थनिश्चयसंभवः इत्यर्थः स्फोटे प्रमाणं विकल्पयति
एवं हीति वर्णेषु वाचकत्वानुपपत्तौ वाचकशब्दप्रसिद्धस्यान्यथानुपपत्तिः स्फोटे प्रमाणमुत प्रत्यक्ष
मित्यर्थः वर्णवाचकत्वानुपपत्तिमपि विकल्पयति द्विधेति व्यस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा
चकत्वमिति पक्षप्रकारद्वयं तस्याभावादेः स्यर्थं प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणांतरेण बाधानुपपत्तेरिति भाष्यं
तत्र बाधकप्रमाणाभावादेव बाधानुपपत्तेरित्यर्थः तत्र सफलस्य तो दृष्टस्याति प्रसंगात् प्रमाणमभिधा
यवर्णभेदग्राहकप्रत्यक्षं बाधकमाशंक्याह नेचेदमिति तद्दं प्रत्यभिज्ञानेन गकारत्वादिजातिविषयं न
गकारादिव्यक्तिविषयमित्येतच्च न पुंस्त्वे हेतुमाह यत इति वृद्धगकारमुच्चारयस्यैव नन्नाविजानीषते
सकिं व्यक्तिभेदावमर्शपुरःसरं जातिविषयं तो याधिकभेदवदेकव्यक्तिविषयं तेति निपुणंनिरूप्य
णेमित्यन्वयः ॥ ता नो व्यक्तौ तो प्रतिनरे भेदे प्रत्ययादिति शेषः कोपार्थे हेतुः तस्य च समर्थन मत एवेति ॥ ३२ ॥

तीनिरूपणेचधूमकपाधिकृतत्वे। इमंतरेणास्वाभाविकव्यक्तिभेदेननभासतइत्यर्थः। व्यक्तिभेदस्यचेच्चक-
ल्पनागौरवमाहतेश्चेतियेनवर्णेपृथग्व्यक्तिभेदेनस्फोटस्तेनेत्यर्थः पत्रप्रत्यभिज्ञानंजातेप्राप्तेतेदस्यपर्यवसि-
लम्पंभेदज्ञानमित्यर्थः व्यक्तजातिबुद्ध्यापपादनेगोत्वाद्यच्छेदमाशंक्यहनचेतिदशवारमुच्चारितवा
नित्यैकस्यैवगकारस्योच्चारणेघायाशनिप्रतीतेरुक्तैकस्यान्यथा। सिद्धिमाशंक्याहनचेयइतिसोरस्ताडंका
भ विस्कारंएवतादृशत्वेतिप्रत्यभिज्ञायाश्चिन्त्यारभ्यपत्रत्यज्ञानमित्यन्तंभाष्यंप्रत्याख्यातंअनन्तरंकथंहीतिभा
ष्यंतद्विशदयतिफक्रमपिनपूर्वेहेत्वर्थेप्रत्यभिज्ञायाहिभेदप्रत्ययबाधकत्वंप्रसक्तंतत्तद्देवत्वेचभेदएवनि
षेध्योनैकस्यानेकरूपत्वमेकत्वस्यस्फोटवादिनानंगीकारादृत्तुकेविद्यात्स्यात्तारोवर्णेषुभेदात्भेद
निषेधोयमितिवदंतितत्प्रक्रान्तासंगतेरयुक्तंततरइंभाष्यंप्रक्रांतेसंगमयतिचोदकइतिउपक्रमउक्तम
पिबाधकंगतिनिरूपणायपुनरुत्थापयतीत्यर्थः कंबलंस्मात्ताकंठादिस्थानघटितावापवोश्रावणा
इतितद्धर्मोवर्णोच्चारोपितानश्रावणांस्फ अतएवदात्तादयोवर्णधर्माइतिमतंतंग्रंथाहद्विरिवद्रूषयतीदि
तावइतिमवत्वश्रावणावापुधर्माश्रावणाःकथंतेपांशब्दधर्मत्वप्रतीतिरतआहतेचेतिननुकिमि

स्यारोपेणास्वतंत्रता नादपः शब्दस्यासंज्ञेनेत्याह न चेति अनेनाहस्याकथंचित्पतदेवभाष्यंपरिहारपर
तयापेक्ष्यते यो जकधुनीति ध्वमयंतीति व्यंजयंतीति वापपरएव ध्वनयः अशब्दात्मकः आवर्णोध्वनिःपदा
२ र्थोंतरवर्णोविशेषाप्रतीतेः प्रतीतेस्फटिकं भाष्येसाजातिविषयत्वेनान्यथा सिद्धत्वा शंक्यपरिहरतितन्
चाप मितितस्यध्वनेर्निर्मलत्वन्नप्रत्यभिज्ञानमस्यतोध्वन्यक्षेत्र विप्रत्ययपस्यनुजातिविषयत्वमित्यर्थः
अस्तुस्वरो गुणएवं च सतीति ॥ रूपनांगीकरणवादे दूषणाप्राप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः परंतु ह्रस्वदीर्घत्वे स्वस्यान्य
थासिद्धिं शंकते पदतत्वमिति एकमत्तामभिव्यंजयंतो नानेव भागवद्धिसवभासयंतीत्यन्वयः नानेवेत्य
पेवविभेदभाना भिप्रायं भागवद्दित्यवयवाविप्रतीत्याभिप्रायं विभागारोपहेतुमाह सादृश्योपधानेतिसा
दृश्यमेवोपधानमुपाधिः सादृश्योपधानमेदमुपपादयति अन्योन्येति पाहि गकारोकारादिविसर्जनीया
छ गंगा-अत्रो स्पृष्टत्वदतिविसदृश्य परव्यंजकास्तेसदृशा अपरेगकारादयो ध्वनयो गोरित्येकंपदंव्यंजयंति
ध्वनीनांसादृश्ये हेतुमुक्तत्वपहृष्यानेतिभिन्नपदव्यंजकध्वनिसदृशध्वनिव्यक्तेरेकस्मिन्नपिपदेसतीतिभि एत
न्नपदसादृश्यानीतिभेदः इत्यर्थः एकविधप्रयत्नजन्यध्वनीनांनपदेभेदारोपहेतुत्वमितिप्रपन्नभेदे १२२

द्यो

मत३कं प्रत्येकमिति –

त्कं क्रमेनु पदांतरे धुडि पतां धनीनां विसदृशत्वात्कार्यव्यंजनक्रमार्दश्यर्णकारादीनामुभपत्र प्रत्येकंपद
व्यंजकत्वात गोमित्यत्र गकारादीनामत्तिभिन्नपदव्यंजकक गकारादिस्वाद्दृश्यमिस्यर्थ विभागारोपे।पिक
थंवर्णो ह्यपि तपदप्रतिभानुमत आह कल्पिता एवेति व्यंजकवर्णानां एकत्वंगमभागे घारोप्यन इत्यर्थ
श्तरयाकरोति।तत्किति औपाधिकस्वाभाविकं स्मात् विषमत्वं वर्णानामुपाधिरित्यर्थ उपचारो हि स
ति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसारेणोपचार इति न धनखदिरावित्ति प्रसंग एतेन समुदितानां
वर्णानामर्थधी हेतुत्वमपपादितं वाक्येन स्यैकस्मत्वाह तद्वर्णानामध्यमवृद्धप्रसेकार्थधी हेतु
तामनुमाय एकपदत्वाध्यवसायान्नंतरेतराश्रयमित्याहनहातेतेत्थं राजेति क्रमप्रयोगो नरो।इति विप
रीतक्रमं वहुत्वकेभ्यो फलगपदक्रमप्रयोगः प्रावंतोपलभ्यानुकप्यारशाक्रमादिमंतोपेचपत्वहस्पा
तथा ध्यापात्ते बुद्धौ पिपीलिकाक्रमवतस्मृतौ वर्णक्रमसिद्धेरिस्फकं नदा।स्थित्य समाधत्ते नान्विसाधिना
निसानानकाक्रमं।तो विम्बनानुरेशतः क्रमःपदावधारणेति राजा नरेत्यत्र क्रमडपामतो गोमानि
त्यत्रन्यूनातिरिक्तत्वं खरो भषिकादि पंचजनाद्दर्शाग्दौवाकांपदांतरसममभिव्याहारः यथा श्वो गता
लोष्मीमेकलनानात्वव्यवस्थापपाकैस्यकेति।न न्यत्रोपाध्यभावत्त आह तस्मादिति।एकत्वप्रत्ययहीनारोहैयेक य

क.प्रा:
१२२

जगदेव च
नित्यत्वं।।

गच्छतीति न लुडं तमाख्यातं क्रियांतरोपादानात्क्रतिरूढिर्दोपागप्रामपत्त्वं समानाधिकरण्य ऋति
गम्यं स्मृतिपुंगपत्सर्वे वर्णा विषयाहत्रूप्यव होरेचेत्सारि कल्पनास्पादित्सं तभाष्यमतिरोहितार्थमि
स यथेर्शास्त्रयोनित्वाविरोधायाह सतन्त्रस्येति नित्यो वेद इति अवांतरप्रलयस्थत्वं नित्यत्वमतोर्ह
इनत्व भिचोरो भारती विलासो क्रोनकाश: अत एव वैद्य नित्यारितेवार्णां तानुकूक्त केप्यनित्या न
त प्रलयावस्थापामविद्यमानान्न जगदुत्पनुमेहेति तदानीमसतो निपतमाकूसलरूपकारणाला
यो गगरत्यतनुत्पत्तो तस्यापि तदेवोत्पाद्यत्वेनापर्यवसानादित्यर्थ: कर्तेरस्मारणात्तिद्धमेव नित्यत्व
मनेनानुमानेत्रैरदोरूत मित्यर्थ: समाननामेति तस्क्वेमहाप्रलयेपनातेरभावात शब्दार्थ संबंधानित्य
त्वमाशंक्य परिहारार्थं वेदस्य वाक्यरूपस्येत्यर्थ: न नु जीवानवस्थाने पि ब्रह्माभिधानादिवासन
मनूप तन्याह न च ब्रह्मणा इति निरविद्यस्य विद्यासिद्धप्रमाणानामप्रपला तननतज्ञवासनाप्रपत्र राम
नित्यार्थं अयानपेत्स्य वासनां ब्रह्म जगत्सृजेनेत्याह ब्रह्म। णा श्रुति अध्यापकाध्येत्रोरुच्चारयित
त्वाद्ध्याध्ये भिधानत् यहणो नोक्रिरित्यर्थं स्वस्मेरणोत्सस्यव्याख्या शक्तिरूपेणोति विद्योपिका विद्याप्य

नपस्तासांवासनात्माभिरित्यर्थः॥ मात्संकालत्ख्यात्यामंऽकमृडदीतंभावरूपामताविद्यास्फो
टावाचस्पतेरिह अप्रज्ञातेप्रत्यक्तत्त्व अल्पतयामननुमेयं प्रतिकंतत्कोगोचरोविक्षेपभागमतःसा
क्षितिसिद्धस्यतत्त्वज्ञानस्यागमादिभिरसत्त्वनिवृत्तिः। क्षिपतेननुकिंभावरूपाविद्यायाप्रयोजनमज्ञा
तशुक्तिव्रहृत्वविवर्त्तत्वेनरजतगतभ्रमासिद्धेः अज्ञाततत्त्वस्यचज्ञानाभावादुपपत्तेस्तत्रस्वरूपंप्रथमंप्रस
कुल्लव्यरत्नस्वविषयप्रमाणानुदयेपिपयावत्प्रकाशापत्तेनगन्धमात्राभावप्रसंगातनहिस्वोपिप्र
भंसंवेदनंस्वविषयप्रमाणानुदयान्तर्भातियद्यपिशुक्तिस्वतएवजडामविद्यानावृणोतितथापि
तन्त्र्याख्यानिवोच्यभावरूपरजतोपादानत्वेनेष्टव्येतिभावरूपाविद्यायाः प्रयोजनात्प्रमाणानुल्लिख्य
प्रमाडिस्थगतत्वेसतिपः प्रमाभावत्वाहानधिकरणानादिनिवर्त्तिकाप्रमात्वापडपित्वप्रमावत्
पत्रप्रमात्वप्रागभावनिवृत्तिरिवनतुनिवर्त्तिकेतिमन्यतेतान्प्रतिनिवर्त्तिकेत्यस्यप्रध्वानेनिवृत्तिरिति
पठितव्यंनचैतत्समवेतत्वमेतदन्यसमवेतत्वंवोपाधिः एतत्स्वाहृतानात्मेन निष्ठप्रमाभाव
त्वाद्धृतानादिस्वप्रागभाववर्त्तकत्वेनसाध्येविद्यमानेप्यपाधिर्ज्ञातोनसाध्याव्याप्तेरितिस्वंड

क्रमर्थेन ज्ञानाभातिव्यवहारान्यथानुपपत्तिः प्रमाणं न च प्रमाणान्तरेणानुज्ञानाभि किंतु ज्ञानेद्धातिव्यपदेशा
र्थं तत्पामसति कोमन्नदुक्तो यदस्फाले नुवेदे तन्न च शक्नोति न च सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो ज्ञानं सामान्य
स्याज्ञाततत्वात विशेषस्य चावुद्धस्फास्फुरणस्यापादनेत कत्वेन प्रतिभासमानेगात प्रमितत्वे चाज्ञातत्वव्याघा
तात्स्फुरत्वे चानुवादस्यातात प्रमात्रुभानस्फूर्त्यात्ता न स्वसंविषयस्यामारोपध्यासात प्रतिभासो न
मानन्ततद्रूपविरोधः न चामानाभाव एव तस्मिन्नध्यस्तो भासते इति वाच्यं स्वप्रभभावरूपाविद्यानि
रोधानमंतरेणाध्यासायोगात्स्फोतत्वात परात्कांतं चात्रं स्फुरितिमिति। छ तिवावधिमचितें काकं प्रा
तत्वप्य समानननामरूपाणि। म त्वो सघतदेवपरमेश्वरोऽछेदः तेणइ। हेतुः परमेश्वरस्य वाच स्यातिमु
खो कृतेनिन्द्रकृत्वे परमेशानमस्काविसतिसाहसंदेत्त्वाणांच जीवात्ताः तस्य स्वरूप स्वविवर्त्त आका
शादिवदिति न प्रमात् त्वेनाविद्यावत्व प्रसंगोऽकू मोगानादर्शना दर्शनमात्रेनोपसान्निरीतस्फुरदहरणा
तरमाहपूर्णावेतिघनानिविज्ञघनाधःनामधेयात्तस्फुतामारोपाततततधावयेग स्पृहितानिर्वं हि ॥ तत्व
तानीत्यर्थः अविद्यापाः तर्वेदास्यनाश्रयसत्वे न न ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं बोधमा
वि

ऽिति त्वमित्यर्थः ॥ एवं च पदपदार्थसंबंधे विरोधं परिहृत्य संप्रदायविच्छेदात् वाक्यानित्यत्वविरोध मुक्त्वा मन्त्रवदेतिस्पष्टत्वात् ॥ १ मध्वादिष्विसादि ५

शंकोपकरणस्य सत्त्वात् तेषामविद्यात्मकत्वेन परिहार इति एतदुक्तमिति तदुपपद्यते चोक्तन्यायेनानौ द्विति भाष्य

ष्ठस्तुतिरूपो तस्यैव वैषम्यमाशंक्याह यद्यपीति लीपतेस्यां सर्वैकार्यमिति लपले त्तराणां विद्याश्लोक

उत्कर्षोपाविरोधः परमात्मानो भावविनृस्यातिरि पदार्थग्नीदानीमग्नये निर्वपति तदा भविष्यद्घतनास्या

स्तल्पनामतानतुकेमिति भाविन्या वृत्तसापजमानो ग्निरुच्यते ग्निर्देवते वाग्नये निर्वपतु नेत्याह नही

तिमत्त्वेवामएवास्माभिरुद्दिष्टं शंकाते पागकाले इति प्राचीनो वथ्यास्यादित्सर्थः देवादीनामस्मिन्नविद्या

स्वनधिकारोपि ब्रह्मविद्याधिकारसंभवात् हेपापोगमाशंक्य विकल्पमुखेन सूत्रमवतारयति ब्रह्म

विद्यास्विति मधुविद्यावाक्यं प्रतीकतः आदत्ते मावितितद्याच वसूद्वेनानामित्यादिनाभ्मरेनिर्दृते भा

मंद्यौस्वर्गोत्तिर्यगातवंशदृतादित्यमधुहितत्त्वलम्नमित्यर्थः आतरिक्तं मध्वपूपरश्मिरूपाः तेंव्याचष्टे

आदित्यस्य हीति अत्र तत्पव्याख्यापदकमिति प्रसिद्धं मध्वपूपसाम्यमाह तत्रेति श्रुतिनिर्दिष्टं पंचा

मृतान्याह रूपानि चेति एवंत्यामनंनां तत्स्यादित्यस्य पूर्वोरश्मपसताए वास्य प्राच्यो मधुनाब्यध्च

स्वमधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः एतमृग्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्त

कृ॰ प्रा॰ स्यपशान्तेजइंद्रियंवीर्यमन्नाद्यंरसोजायततद्वात्तरात्तरादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वाएतद्यदेतदादित्य
१२५ स्यरोहितंरूपमभिस्यारिमधुनाडीमंधारश्मिपालीतपंथ्यप्रदेरातावेशेषणागामतगत्वाचादित्य
स्यपूर्वभागमतात्र्यतवदित्यर्थंतान्यमता‍आपइत्येतद्वाचक्षुपानिचोतिमधुरदुग्धधुकरोनिर्वर्त्य
तेमधुतद्वापस्ताश्वाम्नतमाधनलारमृताइतिश्रुत्यत्तगार्थंरुचरुवमधुकृतइत्येषाचक्षुपपाहि
त्रमगाइतिमंत्रेऽत्रपुत्तंकमेफलात्मकंसंस्ववतीत्यचोमधुपसाम्यंअर्थविस्पराज्ञिगारुत्यादिश्रुति
व्याचष्टेऽयास्यत्यादिनापरंकृष्णमित्यमतेश्रुतौत्रिर्दिष्टंतद्गृह्यपाधिकमित्यभिप्रेत्याहतिकृष्णमि
रितिचतुर्थपर्यायेयवोगिरसोमधुकृतइतिहासपुराणपुष्पमित्यंतत्राथर्वागिरसमंत्राणांमधुकृ
त्वमेवात्र्यत्सनंवदगोरिवांतात्वाककमदत्यर्थःअविवेविमतपंप्रजाक्षेत्तारंअाकृतिमिदुतादेरेवतन्म
प्राणापतिकृतमत्तीतिकृमारुत्तत्रमेहावेश्रीताह्यारएमत्तमऔंवर्कचप्रपष्ठीतीतिविश्रहोहविवांतीगा राम
मेश्रर्यंचप्रसन्नतापकृप्रशनमितेततंचकंविश्रहारिकंपेमिहृवदिनोमंत्रानतेविधिश्चमाडागृत
त्वमहस्रमेवश्रुत्यादिपिलवज्जकर्म।स्मितानियुक्तेतोनग्रमाणांचेतहिंकिमश्रारणामाश्रौपर्कौ १२५

त्वाभिधानात्तैः प्रयोज्यमायर्व वैदिकं कर्म पुष्पं स्मचितामिति हासपुराणमंत्रा यत्र प्रयुज्यंते तस्य कर्मगणः पुष्पत्वेन
निर्दिष्टा मंत्रा मधुच्छत इत्यर्थः ॥ द्रुमामिति मिमनस्मिनि धाया हारार्पवर्जं गिरस्मेति कर्मे तुर्जे मेभ्य ऋत्ता हत्वाग्नेो हुतम
मृतमप्यर्वमंत्रा आदित्यमंडलं नयंतीत्यन्वयः ॥ इति हासपुराणं मंत्रयोगयोग्यं कर्मैह तपाञ्च मेघेति ॥ क
र्मकुसुमानाथ हतेत्वन्तुवं गाल्लाभ्यते ॥ तत्र वृक्षमिति हासादिं मंत्राणां वात्व कोमसंवंधोत त्रा ह... मे धे
ति ॥ परिस्फ्लो वो यद्द धूया तुद्धि स्पमंत्रंणा मनेनसवं लिप्यारब्धा नानि यादि फलं त्रसतीति स्रवणाद्देति हासिकाना
पिमस्येदेइति भावः ॥ विकल्पेनात्र विज्ञेयं पुष्पभ्रमर चिंतनमिति हासपुराणं स्पमप्यवाप्य वेदंगे ॥ न
नपप्पीश्रातं तथा नपं चटपित्र मिति हासपुराणम्पवेण मेत्रपो रसाधारणत्वं धाभावाद ततः कुसुमम
धुकर चिंतनैकमयोजनानाकर्मम ब्राह्मणमंत्रत्वविकल्प इति ॥ ग्रस्य ये स्पो र्द्धि रस्मय पन्या ए नास्तो र्द्धि म
धुनाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पमिति प्रयाणीयत्र्या च छेदूर्ध्वाति ॥ आदिस्पंत इति श्रा हेमाउ ६
पाकनानि तेषां भ्रमरातो गोप्या नामोऽप्रयत्वा त्वाडीनां गोप्यत्वमुक्तं ॥ व्याख्याता मधुविद्यामुपसंहरति
ताएताइति ॥ नाडीनिर्दिशो मता ष्पुष्पत्व दृष्टार्थः ॥ यथा त्माय मतस्यचा चारेषत्वा द्दृष्ट्वेति ज्ञानमात्र
विवद्धेताहो फलस्पेति श्रुता विद्धिपमिति तत्साकल्प विवक्षया इद्धिपमात्र संबंधस्याक्रतुत्वेन फलत्व
भावादित्याहेंद्रिपक्षकल्पेति ॥ आनं वतदाप्य संतुपोगं परक्तामुपजीव्यान्यस्तानि विजानतामित्यादि

ऋ०७

१२६

माचार्यमाहनकेवलमिति ॥ एकस्मिन्नादित्यउक्तस्योपासकभावेविन्द्रः वसाद्दैवं सेनुमवप्राप्यसाप्रकआन
श्रोत्यर्थः ॥ देवाहीनांसर्वेषांमर्दनिष्यामस्तिकिमधिकारउतयथासंभवमित्तिविकल्पमपमंत्रनिरस्यति नीपपांकतेप
पुच्छतेतिभाष्येवाक्यशेषप्रसिद्धिः पुरस्ताद्देतिपश्चाद्दक्षमेतीत्यादिगहेइंद्रनेदक्षिणंहकेजगन्मणानेगृहीत
वतोवयमिमेरोदसीइंद्रयदिगृह्णासितर्हि तेतववशाशिर्मुष्टिमध्येस्मातइत्यर्थः इंद्रियमुष्टिमकारमभ्यन
याशिइत्याभित्यर्थः ॥ तुविग्रीवेः रुपुग्रीवोवपाछिद्रसावकाशोदरइत्यर्थः तएवंविधस्तोत्रस्यस्तोपपुत्रस्य
मदेहर्षेजनितेइंद्रो वृत्राणिशत्रून्जिघ्नतेहतवानितिप्र बृहस्पतस्तोपकतिंतस्य[illegible]सह विवोभागमर्द्धि
सोमस्यस्तुतस्यभागेपिबेत्यर्थः ॥ ईशानमैश्वर्यदेवकापार्श्वयंतीत्वनवृंगः इंद्रोदिवः स्वर्गस्येशेईषे
इतिसर्वत्रानुषंगः ॥ अपांपातालस्थानिकधांवकुंस्थावरजंगमेधिरम्याणांमेधावामतांजंगमानामितिपावत
मामस्यरक्षलोकमेयोगेवाजाभमापणइंद्रइंद्रेतेहव्यइंद्रोपस्य इत्यर्थः हेइंद्रजगतोजंगमस्यत
स्यपुष्पः स्थावरस्यवेपानेस्वदकंदिव्यं ज्ञात्वाममइत्यर्थः ॥ वरिवसितारंपूजयितारंश्चत्का हुतिमिहतो
देद्रैवतानेसोमणपतिहुतमस्तीतिहुताद[illegible]हात्रेप्रतीतादेवाइवमन्त्रमजंफलं[illegible]तीतिमिय
होहरिवःसोमगर्भेश्वर्यं प्रसन्नतां फलप्रदानमितिर्लते तत्पपंचकं[illegible]सूत्रहादिकं[illegible]वदितोमंत्रोन
तनिषिद्धमाइतितत्वरूपमेवआत्मादिमिसत्तत्रकर्मणि विनियुज्यतेतोवश्यमांशांचेन्न हिविनियुज्यतेत्यसा १२६

+ गात्स्त्रविवक्षितार्थानेत्याह रूपप्रकल्पेति नन्वधिगतमेयाभावे कथं दृष्टार्थत्वम् आह रूपेति प्रयोगसम
वेतार्थ्यद्देवतादिसचविधिभिर्ज्ञातरतिस्मार्य्यं मंत्राश्चनविधयपर्वनिरपस्ताद्देवताद्यभिदधतीति नप्रमा
णाननुस्मृतेरविहितायाः कथं दृष्टार्थत्वमत आह स्मृता चेति सामर्थ्यात् प्राप्तेत्यर्थः ननु पर्यादेवतास्मारणे
मंत्राणां तात्पर्य्येऽप्येवं देवताविग्रहादावप्याक्ष विग्रहादेरपि मंत्रपदेरवगमादत आह लोकेति उद्देश
त्यागस्य हि देवतास्वरूपमेवापेक्षितं न विग्रहादिति द्देषकपदानामुत्सर्गप्राप्तमप्यर्थपरत्वं विध्यनपेक्षि
तत्वादपोद्यतइत्यर्थः श्वेतत्वमपवादनिराजनं शोधनं श्वेतोवत्सोधावतिशोधपतीति विवक्षापा
ति तिर्तं श्वेतोधावतिगच्छतीतिनार्थधीरिवेदेपि नतात्पर्यातविनार्थधीरित्याह न चेति पदितात्पर्योच्छादेधी
त्ताहितरसत्त्वादिद्यापितयास्यादित्यत आह न पुनरिति माध्यमिकादिविविधेषु पदान्वयेकार्यवातरवाक्यात्र
ग्रहणामित्यक्रम पुक्तंमाध्यावाशिष्टत्वादित्याशंक्यान्वयभेदे देवं नजपदवैपर्थ्यायात्र्यभिमहापममिसंधि
रिति अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह न हीति उपसंहरति वाक्यार्थेत्विति माभूत्तस्यार्थस्यास्त्राभिधानेपर्प
सानं किमतस्तत्राह न जवतानिश्चयं पदेकवाक्यतामात्रग्रहणं दशोपित्वा विध्यर्थवादेषु वाक्येकवा

कु॰प्रा॰ कृतामाहयत्रक्षितिनन्विति विधिहृदयस्येषा [illegible] वाक्यैकवाक्यतेति आह लोकानुसारत इति कृष्णगोरै-
वदन्नापापतो वृहस्पतीत्यादौ वृहस्पतेर्वा देशान्तवाक्यादेवगतेर्विरुद्धार्थवादयोरप्यस्तिवाक्यैकवाक्य-
१२७ तेत्यर्थं ननु कार्यान्वित एव पदार्थानां क्तुतोर्थवादपदानां पृथगन्वयोऽत आह भूतार्थेति कृतान्विते तो
रितिपौर्वापर्यवाक्यार्थेकवाक्यत्वे हेतुः स्वचित्तमत्तविशेषतोत्तरदूरीति अन्नेन भिन्नवाक्योर्थयपदवसा
यिनां नैकानुस्वल्पत्वेति शंकावापितेनन्त्राप्य आपादिविधिस्वाध्यायपशाद्दवाच्यंवेदराशिं पुरुषार्थप्रका
शकतां पदिना नेष्यन्त्राप्यपत्तोर्धानार्थमात्रपर्यवसितासंतोर्थवादाविधिर्देशेनैकवाक्यतां नागा
मिष्यन्त गच्छेयुः प्राप्यपतित्वध्यापनविधिर्वेदस्य पुरुषार्थतां तस्मादेकवाक्यतां प्राप्नुरित्यर्थे [illegible] मधु:
~~मभिष्यन्त गच्छेयुः प्राप्यपतित्वध्यापनविधिर्वेदस्य पुरुषार्थतां तस्मादेकवाक्यतां प्राप्नुरित्यर्थः~~ ननुय
दिलक्षणतापामभिधपविवक्षाकथं नहि विरुद्धार्थवादेषु तात्पर्यात्राभिधेयस्य विरुद्धत्वादेवविव राम
क्षानुपपत्तेस्तत्राह तत्रैवेति अर्थवादार्थवादेषु स्तार्थविवक्षापाएवदृष्टं गमकमनोऽभितरपाहिगो
णालंवननचिंतामुधास्यादिति पद्याप्रमाणान्तराविरोधस्तथास्तत्परहुतवाद इति तिस्त्रेणा

यथा च स्तुत्यर्थेनानेन गुणसंयोगेन स्तुत्यर्थः तथा प्रस्तरपतनात्सिद्धिरित्यनेनेत्यर्थः यजमानं प्रस्तर इति किं
विरुद्धार्थवाद इति विशये विधिरपूर्वार्थलाभादिति प्राप्ते सिद्धांतः यदि प्रस्तरकार्ये यजमानो विधीयेत
तदा प्रस्तरं प्रहरतीति शास्त्रात् यजमानोऽग्नौ हूयेत ततः प्रयोगेन समाप्येत अथ यजमानकार्ये प्रस्तरो
विधीयेत तत्तदानीमशक्यो विधिर्न हि प्रथमलूनदर्भमुष्टिः प्रस्तरः शक्नोति चेतनयजमानकार्यं कर्त्तुं तस्मात्प्र
स्तरं बर्हिषदन्तरं सादयतीत्यस्य विधेरर्थवाद द्वितीयादि सप्तमि बर्हिः कथं तर्हि सामानाधिकरण्यमित्यपेक्षा
यां सूत्रे गुणवादस्त्विति कोऽगुणवादः इत्यपेक्षायां तत्सिद्धिरिति सूत्रे तस्य यजमानस्य कार्यं ऋत्विग्निर्दि
तत्प्रस्तरादपि सिद्ध्यतीति स हि उद्गतार्थाधारतया कर्त्तुं निर्वर्त्तयतीति आदित्यो यूप इत्यत्र तेजस्विलं गुण
णः तेजसाद्यतेन यूपस्याक्तत्वादिति ननु विरुद्धार्थार्थवादेषु कथमभिधेयाविनाभावनिमित्ताप्राश
स्त्यलक्षणाविरोधादेवाभिधेयाभावात् आह तस्माद्यत्रेति यजमानादिशब्दैस्तात्सिद्ध्यादिलक्ष्यते
भेत तत्स्वप्राशस्त्यमित्यर्थे लक्षिते येनेष्टरूपं तदप्यभिधेयाविनाभूतमेव तद्विनाभूतं प्रत्यविनाभू
तत्वात् नन्वनुवादकार्थवादानामप्रमाणत्वात् कथं विधिभिरेकवाक्यत्वमत आह यत्रेति

कृ.प्रा. नस्मृतिवत्सापेक्षत्वं तु प्रत्यक्षादिभिरकल्प्यविषयत्वं नचैतावता मद्वत्प्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानयोरपि तुल्य
१२८ विषयत्वादित्यर्थः तर्हि कथमनुवादकत्वप्रसिद्धिरित्यत आह प्रमात्रपेक्षयेति प्रमातरि चरममस्य पाधापूर्व
त्वादाम्नायस्यानुवादत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः परिमाणान्तरसिद्धार्थत्वेप्यर्थवादानामनपेक्षत्वं नार्हि विरुद्धार्थो
नामपि तद्वक्तृ गौणार्थत्वे नाकिमिति शंकते नन्वेवमिति तस्यार्थ्यानिरवकाशत्वे हेतुना बाधं ते विरोधिप्र
त्यक्षादिनार्थवादानां तत्परत्वेन सावकाशत्वादिति विशेषणप्रतिवृद्धि परिहरति अत्रोच्यत इत्यादिना इ
ष्टप्रसंगतामाह इतीति विध्यन्वितोर्थवादो महावाक्यीभूय प्राशस्त्यं बोधयति स्वरूपेणात्ववान्तरवाक्यीभू
य विग्रहादिवाक्यस्यार्थं वाक्यद्विलमेधुमशक्यप्रत्यर्थतात्पर्यभेदेन वाक्याहत्तिप्रसंगादाहहन्निः चेयो हृषे
यो वेदो नानुमन्यते इति शंकते तत्र यासतीति नवपंवज्र हस्तेंद्रो वृत्रं तत्वा अस्मशाहसमेद्रं दाधिवज्रहस्तः श्रद्धा सा
वस्तीत्यानुवत्ति रूपं किंतु स्तोतुमेव पौर्वापर्य वादेनाश्रितस्तत्त्वोरहमदतिपरिहरति नेति नतु तात्पर्या रू
भावे शक्यान्कार्थं द्वारभूतविग्रहादिप्रमितिरित्याशंक्य व्याप्तिप्रशिथिलपति नचेति पद्वाक्यपत्रार्थ रुम
ननत्परं तत्र तद्प्रमाणं चेत् तर्हि विशिष्टविधौ विशिष्टपरत्वं न स्यात् तस्य हि विशेषणांशेपि मानाग १२८

हीतविशेषणान्वयेन प्रामाण्यं वा वाच्यं न च तेषु तात्पर्यं प्रतीति विशेषणमात्रवृत्त्यापातात्तथा च विशेषणाप्र
मितौ विशेष्यप्रामाण्यापाताद् इति । ननु विशिष्टविधिरपर्यवस्यन् विशेषणविधिं नाक्षिपतीत्यार्थिका
विशेषणविधयः कल्प्यन्ते । ततो न वाक्यभेदो यथाहुः शूर्पमानस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने लक्षणा
वाक्यभेदः स्यादिति दोषो नानुमिते त्वसावितिरेवं शङ्कित्वा परिहरति विशिष्टविषयत्वेनेति । प्रतीतो हि वि
शिष्टविधिर्विशेषणविधिं नाक्षिपेत तत्प्रतीतिरेव न विशेषणप्रतीतिमन्तरेणेति तदेतदाशयवदिति भाव
ननु परैः पदार्थान्वयोपपत्तौ द्विविशेषेण विशेषणविशेष्यभूता लोकतोऽवगम्यन्ते तत्र वगतौ च प्रतीतो विशि
ष्टवि[illegible]धिरास्ते मा विशेषणविधीनां मत्वं न सर्वत्र विशेषणां लोके सिद्धमिति शक्यं वक्तुं वेदैका
कैकगम्यमपि विशेषणं भवति यथा । तस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन
वि नयजेतेत्यत्र हि विशिष्टविधौ रेवतीनामृचां वारवन्तीयसाम्नश्च संबंधो विशेषणं वाक्यैकगम्यमिति भा
विनोपसंहरति तस्मादिति । नन्वर्थवादप्रामाणानां तदपेक्षत्वात् । सिद्धार्थत्वात्तु वाक्यवन्न च देवताविग्रहादौ
मानान्तरमस्तीत्यप्रामाण्यं पदे हि सापेक्षत्वेन तन्मूलभानरहितमप्रमाणमित्यत आह न च भूतार्थेम

स्यादे॰२

क॰प्रा॰ पीतिवाक्यस्य सतः सापेक्षत्वे यो ह्येषपत्वं उपाधिरिति समन्वयस्तत्र उक्तमित्यर्थः यदि विधेयप्राशस्त्य
१२८ परा अप्यर्थवादा भिन्नं वाक्यं तर्हि न्यायविरोध इत्याह तदिति ॥ ॥ इति तृतीयाधिकरणं ॥ अर्थैकत्वादेकं
वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात् ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति मंत्र एकं वाक्यं भिन्नं वाक्यं वेति संशये पदानाम
र्थभेदात् समुदायस्याभिधायकत्वात् भिन्नमिति प्राप्ते ऽभिधीयते एकप्रयोजनोपयोगिविशिष्टार्थस्यैकत्वात्
तद्बोधकपदानां त्वेकं वाक्यं तु चान्तस्यैव स्याद्यदि पदविभागे साकांक्षं स्यात् भागो वा विभजनं
पि यं भागो वा विभजनं तत्र सत्यं विभजनत्वं अर्थैकत्वे नाकांक्षत्वेन वाक्यभेदरूपेण तेन सदनं ते करोमीति अस्मिन्नसी
दैत्यत्र सत्यपि साकांक्षत्वे अर्थभेदेन वाक्यभेदः तदेकत्र हि सदनकारणं प्रकाश्यमन्यत्र पुरोडाशप्रतिष्ठा
पनमिति वाक्यभेदः तत्र तासामपि वाक्यभेदाभ्युपगम एतदधिकरणविरुद्धं इत्यर्थः
के रिह इति नेति यथा हि समर्थानां प्रयाजादिवाक्यानामवान्तरभेदस्य व मर्थवादानामप्येकत्वापाहि
पि स्मृतिलक्षणत्रि तन्त्रदृष्टे विशिष्टैकपदार्थप्रतीतिरप्यपेक्षान्यथाभिधेयाविनाभावान्नसमानां
ला मर्थवादानां वाक्यानां चैकं प्राप्तिपत्तिः द्वारं विग्रहादि प्रयाजादिस्तु नाम १२८
दित्युक्तत्वात् तथा च तस्योपर्यर्थवस्य त्वर्थ एकलो विधेयेन नामसतो च प्रोत्विति भावः ॥ एवं तर्हि प्रयाजादिवाक्या॰२

प्रतीतौ द्वारं किं तु द्वारिस्वपरतात्पर्यविषय इति । यावत्पदविधेयैकवाक्यत्वेप्यर्थवादेषु पदघटकपदार्थ
संसर्गप्रतीतेर्वाक्यभेदस्तस्येति प्रसंग इति शंकित्वा प्रतीतिपर्यवसानतदभावाभ्यां वैषम्यमाह नन्वे
वं सतीत्यादिना पदघटकवाक्येषु द्वारीभूतार्थभेदाद्वाक्यभेदस्तदा स्यादिति प्रसंग इत्याशंक्य परिहरति न
चैवमित्यादिना पंचदशपदरूपस्येति पंचदशपदवत् अरुणयेत्यादिवाक्यमत्र नाथोतन ।। वाक्य
भेदप्रसंगो विशेषणानां देन्ने पि विशिष्टरूपार्थैकत्वान्नस्य च गुणानुरोधेनावृत्त्ययोगात् गुणाप्र
वृत्तौ स्मिन समष्टच्चैवा रस्यैकवाक्यतेत्यर्थः विशेष्यैक्ये विशेषणभेदेपि न वाक्यभेद इत्येतद्व्यतिरेकप्रद
र्शनेनोपपादयति प्रधानभेदेत्विति । आग्नेयेन्द्रेन कल्प्यतामित्यादौ हि प्रधानभेदाद्वाक्यभेदस्तदभा
वाद्गुणानामेकवाक्यतापत्तेर्ने प्रतिबंधकावकाश इति नन्वेतत्सगांशोपि वेदार्थप्रतीपेतमपादितात्पर्यगम्या
र्थोपयोगाद्विशेषविधावविवचितो यागदेवतादिविग्रहादिस्तु न तथेति शंकापनुत्यर्थमपि चेत्यादिन्यायाप्यंत
हारूपव्याख्यातिरेवताधिकरणसादिनानन्तदेवताशोपितो लिङ्गं तात्पर्यमाह रूपान्तरेति अस्येव प्रपंचो नैनन्द
देशादेत्यादिबोध्यपरिहारो दृष्टानुसाराच्च चेतनादेवतेत्याह तदेवमिति शब्दमात्रत्वेतु नेवमित्याह चेतनत्येति

कं॰प्रा॰ देवतातःफलोत्पत्तौश्रुतहानिमाशंक्याह नचैवमिति यजेतस्वर्गकाम इत्यस्य हि यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थ
१३॰ तत्र यागभावनायां फलत्वं स्वर्गे श्रुतमथोच्यते यागस्य भावनां प्रति तदीयफलत्वाशंका प्रति करणत्वं श्रुतपन्न
नहातव्यमत्र हेतुमाह याजेति ॥ नवमेऽस्थितं देवताप्रयोजनपेदति थिवद्गौजनस्यतदर्थत्वान्नदेवताधर्मो
न्प्रयोजनपेदति थिवद्गौजनस्य यागस्यतदर्थत्वाद्यथातिथिप्रीत्यर्थो धर्मादइति प्राप्तेविवेतिराद्धूतः पत्नकृम
प्रधानमंगत्राहिनदेवताय जेतस्वर्गकाम इतियागगतफलसाधनतायाःशब्दपूर्वकत्वान्नदेवतात्वेऽस्या
मतत्वात्तभव्यस्य यागस्यरण इतितद्गुणत्वे देवताशब्दो वृन्ने तदा तितदस्मन्मतेप्याविरुद्धंगुणत्वस्वीकारा दि
त्यर्थः एतद् इतीति ॥ एतेअसृग्रमिंदवःस्तिरः पवित्रमाशवं विश्वान्यभिसौभगेत्यस्याः ऋचः पदे देवादीन स्मृत्वा
ससर्जं ब्रह्मासंनिहितवाच्येतच्छब्दे देवतानां करणोद्धनुग्राहकत्वेन सन्निहितानां स्मारकत्वे आह कुरुधि
रंतत्प्रधानदेह इमणानांमनुष्याणाम सृग्रशब्द इंदुमंइच्छपितरणामिंदुशब्दः पवित्रं सोमं स्वांते राम
इस्कुर्वतांग्रहाणां तिरः पवित्रशब्द ऋचो म्नुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशुशब्दः स्तोत्राणां प्रयों
विशतांशस्त्राविंशांघ्यशब्दः व्यापिवक्तव्यो अभिशब्द एतेस्मिं अभिसौभगेतिशब्दोऽन्यासां प्रजानां १३॰

स्मारकइतिसमनसेतिसप्रजापतिर्मनसासहवाचंमिथुनंभावंसमभवदभावयत्त्रयीधकाशितांस्त्रर्षिमन
सालोचितवानित्यर्थः नामरूपंचेतिस्मृतोनिष्पन्नकर्मरात्मनुष्ठापनमुक्तंसर्वेषांविस्तरकर्मणामेवंप्र
ष्ठितिरितिविवेकः पद्यते। नेतिपुराणेनवाचोवेदस्यपरत्वीपंन्नावप्रधानोनिर्देशः परत्वीपतांवेदस्यहस्तापोप
७: तामित्येतत आपन्नामवंततत आविषुप्रविष्टांतांवाचमन्वविंदन्नुपलब्धवंतः पद्यास्मुहृदयस्यत्रप्राणाःपरमा
त्मासर्वेप्राणाआभ्रक्षुराक्षपत्तेभ्योनंतरंतदनुग्राहकाआदित्यादिदेवताः ततोलोकाविषयाः इहवाक्येकल्पित
स्यानातसत्वाभावातप्रतीत्यप्रतीतिभ्यामुख्यत्निलपाभिधानंव्यावहारिकसत्वेश्रुतेरन्याष्ठापोब्रह्मणा
मितिषष्ठिहिरणातिदृशातेआत्माकारबुद्धौप्रकाशतयेतितयोक्तंतत्वमस्यादिवाक्यनवुद्धिविषयमित्येततदृश
तयोरेशमेड्ळात्मकरूपेरः तत्रभवादाशतप्पः पोहवारति आर्षेयमाषिसंबंधब्राह्मणांवेनिपोगआर्षेप्रा
दीप्यबिरितानिपसामंत्रस्य[illegible]सतयाध्यापयति अध्यापनकापतिच्छासंदुच्छावरंगत्तेनरकेशवे
पतेलपांतेपर्पपेपपापेच हुताघास्तेमाभिनोदेवांसांपुतेस्तल्पातरितितत्रब्रह्मवेरमान्सर्वभावरति। छि
तेपोपोरेवानांमध्येप्रतिबुद्ध्वानात्मानमहंब्रह्मास्मीतिसाधुतेवोदेवतद्ब्रह्माभवत्तनेहोचुरितितेदेवा

कू॰प्रा॰ अस्तु। स श्रेयो चुं किं ब्रह्म योऽस्यं हंत पश्यतु मिति निर्भवतांतर्हितमात्मानं विचारयामः। यमात्मानं विचारयाम एवं ज्ञा

१२१ त्वा सर्वलोकान्कामांश्च लभ्यानित्याप्नोतीत्युक्त्वा विद्यार्थं ह प्रजापतिं इन्द्रविरोचनौ देवासुरराजौ प्रजापतिसकाशं

माजग्मतुः। पृष्ट्वा च्युतिपादतलमारभ्याज्ञानोनो गोराग्र भ्यां नाभिं नाभेरग्रीवं ग्रीवायाश्च आकेशप्ररोह

देशं तत्स्वात्म ब्रह्मांधं क्रमेण पृथ्व्यादिभूतधारणापाषाण पृथिव्यादिपंचकात्मके भूतगणे सुस्थिते जिते स

ति योगगुणोच्चारिते मादेप्रवृत्ते योगाभिव्यक्त्याग्निमयं तेजोमयं ब्रह्मशरीरं प्राप्तस्य योगिनो न जरादीत

र्थः। तथाचाचोचन स्याचार्याः प्रपंचसारे भवनिज ध्यानजमाहात्म्यविहाय सा शक्तिभिश्च तत विवेः साहस्य

मात्मनस्तु प्रतिनीत्वा तत्र हृदाम्बुजपतितस्वधीरितिलिंगानि भूतमंडलानि तच्छक्तपश्च निश्चल्या यास्कत तत्रैवोक्ता

धनम ।छ। श्रुगमहि। ब्रह्म विद्याश्रूद्राधिकारान वे। त्यधर्मप्रधानकर्मत्वसंस्कारकर्मत्वाभ्यां संस्कारपेश्रूवेमत्रैवोर्णि

कं हित्वा नांत थोपदर्शितलिंगादधिकारउक्तः सद्वाद्विद्याधिकारिणां शूद्रशब्देन परामर्शलिंगाच्छेद्रस्यापि आ

धिकार इति संग्रतिभाष्याहृतमाहात्म्यांतरोतिरवेपत्तमाह। निर्मनेति आगंतुकं शास्त्रीयं अधिकारिलिंग राम

राएवावैधत्वात् भावकर्मणोस्यहित्वनधीपान [illegible] स्यानधिकार इति। स्थितत्वात्। तांसुशंकतेय्य पीत

१२१

पनेति एतत्त्र्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यत इति भाष्यं व्याचष्टे आगंतां परिहरति हुतेति तत्राग्नि
रग्निसाध्यकर्मण्यधिकारः स्थितो वेद्यत्वमस्य च पमात्रमस्य च पत्वं चाध्ययनविधेः पुरुषार्थत्वशंकायां
पास्तत्वान्निराशा तद्धेतुसंस्कारपरामर्शो हित्यादि रस्ति रध्ययनविधिं संस्कारकर्मेति विषयलसमर्थनाच्चा
तोनग्नीनामपि शूद्राणामनग्नीनां साध्यायां विद्यायामधिकार इति शंकापानगतार्थत्वमित्यर्थः ननु क
थमप्यग्निवद्विद्यायामध्ययनं हेतुरित्याशंक्याह न चेति अग्निकर्महेतुः स च न शूद्रस्याध्ययनं तु विद्यायां
नमिपतो हेतुः संभवति च शूद्रस्य तस्य पादप्रतिपत्तेरस्मादिनाग्न्याहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्य
नाधिकार इस तद्यत कारणाधिक पनश्च विद्यायां शूद्रस्यासंभवि साधनमलौकिकं नास्तीति तत्स्वरूप
मसांप्रतमिति योजना अग्नेः कर्मस्वरूपयोगमाह पर आहवनीय इति ननु व्रीहिवदाहवनीयोप्यग्निः स
ने साहृत तद्रूपस्येति संस्कृतोग्निराहवनीयं स वा लौकिकेऽस्य प्रकरणाधीनत्वाकाविहिताधानादेरेव
भ्यत इत्यर्थः आधानमपि हि जातिसंबंधं कर्तुं केचिदारभ्यविधीयते न हि क्रत्वंतरे च्छेद्यैधिकिपितम
त्वेन दृष्टस्य तस्याग्निद्वारा सर्वक्रतुसाधारणादिस्पर्थमनारभ्याधीतत्वं हरणं आधानमप्य स्मृत्य

कृ.प्रा.

१२२ इस्यनेत्यपाहाध्ययनस्येतितु संतानमिवाक्येनेत्यर्थः। विधापामलौकिकंत्र्यसंभविष्ट इष्टसाधनंनास्त्यत
सिद्धमध्ययनात्क्रियापालौकिकत्वेपितन्नियमस्यवैधत्वादितिशंकांपरिहरतितनविकल्पासहत्वादितिना
नोपापसाध्येत्यराधिकृत्यगमेध्ययनंनियम्यमानंपुरुषार्थेतस्मिन्नियम्यतोतक्रत्वर्थेइतिविकल्प्य
द्वितीयंनिरस्यतिनतावदितिअध्ययनविधस्यक्रत्वर्थत्वंप्रकरणाद्वाक्याद्वेतिविकल्प्याद्यंनिरस्यद्वि
यमतोह नचानारभ्येतिस्याम्नायाहि नुक्ताक्रतौवापकेचुद्धिस्थक्रतेवाक्यपुरोतांक्रतुनासंबंधपरिस्था
ध्यापयत्स्वशाखाध्यायकोवयवीनकर्मविशेषेणव्याप्रइत्यनुपुरस्थापितेकर्मणीकथंवाक्यमध्ययनस्यक्र
मेसंबंधंब्रूयादित्यर्थः॥ नन्वज्ञातोपायेकथंपुरुषस्यप्रवृत्तिरतआह नतूपायेहीतिफलमात्रेलिप्सुस्तदुपा रम
यमप्यनुष्ठेयभूतंमनुतेविशेषस्तुनवेदेतितन्नहिकरणार्थेतिकर्तव्यतापामापिसामान्यप्रवृत्तिरिच्छाधीनेत्या
ना शंक्याहेतिकर्तव्यतास्त्वितिअनवधिगतःकरणविशेषोविधिसिद्धेयेनपुंसासइतिकर्तव्यतास्तुनघटतेनचेष्ट
हि तेनकारणसामान्यमितिकर्तसर्वत्रविध्यधीनैवप्रवृत्तिरितिभावः॥ ननुकथंविध्यधीनप्रवृत्तिकत्वाक्रत्वा
र्थताक्रतुविध्योर्भेदादतआहक्रतुरितिहीतिक्रतुरितिशब्दोविषयेणक्रतुनातदभिधायकेविधिपितां १२२
व्यातयोपकार्यकिंतुविहितःकथंभावोदो[redacted]ःकरणविशेषिजंत्रचपदंगतामोन्यतोयज्ञविशेषतजत्र॥२ षं५

लौकिकाध्ययनादिना वेदस्वग्रहणसिद्धत्वात् तथा चेति ॥ श्री हि ह पूर्व सर्वत्र ॥ ४

विधिशास्त्रं पुराम्नशानिलक्षणापेत्यर्थः अध्येतेत्यापुतेमाभूवन्नध्ययनादयः पुमर्थाः मा च भू
न्नत्रदाप्रितोदृष्टतिपमोर्थो व बोधे तु दृष्टसवाध्ययनं नियमितामत आह यद्विवेति पसान्नति
गमविधिरतो एवं विधिरित्याह तस्मादिति पदेन पुनाग काध्ययनविधिः काम्यस्तत्राधृद्स
धिकरः संवर्गविद्यायामेवेत्यचे सितत्राध्यप्रदर्शि स्वाध्यायविधेर्नियमाक तत्स्वपेक्षेष द्वितीयमा
ह माभूदिति वाक्याध्यकरणापोरन्त्रावेपिकल्पनानाध्यये न सामर्थ्यलक्षणालिंगेन चानुगृही
तस्तत्प्रत्ययः क्रमेप्राधान्यमवगमयन्नध्ययनस्य संस्कारकर्मतामापादयतीत्याहतथापि
त्यादिनाविनियोगः प्रधानाव्यग्रः पुरंपुरस्पेत्य क्षरावाप्तिपदार्थव्यक्तिविचारपरंपरयेत्यर्थः अन्न
नुष्ठानतोपेक्षितमर्थबोधमित्यर्थः अर्थबोधे ध्ययनस्य सामर्थ्यं दर्शयति दृष्टत्वेति संस्का
रो वाक्षि · से वदृश्यतेनेन तहीति वियरीतस्मा लिङ्क्ति विनियोगाध्याहृत्य स धर्थविनियोगभं
गेनेति स्वरवर्णानेति कृत्वे त्यर्थः पदवादि लिखितपठितवेदाध्ययने बोधयतीत्याह परावे

धारणे

का० प्र०

१२२

तिशयं क्षुद्रस्य विद्यापामसामर्थ्यमुक्त्वा आत्मपर्युदासमाह यन्नइति अत्र तत्परःशब्दो नाज्ञातार्थबोधी
तिमते मा भून्नलिंगादृष्टिकारत्वसिद्धिः [illegible] सिद्धांते नैनु किंनस्यादत आह स्वार्थ्यं त्विति असति बाधके
वृगमादृष्टसत्वसिद्धिरुक्ताविधिना चापेक्षितेइतिसप्रयोजनतामाह शब्दस्यायथार्थत्रियदर्शनाधीना
पिकोपि प्रीतीमनुक्तामतिसर्वं किलेत्यादिना जनन्कृतस्याय तं जातनश्रुतिः पुत्रसंज्ञा स्याम तं युवा
यो त्राप्यसौः श्रुतपार्थिभ्योरेपंयस्य सतथा पाकामन्त्रे बृहत् स्पृग्हेश्चगाहका निच तुष्यथाशो
ठस्यधुरस्यतरनुग्रहायो तमविद्या [illegible] जित्वा [illegible] साकं तुदोषेत्यव्यपरत्राविस्पर्थे। मल्वा
मद्राह्व त्वै विरुद्धलक्षणा यातपालंभः इत आरभ्य स्कलोके मा प्रसांक्षीः सान्निमाकाषी यदि करो वि
तर्हि तन्मध्यप्रविष्टत्वात्तदाधाक्षी त्वा दह हेतुवशको जानश्रुतिरित्येकदेशद्वारोक्तस्तेसप्तताव
द्धरोकः सनमत्यंसं तेकमे तद्वचनमाच्छेत्ते तच्छ्रुत्वा यः पुत्रैर्धातीकर्त्तोरात्मन्येभ्योपि दृश्यते
इतिक्ष निपिवता ते पुग्वा स्वारूढं पुरुषदेशं तरेपुनः कीप्यर्थे उदलमपार्श्वितां विद्वहि स्येरा नि रा०म

१२२

वं हार व क्मा व का लोडो व सं ... ह:॥ एकपदे ज दित्तियं तारं ... रथिं विपिन म रएं न ग न्नि कुं ज पर्वत मु १

बहुमवलिपिशुनः सूचकः हाँपुलिंने सैकतं ब्राह्मशाप्न ब्राह्मराबेषंधन्यापाधेनेह्या श्रीमाक
निषं, या व्याहार मितिचाम्भनेवा कोनके नापि संबंधइत्यानर्थको शक यो नंकें या च्या वारखापाम्
स्तिसंबंधीतिसर्वं नाव तन्यापवलेनभूदृशाहृत्लिंगमन्यथानीतसंप्रतिभूद्र थिकारखारखबहुलि
ग विरोधाद्यपितथे न्याह स्त्रिपतगतेषु नार भ्र्याव्यथिकंरगास माप्रे: ननु काये य पाऽयेभि
धतारीधि वरथय वद्किन स्याद तथ्याह प एव सवेति नाम भेद्द हन्यत्वे स त्वितद्वप त्वान्नत पाज्यके
नयान्यत्व मित्यर्थः॥ पृथ्वपि क्षत्रिय समभिव्याहारेन हस्त्रियत्व माप्न: कार्ये परत्व व्याभिचार
न्यायापिद्योतक नपा सुभावक: सर्वेषवौरके लिंग मेव मेवेत्याह संभाव्यन्त इति सर्वं नाव हा को
य झे मे संदेह मभ्य ये न्येव बाक्यप्रशंगा निवृति य: क्व तद्दानीं नैव संदेहः सुदृशान्द परामर्षो ज्ञा
जिवसस्य नोरमुबा वेत्यभात्यये षादिना स्त्र त्रिपत्व निश्चयाहे मा हे तत्रे लिंबद्दा पीबहु पा क
इति दार्थ संभवो विगतः अन्यो व हस्याहाव शीला प्रवेपस्य संतथाव्यथ संभोरे व त्ति मित्तेय
४ दी ... ठेरप ... तोः ... टोप: मंत्रेम: ... ह हारे त्वेति पाठो व्याख्यातः आह रे ले ति पाठे ला इत्यस्मात्र

देश्वर्यं तस्य ज्ञानमङ्कितैरवगतं तन्नु स्वच्छ्रिपस्य दृष्टमित्यर्थः आद्यसूत्रस्याध्ययनानन्तर्यमस्य
सूचितं तथापुनरुक्तिमाशंक्याह न केवलमिति उपनीतस्य परं अध्ययनं तद्विधेः परामर्शः आ
लोचनं उपनयनमध्ययनांगमेकं परं च विद्याप्राप्त्युपलक्षणतापरपर्यायमस्ति हि नवर्णोरा
ने न्तर्गत्वाचार्याय्योपसत्त्यवाहीनां ग्राहणानामुपनेतानहैति तिथिधात्रैतन्नस्येवोत्तमवर्णाचार्य
लाभे तेषामुपनयनं प्राप्नोत्यन्यथा स्यैवाप्राप्नोति खेवनापितादिरन्याहृपेयामिति। (७)। नेहेतेभ्या
रुह्याज्ञात्दूयः पुरुषयः परं ब्रह्म परं त्विनावगतवान् इति ब्रह्मपराः तथ्यानानुष्ठाननिष्ठाब्रह्मनि
ष्ठापरं च परमार्थं ब्रह्मान्वेषमाणाः एषपिप्पलादस्तान् जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति प्रतिपद्ये
ते चतमेव भगवंतमुपसन्नाः तानीयमन्यवादिनननुयनीये तद्धेश्चानरविज्ञानमवाचाव्य
नीशतान्तं पुनरनुभ्याऽवंगलाक्षारव्याभ्यां तत्पूर्याप्नाद्धि जातीनां हानेसाधुरसा प्रतिग्रहस्का आसु
रोस्येवेति विवक्षितं ननु भूद्रस्येवहानं वार्यं ते कं यतात् त्रसानुप्रसक्तौ पुनः ना भद्रविचारेणान्ते रम०

गतिरिति नियवहितेनोच्यते शब्दादेव प्रमित इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यबोधायेत्यु
क्तमिहेतु प्राणस्य स्वरूपेणाक्षिप्तस्य न ब्रह्मैक्यसंभवोऽप्रतीतो नूद्येत न तत्र तद्युक्तिविधिरिति
प्रत्ययस्थोपन्नेप्राणामेवाभिसंविशन्तीत्यत्र निरपेक्षकारणत्वस्य च कारणश्रवणाद्ब्रह्मपरत्व
मिहतत्प्रभावादन्नस्य च प्राणस्य शब्दनेनागतार्थत्वमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यस्य स्पष्टत्वाच्च प्राणादे
नविचारे प्राप्ते इति स्पष्टं तत्।नन्वेवमुक्तं तद्ब्रह्मेति च भयादस्याग्निस्तपतीति च प्राचीनपराचीन
वचनसंदंशपातादेकवाक्यत्वाद्धस्पन्दमोदितिब्रह्मप्रकरणाच्च ब्रह्मपरत्वावगतेः कथमेवं
पूर्वोत्थानमत आह प्राणवत्त्वेति वायुपरिगृहेवज्रशब्दः प्रसिद्धः स्यादिति प्राणश्चेति ब
लाद्वायुराध्यात्मिकः शारीरो वज्रश्चेति बलाद्बाह्याच्च वायुरत्र प्रतीयते न हि प्राणमा
त्रस्य वज्रोद्यमनहेतुत्वे भयोत्पत्तिर्नमेकं संवर्गविद्यावदिति नन्वत्र पूर्वमेव दर्शितं भावः सर्वश
ब्दस्येति विरोधमाशङ्क्याह पूर्वं वा दीपयन्त्यपि चेति मंत्रे फलत्वोत्पत्ति यथाम्नाते बहुनूविहायस्येति

का.प्र.

प्रति गतेमेतदुक्तं प्रतिज्ञवनेसर्वंशब्दादितिज्ञाप्यवहितापिहेतुनानुपपत्तेर्दस्यार्थशब्दोत्रसर्वशब्देसर्वाणु

१३५ कस्यजगतःकंपयितत्वमुपपादयतिब्रह्मणोहीतिवनुप्राणवत्त्वक्रमोस्वाधेयतागभयाग्रर्वशब्द

हेकोचउक्तः कथंसर्वायुकत्वगत्यतीतिरत्नआहस्पन्दकमितिप्रधानस्यांगाकांत्तस्यवचनं

प्रकरणमितिप्रकरणाल्लक्षणांप्रक्तेतेवत्त्रेयतिपत्त्वल्लितिपृष्टंडिजास्यत्वात्प्रधानंतस्येति

यत्त्वाहीतिप्रतिपन्नावंगानिप्रतिवचनेनिरूप्येतइतिप्रकरणसिद्धिरित्यर्थः यदिदंकिंचज

गतत्तसर्वंप्राणेनिमित्तेएजतिचेष्टतेतद्धेतत्सर्वनिस्तमुत्पन्नंतद्व्याणसजंजगत्कार

णंषष्ठंमहद्भयंवज्रमुद्यतंस्मात्जगदितिभयंभयहेतुत्वंरूपप्रतिवज्रमितिउद्यतवज्रमिवेत्यर्थः यद्व

वैपक्षेतुप्राणोनिमित्तेमहद्भयहेतुवज्रमुद्यतंभवतीतिव्याख्यातथाचमुख्यार्थविज्ञशब्दपरि

तुष्टिहतेपिब्रह्मणोनिमित्तेवज्रमुद्यतमितिव्याख्यापेतत्तद्धापिवज्रशब्दउपलक्षणार्थः स्या

त्ववज्रेत्रब्रह्मणःस्साधारणसर्वेधाभावादितिवापुरेक्यदृष्टिविशेषःसमानंप्रमुक्तस्योतिध्यानस्य राम०

समाप्तिः

१३५

सेश्वरस्य भीषा दग्निसूर्यौ पवन इंद्रादयस्तु धावंति स्वस्वकार्येषु निर्दिष्टानपेक्ष्य मृत्युः पंच
मः भीषाभयेन ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ज्योतिरादित्यो ब्रह्मवेति ज्योतिःश्रुतेः परं संशयः ननु ज्यो
तिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दमतः कथं आदित्य इति पूर्वपक्षः तत्राहाज्येति प्रकरणात्
प्राणशब्दं ब्रह्मेति यथोक्तं तथा ज्योतिरप्युक्तं न त्वाह पर्वेवदिति तत्र हि सर्वेषां श्रुतीनां संकोचो
क्तिः न त्विह परं सित्तिश्रुति विशेषणाद्येति न प्रधानोऽर्थो ज्योतिः श्रुतेर्वाधिकेत्यर्थः अत एव सं
गतिः समुत्थानश्रुतेश्चापीडनप्रसंगादित्यनुषंगः ननु समुत्थानं विवेकरतिरिह राधिकर
णोव्यारभ्यानमतश्चाह तथाहीत्यभिप्रसिद्धेरित्यर्थः परमिति विशेषणामादित्यस्याच्छिद्यः पर
त्वादित्यर्थः आदित्यसमीपे ब्रह्मलोकस्थितो वा तत्रैरात्मकत्वानानुमतरत्यर्थः सर्वमादित्यैर्वावक
जत्स्यमुक्ता ब्रह्मणः स्वेकाक्षतिपीडामुक्ताप्रपंचपतिब्रह्मज्योतिरिति शरीरात्समुत्थायेति वाक्ये
ज्योतिः प्राप्यावस्थितस्य स्वरूपनिष्पत्तिरुच्यते सा ब्रह्मज्योतिर्विदितोऽनेस्यात ब्रह्मणा एवस्वरूप

त्वात्स्वरूपं प्राप्य स्वरूपं प्राप्नोतीत्यसंगतिप्रसंगादित्यर्थः नन्वभिनिष्पत्तिः साक्षात्कारः
स्य त आह नचेति साक्षात्काररूपाभिनिष्पत्तिर्धर्मो निरूपसंपत्तिप्राप्तेः पूर्वोसिद्धी परत्वेन नवक्त
व्यापावचयोदायस्वपिनीतिवतव्यत्पयपोजना दहराधिकरणोक्ता साक्षिहेत्यर्थः नचोपसंप
त्तिरेव साक्षात्कारः उत्कर्षवाचिपरशब्दयोगाद्युपसंपन्नेरेव प्राप्तित्वावगमादिति ज्योतिरितिस
मुच्चायेकरूपसंपद्येतिवतिसूत्रभिः श्रुतिश्रिये आत्मेतिप्रकरणाबाधः अनेनविपक्षे श्रुतिसं
कोचनान्नाहीत्युक्तं प्रस्तुतादिप्रप्रकरणा न्वनेजोज्योतिरितिपूर्वाधिकरणासिद्धांतेन प्राप्तवक्ष्य
नात्मसंगतिरपिध्वनिता प्रक्रममध्योपसंहारैकरूप्यान्निर्णीते आत्मनिज्योतिःशब्द श्रुत
यः न हृतुरोधेन नेतव्याः स्याद्यपरस्वबलिस्विति श्रुतिहि यत्रात्मेत्यात्मा प्रतिज्ञातस्तत्रैव तद् तिप
हारस्तु सदृन्मः पुरुषस्वरूपसंहृतः प्रकरणमनुरुध्य श्रुतिभंगोधिकरणविरोधशंकनेनहि
ज्योतिष्टोमे श्रुतेतिस्म एवेत्यादिउपसंहृतश्रुतिविशेषात्तत्रैतं ज्योतिष्टोमस्येव द्वादशशतं दक्षिणा एवम्०

ह्नस्योत्ताह्नीनस्येति चिंतासा हूय काह्न्यान्तस्योतिष्टोमोहीनोह्न गेणे साध्यत्वात्द्वादशाहा
दिरह्नः खक्रतुसमूहे इतिसूत्रेतः खस्येनादेशोन अत्र संपूर्व यस्य प्रसक्तेरतिप्रसंग इत्येनायमा
हप्रकरणेति अहीनस्य तिरह्नर्गणोरूढा भागवास्ति पाणिनिः स्वरार्थे प्रत्ययमनुशासस्सा
पिस्तोति स्रुति एव ब्रह्मप्रकरणाविरुद्धा साध्वमिरधीतन नैव द्वादशोपसन्नां विहधीतन त्रि
विधजातमपुक्तं हि विधोनुमुत्कर्षस्य सिद्धांतितत्वादित्यर्थः अवयवव्यपदेशपेक्षक्तेत्ता माहसूत्री
तिसर्वप्रकृतित्वेन कृत्स्नांगविधानान्नहीयते कुतश्चिदन्यन्नोप्योतिष्टोम इत्यर्थः अहीन
शब्दस्याहर्गणेरूढत्वान्वेदुर्बलावयवप्रसिद्ध्या साह्नवाचित्वेनन द्वादशत्वस्यनसाह्ने निवे
शइतिद्वादशाहादावुत्कर्ष इतियथाभाष्यसिद्धांतः अत्रवार्तिककारयाह्नसंमतासिद्धांतमा
द्वयोविरोधं परिजिहीर्षुर्पथा सिद्धांतसिद्धांतमुपसंकरेशमतमनुजानाति अथ पूर्वेर्विद्वादशो
पसत्त्वायाः प्रकरणे विधानाभावेपि द्वादशाहीनस्येतिवाक्यस्यनप्रकरणाद्युत्कर्ष इत्यहनाथी

का.प्र.
१२७

तिप्रातिज्ञाद्दपमिदं इतः प्रकरणात् दिदं वाक्यं नापकृष्येतापकृष्टं च सद्दहर्गणो द्वादशोपसत्तां नविध
न इतितत्राह्वांप्रतिसामुपयाइति येयरेति वय दिविधिपरं सदिदं वाक्यमपकृष्येत ततो हीनधर्म
ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधत्त इति स्यात्तत्त्वाम्नाय्यकुं तदस्मन आहासंबंधेति मध्येप्रसृतासंगत
विधानेनतत्पदैः प्रकरणं विच्छिद्येत पुनरुक्तं च दुष्परिहरं संधानेमति क्लेशः स्यादिति यदि नाप
कर्षो वाक्यस्य किंतु नहि प्रपोनत्वंनमतत्राह तेनेति द्वादशोपसदइतिवाक्येन द्वादशाहप्रक
रणे विहिताद्वादशोपसत्त्वातिदेशप्राप्तानेन वाक्येन ज्योतिष्टोमेनूद्यते त्रि
त्वविधिमौचित्येन स्तोनुमहीनोहिमहांस्तस्य द्वादशसाह्नत्वे त्रिसुत्वस्य तित्व इतीत्यार्थः
अनेनाहीनोपि प्रतितासमाधितात्राप्त्वान्न विधिरिति निवीतादिंवदति ॥७॥ निवीतं मनुष्या
णां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामिति दर्शपूर्णमासयोराम्नायते तत्रोपवीतं विधे
यं तस्य वइतरयोस्तु विधिरुतार्थवाद इति संशयेऽपूर्वार्थलाभान्मनुष्यशब्दस्य च मनुष्यप्रा राम०

१२७

धान्याभिधायिन्यापि तत्सधानन्त्रातिथ्ये कर्मण्याम्नातव्यं यस्तेच्छेषु प्राचीनमावातव्यमिति प्रा
प्रेराद्यूं तः श्राप्ते हि मनुष्याणां त्रिपासु सोकर्ष्योपर्कं दलं विवस्त्रधारणं देहाद्धं वंधनं वा निवीतं
प्राप्ते च प्राचीनावीतं च तं तत्र देशापितृपद्मे। तदनुवादेन निवीतमित्यादिरर्थवादस्तु पवीतं स्तेतु
मिति॥ ननु न यदि द्वादशोपसत्तावाक्यस्य प्रकरणादुत्कर्षः कथं तर्हि जैमिनिरयमुत्कर्षो नेतुं मर्क
र्षमाहानत्राहतस्मादिति द्वादशोपसत्तायाः प्रकरणांगत्वेन निवेशाभावाभिप्रायोपकर्षे
शब्दप्रयोगः ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातवाक्यस्यनाय कर्षेस्तपधन्तादत्वयः तदेवं द्वादशोपसत्ता
वाक्यस्य प्रकरणानिवेशासमर्थनेन प्रतिबद्धो निरस्तानन्नु नहि पशो देवपस्यापप्रज्ञापाय
शुक्तिरमित्रनिषीये त्वा हि नामिषु देवतानामनुस्मरणख्यानुमंत्रणार्थमंत्रेणमंत्रानिरंतरर्या
त्पूषा हि मंत्राणां नाग्रेयादि विधिन्तिरर्थवादत्वेन समभिव्याहारावगतिस्तदिदमुक्तमग्न्यादि
पत्रचतुर्निर्व्यंतेनत्वान्यतानप्राप्तिरित्यहयोखड्गहो चेति॥ अत्र तर्हि ज्योतिर्वाक्यस्यापि प्रकृति छा
२ त्राणां देवपूर्णमासप्रकरणाम्नो त्कर्षः स्यात्तत्राह पूषादीति॥ दर्शपूर्णमासाम्नातादिदेवतानुमं~~मं~~ २

का.प्र.

१२८

वशाद्दाडिमवादिनो निर्गुणप्रकरणानुपयोगाच्चिरादिमार्गे च सोपयोगत्वादुत्कर्षे सत्त्वाद्धेतु
त्वमिति तु शङ्कनेनेत्यर्थः इहज्योतिर्वाक्ये नोत्कर्षहेत्वर्थः हेतुमाहात्म्यरूपस्येति फलस्य ज्ञालालोकि
कभोगस्योपायो मार्गेस्त्यमिति यावत् कोऽच्चिरादिमार्गोपदेशस्ते च्चिरभिसंभवन्ति त्यदिहिरित्यवि
शेषो मार्गपरत्वेनाक्षिप्तं तत्र स्वशङ्कोपपन्नः संवत्सरादित्यमेति ज्योतिर्वाक्ये तु ज्योतिः शब्दमात्रं
श्रुतं न मार्गो न च्चाविशदमिह मे करेशमादित्यं ब्रह्म हैरनन्तध्यासं मनुष्यमार्गोपदेशके च्चि
रायुपदेशे नोत्कर्षोक्तिः प्रयोजनवत्तादित्यर्थः यद्यच्चिरादिमार्गे प्राप्तज्योतिरादित्यस्तद्धि मेवज्योति
र्वाक्यमुख्यादिवाक्याद्धितु तद्विशेषकदेशाभिधानेन तच्चिरादिमार्गे निर्गुणप्रकरणेनुवदन्तु प्रस
विरा ध्यानेनैतोत्तुंस्मृष्यासो च्चिरादिपथ इत्येतन्तु पाठमि तीत्युक्त आहनन्वहोरशेति अक्तमहिद्वादश
स त्ववाक्येऽपि श्रोतार्थे सर्गोपरत्वलोके नवविधिमिति चेत् न त्रवुक्तेवंकि महीनशब्दे रूढिमन्त्रोक्ता
वाक्यं श्रोतार्थमाश्रीयेतो नत्रक्तोवाघ इत्याह द्वादशेति अहीनं [illegible] इह विशेषप्रकरणं विके [illegible] र्भ

१२८

घेतविच्छेदस्य चायुक्तत्वात् द्वादशाहाहीनेच ग्राम द्वादशोपसत्त्वानुवादस्यचलिः प्रयोजनतत्त्व
त्रि मित्यर्थः नद्वितीयश्चाहीनचैन इति तु उपसदो वच्छेत्तुं विशती द्वादशत्वयोर्विकल्पायायतद्दस
र्थः समुच्चयेपि च द्वादशोपसत्त्वापातत्तिस्र एवेत्येवकारविरोधश्चेति। अपि च तिस्र उपसदो
द्वादशेष्वेतावता लेपकभयोः संख्ययोः प्रकरणेनिवेशं कृत्वा साहाहीनशाखौ प्रकरण
देव संख्ययोर्ज्योतिष्टोम संबंधासिद्धेरिमाह स्याद्वेतिपरस्त्वहीनशब्दो गहीरात्राचीनहा
सतावद्वयरूपं प्रयोजनव्यस्तान्नास्ति स्तद्वत्त्येवोच्यमाने त्रित्वमप्यानेतयोरहीनेस्यात् तन्निष्ट
त्तयेसाहूनशब्दोप्यर्थवानितिभावः ओमितिवाक्येनुमुख्यार्थेन प्रकरणविच्छेदादि इत्याहेद
ति तिप्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्वेप्यानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायानुसा
तिः श्रुतेमुख्यार्थत्वे आनर्थक्यस्योक्तत्वात् प्रकरणानुगुणपेन ज्योति परं ब्रह्मेत्यर्थः
नन्वाहीनस्याप्यस्ति प्रकरणांसयावत्तस्मिन्नप्येतमनस्तावहादीनं गच्छतीति प्रस्तावादि

का०प्र०
१२८

त्क्रममनुवदतीयत्तितियदिहरती[illegible]नेति दहरविद्याफलं ब्रह्मलोकावाप्तिरादित्यद्वारोत्क्राद्दं
नुपत्त्याऽत्मापहतपाप्मेत्यादिनिर्गुणप्रकरणामित्यर्थः दहरविद्यावनाऽऽदिखंडऽनुपूर्व्येव प्रसक्त = २ कायाम
मितिनप्रकरणोत्कर्षशंकानत्वादंतेत्क्रमोक्तोऽपि ब्रह्मलोकद्वाराप्राप्यत्वामितितत्रवक्तव्ये किमोक्ष
स्यगतिपूर्वकमाप्यत्वमंगीकृत्येतद्वाक्यंक्रमसुक्तिपरमित्यभिमतमुतनियमेनगतिपूर्वमाप्यत
मितिनाद्यइत्याहनचेतितस्मात् विद्वच्छरीरात् अत्रैवब्रह्म[illegible]समव[illegible]नीयतेलोमतेनद्विती
यइत्याहनचतद्वारेणोतितच्छ्रद्धेनब्रह्मलोकमाहृत्य[illegible]पसंपद्येतिकाश्र्येनुपपत्तिरितितत्रा
हतस्मादिति।आदित्यमुपसंपद्येतिव्याचक्षाणास्समधेब्रह्मलोकप्राप्तिश्चवापांगीकारेणाक्र
क्रमपा[illegible]तोजस्यंतुल्यमित्यर्थः तदेवप्रकरणानश्रुतिभंगोमभिधायक्रवशादप्याहाविव
तिनचोत्तमःपुरुषःप्राप्तानत्नुप्राप्यमित्तितिरितिवाक्यंपरत्वेनविशेषितत्वोतिपसवोत्तमत्वे
नविशेष्यपोग्यत्वादितिभाष्येकारणादितिक्रसंबंधप्रत्यभिज्ञातस्यब्रह्मणोपच्छेदेनयराम
३ शादित्यर्थः अथयाएताहृदयस्यनाड्यःइत्नेनाडीखंडअथविशेषविज्ञानोपरमानंतरस्य राम०
१२८

र्थांतरत्वादिव्यपदे॰२

त्वकालस्तद्धितिकिंपाविशेषणं स्पतदुक्तमसांकरोति अथ तदेवैतैराश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमतेत्युपरि
गच्छतीत्युपक्रम्यादित्यंगच्छतीति अतः ४१ आकाशोर्थां[illegible]त।। अत्राकाशब्रह्मेत्युक्तिर्न्यासंशयः
सर्वाणीभूतानिआकाशादेवसमुत्पद्यंतइत्यत्र हिस्रष्टृत्वगुणात्तेरेवकोशवृत्तातिरपेक्षकारणं
त्वस्यप्रश्नेष्वस्फूर्तिसामान्यनाधिकरणस्यसामर्थ्येस्यचदर्शनात्ब्रह्मपरत्वेनैववसिद्धेस्पगतार्थत्व
माहतथापीतिहेतूनांप्रसिद्धेर्भूताकाशोनत्तुब्रह्मेतिवस्पमारोनान्वयः अनंतराधिकरणेना
गतार्थत्वसंगतीवक्ति अक्रकसौरद्वैतिरवेत्रहिप्रकरणादानर्थक्यप्रहतात्तिनीताद्देहनुनब्रह्मप्र
करणोनाप्याकाशशब्देनानर्थकोनामरूपाभिव्यानन[illegible]ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येतिभावः तर्हि
नामरूपान्यत्वेब्रह्मणोलिंगंब्रह्मशब्दश्चानिश्चनेत्साहनामरूपेइतिनामरूपेअंतराब्रह्मेतिश्रुतिनि
मरूपयोर्निर्वहितृत्वरस्याकाशस्यांतरालत्वंनाचष्टे किंतुब्रह्मणा तत्तः किमत्रआहनेनेतिनिषेधमुखे
नैतदस्यविशदयतिनत्वितिनिर्वोढापन्नाकाशः स्वनेवब्रह्मसांतरालभूतंवायतत्ब्रह्मस्तदपिनेवनिर्वो
ढृत्वमर्थः सर्वंचब्रह्मशब्दश्च निरपेक्षत्वाद्ब्रह्मापेक्षानाकाशस्यैकं अभिधानाभिधेययोर्नामरूपनिर्वोह

का॰प्र॰ कर्तृत्वंनियंतृत्वंतत्त्वमसिसत्यप्रकाशरूपादात्वेघटतइत्याह नचेति नामरूपकर्तृत्वेनवाकंरत
१५॰ रगतब्रह्मप्रत्यभिज्ञामाहानेनेतिनन्वनेनजीवेनेत्यत्रानुप्रविश्यव्याकरवाणीः क्त्वाप्रत्यये
नैककर्तृकत्वंप्रतीयतेअनुप्रवेशेचजीवः कर्त्तेतिसएवव्याकरणोपिकर्त्तास्यात्तथाचनव्याकृ
र्तात्वाहेह ब्रह्मप्रत्यभिज्ञानमाह ब्रह्मस्वरूपतयाचेतिजीवस्यव्याकर्तृत्वप्रतीतावपिनविरोध
इत्यस्यब्रह्माभेदोदित्यर्थः ६। सयुक्तोमामर्देना॥ अत्रविज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्थरूपसं
वेशानादिशब्दात्त्वविषयःस्वगुष्ठमात्रस्यत्रनोपक्रमोयसंहारोवेत्रनुस्तेइत्यगतत्वात्पूर्वत्र
नामरूपाभ्यांभेदव्यपदेशादाकाशोब्रह्मेत्युक्तंतत्रभेदव्यपदेशोनैकांतोसत्तापिभेदाहेनात्मनातस्य दे
दिवक्ष इतिभेदोपचारदर्शनादित्याशंक्यात्रापिमुख्यत्वेश्वरत्वसाधनात्हगतिःपूर्वेपत्वमाहा
हीति आ दोदेहेतेचविज्ञानमयशब्दातमध्येस्वप्नाद्युक्तेःसंसारिपरेग्रंथेसतिमहानजरइत्या
दिरूपेसंसारित्वपेव्योत्पनइत्यर्थः सेपिदिताविषयसंबंधकृतविक्षेपाभावातघनीभूतापरता
मस्यसतधाससार्यवानूद्यतरस्यतुवाद्यप्रयोजनकर्मोपेक्षितकर्तृत्वकृतिनन्वसिद्धईश्वरधर्मि राम॰
१५॰

त्तिभेदस्यपरेशोसिद्धत्वाशंक्याहयमभिसंधिरिति द्वितीयंविकल्पंनिराचष्टेनचात्रेतिन
त्वात्मशब्दोजीवस्वभाववचनइत्याशंक्यनत्वपेयंतरंतिरिक्तेश्वरस्यपरेशोतन्नाहनचभाइत्ये
तिनतुजीवस्यापिशास्त्रार्थोदिदृक्षुपत्ताप्रकर्षोस्तिस्यान्नाहासंकुचद्वृत्तिरिति ~~मनुजे~~
~~नजीवपरस्यपरेशेवस्यापिशास्त्रार्थोदिदृक्षुप्रवृत्ताप्रकर्षोस्तिस्यान्नाहासंकुचद्वृत्तिरिति~~ न
नुमेहेनजीवपरस्यपरेशोवाक्योविघ्नोतान्नाहलोकसिद्धमनुष्येतिनत्वतिलाघवादनुवादस्य
भवत्तुनेत्याह नत्वितितिनत्वध्यासाजीवपरत्वेवाक्यस्यनेत्याहनस्वेतियतनस्वत्वनुवादमात्रम
नर्थकमतस्वप्रामाण्यादिदिविवेकार्थमुपक्रमेतीववशोनस्वभावस्याभिचारित्वादहनात्मधर्मत्वा
र्थमध्येनिर्दिष्टःअंतेचशोधितजीवपरामर्शपतस्वनिष्ठत्वंबोधयनदेहदतिविवेकःउपरितनवा
३ प्रत्यादिश्यादेष्यः क्यसंदर्भोनिरूद्ध्वविमोक्षायेवब्रह्मीमाहद्वःवशिशब्दंव्याख्यातिवशइतिवशःशक्तिरस्यास्ती
तिवशीफुल्लिनमाहसर्वस्यजगतइतिआयमीश्वरःसर्वस्यब्रह्मांगंजगतःप्रभवतिप्रभुर्भवति
प्रभावंप्रकटयतिवेदहेतिनविभागेनजगतोवस्थानेसाक्षेसमर्थेस्तथेःशक्तस्ततथेवक

११४

कल्प०

१४२

ष्टां सर्वेशा नपृथगर्थः कृतज्ञत्वमिति निषेधत्वेन बोधयतीत्यविज्ञानमंतःकरणं तेनमयः तत्प्रायः
प्राणो बुद्धीतिव्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ प्राणाबुद्ध्यतिरिक्त इत्यर्थः अंतरिति बुद्धेरन्ते विविनक्ति सो
तिरित्यन्तानां ज्ञानत्रिपुरुषः प्रश्नः योयमेवंभूतः स आत्मेति याज्ञवल्क्यं प्रतिवचनं कतम
आत्मेति जनकप्रश्नानंतरं अन्वारूढो धिष्ठितः उत्सर्ज्जन्नुद्धेहन्नातः शब्दं कुर्वन्नु बुद्ध्यो ध्यायंत्यां ध्या
व यतीव चलत्यां चलतीव बुद्ध्यां तो जाग्रतु अंतकामा हि विवेकानेतरं विमोक्षाय ब्रूहीति तेन ज्ञा
ग्रहद्दोगादिनाश्मने त्यागे तो भवत्वसंगत्वादित्याति यन्नि पातत्व लोकः नहास्तु पुण्यपापस्य बुद्धे
सेवंधिनः शोकोस्तीत्याभवति॥ ७॥ इति श्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्रा
जकभगवदमलानंदविरचिते वेदांतकल्पतरौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ श्रीजय
तिगणाधि॥ ब्रशः आनुमानिकं च॥ अर्वाचीनमहदव्यक्तापेक्षया पूर्वकालत्वमविप्रकृष्टत्व
मध्यक्तस्य परशब्दश्चाह तथा चकारः स्मात्तस्मिद्धिः नियतप्राक्तत्वं हितदित्यर्थः ननु सिद्धेगति सा
मान्येकाशंका महतः परमित्यादिवाक्यार्थानिर्णये वाक्यं गतिसामान्यासिद्धिः उच्यते आत्मा रम

१४२

थिप्रतिवेदांतं ब्रह्मकारणतागतिः प्रतिवाक्यं नन्वस्ति हि क्वचिदस्मार्थदर्शनेनात्पूर्वत्र हि प्रधा
नाद्येव सर्ववेदांतेषु घटितेयुक्ष्यवाक्ये तेन नन्त्रिधेन सर्ववेदांतेषु ब्रह्मावगतिः साधितेहेतुतामुप
तप्रधानाद्यपि कारणत्वेन समन्वयाविषयोन चानेककारणवैयर्थ्यकल्पभेदेन अवस्थोप
पन्नेरिति प्रत्यवस्थीयते सूत्रकारेण्यपि शब्दमेकशब्दं च प्रयुंजानो ब्रह्मांगीकारेण पूर्वप
क्षः क्वाचित्कसांख्यविचारद्रुतिसूचयांबभूव अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्ते क्रम
श्रौतपाठे त्रयाणामुभयोः प्रसिद्धत्वात्सेशवः संख्यानां श्रुतिसूत्रयोरनुमानादसिद्धानुवा
दित्वेन तुल्यत्वाभावे स्मृतिशब्दं सांख्यसूत्रमिप्राप्य इत्याह सांख्ये तिशब्दादिहीनत्वादिति भाष्ये
गुणवैषम्यात्सकाला भावि शब्दादिहीनत्वमुक्तं प्रधानकालेपि सत्त्वेन शब्दादिभावादित्याह शांते
तिशांतः सात्त्विको घोरो राजसः मूढस्तामसः श्रुतिस्मृतिन्यायेति भाष्यं आख्याति श्रुतिरिति
महतां महदादिविशेषाणां कारणमव्यक्तमस्तीति संबंधः कुतः परिमाणात्महदाद्यव्यक्त
कारणकमव्यापित्वात् घटवत् घटवत् सत्कार्यवादे प्राक्कार्योत्पत्तेरव्यक्तं कार्यत्वात् कारणे

११४

का॰प्र॰
१४२

श्री

यत्क शक्तृप्रयोगः तावेव प्रति ज्ञा दृष्टांतौ समन्वयात् तदनुराग विज्ञावैनवेदनीयत्वात् यद्येन समानि
तमितिरितम्बान्येनात्र व्याप्तिः कारणाशंकितः कार्यस्य पश्चन्ते कारणाभावाद्यक्त कार्यं हिशक्तिरिस
र्थः इदमस्य कारणमिदं अस्य कार्यमिति विभागाद्यत्क कार्यसत्त्वरहितस्य नस्पृगेवत कारण
त्वायोगादित्यर्थः प्रलयावस्थायां वेष्वरूपस्या विभागाल्लीनानभियत्क कार्याकिकीहीति
यस्वल्लोकिकादितिशाबरं खंच नं लोकवेदयोः शब्दार्थभेदो लौकिको वैदिकइति व्यपदेशभे
२ दो न हे द्रव्यं मधु यत्र घृतमितिरेवं मधुनो घृतत्वातैर्विधानाच्चेति प्राप्यपरहातितं [illegible] लोका
वगमसंबंधशक्तानो वेदे वोके तोपपन्ने ऐकेन च प्रमासिद्धानानद्यते मधुतत्वस्तस्यर्थे ना
न्वेका शब्दार्थयोरिति॥ छ द्वितीयं प्रत्याहयोगसिद्धिविति न्नतीयं निराकरोति प्रकरणेति अयं
भावः इह विष्णुपुंद्येयुरूपः प्रधानं तत्रातेपूनपंगानीं द्वियादीनि दृष्टेभ्यः पुराइत्यादिनातिदि
ति श्यंते तानि चातमानं रथिनं इर्वाकरोरथादिरूपितान्येव एतद्यं ते सर्वांगति तेम हतापरमव्य
क्तमित्यत्रयो रूपेपकाकारसृपदार्थंते क्रमापेक्षप्रधानप्रत्यमिज्ञा दुर्बलत्वा प्रकरणाधीतय र॰ राम॰
स्यो किमव्यक्तमिति॥ [illegible] प्रधान प्रतीतिः [illegible] १४२

द्रार्थाश्रयत्वादभिधेयाकाङ्क्षाश्रयत्वाच्च पारिशेष्यादिन्द्रियमित्राशरीरप्रत्यभिज्ञाप्रबलात्तथा
हिरण्यत्वेन रूपितं शरीरं पुरुषपरत्वप्रतीत्यात्मकवाक्यान्वयमपेक्षते इत्यर्थः तथा निष्प्रयोजनत्वान्न
चुरन्नामिधेयो बुरुहस्त्वङ्गिर्यादिशक्ताम्भसाहमिरवुतीप्रस्तपयक्तशक्ताप्येनाशरीरस्याव्यक्ताभाश
वृोपियौगिकत्वादभिधेयविशेषाकाङ्क्षास्वशक्त्यायामेन्द्रिपाद्यमिधातुमक्षम शरीराकाङ्क्षेति
शरीरमेवाव्यक्तशक्तार्थ इति विषयास्तेषु गोचरानिति क्रियाविशेषेणेति त्रिविधयानुदृश्यमार्ग
त्वं विधेयं स्वगोचरमालक्ष्य चलंतीति विपरिणतानुषंगः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनी
षिण इत्यत्र चाचष्टे आत्मेति युक्तमिति भावे निष्ठा का यावि शेषणं चैतन्नदेवदर्शयति योग इति
प्रकरणात्परिशेषाभ्यामित्युक्तं ननुप्रकरणांकर्तृव्यपस्येतिकर्तव्यविशेषाकाङ्क्षस्य वचनं कथमि
हत्यदि माशंक्याह प्रधानस्येति प्रधानेस्य तत्क्रेणोथ हाकांक्षांग विषये तिसिध्यति कारहृपातुगतेन
स्मरामिदस्मेवेत्यर्थः किं प्रधानमनज्ञाहगमन्यमिति इंद्रिपारयच्छन्नस्वपरत्वप्रतीपन्नावंगस्य
ताभ्युनत्वोन्नावापि परत्वविज्ञानवानित्यादिक्तेनोभाष्येवास्यपमोभिधानमनुपयोगीत्याशंक्याह

का·प्र०
हासं यमेतिसंयमाभावेमोक्षाभावेनतज्ज्ञावस्यकत्वं दृढीकृतं तदर्थः यदुक्तं सर्वेषां हिनां महतः पर
१४३ मित्यत्र परशब्दः कारणवचन इति तन्नाह परशब्द इति मन आह वशी इति कारणत्वासंभवात्स्व
रूपकरणेपरशब्दः श्रेष्ठपर इत्यर्थः इहाध्यात्मप्रकरणात्मनो रत्नादिग्रंथं [illegible] तन्नरूपेर्थे पुनः श्री
तिशंकते नन्विति नाम शब्दो वागभिधेयः स्पर्श श्रोत्रेण ग्राह्यः कामो मनसो विषयः कर्मेहस्त
योनं तु मनस इंद्रियत्वेनार्थोत्पादपरत्वं कथं तेभ्यः सत्वं परत्वं मनस आह [illegible] नेनेति आत्मानं रागे
नमित्यत्र परआत्मशब्दः सत्वबुद्धेरात्मनोप्रत्यभिज्ञापत इत्यभिप्रायेणात्मशब्दादिति भाष्ये अ
त्यथात्मशब्दमात्रस्य प्रकृतत्वेपि ग्रहणे हेतुत्वाभावादिति आह तत्राभिज्ञानादिति इंद्रियेभ्यो बुद्धि
स्त्राभोग्यास्ततः पुरस्तात्संभो [illegible] ग्योग्रूपत्वं आप नाद्यात्मेः बुद्धिमात्र नो स्त हादि बुद्धेने तु रथिनः
संसारिणः कथमसं सायीत्मत्वेन निर्देश इति आह यथा हीति तत्र चास्य वगच्छति भाव्योदीहं नात्मो
पच्छेदात्मनसीति क्रितेवाकुशरीरादिनीपालोपश्चोदस्व इत्यर्थः शरीरमेव रूपकेण रथेन विम्
स्तं तं रूपमितिसत्त्रयदार्थः [illegible] नुशयोसंतोषः मत्सरं सोमं श्रीगीतेमि [illegible] एवं सतीतिकाय एम॰

कारणाभेदेसतीत्यर्थः सेश्वरत्वणामीश्वरत्वनीश्वरत्वाणांजीवेष्वितिसंबंधः प्रमाणेनैर्व्युत्पत्तेनानि
रूप्यत्वइत्यस्यव्युत्क्रमित्यर्थः नह्याश्रयत्वात्तद्विषयत्वादित्यर्थः आधारत्वान्याश्रयशब्देविद्यायैकेति
भ्रमाच्छंकतेस्यादेतदितिअविद्याब्रह्मणानिवर्ततेनवाप्रथमेसर्वेषांमुक्तिःद्वितीयेमुक्तानांपुन
र्बंधइतिअविद्याहासप्युपेत्यसर्वमुक्तेरपादनादयपरिहारत्वमाशंक्याभावमाहायमितिपूर्वभ्रमस्य
ना तेनाप्रधानेमनोविवेकस्यभावादविवेकेप्रतियोगित्वेनापेक्षितप्रधानेनेत्यर्थः यद्यविद्यायानाकल्प
नांहिंश्चितावद्यक्रमित्येकवचनामित्यतआह अविद्यात्वितितेमिजातयेतिप्रेरकत्वपाअविद्याविष
यत्वेनचतनप्रेरकत्वंगंधस्येवघ्राणंप्रतिउपादानतयेतित्वगद्वुमाश्रिकृत्वानतयेत्यर्थः विद्यात्वभाव
इतिनिरवद्यमितिशक्यवगततिद्दिच्छानात्मत्वं विद्यास्वभावत्वेबंधेवंधाचिद्रूपत्वंजीवेपिसमप्रमा
रूपत्वमसिद्धमितिकेषांचिद्धानेपोनवकाशः स्वरूपमविद्याश्रयोविबंतुब्रह्मनिरवद्यमितिकिं
नस्यादितिचेन्नविबत्वस्यस्वरूपानिरेकेकल्पितत्वात अनतिरेकेस्वरूपस्येवनिरवद्यत्वात्स्व
स्वमात्रस्यतत्पाधियोगः परिच्छिन्नत्वादिविरुद्धः अपिचदर्पणाद्युपाधेर्विषयस्वमुखेनाप्यन

का० प्र०

त्ति विशेषब्रह्मस्वरूपस्याविद्यासंबंधस्यानादित्वाज्जीवाविद्ये परस्पराधीनतयाविद्यातत्संबंधव
१४४ दुपपद्य इति येनाहुर्ब्रह्मणो जीवभ्रमगोचरस्याक्षिप्तत्वान्न तयोपादानत्वे सोऽकामयत स्वयमकुरुतेति च
न स्यात्तन्निर्जीवभ्रमासाधारणोपादानं जगत्साधारणं तु भवति रीधः भ्रमस्य चाकाशादेरज्ञातस
त्तायोगात्स्यादीश्वरसृष्टिबिंबधारिणी साधारणी मायाऽन्ततद्दृश्यस्य जीवोपाधयोऽप्यविद्यामंत
व्याहतिर्नास्तीति क्रमः अकामयताकुरुतेति च कामकृती जीवाविद्याविवर्तः न ब्रह्मविक्रियाविव
र्तेऽह्यविवर्तहेतुः सर्पस्येव विसर्पणं स्वप्रतिमाशावकवत्सविद्याभिर्वर्णोऽधुस्वराद्वैवेशीवृत्तेन कृतसो
पाध्यायवक्त्रोद्भूतवेदस्येव प्रपंचस्य साधारणस्य प्रसिद्धिः अधिष्ठानवदेव साधारणत्वात्साधारणं
प्रत्यक्तेऽपि समस्तवेद्यप्रत्यक्त्वात्ब्रह्मगुणाः अज्ञाततत्प्रपंचस्य व्यावहारिकसत्त्वात्तन्न च जीवावि
द्याजन्यत्वेऽतद्योगः स्वेष्टापादित्वदुपपत्तेः यत्तु जीवस्य मनोवच्छिन्नत्वं भूतस्य मावच्छिन्नत्वं दृष्टि
तत्तस्य दृष्टमेव चेष्टितं अस्माभिर्जीवस्यानाद्यविद्यावच्छेदाभ्युपगमात् पि चेतनमाया प्रतिबिंब
स्याविमुक्तैरूपस्यप्यताऽवच्छेदात्त्वन्ननन्तानात्वेदविज्ञानसंभवः अधिष्ठाने तु नैः वीक्षयविद्याभिः एम०

१४४

रपाद्दते लग डू मग्र सिद्धौ किं साधारणेह मा प याग्रहीत् स्वरूपा त्र प्य विघा पा ग्रा विस्वसमन्त
ग्रवभासहेतुत्वे म विरुद्धं पि तत्स्य वशं स्वेपी ति म प्रतिभासे हेतुमे ति विशद्दम शेषं रूपतरव
ब्रह्मा विद्या विषयो न सर्व ब्रह्म विषयप्रबोध ए हि यं जीवा नामाह मर्थः उपाधिभूताविद्येवाप्रबो
धे पि हेतु रित्याह समामि ति जीवाव्य क्तमोरनादित्वेन नियमेन पौर्वापर्यं नास्तीति नपौर्वापर्यं नच
तन्नियम इति पद्या पि तद्धा पि जीवत्व नियामक व्यक्तेः पूर्वत्वमुपचरितमि त्यर्थः पृथावली वहुमा
नये सक्ता गामान पे ति प्रयोगे गोयद्दमितरगो विषयमेव मव्यक्त पदमित्यर्थः प्रकृते तित्र प्रसं
गेने तिच्छेदः अव्यक्तपदस्य स्वलदेहेमुख्यता भावा द्दोपचारिकत्वं स्यात्तन्नचत छ्जं सक्ष्म छ्त
स्यसूक्ष्मस्थूलत्वदेह विषयत्वपामुख्येगौणत्वे वरूप्या पातादतआह नचे मुख्यपति अतस्मरमि
क२ए तिच्छेदः अन्तोपधौत निराकांक्षा यां व ञ्जुत्सत्प्रयुक्तकाकपदं काकागतो पघातकत्वं लक्षय
त् यथा काकत दितरसाधारणं सर्वं पुरुषपर ... त्व प्रति पन्न र्थं तुल्यवहा कांलेन प्रसक्त तश
रीरद्वयं त्रिम्यायेन लक्ष यत्यव्यक्त पदं न सूक्ष्ममेवाभिधत्ते इत्यर्थः एवं मायाभिधान द्वारा श

रीरलक्षणो नाक इदानीं तु सर्वस्य शरीरस्याभिधानद्वारेणाप्येवमपि हि प्रधानं निरस्तं भवतीति कृत्वा मांसरुधि
रादिमात्रं तत्रास्थिस्नायुमज्जानः पितृतः एते षट्कोशाः शरीरं ब्रुवाद्यः शरीरं व्यवहितं जीवविषयं प्रतिवचन
मिति भाष्यस्य व्यवहितपदार्थमाह इत्यनेनेति इहेत्यादि समानतन्त्रमिति तं परमात्मप्रतिवचनं प्रतिज्ञा
वाक्यं तेन व्यवहितं पञ्चयेत्यादि जीवप्रश्नस्य प्रतिवचनमित्यर्थः प्रश्नाभेदे दूषणमाह एकत्वेति प्रश्नात्म
विषयोर्द्वित्वात्सत्त्रस्थान्त्रिशब्दतिरोधः इत्यर्थः परमात्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नाभेदेऽपि तु सौमनस्याग्निता
नात्मज्ञाने विषयेषु पुरुषत्रयप्रश्नानन्तत्वानन्तर्भावोऽन्यत्रधर्मादित्यादेः स्याच्चतुर्थत्वादित्यर्थः अथ प्रश्नान्य
थानुपपत्त्यावरान्तरं कस्ते न तत्राहानुरोधेति संतुष्टपोवराः परमात्मप्रश्नस्तेष्वन्तर्भूतोऽस्त्ययात्वैः
कांचनग्रहाणे त्यक्ते तामपि रत्नमालां ग्रीष्मारम्भे नेत्याह वरप्रदानानन्तरभावित्वेति महतः परमव्यक्ता
मिति प्रधानाख्यानमस्त्व इति योजनानैव वपमिहेतिसंकाचेति वशइ स्वावृत्तामासानाहनोति
गमयतीति नैवं महतः परमित्यत्रातो वरग्रहणानुसारेणो वाधप्रतिपादनं एक एव सन्नदेहावति
रिकधर्माघत्ययप्रश्नव्यमेदाद्धिः प्रकृतः प्रश्नस्तदर्थः अत एवेति जीवपरयोरभेदादित्यर्थः शेतापुषः एम०

पुत्रपौत्रान्नस्वर्गादिभोग्यादिस्त्रजन्यकामः त्वादृशो भूपान्नचिकेतः प्रष्टेति विशेषणं परत्वाज्जहीयप्रश्नोप्र
श्नोऽसावितीवेत्युक्तेऽत दृष्टं शेष्मितिनच्छाति तिरिक्तपरमात्मप्रतिवचनमात्रप्रश्ने को विहारः प्रतिवचनं वदसंगत
मनस्यकत्वमेव जीवब्रह्मणोस्तत्त्वमस्यादित्वप्रशंसापि जीवस्य परमात्माभेदप्रमितेः यथेत्येन दृष्टान्तोऽस्यादिनाह यदि
पुनरिति स्वर्वप्रतिवस्तुप्रश्नस्या जीवपराभेदं साधुपित्वा प्रश्नप्रश्नमापि साधयन् तापि चेत्सादिना तदुक्तं
तस्य प्रश्नस्योत्तरे तमेव विषयं यथावद्धया ज्ञानीयादित्यर्थः यस्मिन्नित्यादि भाष्ये पञ्चम्यन्तो विषयपरोऽनप्र
श्नपरो विषय योगे वा हेतुप्रश्नार्थान्ते स्याद् पञ्चमीति अधिकरणे वा व्युत्पत्तिशब्दस्य पौरुषेयी रूढिर्वेदा
नुपयोगिनी तत्कर्मणि हेतौ नीमहत्युक्तस्यैव वेदविरोधाद्धाध्यायाव्युत्पत्तिशब्दस्य प्रकरणादिना वेदे शरी
रपरत्वावधारणात् दित्यच्यते तस्माद् हेतावेनेति ॥ सांपरायः सन्नामात्रेमहत्युक्तः प्रयुक्तइतिभाव्यमपु
क्तं तत्रैव हेतुमेहत्वेन स्त्रीकारादित्याशंक्याह पुरुषार्थेति आर्थक्रियाकारित्वस्य स्पष्टः अप्रयुक्तः पुरुषापेक्षि
तः अपीतेन कारिमहत्वं समत्वमुल्लप्रस्य योऽपि स्वरूपपरो न सामान्यवाचीत्यर्थः कोऽपीनुमेयं यमहत्सप्र
त्यलाभितिमात्रेणाश्रयः गृहव्यात्मोऽच्यग्रामेवा ग्रासस्य वस्तु विषयत्वात्तस्मादाश्रशस्तमितिशङ्काहिगु

का०उ०

१४६

गारहितेऽप्यभूतभौतिकमित्येतत्सर्वव्यपगमपक्षं परहितं प्राकृत्मध्वंसाभाववर्जितमनाद्यनंतं यत्तदेव
निरंजनं महतः क्षेत्रज्ञात्परं ध्रुवमपरिणामिनित्यं चाव्यक्तात्त्वाम्न तत्परज्ञानेन मुखेन संसारः स्वर्गो यहितं स्वरूपे
अध्येधिज्ञानात्सिलोककारणं विराड्ढ्योमास्मत्वात्लोकादिश्रितमग्निर्यां स्वरूपतः पावतीं सर्वतः
पधाग्निश्रीपनेन सर्वेतस्मैनचिकेतसे उवाच हंते हातेगुह्यं गोप्यं सनातनं चिरंतनं ब्रह्म हे गौतम ते
प्रवक्ष्यामीति ब्रह्मप्रतिवचनं प्रतिज्ञापनी वैचाहं आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा चैव वक्ष्यामीति
योनिमन्ये देहिनः प्राप्नुवंति मानुषादिशरीरग्रहणाय अन्ये स्थावरस्थाणुं संयंति कर्मज्ञानानुसा
रेण स्वप्नजाग्रतोरंतौ मध्ये उच्चैर्भोगेनात्मनानुयपपाति लोकः इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र परत्राऽसंसा
रिब्रह्मपश्चामुत्र तदेवेह देहेनु प्रविश्य वर्तते य इह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स मरणान्म
रणं प्राप्नोति पुनःपुनः त्रिपुनेत्वां बहवं कामान लोलुपं ते लप्ष्ठ्वरने श्रेयसो विकेदनचकमवंतः नतो
विद्यार्थिनं त्वां मन्ये वरज्ञाने हृपुरुषं ७ च मम स्वरविशेषात ॥ अजामंत्रः प्रधानपरः उत्तज्जोवर्त्तनरू
पांवांतर प्रकृतिमायारूपपरमप्रकाशोऽव्यक्तपरः इति स्वशब्देनाशक्तस्य ध्यागात्तोपकृष्टस्य प्रधानमा रा०म०

१४६

यपोक्तेजोवन्नेगुणानन्दान्तिसंभवात्सर्वत्रार्थतः प्रधानप्रत्यभिज्ञापाञ्चभावान्नाव्यक्तपदवाच्य
तेमक्तमिहेतुस्त्रिगुणत्वादिना प्रधानप्रत्यभिज्ञानात्तत्परोमंत्र इति पूर्वपक्षमाह प्रधानमेवेति
एकाचेति अनेनकौमापापा प्रतिजीवंभेदात्एकाभिप्रेतत्वानुपपत्तिरुक्ता नचगोणत्वंदोषः
समत्वादित्याह परेराध्यीतिउपचारेनकारणेरोहितत्वाद्यस्तिकल्पनेऽपस्नीति विभागः हारशङ्के
निसंबहुवचनान्तः मामेषां विषये इति भाष्येन च्छुद्धार्थो विषयज्ञानाधारप्रधानकार्यमंतःकरण
मित्याह विषयाहीति चितिशक्तिरात्मा स्वपंसुखादिरूपेणापरिणामिनी परिणामिमां बुद्धोबस्त्व
तोप्रतिष्ठत्वा [illegible]रप्र[illegible]तिसंक्रमात्मविषयेत्येनछ्याचष्टे विषयो मेनेति साख्यंनाम प्रसक्तिभ्रमःस्तु
बुद्धावेवेति विशेषः आत्मत्वेनोपगम्येत्येनतत्त्वविहराणोति बुद्धिस्थानि निविषयासिद्ध बुद्धौकोन
बुद्धेर्धर्मानात्मन्यभिमन्यमाने त्यर्थः कर्तृत्वोपयज्ञपेपलमेश हत्तद्पाय परइत्याहेगुणानिन
चानुवादस्सामर्थ्याप्तमाणोकृत्स्नविरोधादिता त्याह सर्वेति व्यवस्थानान्वयाख्यातरेणानिर्णयपक्षा
र्थंकनाह सर्वेति गुणाचेतनशेहि नादिशब्देन क्षणापाप्तिनिरूपयाम्सुख्यचत्वमसामायकैप्रतीतिम

का०प्र०

१८७

मिप्रेत्यसातिसुखार्थसंभवइत्यर्थं तन्त्वज्ञावदजेतिगुणात्वंपुंगीकरणदृढित्वमानेनाह त्र्यत्रेति
तिरूढेरपहृते योगेरूढार्थगुणयोगात्सिद्धावृत्तिराश्रितेतिरूढिः स्त्रीत्वमावाहत्यथागुणयोगस्ये
वासिद्धिरितिनकेवलंशाखान्तरान्निर्णयः प्रकरणादपीत्याहृत्याकृतपक्षेप्रस्तोत्यपिचेतिपस्य
जगदुत्पत्तौसत्यामपांकिंसहकारिकारणमितिप्रश्नेतेनांकिंकारणमितिबुद्धौहिंध्यानमेव
योगोजीवस्यब्रह्मणोक्यायोजः कत्वाहात्मयामित्वनात्मविरहेणास्थितिनोनेत्याक्तमितिश्रा
नुमानिकाधिकरणादितिवा। नानाविद्यास्वयोकामितिपेकत्वेनात्पभिप्रायंप्रकरणादविद्यानिष्ठ
यात्वेवात्मशक्तिमितिदेवात्मविषयोमायिनेमायाविषयेमहेश्वरमित्यर्थः भाष्येचयारमेश्वर्याः
शक्तेरितिपरमे[redacted]श्वरविषयोयाइत्यर्थः सर्वचतुर्थीवस्थायोविद्यायाविषयंब्रह्ममुक्तिवतरूवे
वाचस्पतिभाष्यश्रुत्योर्हृदयदेवताभेसंख्योर्च्चयंचलैनाइतिसांख्यीयतत्वपरमुनोर्धातरयणीति
योगरूढ्याविनिगमाकोक्षायः पूर्वत्राध्यात्मप्रकरणेरूढ्यागायाश्रसंबंधादहंज्ञानितत्वआदिकेत्सगुरु
मिहापिरूढेर्मनुष्यग्रहेवाक्यस्यानित्तात्पर्यप्रसंगादेवयवहत्यासांख्यातत्वपरते[redacted] राम०
पसंयहोदृपिनानाभावीदृतिरेको।

१८७

[illegible]नंतरं तत्त्वांतरसंगतिमधिकरणसंगतिमाहेत्यर्थः नन्वप्रसक्तेन स्वसंख्यापाः संख्यातत्त्वेण
विशेषणायोगात् कथं पंचविंशतिलाभोऽत आह पंचजनाइतिहीति विशेष्यलनैः संख्यांतर
त्वपदस्यार्थः नच पंचसंख्यावच्छेदाज्जनानां नैराकांक्ष्यं कोऽयं संख्यांतरस्य गुणोसति रंजपदत्वा
पेनाकांक्षोत्थाय नाऽदिति वाक्यस्य निर्भिन्नपर्यतात्पर्याभावे हेतुरुक्तः सर्वस्येवेति नापतद्दिव्यक
समाजेन शब्दव्याख्याननुरूपं घत्यागेन मनुष्यसंबंधिनः प्राणादपोलक्ष्यं तानथाच नतिला
त्पर्यमत आह तत्रापीति रूढ्यर्थग्रहे पीत्यर्थः वाक्यविशेषं व्यनक्ति एकत्र हीति आत्माकाशाप्य
तिरिक्तात्यैर्नोत्रयो विंशतितत्त्वानामपि प्रधानस्य त्रिधाकरणात्पंचविंशतित्वक्ष्रतौ स्यान्नो
[illegible]तु[illegible]तत्वे ह्यात्माकाशौ वंतर्भाव्य प्रधानं चाभिताय पंचविंशतितत्वगणनेत्यविरोधमाहन
चाधारत्वेनेत्यादिना हि कि भावे न घट्टथ. ९ भावेन भाष्ये उदाहृता मार्यव्याख्याति मूलेति
महानित्यध्यावसायात्मिका बुद्धिरुच्यते अहंकारोऽभिमानलक्षणस्तन्मात्राणि सूक्ष्मभू
तानि पंच भूतानि महास्थूलानि अहंकारतत्वमुद्भूतं तमस्कं प्रकृतिस्तन्मात्राणामुक्तं रस

त्वं त्विंद्रियाणां रजस्त्वहंका~~सूक्ष्मभूतानि पंचतन्मात्राणि~~रगुणाद्रूपप्रवृत्तिहेतुर्नारंभकमित्य
र्थः ननु षोडशको विकारस्स्वेति कथं पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वादित आह पृथ्वी
ति न पृथिव्यादिभ्यस्तत्वांतरमिति ऽभयेषां स्थूलत्वेंद्रियग्राह्यता च समेति न तत्वांतरमित्य
र्थः आकाशात्मानो विहाय पांचविंशतिरूढिर्नातस्सांगवांतरत्वेन पंचसंख्यातिवेश
इत्याह न खल्विति ऽद्रिक्ताकाशानां पृथिव्यादीनां ज्ञानेंद्रियेभ्यो घ्राणमादाय पूरणमयु
क्तं तेषां तस्य च साधारणोपाध्यभावादित्याह नापीति तथा घ्राणातिरिक्तानां ज्ञानेंद्रियाणां
कर्मेंद्रियेभ्यो वा चमाहृत्य न पंचसंख्यानिवेश इत्याह नापि रसनेति तत्थोरेचितवा वाक्कर्मे
द्रियाणां न मनसा पंचत्वलाभ इत्याह नापि पाणीति समासार्थः संख्यांतरेण विशेष
तश्चितिसाह्यात्पूर्ववादिति निरस्ते समासं पंचजनशब्देन स्फ येग छंते ऽत आपयतीत्याह
पूर्वपक्षेकदेशिनमिति अस्यायमभिप्रायो यद्यप्येतन्नाभावोत्र संति पंच पंचसं
पंच ख्यास्तथापि पंच पूत्यरत्याहो पंचविंशतिसंख्यापाः पंचभिः पंचसंख्याभिरविनाभा राम०

ष वादिहृतानिर्दिष्टमानाः स्वव्याप्त्यां महासंख्यां लक्षयंतीति ननु तत्रापि कथं महासंख्याया अवांतरसंख्याभिः
संबंधो येनावुद्धिताशेतन्ना आदि माशंक्याह चयोभावेपि हेतुहेतुमद्भावो गतिसंबंधो लक्षणाबीज
मित्याह यद्वा द्यो साद्दिना अपि शब्देन विद्यते एवार्थात्तेन नाम महासंख्यांपरं न परिच्छेदकेति सूचितं एव स्वावांतर संख्या
मसमासमभ्युपेत्य लक्षणो यद्दोषः इत्यभिधायाभ्युपगमं त्यजति न च यं च शब्दः इति भाष्ये भाविकेन
स्वरितो त्यस्यायमर्थः अत्र मंत्रे प्रथमः पंचत्राद्य आद्युदात्तः द्वितीयः सर्वानुदात्तः जनशब्दस्त्वं
तोदात्तं तथा च न द्वितीयः यंच जनशब्दयोः समासादृते आकारस्यांतस्योत्तरत्वमितरेषां चानुदा
त्तत्वं घटते समासस्येति सूत्रेण समासस्यांतोदात्तत्वविधानात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
सूत्रेणाद्यस्य प्रथमस्य उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकं विहाय शिष्टस्यानुदात्तत्वात् स्मरणात् एव
वमत्रोतोदात्तस्वरवत्त्वात् समासो निरणायि भाष्ये कस्तं तके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायके
थे स्वरितो नुदात्तो वेति सूत्रेण पोमं चरशशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणोदात्तो भवतीत्य
पवास्त्वाश्रितः तत्र आकाराद्धितरेषामनुदात्तानां ब्राह्मणोदात्तत्वे उदात्ते मनुदात्तमनंत्यमि

१८

इति भाष्ये उक्तः ।। ये तु छंदोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।। उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते

का० प्र० तिस्तत्रैरा चैमं त्वरत्वा यामुदात्तस्यानत्यस्य परल्लगतत योच्चार्यस्यानुदात्तत्वं विहितं तत्तस्तनकारोप

१४८ रितनञ्ओकार आकाशप्रत्ययेने न संलग्नत्वेनोच्चार्यमाणो अनुदात्तो भवतीत्यतिचैवमंतानुदात्तस्व

रो भाषिकग्रंथसिद्धो भाषिक उच्यते इति वचनं उदात्तत्वां ।। नोदात्तो भाषिक इत्याचक्षते तेषा

मध्ययन विरोधः अनानुदात्तं हि समाम्नानात् एवं तन्नयरमधीयते इति आत्मत्वायं चतनानां

कृतेग्रहणमिति मंत्रैकदेशस्यार्थः अस्य मासस्य मध्ये यस्यैव वृद्धिः पचशब्दप्रयोगे दशानामेव लाभा

त्सारख्यस्यतिप्रत्यभिज्ञानमिन्ना हेतिपोतना अस्य मासस्य पक्षस्य वा एकं विहाय विशेषणाय

त्तमाशक्याह नचैकेति मुख्यादिवतयं च शब्दस्य संख्यामुपसक्तिने क्षात्राधान्येन द्व्यपरत्वा

दुत्ताभूत संख्योपात्तसंख्यांतरेणाविशेषणांतथात्वमिति विशेष्येणाद्वयेन विशेषणोन च संख्यापादु

र्भेयद्वादश्यामारणसंख्यानैकैनाप्यन्वेयादित्यर्थः नानाभावेन दूषितमपि परमपूर्वेषु हि तांसं

ख्यांतराणां कोदानोयुसत्त्वेनमायापादादूषिपितुंपुनरुत्थापयति त्यर्थः स्तोसत्यामिति तद्वारा

प्राणादि पुरुषत्व नायां वसत्यामित्यर्थः अनाकांक्षादर्शयति यंचह्लीयत्रेतिपथक्तौ न लहैका एन०

१४८

र्थे वा समवैति सा तथोक्तार्इ वंतद्धिगुसमासेन समाहाराभिधानात् प्रपद्यंतरोपाजसंख्यया
समाहारो वच्छेद्युद्यत्तिशिष्टपात्रुसमानपदस्थयासमाहारिणः एतावच्छेद्याऽइति पंचवसूली
पत्रास्या कांक्षापंचजनाद्यत्र त्रव्रीवंतत्स्वाप्रवर्गत्समाहारा प्रतीतेजंनानां च पदगतसंख्यया स्व
वच्छिन्नत्वेत्वान्न संख्यांतराकांक्षेत्यर्थः विजातीयविशेषणांतरप्रयोगे च रजपट्टन्यायः नसजा
तीयप्रयोगे न हि भवति रजपटो रक्त इति इहापि पदे नोपसर्जनेनान्यापमवतारयपिषन्नाप्राक
तेस्याद्दतादिति न हि तापीति आत्मा त्रयप्रसंगात् त्रसंख्यांतरयावच्छिद्यते न संख्यांतराकांक्षेत
र्थः तत्रचोक्तोदोषइति यदिहारभाव्यार्थमाहुजरितियं च शद्ब्रस्यसंख्योपसर्जनेद्रव्यवाचक
त्वात्तदुपसर्जनेन संख्यायान शद्वांतरोजसंख्यासंबंधइत्यसमासवमैतत्समासे पिदोषः समा
सेत्तु के यं च शद्वो याजसंख्यापाजेनशद्वार्थप्रतिविशेषणत्वाद्यनाविशेषणां च यंतन्नपसर्जन
स्यापि विशेषणान्वयः किं न स्यादत आह विशेषणापेक्षायां त्विति नेरपेक्ष्यं हि सामर्थ्यं सा
कांक्षत्वेस्वविशेषणेनाकांक्षमाणस्य नविशेष्यांतरान्वय इति समासः स्यादित्यर्थः सापेक्ष
त

२०

रत्नमाह न भव नीति क रू विशेषणत्वे ... समासोऽपि मपरत्वा दिरेवं प्रकारस्वरा इत्यतीति ग्रहण ग. १

कौ॰प्र॰ सासमासः उत्साहः ... भाष्यस्यायमर्थ इत्याह इत्यर्थ इति प्रधानं त्रिधा भित्त्वा तिरेकसमासाधानाद्

१५० ध्रुपमात्रत्वमिति चेत्कात्तर्हि गमकत्वात् आह पदैरिति प्रधानं भित्त्वा संख्योपपादने पि न वनोपालि

परं वचनमिति यथा वस्तुतः व्यक्त्यन्तराधारत्वेन ।। भोक्तुरात्मनो भोगप्रतिपादने तैतुल्येन पृथक्का

रेष्या काश एव यथा कारोति: प्रयोजनमित्यर्थः कथं चेति भाष्यमयुक्तं ये च संख्याद्वयपात्यं च विंशतिरिति

रितः शंका आह दिक्स्त्येति दिक्संख्यावाचि शब्दो संज्ञायां गम्यमानायामुत्तरपदेन समस्येते यथा

दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति सूत्रार्थो वा च समकैवपंचसंख्याद्वितीयपंचशब्दस्य संज्ञा समासगम्यमानसंख्यार्थ

त्वे तिगृथार्थः पद्धतिवपवाभिधानसापेक्षयोगात्किरपेक्षलत्वात् टिवेली पसीत तथापीह ... मनुष्य ग्रहेति स्त

न्यपर्यनुक्तमित्याह तद्धितार्थेति ह मनुष्य वाक्येन संबंधा ही अत्र मंत्रैत्य धातमात्थिकारा ... गायत्री प

रैता मा हृप्यथेति उक्तं तद्धितार्थ वाक्येन यथाह वैश्यैनेति यत्पारज्जने संवत्स पंक्तिंसंजातवान्ति पत्पारजने पम नो

मिचरतिश्च पेने ते ति दृष्टांतो ति कमाह तद्धितेति अत्र वपुवा ... भूतपंचसंख्यासंबंधानये कस्मिन्नपि म

नुष्येव त्रैते स्पष्ट प्रमाणं संयंच जनाः पुरुषा पुरुषा नरा इत्यमरो हि जगो मनुष्ये रूढ ... पंचजनशब्दस्त राम

... वाक्यविरोधिनीति ... तेन नित्यम् ... संबंधो ... तरवृत्तिनि ... स्वनपेक्षः ... इत्यत्रोदाहर ।। १५०

त्संबंधाभावादित्युलक्षणापावात्स्येतीतिवक्ष्यतीति नत्वनुरूढिरपितत्वे प्रसक्तः किंस्वैलक्षण्यात आह
नचैवमिति अप्रसक्तमाहैमितत्वेपुलान्सार्गीकः पंचजनशब्देनेमाहसंबंधेति पञ्चोत्तं वा कप शेषयोर्विरोधा
त्प्राणादयः पंचजनाइतितत्राह अन्वकारविति पद्मवक्तिनिवृत्ति कल्पइति तत्राप्याह नचेप्रमितिडम
दृसंतेविविशिष्टवर्णानां त्रान्वयव्यतिरेकसिद्धमपानुदितापुपास्तिंमुसाविकल्पेनकर्तृत्वशक्येप्यर्थः न
नानांवाचकत्वेन संबंधीशब्दो जनशब्द इति व्याख्यानाभावे हेतुमाहान्यथेति प्रसस्तमितो वपवार्थापस्ति
न्समुदायशब्दार्थेसिद्धांतमिमतेप्राणादौजनशब्दस्य समुदायैकदेशस्यार्थो नास्तीतिजनशब्दस्य
त प्राणादौकथं प्रयोगइत्यपञ्चाशद्धेवोद्वंस्यादनुक्तोयालंभत्वादित्यर्थः भाष्ये समानिरूढ्यतिकमेवा
कप्रत्येवशात्प्राणादयो गृहीतव्या इति प्राणादीनां लक्षणाहेतुमुक्तं वा क्वाग्रहणे तेषांप्रमितित्वा
र्थशेषग्रहणांसन्निहितत्वापेतिलक्षणादर्शयतिजनसंबंधात्वेतिभाष्यं तस्य भावमाह रूढ्यपरि
थे त्यागेनेति रूढ्यर्थसंबंधादर्थांतरप्रनातिसिद्धौ न पोगवृत्तिः प्रधानादौकल्प्येतिभाष्यार्थः कल्प्यारू
ढिर्योगाद्दुर्बलेत्याशंकास्वरूपत्वात वक्तुमिमाह अनुसत्यामितिनोपसर्जनत्वापातिरक्तौकरणोपिधा

का·प्र०

पक्षं भवतीत्येतत्फलं प्रयोगानुसारित्वाद्व्याकरणस्य न स्वभावव्यवस्थारूढिरित्याशंकनेनस्यादेतदितिमनुष्ये
सुपुंवज्ञत्वाच्च स्त्रीलोकवदेव प्रयोगात्तत्संबंधात्मागमादिषु तत्फपपत्तिं स्पष्टयन्नसंबंधाद्वेतिभाष्यस्त
गं चितं पृथक्कृतवान्भगवान्भाष्यकारः प्रोद्यातुरूढिसमर्थ्यप्रतदयमाहजनेत्विति स्वच्छचीपस्तपास्तु
हतयोस्तर्थः शक्यो ह्विद्रष्टुं द्विविधमिति भाष्ये तु ह्विद्विकरणं सुदाह्रतं तदेवं उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रो
द्भित्यदं कर्मनामोत विधेयगुणसमर्प्यक इति संशये उद्भित्पदस्य खनित्रादौ प्रसिद्धेर्नामत्वे च यद्वि
समानार्थत्वेनानर्थक्यात्स्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्तेरस्यांतः अत्र हि यजेतेति यागेन भावये
दित्यर्थः तथा चोद्भिदेति तृतीयांतपदं पदांतरसामानाधिकरण्याद्यागनाम स्यात्तन्न चेदेवं वचनं गुणं श
क्नोति विधातुं द्रव्ययोगयोर्भेदादुद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्य ~~स्यात्तन्नचेदेवं वचनं गुणं~~
योगादुद्भिद्वतेति कास्यनेमत्वर्थलक्षणा यातादृशेऽद्भिदा यागं भावयेद्यागेन पशुमिति वैयधिकरण्ये च यागस्य
फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्यापाताद्धि धात्वर्थस्याकारकमेदात्तवदुद्भिदा ति साधयेति पशु
मिति यागोऽपि प्रसिद्धेः स्यात्तन्न च नामवैयर्थ्यं अत्र नामत्वसिद्धावत्पतत्त्रसमेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत राम

१५१

शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ नामधेयागानुवादेन रवफलविधिसंभवान्न चत्यो ति सोमः
प्रकृतोपत्रगुणो विधीयते तस्मान्नामधेयमितिवत्पथा सन्निहितयज्ञानुरोधेनोद्भिदं नामधेय
मेवं सन्निहितवाक्यशेषान्तयं चलनशङ्कः प्राणोहि पुरुष इति भोव्यार्थः यच्च पूर्वं प्रयोगिकंत
थापि सामान्याधिकरण्यादवगतेनामत्वे वयथानुगमः क्लिपत इति रूढि तुल्यत्वाद्या बोहूरितिवो क्लिप
स्तिल्लयाह नारथश्याको शब्दप्रतिष्ठितः तमेव निघ्रयंचं ब्रह्मास्य । कमम्य तमा सान्तमन्ये व किं विद्वा
न मंत्र्याह सोमस्येः नकिंतस्य हिमप्यविघपा मन्येः विद्वान्स्के सत्र म्यतब्रह्मात्मक इति मंत्र इ शीव
च नेप्राणाहीनां जीवनादि हेतूनां जीवनादि प्रइत्वं यद्लक्ष्यं ये विहृत्तेन स्वस्वरूपं युगानां चिरंत
नमग्रेकायेदशापामय्यलुप्तत्वेनभवम ग्रंभज्ञति चिकुः निश्चपेनज्ञानत्वंतः पांचजन्य पाञ्जपा
विशेतो ति विशाभनुष्यरूपपारं दृष्ट्वा द्वातव्य घोषा श्च स्लतस्य स्याः मज्जूचो हूंकानान वद्धे घमुक्ते
न तस्यो ति घामाहि स्मादीनांभा संकर्मस्य तत्वेन त्रयायुष्कुतज्ञी व नगुणात मा चेदं वाउपासंतेनेन
ते श्रापुष्यंतो जानाः छ कारणान्वेनंज्ञोः श्रकाोऽनवसरेभविताभविष्यति मानान्तरविरोधपरिहा
टीका प्राणे कुणपीव्यपरि हो ०

रोहितीमाध्यायार्थः श्रुतीनामितरेतरविरोधपरिहारस्तत्समन्वयसिद्ध्यर्थत्वादिह संगतस्तमाह
नानेति नानाभिन्नास्सकाचेतितयोक्ताः यदि मानानां तर्हि विरोधो द्वितीयाध्यायार्थस्तर्हि विषमोऽय
दैकध्यं श्रुतीनां नामितरेतराविरोधश्चिंतात आह प्रासंगीकंत्विति विप्रतिषेधात्परपक्षासामञ्ज
पेक्षत्वउक्तेस्वयत्तस्याधिकत्मसंगेतत्त्वि इति प्रयोजनेन तत्रैव प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः क्वाचित्कस्या
सच्छब्दस्यैककर्तृप्रयोगस्य चारुहृदादयरत्वस्वभाववाद परत्वेच वक्त॰दस्यगतिसामान्यव्यवस्था
पनामाह संगतिरथ चैतदारभ्य त्रीरापक्षिकरणानि पश्चात्तरसंगतानायुप्युवांतरसंगतिलान्याहि
हलिखितानि प्रक्रतिं श्रुत्यस्यत्वध्यायावसाने लेखेनिमित्तं वस्त्पत एतेनेत्यस्यापि सर्वस्यापाति
देशत्वाद्साध्यायवसाने स्यवनिवेशः जगत्कारणवाक्यानि ब्रह्मणि प्रमाणानं वेति विप्रतिपत्तेर्वि
षयपूर्वत्रां न्यसोतिषो विकल्पे नोपात्तो निवेशाद विरोधउक्त इह तु सिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्वि
रोधसंत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह वाक्यानामिति वाक्यानां कार्यविशेषात्कार्यकारणस्ये जग रम॰
घोनेनसमन्वयोवेदांतानां कारणे विगानानुपलब्ध्यपरात्वाति चन त्विहति न्यर्थः दिमित्रकं

१४२

मात्क्रमाच युगपज्ज्ञाविनीडत्याशंक्यन्त्यतिपारकानामित्यर्थः आत्मन आकाशस्तत्तेजोस्तन्तेस
त्रभित्रः क्रमः सृष्टमांलोकानसृजतेत्यक्रमघटितन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्याहीतिकसेकर्त्रभिधा
नात्मलस्वयंकर्तृकत्वसंशीनीमातिननुकार्यविज्ञाने ब्रह्मणोऽकिमायानमता आहस्वप्नेचेतिस्वप्न
लिसंदेहेतद्रूपाणिसंदेहवद्भ्रमककार्यसंदेहात्तगम्यब्रह्मसंदेहंइत्यर्थः कार्यविज्ञानमन्यथेत्या
हसर्गेतिस्वपंकर्तृकतान्यकर्तृकताभ्यांसर्गेक्रमाक्रमव्यक्रमेस्तक्रमेचविवादेपित्वहरिसवि
वादेनविघ्नेसर्गस्यचाविवादेतत्वान्नह्विवादोकिंचित्करइत्यर्थः कारणविज्ञानंपरिहरविसत्यादि
तिश्रसहाइदमग्रआसीदित्यादावसद्वचोभज्ञाननिव्यतांकिंस्वभक्तिस्तद्वैक आहुरितत्रनिरूक
रणीयत्वेनानुवादोसद्वचइत्यर्थः ॰ क्षोपिशष्टान्सर्गक्रमेचनविवादइतिसूचितेनलकदयति न
तावदित्यादिनातत्रविभिन्नक्रमत्वेतावत्परिहरति अनेकाशिष्टेतिपर्यवदातः कुशलः सपवन ६
मिश्रणाघनपरंापघटोन्नविशेषः क्रमेणनानाकार्यकुर्वाणोद्दैवैनेप्रथमस्यैवचरमस्यापिते
नसाक्षात्स्पृष्टत्वाज्जतोनिष्पत्त्विर्वक्तुंशक्यतेतथापूर्वकार्यस्योत्तरस्कापेनिमित्तत्वात्कार्यका

२३

ध

का॰प्रा॰ र्गांतरसर्गेष्वशक्यवचनः सर्वं ब्रह्मैवाद्याकाशादेर्बाधापारानन्त्वमिति हृदयं तमुक्ता दाहृतीति क्रमाह
तथेहापीति अन्नलानिलेति तेजसः प्राथम्यनिर्देशस्त्वत्राथ्यप्यघटनस्य प्रस्तावत्वात् तर्हि कदा
१५३ निर्देशाविरोधस्तत्राह पृथ्विविति आकाशवायुतेजसां क्रमेणोत्पत्तिमुक्त्वा पुनरुक्रमाभिधाने हि विरो
धः स्यान्न तु तेजसः साक्षाद्भूतगुणः स्पर्शिमात्राभिधानेनत्येनेन क्रमो बाध्यत इत्यर्थः एवम
पि शब्दस्वभावमुक्त्वानसत्त्वे हेरीति श्लोकभागं व्याचष्टे भ्रमप्रत्ययेति पदद्वयादिधूमसंदेहे संदेहतसंदेह
वन्नस्त्यहं देहात्तत्त्वसंदेह इतिताद्रूप्यापनुदति न च स्पष्टे हि विगानमिति सत्या छिल्लन्यौ ब्रह्माप
गमप्यतद्रूपानमोपपि यावद्विपाश्विपस्य जगतस्तत्त्वात्वारोपश्च मास्पष्टित्वं व्यतेन तु स्पष्टो नात्पर्यम
तो मिथ्याभूतायां स्पष्टौ विगानं न दोषो पित्वलंकार इत्यर्थः ननु स्पष्टे तु तत्रात्मप्रतिपत्त्यर्थतावैप
रीततापकस्मान्नस्यादत आह तत्त्वज्ञानं चेति तदनुगुणत्वप्रतिपत्त्याख्याता च घटनपूर्णरीटीकायामपि
त्यर्थः सतत्त्वस्तत्तौ चोभयमो इति श्लोकभागं व्याचष्टे पक्षु कारणा इत्यादिना तदप्यघटत्वादिः प
रिहारः अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति प्रक्तं तत्र ब्रह्मनत्रश ह समानार्थतत्वस्पष्टेन परार्मट्रप श्लोकेना ए॰म॰
१५३

सद्भिधीने श्लोकवाक्यमसंबद्धं स्यादित्यर्थः अन्यांतरंसह इवसौम्येत्यादिमानांतरं विमतं मज्झत्वं
कार्यत्वात् कुंभवदित्यादिनिराकार्यत्वात् पाक्षिचिदिति श्लोकभागं विभजते तद्वदिति तहसाकार्यत्वे वि
पे गानमुत्पत्कारणे तदभावउच्यते तदासमुच्चयाभावाच्चकारस्तु शङ्कसमानार्थतपासमत्वयोतस्सि
ध्यतिपुराणमनीत्येवरूपपूर्वपक्षनिषेधार्थ इत्यर्थः कारणत्व इति सप्रमीमादापकस्त्वेकदेशेनवा
क्यानां कारणेपरस्परं विरोधतद इति पूर्वपक्षोक्तहेतोरसिद्धिर्विगानप्रतिज्ञपोच्यते इत्याहव्याका
आदिष्वित्यादिनाश्रुतिज्ञानविमानाभावे हेतुपरस्त्रावयवव्याचष्टेतुनश्रुतिपुनराहतुल्या कारण
त्वेनतित्तीयांतमस्तंभावार्थविवक्षित्वाप्रथाप्यपरिहृत्यदार्थविवरणपरत्वेनव्याख्यातिकेनेति
सर्वकारणाविगाननिषेधपरत्वेनसूत्रं व्याख्यायसंप्रतिकार्यविगानपरिहारपरतयायोजयति अ
पर इति कस्तु प्रकारः अस्यां व्याख्यायां चकारः समुच्चये तदुक्तं नस्पष्टावपीति कारणत्वेन विगानं
नचकार्यक्रम इति सूत्रे देप्रतीते आधाराणुपपादिताद्वितीयायां हेतुंयोजयति पथाव्यपदिष्टइति
पथाशाक्षोनतिक्रमार्थः ब्रह्मणस्तेजः सृष्टिमात्रमुक्तं नक्रमोभग्न इत्यर्थः परस्तात्कार्यान्तरस्यव

मानमंमरेणातेजस्योद्धलप्रभवत्वाभिधानात्सद्यमोत्यक्तिराभिप्रेतातः क्रमेभंयोगाद्यथाव्यपरिहे
क्रियसिद्धेतिशंकृतेनत्वेकेत्रेतिसिद्धोतीनुसाम्यादूमूलस्यत्वमव्यवधानतिर्द्दृशस्यप्रयोजनेन
तुकापीतरस्यासर्गइतिमन्वानः पूर्ववदाहुस्मात्ततीयांनमादापसास्यास्यरेचाहस्पस्त्रावयव
यास्वप्रायपरिहरंतिअनत्राहेतिएवंत्रेधंभावेयास्याततत्वात्तद्भूमनुत्पथेमाहेहेत्वावेतित्र
धस्याह्यत्तएवोटीकायोनामेरूपाभ्यांव्याक्रियतेतिकर्मकर्तरिकर्मणिवालकारआद्येकर्त्र
प्रतिक्षेपस्तत्रहेतुमाहनहीतिलपतेकेदारः स्वयमेवेतिभिन्नकर्त्तकमेवसोकर्ष्यायेस्यांकर्मक
र्त्रिफव्यतद्रूपयोः द्वितीयेतिस्फुटेवाम्यकर्त्रियेत्तेत्पर्थः ॥ इदमस्त्विव्याव्यक्तमासीत्तद्यदात्मना
आसीत्ततत्कारणोस्त्रद्याक्रियोन्मुखमासीत्तकाप्रहूपेणचसममभवत्तत्कत्रकारणोविषएक
आहुस्तेषामतंदूषयतिकुतस्त्विविततदेवाहकथमितियुतिंमुक्त्वात्रत्वयमाहसदेवेतिइदंजग २रु
त्वाहितदानीमव्याकृतंकारणमासीत्तदाहकिंतत्कारणंशद्धार्थत्मनाव्याक्रियतव्यक्तमभवत
भाव्देतद्विषयेणकामापित्त्वचनेतिलोकात्मपतेत्यनेनेत्यर्थः अपरप्रेष्यत्वमिदंसर्वमस्ज्ज रामः

ब्रह्मणि नास्ति भेदो न वितानमिस्त्वमिः तत्कृतमतेस्त्वन्यमः अमहत्वेतितिवेदेवेदकार्युःस्यात्स्यन्नात्मा वधउप्रलभइति वदः अक्लीवोऽतिमनुतम्भित्वस्मोत्पादभवति जगत्कर्तृत्वात्जगत्कार्ति
तेरणात्कर्ममतदोत्तक कर्मशब्दस्तत्रत्वानुगुण्यादर्शितोऽसादिसंगतिरिहोपक्रमानुरोधात्कूल्पाभातिउपसंहारानुरोधेनजीवः २

जतेति स्वातंत्र्येण स्मादृशसतस्मा दात्मन इति तद्धि यपश्या त्मशब्दः संप्रदायविद्भ्यां वचने ऽन्यथा मथे
तिवीप्सा दृष्टव्या लोहस्य वर्णोस्य वना राय ब्रह्म त्मेकबुद्धेरिति शेषः प्रतिपाद्यै ब्रह्मशब्दस्य सब्रह्मतारे
ताचल्लत इति प्राणोऽपि प्रपुञ्ज इति संशयएकवाक्ये सच्छ शाद्रस्य सच्छब्दो नीयतो वाक्यभेदे तु न ब्रह्म
शब्दात्कर्मशब्दोने यइति संगतिपहात्वन्ना प्येकवाक्यत्वेन तदा यथो ज्तरस्य च्छ शब्दानुसारेण प्राची
नोत्तच्छब्दो नीत एवमुत्तरस्मात्कर्मशब्दात्मा वो ब्रह्मशब्दस्य न पुनमिति संगतिः शातदेन विचा
रेणागतत्वं शंकते नेत्यादि तिनत्रत्वकपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे सतिजीवप्राणलिंग
यने पोक्रम्य परत्व पानेंहल तेन दिहापि समामित्यर्थः मध्येपि ब्रह्मपरामर्श माहारित्ये तिपुरुषकार्यत्वस
ब्रह्मणोन्यत्रेसंभवादित्यन्वयः अवच्छेदके प्रकरणाद्दावस्थिति तिसर्वेनात्मा प्रमाणमात्र सिद्धत्
तः पीरामर्शसाति पन्तुगत्कार्त्वमवगतेतत्स्य ब्रह्मणोन्यत्रासंभवादित्यर्थः जगत्कर्तृत्वमन्य
त्र ब्रह्मणो नेति घुष्यति वा चस्पतावुपालंभमनालोच्याचिरे परे जीवोऽप्यत्तेजगत्कर्वेसकार
णामिति क्लिवन्दिपनस्समन्वये जीवेन लेजेवा कातिःकथमिति अधिष्ठानं हि ब्रह्मन जीवा

 ब्राविद्यानेन्च समन्वय इत्यनवद्यं इह वा काभेद्यायाहनेनातावदगतार्थतामाह उच्यत इत्यादिना अत्रवा
लाकिंवा वा तत्त्व ब्रह्म मन्यते किं ह्यातीरा नवाक्या ह्यानाघ इत्याह ब्रह्मुत इतिन द्वितीय इत्याह यस्य चेति ननु व
१५५ लाकिंत्वा जागत ब्रह्म प्राप्नोति जपाराज्ञवाक्यं ब्रह्म परमस्तत्र ग्रीवा काद्विका चार्यवाक्यं नि त्याशंक्याह न
चेति तत्र हि वक्रमभेद इष्येकवाक्यता गम्भीरार्थो नाचार्यस्त तेनगतिंवक्तेतीह तु तदभावा ह्वाकाभेद इत्यर्थः
ननु वाक्या किं वचनेन ब्रह्मशब्दस्य कागतिरत आह तस्मादिति राजवाक्यार्थ स्व … ग्राह्यो राज्ञां न कौन्तात
गाग्र्योक्ति स्तत्पूर्वपक्षेत्वाद सह्यादिवद ग्राह्य इत्यर्थः ननु राजवाक्योपि क्रियमाण सर्वज्ञ गम्य इति कल्पेत
त्र ब्रह्मलिंगं गम्यते न त्याहात्र चेति ब्रह्म कार्यं जगति योग संभव मंगीकृत्य रूद्यापहारस्तु त्कायोगा
भेवमाह एवं न च ब्रह्मशब्द इति उदासीन स्य त्यस्य हेतोः का ब्रह्मलिंग कृत्स्न भावा जगत स्तात्कृतत्वायोग
इत्यर्थः ब्रह्मशब्द इति न्याय पारवत्रा कस्य तर्हि ननु प्राण स्य … ननु सोपि कथं वेदितव्य इत्यत यो च्यते प्रसि
द्धत्वा दिति प्राणो … हिरण्यगर्भरूपे शावि ष्टु तो यपन्नेवां कृपशेषस्सू प्राणशक्ते: कर्मशब्दस्यरूढार्थ च
लाभाच्च प्राणस्यैव कर्म संबंधी त्याह वाक्यशेषेति त्रयस्त्रिंशदादि देवानां कारणभूतस्य को देव इत्यत आह एक॰ १५५

तिष्टंते प्राणाः ३ इत्युक्तत्वाद्भिर्‍रागपरभोक्तृक सुखात्मकोपि त्वमादित्यादेरित्यर्थः पापभस्मभूते प्रुचाये लेकत्व
६४ त्रिः संकुचित हस्त्रिः सर्वे शब्दः संकोचमेवाह निनितिसंप्रतिविप्रन्यप तिवचनं पौरेकत्वमुपेत्यापि पूर्वपर्व
माह प्रसिद्वेति यद्यपि गार्ग्यो भ्रांतस्तथापि न भ्रांतो ब्रह्मोपक्रमः सहस्तमेतत् स्यां वा चिरप्रत्ति ब्रह्म
प्रतिज्ञाया रागागो सहस्त्रस्परत्रत्याद तदुपक्रांतं ब्रह्मैव गार्ग्ये प्रतिविशेषतो निरूप्यमितिपरिकल्पनेतो
नारंभवादीन्ध्यापि ननत स्वपरब्रह्माभिधानमुपसंहारे जीवनिर्णयादित्यर्थः उपनंतवी घ्यभावे बालंग
नप्राणोहि सुषुप्तो आप्रियते संचेतन श्वेहहन्या ३ इत्वा सद्ह्यादिस्वनाम जानीपाच तत्तानवानतः सु
सुप्तस्यपदुद्ध्या तेनोत्थानान प्राणादिव्यतिरिक्तं बोधयतीत्यर्थः उपसंहारोपि जीवपरइत्याह परस्वा
दर्थी तिननु जीवस्यापि सर्वंगतस्व तिरवयवस्यचपरिस्पंदपरिणामयोरसंभवात्कथंयस्वैतत्कर्म
तिनिर्देशस्तत्राह यस्यवेतदिति जीवग्रंथे देहहादिलंवंधिकर्मपृष्ठ्या जीवसंबंधित्वेनोपचर्यत इत्यर्थः
सादा ज्ञीवसंबंधिधमोहोकर्मशब्दो लालरणीकरत्याह कर्मजन्यत्वाद्वेतिननुपागहत्यापिनगह वि
धीयतां तेत्याह रूढ्यनुसारादिति रूढ्यर्थे ग्रहीत्वात सर्वनाम्नूतलसराप्तेरित्यर्थः अग्रहे हि न तत्संबंधि

का. प्र.

१५६

निलक्षणापत्त्यपि ब्रह्मशब्दश्रवणात्तस्य स्वरूपं ब्रह्माभिधानेनोपलभ्यते तथापि प्रश्नप्रतिवचनयोः द्वैधं प्रा इति
ण एवैकधा भवतीति सूत्रमी प्रथमाभ्यां जीवप्राणयोर्भेदो गम्यते तत्राह जीवमुख्यतिरेकश्चेति जीवाति रि
क्त हिरण्यगर्भस्य प्राणत्वान्न ब्रह्मसिद्धिरित्यस्माकमिष्टसिद्धिरित्यर्थस्य चेति आदित्यादीन ब्रह्मणो
ब्रह्मेति मत्या वादिने बालाकिं मत्या वै खलु मा संवदिष्ठा इत्यपाद्य निरस्य सत्यब्रह्माभिधित्सया जा
पकस्वरूपेण जीवं प्राणं वा व्युत्पाजततो संबहुवादी स्याद्यदि जीवादि ब्रह्मत्वेन वदेत्ततो मिथ्यावदेत्
न ह्यानुपपन्नं तस्माद्ब्रह्मैव दतो त्यर्थः कायइत्य नीलस्य मा न वर्णोमत्ता मिथ्यावद्ये मिथ्यावदनेव
च भिन्नप्रकृतवाक्याइदं स्यापि भ्रमप्रसक्तितान्निरासपरतयैकवाक्यत्वाद्ब्रह्मोपक्रमः सिद्धः सिद्धे वा
क्योपसंहारेण संगच्छतामिति ब्रह्मपरत्वसंदर्भस्येत्याह तस्मात् ब्रह्म तद् इति हेतमायपरत्वे तनिश्चीयते अल
रमकपरिज्ञानप्रतिज्ञायैवान्वयः सर्वेषामेतेषां कोचे निरतिशयफलेनोपसंहारो हेतुरयदवाक्षिप्राति
रेकनिर्देशो हिरण्यगर्भस्यादिति तत्राह ककोष इति हे बालाक एष पुरुष कर्तृ तदेषापि पूर्वपूतदिति कि
याविशेषणामितङ्मित्यर्थः एष जीवायमेंषप्रश्नः क्वैष एतदभूदिति भवनप्रश्नः भवनं तादात्म्येन एम०

रापत्र १

वत्रैनंमेसंबोधः कुतस्तत इत्यादिस्पष्टार्थः प्राणस्तथैकधाभवतीति भवत्तप्रश्नोत्तरंश्रादि
शब्दात्तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येतीत्यादिशयनप्रश्नोत्तरं यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्ये
वमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं प्रतिष्ठंत इत्यादिकमपादानप्रश्नोत्तरं चंद्रइद्यव्यमेतानिन हिरण्य
गर्भे संभवंतिजीवस्य जीवान्तरात्मत्वागोगादित्यर्थः प्रश्नस्योत्तरस्येति चैकवचनं बहुत्वेवैतात्म
पेक्षं नकेवलमनुपपन्नाः प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वमपितु माशब्दाद्भीतिवक्तुं एकहत्पर्थकस्मादि
तिनिर्णीतार्थवाक्येरुहिर्बाध्यते इत्याह न देवमिति व्यापाराभिधाने समर्थः ननु तथापि सर्वकार्यत्वे
सिद्धत्वादिमादिकर्त्त्वमपुनरुक्तमतआह नतुक्तमिति न तावद्व्यापको निरेकदेशोत्मा पुनरुक्ता
भवेत्नाप्येकदेशोक्तिर्व्यापको जनादिसामर्थ्यस्य विश्लेषोत्करसंकोचइतिवाल्लौकिकेमापोह्या
र्थत्वादित्यर्थे कथंतर्हि ब्रह्मपरवाक्ये जीववाचीपुरुषशब्दः प्राणशब्दश्चात आह जीवातेधारा
यतीति योगाद्विश्वस्त्राप्यरं ब्रह्मप्राणशब्दोवाच्ये जीववाचीपुरुषशब्दो जीवस्योत्थानभूतब्रह्म
लक्षणार्थ इत्यर्थः ब्रह्मसभावायेक्षया ब्राह्मशब्देन जीवोपलक्षणो ब्रह्मशब्दोपक्रमोपपाव

का॰प्र॰ १५७

दिवालास्यपवादोविम्बकर्तृत्वंच बहूसमंजसमित्यर्थः प्रत्यक्त्वाज्जीवस्यनप्रतिषाधतापीत्याह
नचानाधिगतेति स्वरसः स्वभावः ब्रह्मणालोकानधिगतेनाधिगतजीवोपलक्षणं चानुपपन्न
मित्यर्थः ननुकिंजीवस्यब्रह्मोपलक्षकत्वेनप्रसिद्धावपिजीवप्रमाणावनूद्यनामादिवदुपास्तिर्वि
धीयतामितिशंकांनिराकुर्वन्नू जीवमुख्येति सूत्रंव्याचष्टे नचसंभवत्येकवाक्यत्वेइमादिनासर्व
प्रसंगात्तंजीवमुख्येतिसूत्रेव्याख्यायाधिकरणाद्यसूत्रव्याख्यामेवानुसरति सतिस्यादेतदित्या
५ दिनावेत्रयस्यवेनक्रमेणेतच्छब्देनादित्यादिपुरुषाणांपरामर्शस्तेषांपुरुषाणांकर्तृत्वेन
नपुनरुक्तिरित्युक्तंतत्रपूर्ववादिनः पुनरुक्तिपरिहारमाशंक्यभाष्यव्याख्ययापरिहरति
दिशपंनामित्यादिनाकृतिरानिर्दिष्टेतिपद्यपिकर्जेतिशब्देकृतिरपिभातितथापिप्राधान्येनाति
दिष्टेत्यर्थः कार्यत्वतिः कर्तृत्वपापारस्यसाध्यतथाफलभाव्यउपात्तत्वंनाभिधेयत्वंकिं
त्वनुपपत्तिगम्यत्वंतद्देवृहद्दृशोपतिनहीतिशब्दोक्तपुरुषाणामेतच्छब्देपरामर्शोनार्थसन्नि
धिनानगन्मात्रपरामर्शस्वेनैवकृतप्रतिवचनमपिपौनरुक्त्यबोधंमोक्षकर्मप्राप्तंव्याचष्टे ए॰म॰

१५७

नंतु परेति इदानीमन्यार्थं तु जैमिनिरिति सूत्रस्थभाष्यारीत्या च षष्ठेन तु प्राणस्वेत्यादिना प्रा
णशब्दोहिरण्यगर्भेव नकुतो ब्रह्मप्रतीतिरिति शंकार्थः आत्मशब्दाद्धुम्यत इति परिहारः स्वतस्मा
दिति वाक्यैाद्राहृतेरेवंवेदांताधीतसिद्धेरुत्तरभाष्यं वैयर्थ्यमाशंक्य सर्ववेदांतानुगतिस्तेनद
र्शिते इत्याहतापि चेति। भ्रमसंस्कारे सत्यपि प्रोद्भूतभ्रमाभावान्मुक्तोपमाने सुषुप्ते रूपशद्वेन
भाष्ये कृतमित्यर्थः विभजतेऽठपाधिजनितविशेषेत्यादिभाष्ये शोतिशेषं नद्याचेद्वे उपाधिभि
रिन्तिननुविज्ञानमित्येवास्तु किं विशेषेति विशेषणेन नात आह परेति स्वतद्विशेषणाविली
ष्टज्ञाने यज्जहनवच्छिन्नेसद्रूपब्रह्मैवस्यान्नत्वनित्यमिति कृत्वा नोपाधिजनितेनापि तेन ब्रह्म
रूपेणारहितमात्मनः स्वरूपमतो विशेषपदेन ब्रह्मव्यवच्छेद इत्याह हि साभावे हेतुमाहत्वस्स
भावस्याप्रहाणादितियतस्त्वहंकाररूपमागमनमिति भाष्यव्या च ताराः सुषुप्तो ब्रह्मभा
वंदृष्टीकथं पुनर्व्यतिरेके संसारमोह पराव्रीति ननु हिताहितफलप्रहाणाम नान्ना हासंप्रति
सहस्त्राणि नाभिः अत्यवसृप्य पुरीततिशेत इत्यत्र पुरीतत् यथा लाधारकं सवमाकाशः

का०प्र०
१५८

किं नस्त्वारत आह परस्पीति मंरुषि यामिति जीवनिरासहेतुप्रश्नोत्तराधस्थितमघृघातादेः स्तत्रैर्थोत्त
वैचनाज्ञानाद्धीमांधभाष्ये क्रमाणाहिमानी रिक्तोपदेशं दर्शयति तो देति महत्वा हृद्धहन्न्यादुरन्ना
यो वासत्वे नास्याचिंसंतइति तथोक्तः प्राणस्येव चइत्मत्वात्सो मरराज्ञत्वमथेत स्याशास्या
पशरीरं मातोरूपंस्यसौ चइइति श्रुतेः आयेषमापि ष्यपयत्नस्तु प्रतत्तस्थाने किमिति प्रश्नः पुरा
पुरुषः स्वपिसघनदा प्राणस्यैकी भवति प्राणाः सर्वे देवा नामात्वेन महत्वाङ्कृतंत्र ब्रह्मणादितिया
रा स्पेराणा चहनेपरोक्षत्रिपत्वा हृद्वानां अस्मात्रब्रह्मशस्त्रात् पूर्वपक्षे ब्रह्मोपक्रमः प्राणो प्रारितः
सः वैषाम्श्रेष्ठगुणात्वधेश्राधिपत्यमैश्वर्यं स्वाराज्यमनन्याधीनत्वं मनोमनउपाधिको जीवः प्रा
णबंधनं प्राणाश्रुपः श्रुः वाक्यान्वयात् अत्र जीवब्रह्मलिंगाभ्यां विक्षेपः पूर्वत्र ब्रह्मोपक्रमात्
तत्सरस्वतवद्विहापि जीवोपक्रमात्तत्परतेति संगतिः क्वचित्समन्वयस्य जीमोवेत्रपर्यवसानंनिषेधात्सो
इसंगतिः मैत्रेयी ब्राह्मणार्थमनुक्रमनमानइनतपेनजामि नामाद्यांकतेनत्वित्यादिनापिपासता
गंतुमिच्छुना कान्ताय प्रत्याहृतीयभाष्ये पापदृशि भगो भगवन्तेनाम नाहं स्यामितिप्रश्नः उप प्रम०

१५८

करणवतामशनवसनादिमत्त्वात्सिद्धः प्रविजस्य श्रमणसाधनभावप्राप्तेः प्रतिषेधायोगमाशं
क्य तत्साध्यकर्मेद्वाराग्नि मुपपादयन्नेवामितिष्कर्त्तौ तच्छब्दार्थमाहाम्नते तैतिश्रमणत्वसा
धनत्वानीपुनासायवैराग्यमुमुक्षादीपि तु बाह्यासंदर्भमुक्ताचेत्यन्वयः वाक्यसंदर्भव्याख्यातमे
ति आत्मा वा अरे द्र इति श्रुतेस्तत्संधिकौ वैशद्यानुकारद्धाशद्धइत्युक्तः विहितानि विधिवन्निगदैर्बो
धितानीत्यर्थः कस्मादित्यत्र द्रष्टव्य इत्यनुषंगः श्रवणादीनि साधनानि यस्य तथोक्ते
आत्मनो वेदान्तार्थविचारेण विदितेऽस्य स्याननंतरं भवतीति शेषो द्रष्टव्य इत्यर्थः मतिर्मननं विज्ञानं निदिध्या
सनं श्रवणादिना पदर्शनेनेतेनेत्यर्थः आत्मदर्शनफलमुक्त्वा नात्मदृष्टेः शेषदर्शनं वा कुमव
तारयति ऊनत इति आहुरपाद्यभिमानो नित्यानित्याविभाविनेनात्मत्वादूर्ध्वशये दित्यर्थः स्व
यं दुःखेभ्योऽस्य मानस्य नेवात्यानशङ्कानं शङ्कुपाशहरणस्य दुःखेभेस्य ग्रहणो न दुःखस्याद्याते स्य वा श
ङ्कोगे हि तिरस्यादिष्कतिस चित्तमनुमानं विशेषणं तस्य त्वव्यक्तिरिति सदृष्टान्तो यथा लोके दुःखे हेत्वसमा
नस्य फलस्वरूपाहत्यमानदुःखाभिव्यक्तिः शब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतानुसामान्यान्तबाधितवेत

२८

निस्फुलिंगा धूमप्रकाशमात्रं किं तन्निःश्वसितं तत्राह ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसः इतिहासः पुराणं । २

का०प्र० ग्रहीतुं न शक्नुयादिति व्यतिरेकः एवमन्वयोऽपि दुंदुभिशब्दस्य ग्रहणेन तद्विशेषग्रहो दुंदुभ्याघातस्य

१५८ तत्कोग्रहीत आहतस्य वा ग्रहणेन तद्वांतरविशेषग्रहो गृहीत इत्यर्थः आर्द्रैधाग्नेरित्यार्द्रैधाः

अभ्याहितः उपचितः पंचम्यर्थे षष्ठी धूमग्रहणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानी व्याख्यानानि

नि अथर्वांगिरसान् अनुविधो मंत्रः इतिहास उर्वशीहाप्सराः पुरूरवसमैलं चकम इत्यादिपुरा

णं असद्वा इदमग्र आसीत् इत्यादि सर्गादिकथकं विद्या देवयजनविद्या उपनिषदः प्रियमित्येत

दुपासीतेत्याद्या रहस्योपासनाः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मंत्रास्तदेते श्लोका इत्यादौ निर्दिष्टाः

सूत्राण्यात्मेत्येवोपासीते ~~त्या रहस्योपासनाः श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मंत्रास्तदेते श्लोका इत्या~~

~~दौ निर्दिष्टाः सूत्राण्यात्मेत्येवोपासीते~~त्यादि वृत्तसंग्रहवाक्यानि अनुव्याख्यानानि वृत्तसंग्रहविवरणा

ना नि व्याख्यानानि मंत्रव्याख्यारूपाः अष्टविधं वा ब्राह्मणमित्यर्थः अतो शब्दस्यार्थो स्थिरः कृतकेति वद् नामरूप

प्रपंचकारणत्वात् ब्रह्मण इति भाष्यमीमांसकापमाह एतद्वेति सिद्धांतस्य ब्रह्मकर्तृ इति गतार्थेऽत्र शंकते ततः शं

कावसरेऽपि युक्तः सिद्धांतव्याख्यानस्य यथा सैंधवखिल्य इति वाक्ये न ज्ञाननिमित्तश्चात्यंतिकः राम०

१५८

विद्योत्यानंदेति॥ विषयाभावे प्यात्मभूतं ब्रह्म जानीयादिति शाकायनुजत्ये विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वाक्यं॥

प्रलयः प्रपंचस्योक्तस्तमाह यथा सामुद्रमिति खिल्योघनः आप्येति कल्पे प्राकृतलयो दृष्टांतत्वे
नोच्यत इत्याहेतरेदिति समुद्रे योलयः प्राकृतलयो दृष्टांतः सर्वेषां स्वप्राणोलयो गेकापुनरिमादिदृष्टांतप्रबं
धस्तत्र हि महाप्रलयसमये लगादिशब्दस्पर्शत्वादिसामान्येषु तद्विशेषाणां तेषां च सामा
न्यानां क्रमेण ब्रह्मणि लय उच्यत इति एवं वा अरे इदं महदिति श्रुतिं व्याचक्षाण उदाहरति शष्टो
तिवस्तति अत्र च छे हे लुप्तत्वं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति वाक्ये विभजते यत्र हो वा वे
ति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन विजानीयादिति वाक्यं विषह्मणोत्पानंदेति दिषयाभावे प्यात्मभू
तं ब्रह्म जानीयादिति शाकायनुजत्ये विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वाक्यं येन ह्यात्म ह्य मलवेति
येनाहं नामृता स्यामिति यमस्तन्नो गुरुमोह... दृष्ट्यादिभिस्तदुपायाहनात ब्रह्मतेपराहाग्रे त्यादि
द्वैतनिहारं ब्रह्मेदं सत्रमित्यारभ्येदं सर्वं यदयमात्मेत्यंतमद्वैतगुणाकीर्तनं तस्त्रियास्त्वागुप्रति
रूपकमव्ययं अविद्यमानपूर्वं यस्तामित्यर्थः पद्मपीहत्नीवब्रह्मलिंगसंहोहे स्वापोन्स ब्रह्मरांपतभ
वंतानीय धर्मोयेन ब्रह्मपरतयापोव्यते प्रतर्द्दनाधिकरणस्य वतसिद्धनापि प्रसिद्धजीवाजुवाद

श्रु.प्र०

१८०

नाप्रसिद्धब्रह्मात्मत्वबोधनपरत्वावधार्यते स्तु मुमुक्षोत्वाधिकरणेन तात्पर्ये हेतुस्तथापि जीवमनूद्य ब्रह्मा
त्वबोधनाऽनुवाद्यविधेययोर्भेदाभेदाविति मतनिराकरणेनातिक्रमद्वेतं प्रतिपाद्यते इत्याह त्रायते
इति मैत्रेयीब्राह्मणादिविषये जीवमात्रपरत्वपूर्वपक्षेणाप्रस्तावमात्रे कृते तन्निर्णयमन्त आह भोक्तृ
त्वेति भोक्तृत्वादीनां भेदाभेदपक्षत्वेन शंकयामानानां समाधाय रूपनर्थः भोक्तृत्वं विभज्य तेप्रतीति आत्म
नस्तु कामायपतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामायपुत्रादयः प्रिया सर्वं धद्रूपयर्थं ज्ञातव्य तामाह नापी
ति विज्ञानात्मरूपेकेन विज्ञानीयादिति विकृत्तमिव स्वयं जीवरूपेण ब्रह्मण उत्थानं समुत्थाय इमाह
स्वात्मात्म्यत्वेति भोक्तृत्वादेर्थापत्याजीवधीरिह तु ब्रह्मणएवात्मा सुखं तेस्येति साक्षाद् ब्रह्मणि भाख्ये
भोक्तृत्वादेर्वांगोपजातस्य जीवज्ञानात सर्वज्ञोनोपचार इति जीवपक्षस्योपपक्षंहस्ताभोसो हेतुभ्या
दिभिः सर्वज्ञानोपपादनात्तपचारयोगादित्यर्थः सिद्धान्तभाष्यंगतार्थत्ववर्णनफले नविहृतमि
त्यभिप्रेत्याह सिद्धान्त स्त्विति लिंगत्रयसमाधि स्थोकोक्तं दर्शयति तद्देवामीत्यादिना पूर्वपक्षमाहा
चार्यदेशीयेति तद्रूपेण वहिरूपेणानिरूपणा ये षांतेनतथा अत्यंतममहे चपरस्परमव्यो वृत्तिप्रसंगा राम०

१८०

द्रष्टृव्यतिरिक्तजीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्यात् जस्य चापुरुषार्थत्वादित्यर्थः प्रतिज्ञेति परमात्मनि दर्शयि
तव्ये योविज्ञानात्मनोपक्रमः सत्ययोरभेदमाश्रित्य तस्य चाभेदः प्रतिज्ञासिद्धये इति योजना आश्मरथ्यम
ताद्भिन्नाभिन्नो जीवो हीति उपाधिसंपर्को हेतुः कालुष्येन जीवपरभेदे सर्वे देत्यनादिकालं भेदहेतोर्गमक
स्यं संसारित्वादीश्वरविरुद्धधर्मस्येत्यर्थः दृष्टवैशेषिकदृष्टान्तादि गरगुरूपामतो द्रष्टृता यथा नद्यः
ग स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नित्यस्य पूर्वार्द्धस्य अर्थसाम्या
मे नुपपत्त्या सौम्यानद्यः स्यंदमानाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्युदाहरेत् तस्मान्न जीवेनात्मनेति सामानाधिक
जम रण्यं कार्यकारणभावेन भेदाभेदपरमिति शंकिते परिहरति नचैतेन इति आश्मरथ्यमते कार्यकार
णभावस्य वास्तवत्वेनात्यन्तत्वात् कियानपीति भाष्यनिर्दिष्टायोगमाशंक्याह तत्त्वमिति करतीति अभेदे अ
त्यंतिके सति विद्यमान इति छेदः आस्थिते कथंचिद्भेदे पौर्वक्रियमुत्क्रमणपरीतिस कार्यकारणभावाति
वाहकत्वेति तत्त्वात्स्वरूपानन्थोऽक इत्यर्थः ननु छेदाभिधानमेतदित्यादिशेषभाष्यं न संज्ञामात्रं
तेऽ व्यासधर्मादिग्रंथेन व्याख्यातार्थमित्यर्थः भाष्ये विज्ञानात्मेति कर्तृनिर्दिष्टलिंग काशकृत्स्नमते

३

का०ग० नैवपरिहरणीय इत्येवकारस्याभिप्रायमाह काशकृत्स्नीये नैवेति शाबरनिराकरणात्मेवं दर्शयति एको
१६१ तिकेहीति पुत्रत्वस्यस्वैमात्मैवाभूज्जलकेनकूपशब्दे दृष्टान्तो नोत्येकमेकरणे निषिद्धे तत आत्मानं विज्ञाता
त्विति शंकापोस्वप्रकाशोवि ज्ञातारं केन विजानीयादिति तत्कर्मत्वप्रतिषिद्धमेतानि भेदपक्षे भेदाभेदप
क्षे च निषिद्धं न शक्यानि प्रमाणादेः सम्बन्धिन्यर्थः आसंततमिनु स्वतकेनेति प्रतिषेधो विज्ञातारमिति या
ज्ञतेन जीवग्रहणमिति केनचिद्युक्तमुक्तं आत्मैवाभूदिति मैमेदाभेदप्रतिषेधाद्युत्रादिद्वैतमिवे
तीवकारेणाद्वैतनथ्योपक्रमाच्च श्रुत्यनुसारिकाशकृत्स्नमतादन्यन्नाद्वैतसिद्धौ जीवस्य तात्त्वमवि
द्यावस्थापाधिभूतं तदालोचनेन न तन्निर्दिश इत्यर्थो न स्थितमिहाणीपोरुषेयो काशकृत्स्नदृष्टिमनपे
क्ष्य श्रुति तस्य वैति दूषितं इत्याह न कैवलमिति पादेश्रुति वि... शाकृत्स्न इति तन्मनमाहतं हंत किं तच्च
तिविरुद्धतरे आचार्य इति शंकते नैकस्या पुनरिति पुंगोरवे शाख्यत्वनुमानानवरं प्रत्यक्षश्रुतिदृष्टं मतं ग
हीतामिति परिहारार्थः दृष्टो नेपुरस्ताद्ब्रह्मीमादिश्रुतिमन्वमित्यर्थः उनेद श्रुत्याहरणाभाष्यस्य
नेरूत्सामाशंकाबहुवाक्यप्रदर्शकत्वेन परिहरति श्रुतीति प्रबंधेतिसमृतिमत्वं च सम्यक्पर्यासेनेतिशेषः एम०
१६१

भाष्यगतउपसंहारउपक्रमभेपस्यतश्रुतिमत्वंतथाऽक्तेऽपसंहारोक्तिस्तद्वाराण्यनामित्वायत्रात
श्चैतागभ्युपगंतव्यइत्यतंभाष्यमुपसंहारार्थ्येततः परंश्रुतिप्रबंधोपन्यासापश्रातश्चेतिपादेबहु
द्वि प्रमाणद्वैविंरन्नइप्युपासूचिताभाष्यकारेणस्त्रवाएषइतिश्रुतिमुदाहृत्यसर्वेविनिपाप्रतिषेधो
रितिनाप्ययेमर्भाणानहिशंदयति जननेतिश्रुतावमरद्दत्यपक्षप्रतिषेधः भाष्यस्थश्रुतीनामन
न्यथासिद्धिमाहपुरिरुणमेतिश्रुत्यथा निरपवादविहानानुपपन्नेरितिभाष्यंबाकरोत्यपिचेतिभे
दावविरुद्धावुतविरुद्धौ नाद्यइत्याह विरोधादिश्रुविरोधश्चेद्देहैप्यत्यनाभेदाविरोधात नभेदाभेदा
भा वकाशइतिवः द्वितीयेविषमवल्लौसमबालोवाद्यमनूद्यप्रत्याह नात्मनीतिभाष्ये निरपवाद
त्वमवाधत्वंहि तोयमतुभयाद्दषपनस्तुनिश्चित्वार्थत्वानुपपन्नेश्चेतिभाष्यभावमाहाथात्वेति
समबलबोविनविषयेसंशयः सेत्मनि पश्चानुमानवृदिमर्थः भेदाभेदव्यवस्थाचेहिंसाविधितिषे
धावतकार्यकारणयोस्तहिंनैः कत्रस्तोभिदामिदयथाग्नीषोमीयहिंसापाविधिः इत्याहसापा
निषेधोनेकत्रैवंकारणमेकंकार्यागतनानेतिभेदनादस्यवस्यातसामानाधिकरण्यपद्गमकं रलगं
ननद्भेदाभेदावगाहीतिग्राग्वाचस्पतिनेरितंभाष्यस्थश्रुत्याभेदाभेदौनिरस्तावित्याहएकत्व

३२

का०प्र० मितिरक्षितप्रज्ञेतिभाष्योक्षितिर्निःस्वशमयैना लोकप्रसिद्धान्नीवेश्वरभेदमाहकथंतहीतिअनुमा
तादयाहकथंचेतिपक्षिरुद्धधर्मवत्त्वान्नाग्रहनतुहिनवत्तनथाचजीवेशावितरर्थः स्वाभाविकंविरु
१६२ द्धधर्मवत्वंअसिद्धमौपाधिकंतु बिंबप्रतिबिंबयोरनेकांतमित्रतिशंक्य त्वायरिहरति भेदवादीअ
विद्येत्यादिना भाष्यस्थेङ्गिः श्रौ नाभेदासिद्धोमेयाभेदइतिप्रतिपादितं तदयुक्तं भेदाभेदसंभवादित्याशं
क्याहनतावदेदाभेदावितिअविद्याश्रयत्वंत्वविद्योपधानंचेत्यादिनावक्ष्यमाणविताबच्छेदद्वे
वेतामेकत्रभेदाभेदौभेदस्य वाक्येनेत्याहद्वैतेतिलोकप्रसिद्धिमन्यथासिद्धयत्यनुमानंचानेकांत
पतितत्वपरिहरत्यादिनापरस्मिन्नुच्यतेश्रौवीनैराचापरेविद्याब्रह्माश्रीतिवहेद्धिरित्यर्थः अनादि
त्वमाविद्यांकुरदृष्टांतोननुजीवाविद्याव्याप्त्वेभेदेउत्पन्नोहीनरेनराश्रयोदोषोनाद्योज्ञानविष
योद्भवोत्पत्तिरितरेतराधीनत्वंतुस्यान्नचेदृष्टमविद्यातत्संबंधयोर्व्याख्यावाचकत्वादीनांचेत्य
र्थः यदत्राहकेशवःपृथक्उपाधिविशिष्टस्य संसारोनाशितान्मनःतल्लक्षितस्यचेद्वस्मुक्तातद्रूप
मुक्ततामितितत्रयतोनविशेषरामविधानाद्युपलक्षणोकिंतद्वाधिकः पुनरेवीत्रेहःउच्यतेका राम
१६२

पौन्वापित्वेन विभेदकं हि विशेषणं नैल्यमिंदीवरोत्पलस्य अन्वपित्वेन तु भेदकानामुपाधिनां लक्ष
णता च सिद्धा तत्र चुपाधेः कार्यमवस्थायुभेदहेतोरुपाधिनाकारविकृतपाभेदधीहेतुरुपलक्ष
णं नीलोत्पले भानयेस्मत्र हि नैल्यं याष्टानि प्रयुक्तान्यनपनु कार्यान्वापि सदुत्पलेर काद्यावर्तेतित्र प
लक्तककाकौतुस्फटिकं हि कार्यपोनन्वपितेत्र लक्तकं तु पावदुक्तस्फटिकादपन मनुवर्तते
ते काकस्तनत्वेत्र गृहगमनयावद्दनुवर्ततेदिहा विधान विशेषणमिति न तन्नाशे जीवनाशः न चोप
लक्षणमिति न ब्रह्मभिन्नांशः संसारः यावत्संसारं चानुवृत्तिं प्रतेतत्त्रित्वं जीवः स्वं ब्रह्मभावमेष्यति
तथापि लिंगशरीरावच्छेदाभ्युपगमात्समोपर्यनुपोगपरिहारेण ~~न चोपाधिकस्य सत्वमिति पन~~
~~ष्यति तथापि लक्षणमिति न ब्रह्मांशः संसारः यावत्संसारं चानुवर्तिष्यतेतत्त्रित्वं जीवः स्वं ब्रह्म~~
~~भावमेष्यति तथा लिंगशरीरावच्छेदाभ्युपगमात्समोपर्यनुपोगपरिहारे~~ न चोपाधिकस्य
सत्त्वमित्पनरमेवबध्यते इति अतस्य वेत्येतद्विशेषणमिति न खल्विति अविद्याधीनं जीव
विभागस्यानादित्वादुद्देशभावो सिद्धः अनादिमायापाधारश्च नाभावः संसारस्यानादित्वात्स्वं

तत्र

३३

का॰प्र॰ सारिसांकथं कुर्यादित्यवेद्यमित्यर्थः नमापाकृतसंसारप्रपोतनानुपयोगो गंधर्वनगरादिभ्रमवदित्यादिशङ्का
१६२ र्थः अविद्योपाधिवशेनेनामात्रभेदादितिभाष्यविरुद्धमित्याशंक्याहात्र चेति तामेत्य वक्रत्वेनाविद्योक्ते
रित्यर्थः पदार्थयोः शशादयोऽपि मुख्यास्त्वयवदानत्वादेभ्यो नाभानेनत्वतेनदाकेवाविद्यायाः कथं स्वाद्य
थाहीति अविद्यागुहानगीरिहरीसा चैकस्मिन्नुस्वपंप्रमेतिरंशोऽपि भानाभानेव जेपातित्र्यसंभावतीयाव
भासचतुरत्वात्वदितिभाष्यटीका यो भीरुः नन्वैकाऽसिद्धावुपाधिवानाभानाभानसमर्थनेनतदेवाक्षिद्ध
मितिशंकतेऽस्तन्नहीतिपेतुनिबंधेकुर्वतीतिभाष्यं व्याख्यानस्यर्थकंप्रतीकत आरस्त्रेयेतिस्यादिनाइत्ती
त्यंतेन आ श्यपरस्ध्यस्यवेशंनाथेबाधकत्वेभाष्योक्तंस्फुटयतिव्रह्मणइतिभागशः पारिणामिकार्य
त्वेसावयवत्वाजतश्चानित्यमितिसर्वात्मनापरिणामेसर्वोभावादेनित्यत्वे साख्यादित्यर्थः अनेनक
तकमतिस्याभितिभाष्यं व्याख्यातं व्यापेनासंगतिव्योद्यातातत्र्यौडलोमेर्पाधासंगतिमाह सबमीति
भिन्नपोरेकामोगारेकत्वशास्त्रकथनमसंगतमित्यर्थः संस्थानभेदो नेरंतर्येणावस्थानं अथनहीया राम॰
णुः परमाणवः समुद्रावपतिनास्ते तं पोतिन वाहैव समुद्रादयीतिभास्कर स्पमतमनूद्य दूषयतीप १६२

त्विसादिनासावयववृत्त्यमवयवावच्छिन्नसांशत्वंभागवत्त्वमात्रंवाभिमतिपरोमेनेशब्दस्वरूपायोग्यमित्य
त्रानुदृश्यायांकार्पिकैरत्वाद्यस्तस्याश्रयत्वमित्यर्थः दिगारम्भश्रोत्रमितिमतेदृष्टान्तमाहवायोरितिनेमा
कारकर्णविवरावच्छिन्नसंयोगायोः शब्दयोराकाशेशांतिद्वयेशाब्दस्यचानिद्वयेशाब्दकत्वमितिननभोवच्छेदा
नभ्युपगमात्तत्करोत्तत्संयोगोवाकाशांशत्वमित्यर्थः स्यादित्यर्थः किंवायोःसंयोगोनवान्त्राद्यमनुलभा
न्निरस्यद्वितीयंनिरस्यतिनहीति व्याप्तिपक्षमादायानुपलभस्यान्यथासिद्धिमाहव्याप्येवेतिक
र्णस्यपुच्छेदास्त्वाविलक्षणार्थोत्यर्थः यदिदन्तेपिसर्वत्रश्रोत्रप्रयत्नप्रसंगेतत्कार्यस्यसर्वत्रापत्तिमा
ने हत्नामेतिव्यक्तात्तस्यतस्यशब्दधीहेतुत्वादित्यर्थः इदानींमंशमात्रेसाधारणदूषणमाहनचेतिभि
न्नयोर्नांशांशीत्वमप्यकमहिषवतोभिन्नस्यैकैकवत्तापिभिन्नाभिन्नयोरुक्तविरोधस्यसमन्वयस्त्र
ड्कत्वादित्यर्थः नभोत्रांशस्याविद्याकल्पितत्वमाशंक्यसमाधत्तेनचकाल्पनिकइतियतकाल्पनि
कंनतद्वृत्तानरत्यापामक्तिरंगत्तुभुमंगवतश्रोत्रत्वस्यशांशो यदिकाल्पनिकत्वेनज्ञानमात्रप्रामाण्डी
विकःशब्दीतिकस्तत्राकंतर्हिकथमज्ञातप्रमाणोस्तीत्यवृष्टप्रसंगतोमाशंक्याहाकंपितिअज्ञातत्वेन

का०प्र०
१६४

हि श्रोत्रं शब्दधीहेतुस्तदज्ञातदृष्टादंशघसत्स्यात् ततः शब्दधीर्न स्यादित्यर्थः अज्ञाततत्त्वमिदानीमसिद्धे
मित्याशंक्याह सिद्धमाहात्म्यात्तत्वेति कुतोसिद्धिरत आह कार्येति निगदितो भिसंधिस्तस्मज्ञानान्नष्टं कले का
र्यो स्याद्यादिति शब्दोपलब्धिकार्यलिंगकानुमानाद्वा श्रोत्रस्याभिव्यक्तिः साकार्योत्पत्तावपीति प्राक्कार्योत्प
श्रोत्रस्याज्ञातत्वेन तस्यैव च नकके सति श्रोत्रेण कार्यं नास्तित्वतिथो त्रानुमानेन तस्य श्रोत्रसत्त्वमि
ति तथा च नियत प्राक्सत्त्वात्मककारणत्वमस्य न स्यादित्यर्थः निगूढाभिसंधिं प्रकटयति न पूर्वेतिपू
र्वकार्यलिंगकानुमितरूपाधिकस्य त्वन्मतेः श्रोत्रादिदानीतनकार्येहिथेयं इत्यपुक्तमज्ञाननामापि श्रोत्र
शब्देयलभ्यादिति चेन्नत्राह सत्यपीति पथाकल्पितस्य प्रतीतिं सत्वोपाधिरस्तु थातत्संस्कारो पीत्यर्थः
स्तद्रूक्तं भवस्य स्थि भासमाने कार्यकरश्रोत्रमिति न वास्तवस्त्वं रुल्युं भ्रमसंस्कारोपाधिकसत्त्वसंभ
वादिति अघ संस्कारः कुतः प्राक्तनानुमितेरिति चेन्नह्येनवस्थेति शंकां परिहरत्यनादित्वादिति अय
नेकैकस्यानादित्वेन च प्रवाहो नाम वस्तु तत्राह रक्तवेति नोपपद्यते इत्यर्थः परमार्थत्वं यस्यात्तस्याभावरक्त
त्वं कर्णनेमिमंडलोपाध्यधीनं सत्त्वं श्रोत्रस्येति नाज्ञातसत्त्वविरोध इति रूपाधिकभ्रमेषु प्रातीतिकसत्त्वे रा०
१६४

प्रतिज्ञादृष्टांतानुरोधात् १।४।२३

वीपरिहारः किं चारभ्यं श्रोत्रमस्माकं नभसा दिग्भिर्वा वायोः सोमा स्तुतः प्रोराणो भागः सम्पश्च संब
भवेत्॥ ७॥ रूपाणि शरीराणि विचिंत्य निमाय तेषां नामानि कृत्वा तेषु प्रविश्याभिवदन्नास्ते एव
महान्तं पुरुषमहं वेदेत्यर्थः प्रकृतिश्च मध्येपारं ब्रह्मजकीर्जेन स्पष्टयोतनमाह स्पष्टेनर्द्दिति व्यवहि
तसंबंधायौन रूजोपफले इत्यर्थः तस्मादि सूत्रसंगत्याभिधित्सायां प्रथमसूत्रोर्थानुवादेन पथाम्ब
रपहेतु मादिम्यादिभाष्योक्तेनाकिं प्रपोत्रनमत आहात्वचेति ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य विचार
प्रतिज्ञया संगतिमुक्त्वा तेनास्याधिकरणस्य कारणविशेषविचारपरस्य संगतिरुक्ता आकास्मि
केहिलक्ष्मणोतद्विशेषचिंतायाकस्मिकी स्यादित्यर्थं आनन्दबाध्यायसंगतिश्च ब्रह्मकारणत्वाम्फ
युगमेन विशेषविप्रतिपत्तिनिरासस्याप्यापादसंगतिः अवशेषमाह स्फुटं तमविशिष्यमाणम
र्थमाहेतस्उक्तमिति कारणत्वमात्रेल्लक्ष्यामुक्त्वा यदि ब्रह्म निमित्तमेवेतियुक्त्या आपी पेततदा
जगदुपादानमप्यपेपं न वा आद्य निरस्याद्वितीयपुनिरोहासंभवाद्वेतिभावः कार्यस्य गगनादेरवक्षप्रा
प्तपराप्ये उपादाने तदधिष्ठातृत्वेन निमित्तं वक्तव्यं न हन्तेव्यप्युगमेनत्वस्यादित्यर्थः उभयकारणा

त्वमिति ३॥

३५

का०प्र०

१६५

त्वपदेऽप्रधानानन्यरूपगमान्नातिव्याप्तिः अद्वैताव्यासेधकत्वाद्वैवं विषकारणत्वस्यानलस्येव्याप्तिर्नोसं
भवइत्यर्थः समदाधिकरणाप्तिहवत्कारेण च जन्मादिसूत्रेऽभयकारणत्वव्यवहारः पद्यापितदृनं तदपि
हमारद्धमं तथापि निरूणीतत्तात्पर्यैवैदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमानस्यकालातीतत्वं सूच
मितिसमन्वयानुसारेण लिलिखेऽप्रदर्शितेतु विषयेसमन्वयदुःप्रतिपादकइतिकारणतामात्रंत
त्रोक्तं ईक्षितृ स्वरूपेणैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाद्यव्रघ्ने निमित्तमेवोपादानमपीतिसं
शयेपूर्वत्रप्रतिज्ञां मुख्यामाश्रित्य जीवपरत्वं वाक्यस्यानिरस्तमिह तु निमित्तोपादानभेदाङ्गीकारे सेति
संगतिमभिसंधायपूर्वपक्षमाहेत्येतिप्रह्ननद्व्यप्रकृतिरीश्वरत्वात्कर्तृत्वात्स्वतन्त्रादितियाव
त्प्रभुत्वाद्व्यगज्ञवत्सु साधकपादोनेरात्तेसाध्यवैकल्यमाहुत्तपेप्रतिज्ञायोऽस्यपदंब्रह्मनपृथ्वीप्र
कृतिनिर्गन्धत्वाद्भाववदित्यादिप्रयोगान्तत्वादाहसरूपतेतिएतेषामनुमानानामशक्यातीतकाल
तांविषयव्यवस्थयापरिहरतिआगमस्यतिआगमेहियतइतिपंचमीनप्रकृतावपितुहेत्वेतुमात्रे
हेतुमनुष्योभ्योन्यनरस्यारूप्यइतिहेतोर्मनुष्याद्यरूप्यप्रसमयविधौनतआगतइतिप्रकृतस्यपंचराम

१६५

२

स्यर्थे स्पष्टे तोरिति विशेषणे नष्टे नावयिपंचमी ज्ञापकेनाहनोन विरोध इत्यर्थः ननु निमित्तोपा
दानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टांतयोर्योजनात आहैके तिद्रस्मादि नापत्यमिति ज्ञानमित्यत्वपः ननु प्रतिज्ञा
दृष्टांतो प्राधान्यपरो नेत्याह न मुख्य इति ननु अनुमानबाधा कौशा तानन आहेन नेति तिस्त्वाग मोनि
मित्तत्वपरस्त आह सर्वेहीति कथमेकांतिकाद्वैतपरत्वं प्रकृतिविकारभावाभिधायि वेदांतानाम
त आह द्वैतेति कार्यस्य विवर्तत्वेनाधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावे वेदांततात्पर्यमित्यर्थः यदि तत्वज्ञाना
त्सर्वकार्यस्य तान्मार्ग ब्रह्मोपादानमस्ति तर्हि ततोन्यन्निमित्तमत आह नचेति न केवलमनुमानस्य प्र
तिज्ञादिलिंगे बोधोपि श्रुत्यंतापीता न यत इतीति यन्नु ज्ञापंचमीतिन आह न कारणमा का
त्ररति ज्ञापके न विधुन्नयनाद्दरमिह प्रत्ययस्य गुणोभावित्वात् येन मन इत्यस्य गुणवत्वं नता
स्यादिति न निकृत्तौ यमानस्य प्रकृति [illegible]रुपादानसंज्ञा भवतीति प्रकृतौ स्थात इत्यर्थः मा
ध्यास्थ शकृतिं व्याचष्टे दुंदुभीति सोत्र अभिधानागतवक्तनीक्षानस्याव्याख्यासंकल्प इति सत्तया
भिधयाप्स्वात्तं मंदृष्टिं नतनेनचनिमित्तत्वंश्च तो दृष्टिं तमिमित्यर्थः बहुस्यामित्याभिधायाई श्वरवि

श्रुतिविधिज्ञाप्रमेकृतितोपादानमिति भावः ॥ अपिच सूत्र वचने प्रकृतेश्च पंचमी श्रूयते जन्माद्यस्य इत्यादि [illegible] नवग्रं ४ ततोऽपादाने पंचमीति [illegible]

३६

का०प्र० षयत्वेन कार्यकारणभेदसूचनादुपादानत्वमुक्तंविमित्यर्थः साक्षाच्चेतिसूत्रोदाहृततच्छ्रुतौ आका
शशब्दो ब्रह्मवचनः तत्राह ब्रह्मलिंगादिति व्याचष्ट इति उपादानांतरेत्यादिनेति शेषः आकाशादेवे
१६६ ति श्रौतावधारणोक्तोपादानांतराभावं साक्षादिति सूत्रपदेन दर्शयतीत्येवं व्यवहितान्वये
न भाष्यं योजयति आ[illegible]काशादेवेति भाष्ये श्रुत्यक्तेत्यध्याहरणमुपलक्षणमित्यर्थः निमित्तोपा
दानपरत्वे हेतुपंचकारणमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे कर्मत्वेनेति पूर्वसिद्धस्येति भेदेनानिर्वचनादभिन्नत्वेतिपोक्त
नासामान्येन दृष्टत्वादिनाविशेषेणापृथिव्यादिनानिर्वाच्यमितिनिरूक्तमुख्याद्वावक्रस्यगोरूपेमृत्तौ स्या
दितिशेषः साध्यप्र[illegible]तिविशेष्यस्य हेतुंप्रमाणाश्रयस्य चाह[illegible]त यो प[illegible]वा[illegible]म[illegible]इत्यर्थः भा
स्थि स्क[illegible]तेर्हे ष आत्मयोनिरितिपरिणामादिति च सूत्रनिर्दिष्टशास्त्रयोगपवाक्यकेन ब्रह्मणेदिनापरिणामत्व
स्यादित्याभिधानाच्च परिणामवादो हि दृष्टसंमत इति तत्प्रतिबोधयतीपंचेति ब्रह्मणेदिनाहि आत्मसतोनिया
मत्वात्स्वरूपानर्थक्यं तु सत्वाविशेषादिति सत्यस्य प्रतिलेपेण पूर्वपक्षमारचय्य तस्य व्यवहारमात्रत्वा २स०४
२ दित्यनिर्वचनीयमात्मसिद्धमिति नातः परिणामात्मत्वमितिमिथ्यापरिणामाभिप्रायं सूत्रं चान्तरात्मा[illegible]ब्रह्मवेत्य २स०
कर्तृत्वलाभेदेन श्रुतेन कार्यस्यापादित्वलोपादानेन स्यादिति व्यतिरेकेसिद्धवत्कृत्वान्यपमाहमर्दीतिगेतर्येवक्रपं ६ १६६

र्थः। उदाहरिष्यमाणाश्रुतिसंमतां युक्तिमाह नन्ववयविनि परिणामः सर्वात्मनैकदेशेन वा नाद्यः सर्वात्मनाब्र
ह्मणस्वरूपतापत्तेर्नित्यत्वापत्तेश्च नित्यत्वविरोधाच्च द्वितीयः निष्कलश्रुत्यवगतानवयवत्वविरोधादेवमर्थ
नित्यत्वादिति हेतुगर्भनिर्देशः यो विवरणे एवं सोऽत्र परिणामशब्दो विवर्त्तपरतया योजितः इदानीं तु यथा श्रुत
मात्रं परिणामत्वेन लोकसिद्धस्य मृत्सुवर्णादेर्विवर्त्ततामाह नन्वमृद्धृतिमृदेव सत्यत्वावधारणात्
मिथ्यात्वं श्रुतिराह एकमेवाद्वितीयमिमाः सर्वाः साक्षान्नानाति नेमा होति सेधेनानुसन्धि श्रुतेः सप्रपंच
तास्तु नेमाहन ही ति उपक्रमावगततात्पर्यमहावाक्यमध्यस्थावान्तरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मा
यामयस्य द्वितीयत्वमित्यर्थः।। अत्र केचिदाहुर्भान्ते ब्रह्मोपादानत्वे पूर्वपक्षस्य समर्थितः स्यात्
निर्विकारत्वश्रुतयः प्राकृतस्येव विकारितामाहुरिति तन्न वाचारंभणमात्रसिद्धं ब्रह्मोपादान
त्वमिति हि पूर्वपक्षाशयः स्वप्नवदर्थक्रियासमर्थप्रपंचास्परत्वं सिद्धान्तसंमतं [illegible] ति भेदोपपत्तेः
प्रलयश्रुतिभिरेव प्राग विकारत्वसिद्धेर्न निर्विकारश्रुतिस्तत्र परा निर्विकारत्वं च विकारानुमाताब्र
ह्मधर्मः स चानिर्वाच्यो विकारमनिर्वाच्यं न सहते न सत्यं तत्त्वं न बाधाभावः स तत्पक्षेऽनिर्वाच्यत्वेऽपि नहीति।।

का०प्र तेन सर्वव्याख्याना व्याख्यता ॥ अस्यातिदेशस्य जन्मादिसूत्रेणास्य संगतिं दर्शयन्नध्यायसंगति
माह स्यादेतदिति ब्रह्मणोरीकृत्य कारणत्वं तत्रस्य वस्थानात्पादसंगतिः उपक्षिप्यमानत्वाद् दुष्टे प्रति
१६७ भासमानत्वात् तत्रतः प्रकृतिब्रह्मपदस्यात् सूत्रिदर्शनात् आरावादयोपि किं न स्पष्टं दधानादिदर्श
नात् इत्यत्रानतन्नसंगत्यधिकशंकेत्युक्त्येवधफलमत आह रेतिसिंह्वीति [illegible] किमत्र पश्यसी [illegible] ति अत्र रवह
माधा [illegible] नारति आत्मा सामगैर्काभिधाति किमत्र पश्यसीति नं किंचन भगवद्इति सनत्स्य वैसौम्येबोत्ति
स्वरवेमहान्पुत्रोध्यक्षितिष्ठतीनिज्ञगतः प्राग [illegible] वस्थायाः दृष्टांतः अपुते अत्र न किंचनेति शून्यस्वभा
ववादा वाणोन्मदस्य हृदयमारोनारपुनिर्दि [illegible] प्रारदरणु बाह्य भातिरात्रिं तिकदति सिद्धांतस्कन्दस्तार
पोदिदृष्टांनाः प्रतिज्ञामनुरुध्य तेधानास्ता मुपरुध्यानामभक्तिमार्गेप्रयेदिरेडहरवल्ये केविज्ञानात्स्व
विज्ञानं प्रतिज्ञातंप्रधानं नासहादिपत्ये पुकल्पते तोन किंचनेत्य न भिव्यक्ति रणीन्द्र इति सूत्स्यनाचो
क्तेति आध्यापार्थसं [illegible] कल्पतिप्रातिहेतिप्रथमसूत्रे विचारप्रतिज्ञालक्षणं द्वितीयलक्ष्यैरोत्समन्व गा
यः चतुर्थे सचनत्रैवतिलीहायांत्रिपाद्धांनामन्त्रेति चतुर्थपादइत्येतत्सर्वेमध्यायेत्रसाक्षितमितमर्थः राम०
१६७

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यभगवदमलानंदविरचिते वे
दांतकल्पतरौ प्रथमोध्यायपा स समाप्तः १ इति श्री२गणेशाय नमः ॥ इति श्रीकाशीविश्वेश्वरजी

कल्प॰
१६८

वाचस्पतिव्याख्यावेदांतकल्पतरुप्रथमा
ध्यायःसमाप्तः

१६८

वाचस्पतिव्याख्या कल्पतरु द्वितीयाध्यायप्र
थमपादारंभः।

कं २ स्मृतिप्रसंगात्। चेतनजन्यादृष्टजन्यसमन्वयः सांख्यस्मृत्यासंकोच्यतां न वेति सर्वज्ञभावितत्व १
साम्येन बलाबला विनिगमात् संदेहे पूर्वपक्षमाह॥ नखल्विति। विरोधेत्विति औदुंबरीस्पर्शोद्गा
येदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मूलेन वेति संदेहे वेदाद्यनुष्ठानत्वेण स्मृति
निर्मूलश्रुत्यनुमानात्स्वत्यक्षानुमितश्रुत्योः स्वस्वपराधीनश्रुतित्वात्समबलत्वादुदितानुदि
तादिवद्विकल्पादिसंभवान्मानमिति प्राप्तेराद्धांतः श्रुतिविरुद्धस्मृतौ तत्प्रामाण्यमनपेक्षम
येत्तावर्जनीयमितिपावन्। यतो ऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं। स्वपराधीनश्रुत्योस्तु
त्यवत्त्वमित्वात्समबलता प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धेर्थे तु न श्रुत्यनुमानमर्थापत्तेरेण मानस्या
प्यपहाराद्वतो मूलाभावादप्रमाणमिति। आर्षप्रत्यक्षमूलापि स्मृतिः सापेक्षा वेदस्त्वपौ
रुषेयत्वादनपेक्षः स्यात्। एकांतयमस्यापि सेधिरिति॥ आजानसिद्धस्वभावसिद्धस्वभाव
सिद्धावसानावरणमूलाद्यमात्रगोचराचभ्रमवत्सत्यान्वतगोचरस्त्वेवारयति। मात्रेति। एवमन्
तातस्यब्रह्मणोयावुद्धिस्तत्सर्वं कोवेद राशिरित्यर्थः। पौरुषेयत्वेन तुल्यत्वमुक्त्वा स्मृतेर्नि

रवकाशत्वं शब्दबलहेतुमाहु न चेता इति। अनन्यपरत्वे स्फुटतरत्वे श्रुतिरवकाशानपरा। अन्य
स्मृत्यनवकाशमात्रान्न सिद्धांतसिद्धिः संदेहादित्याशंक्याह यथा लोत्यादिना। देवताधि
करणे योगिप्रत्यक्षस्य समर्थितत्वाच्छ्रीभाष्यमस्मदाद्यभिप्रायमित्याहुर्वीतिति। कपिला
भ दयोर्वाचीनपुरुषविलक्षणा इत्याशंक्याह नतावत्कपिलादय इति॥ शब्दिमवेन दत्तुष्का
न वतामिति संबंधः तद्धेतु नवेदार्थो विवक्षितः इत्यर्थोक्तमिति। विशतिपत्तौ चेत्यादिना भाष्ये
णापूर्वोक्तस्मारयतीत्यर्थः॥ श्रुतिसामान्यमात्रेणेति। सगरपुत्रप्रतप्तः सांख्यप्रणेता तु स्मृ
कपिल इति प्राहुः सामान्यमात्रेत्यर्थः। यथानत्यं तु र्वेत्यपिनर्त्तकीनर्त्तकदर्शितक्रमेणैव
नत्यतीति नस्वतंत्रा एवमीश्वरः प्राचीनक्रममनुरुध्य विरचयन्वेदं न स्वतंत्रः क्रमो
पगृहीतवर्णात्मा च वेदोर्थप्रमितिकर इति न वक्त्रपेक्षमस्य प्रामाण्यमित्याह सत्यमिति
फलितमाहुत्तेनेति येनानादिः कार्यकारणभावस्तेन नप्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थभा
नपूर्विका भिनवाक्रियाः किंतु नियतक्रमस्य तस्य संस्कारनरूपेणानुवर्त्तमानस्य स्मर

२

फ०२

सिद्धवद्भावात्तु स्वरूपमात्रज्ञानानां तत्कारणत्वेऽपत्तेर्नशास्त्रार्थज्ञानस्य हेतुतेत्यर्थः ॥ स्वरतमावीनादृ ३

णेन व्यक्तीकार इत्यर्थः ननु नन्वे कपिलादिवदज्ञ ईश्वरः स्ततः शास्त्रक्रियातः प्रागेव तदर्थ
ज्ञानवत्त्वात्कपिलतुल्यः किं न स्यादत आह शास्त्रार्थज्ञाने चेति। पूर्ववर्णानुपूर्वीहि
शास्त्रे तथा च यदा तदर्थः स्फुरति तदेवानुपूर्व्यपि संस्कारात् तदास्फुरतीत्यादर्शोऽपि प्रद
त्वाद्यमाणवकवैलक्षण्यमीश्वरस्य। शास्त्रस्य वर्णानामनित्यत्वेपि नोत्तदीपकत्वे
न शास्त्रस्फुरणे तदर्थस्फुरणात्सर्वज्ञेश्वरसिद्धिः स्तदर्थज्ञानवत्त्वे च पल्लयोनदि
तश्रुतेर्ज्ञातृत्वात्सिध्यतोप्राप्यन हि माणवकेस्तित्तरा। सत्ति चैवं शास्त्रयोनित्वप्रा
स्त्रविषयाधिकविषयविज्ञानत्वयोर्व्याप्तिः वक्तिकोदपरो हि एणसन्निवततद्भावनि
पतभावत्त्वतद्रूपानन्तु शास्त्रार्थज्ञानशास्त्रकारणयो हिर्तमत्त्वकत्ता। ननु गुणवद्रूक्ते हेतु
ज्ञानजन्यत्वाभावे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत् स्वतस्त्वात् शास्त्रं चेति। प्रमाण
मा नां शास्त्रस्य स्वतस्त्वात्कपिलादिवचस्तथा किं न स्यादत आह कपिलादिवचांसित्वि
ति। तेषां कपिलादिवचसामर्थाद्वाप्यसांता। तथाहि नास्मत्स्मृतीनामर्थादवा २

र्णी येषामनुभवादीनां तेन्न दर्शीतुमभावास्ते इवीयास्तांताः स्मृतयस्तथा। यथानपेक्षत्वेन श्री
घ्रुतस्य प्रबलत्वं श्रुत्यात द्विरुद्धलिङ्गमूलकस्मृतः सापेक्षत्वेन विलंबिप्र तिकल्पनापेक्षत्वेन वि
लंबितप्रवृत्तेः परिच्छेदकत्वमप्यक्रियते एवमनपेक्षश्रुत्यात द्विरुद्ध[illegible]कापिलव
चसः सापेक्षत्वेन विलंबितः प्रामाण्यमप्यक्रियत इत्यर्थः पावादिति कथंविदित्यर्थः
दोदितस्य कर्मदोदितं॥ वंध्या चेत्स्यरेदिदं मेदोदितेणाकृतमिति सा स्मृतिरप्रमाण
मूलस्य दृष्टिज्ञुरभावादेवमत्रापिमूलमूलानुभवाभावात्स्मरणाभाव इत्याह वंध्या
या इवेति। नचार्थमिति। उपजीव्यवेदविरोधस्याक्रत्वादित्यर्थः॥ ॥ अव्यक्तेज्ञाना
लीयते॥ अहं सर्वस्येति॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रलीयतेऽस्मिन्निति च प्रभवप्रलयो
तस्मादात्मनोऽधिष्ठातुः प्रभवंति समूलमुपादानं ण प्रवर्तिको नाद्धिः नित्यो ध्वंसव
र्जितः। मौनैः स्मरयन्तियः सर्वेषामात्मापुरुषाजीवाः वहूनां योनिः पृथिवी विप्रवंपू
र्णगुणैः सर्वज्ञत्वादिभिरधिकं सर्वात्मकत्वाद्विप्रवम्हश्चेदित्यं॥ ॥एतेन॥

२

का० २ एषां हिरण्यगर्भादिप्रणीतशास्त्राणां। योगस्वरूपे चित्तवृत्तिनिरोधस्तत्साधनं यमादि तदवां
न्तरफलं विभूतिरणिमादिः॥ किंचिन्निमित्तीकृत्येति॥ चित्तनिरोधो हि क्वचिदालंबने
निवेशनं भवति। स्थूले च सूक्ष्मे बाह्ये वेशासंभवात्प्रधानादिचित्तालंबनत्वेन मु
क्त्याघतत्त्वमर्थः। प्रतिसर्गः प्रलयः। वेदानुवर्तितं तत्कर्म तत्प्रतिपादनेति। तद्भेदेन
कैवल्यादिपरामर्शः। देवताधिकरणन्यायेन प्रधानादेरप्रामाण्यमाशंक्याह अन्य
परादपीति। यत एवं प्रधानादेरविवक्षा अत एव। गुणानां सत्त्वादीनां परमं रूपमपि
च्छन्नमात्मा। दृष्टिपथप्राप्तं स्वरूपं प्रधानादि मायेव विषमिथ्या। तत्तुच्छकं सु
च्छुतुच्छकमिति। प्रधानादावतात्पर्यं योगशास्त्रस्यानुवादकत्वं च व्यक्तं तत्क
थं प्राप्त्यभवादित्यत आह लोकसिद्धानामिति। वैदिकलिंगाभासन्यायाभास
सिद्धानामनुवादत्वमित्यर्थः॥ ॥ अष्टकादिस्मृतिवदिति॥ अष्टकाः क
र्त्तव्याः तडागं खनितव्यमित्यादिस्मृतयो न प्रमाणं धर्मस्य वेदैकप्रमाण २

शब्दाभ्यां ज्ञानध्यानेनेति हेतुद्वयं तत् भाष्ये तदुपपादयति सांख्येति। कपिं चित्तवृत्तिनिरोधश्च योग ४

त्वादष्टकादिस्मृतयः साधनत्वे वेदानुपलंभान्न स्मृतेश्च प्रामाण्यापि संभवादिति प्राप्ते रा
द्धांतितं॥ वेदार्थानुष्ठानात्स्मृतीनामेव स्मृतिप्रसंनिबंधनासुकरत्वात् मूलभूत वेद
प मनुमापयत्यः स्मृतयः प्रमाणमिति। तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ॥
सांख्ययोगशब्देन चिंतारूपं ध्यानमुच्यते तत्र हेतुरुपायेति। शरीरं ग्रीवाशिरो
स्थित्रीएपन्नता नियस्मिंस्तत्तथा॥ एतां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च मृत्योर्लब्धा
नचिकेता ब्रह्मप्राप्तोऽभूत् एको बहूनां यो विदधाति कामानित्युपक्रम्य श्रुतं तत्का
रणमिति तेषां कामानां कारणं ज्ञानि मिथ्यानि मिश्रप्राप्तं देवं ज्ञात्वा मुच्यते। न
प्राद्धानं॥ चेतनोपादानकत्वे घटादिसमन्वयस्याननोदिन चेतनप्रवृत्तिकं
द्रव्यत्वाद्धटवदित्यनुमानेन न संकोचः संदेहे वेदविरुद्धस्मृतेर्मूलाभावादप्रमा
णत्वमुक्तं अनुमानमूलं तत्तु व्याप्तिपक्षधर्मत्ते लोकसिद्धं रत्फत्वगाधिकरणस्मृ
तस्य स्मृत्यधिकरणेन संगतिमाह वाततरति। वेदविरुद्धार्थत्वेन स्मृते स्तैर्वै

४

क०८२ लक्षणापादकतर्कस्य तत्त्वव्यवस्थापकत्वेनतच्छ्रुत्यागादप्यतन्मूलमितिनिरंतरसंगतिः। एक
श्रुत्यनुसारेणेतरश्रुतिनयनदृष्टांतमात्राणांतर्कवशेनश्रुतिसंकोचः नयुक्तः। वि
परीतस्यापिसंभवादित्याशंक्याह सावकाशत्वमिति॥ श्रुतीनांनिमित्तकारणसाव
काशत्वंतर्कस्यानोपाधिकत्वेनानवकाशत्वेच साधर्म्येणेति। प्रत्यक्षदृष्टे
नत्पत्तेनानुमानात्प्रदेशमितितस्यापिवृत्त्यदनेनासंभाव्यत इत्यर्थः। तर्कमा
हप्रकृत्येति॥ ब्रह्मसारूप्यंजगतोदर्शयतिविशुद्धमिति। प्रधानसारूप्यमुप
पादयति॥ एक इति॥ अनुभवविकेपिसुखाद्यात्मत्वमाह॥ स्वर्गेति। निरतिप्र
यत्वाद्धर्माधर्मायापिधर्मरहितत्वादित्यर्थः। जगतोचेतनत्वश्रवणमपिचेतन्या
नभिव्यक्तिपरमितिप्रकाश्याकारणार्थमाष्येनवगम्यमानयहणे। तद्याचष्टे
णादापीदिति। आर्थस्यजगच्चेतनत्वस्यश्रुतौचेतनत्ववाधकत्वायोगाद्दृष्ट
कलोकानुभवाभावोऽनवगम्यमानपदद्योतित इत्यर्थः। आर्थेऽयोद्दलका ले

४

पेक्षात तद्भवनेत्याह न पृथिव्यादीनामिति। भुक्तार्थायस्य जगत इति न क्षतिमिति गद
वितनत्वश्रुतत्वश्रुतेत्याह नभिव्यक्तिपरत्वेन व्याख्येया इत्यर्थः॥ प्रथमेध्याय इत्य
त्यधिकरण इति। सुखप्तये तिरोहितत्वस्य सुखत्वं तेज आदिगुणवत्ः लादृशा
काएव॥ तदिदमुक्तं कथंचिदिति। साध्यसाधकः पक्ष एव वर्तमानो साधा
रणः यथा सर्वदर्शिके सत्त्वादिति एवं चैतन्याननुविनत्वमयीत्याह त्तनीयस्त्वि
ति प्रमाणेति। प्रमाणविषयस्य वचनव्यत्याभासनिरासेन विचेय कर्तयेत्य
र्थः। श्रवणस्यपरत्वादित्यसंभावनानिरासकवाचारंभणत्वादितर्काभिप्रायं
मननस्य साक्षात्कारांगत्वं ध्यानव्यवधानेनेत्याह मतो हीति। अचेतनस्य जग आमदित्यादि
त्कारणस्य सर्गान्तरकाले विज्ञानात्मकजीवरूपतानसंभविनीत्यर्थः। प्रागुत्प
त्तेः कारणस्य सत्त्वात्तदभिन्नं कार्यं कथमसदत आह न कारणादिति। यदु
क्तं न कारणकार्यमभिन्नमिति तत्राह प्रतीयादप्युपपत्तिर्हीति। पञ्चवुध्याद

५

श्री ाकारादिरूपेणकार्यकारणान्नभिन्नंनाप्यभिन्नंनसन्नवासदनत्तद्रूपेणसत्त्व
दुः साध्येत्यर्थः फलितमाहएवंचेति॥ नकेवलमुत्पत्तेः प्रागेवस्वरूपेणका
र्यस्यसत्त्वमपितुसर्वदेत्याहस्वरूपेणत्विति। रूपः प्राकारसः रूपयतिमि
श्रयति। ननुयद्यपिदित्तयेयथाप्रदोनतत्तदूषणमेवमिहेत्यतआहनवा
न्द न्यथेति। निरन्वयनाशानभ्युपगमादोषदत्तेवर्त्तमानस्यान्यथात्वयोनत्वे
केसिद्धइत्यर्थः। निरन्वयनाशवादिनः कार्यधर्मीरूपेणकारणेस्यान्नि
ति त्वंआपणंकत्तेस्यादेतद्दिति। कार्यस्यकारणतावन्मात्रत्वोक्कारणोनुवृत्त्यासान्व
यनाशेग्निरास्माकीत्याहयथारजतस्येति। लोकिकः पुरुषोजीवोऽनन्यत्वनसाध्य
समत्वमित्यर्थः। जगत्कारणस्यजाग्रदाघभावाद्याचष्टेउत्पन्नीति। उपरिष्ठादिति
अनंतरएववृत्तिष्ठापरिग्रहाधिकरणेदर्शयिष्यते। सर्वस्तर्केप्रतिष्ठितउत्तकश्चित्त
नचरमइत्याहनानुमानाभासेति। स्वाभाविकप्रतिबंधोव्याप्तिः। नाघइत्याहतपिचे

तिष्ठितं उक्तं चरमोन केवलमविरुद्धः प्रत्युत तदनुगुण इत्याहापि च विचारेति। नेवेति॥ ए
षा ब्रह्मविषया मतिस्तर्केण नापनेया नापनेया न प्रापणीयेत्यर्थः॥ अथवा कुतर्के
णापनेया निरस्या न भवति किं तर्ह्यन्येनैवाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय फलपर्यंत
साक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतः संप्रमत्योर्वचनं। क अद्धा साक्षाद्वेद ति
ब्रह्म को वा प्रावोचत् छंदसि कालानियमात् प्रब्रूयादित्यर्थः। इयं विसृष्टिर्यत आ
बभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मंत्रप्रतीकयोरर्थः। तं सर्वं परादान्निराकुर्यात्त योन्य
त्रात्मनः आत्मव्यतिरेकेण सर्वं वेदेत्यर्थः। अजं जन्मरहितं। अनिद्रमज्ञानरहितं॥
अस्वप्नं भ्रमरहितं॥ अत एवाद्वैतं तत्त्वं बुध्यत इति संप्रदायविद्वचनार्थः॥ ॥
एतेन व्याख्यानाः॥ ॥ अतिदेशस्योपदेशवत्संगतिः॥ यथा हि वेदविपरीतत्वात्सां
ख्यादिस्मृतिरतन्मूलाः एवं ब्रह्मकारणवैपरीत्यात्कणभुगनेतन्मूलं॥ तन्मूलत्वे हितं
तो महत्त्वस्यानल्पमिति। अणुत्वपरमाणुकायामतिदेशः स्यादिति नामाहेन कार्य

६

कर्म.

सिति॥ स्यमारंभणाधिकरणे निरसिष्यमाणत्युपपत्त्वेनेह निर्दिश्यते। यत्तु वदन्ते
उपादानत्वं च कारणस्य कार्यादन्यपरिमाणस्यैव दृष्टमिति सैवेत तदधिकरणे निरस्ये
ति॥ अस्य कार्यस्येत्यर्थः॥ कुलालादिव्यापारात्प्राक् स्वरूपेण हि तत्तदानीं योग्यत्वे सत्य
नुपलभ्यमानत्वात् गगनवत्॥ ततश्च सत्त्वविरोधान्न कार्यकारणयोरैक्यमित्या
ह किंचेति॥ येनेति॥ अर्थगतप्रत्यक्षपरोक्षत्वेनेत्यर्थः। घटादिकार्यस्य प्रागुत्पत्तेः
सत्त्वे मानमसदकरणादित्याद्यनुमानं जडउपलंभो नास्तीति रित्यनुमानं। जगतस्तु
प्रागवस्थाया मानमजउपलंभ आगमः। घटो यदि भिन्नो मृदः तर्हि तत्कार्यं न स्याद्
पटवदिति तर्कस्य सततोपपद्य भिन्नस्तर्हि तत्कार्यं न स्यात्मृदादिति प्रतिरोधस्य
मूलं प्रोथिल्यं मात्रस्त्वं पेनेति न त्वयदि कुंभाव कुंभकारमृदोरत्येन भेदस्तर्हि क
ध्यमुपादाननिमित्तव्यवस्थाऽत आह तस्मादिति। परमाणोरपि मूर्तत्वात् द्व
द्व्यणुकरांश्स्यत्वमतो न कुद्व्यत्वविश्रांतिरत आह नोदीयोत्तरेति॥ ॥ सह स्वस

तेरा

अस्य भेदेनु कारणत्वस त्वेन ८॥

६

पंच

वत्सरेतिपंच पंचाशतः त्रिवृतः संवत्सराः पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तद
शाः पंचाशत एकविंशा विश्वसृजामयने सहस्रसंवत्सरमुपयंतीत्यत्र संवत्सरशब्दस्य
स्तुत्युत्पत्तिवाक्ये मुख्यार्थलाभात्। तावदायुष्करसादिसिद्धमनुष्याद्यधिकारत्वमाशंक्य
वक्ष्ये सिद्धांतितं। प्रवृत्तौ हि द्वादशाहे त्रयस्त्रिवृतो भवंति त्रयः पंचदशाः त्रयः सप्तद
शास्त्रय एकविंशा इति त्रिवृदादिशब्दास्त्रिवृदादिस्तोत्रविशिष्टाहःपराः समधिग
ताः एवं चात्रापि पंच पंचाशतः त्रिवृतः संवत्सराः इत्याद्युत्पत्तिवाक्येऽप्यहःपरत्रिवृ
दादिशब्दैर्निर्दिष्टत्रिवृतार्थैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दस्य सावनसौरचांद्रादि
नानोपाधित्वेनानिर्द्धारितार्थस्याहःपरत्वैव। एवं चोत्पत्तिमालोच्य सहस्रसंवत्स
रशब्दोऽपि सहस्रदिवससाध्यकर्मपरः॥ औषधादिसिद्धिकल्पनाप्रयोजनं भवति॥
तस्मान्मनुष्याधिकारतेति॥ ॥ आरंभे हि न्यूनपरिमाणान्महदुद्यन्नियमोऽन
विवर्तेऽन्नततरस्तीरदेशिरवर्त्तिमहत्तरस्तुन्मसिद्धत्वपदर्वीकारनिर्भासप्रतिभासो

6 कल्प

हे

पत्तंमादित्याह विघासमारोपेणेति॥ ॥भोक्तायतेः॥ अक्षयवल्लणेनगात्सर्गवादिनः सम
वायस्य भेदग्राहिमानविरोधसंदेहसंगतिगर्भमात्ततार्थत्वमाह प्रवर्त्तनीति॥ पूर्वत्र जागाका
रणेन तर्काप्रतिष्ठितत्वमुक्तं॥ न हि जागद्भेदे तर्कः प्रतिष्ठितस्त्यहेतृविरोधेन प्रत्यक्षस्या
नात्संगतिः॥ अत एव लक्षणे प्रतिष्ठतर्केणाक्रांते मुखनिरोधादागतार्थत्वं चेत्यर्थः॥ प्रवर्त्त
मानेति। स्वविषयप्रवृत्तिष्ठं विरोधितर्केण सहोन्मज्जनंनिमज्जनं भवतीव लाघ
लाविवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः॥ एतद्वैयर्थ्यं च प्रवर्त्तनत्वं॥ तर्कस्य प्राबल्यमाह स्फुरत्तरेति
स्थूलनीलादिभेदगोचरत्वात्स्फुरत्तरत्वं प्रतिष्ठितत्वमनुपचरितत्वं॥ आम्नायोत्थाप
चारेणापि सावकाशा इति॥ वर्त्तमानविभागेनापि विरोधसिद्धेर्वर्त्तमानसाम्याय पाद
नमतीतानागतयोर्भविष्यत्सुपयोगित्वापेक्षावर्त्तमानविभागः सत्यत्वं फलत्विमित्याहद्य
दीति॥ तदनन्यत्वं॥ ॥ पूर्वाधिकरणेपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्तेः पुनरुक्तिमा
शंक्याह पूर्वस्मादिति॥ अंगीकृत्य हि भेदग्राहिमानस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयोरूपभे

6

देनविरोधः परिहृतः इदानीं तु स्वीकृतं प्रामाण्यं न त्वावेदकत्वात्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यव
स्थाप्यते ॥ एवंभूतविशेषणाभिधानेनोपक्रमोयस्य विरोधपरिहारस्य संतथोक्तस्तदनन्य
त्वपदेवेत्तमिथ्यात्वोक्तेरेवमुपक्रमत्वं। कृतो परिणामिमृदादिदृष्टांतेनोपादानान्नभे
दाभेदविवक्षेति मंतव्यं। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः प्रधानस्यानुरोधेन गु
णभूतदृष्टांतस्य विवर्त्तपरत्वेन नेयत्वादित्याह एवं हीति। ननु परिणामपक्षेप्यभेदा
देन सर्वज्ञानं स्यादत आह तत्त्वज्ञाने चेति। भेदालीकतायाउक्तत्वादित्यर्थः। उप
पादितमधस्तादिति ॥ प्रेक्षापरिग्रहाधिकरणे इत्यर्थः ॥ दृष्टांतमात्रान्ना
र्थसिद्धिरिति भाष्ये हेतुं क्तो दृष्टेति तं व्याचष्टे येहीति। कदाचिद्दृष्टं पुनर्नेष्टमनि
त्यमित्यर्थः ॥ दृष्टांतरणं प्रतीतिसमयेपि सत्त्वाबाधादित्यर्थः॥ व्यतिरेकव्याप्तिमाह य
दसौ तेति ॥ सत्त्वासत्त्वे विकारस्य स्वरूपमनुतथमौ अर्थान्तरमलीकं वेति विकल्प
क्रमेण निराकुर्वन्ननुमानस्यानुकूलतर्कमाह सत्त्वभावे चेदित्यादिना। अर्थान्तर

२

क.सं.

त्वेपि विरोधित्वं शंकते असत्वमिति। विरोधिमत्तत्वमसत्वं भावस्य किमकिंचित्करमुतासत्वका
रं स्वरूपं वेति विकल्पक्रमेण दूषयति नेत्यादिना॥ किंचित्कारत्वेपि किंचिदसत्वं क्रि
यते तदपि स्वरूपं धर्मे वेत्यादिविकल्पतद्दूषणानां संभवादित्यर्थः। असत्ववत्सत्वे
पि अर्थांतरत्वादिविकल्पा द्रष्टव्याः अर्थांतरसत्वादपि विकारे फलाभावात्सत्वां
तरजन्मनि चानवस्थानात्॥ विकारे सत्वांतरेण भवति किंतु स एव सन्भवतीत्युक्ते
पि सत्वभावस्यासत्वविरोधेन विकारनित्यत्वापातादिति। ननु कार्यमिथ्यात्वं का
रणासत्वे वानुमानसिद्धं कृत्वा दृष्टांतौ कर्तुमप्युक्तं लोकसिद्धस्य दृष्टांतत्वोक्तेरित्या
शंकाह ह्येनेति। भेदैकाभाववादयः परस्परं भिन्ना इत्यभ्युपगमे त्वयं तत्भेद एव स्याद
कभेदात्मना भाववादीनामेकत्वं भेद एव भावाद्यात्मना नानात्वमिति मते तत्र वि
कल्पं दूषयतीदं तावदित्यादिना॥ अत्यंताभेदे त्वपुनरुक्तमाह द्वयपक्षयोरपि भेदा
भेदयोः कार्यकारणात्मना व्यवस्थानन्न स्यादित्याह नचेति। नचानेकांतवादइति

८

भेदपक्षेनैकांतवाद एव न भवतीत्यर्थः॥ भवेदपीति। अनैकांतत्वान्न भवेदपीत्यपरार्थः
सत्यवादिनस्तिरस्कारत्वेनारोपितस्य मोक्षवत्सत्यब्रह्मात्मत्ववेदिनो मोक्ष इतितिरस्का
रदृष्टांतः अहमस्माभिमानयोरेकत्वे व्याघातः स्यादिति विभज्य योजयति पारीरादे
निति॥ ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामविद्यानिवृत्तिसमर्थसाक्षात्कारहेतुत्वं न स्याद
त आह सोव्यवहारिकं त्विति॥ असत्यादपि कार्यं दामपदार्थोत्पत्तिमनंतरमेव वक्ष्य
म इत्यर्थः॥ यद्यसत्यात्सत्यधीः स्यात्तर्हि धूमाभासादपि वह्निधीः समीचीना स्यादि
त्यपुनःशंक्यामंकाह नन्वम इति॥ धूममहिषीधूमी। साच बाध्य। असत्यादपि
सत्यमुत्पद्यत इत्युच्यते न पुनरसत्यात्सत्योत्पादनियम इत्यर्थः॥ यद्विपुनः उत्त
ष्विदसत्यात्सत्यं जातमिति सर्वस्मादसत्यात्सज्जन्माभ्यधानेत र्हि किंचित्सत्य
स्य जनकमिति तेन एव सर्वं सत्यं स्यादिति प्रतिवंदीमाह नहीति॥ चोद्यसाम्य
मुक्त्वापरिहारसाम्यमाह यन्न इति॥ यत्तो नियमादित्यर्थः॥ ज्ञानयोरन्वितस्य

किंचिदितत्वबोध्यकं

तिष्ठायां संप्रसारणे नञ्समासे वा जीनमिति रूपम्॥ अस्मादध्यस्तदीर्घभावाघघपिज्या
नेर्वयोर्हाने रभावे सत्यमवाछ्छेति। वक्त्रा तु जीत्वत्वेनाजिनमित्यत्र द्वारिते प्रमादजीनमि
ति। गहीतादस्माच्छब्दाच्च पावयोर्ला निपतीति: सामग्री तिरजिनपाद्दो हि चर्म्मवचनरू
ति॥ अत्रयथा नोपितत्वा विशेषे पि किंचिद्दैर्घ्यसत्वबोधकंमेवमस्माकमपीत्यर्थः॥
पायेपाये पीत्वापीत्वा॥ तारत्तवीव्याघ्रमयीं। तत्र मास्थायेत्यध्वयः। व्यात्ते विवर्त्ते वि
कराम्यो वक्त्राभ्यां दंष्ट्राभ्यां करालं भयानकमाननं यस्याः सा तथोक्ता। उत्तब्धमुन्न धं
मय्यधृते अत्यर्थमन्नमनम्रस्तकावक्षुविलोच्छूलं यस्याः सा तथा। ध्वस्ते इत्तस्ततो विक्षि
प्ते लोचने यस्याः सा तथा॥ अभितं अभिप्रतियोर्धुं गता मध्यमित्रीएणं स्फटिकप्रो
लप्रतिबिंबितांत्यमित्रमिति प्रमादात्‌ मनसा धावेत्तौं सुप्तोव्याघ्रतत्तुमोस्थितः प
श्यतीति। यदि स्वप्न इत्योऽवगतिरबाधितास्यात्तर्ह्येवोपपद्यत इत्यर्थः। भे
दाभेदव्यवहारो भेदाभेदोपपादकावितिवदन्वयव्यः॥ किं वृत्तज्ञानात्प्राचीनै

तदुपपादकोपराचीनोवेत्तिनाथइत्यस्केंनानात्वांशेनकर्म्मिकांडाश्रयइत्यादिना॥ तत्र
चज्ञानांशानामभेदव्यवहारस्याप्राप्तत्वान्नसदुपन्यस्तः द्वितीयमिदानीमंशेनकर्त्ते यथोक्त
मिति॥ एकत्वज्ञानोत्तरकालमेकत्वव्यवहारोपिनास्तिनन्तरामनेकत्वव्यवहारइति
परिहरतियदिखल्विति॥ श्रुतिःकाद्वयी॥ ननुतस्याः द्वारमस्तित्वमत्याहिंसाऽपत्यानि
र्योपपत्ति। अवगतिर्वृत्तिव्यक्तिस्वरूपं। यथाखलुघटध्वंसोघटविरोधिकार्योद
यएवनाभावः तस्यतुच्छत्वेनकार्यत्वायोगादेवमविद्यानिवृत्तिरपिविरोधिविद्या
भिव्यक्तिरित्याह अविद्याविरोधिस्वभाववतयेति अविद्यानिवृत्तिर्यदिविद्यायाः स्व
रूपंकथंतर्हिविद्याफलमतआह विद्यानिवृत्तिरेवेति॥ नचपंचानांत्पराचीनव्यव
हारायहेतुतस्यसत्यत्वंकल्पयामः किंतुप्राचीनसिद्ध्यर्थमेवेतिपंक्तेस्यादेतत् द्विति
एकत्वनिबंधनोव्यवहारोसाम्प्रतंहेतुसत्यत्वात्तेयकइतिप्रोपघः। पूर्वंनानात्वांशे
नकर्म्मिकांडाश्रयइतिग्रन्थे प्रमाणसिद्धाद्भेदव्यवहाराद्भेदसत्वत्वमाशंक्य

१ कना.

निरस्तमिदानीं सर्वलोकप्रसिद्धेर्भेदसत्त्वमाशंक्य देहात्मभाववन्मिथ्यात्वेपि तदुप
पत्तिमाहेतिमेदः॥ कार्य्यकारणादभिन्नेनैतज्ज्ञावदुपलब्धेरित्यापातसिद्धसूत्रार्थे दोषं
दृष्ट्वा व्याख्याति कारणस्याभाव इति॥ भावइत्यस्य व्याख्यानं सत्ता चेति। नेदु कारण भावेनोपलब्धेः
स्याभाव एव सत्त्वेन प्रतीयते कार्य्यस्योपलब्धिरेव न तत्कथमुभयत्रेतरेतरविशिष्टयोर्हे
तुत्वमत आह तदिति॥ विषयपदं भावपदं भावोस्योपलब्धिविषय इति तदितन्या
येन विषयविषयिपरं॥ एवं विषयिपदमुपलब्धिपदमप्युभयपरमित्यर्थः॥ उपा
देयं कार्यं। सविशेषणे हेतौ फलमाह तथा चेति। उपलब्धावुपलब्धेरिति हेतूत्कारे
प्रभासाक्षात्कारे साक्षात्कृतेन न चानुभवेन व्यभिचारः स्यान्न हि प्रमाया भवाभे
दस्तन्निवृत्त्यर्थं भावे भावादिति विशेषणेन हि प्रमाया भाव एव घटो भवतीत्यर्थः
यदा तज्ज्ञानानुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थस्तदापि भाति घट इति प्रमानुरक्ता धीगम्ये
ऽनैकान्तस्तदिदमुक्तं प्रमारूपा तु विद्धेति। यदि भावे भावादिति हेतुस्तर्हि वह्नि १

भावे भवति विशिष्टधर्मे नैकान्तः स्यादुपलब्धानुपलब्धेति विशेषणेन तु न भवे हेतुमस्य वस्तू
पलब्धावेवोपलब्धिरिति नियमाभावादित्याह नापीति ॥ तज्ज्ञावान्तरज्ञो हि बुद्धिकार्य
कारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदाम इति भाष्ये ॥ अत्र कारणस्वभावानुविधायिकार्य
बुद्धिहेतुत्वेनोक्तेति न भ्रमितव्यं । तत्रापि व्यभिचारस्योक्तत्वात् । किंतु स्वजातो
पलब्धि बुद्धिकार्यकारणोभयविषयोस्तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्त्वयोः परस्परं वि
शेषितो हेतुं वयं वदाम इति भाष्यार्थ इत्याह तदनेनेति । हेतुविशेषणमुक्तं नवे
त्वेतरपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः ॥ परस्य नेतु व्यतिरेकेणानुपलम्भः समवायस्य
भेदसिद्धिविरोधापकत्वादन्यथासिद्ध इत्याशंक्याह नचेति । संबंधस्य भिन्नाश्रितत्वं ॥
समवायाद्व्यतिरेकानुपलब्धेः समाहितानां भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः
पक्षस्तु न्योन्यासिद्धतेन तदुपलम्भेपि कुविंदव्यापारात्प्रागनुपलब्धत्वात्कुम्भवद्भिन्न
नुमानाद्भेदसिद्धेर्नेतरेतराश्रयमित्याशंक्याह नचभेद इति । अभेदवादिनं स्वं

त्वाद्भेदसिद्धेरसंभवा

१२

केल्प

रूपत्वं मेतदभिन्नपटेपत्वंभावेत्वसिद्धिरित्यर्थः। कारणसत्त्वेतन्त्वादिसत्त्वंस्यादित्याशं
मलोवात क्यांगानयेति। उपपत्तिश्चात्रभवत्तीत्याहेतिशेषः॥ उपपत्तिमेवदर्शयतिनहीति। प
रस्य। थामदिघटेसदात्मनास्तितथासिकतापंतदात्मनानतैलमस्तिनह्युपादानोप
देयत्वाभावकृतमित्यर्थः॥ ननुमृदेवघटोत्पत्तेः प्रागस्तिकथंतदात्मनाघटस्यस
त्तेत्यत्राहरूपत्तस्योत्पन्नोहीति॥ उत्पन्नस्यघटस्यमृदात्मत्वदर्शनान्मृदिसत्वाघटस
त्वंयुक्तमित्यर्थः। इष्टंनर्हितेकार्यकारणाभेदप्रयुक्तत्॥ घटत्वेमृत्तिकंघट
निष्ठत्वात्सत्त्ववदिति। एवंजगादृत्ताणोरभेदेपिप्रागेवस्तवत्तिः स्वाकाशव
त्तित्वात्सत्त्ववदिति। कार्यस्यकालत्रयेसत्त्वंभाष्योक्तमसत्वंतथासतिकार्यत्व
व्याघातादित्याशंक्यानिर्वाच्यरूपस्यकादाचित्कत्वेपिकार्यस्यतत्त्वमधिष्ठानंतत
चनित्यमितिप्रयुक्तितः प्रतिपादयतियथा[illegible]घटइति। कार्यस्यसत्त्वंस्वरूपं।
धर्मोवास्याद्येतस्यकदाचिदसत्त्वंनस्यादुमित्वेचसत्वासत्त्वेकोर्द्धमर्पोः कार्यस्य

१२

चेदित्यर्थः॥ कार्यकारणयोः स्वरूपसत्त्वं चैकमित्यर्थः॥ यदि कार्यकारणयोरैकात्म्यात् अभेदः भिन्नत्वे ४

धर्मिणोऽपाकादाचित्कत्वव्याहतिरित्याद्युपपादितमधस्तात् इष्टं न च स्वरूप
त्वादितिभाष्यव्याख्यावसरे इत्यर्थः। कार्यस्य त्रिषु कालेषु सत्त्वे कारणस्यापि स
प्यात्वात् इदं सत्त्वे स्यात् तं तथा चाभेदासिद्धिरिसक्तामिप्रायानभिज्ञः प्रांकते सत्त्वं
चेदिति॥ त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य सत्त्वं तर्हि तस्यापि द्वाभ्यामभेदाइदापत्तिरित्या सत्त्वस्यापि
शंक्याह नच ताभ्यामिति। नहि वयं सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः किं
तु तत्तयोरारोपितत्त्वेन तद्व्यतिरेकेणाभाव। यदि मन्येत सत्त्वमेव कार्यकारणयो
रारोपितमस्तित्याह तथा सति हीति। स्वीकृतस्यैव प्रसंजनमयुक्तं दर्शयि
तुं॥ तामेव पक्षविभागपूर्वकमाह नवेति। भेदः कार्यकारणलक्षणः सत्त्वमभेदः
अस्मादयं भिन्न इत्यत्र पंचम्युल्लिखितावधेः प्रतियोगिनः धर्मिणः सकाशाद्भदाः
तभेदस्य न संभवति। भेदप्रहृश्च नामप्रतियोगित्वं उपपद्यते धर्मिणोऽपि
स्वापेक्षया नत्वसंगादतश्चान्योन्याश्रयप्रसक्तो भेदस्वारोपितत्वेनाभेद इत्या

रुवयं त्विति॥ यस्त्वयमन्योन्याश्रयस्य केनचिदुद्धारः कृतः प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावधि
करणप्रतीतिरधिकरणत्वेनाप्रतीतौ प्रतियोगिप्रतीतिस्तु भेदग्रहणकारणेन भेदेन
गृहीतत्वं एकैकस्यान्योन्याभावाद्भेदप्रतीतिः स्तम्भकुम्भयोरधिकरणत्वं प्रतियोगित्वं चास्ति अ
तः स्वस्मादपि स्वस्य भेदग्रहवारणाय प्रतियोगित्वेनेत्यादि विशेषणं। स्तम्भाद्भिन्नः कुं
भ इत्यत्र हि स्तम्भः प्रतियोगित्वेनैव प्रतीयते नाधिकरणत्वेन कुम्भस्याधिकरणत्वेन न
प्रतियोगितया॥ कुम्भाद्भिन्नः स्तम्भ इति प्रतीत्यन्तरेण तमेव भेदं प्रति कुम्भः प्रतियोगित्वप
प्रतिभाति स्तम्भश्च धर्मितया तत्तथाप्युक्तविधवस्तुप्रतीतिर्भेदग्रहहेतुरिति चेतरेतरा
श्रयमिति॥ सोऽसाधुः भेदाधिकरणत्वेन भेदप्रतियोगित्वेन च प्रतीतेरपेक्षायामन्यो
न्याश्रयादनिस्तारात् घटस्य कस्यचिदधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेन च प्रतीत्यपेक्षायां
सन्नाधिकरणत्वेन पुरोदेशादन्यदेशागतसंसर्गाभावप्रतियोगित्वेन च स्फुरतेः शुक्ती
दमंशस्य रजतान्नेदग्रहप्रसंगो न भ्रमानुदयप्रसंगात् तत्तद्वत्तेन भेदाधिकरणस्य न

स्वतियोगिनश्चस्वरूपेणप्रतीत्यपेक्षाप्यनएवायास्त्वा॥ स्वरूपेणगृहीतयोः शुक्तीदमंशा
रजतयोर्विस्तुवत्तेनतथाभूतयोर्भेदग्रहप्रसंगाद्द्वेवस्वरूपभेदइतिचाऽतएवाबास्तं॥ अ
साधारणंस्वरूपंभेदइत्यपिन असाधारणत्वस्यभेदाधीनग्रहत्वेनभेदांतरापेक्षा
यांस्वरूपभेदस्युपगामभंगादितिदिक्॥ भेदेनोपजीव्यत्वाच्चाभेदोनाध्यस्त इत्याह
एकेकेति॥ बीसपाभ्रांतभेदानुवादः। अतएवैकाभावइत्युक्तं। व्याकृतनामरूप
पत्वादितिभाष्यव्यक्ताव्यक्तिस्वीकृतेः सांख्यवादापातइत्याशंक्याहव्याकृतत्वेति
नान्याऽसतीतिभाष्ये असतीतिच्छेदः कार्यरूपेणसत्त्वंप्रागुक्तेरापाघनेनतथासतिसि
कार्यस्यासत्त्वमितिक्षेपः सिद्धतीतिभवानआह नाप्यसतीति। भावाद्वेतिद्विती
यपाठव्याख्यायोंकारणातिरेकेणकार्याउपलंभस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्याह
ययपीति। स्वपरनिर्वाहकत्वात्समवायः संबंधत्तिरानपेक्षप्रवृत्तसंयोगोपिनापेक्षे
तेतिश्रुतिवेदो। सासंयोगस्यकार्यत्वरूपविप्रोभादयुक्तेत्याशंक्याहनित्य आत्मा

बाधिकात्

कापासंयोगेनस्यासिद्धिमारुञ्जेति। अजसंयोगमनिच्छंतंप्रतिसर्वत्रासिद्धिमारु
पिचेति। अस्तुसंयोगानित्यत्वाभावायसमवायोप्यनित्यस्तथापिनानवस्था· सम
वायस्यसमवायिकारणनास्वपामेननिमित्तकारणमात्रात्तदुत्पत्तेः समवायो
त्राप्रसंगादित्याशंक्याहतथासतीति।। ततः संयोगस्यसमवायिकारणसिद्ध
तासमवायस्यापितदेष्टव्यमित्यनवस्थातदवस्थैवेत्यर्थः।। नानात्वेनस
हैकआश्रयोपस्यसंबंधस्तथोक्तः। उत्पत्तिकर्तुः कार्यस्यप्रागुत्पत्तेर्नासत्व
मित्यक्तं। तत्रोत्पन्नेनकार्यंकर्तृ किंतुकारणमितिप्रोक्तंतेयष्टुच्यतेति। घप
प्युत्पत्तेघटइतिकार्यस्यकर्तृत्वंभातितथापिगोणावत्याकारणस्यतत्रान
चैसिद्धकपालेघज्ञायत इति हवीपरकालव्यासक्तेप्रयोगानुपपत्तिः। कार्यो
त्पादनायाव्यासक्तत्वादित्यर्थः। कपालकर्तृकाघटविषयोत्पादनानोत्पत्ति
सात्तुघट कर्तृकेतिपरिहरति। उत्पादनाकीत्यादिना यष्टुत्पत्तिरुत्पादनैव

त्तर्तृत्वादन्यायामिवोत्पन्नावपि सकर्मकत्वा। घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न चैवम
स्तीत्यर्थः। भृत्यो हि घटं करोति स्वामी तु कारयति तत्र यथा क[illegible]रोति कारय
त्योराश्रयभेद एवमत्रापीत्यर्थः। धात्रूपानुव्यापारः कर्त्तेति कर्त्तृलक्षणयोगाद्
घटस्यैवोत्पत्तिः कर्त्तेत्याहैवं चेति। स्वकारणे कार्यस्य समवायो जन्म। स्वस्मि
न्सति कार्यसत्तासमवायो वेत्यर्थः। भिन्नमिवेति। सामानाधिकरण्येन हि
भिन्नमिवाभिन्नमिव काशतीति। अनन्यैवेति। इतरथा हि सांख्यवादः स्यादि
ति। मायाव्यातन्मूलकारणप्राद्धेन ब्रह्मणोन्यः कश्चिन्मायाप्रतिबिंबितो नामि
धीयते तथा सति तस्य परिच्छिन्नत्वादधिकरणोपक्रमो न तस्य कारणविज्ञा
नात्सर्वविज्ञानस्यासंभवप्रसंगात् किंतु सर्वाधिष्ठानमित्याह मूलकारणमि
ति। अज्ञातं न ह्येव ब्रह्मकारणं प्रकारोक्ष्यी वीना। जीवाज्ञातं जगद्बीजमिति वा
चस्पतिस्तथा। कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावपि अनुपलब्धत्वात्तन्तौ

वे॰स्य धिकपरिमाणत्वाच्च संमतवदिति अनुमानयोर्व्यभिचारार्थं पक्षे वेति सूत्रं। न स्या
मेव शक्तिज्ञाप्याभिन्नकार्यकरत्वस्य व्यभिचारार्थं यथा चक्षुरादीति। इतरेति।। जी
वाभिन्नब्रह्मजगदुपादानं वदन्न समन्वयो युक्त इति। हे कृकल जगज्जनयेत्तर्हि स्वा
निष्टं न सृजेदिति न्यायेन विरुद्ध्यते न वर्त्तिसंदेहे पूर्वत्र कार्यकारणानन्यत्ववेद्व्या न्य
काधिकत्वजीवानामपि मनुष्ठानाच्च मन्तव्यं सैव प्रयुक्तं न स्यात्तेति ता करणाच्च जनय
पत्ति भिराद्येपात्तेऽरातिः।। ननु सोऽत्र ब्रह्मरूपत्वादि भेदनिर्देशात्कथं पूर्वपक्षस्त
त्राह यद्यपीति। यदि भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ तर्हि अभेद एव भेदेन वाध्यतामत
आह न च भेद इति। इत्यक्रमेण राधिकरण इत्यर्थः। ननु स्वाभाविकं ब्रह्मणो कर्त्तृ
जीवाद्यविशेषपरिहितः स्वेषां न जानंतीति हितेच्छ हित प्रमादकरणमुपपन्नम
त आह तेनेति। तद्वदभिमान इति पश्यतीत्यन्वयः यद्यपि परमात्मनो दर्शनं क्रि
याश्रयत्वमनुपपन्नं। तथापि स्वरूपप्रकाश एव तत्तद्विषयेणोपरक्तं तेनेयथा

स्थितं भासयत्यतः प्रपश्यतीति निर्दिश्यते॥ ॥उसंहारेति॥ ब्रह्मणोपादानमसत्कार्यत्व
त्संभवदिति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसंदेहः पूर्वं त्वौपाधिकजीवब्रह्मभेदाद्धि
ताकरणादिदोषः परिहृत इह तूपाधितोपि विभक्तमप्यविभक्तादिनास्तीति पूर्वसं प
माहृत्वत्स्वलिवित्यादिना॥ एकमित्युपादानभेदवारणं। अद्वितीयमनयेति सह
कारिनिषेधः। एकत्वमयुक्तं हृष्णमाहूनत्वेकत्तरूपादिति। कारणवैजात्ये हि का
र्यवैजात्यमित्यर्थः। न केवलं कार्यवैजात्यायोग एकजातीयकार्याणामपि क्र
मायोग इत्याह न वाक्रमादिति॥ समर्थमपि सहकार्यपेक्षं सत् क्रमेणानुर्यादि
त्वापेक्षं कामयनव्यन्नद्वितीयत्वमयुक्तमनुपपत्तिमाह द्वितीयतया चेति॥ भाष्य
स्य। कारकसाधनपदयोरपौनरुक्त्यमाहैकमिति। समग्राणां भावः सामग्र्यं
कथं तस्य साधनपदाभिधेयत्वमत आह ततो हीति। साधयत्येवेति साधनमि
त्यर्थः। कृतौ करणं निष्पादनं॥ अर्थान्तरव्यतिरिक्तत्वं स्वधर्मत्वेनान्तर्भूतत्वं॥

एकस्मिन्काले उषित्वा तं परित्यज्य कालांतरे पि वासः परिवासः पर्युषितमिति दर्शना
त्॥ अंतरस्त्वे ननु मायाया अप्यक्रमत्वात्कथमक्रमाकारणं स्वपतित्वं। मापि न मा
याविषये। अज्ञाततत्त्वस्य वस्तुधर्मित्वात्तद्वारेण मायायाः ज्ञानविषयधर्मित्वात् इत्यांतरत्वे
ननु मायाया अप्यक्रमत्वात्कथमक्रमाकारणं कार्यक्रमस्तत्राह कार्यक्रमेण
ति। तस्या मायायाः परिपाकस्तत्तत्कार्यसंमुखत्वं यो भवत्यतस्तत्क्रमोऽपि कार्यक्रमा
न्यथानुपपत्त्या कल्प्यत इत्यर्थः। पूर्वमविद्यासाचिव्यादसहायत्वमसिद्धमित्युक्त
मिदानीमंगीकृत्यापि तदनैकान्तिकत्वमाह कस्मादपीति। प्रागुत्पन्नं हि कार्यमिद्द
वीकापणप्रदेशविभागमुत्तरदेशसंयोगं प्रारंभवेगाख्यसंस्कारं जन[illegible]यतीति अ
नैकांतिकमसहायत्वं नानाकार्यानुत्पादकत्व इत्यर्थः। असहायस्योपादानत्वं जी
रवद्धुपयाघासकोपस्याप्यधिष्ठानतत्त्वसमर्थकत्वमवतारयति यदित्विति ॥
तन्त्रप्रसंजीवी॥ सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन समन्वयधर्मतत्त्वं

घे॰

स्यविरोधसंदेहे श्रुत्यधिकरणोक्तक्षीरदृष्टान्तात्परिणामित्वप्रमेतन्निरासात्संगतिमाह क्षी
रेति। तस्मादविकृतत्वं ब्रह्मसत्त्वेति भाष्यं तदस्तीति न त्वत इति च पदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मा
द्दिति इतरथा हि मायाविकारनिषेधे जगत्सर्गो न स्यादस्तीत्यनुक्तौ च साकांक्षत्वं स्यादि माया
ति॥ निरवयवेपि ब्रह्मणि विचित्रशक्तिवशेन कृत्स्नप्रसक्तेरुक्तत्वाद्दोषानुपपत्तिमा
शंक्य शक्तीनामवास्तवत्वकथनार्थत्वेन परिहरति श्रुतेस्त्विति। अवस्तुत्वात्समुदा अनुत्वापेक्षा
योन परिणमते· समुदायिष्वपि यदि सत्त्वमात्रं परिणमेत न रजस्तमसी ततोऽन्यलोके
दो न स्यान्न चेन्नदस्तीत्याह यद्यपि समुदाय इति॥ द्व्यणुकमारभ्यमणुना संयुज्यमा
नोऽणुरुपर्यधःपार्श्वेन स्वतस्त्रस्य दिग्भुक्तदीविकत्स्विन्नं संयुज्यते· चैतेन च सर्वे तेन स
मानदेशत्वा इति व्यपि मानुपपत्ते अणुकपिंडः परमाणुमात्रः प्रसज्येतेत्यर्थः। अव्या
प्यवृत्तेः सेयास्यतावन्नैकत्र भावाभावाविरुद्धौ। अथ शब्दे प्रभेदेन भावाभावावित
त्राह व्यापनेचेति काधिकारण भावश्च आरंभः॥ ॥ सर्वोपेता च॥ मायाशक्तिमद्ब्र

१६ कल्प.

स्तलोकजगत्सर्गविषयः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधसंदेहे संगतिमाह विचि
त्रेति। अत्र तयोरप्यधिकरणेत्व विषयोपार्जितत्वसंबंधे जगत्कर्तृत्वं सिद्धं शरीररहितस्यापि
नियतत्वसंभवउक्तः इहत्वशरीरस्य विषयेवाक्षिप्यतइति भेदः। तदुक्तमित्येतद्देवादि
वदपीति सूत्रे शक्तिपरत्वेन व्याचष्टे कुलालादिष्विति॥ आत्मनि चैवमिति सूत्रे शक्ति
परत्वेनाप्यव्याचष्टे यथाचेति। शक्तिमंतो देवादयो यद्यपि शरीरिणः तथापि बाह्यसा
धनानपेक्षाः। यदि तु तत्र दृष्टं शरीरित्वं शक्तिमत्त्वेन ब्रह्मण्यापाद्यते तर्हि कर्तृत्वेन कु
लालादिषु दृष्टं बाह्यसाधनापेक्षत्वं देवादिष्वप्यापाद्येतेति प्रतिबंद्या प्रमेयसंभावनो
क्ताः श्रूयमाणमिति प्रमाणमुक्तं॥ न प्रयोजनवत्वात्॥ ॥परितृप्तस्य लोकजगत्स
र्गादि समन्वयस्य ब्रह्मन विना प्रयोजनेन सृजत्यप्रमाणत्वेन नत्वात्संमतवदिति न्याये
न बाधसंदेहे पूर्वत्र सर्वशक्तिब्रह्मत्वात्फलेत तर्हि प्राकृतस्यापि प्रयोजनाभिसंध्यभावादक
र्तृत्वमिति पूर्वपक्षमाह न तावदित्यादिना॥ तादर्थ्येन उपकरणार्थत्वेन प्रवर्तन्ते प्रवृत्तेः प्रा १६

आकाशः संभूत इति श्रुतिदर्शनात्॥ आकाशं वायुं सृष्टेति हि तत्र दर्शयितव्यं॥ एवमिमान्यपि महाभूता
नि सृष्टेति कल्पनीयं॥ सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्याश्रुतमपि ध्यर्पयमप्यतोपसंहर्तव्यं लब्धौ
पलब्धता भवितव्यं न पुनः स्मृते महाभूतादिवेसर्गस्य यो पित्वं मादरणीयं॥ कश्चित्
स्याध्यायापवियध्यायीनगतः एवेदयाश्रितरध्यायनेविध्यायादितसंपोतनवदर्पागम
ध्यानीयत्वात् पपाप्रपोतनाद्यक्लमाप्नोति तेषां तथा तु मन्यते तस्मां पपाचासद्भूपगो
चरत्वे परमपुरुषार्थोपायेति ते नैवमन्यगोचरत्वेतदिदुक्तं पोप्ययं वा परवि
शेषानुगम इति॥ चलोके समग्गौ विहिरण्यगर्भव्यापारोऽपि नु वेदे प्रविष्टस्य पर
मात्मन इत्यपत्रैवोक्तं॥ तस्मादादावेवागमश्चुत्पचक्रमाजव्यापारेण वेदोपेन मध्ये
परमकीतदुपदेशाच्च भेदज्ञाने महाभूतेः सत्ता तु कस्य तस्य ब्रह्म प्रतिष्ठत्वेन ब्रह्म
णः उपसंहारात् सृष्टिस्तत्वात् मलमेवास्येति निश्चीयते॥ पञ्चत्वे उपादिपादि वि
शेषणस्रवणात् तस्य भवतन्न परतन्त्रत्वं तराभावादिति कर्भमवहाते॥ स पर:

१८

बा·त्रि·भि·

कत्वात्सदुपक्रमस्य सदर्मस्तालोपक्रमस्य च किमेकार्थमेतोस्ति हर्षामेदः तत्र सछ
द्रूस्याविशेषणान्नानि चोमतिवेचवचेनैकार्थत्वं केतुमस्य सत्त्वानुगतस
त्वात्सामान्यापि त्वं तथा चोपक्रमभेदादेकार्थत्वं ॥ सदात्मात्तत्त्वमसीति चोपसं
हारउपक्रमानुरोधेन संक्षेपतः पूर्वापरव्याघातः ॥ तद्भूतस्मात्मा न्यपरमात्म
तया संपादनीयं ॥ तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञाने सत्सामान्यस्य सत्तापाः
त्मसत्त्वसत्त्वविकारव्यापित्वादित्येवं प्राप्तेऽच्यते ॥ सत्त्वमगृहीतिवीजस्य
२ पि नाभिवर्धं देशानामपि उत्सर्गोसदात्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात्
सत्तामात्रव्यतिरिक्तस्य स्वपञ्चस्य सदसत्त्वाभावमतिवोच्यतयानत
त्वात्तथात्मैवतत्त्वेनतिवोच्यत्वानस्मात्सदात्मैवसन्नितित्सपृष्टतयाप्याह सत
छद्रस्यसत्तासामान्यात्मव्यापित्वात्मतिव्याक्तेचतस्य सदद्वैतः ॥ सत्तानिचा
न्यत्रेन सच्छद्रस्य सद्वैतः संक्षेपतस्तपुरुषोऽहंहारानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवाव

कल्पतरौद्वितीयाध्यायतृतीयपादारंभः

कल्प०
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ ॥ न वियदश्रुतेः ॥ इह पादे भूतभोक्तृविषयवाक्यानां विरोधः परिह्रि-
यते। आक्षेपिकी पादसंगतिं वक्तुं विप्रतिषेधाच्चेति भाष्यं। तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादित्यर्थः। प-
रपक्षेषु सर्वत्र स्ववचनविरोधस्याभावादित्यभिप्रेत्याह श्रुतीति। न वियदिति पूर्वपक्षः अस्ति त्विति
ति सिद्धांत इति क्रमं व्यावर्तयति। इहेति। एवं श्रुतिविरोधाध्यायसंगतिरित्यर्थः। अत्र हि गौणत्वस-
मवादित्येकदेशिसूत्रस्य न वियदिति सूत्रोक्तानुत्पत्त्युपजीवित्वादेकवाक्यता। अत इदमप्येकदेशि- २
नद्युक्तिके चिन्तु सूत्रद्वयेन पक्षद्वयं प्रदर्श्य विप्रतिषेध उच्यते पादगतपूर्वपक्षार्थत्वसंभवे सूत्रस्यैकदे-
क्र शिमतार्थत्वायोगादित्याह तत्त्वकिमसंभूतेरिति हेतुः सार्वत्रिकत्वेनैकदेशपरः ॥ नाद्यस्तैत्तिरीयके
नभः संभवश्रवणात् तत्रास्य अनुत्पत्त्यसाधकत्वात्। न च क्वचिच्छ्रवणात् क्वचिदश्रवणाच्च विप्रति-
षेधः। अश्रुतस्याश्रुत्वे उपसंभवात्। न चेहैवोपसंहारचिंता सर्ववेदांतप्रत्ययपादे अधिकरणायो न कल्प्या-
पाताद् अतस्मात्त्वविप्रतिषेधः स्यात्। तद्दर्शयितुं शक्यः। न तत्क्वचिदाकाशस्य श्रावयसंभूतं च चित्तेऽसस- राम
इत्येवविप्रतिषेधः पूर्वपक्षाद्बहिः स्यात् सिद्धांतच्छायमेकदेशिमतमपि संगतं पादेन। एवमध्यायसमा- १

हारञ

3

कृसुखाभावे सति कृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अविद्योपहितजीवान्तःकरणेऽपि धायानुग्रा
प्त्याभावं स्मृः ॥ तदेव प्रयोजनोद्देशलक्षणो हेतुरस्या इत्यदृष्टहेतुका अत्रोत्पत्तिकीघुत
घस्योत्पत्तिमारभ्यप्रवृत्ता। अदृष्टहेतुकत्वस्य विवरणं प्रयोजनानुसंधानमंतरेणेत्ये
तत् ॥ एवासाद्देवप्रयोजनाभिसंधिरूपसाध्याभाववद्धेतोरपि चेतनकर्तृकत्वस्याभावान्न
व्यभिचार इत्याशंक्याह न चास्याभिति। जाग्रद्दादौ चेतनस्यज्ञानतोऽपि चैतन्यमस्योऽस्वा
सादिप्रवृत्तावनुपयोगि सुषुप्तेऽपि तस्याभावादिति न च प्रयुक्तं। ऊतः श्वासस्य सुषुप्तस्यापि
स्वरूपचैतन्यात्प्रच्युतेरित्यर्थः। यदुक्तं लीलायामपि सुखप्रयोजनत्वादिति तत्राह सत्य
पीति अनुद्दिष्टप्रयोजनेन करोतीति साध्येत्यभीतचेतनत्वं लीलाकर्तरि सव्यभिचारमि
त्यर्थः। ननु यद्यन्तवकायाससाध्यं तत्प्रयोजनाभिसंधिपूर्वकमिति व्याप्तिरभिमता। तथा च
न लीलादौ व्यभिचारस्तत्राह इच्छ चेति ॥ यद्यप्यस्मदादेरपेक्ष्यायाजनाद्द्वकायाससाध्यं
भाति तथापि न ब्रह्मापेक्षेति न प्रयोजनाभिसंध्यापातरित्यर्थः। नगेः पर्वतेः इत्युमन्त्र

१८ वे॰

स्वेच्छामतिविभ्रमात्रगतस्त्रिक्रियेति ४

न्तिभिः कर्तृभिर्नैर्दैरस्येतन्न्ऌीयत्वयः। एतन्हक्कात्वे निदर्शनं। एवं नीरनिधिः समुद्रः श्रि
लीमुखैः प्ररैर्नवद्धः न्त्वायं नीरनिधिर्निपीतः इत्यगस्त्यकर्तृत्वे निदर्शनं। आचार्यपामहीय
त्तिमहीचकार तस्य नाम मत्ताहः इति। नियतत्निमित्तमनपेक्ष्य यदाकदाचित्स्वत्स्फंदयोपह
ष्ठा। स्वभावस्तु स एव यावद्वस्तुभावी यथाश्वासादेः। यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्यपदाकद
[illegible]। तत्रेमा भूदुन्मत्तत्वं वृक्षत्वं भवतितु जीवाविद्या विषयी कृतं जगद्विवर्त्तोपिष्ठा
नं तथा च न प्रयोजनमपेक्ष्य प्रयोगाः स्वाविद्यारूपिचनेयमिति। प्रतिबिंबगतांः यथय
न्नुवक्त्रादिविक्रियाः॥ युमानक्रीडयथा वृक्षस्तथा जीवस्य विक्रियाः। एवं वाचस्पते
र्लीलातीला स्वत्रीयसंगतिः। अस्वतंत्रत्वतः क्षेत्राप्रतिबिंबे प्रावादिनां॥ ९॥ विभ्रमाणां
प्रयोजनानपेक्षाणामयितकार्यस्य तद्रूपेतत्वादकाण्डे भ्रमकार्यस्य तद्रूपेतामा
प्रंक्याहन चेति। नन्वविद्यायाहेतुत्वं ~~नन्वर्त्तनत्तिनप्योजनं~~। वेद्यस्येति। यो विभ्रम
स्वभिक्षैव वृक्षकारणत्वमतत्र आहसा चेति। क्षुरिनामिश्रिता निर्विषय इति वेदांतप्रति

पापो विषयोस्य ह्यत्वेन न नवर्त्तत इति तथोक्तः॥ वैषम्येति। यो विषमसृष्टिकारी स साव
द्यो वृत्तश्च विषमं सृजतीति न्यायेन समवयस्य विरोधसंदेहः सर्वत्र लीलया सृष्टत्वमुक्त
मिदानीं सेवसापेक्षत्वेन संभवतीत्यनीश्वरत्वप्रसंगान्निरपेक्षत्वे च रागादिमत्त्वमित्याक्षिप्यते
अनुमानस्य व्यभिचारमाह न हीति सम्यग् इति। सापेक्षत्वे नीश्वरत्वमाशंक्य व्यभिचारमाह न
हि सेवेति। कर्मापेक्षत्वेन वैषम्यं परिहरति न हीति विषमकर्मणि प्रेरकत्वेन वैषम्यं तादवस्थ्यमि
त्याशंक्याह न त्वेवमिति। वैषम्यादिप्रसंगान्नेश्वरः कारणमिति न च वाच्यमित्यन्वयः। यदी
श्वरो विषमं सृजेत्तर्हि रागादिमत्तया नीश्वरः स्यादीश्वरश्चायं तस्मान्न विषमं सृजतीति कि
मनुमीयते उत ईश्वरो रागादिमान्विषमसृष्टेर्वादिति वैषम्यं। नाद्यो विरोधादित्युक्तो। तमे
वागमविरोधं दर्शयति यस्मादिति। द्वितीयं निषेधति न चेति। यद्येवं वैषम्यमनुमितं कि
मतो निरवद्यत्वस्यापि सिद्धत्वे नातीतकालता तावदस्यादित्यर्थः। तदेव दर्श
यति तस्मादिति॥ श्रुतीनां ग्रावप्लवनादिश्रुतिभ्यो वैषम्यार्थमर्थसंभावनां दर्शयति

कौलाव्ययापदि१ता

तज्ज्ञातीयेति। उन्निनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति॥ ईश्वरः पर्जन्यवत्सृष्टिमात्रे कारणं वैषम्ये तु
बीजवत्तत्तज्जन्तुगतानि कर्मवासनेति नेश्वरस्य सावद्यतेत्यर्थः। अपि च मायामयी सृष्टि
रस्माकं यदि च तथाविधसृष्टिकर्तृत्वेन रागादिमत्त्वमनुमीयते। न हि अनेकांतिकत्वमि
त्याह नाप्युपेत्य चेति॥ अव्यक्तनामरूपसंगं व्याकरोत्यव्यक्तमिति। तद्दर्शिकारे दृष्टमाहु तथा
चेति। वेदांतानर्थकं प्रयुक्तानामपीति भाष्यात्मित्याह मोक्षशास्त्रस्येति। भाष्ये केवला
विद्यायाः वैषम्यकरत्वनिषेधोऽनुपपन्नः भ्रांतेर्विचित्रत्वेन वैषम्यहेतुत्वोपपत्तेरित्या
शंक्याह लयेति। नन्वमाध्रुवपलक्षणाऽविद्या वैषम्यकरी भ्रमसंस्कारस्तु किं न स्यादि
ति चेन्न अस्तु स्वतु संसारनादितामन्तरेण न। एतत्तथा चेति सिद्धं नः समीहितमित्याह वि
त्तेपेति। विभ्रमसंस्कारस्य भ्रमसापेक्षत्वान्न स्वत एव वैषम्यहेतुत्वं विभ्रमश्च न केवलो वै
षम्यहेतुरपितु रागाक्षीनृत्वर्थिनपि चा तत्सहितस्तत्पत्व विभ्रमो रागादिसहितः शारीर
छरीरं कर्मणः कर्मरागद्वेषाभ्यां तौ च मोहसंज्ञाद्विषमात्रसच शारीरादुदेतीति च क्रमः १८

ग्रहणमनादित्वेन समादधातीत्यर्थः॥३६॥ अवघातनिष्पन्नांस्तुषान्पुरोडाशकपालेनो
पवपतीतिवत्समये कपालेषु पुरोडाशश्रपणभावान्न भविष्यत्श्रपणमपेक्ष्य कपालानां
पुरोडाशसंबंधकीर्तनमिति॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च॥ निर्गुणब्रह्मणो जगदुपादानत्व
वादिमतस्य यद्यपि निर्गुणं न तदुपादानं धर्मैर्वेतिन्यायविरोधसंदेहे भवतु विषमस्व
ष्टत्वे पक्षपातेनैव कालत्वेन तु सगुणत्वमुपादानत्वे। इति प्राप्ते विवर्त्ताधिष्ठानत्वमि
कोपादानत्वं तच्च निर्गुणेप्यविरुद्धं जात्यादावनित्यत्वाधारोपोपलब्धेरिति सिद्धांतः॥
भाष्यकारेण सौत्रीं सर्वधर्मोपपत्तिं व्याकुर्वता सर्वज्ञत्वादयः कारणधर्मा ब्रह्मण्यु
पपद्यंते इत्युक्तं। तदहस्तमिव। न ह्येतल्लोके कस्यचित्कारणस्य धर्मा दृष्टपद्यंते। न
ह्याश्रयेति। घटप्रेरकत्वं कुलालादौ दृष्टं। ब्रह्मण्यपि नियंतृत्वेन भाव्यं। तस्य सर्व
प्रेरकत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वादर्थात्सर्वज्ञत्वसिद्धिरेवं सर्वशक्तित्वादयोप्यं। सर्वशक्ति
त्वेनोपादानकारणत्वमुपपादितं। सर्वज्ञत्वेन निमित्तकारणत्वं चेत्युपपादितमित्यर्थः

क० मता मायाविषयीकृतत्वेन निर्गुणत्वादिश्रुत्युक्तं सर्वमुपपद्यत इति ग्रंथकाराशयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति
परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यभगवदमलानंद
विरचिते वेदांतकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥२॥

परेहा:॥

र्थ

पुद्दैर्वा ह्रदैः स्थूलतरपरिघप्रांशुभिर्य्यन्नगाद्यैः केचिद्विद्धे वज्रप्रतिमनखमुखैर्दारणं देहो ऽर्थैकोपि
कूचयस्य प्रलयघनघनध्वानगंभीरता देवि घस्रा रैक्ष्मुरव्यास्तमहमनिवलश्रीन्सिंहप्रपद्ये॥
स्ववो घदलितावो घातउ क्रूतजगङ्कुमं सदानंदघनाद्वैतपरं ब्रह्मास्मि निर्भयः॥ ॥ ॐ रचना
नुपपत्तेश्च नानुमानं॥ स्वतंत्रोऽस्य सांख्याने वेदनिरपेक्षाइति॥ विलक्षणत्वाद्यो हि प्रधाना दि
परतेनतवेदांत व्याख्यायामतु ग्राहिकाइमास्त्वयुक्तयः स्वातंत्र्येण प्रधानादिसाधिकाउत्पत्तेना
हेपावसरएव पारार्थ्यविवेचितः॥ मोक्षमाणेनामो क्षमिद्दाता॥ मुचेः सतंतस्य लक्षणाभ्यासस्य रू
पंवेदांतैरेवज्ञानजननात्॥ किं परपक्षोद्दोपेणेतत्री हयथा चेतिनतु प्रमाणएव गता सुपादाना॥ निजगमि
१ समुच्चीयंतांतांत व इवंटे ग न्याह नचात्तदेवेति॥ चेतनमुपादानमस्येपतितथोक्तो वेदो हि ब्रह्म प्रण
त इति सांख्याद्यागमस्यात तुल्यता तेषां चकपिलाद्यागमो वेदेनबाध्यते सिद्धइवसमूलसिंहांतर
ाएवं कपिलाद्यागमं दृष्ट्वाकृतमनुमानमपि नवाध्यते॥ यथा सिंहं दृष्ट्वाकृतो दार्वादिमयप्र

न वे

प्रतिकूलत्व

कृत्यादि

कृतिसिद्धेरूपमानाया इष्टत्वः सिद्ध इति सिद्धाकारप्रतीतिरेवाध्यवसायर्थः। चेतनप्रकृतिकं ज
गदिति प्रतिपादयतो वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह। यागेति। संयोगादेरपि चारवारण
र्थमारभ्येत्यादित्युक्तं संयोगादयो हि न स्थूलपिंडादारम्भकरणपर्यंतमन्वयंतिकुंभोपादानसे
सत्त्वादिगुणान्वितमङ्कुरत्वात्सत्त्वावदिति वक्ष्यमाणानुमानं ननु सुखे घटइत्याद्यनुपलंभात्कथं
तदात्मके नानुगतिरत आह उपलभ्यत इति। घटविषया हि बुद्धिरनुकूलवेदनीयगोचरयती
सु तस्यैवानुगतिरित्यर्थः। अन्वितवादे चैवं सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं सुखदुःखयोरप्येव जगतः घ
कथं सुखात्मकत्वं घटादेरत आह तदेति। यागाकारणस्य कार्ये वशेनानुगतानां सुखात्म
तासां सत्त्वमित्यर्थः। विधेयापेक्षया नपुंसकप्रयोगः। उपलभ्यत इति यदुक्तं तद्व्यक्तीकरोति तथा
हीति निरंतरतरुं नैकान्तवारणाय प्रत्येकमित्युक्तं। ननु चेतनाय कारकत्वेन त्रिगुणात्रयस्य
कथं प्रधानत्वमत आह। तद्वत्रिगुणमिति। गुणप्रकाशस्यापि गुणत्रयस्य सिद्धान्तसिद्धमायावैलक्ष
ण्यमाह। न त्वेकेनचिदिति। करणमिन्द्रियं केन चित्त्वतंत्रेन न कार्यं तेनप्रेर्यते किंतु करणान् राम

पुरुषाकारेस्त्व

१

प्रवृत्तावतागतावस्थो भोगापवर्गरूपः पुरुषार्थस्तद्धेतुः सचेतनायोगुणा[illegible] नामपि तुल्यस्त्य
र्थः। नन्वनुमानादचेतनोपादानत्वेन जगतः सिद्धे जगदुपादानस्याचेतनाधिष्ठितत्वापत्या किं दू
षणमुक्तं भवति। साध्यासिद्धिमंगीकृत्य दृष्टांते दृष्टधर्मांतरसंचारेणोत्कर्षसमा जातिः स्याद्यथा
ध कृतकत्वेन घटवदनित्यः शब्दस्तर्हि तद्वन्मूर्तः स्यादिति। तत्राह। यदि तावदिति। अयमत्र दूषणा
भिप्रायः किं गुणत्रयं चेतनानधिष्ठितमुपादानमिति साध्यमुत तस्योपादानत्वमात्रं आद्ये
विरुद्धत्वं। द्वितीये सिद्धसाधनं त्रिगुणमायाया ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतिशब्दिताया उपादानत्वेष्टे म
माहत्वाहोरिति। कृतकत्वं हि न मूर्तत्वेनासममित्यर्थः। उपादत्ते उत्पादयति। कृतकत्वमिव वि
रुद्धमित्यन्वयः इवशब्दो यथाशब्दसमानार्थ उपमामात्रपरो न तूपमीयमानपर एवशब्दस्य पृथ
क्प्रयोगात्। यदि सत्वाद्यन्वितत्वाज्जगतः प्रकृतित्वं सत्वान्वितत्वं भवतां हि तच्चेतनाधिष्ठित
त्वमपि किं स्यान्नतरवत्तद्धेतुत्वेऽलं। न त्रोपाधिमिव व्याकरोति पक्षश्चेतनेति। यथैव क्वचित्साध्ये साध २
नहयसन्निपाते सत्येकजरसाधनप्रयुक्ता श्यामिरितरत्रारोप्यत इति सोपाधिकता। तद्वदत्रापि

कल्प·द्वि·२ सिद्ध[illegible]व प्रयुक्तत्वाद्यात्तिर द्धर्मत्वस्य हिंसात्वे समारोप्यते। एवमेकस्मिंस्तरङ्गा घते समन्वयादौ प्रवृ
त्तिगतो चेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्तान्तरंगाचेतनत्वप्रयुक्तं हि तु साध्यायो
र्मो मिथः [illegible]रंगचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यते इति भवति साध्यमपि सोपाधिकमित्यर्थः। क
स्त्विचर्मोन्तरंग[illegible]चादिः। नांतरंगत्वबहिरंगत्वकृते व्यापकत्वाव्यापकत्वे किं चाभि मध
चारकत्वान्तरंगस्यापि महातत्साद्दिस्वरूपस्य व्यभिचारादिभवत्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरंगस्या
पि वह्निसंबंधस्याव्यभिचारेण व्यापकत्वादित्यभिप्रेत्य परिहरति। स्वभावेति। स्वभावप्रति
बद्धमनौपाधिकत्वं तत्संबंधं तनु स्वभावसंबंधोन्यंतरंगत्वात्प्रत्येयस्तत्राह सचेति॥ ॥
साधनाव्यापकः साध्यव्यापकउपाधिः यथा प्रपंचः सतः इति भासमानत्वात् ब्रह्मवदित्यत्र
चेतनत्वमुपाधिः। अयं हि साध्यव्यापकः [illegible]सत्यब्रह्मव्यापकत्वात्। नच साधनव्यापकः। प्रपंचे साध ना
नवत्यप्रवृत्तेः। साध्यव्यापकत्वमुक्तं शैलेन तस्यानुमायामिंधनवत्त्वस्याप्युपाधिता स्यात्तद्वारणा राम
य साधनाव्यापकत्वमुक्तं तत्र तु लोकाः रासवह्निमतोपरस्योपाधित्वं भवेत्तन्नास्त्यदितिसाध्यव्या

व

पकत्वमिति । नन्वेवं पक्षेतरत्वस्याप्युपाधिता स्यात्तद्वारणार्थं साध्यसमव्याप्तिरिति विशेषणी-
यमिति । तन्न । यतः साध्याभावेन साकं स्वाभावव्याप्तेरनिश्चयात् कुतः पक्षेतरत्वस्य व्यापक- वा
ता । मिता । यदि हि यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति नास्ति तत्र साध्यमिति व्यतिरेकव्याप्तिरवधार्येत अव-
धार्येत तदा पक्षे साध्यं तत्र पक्षान्यत्वमित्यन्वयः । इतरथा पक्षेतरत्वे तस्यापि साध्यसंदे-
हात्तस्य तद्व्यापकता । न चावधारयितुं शक्यते । यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति पक्षे तत्र साध्याभाव-
स्य संदिग्धत्वात् । एवं च साध्यव्यापकत्वेनैव पक्षेतरत्ववारणे समपदं मुधेति हि द्विधा चोपाधिस्तत्र शं-
वा कितोऽनुकूलतर्काभावादिना गम्यते । निश्चितस्तु यथायोगं प्रमाणैरवधार्यते । सदनुमाने तु समारो-
पितस्तूपाधिः साधनव्याप्त्यादिभिरुद्भियते । शंकितस्त्वनुकूलतर्कैः । शंकमानस्य साध्यव्यापक-
साधनाव्यापकस्य व्याप्यं प्रतिमानकता स्वव्याप्यस्तत्र साध्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वस्याव्यापक-
त्वप्रति व्यापकस्य साध्यं प्रति व्यापकतायाः अवश्यंभावात् । साधनाव्यापकत्वे च साध्याव्यापकत्वं भवे-
त् । व्याप्यं प्रति व्यापकस्य तद्व्यापकं प्रति व्यापकत्वनियमादित्यादि मिश्रास्तदुद्धार इति । तन्नैवम्

पाधिसिद्धौ निरुक्तोपाधिकसंबंधरूपव्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च साधनाव्यापकत्वादिरूपतल्लक्षण
सिद्धिः सिद्धे च तल्लक्षणे उपाधिसिद्धिरिति चक्रकं स्यात्॥ मेति नवीनाः साध्यवन्निष्ठात्यंताभाव
प्रतियोगित्वरूपत्वात् साध्याव्यापकत्वस्य साधनवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात्मकत्वात् सा
धनाव्यापकत्वस्येति न। वीततरास्तु न साध्यत्वं सपक्षे यत्रोपाध्य वधारणं। अथ साध्यत्वेन
संभाव्यमानत्वं। तदेव कुतः। यदि व्यापकत्वादिति मन्वीरंस्तदेव तर्हि चक्रकमापतितमिति घट्टकु
ट्टीप्रभातमिति। अस्माकं तु निर्वचनवादिनामत्रानास्थेति॥०॥ अस्तु तर्हि नोपाधिनिश्चयो
ऽनंगत्वेनैव। नेत्याह। निश्चयस्येति। साध्याव्यापकत्वादियुक्तधर्मांतरस्यानुपलंभात्संभवे सत्यां स उपाधेः
त तौ स्वान्वयव्यतिरेकयोर्व्याप्तिनिश्चयस्यायोगं प्राप्नोति। तथा हि अचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य कार्यज
नकत्वाभावाच्चेतनप्रयुक्तत्वेऽन्वयव्यतिरेकयोरतिस्फुटत्वं। अन्वयव्यतिरेकवन्मात्रानुमानेऽपि
वैतत्तरवादेरपत्यमानं स्यादत आह स्वमपीति। आंतरावुद्धेरेकाधस्त्वचैतन्यधर्मस्य तादृ
परत्वेनाहत्वं एतत्स्य च व्याख्यानं दिक्छिन्नेति। चंदनाद्यन्वयेऽपि सुखादिव्यभिचारात्तेनैव राम०

मित्याह। यदि पुनरिति स्पृशयतीति स्पृशः। इमे लकदुष्टः। प्रधानेति। तेर पर्यवसानादार्थान्तरता
माशंक्याह संसर्ग इत्यर्थ कर्त्वेनेति। ना ना वेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतः संसर्गस्तथात्मनः परि
मितत्वे कियोऽनादिमितत्वमुत स्वसत्तम यस्यासंस्पष्टवस्तु संबंधताद्यदित्याह यदितावदि
ति। द्वितीयमाशंकते येत्यादिना। कारणं हि कार्यान्तरमभिव्याप्नोति न कार्यमतो यावत्कारणं
व शाहृत्य न तावत्तान्न व्याप्नोतीति तन्मः गे धाघव्याप्तिस्वस्पशसिद्धेवापरिहरति हेतेति तत्त्तीय
इत्याह परस्परसंसर्गोऽस्त्विति। सद्वादीनां चेति शक्त्याऽऽत्मता परस्परसंसर्गो नास्तीत्यर्थः
रचनाया अवस्तेः सकाशाद्विद्रमाहर रचनाभेदा इति। कार्यगतविन्यासविशेषा इत्यर्थः रचे
अपि विवेत्स्याप्रवृत्तिः सापि चेतनाधिष्ठानमेवगमयतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः प्रवर्तेर्हि
तुमाह साम्येति। वैषम्यं भवतीति शेषः विषमे सत्यंगांगिभवतीत्याह तथा चेति। अंगांगिभावा
कार्योत्पादन रूपा प्रवृत्तिर्भवतीत्याह स्वत इति। एवं चांगित्वानुपपत्तेश्चेतनस्य सूत्रस्य प्रव
र्तेश्चेत्पनेन तपोन रत्नं मर्थ्यान्निरस्तं। चेतनानधिष्ठितप्रधानसाध्यकत्वेन परोक्तस्य प्रवृत्तेरि म

कल्पवृ॰ २ तिहेतोरेव चेतनाधिष्ठिताचेतनसिद्धेर्हेतुत्वेनाभिधानात्तस्याप्यविरुद्धत्वात्किं वक्रोक्तिः॥ अप ५
पनिषदेतन दृष्टान्तानुसारेणाप्रधानकारणत्वं समर्थ्यते ततः केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टे
त्यचोद्यमित्याशङ्क्याह च यावित्नेति उपनिषदर्थसंभावनायातु मानं सामान्यतो दृष्टं वाच्य
मित्यर्थः॥ अविद्याप्रत्युपस्थापित इत्यादि भाष्येण स्वपक्षे समाधास्यामीत्यभिसंधिमानित्यर्थः
न केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टे [redacted] त्येतत्स [redacted] त्यमित्यर्थः। अत्र च शेषश्चेतनस्या
पि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीनेति समर्थितं सांख्यस्य आह इत्यर्थः। तस्य केव
लस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लोकायतिकस्य मोऽपि लिङ्गमित्याह यतश्चेतिरचनायाश्चेतेवी हेतो
श्चिदात्मकारणकत्व [redacted] सिद्धिर्जगतीत्यर्थः। यदुक्तं तच्चेतनः
प्रवृत्त्याश्रयत्वे ये स्यात् इति तत्र किं स्वरूपस्यासिद्धिरभिमतोत प्रवृत्तिसंबंधस्य नाद्य इत्याह
प न तावदिति द्वितीयं दूषयति तत्रेति आकांक्षास्य परस्य तत्त्वयमात्रे चेतनस्य तु अतिरेको व्यक्त इति राम
वैषम्यमित्यर्थः। लोकायतिको पि चेतनतां त्रा मचेतन प्रवृत्तिमन्यते सांख्यस्तु तत्तो पाविवे

ने

६ प्रवृत्तिर्दृष्टेति भाष्यमनुसंधेयं॥ इत्यत्र केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्त्यभावमभ्युपगम्याचेतनस्य

क्रि २

ततस्तवे

कीत्याह नत्वेति। स्फातां चेतनेति येयां मंतं तेन तथोक्ताः। एवं तावद्यादिवन्मूलकारणस्याप्यचेतनता धी
नवत्रिवृत्तिकत्वे प्रसाधिते। तत्र दृष्टांतासिद्धिमाशंक्याते स्पारत्नादिति। रथादिप्रवर्तको देहस्य वसतु
चेतनस्तत्वविवेकिनो प्रसिद्धेरनुदिता साह्लाद्यस्मितनः सोसंगत्वाद प्रवर्तकस्तत्वर्थः। तवेजित्तवाप्यत्वर्थः।
को. रूपादानां सन्निधिमात्रेंद्रियप्रवर्तकत्वे चेतनाधिष्ठितोदचेतनात्कार्यरचनेति नियमभंगमाशंक्य केवला चेतनतेनस्य दाहीनां
परिसिद्धमुदाहरणमितिपरिहरति सारथ्यानां हानिः। अर्थाकारेण तिर्यग्विषयज्ञानाकारेणत्यर्थः।
उक्तं हि। शब्दादिषु पंचानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिरिति। यद्दियेयां तु नो सापह्नवमपि कथं तर्हि
साध्यापह्नवनिह्निमाचादिति भाष्यमतत्राह साध्यपदे तूपलक्षणमिति। प्रधानस्य सहकार्यभा
वासिद्धेः स्वत्रभाष्यायोगमाशंक्याह यद्यपीति। सर्गस्य निर्माणे कर्मवासनानपेक्षमवंतीति चेत्कृत
हितासामर्थ्ययोगात्स्वत्राह प्रधानमेवेति। तिजितधर्मादिप्रवृत्तीनां मूलप्रकृतेर्महदादिप्रवृत्ति
विकृतीनां चाप्रयोजकं स्वकार्यसर्गे किंतु वरणस्य प्रतिबंधकस्य भेदो मंगस्ततो
निमित्ताद्भवतीति हेति कवद्ध्याहि तेत्क्षारिकेदाराद्यांपः केदारांतरं समंति भवाप्तिवायिसुर

ली

कल्पाद्वि २ योनपाणिनापकर्षतीतिकिंतुवरणंतासांभिनत्तितस्मिन्भिन्नेस्वयमेवापःकेदारांतरंप्लावयंतितद्वदि
तिपातंजलसूत्रार्थः।ननुवपतीतिप्रतिबंधेस्तुप्रधानमत्रआहातस्येति।सदा[illegible]त[illegible]
नादपनायकात्सदायतीति।प्रतिबंधइतिसेश्वरसांख्यस्यादित्यर्थः।ईश्वरस्यतुसर्वज्ञत्वात्क्लेशक
र्मविपाकाशयैरपरामृष्टस्यलीलादितावदरावित्सष्टंचेतसर्वदेत्याहईश्वरस्यत्वितियद्वदयेति
ययास्मदादिस्त्वत्यर्थेददानियतममिमितानपेक्षाप्रवृत्तिरेवमित्यर्थः।वत्स्यादीतिपित्रधातुरादि
शब्दार्थः।कोहेतोऽनात्मयतिशयस्यभोगादुत्यादिभाष्येव्याचष्टेनकेवलमितिसिद्धांतेप्यनाविकभोगस्तु
त्रि पगमादवासूलवस्पतैविधेघटत्यर्थःउभयार्थितास्युपगमेपिभोत्कृत्वात्प्रधानमात्रसायमानत्वा
दनिर्मोक्षप्रसंगएवेतिभाष्यांतदनुपपन्नमिवत्रपवर्गार्थमपिप्रधानप्रवृत्तोसत्यांक्रमेणमोक्षोप भोग
पत्तेःयोगैश्वर्याद्यानंतविकाराणांयुगपदुपभोगसंभवादित्याशंक्यान्नतावदपवर्गइतिकिंतु ह
शेषविकारात्भोजयितुंप्रधानंप्रवर्तमानंकियतोविनात्प्रवृत्त्याहभोगस्यचेति।आयानिवे
धभाष्यमुपपादयतिनिषेधेति।यद्यपिसत्कृद्दशाह्युपलंभाद्भोगःसमाप्तस्तथापिनपुनरप्रवृत्तिः राम
तत्त्वज्ञानमंतरेणमोक्षासिद्धेरबाधकमोक्षाद्भोगस्याव्यापकत्वादितिशंकितेक्तंभोगेति।सहंतु

ति। क्रियासमभिहारोऽभ्यासः। अपवर्गः। किं शब्दाद्यनुपलब्धिर्बुद्धिसत्त्वपुरुषभेदख्यातिर्वा। यद्यपवस्तत्रा
न्हंतेति। न द्वितीय इत्याह तच्चास्याद् इति। उभयार्थमिति भोगापवर्गार्थमित्यर्थः। आक्लिश क्लिमतोरभे
दात्तुयो दृक्शक्तिः। दृक्शक्त्योरपत्युच्छेदवादितिरोहितौ भाष्यपाठो दृश्यते। निर्वर्त्यानुसर्गश्च इत्यनुच्छेद
वदितित। ठं दृष्ट्वास्याच विसर्गेति। दृक्शक्तिः। किं सर्वप्रधानकार्यविषयैकदेशविषया वा। आ यावसति
धे दोषमाह ययाहेति। यथैकेन पुंसा स्वविकारदर्शनेन कृतार्थापि सर्गशक्तिः पुरुषान्तरं प्रति द
र्शयितुमनुच्छेदादनुच्छेदेन प्रवर्त्तते एवं दृक्शक्तिरपि सत्त्वरूपदर्शनेन चरितार्थापि तत्पुरु
षं प्रति सर्वप्रधानविकाराणामर्थवत्त्वाय सर्वान्द्रष्टुमनुच्छेदेन प्रवर्तेतेत्यर्थः। द्वितीये प्रत्या
हसतदृश्येति। एकपदे एकपन्यासावच्छिन्नत्वेन। अर्थाभावस्तत्र दृश्यगुणं जानाति मा न दिति तं मनु
शक्त्यर्थवत्त्वं। दृक्शक्तिः सर्गशक्त्यर्थवत्त्वं। शंकेत त्रयपक्षेद। प्रधानावस्थानाशेषावस्थाव
स्पिन तां गुणानामनारम्भेऽपवर्गप्रसंगाशभयादिति। भाष्या योगमारांकाविकल्पस्तुरेवनव्याचष्टे यदि प्र
धानावस्थैवेति। भाष्यं नपेक्षस्वरूपाणामिति। इतरेतरापेक्षाणां गुणप्रधानैर्भावानामित्यर्थः। ननु
प्राचीनवैषम्यपरिणामसंस्कारस्य वपुतनैवषम्यहेतुरस्तु किंवा द्रष्टोपयोगित्वात आह यत्साम्या

कल्प॰द्वि॰२ वस्थयेति॥ फलत्यसमवेयपलसाम्याकारेण सुचि[illegible]रं परिणतं तत्संस्कारप्राचुर्यात्पुनरपि साम्या
कारेणैव परिणमेत् द्वयोः संस्कारयोः समत्वेपि प्राचीनत्वैवक्षम्यसंस्कारस्यापि नवसाम्यसंस्कारे
णभिधाना साम्यपरिणाममेवयुक्तं इत्यर्थः विलक्षणस्वासौ कार्यं जनयितुं फलयत्प्रागक्षती
तितयो लं प्रकाद्दर्शेद्रियाणां कथं सत्त्वमित्याशंक्यबुद्धीन्द्रियाणि त्वगिंद्रियेंतर्भावयति व
द्यत्रमेवेति। अनेकरूपादिग्रहणसमर्थं प्रत्वङ्मात्रं त्वेदेवं बुद्धीन्द्रियं तच्चैकमित्यर्थः॥ ॥त व
नुतप्यएवमात्मघ्याल्लोत्पत्रतथाचकथमैदंतमात्यातिकस्तापतापकभावस्त्रत्राह तदिति
पिशिति। कर्तृस्थोभावः फलत्यस्यसतयोक्तः परस्समवेतेति कर्मत्वव्यापकोक्तिरियं तद्याव वरेति
कर्मेति स्यात्तद्यारसैनलक्षणेणिकि स्त्यायासत्तिर्वात्पत्तौ परेषोपर्णसमवेतक्रियाफलविभागत्ता ति
गोरक्तस्यापादानस्यापि कर्मत्वप्रसंगात् नन्वात्मानं जानाति पश्यति फलं स्वयमेवेत्तत्रस्व
स्यापि कर्मकर्तृभावात्कथमस्य कर्मत्वव्यापकत्वं उच्यते। सोयात्मस्वपाधिभेदात्। निरुपाधे राम
र्याहत्तिंप्रत्तिकर्मत्वं तस्यारवोपाधिवस्य वर्णितत्वात्। पश्यते फलं स्वयमेवेत्यत्र कर्मत्वोप

कर्मवत्कर्मत्वान्तुल्यक्रियः॥

न२

चारानापत्तेरिति। हि कर्मवदित्याह। तस्याधिकर्मतत्परसमवेतेति क्रियाफलभागित्वर्थः न तु यदुक्त
विधं तत्कर्मेति। ननु क्रियाफलशालित्वमात्रमात्रे कर्मत्वं रथापरविशेषणेन तथाचैतस्मुरेवत्त
न२ एवमस्तु तत्राहात्मस्वेऽइति। तथस्यत्तापकादत्यवेसत्तकर्मत्वप्रसंगादित्यन्वयः। निदर्शनं
चैत्रस्यैवेति। स्वसमवेतागमनक्रियाजन्यस्याःफलनगरप्राप्तिस्तत्छालिनोपि चैत्रस्यपरत्वा
भावात्स्वकर्मत्ववत्तपरस्याप्यभेदाभ्युपगमात्तावकर्मत्वप्रसंगादित्यर्थः। ननु यथा जलधिः स्वभा
वल्लैतैरपिवी। व्यादिनिर्तुव्यतेतथातप्यतापकाभ्यामात्मा तत्राहजलवेदेति। अथैस्यापि
स्वर्गादिस्तापकत्वं भाष्योक्तमुपपादयन् त्यर्थोपीति दुःखेनेति परितापयति। ... पुरुषः
४श दर्शयति स्वविकारास्तुसेद्धतिदर्शनंक्ति प्रधानं तस्य च बुद्धिरूपेण परिणतस्य चिच्छायाप
त्तिःसंयोगः। अविविक्तयोःप्रधानपुंसोर्दृश्यतामविवेकदर्शनं भाष्ये स्यादपीत्यपिताकसाक्षा
त्पुंसो मोहत्वस्य चित्तराहात्मचेति। विवं धर्मो ह्यस्वरूपात्तो चेतनयोः साक्षाद्बुद्धिधर्म च माहात्
यासीति। अविभोगाबुद्धिसत्वस्य पुरुषादविवेकस्तेन बुद्धेर्गोऽडाया अपापन्ते गुणस्वरूप

अस्ति॰ २ व धारणमनुकूलत्वमिति कूलत्वशब्दादिज्ञानस्य विविक्तपुरुषज्ञानस्य च बुद्धिपरिणामत्वाद्बुद्धेरे
व बंधमोक्षावित्यर्थः। मोक्षस्तिरूपाणां यच बंधतिरूपाणमतः वापवृज्यते इत्येवाह। इदानीं
स्वामिनि पुरुषे एव बंधमोक्षोपचारं सदृष्टांतमाह तद्यापीति। अविभागस्यापत्तिः प्राप्तिः तस्ये
त्यर्थः। औपनिषददर्शनासामंजस्येन निबध्नातीति। किं वस्तुतः तपत्तापकविभागस्या
प्रसि॰: नुपपत्तिः रूपते व्यवहारे वा आद्ये इष्टप्रसंगः इत्याह एकत्वादेवेति। उपात्त भाष्यं
व्याख्यातियत इति। द्वितीये तानुपपत्तिः व्यवहार कभेदस्वीकारादित्याह तस्मादिति
परोक्त दोषानुवादस्वभावे भातितत्त्वधरणे मिथ्या संव्यवहारे न इष्टप्रसंगक धा
स थनपरत्वास्फोरयति उत्तमा दिति। यदि मायांतत्वंततप्तितापकभावस्य तर्हि पूर्वदोष इत्या व
शंक्य साम्यप्रतिपादनार्थं तच्च व्यापीति भाष्यं तत्प्याचष्टे सांख्यो हीति बुद्धावेकापीति न
य। सत्वं बुद्धिगतः सत्वगुणः। दर्शितो विषयो यस्य पुंसः सत्तया। तस्य तात्विकत्वं तत राम
स्त्यर्थः। अविभागायत्तिस्तत्त्रिविधो रजनीरवतस्येति तिर्लिनि भितं मतमितिपुंसः सत्तामाध्यादस्त्या

हत्तदपि नागापत्तिश्चेति। अविवेकोद्यविभागइति। नित्यत्वाभ्युपगमा[illegible] अत्तापकस्येति नाष्ण
मुपात्तमति मोहत्रसंगइति तस्यातीतानंतरपदानुषंगेण [illegible] स्यात इत्यपेत इनेन पुरुषत
त्वमित्यदर्शनं तम: तस्यापि सिद्धेत्तु तदुपपादयति नन्तावदित्यादिना। एतमस: सत्त्वस्यानि
त्यत्वयोगात्परस्यापि नित्रमित्तत्तं तेरनाशंक्य:। सिद्धांतेत्वविघायात्व वस्तुतस्तु सिद्धे तो
र्विघया तिरहितिर्मोहोपपत्तिमाह यथेत्यादिना। सांख्यास्यावितित्तुराद्वेत शब्द स
मानार्थः॥ ४०॥ [illegible]॥ यद्य पारस्यस्वपक्षदोषपरिहारस्यस्मृति पादस्य संगतिस्त्व था
प्ययदि प्रधानगुणानन्वयाज्जगन्न तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषगुणानन्वयान्न तदु
पादानकमित्यवांतरसंगति त्वो भावइति निष्कृत:। तत्र ब्रह्मानम्यत्वान सांख्यशास्त्रस्य पर
मतानिरासपरत्वाभांतिराकृतेति निराकर्त्तव्य इति च भाष्यति इदृशायोगमाशंक्याह यथैवेति। अ
वा तत्रास्त्यर्थासिद्धेत तन्निरासकृत्यर्थ: इति तेसत्र कारणे कार्यं तत्स्वरूपरिमाणमिति नियमो भ
ज्यत इहकारणविशेषगुणस्य कार्येगुणारंभ नियमो भज्यत इति सत्यपि भेदे शेति साम्यत्वोत

तर्के चैतन्नजन्ते चैतन्नजन्तत्वस्यात्तद्विपर्ययमचैतन्नजन्तत्वेऽनन्यसीयत्वेऽनैनेतिः २ कारणगुणा

कल्पनार्थ

जातित्वपरिहाराय योगं कं सपं आरम्भत्तमति। कारणगुणप्रक्रमजन्य रूपप्रक्रमो नियतपूर्ववृत्तित्वे तेन तत्र
समवायिकारणत्वं चेत्यर्थः। तर्केस्त्वविपर्ययमनुमानमाहतस्मादेति। विमतमचे तत्तोणदाव
कमेव कार्यं द्रव्यत्वात्समतवदित्यर्थः। ज्ञानादेरव्यभिचारवारणाय द्रव्यपदं। मायारावलम्बस्तो
पादानत्वेन सिद्धसाधनत्वं व्यावर्त्तयितुमेवकारः। पक्षानसिद्धिं परिहर्त्तरवमाशंक्याहतत्त्वे
ति। स्वत्वमितिरेतेन शिष्टाणषियत्तादुत्तत्रपूर्वपक्षद्वत्यर्थः। महाप्रलये प्रयत्नाभिघा
भावात्कथमणुक्रम इत्याहा दृष्टवदिति। ननु किं घाणुकारं भस्मवधिनात्त आहवहवस्ति
ति असंयुक्तानामारंभानरुपगमात् लिङ्गसाधनमाशंक्याह संयुक्तादिति। सहसेतिद्व्यणुक
मनारंभेत्यर्थः। अनेनवा घोऽपोदितः। नंद्यादि घुष्यभिचारवारणाय यमणुत्वादिति। घण
के चैनेकांतिकत्ववारणार्थ पर मेति। परमाणवः स्वापेक्षयास्थूलद्व्यणुकारंभकयोरव्यभि
चाराय बहुत्वादिति। साध्यवैकल्यमाशंक्याहमाशंक्याहयदिहोतिपरमाणवः किमे
नारंभघाणुकादीनि कुंभमारभेत उत्तारभ्यतोघइत्याहतघटइति। सत्येवघटेवृद्ध्यावि

हेतुनिषेधप्रत्लात्तंच स्यात्तलं यैं

कारं सकार्यवत्
स्वं वृत्तित्ति ॥४

राम

घणुकं घटादि

विनश्यमानेकपालादिखंडावयविनोतोपलंभेरंस्तथाचत्रसरेणुवदनुपलब्धेरेवापरेखंवि घ
टेसंख्यानविशेषातिशयेतैर्मआकाभावाघटत्वानुपलब्धिप्रसंग इत्यर्थः।नद्वितीयइत्याह।घट
ति स्यैवल्लिंयदिहिपरमाणवः खंडावयविनश्चारभ्यमहावयविनमारभेरंस्तथासतिसर्वस्त्वतो
परमाणुसमवेपृक्तत्वेनमूर्त्तानामवयवावयविभागवविरहःएणमेकदेशवाभावतियमार घटपटयोरिव
ण्वयवावयविनोहितंतुपटावेकचसंयोगिनभागोभवतो।ननुपरमाणुसमवयतामव
वावय यविनामस्तिपरस्परमवयविभावइतितसमानदेशता।तस्माद्यदिपरमाणुभिःस्थूलमार
भ्येत।घटस्यवारंभःस्यान्नकपालादीनीत्यर्थः।यदिचघटस्यपरमाणुभिरारब्धस्तदातु
केवलेविद्यमानेघटेसंस्थानुपलंभप्रसंगः किंतुनाशादूर्द्धमपिकपालाद्यनुपलंभप्रसं
गइत्याहतथासतीति।नचवाच्यंकुंभभंगसमनंतरमवस्थितसंयोगसचिवापरमाणवःक
पालवस्त्राणादीनारभंते।सतितुकुंभेतेनतिवंधात्संयोगानारंभतइति।यतःकपालादीनामेवसहे संयोगोऽस्तिपेक्षां परमाणूनां २
सारंभेसंस्थानानुपलंभःस्याद्ध्यणुकादीनारभंतदारंभेमूर्त्तानांसमानदेशत्वायोगोद्व्यणुकादि

तोविसं २

घणुकत्र्यणुकादिनां परमाणुभिदेवरूतत्वात् ६

कस्य०द्वि० प्रक्रमेण तदारंभकेतु भारंभोपि तत्र यानवस्थितिः स्यात् सूक्ष्मचर्वणमि। तन्नु त्र्यणुकैरपि यद्विबहुभिः का
र्यमारभ्यते तर्हि घटादयोप्यारभ्येरन् तथा चानेरालिककार्यानुपलंभप्रसंगः। अथ त्रिभिस्त्रसरेणु
रेवारभ्यते तर्हि परमाणुभिरपि त्रिसंख्यैवारभ्यतां द्व्यणुकं विशेषो वाच्यः। उच्यते विं सर्वत्र परमाणु
नामारंभकत्वं। तत्र द्व्यणुकादिप्रक्रमोपि नाप्रामाणिकः। यतो स्तितावद्देशेष्टमूलावयवपरमाणुसं
ख्यापेक्षया लोष्टावयवमूलपरमाणुतां संख्याय कर्षेत्तथा लोष्टतदवयवयोर्गुरुत्वादिसा
मव मप्रसंगादेवं तदपेक्षयात् द्वे तदवयवानां संख्यापकर्षो द्रष्टव्यो न चायं निरवधिरेकत्वात्पर
स्तूकसंख्या संभवात्तच्चविश्रान्तारंभकसंख्यैवावधिस्ततः परमणुकद्विचभावात्चैकमेक
वि स्य संयोगानुपपत्तावसमवायिकारणं चरस्यानारंभकत्वात् तस्मात्सजातीयसंयुक्तपरमाणु
गतद्वित्वमारंभकसंख्यायावधिरिति सिद्धं द्व्यणुकं तथा च न सर्वत्र परमाणुभिस्त्र्यणु
कारंभः। तत्रापि द्वितीयः॥ सिद्धे हि परमाणौ स्वाणुककारणाद्व्यणुकं प्रतिकारणं चात तथा च तत्तस्य राम
कापि अणुककारणं च संभवः। कारणकारणजातीयस्य कार्यकार्यजातीयं प्रत्यनारंभकत्वा

त्वं। नह्येकजातीयस्तंतुः कार्यपटजातीयमारभत इति। बहुत्वं च त्रित्वादि बहूनां परमाणूनां समवा
यिकारणत्वाद्द्व्यणुकं च त्र्यणुकं। प्रलये समदादीनामपेक्षाबुद्ध्यभावमाशंक्येश्वरबुद्धिमित्युक्तं,
तस्यापि तन्निहेतुत्वात्। परिमाणस्य समजातीयपरिमाणारंभकत्वनियमादित्यर्थः। कारणबहुत्वेति। स
मपरिमाणद्व्यणुकसंयोगवत्त्वात्तुल्ययोर्द्वयोर्मध्ये एकस्मिन्महत्त्वमुद्दिष्टं तस्य कारणबहुत्वं
त्पत्तिः समसंख्याकद्व्यणुकसंयोगवत्तंत्वारब्धयोस्तु कारणमहत्त्वात्। समपरिमाणसमसंख्यतंत्वा — महत्त्वोत्पत्तिः
रब्धयोः पुनः कारणप्रचयादित्यर्थः। यथा तूलपिंडासंप्रचयस्तथा द्व्यणुकयोर्नास्तीत्यत्र हेतु
माह तदवयवानामिति। प्रचयो द्व्यारंभकावयवगतः शिथिलसंयोगः स महत्त्वतिततूलपि
उद्वयोरारब्धयोर्महत्तूलपिंडयोरन्यतरमहत्त्वातिशयकारणं। न च द्व्यणुकयोरवयवा
वयवानां परमाणूनां भागेनान्यभागेनालग्नत्वमित्येवंरूपः शिथिलसंयोगो निरवय
ववादित्यर्थः। यदि द्व्यणुकगतासंख्यैव त्र्यणुकगतमहत्त्वकारणं तर्हि द्व्यणुकादिगतासंख्यै
वतत्कार्यमहत्त्वे हेतुरस्तीत्याशंक्य तत्र महत्त्वादिसंभवादिति यत्नरुत्साह द्व्यणुकादिभिरिति॥

कल्प... समानजातीयगुणांतरमारभंत इति ह्रस्वत्वं व्यभिचारादितोरह्रस्वत्वं त्रियते सूत्रकारेणोक्तात्
भाष्यकारद्रुमममुपगमंतदीयमेवप्रक्रियमेतादिनाप्रेक्षेति शेषः। सूत्रमुदाहृत्य व्याच
ष्टे यथेत्यादिना। यथाणुत्रिसरेणुपरिमंडलादपि महदारंभो भाति। सचायुक्त इति भिन्नत्वाव
गमनुकेति। अनुक्तमेव दर्शयति यथाद्व्यणुकमिति। सूत्रे च इतिरश्चकारोऽपि एवंत्वद्व्याह
र्त्वं तथा च यथा अणुह्रस्वपरिमंडलाभ्यां महद्दीर्घाणुवदिति सूत्रे चतायवाशद इत्यर्थः
परिमाणविशेषवत्त्वपारीमांडल्येन द्व्यणुके पारिमांडल्यमपरमाणुमत इति भाष्ये परमा
णुपारिमांडल्यात् द्व्यणुके पारीमांडल्यारंभनिषेधात् द्व्यणुकगताणुत्वस्य पारिमा
ण्डल्यादारंभ इति भ्रमः स्यात्तं निरस्यति पारिमांडल्यं यद्गुणमिति। ननु सूत्रे ह्रस्वपरिमा
णस्य महद्दीर्घारंभकत्वं। परिमंडलपरिमाणस्य ह्रस्वपरिमाणारंभकत्वं च भाति। इत उ
क्तमनंतरनिषेधादत आह अणुत्वपरिमिति। परिमाणं वद्द्व्याभ्यां द्व्यारंभ इत्यते तनु त्रि राम
णारंभ इत्यर्थः। द्व्यणुक इति सप्तम्येकवचनं त्वाक्यार्थमाह। द्व्यणुकाधिकरणे इति।
वा

नन्वणुकगतिद्वित्वयोः कथं चतुरणुकारंभकत्वं संख्यायाद्व्यारंभकत्वायोगादत आह सं
ख्यायानामिति। जायतेपदानुषंगमाहइति [redacted] योज्यतेति। [redacted] परिमाडल्याद्यारंभ
पादितेविरोधे परिमाणांतराश्रोतिरसिद्धेत्याशंक्याह स्वकारणेति। स्वकारणसंख्या
द्यातेर्व्यभिचारउक्तेयत्रव्यभिचारस्तत्रास्मातारंभेकारणमितिनावदुष्यतेउत त्का
रणराहित्येनव्याप्तिर्विशिष्यतेनाद्यइत्याह कारणगतेति। द्वितीयेकिमणुमहत्परिमा
णाभावेअणुकत्र्यणुकयोः स्वरूपेणव्याप्तिः परिमाडल्याणुत्वयोरनारंभेहेतुरुत्तंकारणेति। २
नाद्यइत्याहत्रपिचेति। बदरमइत्याहतनचेति। परमाणुवाद्योपरिमाडल्यादिगुणवतिसति
सदारब्धेअणुकादावणुमहत्वाद्यनुपपत्तिरुक्तासंभवति परिमाडल्यादेरेवचरावविशेषा
दणुद्याद्यारंभकंचपरमाणुद्व्यणुकगतिद्वित्वबहुत्वयोर्वासंनिधानविशेषादणुमह
द्याद्यारंभकत्वमित्याशंकानिरासार्थमाद्यं व्याचष्टेनचपरिमाणांतरारंभइति। नचपरिमा
माणांतरेष्वारंभतापारिमांडल्यादीनां परिमाडल्याद्यारंभेपिव्याप्ततातयासत्तुल्यवादि

कल्प०दि० त्यर्थः॥ कारणत्वं रूपादिनां संनिधानं परीमाणस्यादौ समसंनिधानमित्येतच्चतास्तिकारणेका
र्यसमवायस्यतुल्यत्वादित्यर्थः। कारणाबहुत्वाद्द्रव्यमितिघटद्रव्येवेवद्व्यमारम्भमभिप्रेत्यमध्य
द्व्यस्यसंयोगकदाहतस्य यं मूलपाठः। कारणाबहुत्वाद्द्व्यमित्यादितावद्वमारम्भहत
स्याद्व्यावस्थामभिप्रेत्य माध्यसंयोगात्वेत्युक्तं। ननु आरम्भेन गुणे कार्यसजातिसमवायि
ग॥ विशेषगुणत्वस्यांयात्मेकानुपत्तिक्रियात् उक्तं। न तावदस्तिविशेषगुण इतिवाच्यं
स्येतेन लक्षणमनाशाः। स्वाश्रयस्यवच्छेदोचितावांतरसामान्यविशेषवत्तो विशेषगु
णइतितवस्तु मध्येयस्मिंद्रव्येवर्ततेतस्येतराष्टद्रव्येभ्योव्यावर्तकाइत्युक्तं भवति। एवं चतनवा
न्यतममात्रवृत्तिगुणत्वं लक्षणं। तत्र किंतवान्यतममात्रवृत्तित्वं। नवसुमध्येएकैकमात्रवृत्ति क
ति त्वं वा नव व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तमात्रवृत्तित्वं वा। पृथिव्यादिनवलक्षणव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तानेक राम
समानाधिकरणत्वानापादकसामान्यवत्त्वं वा। नाद्यः। अव्याप्तेः। न द्वितीयो तिव्याप्तेः। न तृती
यः। सख्येवं। पृथिव्यादीनां यानि नवलक्षणानि तेभ्यो यानि व्यतिरिक्तानि तेभ्योपि व्यतिरि

त्व यानि

कातिताम्येवलक्षणहृष्टणेति तैरनेकैः समानाधिकरणत्वानापादकानि सामान्यानि गंध
त्वादीनीति तच्चविशेषगुणत्वं तथाच विशेषगुणसैकैकवृत्तिरूपादिनिष्ठत्वसिद्धिरिति तन्न
किमिदं तत्वलक्षणव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं नवेविशिष्टव्यक्तिकव्यतिरिक्तत्वं वा तत्रोपलक्षि
तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं वा नाद्यः। नवत्वविशिष्टसमुदितारितिरक्तैकैकवृत्तिरूपादिलक्ष
ण[illegible]भ्योव्यतिरिक्तानि यानि गुणादिलक्षणानि तैरनेकैः समानाधिकरणत्वानापाद
कपरिमाणत्वसामान्यवतः परिमाणस्यापि विशेषगुणत्वापत्तेरिति व्याप्तेः। न द्वितीयः तदुपलक्षि
त्ववि तैकैकातिरिक्ते नवशिष्टरूपादिलक्षणव्यतिरिक्तानेकगुणादिलक्षणसमानाधि
करणत्वानापादकपरिमाणत्वसामान्यवति परिमाणेपि गतत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् तदु
वं णत्वांतरजातिद्वारकेंद्रियग्राह्यसजातीयाद्येरूपादेर्यानि वधर्माधर्मभावनासांसिद्धिक
द्रवत्वानि तेभ्योपि व्यतिरिक्तत्वे विशेषगुणत्वमितिचेन्न। मिलितव्यतिरिक्तैकैकव्यतिरिक्ते
रुकैकव्यतिरिक्तमिलितव्यतिरिक्ते च संख्यादावतिव्याप्तेः। स्वसमवेतविषयत्वविशिष्ट

२ व्यतिरिक्त

त्वे सति स्वाश्रयैकसजातीयव्यवच्छेदकत्वं विशेषगुणत्वं योग्यत्वमस्ति वां स्वगतसंख्या
कल्प०भि२ त्वादिविशेषितैर्द्रव्यजातीयपृथिव्यादिव्यवच्छेदकैः संख्यादिभिरतिव्याप्ते। गगनच्च विरहेणै
कजातीयकस्याश्रयाव्यवच्छेदकशब्दाद्यातेश्च स्वाश्रयैकजातीयपदेन वा सततमविवक्षाया
मुक्तदोषादिति। एवमप्यपि ~~कारणगतं~~ कार्ये समवेतत्वलक्षणेऽखण्डनीयमिति। किंच कार
णैकार्थसमवायाविशेषात्महत्त्वमिव महत्त्वांतरमणुत्वमपि कारणगतं कार्ये स्यात्वं वि
भितितानारंभति। कार्यस्याणुत्वे च भोगायतनत्वाप्रसिद्धेश्चेतनानारम्भत इति चेन्न। तर्हि हापि स
२०७ र्वत्र जगति चेतनानारंभे शेषितभावाभावाद्भोगो तस्माद्दतो मैयाश्वलबस्त्राणुपादानत्वा
न्नायागतेजाड्ये जगतिजाड्यमारभति। न च ब्रह्मणश्चेतनत्वाचेतनेर्जीवेषु उक्तत्वं अवच्छेदे
षु चेतनत्वेन तस्यैवेति तुल्यं। तदुक्तमाचार्यवार्त्तिककृता। तमः प्रधानक्षेत्राणां चित्प्र
धानश्चिदात्मानां परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिरिति॥ ॥ उभयथाभावः॥ अ रम
स्यप्राप्नुं जिह्वेनानंतराधिकरणेन नसंगतिरिति। प्रधानं हि तो अतेः प्रधानं चेतनानधिष्ठि

तत्रान्त्यकारणं चेत्तर्ह्येव स्वतदधिष्ठितामयं तु कारणमिति। सुखबोधाय स्वरूपमादौ तेत्रे बा
योजयति परमाणूनामित्यादिना अबोधरूपत्वात्मा ईश्वरस्याश्रयइति वदतामेव। किंतस्य
रि यणुसमवायीत्युक्तं। ननु कर्मणामचेतनानामधिष्ठितत्वमसिद्धमीश्वराधिष्ठितत्वादत आह
निमित्तेति। उपरिष्टादितिपत्तुरित्यत्रेत्यर्थः। नाश्रयस्वानुगतैरिति जातिरिव व्यक्तीनामनुग
तत्वमुच्यत इत्याह स्वसंबद्धैरिति। संबंधोपि तत्संयोग इत्याह संबंधश्चेति। आधारेति इत्थं
त्वयोनित्ययोग अयुतत्वायुतसिद्ध सिद्धेतन्कुउवदरसंयोगे आपि। समवायप्रमाणमाह इहे ति
ति। इह प्रत्ययकार्यगम्य इत्यर्थः। संस्कारो वेगादिः। अभिघातः क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यांतरेण
संयोगविशेषः यथोद्यमित्तनिपातितमुसलस्योलूखलेनानोदनं तु संयुक्तस्यासस्वसंबो
गः प्रयत्नविशेषापेक्षः। यथासनद्धकरशोस्संयोगः द्वेपानुकूलप्रयत्नापेक्षः। निमित्तापेक्षो वे
न समानयागहेतोनोदनसंस्कारावित्यर्थः। तदपीश्वरस्य चैतन्यमस्तीत्याशंक्याह देश
ज्ञस्येति। ननु कृतइति परमाणूनां कल्पितादिति वक्ष्यमाणप्रतीकमहरेतेनास्यानुषंगः। न

पप

कल्पनेः नुपरैः प्रदेशा नेष्यंते किंतु परमाणोः संयोगस्य स्वरूपवृत्तित्वादित्याशयः इति पदं व्याख्याता तान्निरस्ते
गत्यंतराभावादित्येति कायद्विपरमाणोः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽकल्पिते प्रदेशं मन्येत तत्स भाष्य
कारोक्तनिरस्यत इति वक्तुं वृत्तवृत्तिपदेनाववदाह यद्यपीति व्याख्यातमाह सिद्धांती किंचेति
परिहरति विशेषिकः स्येवेति । घटादिषु हि संयोगः स्य वस्य वृत्ती दृश्येते यदि तत्राप्यवया
भागे तत्तर्हि यावत्परमाणुस्तत्र यावत्परमाणौ वृत्तिरंशश्चैव ~~स्या सोम विरंत्वे~~ संयोगस्य वन
स्यादिति वक्तव्यं शीरयत्न तस्याव्याप्यवृत्तितेत्यर्थः ॥ स्यद्वारोस्तु परिहारमापाद्येत्यर्थः । यं का
या स्यद्वारस्वसिद्धार्थं वस्तपरत्वेपदं स्यव्ययति नयस्तीति । यदि तावावयोरेकत्राविरोधस्त
र्हि न कचिदपि भेदो वकाशमासादयेत्स हि विरुद्धधर्माध्यासरूपः । विरोधाय चाव यंत्रसौ
जन्मे इत्यर्थः । प्रदेशौ कल्प्यत इति परेणाप्यंगीकार्यमित्यर्थः । नत्व भिघाता दय इति प्र
२ त्वे कृपत्नयारभिघाता दानां हेतुसंभवादित्यर्थः । सर्वस्मिन्न परमावपर्याण्यभिघाता दयो न सं राम
भवंतीत्यत्र हेतुमाह नियमेति । सत्यपि यथिमादो शरीरादित्यादेव दुःखोच्छेदसिद्धेर

कल्पनयापि ५ २ पे

प्रयोजकस्तस्मिन्नयपरिष्यादिलयइत्याह।तथापीति।नवस्तुतस्तावत्समवायःसंबंधिभ्यां
६ कल्पितादात्म्यवान्यथे[illegible]तथाचस्वतंत्रोसंबंधःसन्नसंबंधिनौनघट
यितुमर्हतीत्यर्थः।समवायस्तंतुपटाभ्यांसंबद्धस्तेतियामकत्वात्तत्कारणवदित्यत्रासंबंधत्व
मुपाधिमाशंकते।अयमास्याविति।अत्रवस्तुव्यापकत्वेसाध्याभावतिर्यद्यात्पदेतत्तरस्याप्युपाधि
ता।संबंधिनोःपरस्परंस्वरूपत्वाभ्यांसंबंधत्वमविशिष्टमापादनेपरमार्थःस्वभावोयस्यति
त्वादित्यर्थः।स्वस्यसंबंधिभ्यांसंबंधनात्मत्वनियमपरत्वंत्वादित्याहनासाविति।संबंधि
नोःसंबंधतात्मत्वेहेतुमाहनचास्मिन्निति।स्वसत्तायांसंबंधिनोरसंबंधाभावान्तसमवा
यस्यतत्संबंधेनस्वातिरिक्तसंबंधापेक्षेत्यर्थः।समवायःसमवायिनोरितिपदस्यस्वभावादि
तियोजना।किमसंबंधत्वमुपाधिरसमवायत्वेवानाद्यःसंयोगेसाध्याव्याप्तेरितिद्वितीयःतत्संयो
गोपीति।समवायेनतुल्यत्वापत्त्यासंयोगोप्यसंबंधःत्वसंबंधेतत्तनचेदंद्वयेप्यतेनःसाध्याभा
त्तिरित्यर्थः।पदद्वयेपिपक्षेत्तरत्वेचायःसंबंधःसमवायोवासस्वंबंधानपेक्षइत्युपाधि

संबं २ ध्या स्या ५

कल्प० टि० व्यतिरेके दृष्टांताभावात् । न चानवस्थयापत्ते सा भावनि स्वयावृत्तो यः । तस्या समवायस्येव लोपा
चैवं समवायस्य संबंधापेक्षा तु मानमाश्रयासिद्धं । परसिद्ध मात्रितस्य परेषामति छापादनाद्
ति । अत्र गुणत्वे सत्त्वसंबंधत्वं बाधापेक्षायामुपाधिस्तथा च न साध्याव्याप्तिरिति शंकते यद्युच्यतेति ति
संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति साध्याव्याप्तिस्तत्र वस्के त्याह यद्य समवाय इति संबंधांतरसापे
क्षेपि संयोगे नास्ति गुणत्वे सत्त्वसंबंधत्वमसमन्वते गुण वा संबंध वा व्यातः साध्याव्याप्ति
रित्यर्थः । न च मयसिद्धस्थले साध्याव्याप्तिर्न्यायमते च संयोगस्या गुणत्वमसिद्धमित्याशंक्या
ह परमार्थतस्त्विति । अयं परिहार इति शेषः । आश्रयी स्वत्वमिति न च द्रव्यासमवेतो गुण
भवतीति ग्रंथे इत्यर्थः । अयं भावः । अगुणत्वे सत्त्वसंबंधत्वमित्युपाधेर्व्यतिरेक स्पष्टं वाच्यः समवा
य संबंधानपेक्षः । अगुणत्वे सति संबंधत्वादिति । अयमत्र वदृष्टांताभावात् न व्यवसितत्वे न तय
तिरेकित्वं । अन्नावि साध्यव्यत्यपि हेतोरस्त्वेतः । विशेषणे वैयर्थ्यं च । संयोगस्य गुणत्वेवीत्यास्वा
भावात् इष्टाश्रितत्वं उत्पा गुणे वोपपत्ताव समवेत संबंधत्वादिति समवायः । अ समवेत संबंध राम

१

त्वात्संयोगवदित्याप्यनुमाने द्रव्यं संयोगे संबंधापेक्षत्वेकार्थत्वमुपाधिः॥ जात्यादौ साध्या
व्याप्तिवारणाय संबंधत्वे सतीति साध्यविशेषणं। तया च कार्यत्वं समवायाद्यावर्तमानं स्व
भावात्संबंधत्वे सतीति संबंधापेक्षत्वं वारयेत्। संबंधत्वं च समवाये उभयवादिसिद्धमतो यात्संबं
धापेक्षत्वाभाववत्त्वसिद्धिरित्याशंकाह न चेत्कार्यत्वादिति। आत्माकाशसंयोगे साध्याव्याप्ति
माह न च सत्संयोगस्येति। अजसंयोगस्य साधयिष्यते। संबंधत्वेन हेतुना संयोगवत्समवा
यस्यापि कार्यत्वसाधने यत्साधनव्याप्तिमाह अपि चेति। यत्तु समवायस्य कार्यत्वं स्वीकृ
त्यैव समवायिकारणं नैपेक्ष्यत्वेन समवायांतरापेक्षा न नमन्यंते प्राभाकरास्तान्प्रति प्रति
बंद्या समवायांतरापेक्षामुपपादयति तथा चेति संयोगप्रतिबंदीमुपसंहरति तस्मादिति त
तु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसंबंधस्य भवतु तथा च कुतः प्रतिबंदीति किंचिच्छेदकं तेऽयमुक्ते
नेति। ननु शंकयति तत्किमिति। संयोगि तोरिति सन्नमा। यदि परमाणुसंयोगस्य पारि
मत्वेन सावयवत्वमनित्यत्वं च साधनेन तत्र्याश्रयासिद्धिरित्याशंक्याह यत्किंचेति मूलकार

१५

२

कल्प० णुमयसंमतपक्षः। तद्यदि तूणादिमन्नहि सावयवद्रव्या[illegible]पाद्यमिति तान्नयो
सिद्धिरित्यर्थः। नन्वेवमपि पक्षधर्मताया सिद्धिः स्यात्सिद्धेति फलकारणस्य रूपादिमत्त्वानभ्युपग
मादत आह रूपेति। यदि पर्वते तन्निमत्वमभ्युपगम्यते तर्हि धर्मवत्त्वस्याद्भ्यारावश्यमित्तस्यैवा
भ्युपगममात्रेणापादकत्वदर्शनादिति भावः। प्रसंगेप्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिः प्रमितावश्यमायद
तन्निमत्तरधर्मवदित्याशंक्य प्रमितत्वात्तदिदमुक्तं नियतेति। ननु व्याप्यारोपाद्व्यापकारोपः
ने प्रसंगः कथमनेन वस्तुसिद्धिरत आह। तदेवेति। तदिति तन्त्रेत्यर्थः। निवृत्तेरोपादानाद्भावकी
र्येनास्यमतत्वदिति सामान्यतः प्रवृत्तानुमानमेतत्तर्को परहितं तिल्यापकद्र स्वविषयं विपर्यय
तद्रूपस्यार्थः। जगदुपादानमस्पर्शवन्नवाणुनित्यद्रव्यारंभतनाभावपदिस्यनुमानपर्यवसानात्। स
त्र्यपिस्पर्शादिमत्त्वे फलकारणस्यानित्यत्वमनुमानात्सिद्धमतीत्यर्थः। स्वसत्प्रतिपक्षतामासंकय
द्यतिमाह परमाणुनित्यत्वेति। कारणाभावादेव नित्यत्वसिद्धेः कारणग्रहणे हि द्व्यार्थत्वा राम०
हापित्वेति परमाणुनित्यः अवयवविनाशावयवविभागरहितत्वात्त्वाद्यवदित्येतत्स्तु स्वादि

मिन्नसमानि वारंड्व्यत्वेस तीतिविशेषण्य इत्याह न च स्पर्शवादिमिरिति। ननु स्थिते घटे
काठिन्यनाशो भाष्यदाहृतत्र ठत ष्ठतस्यापि: ताष्टाइव्यत्वयसौ दाहरणेष्वपेतु अवयव वि
भागद्वंवकत्वात्त आपि ष्टतनाशस्य सा ध्यसमत्वमिति। तत्रस्य ध्यसमत्वमु परिपरिहरिष्यति
काठिन्यनावर्हत्तस्यावस्था। न च दार्ष्टांतिके तत्संगति: पटादेस्तामपितंत्वाद्यवस्थाविशेष
तत्वांतरघ्नानादित्याह द्रव्यस्वरूपपरिज्ञानादिति तिस्त्रघस्मादारम्यभिकरणे। ननु विशेषा
वस्थापि संयोगरूपैवेति नेत्याह तद्वेति। एकं घनुगतद्रव्यं कारणमृत्तसामान्यं तत्तस्य संयोग
स्त्वर्थ: कारणस्य सामानात्मत्वमुपपादयति मृदेति। कारणस्यैव कार्यरूपसंस्थानात्मकत्वमात
नेघेतइति। शाकल्यमित्यारभ्यतु चकावांतरोविकारस्तत्र:। ननु किमनुगतद्रव्यकल्पनयान्या व
ता: कपालशकलादय: [illegible] एव घटस्तु चका दीतरस्मात्तद्वत्ता आह तत्त्वेति। सत्य त
त्पजनकत्वा विशेषेतु मकारहेमकारादयो ननु मृत्तु चकादीनामुपादानत्वं न हि ते ताः सांद
त्मेनोपादाना इष्यंते। मृद्धेन केरूपादानमिति व्यवस्थातादात्म्यकारितासमवायस्य चाद्रि

कल्प० रस्तत्वात्तादात्म्यं चानुवृत्तयोरेव महीहिम्नो घट दुग्धकादि घटनु स्यते । नेत्तरेऽव्यावर्त्ताभिन्न
नुगतद्रव्यमेवोपादानमित्यर्थः । न नु स्वलुपादाने तु इति मारुति चिंतातस्थैवे तत्तिवोढ्ह तमास्
काह । न च विनश्यंतमिति । अतीत्य प्राप्य एवं वयदा ह्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशे
षदवस्थांतरमापद्यमानमारंभकमभ्युपगम्यत इति नाथ्यमुपपादितं इदानीं तत्तदा हृत्वस्य का
ठिन्यविलयनवदित्यादिना अंशुलोपेप्यात माचे हे एवं व्यवस्थितं इति । यत्तु हन्तस्यापिता
शाभ्युपगमेवयवविभागस्य सद्भावासाध्यसमत्वमिति । तत्र वृत्तनाशेनोपेक्ष्यते । काठिन्य
संस्थाननाशस्त । नच तत्र विद्यमानोप्यवयवविभागः प्रयोजकः । परमाण्वगतकाठिन्यनाशे शे
वद्बोदयेच तदभावादित्याह न चात्रेति । यथा कार्यद्रव्यं द्वा परमाणौ द्रव्य कल्पनात्तथा काठिन्य
मपि कल्प्यं तथेन्ने तरदपि । न केवलं परमाणुद्व्यणुकेऽवयवविभागाद्यभावदुपजीव्यः किंतु का
र्यकारणभेदाभावोपीत्याह न च काठिन्यद्रववत्वे इति । परमाणुगुणस्यैव पचयापचयाभ्यामुपचिता राम
पचितावयवप्रसंजनमयुक्तं अन्यत्वाभ्युपगमानां द्रव्यस्य निरवयवत्वाविघाताद् इत्याशंक्य गुण

समुदायत्वं परमाणूनां वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तत्र हि द्विरूपा सामान्यं च स्थौल्यं सौक्ष्म्यं दर्शय
ति। ग्रहणं मुक्त्वा ये ते हालादिता। ये न मिलिता गुणास्तेन कारणेन स्थूला:। संतस्ते विशेषा आ
कारव्यवहारवंतस्ते च सात्विकत्वादिना शांत नादियोगितत्युत्सर्थः। परस्परं गंधादीनाम
नुप्रवेशाद्रूपसंज्ञां लब्धुं रसादयः पृथिवीमूर्त्या गंधं धारयंति रूपादयः आपो मूर्त्या रसं
धारयंति स्पर्शादयस्तेजोमूर्त्या रूपं धारयंति शब्दस्पर्शसमुदायः स्पर्शं धारयंतीत्यर्थः
उपचित गुणानां मूर्त्युपचयादिति भाष्योपादानं उपचयमात्रेण तत्संघातात्मकमूर्तो धिक
ता मतो व्याख्यातः संहननमात्रमिति। संघात इति मूर्तिशब्दव्याख्या। यस्तु भूतइति आगमे नात्र स्पर्शस्थ म
गुणसंघातोपचयापादने दृष्टसंगतामाशंक्याह दृश्यस्वरूपेति। परमाणुषु गुणोपच
यानूरसुपचये साध्ये कार्ये युतउपचयानुपपत्तिउपचयदर्शनं तत्तावदृष्टांतत्वेन साध्यसम
त्वान्नापि हेतुत्वेन अधिकरत्वादिनाशंक्याह नतावदिति। दृष्टांतो विश्वासं दिश्य। तत्र सा
ध्यसमतां परिहरति कार्यं चेति। भावे चोपलब्धेरित्यत्रोक्तरीत्येत्यर्थः सौगतमतिसंघातो नभि

कलं० भात्क: । सिद्धांते तु शब्दाधीन: । उपादानं चरणघादीनामस्त्यावृत्तमिति भेद: ॥ ॥ गुरुत्व
मिति । उत्सृष्टं वा कथमित्यर्थ: । सोऽवश्यं द्रव्यासमानाधारवृत्तियद्वृत्तगुणस्य । भाष्ये द्रव्याधी
नत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं न तु तत्ताघवकेयाचिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावाद्द्रव्या त
धीनत्वमुपपादयति वा हि य येति पूर्वं स्वमते सिद्धांत इत्यस्य गुणसंघातमात्रत्वमुक्तं इदा
नीं वैशेषिकदृष्ट्या द्रव्यं किंचिदभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्य प्रतीत्या गुणे द्रव्यमात्र च
मुच्यत इति न पूर्वापरविरोध: । ननु तादात्म्येन द्रव्याधीननिरूपणत्वं किं तु तदुत्पत्त्यादिसं
कयाह वर्द्धिघधीनेति । ननु तादात्म्येन प्रतीयमानत्वमभेदे हेतुरित्युक्ते कथं भाष्येण घ्नप
योर्व्यभिचारशंका न्यत आह द्रव्यकार्यत्वमात्रमिति । शंकत इति शुक्लः पटः इति घात्स शुक्लरूपे
वद्यर्थ: । अयुतसिद्धत्वसंबंधे इत्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वेन सामानाधिकरण्य प्रतीति हि
रुक्तास्तथाप्यन्यथासिद्धिं शंकत इत्यर्थ: । अयुतसिद्धसंबंधेऽपि भेदे समानसामानाधिकर राम
ण्यमुपपद्यत इत्याशंकायुतसिद्धत्वं निर्वक्ति यत्र हीति । आकाशेरोऽस्वातंत्रो । स्वातंत्र्यवस्तु

[illegible]

ोरसामानाधिकरण्यं। नस्वत्वपरत्वयोः। इयत्तत्वाश्रयगुणादयइति भेदेऽपि सामानाधिकरण्य
मित्यर्थः। इत्याकारत्वयोर्द्वयधर्मतया। आकारांतरयोगेन स्वात्मनेत्यनयोजकधर्मायोगेन
धिकरण्यमित्यर्थः। नवेदियमयुतसिद्धिः सामानाधिकरण्यप्रयोजिका। एवं वस्तुन भेदे घट
तो। नहि भिन्नतानावच्छिन्नमवदातानां धर्मधर्मिभावउपलभ्यते। अयमिन्द्रानामथघटप्रयोग
स्वावादिभिः प्रकारैर्धर्मधर्मिभावउच्यते। नहि तान्विकल्पाद्वयती त्याह तानिमामिति। त
र्थविकल्पापिताद्विकल्पइति तामित्यत्र एकदेशावमस्यपक्षदेशाद्भावोत्पत्ति। स्वयंतु प्रकारांतरे
ण एषगृहेशावमाशंक्य। तन्नेत्याव्याप्तियोगिन्ननत्वप्रयक्षदेशावमाह यदि तु संयोगोनोरिति(के)
ऽवदेन हि संयोगिनीताभ्यामन्यः स्वस्वावयवएवतयोर्देशाइति। ननुपरमाणोराकाशपरमाणवोश्च एको
संयोगेकथं संबंधिभ्यामन्यदेशत्वंयुतसिद्धत्वमनयोः। इत्यत आह तत्राप्ययोरेकस्य स्वावयवत्वे वि(भु)
नोर्द्वयोः विभ्वो [redacted] विभुनोस्तव न
तरस्या विभुत्वदित्यर्थः। तथाचाकाशेऽत्यतनयथा सत्वं तस्त्यपीति। एकतारस्वसंबंधिदेशा च

द्वि

द्वि२

क॰ला॰

संयोगेन

देवनद्भयोः संबंधाभ्यामन्यदेशत्वमित्यर्थः। आत्मसंयोगीति आत्माश्रितसंयोगीत्यर्थः। तथा च त
मूर्तत्वमुपाधिः स्यादात्मन्येव साध्याभावादिति तस्यात्माश्रितसंयोगे संयोगिवादमूर्तत्वाभावाय या
तेन भवत्येवोपाधिः। एवमात्म संयोगित्वं तत्र मूर्तत्वमिति भावः। इति संयोगिन्वाः। संयोगित्वादि
त्यर्थः। संबंधित्वमात्रस्य गुणत्वे हेतुत्वमित्याह। एतावतेव हेतुः सुखवोधार्थं तु मूर्तेत्यग्रहणं ६
यद्यप्याकाशेऽप्यात्मसंयोगेऽस्ति विप्रतिपत्तिः तथापि तत्र तस्य मूर्तत्वसंयोगेऽस्तीति। अनुपपन्नापि व
र्णितामयुतसिद्धिं दोषान्तरमाह एवं गगनस्याश्रितत्वमित्यादिना। स्यादेतत् तदात्मप्रत्ययोप
पादकः समवायः किंतु सामानाधिकरण्यप्रत्ययविषय एवेति मैत्याह तत्प्रत्ययदाढ्र्यमिति। ननु गु
णत्वमित्यादिवत्तलादिनिर्दिष्टे [illegible] गुणेऽभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्यमितीव गुणवाचीत्वेदा
यति इत्यमतो लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यं ततः कथं द्रव्यगुणयोरभेदप्रतिभातमत आह
चेति। सा हि व्यावहारोत्लाक्षणिकः स्यात् न प्रत्यक्षप्रत्ययदुत्यर्थः। अभेदस्य तत्प्रत्ययस्य वाप्रमेवे
भेदस्याहि प्रमाणाद्भवति। तथात्व हाणात्रूपमनुमानं। इवं गुणादिभ्यो भिन्नोऽपि समवायिकारणे राम

ऋदित्यादि। तत्र धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादाभासत्वमाह नचायमिति। तस्य ध्वंसानंतित्वेसर्वाभावप्रसंगा
दाश्रयासिद्धिः। प्रमाणेनैव चाभेद विषयत्वेन विरोधादनुमानस्यासंभवइत्यर्थः। ननु संबंधित्वसंगति
समवायोनसंभवतीति कथं उत्पत्तिर्हि समवायउत्पत्तिः। तत्र च तत्कारणसमवायादस्योत्पत्तिः किंतूत्पत्ति
रेवसमवायइति पूर्वपक्षिणाशयः। एवंहि सतीत्यारभ्य सिद्धांतः। निसमवायस्योत्पत्तिश्चेत् कार्योत्पत्त्य
र्थं कारणवैयर्थ्यं चेत्तदेवमित्यतोस्त्वत आह उत्पत्तौवेति। अथ समवायादस्या कार्यस्योत्पत्तिरुत्पन्नस्य च
समवायस्तत्राह सिद्धयोस्त्विति। ननु सिद्धयोरपि संबंधिनोः समवायदेशाभावादिनिरयुतसिद्धिःस्या
दिति तेत्याह न चासेति। एतेन तन्तु युतसिद्धत्वाभावात्तत्संयोगाभावस्तदयोगेनेत्यर्थः। एवंसमवायाप्तिरस्तत
संयोगइत्याप्राप्तिसंयोगौ। एतेन नैसेतद्व्रूतसमाप्ताकादिति। एवंसमवायुतसिद्धिव्यवस्थापनाहि। कार्य
कारणयोः संबंधस्यसंयोगत्वप्राप्तरित्यर्थः। तत्रच कार्यस्यनित्यपारतंत्र्येणाप्राप्त्यभावेपि तत्प्राप्तेः
संयोगत्वाभावे सिद्धस्तत्स्वयुतसिद्धिलक्षणे संयोगपदं कार्यकारणसंबंधव्यवच्छेदकत्वाद्व्यर्थमित्यर्थ
स्यकार्यकारणसंबंधाधारत्वेनोभयवादिसंमतधर्मीणां वाचकेन पदद्वयेन युतत्वलक्षणान्तरं दर्शयन्

✓ साक्षात्तेवकार्यं भवति रतरस्यास्तंहैपर्यपादत आह नचकारणसमवायादनानेति ऋत्वेति वाचा:॥

ला   हि म

रन्यतरस्यवाप्यन्यगा।तिमत्वमिति घीभिधीयेतत्तत्राह तत्रैवेति। अत्रास्याः प्राप्तेः कार्यकारणसंबंधस्यासंयो
गत्वसिद्धेरित्यावरतिसमर्थसंयोगपदव्युत्पत्तिसिद्धिलक्षणस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ घातलक्षितत्वात्तसिद्धि
राहित्येनकार्यकारणसंबंधस्यासंयोगत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयं तद्यन्नैवास्तु। नेत्याह न चाप्राप्तीति। अ
मासंभवोप्रसिद्धइतिशंकते यदुच्येतेति। अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजा प्राप्तिरुभयकर्मजा ते
प्राप्तिरितित्रीण्यलक्षणानि। एतानि च कार्यकारणसंबंधस्य न भवंतीति नेतराश्रयमित्यर्थः। वैशे रेत
यिकैर्हि तंतुभ्यः पटउत्पन्नेऽनंतरक्षणे एव तंत्वाकाशसंयोगजन्यः पटाकाशसंयोग इष्यते स च न
कर्मजन्यस्तत्रः प्राक्पटस्याभावात्क्षणे पटे कर्माभावादतस्त्रयथो लक्षणं न व्यापकं स्यादित्याह संयोग
जइति। तर्ह्यप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येतावल्लक्षणमस्तु तत्राचनाव्याप्तिः [illegible]। तोपात्तरेतराश्रयत्व
संयोगे परानुपादानादिति तत्राह न चाप्राप्तीति। अप्राप्तिपूर्विकालक्षणस्याह कार्यस्य चेति। असति
प्राप्तेऽनुपपत्तेः कार्यस्योत्तरक्षणे प्राप्तिरिति लक्षणमात्रमप्राप्तिरस्तीत्यर्थः। ननु निरवयवस्याव
यवयोः समवायसंभवात्कथं संस्थैयानुपपत्तिरत आह संयुक्त इति। एकावयवांगीहि सावयवानां। राम

      इतरान्वर्ष्टितां१

मंतुस्तन्तुस्तारवारीतां दरूपद्रव्यं। तन्निष्ठत्रपिंडावयवावेति। यथा संवेष्टितेन पिंडीकृतेषु देशस्था
रणसमवेततदवयवसंयोगा न तत्र संति किं त्ववस्थितसंयोगा तामेव ते यान्ति देशकोश्याव्याप्या पिंडाव
स्थानस्य प्रतीतिस्तथापीष्टस्यापीति॥ ॥ अनिमात्तफलंदातेत्यल्लोऽविर्विस्वलोके। चिरयिगजमुखवल
क्रुंडभेदेन रातागत्यं दलिकुल्यं दृष्टं द्युमेव जोयं रघ्वय तिज नन्तायां बाहिरस्नीजिस्रुतं॥
॥ ॥ समवाये प्राप्ति॥ गुणानां चवके यां चित्तरमाणुपरिमाणादीनां। अमी देहि कार्यकारणयोः
कार्यनाशेपि कारणरूपेण तिष्ठतीति न तिरन्वयनाशः से हेतुनिरन्वयद्वृति। ननु निमित्तमावा
वीविशेषात्संख्यानारं भवान्द्वयोरनुपपत्तविशेषे कथं तत्र संयोगः को न च आह स्थिरेति। स्थिरपक्षेहि
कारणस्य नश्वत्वात्कार्यमजनकत्वं युक्तं ते तत्र चेत्यर्थः। वादिवैचित्र्यात्स्वलु बहुप्रकार इति भाष्यप्र प्रतीत
तीकारस्तु प्रगः बहुप्रकारत्वमेव दर्शयति के चिदिति। अत्र भवतां सौत्रांतिकादीनां। विप्रतिप
त्तिर्हि बुद्धपापरावाद्भवंति यथा स्थाणेखलवशाद्वाचया क्रिया याम त्रतनप्रथमद्रुत्यकं सर्व
ज्ञानामिति। तद्धितीयद्वसमभिहितं तत्त्वरूपेति। वौधीबुद्धस्य चित्तमति मायस्तादिकरणं बौ

कल्प० कृत्तितोऽपि द्विजावरो यथासंभवं लोकायतानां बुद्धानां देशना आगमा आगमापि प्रायवशात् सा
२० रिणः सूत्रान्तापत्तिपत्यर्थः स एक सर्वास्तित्वादिनिरूत्तरो केशोत्र समुदायेषु पुनः पुनर्बहु व्याभिधीयंते। भेदमे
वाह गंभीरेति। आगाधो गंभीरस्तद्विपरीत उत्तानः स्थूलद्रष्टियोग्य स्तद्द्वये एणं चिद्ग्रंथप्रवेश। तस्य यत्त्वद
ण ज्ञानमात्रास्तित्ववाद्या यो शिल्पलक्षण। तस्माति पादितो भिन्ना। पिदेशनाः स्फुल्तै वादयातत्स्वलक्षणत्ता
त्यर्थ वस्तुभिन्नतेत्यर्थः। प्रत्ययवैचित्र्याद द्योतनुमेय इति सौत्रांतिकाः। प्रत्यक्ष इति वैभाषिकाः। अतो मतभेदः स
र्वतेरभिविधयाइ तिशेषः। कायस्थत्वात्काया कारेण संहतत्वादसंहतानामिंद्रियसंबंधित्वादित्यर्थः। अ
हमिति साकार मालयविज्ञानं। मिंद्रियादिजन्यं रूपादि विषयं चज्ञानं मेतत् द्वयं दंडायमानं प्रवाहापन्नं वि
ज्ञानस्कंध इत्यर्थः। वेदनास्कंध इति भाष्योपादानं। प्रियेत्यादित्य व्याख्यानं। सविकल्प प्रत्ययेन विज्ञानस्कं पद्म
धो निर्विकल्प इति भेदः स्कंधयोर्ध्वनितः। वयं तेतं तस्वांतं त्वं ति। अनुयत्त द्वि लिंगमनुमानमाह तस्मादिति
। य कार्यत्वादः स नदनुगुण कारणमेत्वना धीनइत्येको व्याप्तिमुक्ता द्वितीयामाह कार्यास्यादनुगुणं वेति। या राम
कार्योत्पत्तिः सा चेतनाधिष्ठितकारणेभो भवतीति व्याप्तास्य व्यापकचेतनाधिष्ठितत्वविरुद्धानधिष्ठितेभ्यः २०

तिष्ठपते गच्छतीतीतरसहकारिसंनिहितोहेतुःप्रत्ययः॥इदं कार्यप्रत्ययस्य कार
णसमुदायमात्रस्य फलं। नचेतनस्य कस्यचिदित्यर्थः॥ हेतूपनिबंधस्य
संक्षेपार्थकं सूत्रमुदाहरति॥ उत्पादाद्वेति॥ तथागतानां बुद्धानां मते
कर्मणां कापीलं कारणानां चयाधर्मता कार्यकारणभावरूपा एवा
उत्पादाद्वनुत्पादाद्वा स्थिता॥ धर्मेति धर्मः कारणं स्थितयत इति धर्मः
कार्यं यस्मिन्सति यदुत्पद्यते असति च नोत्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं
च॥ नचेतनः कश्चित्कार्यसिद्धये प्रेक्षितव्य इत्यर्थः॥ स्थिता धर्मता
येत तत्त्वपक्षे वस्तत्रवद्धि भवते॥ धर्मस्थितिनेति कार्यतामाह कार्य
स्य हि धर्मस्य कारणं देनातिप्रसंगेन कालविशेषे स्थितिर्भवतीति
स्वाभाविकस्त्वल प्रत्ययः॥ धर्मनियामकतेति कारणतामाह धा

व्या.स्फु.

२९

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

र्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकत्वेत्यर्थः ॥ ननु एवंविधमेवका
र्यकारणत्वं न चेतनादृते संभवति तत्राह प्रतीत्युत्पत्तिकारणे सति त
त्प्रतीत्यप्राप्यस्य मुत्पादो ऽनुलोमतानुसारिता यास्यैव धर्मता ॥
सा चोत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थितता न चेतनः कश्चिदुपलभ्यत
इत्यर्थः ॥ सूत्रे रूपं व्याचष्टे पुनरपरमिति ॥ हेतावेवास्य कार्येणोप
निबंधस्तत्प्रोक्तः ॥ प्र ॥

इदंप्रोधपात्रे

चेतना [redacted]

परासिमतकारणेभ्यो व्यावर्त्तमानोऽधिष्ठितकारणकत्वे सिद्धांतमभिमतो वर्त्तत इति। तेन या कार्योत्पत्तिः
सा चेतनाधिष्ठितकारणेभ्य इति व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। अत्र प्रयोगः विमतं चेतनप्रेर्यम् अचेतनत्वात् तुर
ती ष्टिवत्। विपक्षे नेति। व्यापिवासनाया स्वयानिष्टत्वादित्यर्थः व्यापारवदाश्रयो व्यापार इत्यनेनेदा
श्रितत्वात्ते स्तव्यापारत्वं स्यादिति तत्कारणकइत्यत्रोक्तं एतावता हेतुर्मेपि तु न कारव्यापारः स्यात्तन्नि
रस्तये व्यापारवदाश्रय इति। एवमुक्तेपि यदाश्रितो मृज्जातस्य घटो मृद्व्यापारः स्यात्तन्निरस्तये त
कार्यं प्रतिहेतुरित्यपि द्रष्टव्यं। अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं प्रस्तुते किं जातमत आह तत्र समययोरि
ति। व्यापारव्यापारिणोरेककालत्वं भिन्नकालत्वं वा नाद्यः। कारणत्वस्यानियतप्राक्सत्त्वरूपत्वाभा
द्वितीयः आधाराधेयभावसंबंधस्यान्तरस्थितत्व सत्वप्रयोगादित्यर्थः। अथ पदार्थः पूर्वमुक्ता
स्वजन्यव्यापारसमयेपि तदाश्रयत्वेनानुवर्त्तमानत्वाद्धेतुतयाचैतन्यप्रयोगादि वंशस्य संयोगादेरुक्तं वुद्ध
स्त्वमुदाहरति इदमिति हेतुमन्यत्संपायानामिमिलितानां नानाकारणानां कार्योत्पत्तिर्वं ध्रुवस्था
भिहितः। हेतूत्पत्तिवंधेतूदाहरणमुक्तानेवैवोक्त्या दाहे स्यादिरूपं योजयति अस्यति वीजमित्यादि

मत्रगोधपत्रे।।

कल्प०
११

॰यावत्तुषफलोदाहरणं तावदसति पुष्पे फलं न भवतीत्यादि व्यतिरेकोदाहरणं यावदसतीति
चेतनं बीजादकं बाभ्युपगम्यते किं वा तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्धेतुः प्रशासितुर्वीनाद्यइत्याद
तत्र बीजस्येत्यादिना । यावत्तुषासेति पुष्पपर्यंतस्येत्यर्थः । फलेपि यावद्धेयोऽस्य । नदितीयइत्यादिना स
त्यपि चान्यस्मिन्निति । अंकुरादयस्तेनो चेतनव्यापारानुपलंभादित्यर्थः । न च सोऽनुमेयस्तदुपहेतौ सति
कार्यानुत्पादादर्शनादिति । प्रत्ययोपनिबंध इत्यत्र प्रत्ययशब्दः इणो धातोर्नो वा । यीयाच प्रत्ययांत
स्वरूपं । तथा च समुदितत्ववाचीत्याह षण्मानमिति । हेतन्यस्य हेतूपनिबंधव्यतइतिवाक्य ग
शेषः । उदाहरणमाह यदिदमिति । अविद्यादिरूपाः प्रत्ययाः संतइत्यर्थः । तथा संस्काराः श्रोत्रस्त्र
साख्या समानानाहूतदारभ्य यावज्जातिसमन्वयं जातिरूपं कारणं यावज्जरामरणादि तत्स्वयं माध्या
त्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबंधे उदाहरणमित्यर्थः । विज्ञानधातुं यावत्षष्ठस्य स्वेति । देव
दत्तादिनामकः शौस्यादिरूपस्य चाश्रयः शरीरं नामरूपं तस्य च सह मांबस्थाकललबुद्बुदादिकान राम
नामरूपं । सत्त्वांकुररूपं गाढादिविषयैः पंचभिर्विज्ञानैः कायैः संप्रयुक्तं योनिनिर्वर्तयति । आस्त्रवस्य ११

उगच्छतिकर्त्तारमित्यास्रवः कर्मतत्सहितं समनन्तरमत्स्यरूपमनोविज्ञानं योनिनिवर्त्तयति सविज्ञा
नधातुरित्युच्यते। तच्चालयविज्ञानमित्यर्थः। देहाकारपरिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमत्वेन पिंडसं
ज्ञा [redacted] यतस्यैकसंज्ञा एवैकस्मिन्धातौ नित्यसंज्ञा। स
त्वसंज्ञा प्राणिसंज्ञा व्यपदिश्यते गलतीति पुद्गलसंज्ञा रविक्रमसंज्ञेत्यर्थः। व[illegible]विषयेति नाऽलयत्वादि
विशेषोऽपेक्ष्यो। पितृसामान्येन वस्तुविपक्ष्येत्यर्थः। नामरूपंग्राच्च हेविज्ञानादिति। विज्ञानाद्धेतोरभिनिर्व
र्त्तत इति संबंधः। चत्वारः पृथिव्यादयो यदुपादानकारणस्कन्धाः प्रभेदास्तन्नामेत्युच्यते। विद्येयापेक्षयै
कवचनेनाभ्युपगत्वाद्व [redacted] नामरूपं। तानि चोपादानानि तु पादायकारणत्वेन स्थितानि स्पर
पंसितादिरूपवच्छरीरमभिनिर्वर्त्तते इति घटत इत्यर्थः। ननु नामरूपयोर्द्वित्वाद्वचने कवचनमत आह
तदेकमभिनिर्वृत्तमेकधेत्यर्थः। एकाद्धो धातु[illegible] स्पर्शमित्येकशब्दस्य रसस्य[illegible]स्य धातुसादेश्ये रूपमे
वधमिति। कार्यकारणोपर[illegible] नैक्यमिति दर्शयितुम्। ज्ञातेरु परिवर्त्तमानत्वादिहगर्भाभ्यन्तरे देहाभि
यानमित्याहशरीरस्यैवेति। षडायतनं नामरूपसंमिश्रितानीति। षट्पृथिव्यादि [redacted]

नामेति

विज्ञप्तिः

पृथिव्यादीनां

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां २

क.सू०
२२

धातवश्चायं नानियमस्य कारणं वृंदस्य तत्तथा । उपलक्षे शामदमानादयस्तु पायादुः स्वादीनां ।
तेच मा व्यगतेवंज्ञा नियकस्य इति हेतु स्याद् इत्यर्थः । तत्कादन्तस्यादाभ्यां हेतुहेतुमद्भावे समर्थितेन
वन्मात्रानुवादोऽयं हस्ते तेतु तत्त्विमा अतिमित्तत्वादिति तत्रश्चासंगतिमाशंक्याहायमभिसंधि स्वभावः
रिति । अंगीकृत्यहेतुरुपनिबंधस्य चेतनानपेक्षां सापयोपनिबंधस्य सा वार्थ[illegible]तइत्यर्थः । चेतनमनपम
नपेक्ष्य स्कंधानामरणनाचेतनेतरप्रत्ययत्वादितरेतरमिलितत्वात्कार्यसिद्धिरिति चेन्नाचेतनानां
कार्योत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात्तत्संघातेत्वस्ति चेतनापेक्षेति सूत्रार्थः । हेतूपनिबंधस्य स्वरूपं तत्रव प
रेषां न संभवतीत्यत्तर सूत्रगतो तरोत्या देच कूर्वनिरोधादित्यत्रवक्ष्य तेइति । ननु मिलितैर्भूतः पृथि
व्यादिधात्वादिभिरचेतनमंतरेणैवांकुरोत्पत्तिरत्नात्क[illegible] हेहोत्पादोपि किं न स्या[illegible]दत्तआह वीजादिति अधिष्ठानस्य
न त्वापोस्वतरोस्तिसंहतेत्यर्थः । नच सर्वहेतुत्वे केवलमजिरेकापेक्षा । न यासत्वाद्यज्ञानस्य ज्ञानांतरजान राम
त्वां । संतज्ञानत दृष्टांतेन भवद्भिर्लोकमीयेत स्तुकादिपरिणामभावज्ञानत्वसंभवादिति । संहतानां २२
हेतुत्वे संहन्यमानत्वमित्यत्र लोके तत्संघातस्याप्रयोजकत्वं नतश्चत संहेतुरनुमानमिति शंकते स्यादेत
त

दित्यादिना। यद्यप्यनपेक्षास्तर्हि कुतस्तानि [illegible]हितवीजादिभ्यः किमित्यंकुरो न जायते तत्राहोत्प
त्तारणपाताइति। अंकुरोत्पत्तेरावश्यहरणो वीजादीनामंत्यहारणत्वं प्रामाण्य एवं कारणेन सर्वत्र धैवद
र्शनादित्यर्थः॥ एकैकस्येन न कार्यजननसमर्थता किं संघाते न तत्राह तथात्वेति। उपसर्पणं द्व
इतरेतरसमीपगमनं। तस्य प्रत्ययः कारणं तद्दशायां परस्परसन्निधानमप्रयोजकं जायतइत्य
र्थः। एकस्मादेव कार्यसिद्धेः किमन्यैरिति वदन्नपि दृष्यः। किमेकस्मात्कार्यस्य निष्पन्नत्वादन्येषां
मर्थतेति। उतजननायिन येकार्य एकस्मात्कारणात्सिध्यति तत्र तत्कारणस्य कार्यं तरेवापेक्षेति तत्राह
द्व्याह कारणचक्रेति। न द्वितीयस्माहत्त्वैकोपीति। किं त्वित्यादि पूर्वोक्तनिगमनं। परस्परं स
न्निधानमुत्पादयदेव ये सांतेन त्याय दिस्वत्वेकं कार्यजनने सामर्थ्यं हेतुनां तर्हि प्रतिकारणमेके
ग ककार्योदयप्रसङ्गात्। शंकाह तत्रैवस्वमहिम्नेति। तत्रैवैकस्मिन्नेवेत्यर्थः। वीजेनहांकुरोजननि
त्वाः स्वदादिभिरपि स एव तत्तत्वास्वाधावासंवैरेकस्वजन्यतद्रूपसर्थः। नन्वंकुरस्य सर्वैः किं निति
जननीयितव्यः कारणभेदाद्विजातीयकार्यजननाकिंतस्यान्माहीहेसभ्यामि वश्रघटकरकोत

कल्प०
२३

नो४ घ

आह तच्च कारणभेदादिति । अस्मिन्मते येषां मिलितैव हेतुता तेषां निरपेक्षाणामपि सामग्रीतातद्वै
दव विजातीयकार्योत्पादप्रसतिद्वयं संघातप्रयोजकत्वमुक्तं दूषयति तन्नेति यद्यनपेक्षादन्त्य
क्षणकार्यसमानाधिकरणोत्पादयोपि स्वकार्यजनने नपेक्षास्युः ततः किन्नाम मत आह कुसूलस्थ
त्वादिविशेषेयोपीति । कुसूलस्थस्यांकुरजनने योगिबीजसंतानानिवर्त्तको बीजत्वेनाऽन्येच बीजत्वेन:
संतिन त्व कुसूलगतविमतबीजत्वेनांकुरोपजननोययोगिबीजत्वेनमनपेक्षो न जनयेत्कु
सूलस्थत्वानंकालोद्धृतमहितबीजत्वेनवदित्याशंक्य कुसूलस्थत्वादिविशेषेयोत्यक्तं । अंकुरोय
योगिबीजसंतानानंतःपातित्वमुपाधिरित्यर्थः । स्वकार्योपजननतद्वृत्तित्वानंतरजन्यबीजत्वे
त्यर्थः । तस्मादाद्यक्षणानंतरानंतरवर्त्तिन उपर्युपरिवर्त्तिनोनपेक्षाः स्वस्वकार्यजनन इत्य
नुषंगः । नन्वनंतरक्षणपरंपरा वहिर्भवतु कुतः कुसूलस्थांकुरसिद्धिस्तत्राह यत्नहीति । अनपे
क्षस्यदेशाभेदेप्यपेक्षाविरहसाम्यादित्यर्थः नासंहतस्य सामग्रीत्वं संहतानां च तत्त्वे [illegible] क समि
संधिमविद्यातित्यर्थः ।। अविद्यादिभिः कारणसंघातस्यप्याक्षेपः सन्नुताः हेतु ज्ञापनेनाघट्टना

उ तु१

ज
राम
२३

हतत्वेतियत्कार्ये तद्रव्यस्यानुपपद्यमानं संस्कारस्येतीत्याद्ययत्ति अन्यथानुपपद्यमानदशायां तस्यास
त्वात् किंतु यदि ज्ञानकं तर्हि स्वसामर्थ्येन सामर्थ्यं चाविद्यमानस्यनास्तीत्यर्थः। न केवलं संघातानु
पपत्तिः किंतु संहतानां यदितरेतरमुपकारः सोपि नेत्याह नापीचेति। भावस्यान्यकृतोपकारस्य च किमेक
ह्वेण वर्त्तित्वमुत जाते भावे तत्त्वकार्यं सेतुपकारः नाद्यइत्याह भावस्येति। यो हि कस्मित्क्षणे
वी उपकारो मोहेतु नाम न क्रमवान् क्षणांतरेण कृतमुपकारमासाद्यहेतु नाम भ। तेनस्य सउ
६ पकारेण कृतं तिष्ठायते परयासतत्स्य स्वभावः किं तस्यां तत्व मतेपदार्थ क्षणस्याभेद्यत्वाद्दत्कृत उ
उपकृतत्वादनुपकारितत्वेन संभवतीत्येतस्य भावस्योपकारा नास्य दत्वं तथा च तत्र उपकार्योपकारकभा
व इत्यर्थः। द्वितीयं आह कालभेदेनवेति। सति कृत्स्नमाद्यानां कालभेदेनापि नोपकार्योपका
रकभावः इत्यवस्तत्तेनान्वयः। भावो आश्रयाश्रयिभूते स्थितेन दृष्टविशेषणं। वकारश्चार्थे तु स
त्त्वेनोपरिसंबंधनीयः। आश्रयाश्रयिभूत्से स्थितेत्र च भावस्य धान्यमाश्रयाश्रयिचभूतोस्थितस्यार्थ
र्थेन याश्रयभूतेस्थितितु पाठे नोक्तविशेषणं। आशयस्याह हमिति। उत्पन्नस्य संधिमपिहाति

कल्प०
२६

तियदुक्तं तद्विशदयति अस्त्वेतावदिति। अस्त्वेतावदिति। अहष्टात्संबन्धो नाम्नो व्यवस्थापि
द्वैर्म्यो ध्यो क्तदृष्टस्य एतत्तु पपत्ति माशंक्याह सत्त्वान्मिति। नो हेतुर्नो गादस्यत्वेहेतु माहा मानतो गोही
ति। मोक्षः स्थिरता यां तु भोगार्थीति। अर्थिदशायां भोगदशायां चानुवृत्तेः स्थैर्यमित्यर्थः। अ
स्यापि क्षरणं भोगमात्रकामङ्गिति। इत्यस्याह्नि नो गम्या सार्वर्थाति स्य मास्यादिति। अस्यस्य भोगा
या मोक्षकल्पतइत्यर्थः। न तु संबन्धनाशसिद्धौ कर्त्तृभावो वा ... न मोक्षभावः। कर्हि हेतुना तत्राह भो
उतरोप्य हेवेला मोक्षभावे चेति। न तु निरुद्धस्य स्वभाव यस्तत्ता निरुद्धमानस्य कथमत आह तत्तावदिति यथा
घारं मवक्तं त्वादिसंयोगस्य नाशाद्गुणः। घटादेर्हि घमानस्यैव वित्तस्पदवस्थावैशिष्ट्ये। स्वी
कृता नत्वावेनाशिवैरित्यर्थः। नत्वनयोर्विनाशत्वेऽत्वेको भेदस्तत्राहतत्स्यादिति। यद्विनाशय
स्तत्वं तद्विरनिरुद्धत्वरूपं सतनिरुद्धमानत्वं वक्तव्यं तदेव चिरनिरुद्धत्वरूपं सतनिरुद्धत्वं विव
क्षितमित्यर्थः। कार्यकाले कारणस्यासत्वेऽपि पूर्वं कारणसत्वेन हेतुत्वं माध्यो मयुक्तं मृदादीनां कार्ये राम
लीयमानानां तु णादानत्वोपलंभादिति तत्राह कारणस्याहीति। सायैति क्रियाज्ञानस्यार्थः। स्थौ २६
ग ो ते२ त्य

पदार्थानां याञ्चनिरूपणिः सैव क्रियाकारकमिति चोच्यते। तदेवकारणमिति सामान्यं हि भेद[illegible]
विकल्पाधिष्ठानत्वेन कारणमित्यर्थः। [illegible] ननु साहस्यसिद्धौ तद्बलादनुगतरूपसिद्धिः स्या
देवतास्य सत्त्वपि साहस्ये सा हस्यप्रमादत आह सर्वथेति। ननु वैसादृश्येपि तं नु भावेपटनावाद
पादानोपादेयभाव इत्याशंक्याह तच्चेति। एकस्मिन्यदार्थे ज्ञाते तद्भावे भावस्याशक्यग्रहत्वाज्ज्ञ
सभावादावपि प्रसंगादित्यर्थः। अथ जात्याप्यैकारणत्वे तर्हि जातिरेव कारणं न त्वन्यस्तदवस्थाः स्व
तन्त्र्याः अन्यकारणत्वस्यान्यथासिद्धत्वाद्यावेतन्ते हमित्याह सामान्यस्यचेति। भाष्यन्तुतादादि
२८ हस्यवस्तु शङ्कस्य च यथायवत्त्वापत्तेपि वस्तुतो नित्यत्वापादनं इत्यंतं ग्रासत्वस्मादातिरोधायोर
ग्रन्थ नावादित्यर्थः। प्रतिज्ञोपरोधं व्याख्यातुं च तु विजातित्यादि प्रतिज्ञं वोढ्री यां नाथोक्तां हर्षयति नी
लानासस्येत्यादिना। तत्र जातावद्वत्तुरंगकारणता मेकस्मिन्नीलत्वपत्ये सत्तु द्वयेन कारणत्वसि
द्धर्थं द्वारभेदः प्रदर्शिते। जातेवतं च तत्त्वस्य कारणं चेतितयोक्तं। उदितस्वज्ञानस्वरसादिसाधा
रण्ये पाद्येरूपवनियामकं च द्वारविपत्तिः लोकेनियात्मकस्याविपत्तित्वादिति। एवं चित्यतां

नानां च तद्गर्भत्वातिरित्युक्ता येनानामपि दर्शयति। एवमिति सुखं ज्ञातं मतो ज्ञानत्वे सत्यपरोक्षत्वात्संम
तवदित्यर्थः। अपरो व्रत्वम इत्यादि व्याख्यातार्थं। एकविधसामग्रीजत्वे नवित्वसंबंधो बौद्धस्य तत्रैवैत
शब्दार्थः। वत्वार्येनानिकारणानि अन्यएव चिंमि त्वहेतुमत्वात्। उत्तरत्र संभत्व हिकाले पूर्व तत्र
स्थितावधितस्थायित्वं सिद्धमेकक्षणे पूर्वदयसंभवादुत्तरक्षणस्तु हितीयक्षणे भवति नाशं क्या तो
हतत्वातिरिति। सति निक्षेत्रैरभेदो यगमा हेतुतर भावद्वारणतत्कु त्तीयामिति। न था च पूर्वक्षण
स्योत्तरक्षणं यावदवस्थितौ स्थापित्वमित्यर्थः। प्रतिसंधः शानि लोप्यार्थः संस्काराश्चेतुं द्विवचनस्ति प्रतिसंधञ्कोषि
श्चाच ध्येमावेति। प्रतीपाविरोधितो। न त्वेतत्संतानिकोनुपलालारम्भकत्वं यतो सत्त्वापत्तिः। नैव फल
रंभे संतानानुच्छेदः। न हि हेतुफलभावमात्रे संतानः किंतु सजातीयानां हेतुफलभावः स त्र विष्टुई सोद्धरूप
विजातीयक्षणोत्पत्तावपि सजातीयहेतुफलभावरूपसंतानो भिवहतेत्रत्याशंक्याह तवसमा राम
जानामिति हेतुमाह तथासतीति। साहस्यं हि संतानितानां तांतुल्यजातीयविषयत्वेन विषया २५
णां चतुल्यजातीयत्वं किं मयपक्षात्योतपरजात्या। तादृश्यैव संतानेतुवर्तमानत एव रूपज्ञानसंता

निरोधोभावस्येवरौ २ से

नविरमेरसहानोदयेसंतानोच्छेदप्रसंगादित्यत्काद्वितीयंप्रत्याहकथंचिदिति।सत्त्वाजात्यानतस्यास्त
पमस्तीतिसोपप्लवंतानोपरमेसतिविशुद्धसंतानोदयेपितसंतानोच्छेदःस्यादित्यर्थः।संतानगो
चरौवेतिविकल्पाद्यंनिरस्यद्वितीयंनिरस्यति।नापिनावगोचरताविति।भाष्यगतनिरन्वयनिरुपा
ख्यत्वपदयोर्हेतुहेतुमद्भावमाहयतइति।अपरिशिष्यमाणरूपत्वंनिरन्वयत्वं।असत्वंनिरु
पाख्यत्वं।ननुयस्यघटादेर्विनाशःसतान्वयीयस्यतुसामान्यस्यान्वयस्तन्ननश्यति।तत्कथं
सान्वयत्वंनाशस्यातआहयद्यपदर्व्यापिरूपमिति।नह्यशितलानलपतितस्योदविंदोर्हस्यमाना
व्ययिरूपभावमंगीकुर्मोत्तुमानादन्वयःसमर्थितइदानींप्रत्यक्षेणानुशतिमाहसाकथंचिदिति।उ
दविंदावुपलतलपतितेतसिंधौसत्युद्भूतोयभावस्तोयत्वसामान्यंतत्रप्रतीतंस्यादुदविंदोर्विनष्टे
पितस्यविंदोःसामान्यरूपेणानुवृत्तावभस्मत्वेनान्वयइत्यंतरश्लोकस्यार्थः।मोद्याग्निहेतुत्वाद्भावस्य [illegible]
यामार्गत्वं।शङ्कस्याकाशस्यत्वपरिशेषतःसाधयतितयाहीति।तस्यहितनावत्इत्यादिसो
सत्त्वप्रसंगः।प्रशान्तेचतेषुषड्तुष्वेसामान्यादिचयेतावदसंतःभावमाहजातिमत्त्वेतेति।अ

२ षं

वाच्यंति:सामान्यरूपत्वादित्यर्थः।।द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सतीतरभोगमात्रग्राह्यगुणत्वेन शब्दस्याकाशाश्रयत्वसि
द्धये।अस्पर्शेति।शब्दो गुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपवदित्यर्थः।वायुःस्पर्शे
नयत्नहद्बुद्धिमतेतस्मिन्व्यभिचारात्भावायास्पर्शत्वोक्तिः।दिग्गादिव्यावृत्त्यर्थमिंद्रियग्राह्येति
।कीन्द्रियग्राह्यद्वयवारणायैकेति।एकेंद्रियग्राह्यगंधत्वादिजातेरपाकरणायजातिमत्त्वे सतीति
।तथाविधात्मवृत्तिदासायवाह्येत्युक्तमिति।तत्पक्षेतस्मिन्नतुस्पारगाद्वत्यर्थः।नुपलब्धस्पर्शी
रत्वेपिस्पर्शितिरुपपत्यनद्भ्यस्त्वयः।असिन्नाते क्रियातिरिक्तकर्मभावाद्युपलब्धिस्पर्शत्वतुपत्त
हस्तहींशेनयोर्भेदेपिकसंततिगतत्वेनकार्यकारणभावात्वातिप्रसंगदूषणकंभवति।ततस्मित्स्या
त्वेतस्यसाक्षात्तेसम्यक्त्वात्।अहममहाहीदिति।यथास्मृतेऽपयुक्तोगतास्यातांपरिहरति अहंस्म
रामीति।एवौत्तरक्षणद्वयग्रहणाभावे।तेतेदमित्याकारप्रत्ययोद्याद्योगाद्वास्पष्टासंकानुपप
त्तिनाशाकृपाहतनुतत्वनदृति।क्षणकीसंजवादीयवद्ध्यः तेनेदंसदृशामितिप्रत्ययेनातद्दंताव
छित्वावर्धीनयोः सादृश्यंचक्किनसंतेमासमानानिवाकिंज्ञास्याकारवृन्नेत्स्यादित्यानियदा

तत्

२ हिनानेतुल्लेखे

ज्ञानाकारत्वं। तदा ज्ञानं किमेकमुत नानेति वाच्यमित्याह स्वसंवेदनमिति। ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य ना-
नात्वं व्याहतमित्याह तदैकस्येति। ज्ञानभेदं तिरोधत्ते न च नानात्वं तात्त्विकं ज्ञानेन तावत्पदार्थो लोके
भवति। तज्ज्ञानभेदे इत्यर्थः परिशेषात् ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थोऽनुपेयस्तस्य च नानाकारस्य तद्वेदं ते
नास्य दृश्यपरामर्शः स्यात् पि नानात्मनि सति संभवतीत्याह तस्मादिति। ननु न वयमर्थस्य ज्ञानेन भा-
समयं जानीमहे। येन प्रतीतिं विरुन्धीमहि। किं तु सोऽर्थः प्रतीतावारोपितो। न बहिरस्तीति च प्रती-
तिनावलम्बनः। तत्र चैतज्ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्वमनुलोम्यं चातो न वा ह्यार्थानुपपत्तेः नम-
संगाइति। विकल्पस्य योयमित्यादिशंकायां घोत्वमर्थमाविष्करोति यद्यचेतेति। कल्पितोप्यर्थ-
इति नेर्थाकारः तस्माद्भिन्नो वेति वक्तव्यं। नातिवीच्यत्वान्नगीकाद्भिन्नत्वे ज्ञानान्तरवदकल्पितः स्या-
याच तेनेतीदमिति सहस्रमिति च प्रतिभासमानानामर्थानामेकज्ञानाभेदात्सुप्रगामेपरस्परम
प्यतेदप्रसंगः तथा चेतरेतरभेदेतल्लोकप्रसिद्धाः पदार्था इति दूषितैर्ज्ञानाकारज्ञेयस्य भेदः प्रसिद्धः सो न
प्यपलप्यः स्यादर्थमितिवदं न प्रतिस्वप्रकाशा घनं परप्रकाशत्वेपत्तुपपन्निरकाशाख्येतावि वाद

यत्निष्ठकाधिकरणेति। इदं नित्यमिदमनित्यमिति भिन्नयोर्ज्ञानयोः शाकरौ न यावद्यथार्थमिति देन व्यव
स्थानाद्विवादो न स्यादित्यर्थः। असति बाह्यात्वं वनत्वइत्येतद्विरूपेति। ज्ञानाकारत्वेहाति
विषयत्वाभावादाश्रितत्वाभावात्। असति च लोकप्रसिद्धपदार्थकत्वेइत्यस्य विवरणं लौ
लौकिकार्थेनेति। अनित्यसाक्षात्प्रपञ्चलौकिकार्थस्ताहि नेऽविभुत्वमपि वक्तुं शक्यं न यावच्चनित्यत्वे
ननत्यस्य विरोधइत्यर्थः। प्रतीतिश्चाप्यपिष नास्यापयितुमिष्टना। एवं तावन्नत्ते देन्तास्पदादिर
र्थोज्ञानस्यांतरआकारइति विज्ञानवादिमतं बाह्यार्थवाद इत्यग्रऽपि प्रसंगाद्दाशंकाप्रति
चिक्षेप। इदानीमस्ति वाह्योर्थः स तु ग्राहकोनिर्विकल्पके च कास्ति। सविकल्पकतया स्त्वविकल्प
त्वइत्यसाधारणाकारेण निर्भासंते। तौ विप्रतियत्यादिव्यवहारसिद्धिरिति वाह्यार्थवादमा
श्रित्यैव शंकते यज्ञ्चेनेति। ननु स्वयाहकस्य ज्ञानस्य स्वयंनोग्राह्यं कथमस्य बाह्याकारवि
षयत्वमतः आह द्विविधो हीति। स्वकारस्य निर्विकल्पस्यावसायात् अपि इपरि अवसेयोध्य राम
वसेयः। अध्यवसेयस्य बाह्यार्थस्य निश्चितत्वादतिस्वनार्थत्वापादकं भाष्यसमुक्तमित्याशंक्या

८ननु गवेनानेत्यादौ तत्र संगतिग्रहाभोगात् अतो शब्दोल्लिखित सविकल्पक प्रत्यय स्पन स्वल ८

हा। अयमिसंधिरिति। स्वमेव ज्ञातं प्रतिभासो यस्य तत्तथा। ...र्थ इत्यवाह इत्यर्थः। तस्मिन्वा धा
त्वात्वाध्यवसायात्मवृत्तिर्हि नादिल्लौकस्येत्यर्थः। आंतरस्यानभिधेयस्य ज्ञानाकारस्य तद्विपरीतवा
ह्याकाररूपेणाध्यवसायो नाम किं तदित्यपेक्षायामाह न पुनस्तेन संवंधनं किंवा तेनाकारेणारोपणमि
ति विकल्पार्थः। आंतरं वाह्येन सह योजयितुं च न शक्त इति योजना। गृह्यमाणेन वाह्येन ज्ञानाकारस्यांत
रस्यारोप इति पृष्टोऽपि ह्यानस्य वाह्यस्य केन ग्रहणं किं यस्याकार आरोप्यते ते। नैव सविकल्पक प्रत्यये
नि नोत्तत्स्य समयानुवर्ती विकल्पकेनेति मयमेविवाह्यमभिमतं यत्रारोपः। स्वलक्षणं वा सामान्यं वाना
ग्रहत्याह नतावदिति कल्पइति विकल्पः सविकल्पक प्रत्ययस्तावदभिलापसंसर्गयोग्यस्वलक्षणगोचरः। अ जातिविशिष्ट
भिलापस्यष्वराह्यस्य सामान्येनैव सह समयः शाब्दो ग्रहीतुं न स्वलक्षणेन। तस्य देशकालानुगाविष
यत्वमित्यर्थः। स्वलक्षणानां ...नामाकाक्षा स्वरूपमशक्यसमयः। यतो नस्य साजात्यानुगतो हि
सः। अतस्तेषां स्वरूपं विच्छिन्नसाधारणाकारविषया विच्छिन्नभिज्ञात्वात् गृह्णन्तमवतिरिक्त निर्वि
कल्पकैवेति श्लोकार्थः। एतेन ...ग्राह्यस्य सविकल्पकबोधेन ग्रहणमस्यास्तां। अपि

क

कल्प०
२९

सविकल्पग्रहीतत्वात्तदुद्धरणयोगात्पन्नेऽस्मिन् मार्गेणाशक्यग्रहत्वादिति। द्वितीयनिषेधे यतितचेति।
विकल्पेनाग्रहीते बाह्ये विकल्पसमसमयेन निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पः स्वाकारमारोप
यितुं नार्हतीत्यर्थः। आद्ये द्वितीयं निषेधति आरोपमारोप्य इति। अधिष्ठानाग्रहणे ह्यारोप एव मा
आरोप्येत।स्मिन त्रं प्रतीयत इत्यारोपणेत्यर्थः। एवं तावद्विज्ञानप्रतिभासास्य बाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपः प्रति
षिद्धः इदानीमारोपस्फुरणयोगात्पन्नोरोपकल्पनाहापि चेति। स्वसंवेदनं संतं विकल्पं यदा बाह्ये बा
ह्यत्वेनारोपयति। तदा किं बहुस्मृतं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चादारोपयतीति योजना। युगपत्स्वाकारस्य
का ग्रहणं बाह्यत्वेन चारोपणमिति पक्षे किं स्वांशे बाह्ययोरेकस्फुरणमारोपस्तदा स्वाप्तिमत्तद्व्यवि
वेकाग्रहमात्रं वा आद्यं दूषयाह स्वाकारो हीति। स्वप्रकाशत्वात्परप्रकाशत्वात्पुनरेवाभासाभेदेन स्फुर
णप्रसंगवदित्यर्थः। अन्यदेव स्वाभिन्नित्यन्वयेनेत्यर्थः। ननु स्वाकारः सामारोपितद्रुतिय स्वाकारः स मता राम
रोपितात्मको ननु स्यादित्यत्र युगपत् नस्फुरेदिति वार्थः। द्वितीये किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेकाग्रहो न्यथा २९
अवहारं प्रसूते। अगृह्यमाणे वा नाद्य इत्याह न चेति। न द्वितीय इत्याहापि चेति। अपि च कारःस

प्र

मुख्यार्थः॥ एतदुपपत्तिसाहित्यं साध्यावच्छि। एवं तावद्बहुलसंततमित्यारस्य परमार्थज्ञानाकारस्य
ग्राह्यवस्त्वात्मतासमारोपः प्रतिक्षिप्तः इदानीं वासनापरिपाकाधीनस्य कल्पितज्ञानाकारस्य
बाह्ये समारोपं परापाकरोति एतेनेति। तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानवत्वेन वाह्यादेर्यग्रहस्य समत्वा
दित्यर्थः। पाश्चात्यस्य हि तथा ज्ञानाकारतया चिह्नं कुर्वतः प्रमाणानुरागजनैरप्युपहासा
नाशकोऽपि · दात्मस्वप्रकाशत्वमवगतं वोद्धैर नावस्यार्थक्रियाकारित्वात स्वपक्षसाधकप्रमाभावादावोस्मि
स्यास्मि ज्ञानत्वेनात्मघ्वनिरस्यनेन ग्राह्यास्थिरादिति। आपाद्यानुवादोयमिति वदिष्यत ज्ञानि
कस्य कारणत्वासंभवमाहेतत्रमेतदित्यादिना। क्षणिकं कारणमिति वदन् प्रष्टव्यः तत्किम
नपेक्षं सापेक्षं वेति नाध्रुवतरेतरप्रत्ययत्वादिति स्वभावविवरणावसरे यद्दूषणमापाद्या
नपेक्षादित्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः। द्वितीयोपि तत्स्वरूपव्याख्यानसमय एव न क्षणिकस्य सह
उपकार्योपकारकभावोस्तीत्यादिनायं येन प्रत्युक्तः तत्स्वचोलनिरासप्रकारमनुवदति साधे
ज्ञानायां चेति। सापेक्षतायां चाक्षणिकत्वप्रसंगदुष्परिहरः। क्षणिकोपि सापेक्षइति वदन् प्र

कल्प० २९ थः स्वकिमन्यकृतोपकारस्याश्रयो न वेति। आद्यस्य निरस्तत्वात्सेति। इतरं मन्तुपकृतस्य प्रत्या
तुपकारस्य स्वेष्टे स्वोपकृतत्वं स्यात्तु शाक्योऽन्यतरयोपकारस्य स्वाभाविकत्वसंभवेनान्यकृतत्वा
सिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं मत्वाह अनुपकारीति चेन्नितत्सोपकृतत्वानुपकृतत्वज्ञानापत्त्या
ण्हृदयस्यापि तत्त्वव स्तूनोमंतव्यमित्यत्कं भवति। यदि द्वारीकस्य नोपकृतत्वं संभवति। अनु
पकृतस्य च न सापेक्षत्वं निरपेक्षस्य च कारणत्वमतिप्रसंगि तर्हि द्वारिको न सापेक्षो नापि नि
रपेक्षः किंतु प्रकारांतरयोगीत्याशंक्याह सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोरेवेति। कृदस्यस्यापि नियतशक्ति
कत्वाद्वाक्षो सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसंगानुपपत्तिमाशंक्य सर्वतः सर्वत्र स्यात् नत्वनुत्पन्नस्य सर्वोत्पत्तिरिति
कार्ययोगपद्यापत्तिपरतयाभावश्चेत्स्यपतति संधिरिति। अन्यकृतोपकारस्याभावादनपेक्ष
त्वयकारस्याहेतुभावरूपमेवाभिहितं स्यात्तस्य वान्यकृतत्वेकीदृशस्यं वा हस्वेतेत्यर्थः। चकोपमस्ते राम
र स्थिरः कारणत्वाभिमतः पदार्थस्तदुपकारास्यम्येदित्यर्थः। उपकारादभेदे भावस्य स्वभावोऽति २९
त्यभेदे स्वतुपकारोऽतितः स्वरूपकारणं तु भावदत्यर्थः। नुपकार[illegible]नाश्रयत्वेहृदयण्

सत्यत्वइतियदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकारस्यकार्यकार्यकारीत्वनावगतिः तत्राह तथैतावते
ति।परमार्थास्थितत्वात्कार्यकल्पनाया भावउपादानंतदुर्मस्यत्वनिर्गोच्यउपकारः कार्योपयोगीस्वभावः
स्फुतैर्हि दृष्टांतस्यसत्त्वात्मिथ्याज्ञानात्सत्यार्थीतिकस्यमूलकारणस्यमूलकारणस्यसत्यत्वमुक्तं।भे
दाभेदाभ्यामनिर्वाच्येनोपकारेणोपलक्षितंकारणंकार्यंजनितिवाच्यंकरोतीत्युक्तं।तदुक्तंयुक्तेभेद
नियेधेखभेदापतेरभेदनियेधेचभेदप्रसंगादित्याशंक्यबौद्धंप्रतिप्रतिबंदीमाहापिचयेयोरिति
क्रियस्तोरेवकार्यकारणभावःसामान्ययोर्वातदुपहितव्यक्त्योर्वानाद्यस्यमोऽतिप्रसंगादित्यादि
संधायद्वितीयेसामान्येवस्तुनीअवस्तुनिवाःनाद्योऽपसिद्धांतादित्याहनचबीजांकुरयोरिति।अव
स्तुनोरेवसामान्ययोःकार्यकारणभावोपपत्तेःक्रियाकारित्वःसत्त्वाभ्युपगमाद्यपसिद्धांतावहस्यवा।
अवस्तुसामान्योपहितानांव्यक्तीनांकार्यकारणत्वाभ्युपगमेतदुपकारकार्ययोरप्यवस्तुत्व राम
भ संगइसिद्धिरित्याहतस्मादिति।कालान्तिकात्र।कालान्तिकसामान्योपहितादित्यर्थः।।यदिसामान्यो
पधानमंतरेणाव्यक्तीनामेवकार्यकारणभावस्तत्रदोषांतरमाहस्पष्टयेति।अनुमानंहिसामान्योपा

ऽप्रवर्त्तते घटनीलामानं स्वेनव्याप्तिग्रहायोगादित्यर्थः॥ नामावृष्ठ॥ ॥रूपादिरहितनष्टस्वज्ञगद्वुपाद्य
नलवादिस्वमन्त्वयस्यविज्ञानंनीलाद्याकारमित्यनुमानविरोधाविरोधसंदेहे पूर्वोक्तसमुदायाप्रा
माद्दूरुणानुपलब्धिवाद्यार्थापत्त्यादिहेतुहेतुमल्लक्षणंसंगतिमाहेत्यर्थः॥ ॥ध्याद्यातेनपू
र्वपक्षानुत्थानमाशंक्यतेऽथैति। बोधसारंभासोयत्राह्नःवस्तुव्यवस्थितिर्यस्मात्तत्तथानुपगमप्रसक्ति
रेवेषाद्याद्यारूढत्यर्थः। बुद्धिपरिकल्पितेनेति। विभागमात्रंज्ञेयाद्याकाराणांपरिकल्पितंज्ञेयादिरूपत्वं
तद्वद्वैविलत्वमेवाननुनीलाद्याकारंविज्ञानमित्यनुमानेवेदांतिनांसिद्धसाधनं।ब्रह्मणोवि
ज्ञानात्मकस्यनीलाद्यात्मकत्वात्।इतरथातदद्वैतंना[illegible]रेरत आह रवंचेतिबोद्धाहिचितोविज्ञान
स्यांतरंनीलादिरूपमाववनेनवयमित्यर्थः।तुहेपरिकल्पितंज्ञेयादिविभागमनुपपादयन्तितथाहीति
असत्याकारेति।अकारस्यासत्यत्वेबाह्यरूपेणासत्वेनांतररूपेणसत्वेनाकारेणभ्रष्टकमित्यर्थः।ननुबा
ह्यार्थसत्वेप्रमाणाद्यःसत्याःसिद्धांतिविकल्पितत्वेनैतत्साशंक्यातत्वातेप्रमेयविभागःस्वरूप
त्वसेनापि।प्रमाणफलविभागस्यावस्थित्यातपाचार्यास्वेयतिष्ठात्वमापत्स्यतइत्यभिप्रेत्याह

वाच्यवादिनोरपीति। वैभाषिकमते प्रमाणफलयोर्विभागास्य कल्पितत्वमुपपादयति। भिन्नाधिकरण
त्वेहीति। प्रमाणं हि करणं प्रमितिः फलं तयोर्भिन्नाधिकरणत्वे करफलभावो न स्यात्कुठारफलस्य वृक्षा
धिकरणयोरेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह नहीति। यद्यपि परशुः स्वावयवेषु समवेतो द्वैधीभावस्तु खदि
रे तथापि व्यापारो विद्यः करणीभूतः परशुः संयोगेन खदिराधिकरण इति करणफलयोरेकाधि
करणं न तु प्रमाणफलयोरेकाधिकरणतामात्रेण तावता कथं तद्विभागस्य कल्पितत्वसिद्धिरत आह कथं
चेति। यदि ज्ञानस्यैव प्रमाणफलभावस्तर्हि वस्तुत एकाधिकरणं भवति न तु तत्र वास्तवं भवती
त्यर्थः। ननु तर्हि ज्ञानस्यैव प्रमाणफलत्वेऽतो वाधिकं ज्ञानमत आह न चेत्यन्त खल्ल ज्ञानमिति नता
वत्कुडेवदरवज्ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानस्य संभवः।। ज्ञानस्यासंयोगिनो ज्ञापिताधत्सेन
स्यादवस्थानं। न च वस्तुतो भिन्नाभावे कस्यैकोऽपपत्ति। स्वतः कल्पितः प्रमाणफलभेद इत्यर्थः
तमेव दर्शयति तदेवेति। अज्ञानमारुह्यात्मका यो हरूपैकल्पितो ज्ञानत्वसामान्यरूपोंऽशो यस्य तत्र
योऽन्ये। अशक्तिव्याहतिरूपेण कल्पिताविज्ञानस्याज्ञानं स्वमतात्मानन समर्थसमितिचायामकाशनशक्तिः

कल्प० तो शोयस्य तद्धि ज्ञानं तत्र यात त्र्य प्रमाणमित्यर्थः वैभाषिकस्य वाह्योर्थः प्रत्यक्षः सौत्रांतिकस्य ज्ञानगताका-
३१ रवैचित्र्येणानुमेयस्तन्मतेपि प्रमाणं कल्पितं तत्र प्रमाणमर्थमाह स्वमिति। ज्ञानगतं वाह्यनीलसारू-
प्यं भासमानमनीलाकारापोहरूपेण कल्पितं तत्तु वाह्यमर्थं व्यवस्थापयतीत्यत्र विंवमिव विंवमानः
प्रमाणं ज्ञानानात्मकाशापोहदन्यतद्व्यावृत्तिरूपेण कल्पितं ज्ञानत्वसामान्यं फलं तद्धि सारूप्यवलान्नी-
लविषयत्वेन व्यवस्थाप्यते। अस्मिन्नपि मते प्रमेयं परमार्थमित्याहेति। सारूप्यस्य ज्ञानगतत्वे ज्ञेयम-
र्थव्यवस्थापकत्वे सौत्रांतिकवचनमाह तथाचेति। विज्ञिसत्तैव तद्वेदनात्तस्यार्थस्य वेदनानद्युत्यानु-
तः तस्याविज्ञिसत्तायाः सर्वत्राथेविशेषाभावात्। ज्ञानमात्रं हि सर्वज्ञेयसाधारणं। तस्मात्तत्तु वि-
त्तिसारूप्यमास्य प्रमाविशिष्टवद्घटयेत्। किं कर्मास्य इत्येदित्यत आह सरूपयत्तदिति तत्र वाह्यंवस्तु
सरूपयत्स्वेन रूपेण स्वरूपां वित्तिं कुर्वत्तद्घटपेदित्रा सह विषयभावे न योजयदित्यर्थः। सरूपयंतमि-
तिनुपाठे व्यर्थमिति शेषः। एवं संभवि तेर्थं वेपक्षे साधकप्रमाणानि कथयतोत्याह। [illegible]पूर्वकमिति। राम
त्वमाद्यर्थः किं परमाणवस्तन्नेतोवयवीवा प्रथमे किं परमाणुमात्रस्तज्जेचरप्रतीतिविशेषत्तातो[illegible] ३१

परमाणुमात्रत्वं निषेधति सहीति। नासमानादस्यगो चेत्वमत्र चमति प्रसंगः। आद्यद्वितीये देव विकल्प्य
दूषयति नचेति मतिमासत्त्वकालेतदुपाधिं कृत्वा अर्थस्य धर्मद्वत्यर्थः। स्वोसः स्वाकारः। ग्रहेत्वेकस्येति
अनेकस्य परमाण्वोरेकेन ज्ञाते ग्रहे नहि किंचित्स्थूलं रूपं स्फुरति तद्व्यसांवृत्तं। सांवृतत्वस्य विचार एवसति
मासस्यामिति। विशंकलित परमाणुतत्वाकारं कृत्वा लिख रक्षितिबुद्धिः।। स्वामाविषकत्वानावे हेतुमाह रूकात्म
नीति। एक परमाण्व[illegible]मानि। औपाधिकविषयत्वे स्थूलबुद्धेर्भ्रान्तित्वमाशंक्य द्वितीयश्लोके नपरिशि
यते। नचेति। तस्य स्थूलस्य दर्शनं तत्र च भ्रान्तं। यतः कारणात्ताता वस्तुनां परमाणूनां ग्रहणात्ताकाशा
त्वा वृत्तस्य स्थूलस्य ग्रहणामस्य तत्त्वं भवति। यद्येवहि भिन्नत्वोग्रहीतानां स्वरूवतिरंतराः परमाणवस्तक
विद्याग्रहमाणः। स्थूलमिति निर्भासंतते तेचवस्तवं वस्तु यत्स्थतनमव्यत्यर्थः। एवं स्थूलनीलावभा
सस्य सालंबनत्वं बाह्यार्थवादिना समर्थितं विज्ञानवादी [illegible] दूषयति नत्वेति। यदिति तदानीलप रं
रमाणवस्तुधी गोचरानीलंतर्हि तैरंतर्यमसिद्धं नीलपदार्थे रसगंधस्पर्शपरमाणुनामपि सत्वे नरूप प
रमाणूनां नैरंतर्याभावादित्यर्थः। आनादूनात। घनं निविडं। तदेव वनां नतु स्थूलसत्यस्य तत्वांनत्वं तु

लंबनत्वात्तद्विषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । सविकल्पकं ह्यवस्था न तत्सामान्यविषयत्वादृतेऽनभिलाप्याका
रत्वादिति । कल्पनाऽभिलापः तद्योग्यत्वं च इत्येतेषामपि स्वलक्षणग्राहित्वा तेषां लक्षणसंबंधग्रहस्याभावेन
शब्दवाच्यत्वाभावात् तथापि ज्ञातिज्ञानास्य सत्यज्ञानात्कल्पनायोग्रमभ्रांतमिति प्रत्यक्षलक्षणक प्रका
रणादित्यर्थः । आद्यकल्पयोर्द्वितीयं निराकरोति नापीति तल्लक्षणं हाइति परमाणुप्रसंगेनादानां भेदे संबं
धोऽस्ति न वा । यदि न तर्हि तदुपादानोपादेयभावः अस्ति चेत्तर्हि संबंधस्तादात्म्यं समवायो वा नाद्यो ता
दात्म्यान्न द्वितीयो वैशेषिकाधिकरणे हि भिन्नयोः समवायो निरस्त इत्यर्थः । आद्यकारेण ज्ञानेनासमानसं
माधाकारवैचित्र्यानुपपत्त्या संभादेर्ज्ञानाकारत्वमुक्तं । तदयुक्तं । भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रकाश
न संभवादित्याशंक्य भेदाभ्युपगमेऽप्यर्थस्यापरोक्षतानात्यादित्याह न नावदित्यादिना । साक्षात् ज्ञानस्यार्थ ते
विषयज्ञानांतरस्याजनकं साव विषयाश्रितं शब्दत्वमतेनाजनितत्वापि स्वभावसंबंधादर्थे विषयव्य
वहारं जनयेदित्याशंक्याह न चेति ज्ञानमात्राकारस्य सर्वज्ञेयसाधारणत्वान्नीलाकारवत् ज्ञानं नील राम
व्यवहारहेतुरित्यर्थः । विज्ञानवादिसौत्रांतिकस्यापि संमतमिति वदंस्तद्दूषितमाह न तदुक्तमिति । न तु नसौत्रां ३२

कर्मधारयः

ज्ञानः पुरःस्फुरद्दसंसर्गी पटः तस्माद्दूरभावो [illegible] नेत्यर्थः।

तिकेन ज्ञानस्यैव नीलमाकार इत्युच्यते किंतु बाह्यनीलस्य हि सोऽज्ञानस्य नीलाकारोऽस्तीति किमर्थस्य ज्ञा
नाकारत्वसंमतिरत आह कस्येति। स्वीकृते ज्ञाननिष्ठे नीलाकारे तेनैव व्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यसि
द्धिरित्यर्थः। एवं सहस्पष्टेण ज्ञानानां इदमर्थस्य समर्थानुमानादपि समर्थयते यद्येन सहेत्यादिना
विज्ञानवादिना यो ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते तद्व्यापकस्य सहोपलंभनियमाभावस्य विरुद्धो
यः सहोपलंभनियमस्तदुपलब्धिस्तत्र व्यापकाभावे व्याप्याभावो वदति। व्यापकविरुद्धोपलब्धि मा
प्रपंचयति निषेध्यो हीति। अभिव्रीतीन दृष्टे। यो यन्मात्रानुबंधी यदा तमावस्तत्स्वभाव हे
तु। उक्तं हि। तद्भावमात्रानुबन्धिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति। तद्भावं सत्येव तद्दर्शयति बाह्यानात्वं न त
हीति। अस्य यत्तमात्रानुबंधिनीति तदात्मेत्यपि ह [illegible] निरालंबनत्व स्थानावस्य सत्यत्वाभावात्
त्वादुक्तं हि तद्यन्नसंसर्गिणो भावाददृष्टो भवइति। एवं तावत्स्वयेनीलाकारः स्वीकृतश्चेत्तेनैव
व्यवहारसिद्धेर्बाह्यार्थवैयर्थ्यमुक्तं। तत्र प्रत्ययगतार्थाकारमात्रमेव बाह्यार्थं कल्पयतीति म
तवति ह्येतद्गुणाह सौत्रांतिक इति। बाह्यार्थसद्भावे नुमानमाह यथेयस्मिन्नित्तिभिश्चैत्रांतिकः स्वात्म

हेतुः प्रतिबद्धोस्माह [illegible] नाभावेन संबंधी नास्तीत्यर्थः।

कल्प०
३३

संतानमेवदृष्टांतयतियथेति। अविवक्षातिविवक्षामकुर्वतिः। अजिगमिषतिगंतुमतिच्छतिमवि
विवक्षुर्ज्ञिसमितुपुरयांतरसंतानाश्रितगमनवचनविषयप्रतिभासाययामयिसतिकादाचित्कम
स्यातित्रिलपुरयांतरसंतानमपेक्ष्यतेतयादार्ष्टांतिकेपित्याहतथाचेति। अहमितिस्फुरदीयमानाला प
यविज्ञानेनजन्यमानात्तदतिरिक्तजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यांविवादाध्यासिताः शब्दस्पर्शरूपरसगं
धस्वरवादिविषयः षडुपर्थविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञानसंतानेक
दाचिद्भवंतस्तदतिरिक्तहेतुकाइत्यर्थः। अर्थांतरतामाशंक्याह यद्येवेति। अन्यस्यासंतत्वादित्यर्थः
असंभवोसिद्धइतिशंकतेवासनेति। प्राक्तनग्रंथोक्तमर्यंस्यान्नपूर्वकंदूषयतितद्विनश्यती ति
त त्तितस्यांसंतौप्रवृत्तिविज्ञानानिनीलादिविषयाणितज्ज्ञानतशक्तिर्वासनेत्यर्थः। प्रत्येतिप्रत्यागच्छति
न उत्पद्यतेवैपरिपाकइतिप्रवृत्तिविज्ञानजनककालयविज्ञानात्स्वर्वः आलयविज्ञानसंतानेयदा राम
कदाचिदुत्पत्तोनीलाद्युत्पद्यत्क्रः। ननुकिमितिस्वसंतानियतितपूर्वक्षणवर्तिपरिपाककारण ३३
माश्रीयतेः सर्वज्ञानवर्तीहृष्टाः किंनकारणंस्यादतआहसंतानांतरेति। अत्रचहेतुंवक्ष्यति। नचद्र

दिसंता१

नसंतानांतरनिबंधनत्वं सर्वेषामिति चेत् । एवं शंकामिमामयं विशदीकरोति नह्यन्यत्र निमित्तं याचेत्ति । प्रवृत्तिवि-
ज्ञानजनकालयविज्ञानवर्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेषामालयविज्ञानसंतानवर्तिनः प्रत्येक-
हेतुत्वमुपि तत्कथं । न चेदेकोपि हेतुर्न स्यादित्यवाच्यं एकमाहत्य वासनाक्विदिति । सर्वेषां हेतुत्वे च इत्यत्राव-
स्थेति । इदानीमेकस्यैव हेतुत्वमिति पक्षं सौगतिकं प्रति विज्ञानवादी शंकते तत्राप्येदादिति । आल-
यविज्ञानसंतानवर्तिनां तत्रापि नाभेदादत्वि प्रतिक्षणं शक्तिभेदः तस्य च शक्तिभेदस्य कदाचित्क-
त्वान्नशक्तेः कल्पनान्तरं कार्यस्यालयविज्ञानं प्रत्येकं वर्तिवासनापरिपाकसंतानस्य प्रवृत्तिविज्ञा-
ख्यनीलाद्याज्ञानोपजननसामर्थ्यं न स्य च कदाचित्कत्वं ह्रि प्रतीत्यर्थः । इत्युपयति सौगतिकः । तदेवमि-
ति एकस्यालयविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञानाख्यनीलज्ञानोपजननसामर्थ्यं प्रवृत्तेरप्येक स्यात् ततः आल-
१६ यस्यालयविज्ञानवर्तिनीलाविज्ञानाख्यस्य चैकस्यैव तत्प्रबोधसामर्थ्यं तत्तत्क्षणगतवासनापरि-
पाकाख्यप्रबोधसामर्थ्यं स्यादिति निर्दिष्टं एवं ज्ञाने एकस्यामालयसंततौ कारणे सा तां नैनराग्लात्यर्थः । यदी-
नरेषामपि एवं एवं ज्ञानां परिपाकहेतुत्वं तत्रोत्तरे क्षणं च प्रवृत्तिविज्ञानजननसामर्थ्यमित्यतेन
ना

कल्प ३४ हेतुत्वेनेति। नवं तु सर्वे कारणः समर्थास्तु आहसमर्थस्य आदसमर्थ हेतुसद्भाव इति। यदप्याहि क्षणसं
ष्ठाहेतुत्वेन क्षणं वक्ष्यतीति तद्वदनेनैव प्रत्युक्तं शेनक्रियते। यद्यपि बीजादिसंततौ पतितास्त्राल यस्मात्कारणः सर्व
स्ववती तस्मात्तन्न समर्थास्तु हीदं तीक्ष्णतां सदास्यात्तु कदाचिदिति स्येवं निषेध्यं यत्कादाचित्के त्वे
नस्वावित्त्वेत्सदा तनत्वं। तस्यापत्तिर्हारे रणात्तु पत्ते। द्यादाकदाचित्कत्वं नात्तस्मात्स्वातिरवैत न त्रुनिवर्ति
तुमर्हेति दर्शनादेवनन आस्त्रवविज्ञानाद्विहेत्वंतरंगाष्टेयोः घलदपेक्षते मवति हूसे। ततः विज्ञानम
नन्याहहेत्वि प्रतिबंधसिद्धिरिति। ये यस्मिन्सत्येव कादाचित्कास्ते न दर्शितिरिक्तापेक्षाः इति साकुत्सो त्रांतिको
लक्षणाप्रकाप्रकयोः प्रतिबंधसिद्धिर्व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। ननु तीत विज्ञानमपेक्षानां हेत्वंतरां तदेवहेत्व
नरमालयविज्ञानसंतानांतरमस्तुकृतो वा व्याप्त्यर्थसिद्धिरित्यपांतरस्तामन्त्रमात्रस्यार्थं कारणत्वेनेति चेन्न
संतानेविच्छित्तौ गमनवचनप्रतिभासो यस्मात्कालदयतीमे त्र संतानस्यस्य गमनवचनविषयवि
ज्ञानस्यानन्ययोक्तं तस्यैव विज्ञानवादिभिः संतानांतरनिमित्तमिष्यते। ननु विवक्षाजिगमिषाप्रति राम ३४
पंते त्यक्तमनवचनप्रतिभासंतरयोः। तस्याश्चित्रसंतानमात्रहेतुकत्वांतर्बुनिरस्तमितिवाह्यार्थपे

त

ज्ञावा चेत्यर्थः। यदि तु तथाविधस्यापि प्रवृत्तिविज्ञानस्यालयविज्ञानसंतानांतरत्वं चेत्त्वमिष्यते ना
ज्ञाह्यपि चेति। संतानांतरशारीरांतरं विज्ञानानां समवायी देशोभ्युपेयते संयोगी वा यद्वेदा हि प्रकर्षः नाद्य
इत्याह विज्ञानातिरिक्ते ति। वैशेषिकादिवदस्त्वयात्मात्समवाय्यात्मानभ्युपगमादिति भावः। न द्वितीय
यइत्याह मूर्त्तत्वादिति। नास्ति संयोगिदेशआधारो येषां तानि तथा तदात्मकत्वादित्यर्थः संतानांत
कालतोपि नव्यवधानमित्याह संसारस्येति। एवं हि संतानांतरस्य कालविप्रकर्षः स्याद्यादि संप्रति तन्नस्य
चैत्रसंतानसंजातनीलज्ञानस्य समनंतरपूर्वक्षणे मैत्रसंतानउत्पद्येत। इतरथा तत्स्थापनादिवैकाल
विकर्षो भावात्तथा च संसारः सादिः स्यादित्यर्थः। यस्मात्संतानांतरनिमित्तत्वेपि तस्य सदासन्निधात्व ना
त्ति विज्ञानस्य कदाचित्कत्वसंतानमात्रस्य मनुपपन्नं तत्स्यादित्यत उपसंहरति स्वहेतुवशस्यचालयवि
ज्ञानातिरिक्तहेतुकइति प्रवृत्तस्य स्वसंतानमात्रनिमित्तकत्वे विपक्षे स्वस्यात्संदिग्धाव्यावृत्तिः स्य स्वहेतुज
न्यत्वेनेत्यर्थः स्वसंतानमात्रनिमित्तत्वमुपादयितुं प्रतिवंदीमाह बाह्यनिमित्तकत्वेपीत्यादिना। तत्त्वालयवि
ज्ञानक्षणानां स्वस्वहेतुवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदे पेक्संततिर्यत्नितत्वाविशेषादैविध्यं सामर्थ्यं स्यादित्याह न
के

कल्प० वसंतानानामेति। आलयविज्ञानसंतानैकदेशभेदे पितृसामर्थ्यभेदे इत्यपायतव्यतिरिक्तवाह्यार्थसंता
३५ नभेदेस्यादुक्तिः भेदद्रुताह संतानभेदेत्विति। आलयविज्ञानानां नीलादिवाह्यार्थसंतानानां चसामर्थ्य
भेदः ततश्चालयविज्ञानसंतानैरजन्यमपि नीलादिसंवेदनं वाह्यनीलादिसंतानैर्जन्यत इति चेत्तत्राह यस्य
माह इतन हीति। वाह्यार्थवादे हि नीलादिकस्य नीलाद्यर्थानां प्रतिनीलाद्यर्थभिन्नाः संततिनीलसंतानात्तु असं
तानभेदाद्धक्तिभेदोयगभेनीलसंतानानामपेकविधाशक्तिर्नस्यात् तथा चैकभेद नीलं नीलाकारज्ञानं जन
येत्संतनान्तरवर्त्तीत्यर्थः। चोद्यसाम्यमुक्तापरिहारसामाह तत्सं संतानान्तराणामित्यादिना। यथा नील
पीतादिसंतानान्तराणां स्वस्वकारणभेदात्सामर्थ्यभेदस्तथालयविज्ञानसंतानपतितत्वेपि तत्राणां पीत्य म
र्थः स्वप्रत्ययः पूर्वोदितनीलादिप्रत्ययः। वासनाचैति। आदितिग्रथस्य वासनाशब्दार्थमाह आलयविज्ञाने श
ति। असंविदितेमविज्ञातमर्थात्पूर्वमिति तन्मते वर्त्तमानस्यासंविदितत्वात्। अनागतस्यासिद्धत्वाक
त्वात् तादृशाज्ञानं वासनाप्यसिद्धानैक्तिस्यापि वासनेति भावः पूर्वशक्तिर्वासनेत्यकेंइदानीं शक्तिमतोरभे राम
दाद्विज्ञानामितितविरोधः। ननु सर्वज्ञानान्यस्य कवासनावैति। आचेद्गुतरज्ञानवैचित्र्यं। तर्हि सर्वज्ञानवैचित्र्य ३५

न स्मृति

मेव नु तस्तत्राह पूर्वन्तीलादीति। अनेनादोसंस्पर इति भाष्यं व्याख्यातं। अत्र भगवता भाष्यकारेण प्रमाण
प्रवृत्तप्रवृत्तिपूर्वकोऽसंभवो विज्ञितिवदतैतत् दिहस्त्रचपां वम्रदेयया किलज्ञानाद्वेदेन रथ्यूलस्यार्थस्यासंभ
वः परेण भाष्यते। स्वभमेदेनापि भयासस्तु भायइत्प्रयोजको संभवः प्रमाणं त्वा वाभ्याभादर्त्ते व्यमितिनित
त्रासंभवं परमते दर्शयति इदमत्रैत्यादिना। न च बौद्धेन ज्ञानाद्भिन्नस्य स्थूलार्थस्यासंभवमनुत्यमात
मनुवदन्नितरेदमिति। स्यो स्थूलार्थस्य युगपद्भिन्नदिग्व्यापित्वं भिन्नदेशव्यापित्वं वा स्वं चैकदेशि
ग्देशे यस्यावरणमन्यदिग्देशे चानावरणमिति विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यात्। ज्ञानान्ते देनुनदोषः। ज्ञा
नावच्छेदकार्थस्याज्ञायमानस्यातदभिन्नस्याकारत्वादावृतस्य वतदात्मत्वाभावेन विरोधासं
गादित्यर्थः। ज्ञानाकारत्वइतिसप्तमी। आवरणादिविरुद्धधर्मसंसर्गेण यद्यपि न प्रश्यतइति योजना
दूषणान्तीमेनमसंभवमनुमत्य बौद्धमते पसंभवमाहतथापीति। यद्यप्यवभासानवभासत्वरूपवि
रुद्धधर्मसंसर्गोऽर्थस्य ज्ञानाभेदे स्युप्रपरामित्तप्रसक्तेन। तथाप्येकस्यानप्रकाशिते पटेनानादेशव्यापकत्वे तद्दे
शत्वमतद्देशत्वं च दुस्यते। प्रदेशभेदेन चकंपाकंपौ चित्रे च तस्मिन् रक्तत्वारक्तत्वे सति चैवं ज्ञानाकारत्वेण्यं
रक्तेतत्वे

कल्प०
३ष

स्ववर्णितविरुद्धधर्मवत्वाद्भेदप्रसंगस्तत्वाद्भूतस्यार्थस्य ज्ञानाभेदे सति अवयविन्यवयवे चोक्तदोषो
ऽनंतरमपि ज्ञाने दुर्वारमित्याह व्यतिरेकाव्यतिरेकेति। ननु किमिति ज्ञानाभिन्नत्वेऽर्थे तद्देशत्वातद्देशत्वादिवि
रुद्धधर्माध्यासप्रसंगः यावता परमाणवेव ज्ञानमवलंबतां ते च तन्मिन्नदेशत्वादिमंत इत्यत आह नता
वदिति। नीलज्ञानं यदि परमाण्वालंबनं तर्हि त्वया ज्ञानज्ञेययोरभेदाभ्युपगमाज्ज्ञानस्यापि ज्ञेयमा त
त्रत्वं ज्ञेयानां वा परमाणूनां ज्ञानमात्रत्वं ता च इत्याह ज्ञानस्येत्यर्थः। न ह्येतौ यदित्याद्याकाराणां चेति एकस्येति या
ज्ञानाकाराणां परमाणूनामित्यर्थः। ननु नैकं ज्ञानं परमाणुगोचरमिति यत्तदुक्तदोषः स्यात् किंतु प्रति
परमाणु ज्ञानभेद इति नेत्याह। तद्यावंत इति। तर्ह्येकैकज्ञानगृहीतनानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः
अस्थूलत्वं च न स्यादिति त आह तन्तत्स्थूलेति। तस्यापि प्रत्ययस्य साकारत्वे आकाराणां नानापरमाण या
नां तद्भेदात्तस्य परमाणुमात्रत्वे भेदः तेषां विज्ञानमात्रत्वे स्थूलत्वमिति स्थूलालंबनमेकं ज्ञानं न स्यादि राम
त्यर्थः। तस्मान्नार्थ इति। तस्माद्धेति विकल्पादेस्साकोदर्थे परमाणुसमूहात्मके विषये न स्थूलताभासः त
च ज्ञाने ज्ञाना त्मा के ऽर्थे कुतः। एकं ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण तदात्मतो नानाकारस्थूलात्मकत्वस्य प्रतिषिद्धत्वा ३६

त्वात्। वस्तुतः पि विज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूलावभासस्यानसंभवः बहुतोपरस्परवार्त्तानभिज्ञत्वादित्यर्थं
एकोपलंभनियमस्यान्यथानुपपत्तिः सहोपलंभनियम इति न विरुद्धत्वहेतोश्चेत्तर्हि सहशब्द एकत्वस्या
वाचक इत्यवाचकशब्दप्रयोगान्नवतिष्ठत इत्यर्थः। अथैकोपलंभनियमादित्येव हेतुस्तत्राह अपि चेति।
अतु विद्धविषयत्वेन संबंधमित्यर्थः उपलभ्यत इति साक्षात्काराभिप्राय। मतज्ञ यहेलं निर्यगादिव्याख्या
र्थः। वाच्योयवस्तुत आलोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणानुपलभ्यावपि तदेकादर्शनादने [redacted] कातिको
हेतुरित्यर्थः। ज्ञानमेदसाध्याइत्यादौ सर्वत्रासत्येकस्मिं त्वेकार्थज्ञानप्रतिसंधानं रितोपपद्यत इति वस्य न
मारोनान्वयः। माध्येवास्यवासकत्वमविशेषोपलब्धेहेतुरविशेषोपलब्धवस्वसदसद्भेदेषु हेतुरितिव्याचष्टे स
वमिति। अविद्यास्वविकल्पकप्रत्ययः। अनादीति। अनादिवासनाजन्यसविकल्पकप्रत्ययानां विक
ल्पपरिनिष्ठितो विषयीकृतो यः शब्दार्थः स त्रिविधोज्ञेयः त्रैविध्यमेवाह भावेति। एवं नीलादिनीलत्वादि
रभावं तरविषयं तरविषयं चाह। ३ अयं विज्ञानांतरविषयत्वादि मम्मतत्वादिरध्ययत इति न यो क्तः। वंध्यासो
त्वादिप्रतिज्ञाइति नाध्यगतादिशाद्वं व्याचष्टे एवं विप्रतिपन्नामिति। प्रतिज्ञेत्यत्रेतिशब्दोव्यस्मादर्थे यदिति प

ने

कल्प० त्तिपादनविषयत्वे ईदृशः। अस्त्वेकस्मिन्नपि संघातशरीरेऽनोपपद्यते तावत्त्वोकेत्ववाचस्पतेऽप्यदृष्टा हान्तस्यैवेन्द्रा
३७ नस्येति। कर्मफलभावोऽज्ञानहेयभावः। अतस्तं विरुद्धमित्यतः प्राह। तमाख्येणप्रति वेदान्तरूपस्याभिरचना कि
यते। न यावच्छेयार्थस्वरूपं साधितं। तनन्नारभ्यस्य कस्य कर्मक्रियाविरोधत्वं। विज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्ता
र्थविषयत्वेऽपि तस्य स्यात् तथाप्युपपत्तिः। चक्षुर्वैदप्रकाशमानस्यापि पर्यवेक्षकत्वं संभवादंर्थो घानुपप न
त्तिमाशंक्याह चोदयतीति। अप्रत्यक्षोपलंभस्येति। यद्यप्रत्यक्ष उपलंभः स्यात्तर्हि चक्षुरप्रत्यक्षमिति वक्तव्य
र्थदृष्टिरप्यज्ञाता स्यात् सा च न सिध्यति। तस्या अप्रत्यक्षत्वे ज्ञानत्वेनानवस्थानादित्यर्थः। तर्हि ज्ञानं ज्ञाना
न्तरप्रत्यक्षं सदर्थप्रकाशो भवत्विति चाह तद्येदिति। ननु अर्थप्रत्यक्षतायितुर्यथा साक्षि एव उपलंभ द्रष्टा ते स्वयमनुप दृते
लंभमानं प्रत्यक्षतायितुमुपलंभांतरमपेक्ष्यं तत्र तुल्यो नाकांक्षेत्याह स्वमिति। विज्ञानग्रहणमा
त्रग्रवास्यानि। स्वीकृते विज्ञानस्य साक्षित्वे विज्ञानविषयग्रहणांतराकांक्षानुत्पादादिति। भाष्यार्थः। अ
नंगीकृत्य माणं दर्शयति नवेति। तत्स्वप्रत्यक्षत्वायतस्योपलंभस्य प्रत्यक्षत्वायेत्यर्थः। स्वप्रकाशसाक्षिणि अंतःकरण राम
प्रतिबिंबिते सत्यंतःकरणपरिणामस्य भास्वरस्य स्वतः स्वसाक्षिप्रतिबिंबधारणयोग्यत्वसंभवात् परिणामांतरादपरो ३७

न्यतेतिग्रंथार्थः। यद्यनुभवापरोक्ष्यं परिणाममात्रतरात्मत्वमनुभवत्वमभवदितितोपि कदाचित्प्रकाशेत न चैव
मतोनितासाक्षान्नुभवसिद्धइत्याह नचास्ति संभवइति। प्रमातुः साक्षिणः न चानुत्थावसायादनुभव
प्रत्यक्षता। तस्याप्य प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धित्वायोगादनुभवांतरतः प्रत्यक्षत्वेनव्यवस्थायाश्चक्तत्वा
दिति। न केवलमनुभवैकवानुभवित्तुर्व्यासावनुभवांतरानपेक्ष्यं किंतु क्रियामात्रमेवकेत्रोक्रियांतरसंत
रेणमाप्यतइत्याह यथाहेतेतिमाकृतज्ञानविषयज्ञानपरिणमांतरापेक्षायाः नवस्थासाक्षिणः स्वसा
क्षांतराश्रितप्रमाणेक्षयाउनवस्थास्याद्विप्राशंक्य स्वप्रकाशत्वात्मेत्याहन च समातरीति। अनेनसा
क्षिविषयग्रहणकांक्षातत्वादादित्येवमपि पूर्वभाष्यं व्याख्यातं। ननु साक्षिणं प्रति प्रत्यक्षस्योपलंभाहेत
द्विषयउपलंभोन्तोवाच्यः तस्य च प्राड्विनाशत्वोपरविरोधइति क्रममपनयति याह्यत्वं चेति। फलेत दूर
णगतज्ञानपरिणामेस्वाभाविकाकाशवत्स्वसाक्षिचैतन्यव्याप्तिव्यतिरेकेण परिणामांतरापेक्षाफलां प
तरानुत्पत्तेरित्यर्थः। चैतन्यापि व्याप्तिस्वफलमस्त्येव तदा दूरकं भवंतो वाति केकाराः विषयदेशस्थ स्वभोक्तु ,
से घादेवतकारकात्। विषयसंसर्गतोत्पत्तौ कुंभस्यैवं दृशोधियामिति। तत्संवित्प्रर्थते ज्ञायते परिण
प्य वा

कल्प० ३८

ष्ठ

मज्ञानेनेत्यं। स्वतःसिद्धप्रकाशतयाज्ञानस्यग्राह्यत्वमित्यन्वयः। ननुयदिपरिणामव्याप्तिव्यतिरेके
णसंवित्साक्षिणंप्रत्यंतोत्यपरोक्षातद्यर्थोपिस्याद्व्यापकसाक्षिसंबंधस्यसंविदर्थयोरविशेषा
दित्याशंक्याहयतोप्यर्यइति। अर्थोहिस्वविषयांतःकरणपरिणामरूपायांसंविदिसत्यांतद
धीनाभिव्यक्तिकसाक्षिरूपानुभवात्प्रकटोभवति। सातुसंविकेवलस्वरूपानुभवात्स्वप्रतिविंबितो
नप्रकटतांप्रतिपद्यते। एतदुक्तंभवतिसर्वव्यापीसन्नपिस्वरूपानुभवोऽविद्यावरणत्वान्नभासतेस
नुनिर्मलत्वद्धवमुकुरतलेमुखवभास्वरस्वभावविशेषवदंतःकरणेभिव्यज्यतइतितद्व्यक्तिरूपिभास्वरा
सन्निहिताचेतिभवतिव्यक्तिस्वभावप्रकटता। अर्थस्त्वंतःकरणंप्रतिव्यवहितोनचस्वभावादेवचैतन्या
भिव्यंजनक्षमः। हृदंचसंबंधाविशेषेपिस्वभावविशेषात्स्वंजकत्वंयथाचाक्षुषप्रभासंबंधाविशे अजका
षेपिरूपाद्येवव्यंजयतिनवाय्वादिकंतस्मात्परिणामामित्यकानुभवादर्थसिद्धिरिति। कर्मभावइति
परिणामक्रियाजन्यफलभागित्वेत्यर्थः। आत्मस्वप्रकाशत्ववत्वादिदंस्वर्वंसिद्ध्यतितदेवासिद्धमि राम
तिशंकतेस्यादेतदिति। आत्माज्ञेयःप्रकाशमानत्वाद्घटवदित्यनुमानाद्दिदंतावदाभासः। अत्रहियत्प्रका ३८

अस्फुरणपक्षे

शतेतदेवमिति मामिरस्युपेयात भासत्वस्याव्याप्तेर्याग्राहि । का संवित्स्वास्वस्यां परिस्फुरति न वा
प्रथमे किं कर्मत्वेन किं वान्यसंविदनपेक्षस्वव्यवहारहेतुत्वेन । नाद्यः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्
। न चरमः तस्यामेव संविदि व्यभिचारात् । न चरमः अस्याः स्वसंविदो विशिष्टस्यात्तद्वसातान्त्स
श्रि४ कलविशेषो यस्यं ग्रहवतीयाँर स्यां संविदि परिस्फुरेद परिस्फुरेच्च कथमनुमानमुदीयेत । एवं सिद्धे
स्वदोर्विल्ल्वस्वप्रकाशत्वसाधनीमदोषा अर्थान्तरप्रकाशकत्वमनुमामाह का तीनत्वस्मिन्ध
येत ग्राहि । त्यादिना । अनागंतुकप्रकाशइति प्रतिज्ञा । आगंतुकः स्वविषयी अर्थात्प्रकाशत्वमिति २
लभ्यते सय स्यनाप्तिस्च्चासौ प्रकाश स्वतत्त्वे सतीत्यर्थः । अतेनाज्ञेयत्वे सति भासमानत्वं स्वप्र
काशत्वमिति निरुक्तं । भासमानत्वं च व्यवहारविबोधविषयं भासतइति शब्दलब्धत्वे तन्मात्रेन
विषयत्वमिति न व्याघातः । नच वेदान्तज्ञेयत्वविरोधः । निरुपाधेरज्ञेयत्वाद्वेदान्तजन्यवृत्त्युपाधौ
न तज्ज्ञेयत्वमपीति हि सोक्तं तत्तत्प्रसक्तम् । अतएव स्वप्रकाशस्यानुमानज्ञेयत्वविरोधइति निरस्तो
अनुमितेरेवज्ञेयतोपाधित्वात्ततिस्यसाध्याकारता नागंतुकप्रकाशत्वेहेतुः संविदभिन्नत्वं च साक्षी

कल्प० ३९

रहितभासमानान्तः दुःखत्वात्स्यादिति तस्मिन्हेतुरिति। विपक्षे देहे उत्साहनं चैतदिति। यदि निःसमाहितोकारस्त ४

रत्वां न त्विंद्रियज प्रतीतित्वादित्यत्र संविदः स्वतस्तदन्यस्मात्तद्ग्राह्यत्वात्तस्य मर्थतार्थमसंदिग्धाविपरी
तस्वेलक्ष्यं। असंदिग्धाविपर्यस्तत्वमुपपादयति तथा हि समानेत्यादिना। संदिहानस्योपपद्यत इतिशे
षः। एवं सर्वत्रान्वयं प्रयोगः आत्मा स्वयंप्रकाशः शब्दवदपरोक्षत्वात् घटवदपरोक्ष्ये च शब्दवदसं
दिग्धत्वाव्यतिरेकेण घटवत्। न चाप्रसिद्धविशेषणत्वं। अयं घटः एतदन्यज्ञेयत्वे मात्मनो न स्यात्
हि कदाचिदात्मनि संदेहः स्यादित्यर्थः। स्यादेतदात्मविषया संवित्तु देहे वेति तत्राह न चास्येति उक्ते न
क्रमेणेति। न क्रियानया व्याप्यते किंतु कर्तैत्यत्रैवेत्यर्थः। अनेन विज्ञानं स्वव्यतिरिक्तग्राह्यं ग्राह्यत्वादि
ति शब्दैकानुमानस्य विपक्षे दंड उच्यते उक्तक्रमं स्फुरति न फलस्येति नार्थे द्रुति नार्थे पिविप्रतिपत्तिः त
स्यत्वात् ते पि मिथ्यात्वादित्यर्थः स्वप्नवदित्ययं दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यादिति योजना। अभ्युपेत्यस्व
प्नप्रत्ययस्य निरालंबनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्य तन्निरस्यति विप्रतस्त्ववतु तस्यापि सालंबनत्वमालंबनं। एवं तावद्
दृष्टांतं माह प्रत्ययो निरालंबनत्वं प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदित्यनुमानस्य बाध्यत्वेन सोपाधिकत्वमुक्तं न च
साधनव्याप्तिः। सतिप्रमाणान्तरितं ज्ञायमानत्वे बाधविरहस्य प्रमितत्वे तत्साधनव्याप्तमनुमानस्यातीतकालत्वा स्य

राम ३९

मा स

नेति प्रत्युप

त्वा।संप्रति प्रमाणलक्षणत्वेनापि सोपाधिकत्वमाह संस्कारमात्रजं हीति।मात्रपदकृत्येन प्रमाणं क
रणेन्द्रियादिसहितत्वं व्यावर्त्तते नतु भ्रमहेतुदोषसाहित्यं।अत एव भाष्यगतस्मृतिशब्दः प्रमाणाभि
लितसंस्कारजत्वाद्भ्रमेपि स्वसमुत्पन्ने औपचारिको व्याख्यातः।नुपलब्धिरित्यत्र भाष्यगतनुपलब्धि
शब्दं व्याचष्टे सत्त्वेतेन वर्त्तमानेन वस्तुना इन्द्रियसंयोगे सत्यर्थः।यद्व प्रमाणज्ञानेत्यज्ञानमनुप
लब्धिः।एवमप्याख्याने स्वमतस्यापि मिथ्योपलब्धित्वापत्तेः धर्म्मान्तरस्येदिति।कालान्तरीयतत्प्रत्ययत्वहे
तोराहापि चस्वतद्वृत्ति।तमूलत्सर्गतः सामान्यमपि प्रमाणमनुमानादयोग्यतामत आहानुभवविरो
धइति।अबाधितविषयत्वेतावगतस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात्स इति प्रत्यक्षबाधेन प्रमाजनक
त्वमतो बाधकानुदयात्प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यापवादकृत्यर्थः।नहियोयस्यस्वतो धर्मो न संभवति
सोन्यस्य धर्म्माक्रान्तस्य संभविष्यतीति भावः।तत्रतसंभवतीति प्रमाणत्वेन न संभवतीत्यवधारितं इत्यर्थः
तेन संदिग्धधर्म्मत्वधर्मोन्यस्य साधर्म्याद्भवत्वादेः संभविष्यतीति सूचितं अर्थोपलब्ध्यभावान्नवा सम्ना
नामावकृत्यप्रयुक्तपरेसामर्थ्याभावाद्वासमानाभर्थोपलब्धिर्मिथ्यात्वेरसंभवत्वादित्याशंक्याह यथालोकदर्श

यद्व्यतिरेके नानाकार्योपलब्धेः कादाचित्कत्वापत्तेः एवकारणे गतिर्भवतः नाप्यनपेक्षो वासनानां कारणत्वस्व...

कल्प० नमिति। त्वयापि [illegible] र्थोपलब्धेः स्वप्नेवासनाजन्यत्वं लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतत्वात्तत
दृष्टान्तेन च जाग्रत्स्वप्नेयान्तथा च यौ लौकिकावन्वयव्यतिरेकौ वासनाया अपि जाग्रदर्थोपलब्ध्य
५० धीनत्वदर्शनादाकारणकारणत्वेन तत्राप्यर्थोपलब्धेः स्थितत्वात्स्ववासनानामर्थोपलब्धिमि
मात्रिः सिद्धेत्यर्थः। न लौकिकोवासनेति। अन्तरेणाश्रयमेकसंततत्वादतत्स्ववासनानामर्थोपल
ब्धिमिकारविज्ञानस्य वासनात्वं ह्यलौकिकमितिभावः वासना हि गुणः स्वस्याश्रयः समवायिका
रणं न तत्राश्रयत्वाभिमतमालयविज्ञानं वासनया सहोत्पद्यते पूर्वं वानाशइत्याह द्वयोरिति। न यत
आक्रस्तत्वं हि कारणत्वमित्यर्थः। नहीति। यदुत्याह भागिति अ्सत्यस्थाधारत्वायोग्यादितिद्रष्टव्यं। का
र्यकांतरमधिकरणस्पदशायत् पूर्वपक्षमाह स्यादेतत्सादिनाविविच्यंतइत्ये तत्त्विर्णयाभिप्राय
न भवति किंतु व्यवस्थापकाद्विनागामिप्रायमित्याह तच्च चिदिति। नादरः क्रियतेस्यान्तराग्नितरं च राम
नेस्तात्वेवाहत्यायोज्यंतइत्यर्थः। ता [illegible] भावोज्ञानार्थयोः समानैरुपलब्धेरितिस्य संयोजयन्सिद्धां राम
तमाह लौकिकानिहानि। अनादिककालंत्वेरूपचरस्य व्यवस्थापयितुमधिष्ठानं वस्तुस्मृतंवा [illegible] चं ५०

६ व्याप्तिः सिद्धेत्यर्थः। नलौकिकीवासनेति। अन्तरेणाश्रयमेकसंततिपतितसमाना [illegible]

तत्व२

तस्याभावस्य स्वमते प्रमाणगतत्वात्तु पपन्नत्वादिति प्रतिपादयन्नभावोनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयति
पक्षुपैतेत्यादिना अत्राविकल्पं प्रपंचस्य धर्मिग्राहकप्रमाणेनावगमात्तेन बाधकप्रमाणान्तरेणवाता
धइत्याह प्रमाणानि हीति। न द्वितीय इत्याह बाधकं चेति। ननु किमन्याधिष्ठानत्वेनोच्छेद्यत्वमादि
प्रमितं वस्तुगतं विचारासहत्वमेव बाधकप्रमाणागम्यत्वमिति चेन्न ऊवत्वे किं विचारासहत्व
नाम सदसदादिपक्षेष्वन्यतमपक्षानिवेशो विरुद्धतो धर्मः परं विचारं न सहत इत्युच्यते उक्तवि
चारासहत्वेन रूपेण निरस्तत्वं स्वरूपमभिमतं नाद्य इत्याह नत्वेति द्वितीये यनिरस्तत्वं सदादिपक्षानि
विष्टत्व वा न प्रथमः सदादिप्रकारेण तत्त्वस्य स्यास्तत्वयोग नित्यस्याह कथमन्यतमदिति। न द्वितीय हित्ता
इत्याह न चेति निरस्तत्वं हि स्वरूपत्वाभावः स चासतिनित्यासत्वं भावानां च वस्यापितत्स्यात्तथाचास
त्वाव्यस्याप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः। एवमपि धिष्ठानतत्वज्ञानां भावाद्बाधो न भवतीत्युक्तं इदानीमधिष्ठाना
भावादारोपासंभवमाहापिचेत्यादिना। स्वपक्षे विरोधमाह तस्मादिति। विधर्मसूत्रं संयोजना
सिकत्वाद्वेति सूत्रं चेतु पदेशादित्यस्य स्वकरणीयं। ननु श्रुतस्य श्रुतपदार्थसत्वोपदेशाहुत्योपदेशा

कल्प० ४१ त्र्याहृताभिव्याहारः सुगतइतियोजनीयं। यथायथेति भाष्यस्थवीप्सां व्याचष्टे यं यं तदृति। दर्शन

मितिवक्ष्यमाणोपयुज्यते त्वपशब्दः स्थानमिति वक्ष्यतेति हृत्तैत्यपशब्दः तिष्ठते ऽशोऽघ्राशितिं सत्ययेति

स्वपरकायावोश्योशोचयरस्ययेत्तु ततस्याशितत्वात्। मिहसेवतक्षेत्यत्रि ष्ठांतस्यमीठमितिसिष्यतिमि

द्वमितित्वपशब्दः योयवशब्दः उपवासेवौद्धेः मकुरुपते स्नातः शुचिवस्या भरणः योयथंविदधातेति

सचलोकैरप्रयुक्तत्वादपशब्दइति। अर्थतोनुपपत्तिमाह अर्थतस्त्वेति। अक्षरमविनाशितमनादि

वासनानामाश्रयत्वादक्षरत्वसिद्धिः। उत्पादादेति सत्त्वे स्थिता धर्मता धर्मस्थितिते तिच कारण

कार्यत्वधर्मस्य त्वधर्मस्यचस्थिरत्वस्वीकारात्सर्वदाणिकत्वविरोधः। नैकस्मिन्नसंभावत्वम् कस्यचक्षत्तसमर्थय वा न्वर

ते विध्यत्ते कांतवादभंगस्यबुद्धिसन्निधानलक्षणंसंगतिमाह निरस्तइतितिके कोच्छेत्तुतिरस्तेषु

तत्त्वसत्तावुद्धिस्थाभवतीति। अथवासमयमात्रसिद्धयंवस्तुबाधिपदार्थाश्रयत्वात्तामासेनिरस्ते राम

यावास्तिकाय्यदिसामयिकपदार्थाश्रितत्वाद्याभासहृत्त्वंमतंभवतिबुद्धिस्थंतदिदंसमयपदेनसूचितं ४१

उपलक्षेरर्थसत्त्ववत्तदेनेकांतोप्युपलक्ष्यतेरेवास्तीत्यर्थसंगतिः। अस्तीतिकायंतेशब्दांतइत्यस्तिका

उपलक्षणा पथार्थसत्त्वं सर्वेनुक्तं तवदत्रापि॥ नैकेतन्त्रसाम्प्रात

या:। केशोरप्राहे। अर्हन्तः सिद्धाः। इतरे केचित्ताघनैर्मुक्ताः। अन्ये बद्धाः परत्यक्षमेय इति। सम्य
ग्मिथ्यात्वेन प्रवृत्तिहेत्विध्वंसनीति तत्र धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः। शास्त्रीयवाह्यप्र
वृत्त्या ह्यांतरोगश्चवास्यो धर्मोनुमीयत इत्यर्थः। अधर्मेति। ऊर्द्ध्वगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहे वस्थानेना
धर्मोनुमीयत इत्यर्थः। बंधमोक्षौ फले प्रवृत्तीतु समीचसमीचीनतयोः साधने तेन शयस्यास्रवेति। प्रवृत्तस्य प्रवृत्ती
आस्रावयति गमयति बंधो हि विधेइति। यद्यपि सर्वो कर्माश्रवोपि बंधस्थापितहेतुत्वादयमपि स्त
बंध इत्यर्थः। अतिप्रसंगादिति। आत्मामोदकादिज्ञानेभ्योपि मोदकादिसिद्धिप्रसंगादित्यर्थः। वि
याचके तु रिति। शारीराकारेण परिणामहेतुः नक्षक संवेदनीयाः शरीरस्य हारेणास्तत्व वेदनहेतुत्वादि
ति। स्वकारणोरिमममतिक्करे जाते मिलितमदुमयस्वरूपमात्रभूतं स्वदेहाकारपरिणामशक्तियोग्नि
कं शालिसनितस्मिन् वीजे कुसलारब्धं बात्मकावस्था यावदुदात्मता यावस्वारंभकः क्रियाविशेषो
नामिकं सक्तियस्यावीजस्य तेजः पाकवशादो सरवृत्ती भावः शारीराकारपरिणामहेतुर्वेदनीयमिति
विभागः। कायनीति केनेराहृदुतस्य स्वरूपं। स्यादस्ति च नास्ति चेत्येतदवक्तव्यं इत्यस्य परत्वासं बंधनी

स्यातं नेत्र ... तीवारग्रेचतुर्थः पृ नीयः आप्तविरोधं हृदीकरणाय

यांसमष्टैकांतत्वभंगाः कथं कथं कदा कदा च प्रसंगं नीत्वापेक्षायामतत्त्ववीर्यः प्रतिपाद्यास्तास्तद्विधान
विवक्षायां स्यादस्त्येवेति भंगाविर्भवेत्। स्यान्नास्त्येवेति प्रयोगः स्यान्नास्तीति ये द्वे विवक्षिते क्रमेणोभयवांछायां
प्रयोगः समुदायरूपः। युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः। आद्यावाच्यविवक्षायां पंचमो भंग
इष्यते। अंत्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभंगसमुद्भवः। समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भंग उच्यते इति। युगपद्
स्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां वाच्यः क्रमार्पितात्तु उभययुगपद्वाच्यं। आद्येनास्तित्वभंगेनांत्येनास्तित्वेन
सह युगपद्वाच्यः। अंत्यस्वाद्येन भंगेन सह युगपद्वाच्यः। समुच्चितरूपस्वरूपैकैकेन सह युगपद्
वाच्य इत्यर्थः। अथ वादस्तूभये ह्येकांतेभंगेनिर्वाच्यत्वनियमभंगः स्यादवक्तव्य इति कृतः। ते द्वेव पक्षे
ष्वनंतस्वरूपवाच्यतानिर्वाच्यत्वनियमः स्यादस्त्येवावक्तव्य इत्यादिना भज्यते। नन्वस्ति स्यादित्यनिवर्ति
मानत्वविधिवाचिनोः कथमेकार्थपर्यवसानमतआह स्यादिइति तिङं तत्तुल्योऽनेन विध्यर्थेत्य
र्थः। वाक्येष्विति स्यादस्तीति वाक्येषु स्यादित्यव्ययं शब्दलिङं तत्सहस्रोतिपातनादित्यन्वयः कोऽस्यार्थ इति
तद्वाहानेकांतेति। अनेकांतः किंस्वातंत्र्येण प्रतिपाद्यतेनेत्याह गम्यं प्रतीतिः। गम्यमस्तित्वादि। कुतो स्या

द्योतित्वमत्रकाहापि योगत्वादिति ॥ एतदुपपादयति यदिदं जगदिति ॥ व्यतिरेकम् तमन्वयमाहानेकांत १

नैकांतं द्योतकत्वेविति। स्यात्पदेनानेकांताभिधाने किं एवोऽस्मत्र आह तथा चेति यथा स्यात्कशब्दस्यानेकां
तद्योतकत्वं जैनैरुक्तं तथा तस्यायोजत्वं चोक्तमित्यर्थः। स्याद्वादो हेयादेयविशेषकृदिति सच्चयः किंराशाद्धि
स्वेतिल्लत्रेरण्यमनुपपत्त्ययो भवति। ततः कथमिति रूपं लभ्यते। तदुपरि चिदित्ययं निपातो विधीयते
ततः कथंचिदिति स्यात्। तस्मात्किंशब्दाद्विविधेर्हेतोः कथंचिदस्तिकथंचिन्नास्तीत्यादिरूपात्सर्वथै
कांतस्यागात्सर्वं तंस्यत्र नगतयमपेक्ष्यस्याद्वादो हेयोपादेयविशेषकृन्नित्यर्थः। किंवृत्ते किंराशादुप
रि वृत्ते प्रत्यये यमिसर्वमस्वैकांते स्वस्यादिनि येमेघ्नित्यर्थः शास्त्रानामेकांतानां भंगे हेतुमाख्यायं दर्शयन्ति
तथाहीति। न सर्वन्नैते तत्र हेतुमाह यावेति। सतोवस्तुनः आत्मस्वात्मायुग्मायत्वादित्यर्थः। नतिव
८ न्नैतेतत्र हेतुमाहेयेति। असत्वैरैकान्ते हेयमेवतत्प्रत्तेर्वाहितं सर्वदास्यात्। तस्यचसाध्यं
नमनुपपन्नमित्यर्थः। यनुहेयादिसिद्धिदक्षिप्रपंचः सविकल्पतः तत्रचहेयादिविभागाद्धसिद्धिरि
त्यर्थः विचारासहत्वादिति आरंभप्राप्तिदिरस्तो हि सदसत्वेवस्तुनो तद्धर्मो असत्वादशायामपि वस्तु
नुहत्वापानाञ्च वस्तुस्वरूपं सर्वकथादाहयस्मंगादित्यादिहि विचारः कृतः सइदानुसंधेयहूत्यर्थः। पं

२ श्चिहेतुः स्याद्वादइति तत्राह एतदुक्तमित्यादिना। यदस्ति तदस्त्येवेति नियममेवमन्महे। यस्तु कथंचित्सकि

कल्प० डितरूपारम्भमिति प्रशंसार्थरूपस्तवयः। [illegible]वमेरणपत्नीवर्द्धेन। विशारदस्त्वो विशारदस्य शीत्तातशब्दराः॥ अत्र
 नित्यत्वान्नस्येति निदर्शनस्येत्यर्थः। दार्ष्टान्तिके तु तानित्यत्वमित्याह नास्थिर इति। आगमापायित्वयवाना
मतात्मत्वं मा भूदितो नक्तं तदापुत्पत्ते यदि नित्य आत्मेति परामृष्टं पगमइत्यर्थ याइ यूपसंगादारभ्यावयविनरवा
त्मानत्वेनावयवानामनन्तानत्वादित्यभिप्रेत्याह आत्मनइति। आत्मानिरूपणमपि भाष्ये सर्वज्ञमात्मनि
रूपमित्याशंक्याह आतिरूपलेनेति। सिद्धसंविगानं ये भाष्ये विशिष्टाः। देहान्तराप्रवेशात् मोक्षावस्थं परिमाणं त्व
तस्य नित्यत्वादाद्यमध्यमयोर्नित्यत्वानुमाने परिमाणत्रय प्रसंगात् कथं एकरूपपरिमाणत्मका विशेषापा
दनमित्याशंक्याह एवं हीति। नाद्यमध्यमपरीमाणको नित्यत्वमापाद्यते किं त्वाद्यमध्यमयो कालयो
कालयो रंत्यपरिमाणस्यात्र इत्तित्यर्थः। यदि प्रागप्यासीत् तर्हि वात्वत्वान्न भवतीत्यर्थः। तत्वं त्वपरिमाणस्य न
कालत्रयेनुवृत्यावधि देहत्यागकाले स्वात्मतः परिमाणान्तरापि किं तस्य रत्न आह नचैवेति। परिमाणभे
देद्रव्यभेदप्रसंगादित्यर्थः। भाष्यकारेणात्मागतानाद्यमध्यमपरिमाणो नित्ये आत्मपरिमाणत्वादंत्यपरिमा राम
णवत्तत्रैकपरिमाणत्वेय कंथ्यारव्यानं कृतं। अपरं च मोक्षकालगतात्मपरिमाणस्यावस्थितत्वान्नि

यत्नत्वात्सर्वेयोरप्याद्यमध्यमकालयोरवस्थितपरिमाणस्त्वज्जीवः स्यादिति। तत्र द्वितीयव्याख्याने
न विशदता। आद्यव्याख्यायामनुभयपरीमाणनित्यत्वस्यापरिमाणदृष्टांते नापाद्यत्वादनुपपत्तित्व
त्वादिति सिद्धत्वसूत्रे हेतुनिर्देशायोगमाशंक्याहान्त्वचोभयोरिति अत्र चेतिसूत्रइत्यर्थः। नन्वादि
मध्यमांतिमपरिमाणानां नित्यत्वे आपतिते परिमाणत्रयवत्त्वमात्मनः स्यात्तत्कुतः एकपरिमा
ते णत्वापार्थं अत आहस्वकशरीरेति। त्रयाणां परिमाणानां सर्वशरीरेषु समत्वात्स्वशरीरैक २
रूपपरिमाणतात्मनः स्यादिति दोषं व्याख्येयमित्यर्थः। द्वितीयव्याख्यायां सर्वदापरिमाणैकरूप्येवा
पाद्यत्वात्स्वत्र गतो मध्यशरीरेण परिमाणद्वयमभिधीयते किं वाद्यमध्यमकालीनत्वस्याद्यमध्यम
कालयोरुभयोः परिमाणनित्यत्वादित्येवंरूपेणाहेतुं योजयति भाष्यकारइत्याह द्वितीये त्विति। अ
स्यां व्याख्यायामविशेषशरीरेण परिमाणत्रयस्य सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते किंतु यदेकशरीर
परिमाणानामात्वं सर्वशरीरेष्वापाद्यते तेन दापरमाणुर्महान्वात्मा सर्वदेहेषु स्यादित्येवंरूपमभिप्राहस्य
कशरीरेति॥ ॥पत्युरसामंजस्यात्॥ सत्वासत्वादिकं त्वासंभवबदर्धिष्ठानत्वोपादानत्वयोरपेक्षा

कल्प० ६६ संभवइति तत्त्वतस्यानात्मसंगतिः। सांख्ययोगव्यपाश्रयाइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे निरपगर्भेत्यादिना
भाष्यगतपुरुषपदव्याख्यानं स्वकृतात्ति इति। शक्तिरप्रहतान्तु समर्थापि सर्वज्ञानं तु सैवी स्वकृतज्ञानात्या
इति तत्त्वादित्यर्थः। कथं तर्हि जीवस्य ज्ञानाद्यत्वेन ग्राह्यत्वेति। प्रत्ययमंतःकरणपरिणाममनुपश्य
तीति तन्यो लः। भाष्ये प्रधानपुरुषयोरविशेषातेति हि वचनप्रयोगादेको जीवइति भ्रमः स्यात्तं सूद
स्यतित सचेति। समासांतर्वर्त्येकवचनं जात्यभिप्रायेणेत्यर्थः। क्लेशेति सूत्रमीश्वरस्य च चिकरणोपाख्या
नं। पुरुषत्वात्स्वधामादन्यः क्लेशापरामृष्टत्वात् पुरुषादन्यः जीवादन्यइत्यर्थः। गर्भर्षयोत्र गुण
पर्व्यायनेन तदेशेसुवासः। ईश्वरेण द्रव्यं प्रतितुपादानं चेतनत्वात्कुलालादिवदित्याह चेतनत्वेति
। कुलालस्यापि स्वरवाक्यपादनत्वात्साध्यवैकल्यस्यात्तदद्वारणाय इत्यमित्याह तेजगत्कारणातो राम
प्रधानस्य परमाणस्रतां चेत्यर्थः। निमित्तमित्यस्य विवरणमधिष्ठानेति सिद्धांतसूत्रं स्फुधिगाम्यस्वोषी ६६
रणमनुपादानतायदि। अनुमीयते वाचस्याद्। अथवा सिद्धिरन्यथा किमप्रमितइश्वरेऽनुपादान

ता

त्वं साध्यते उत नसमीते। नाद्यः आश्रयासिद्ध्यापातात्। न द्वितीयेपि प्रमितिः श्रुतेरनुमानाद्वापौरु
षेयागमाद्वा। प्रथमे किमीश्वरापूर्वकत्वेत्वादि सदिपादकश्रुतेर्वानुपादानत्वं साध्यते। नत्पूर्व
कानुमानाद्वा। नाद्यः। श्रुतेर्निमित्तत्वमात्रपरत्वेन तदुपादानत्वमिति प्रकृतरवेल्पाद्वि निषेधपरत्व
करणोपसुसाधितत्वादित्याह नतावदिति। न द्वितीय इत्याह नस्मादिति। आस्थीयमानमपि
नसंभवति तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेर्बाधादित्यर्थः। अस्मात्तदनुमितईश्वरेनुपा
दानत्वानुमानं त्वाह आहत चेति ईश्वर इत्यर्थः। पौ रुषेयागमं चनिषेत्स्यामइतिताव
दृष्टः तथाहि ननावदाद्यकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्तन्तुभवदिति मानं जीवादृष्टजन्यत्वसिद्धेः
अव्यवहितसाक्षात्कारवत्प्रयत्नजन्यत्वसाधने चाद्यकार्याव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य [redacted]
नुमेः मावेन साध्यवैकल्यात्। कुंभाद्यव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य
आद्यकार्येबाधात्। किंचिदव्यवहितप्रयत्नजन्यत्वस्य च सिद्धसाधनात्। अदृष्टाव्यवहित
साक्षात्प्रयत्नजन्यत्वाबादाद्यकार्यस्य अपदरागुकें द्वयणुपादानसाक्षात्कारवज्जन्यकार्य

को

कल्प० ४५

त्वादिति तन्न। अप्रसिद्धविशेषणत्वाद्विशेष्यत्वाभावात्कारणकस्य तदुपादानसाक्षात्कारस्य चासिद्धेः। दृष्टान्ते च
संदिग्धसाध्यत्वं घटस्य करणकोपादानसाक्षात्कारप्रयत्नजन्यत्वस्यासंप्रतिपत्तेः। अदृष्टं प्रत्यक्षं मे
यत्वादित्यत्र च योगिभिरर्थान्तरता। कार्यं सर्वज्ञकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र चास्मदादेतरधर्माप्रमसमाना
धिकरणधर्मविषयत्वरहितसाक्षात्कारविषयमेयत्वात् घटवत्। साक्षात्कारगोचर इत्युक्ते योगिभि
रर्थान्तरतेति अप्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वरहितग्रहणम्। योगिसाक्षात्कारस्य कालभेदेनाप्र
मसमानाश्रयत्वात्। अप्रमसमानाधिकरणत्वरहितसाक्षात्कार[redacted]गोचर इत्युक्ते चाप्रसिद्धविशे
षणत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं धर्मविषयत्वग्रहणम्। अस्मदादीनां घटादिविषयसाक्षात्कारस्याप्रमस
मानाश्रयत्वेऽपि धर्मविषयत्वाभावेनाप्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरहितत्वं धर्मविषय
त्वराहित्याद्वाप्रमसमानाधिकरणत्वराहित्याद्वा भवति। अयोग्यस्य धर्मविषयत्वव्याघातादिति द्वितीयः
स्यात् तथा च तादृशसाक्षात्कारवदीश्वरसिद्धिरिति। तन्न। किमिदं धर्मविषयत्वरहितत्वं धर्मविषयत्वसंसर्गा राम
भाववत्त्वमिति चेत्? किं धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्वमुत संसर्गाभाववत्त्वं तथा सत्यस्य विशेष ण ४५

…विशिष्टधर्मरहितत्वात्तत्र साध्यसिद्धेः॥ साक्षात्कारस्य च अप्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्व ४

णस्यैववैयर्थ्यात्साक्षात्कारपदेनैवतद्वाच्यार्थस्यधर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्वसिद्धेः।नहिधर्म
विषयत्वसंसर्गात्मकःकश्चित्साक्षात्कारोस्तियत्रव्यवच्छेदार्थमिदंविशेषणंतद्वितीयःधर्मवि
षयत्वसंसर्गान्योन्याभावमादायविशेषणवैयर्थ्यात्तादवस्थ्यात्तत्रापिसंसर्गान्तरप्रतिधावनेचान
वस्थानात्तदन्योन्याभावमादायवैयर्थ्यावतारः।अयमर्थःसंसर्गस्यसंसर्गान्तरंनास्तिकिंतुस्वयमेवस्व
स्यसंसर्गइतिक्वानवस्थेतिचेन्नतथासतितादृशसंसर्गान्योन्याभावमादायविशेषणवैयर्थ्य
वज्रलेपत्वात्।एतत्खंडनभयेनयदिविशेषणमुज्झहासितर्हिघटस्तोऽस्तियोगिभिरर्थान्तरतया
एवसर्वामहाविद्यास्तच्छायावाऽन्येप्रयोगाःखंडनीयाइति।सत्त्वस्वाद्वैतवोधात्मस्वभावहरयेनमः
वेदान्तैकप्रमाणायनुतत्कारणमहरमयोतत्स्मात्स्वश्रुत्कतत्रेश्वरेनुमानंतावन्नसंभवतीति।अथवापू
र्वग्रंथेतात्स्मिन्नर्थेईश्वरस्यानिमित्तमात्रत्वेप्रमाणान्तरमास्थेयमितिसामान्यतःश्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणा
पेक्षामुक्त्वाकिंतदनुमानंयोरुपेयागमोवेतिविकल्प्याद्यंप्रत्याहतत्रामानमिति।यद्येवचेतनत्वनिमि
त्तत्वमात्रमनुमीयतेतत्परागादिकमप्यनुमेयं।व्याप्तेरविशेषात्तथाचवाधूमिमत्तनिरवद्यत्वविशेषविरहो

क०ल० यद्धेतुरित्याह तद्धि दृष्टानुसारेणोक्तिं न तु सिद्धान्ते आत्मगतेश्वरस्यापि पुरुषत्वाद्रागादिमत्त्वानुमानं दु
९६ र्वारं अत आह तदुष्टमिति। व्याक्षेपे दृष्टानुमानं व्याप्तिपतीतं सर्वमनुमन्यते। आगमस्य स्वतन्त्रत्त्वा
य तद्विरुद्धमनुमानं तत्कालातीतं स्यादित्यर्थः। तोहं गंधितौ कथं तर्हि मानांतरानुसारेण पूर्वोक्तिकल्प कल्पलतांघ्रिताः
नात आह यत्त्विति। तत्रापि आगमप्रामाण्ये कालांतरं कृतया गात्स गौरूपकाद्यति। अनंतरं पूर्वं दृष्टाव
र्तितः कारणत्वमिति लोकानुभवमनुरुध्य पूर्वं कल्प्यते इत्यर्थः। इदानीं चेत्कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वं
त प्रतीयते तत एतत्त्वत्वा दीजांकुरवत्परंपरा वक्तव्या तेन अन्यत्र इतरेतराश्रयं कुतस्तरामथ परं परे
ण्याशंक्याहेतावत्प्रवर्त्यप्रवर्तकभावानुपपत्तिं कर्मेश्वरयोरेद्रशायति य ईश्वर इति। अथवा कल्पनायेवेश्व
रः प्रेरितः कर्म करयति तत्कुत इतरेतराश्रयं भाष्यमुच्यते तत आह यद ईश्वर इति। यद्यन्तु स्मितं उत्तर
स्मित व्याख्याने कर्मभिः प्रयोजनैः करणाया हेतुना प्रवर्त्तत इति दृष्टविरुद्धं। दृष्टमानकार्यस्य करणाहे
तुकत्वविरुद्धत्वात्मकत्वादितियोजना। ईश्वरेण पूर्वं कर्मतावत्प्रवर्त्यते तत्साक्षात्तेनु स्मितफलातुद राम
यप्रसंगादेव पूर्वकर्मेश्वरप्रवर्तितं कर्मेश्वरप्रवर्तनं लक्षणं कार्यं करोति। एवं सति प्रवर्तकत्वोपपत्ति ९६

मनुष्याकेवलान्ततः पूर्वकर्मैवावलंब्यतेत आहन आदीति । तच्चापीश्वरप्रवर्तितेनैव कार्येषु पूर्वकर्मतांतः पूर्वमावि
कर्मप्रवर्त्तितेनेश्वरेण प्रवर्त्तितमिति वक्तव्यं तथा च सर्वत्रानुपपत्तिसाम्यादव्यपरं परेत्यर्थः । हावधिक
मेश्वरौ । अस्माकं त्विति । मायायामत्यां प्रवृत्त्याव चोद्यत्वादित्यर्थः । एवं श्रुतेरनुमानाच्चेश्वरसिद्धिरित्यपौरुषे
यागमानांत्सिद्धिर्निरस्त इत्याह परस्यापीति । अस्माकं त्विति । शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्यानादिसिद्धनि
यत क्रमापेक्षणात्त्वेश्वराधीनं वेदस्य प्रामाण्यं किं तु स्वतः । यथा देवदत्तस्य सत्वेऽपि दीपस्य प्रकाशनशक्तिमत्त
एव कारणत्वादनेदेवदत्तापेक्षं तस्य प्रकाशकत्वं तद्वदित्यर्थः । न तु तन्मात्रादिहीनस्या यत्नानुपपत्तिर्माया
यामपि तुल्येत्यत आह यथादर्शनमिति । अहिंसानेतिस्वच्छगतमहाकानयोर्भेदमाह पूर्वमिति । कर्णव
तिरूत्तरस्य व्याख्यानयोर्विशेषमाह तथेति । प्रधानपुरुषेश्वराणामिति । एषां पुरुषाणां ज्ञानलक्षणवत्त्वे
नावत्सृष्टपुरुषाणां तु परार्द्धादिसंख्यासु मध्ये त्वतमसंख्यायांपं तत्त्वेवेति संख्याभेदवत्त्वं द्रव्यत्वा
त्कुत्सत्वमितधान्यवदित्यनुमायं सर्वेषामनु [redacted] मान्तसाक्यं तथापि प्रवाहमिति यत्वादति
नामपि सोनेनानुपेण संसारवाहकत्वसंकाव्याव तर्यितुसंख्याभेदवत्त्वमनुमितं । एवं तावदद्व्या

सर्वेषां प्रधानादीनां संख्यावत्त्वाद्द्वैतवत्वे विनाशित्वमनुमितव्यं यद्यपि द्रव्यत्वादेवांतवत्वं

राम

कल्प० स्थैवसंख्येति येषामाग्रहस्तन्मते संख्याभेदवत्वे द्रव्यत्वं हेतुः कृतां। अथ यसंख्याविहायसर्वं वसं
४८ ख्यास्तीति मतं तन्मतेनुमानं संख्यान्यत्वे सतीति संख्यातत्वादित्यर्थः सप्तमी चनिमित्तार्था अयसं
ख्यायामपि संख्यास्तीति मतं तत्रानुमानमाह यमेयत्तादिति। अतिसामान्यतो दृष्टानुमानोपन्यासस्तल्लिङ्ग
श्रोत्राणि द्रव्यत्वादाभासतरः परपक्षइति द्योतनाय। व्याख्याति यैस्तु अमवतारयति नन्विति। नव
ब्रह्माप्यं तवदेकत्वादेकद्दष्टवदिति किंतस्यातदा आह अस्माकंचिति। भाष्यस्य स्वरूपपरिमाण
पदेष्वाचष्टे स्वं पेति। परिहरतितत्त्वई शबरस्येत्यादिना येनेति शेषः। असतीत्यंतेतदपरिच्छेदोनदी
रा र्घायास्त्विचसद्भूत्यहासमेति। आगमानपेक्षोवादात्तस्येति। उत्पत्त समवायात्। अधिष्ठातेवेश्वरइति
मतेतिरस्तेअध्यक्षेतिरपिसइति मतस्य वेदसंगतार्थत्वाज्ञोद्योत्य चावपि प्रमाण्यात्वमतोजीवस्येह
पतयोरौपम्यानादृष्टादौजगत्सर्गं ब्रुवतः समन्वयस्यातेत्तवा घट इति शङ्का निरासं गतिमसि वे
त्याहान्यत्रेति। पंचरात्रकर्तुर्वासुदेवस्य वेदादेवसर्वज्ञत्वावगमात्कपिलपतंजल्यादीनां चजीवत्व राम
संचरात्रस्यच प्रमाणोपबृंहणादिदेशनावद्यमोहार्थमीश्वरप्रणीतत्वाच्च वैराग्ययोगाद्यधिकरण ४८

स्मृतिपादे

गतार्थता।अवांतरसंगतिवशादिहपादेस्यन्नेषः।भवतुक्रियाकरणमुत्पाद्यंतत्तुज्ञानकरणमि
त्याशंक्याहप्रयत्नेति।प्रयत्नादातोकरणत्वविवक्षातः।सिद्धांतस्तुबुद्धिपूर्वकृतिःपंचरात्रेनिरवसि
ज तेष्कृतिः।तेनजीवनिरस्तत्रसिद्धागौणीनियम्यतेयावच्चैकदेशेवेदाविरोधादीश्वरबुद्धेर्वेदमूलत्व
त्ववेदाद्वासर्वविषयत्वप्रमीयतेतावदेवस्यात्।प्रमाणवेदाज्जीवानुत्पत्तिप्रमितौतादृग्बुद्धिपूर्वके
श्वरवचनात्तुजीवोत्पत्तिरवगंतुंशक्यतेऽतःप्रमाणापहृतविषयेगौणंतद्वचनंमंतुभ्रांतंपूर्वपक्ष
युक्तेरिति।संकर्षणसंज्ञोजीवःप्रद्युम्नंजनयितुंकरणांतरवान्नवाचेत्तदेवसर्वत्रकरणंस्यादिति
नप्रद्युम्नःकरणंभवेत्द्वितीयमत्याह।संकर्षणोऽकरणाद्भितिकरणासामर्थ्यादिति।इहकरणत्वकृतिः
परस्पराहतेष्वाद्यतिव्याहतेष्वतईश्वरत्वव्याघातादित्यर्थः।उत्पत्तौहिकार्यत्वमनीश्वरत्वमुरेवन त्वात्ति
स्यादित्याहव्याहतेष्वत्वकामत्वेचेति।परिशुद्धंनिश्चितंश्रुतेकेश्वरत्वेपसिद्धांतमाहभगवानेवेति
व्याख्यातोन्योऽथेइतिशेषः।। ।।इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकानुभवानंदपूज्यपादशिष्यभग राम०
वदमलानंदविरचितेवेदांतकल्पतरौद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादःसमाप्तः।।२।। २।।श्रीः ९८

इति कल्पलतौ द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

ते: प्रथमं विप्रतिषेधादशामाख्येन पूर्वः पक्षः तत एकदेशिव्याख्यानं ततः सिद्धांत इति दर्शनीयं। तत्रै
कदेशिमपि श्रुतौ सत्यां कथमश्रुतेरिति ह्ययादत आह तस्यामिति संधिरिति। विरोधेन पूर्वपक्षो मा यावि रो
धमाशंक्याह। तदिदमिति। अश्रुतस्य त्वेपि श्रुतेत्यत्ते रुपसंहारादविरोधमाशंक्याह पूर्वपक्षी
न च श्रुत्यंतरानुरोधेनेत्यादिना। अरित्वित्यपि एकस्मिन्नित्यस्तो मिसंघे: सिद्धांतितत्स्य व। अभि
प्रायात्मिव्यक्तिमपेक्ष्य पूर्वपक्षस्य स्वत्वमित्युक्तमिति। नवियादिति सूत्रे एतत्पुनरुक्तिमाशंक्याह।
स्वामिमायामिति। अस्मुतेरित्यस्य पुरस्य स्फुत्य मावादिति [redacted] याभिसाय तत्त्वं विरुपागोनीत्य
र्थः। आदियहगोनेतिविभेत्वादित्युक्तरामादित्य वर्त्येनेत्यर्थः। घटादिभारस्यार्थमशक्तत्वं क्रियादि
भारत्यर्थं द्रव्यत्वविशेषणं। एकस्य संस्कारशब्दस्य सन्तेत्प्रयोगे गौरामनुरूपतव्याघातस्य ब्रह्माराद्द
ष्टांतेनेकार्थपरिहारः तत्रापि तुल्यत्वादनुपपत्तेरित्याशंक्योभयत्र न्यायमाह पदस्येति। अर्थोहि गो
त्वादावस्तुस्य तु विरुद्धधर्माध्यासं न सहते शब्दरूपेणानुषज्यते तेन योऽयता मपेक्ष्य संवंधाते तत्तो यत्र
मुख्यवस्तान्वययो ऽयता तत्र मुख्यो न तत्र गौणः संभवतीत्यर्थः। कृतशब्दस्य संज्ञात्वाचित्वं व्यावर्त्तय
न्व व

सामिप्रायक्ष्व ८ नार्थ
क्रियतेमनदृ ...
संभवा:

कल्प० ति गहमिति। अम त्रयाहुस्यस्थात्स्यादिवचनत्वं चुछांदस्यमिति वृद्धशाखावादीनीनिद्धारस्येनिषधीनतीया
२ र्थे। द्वितीकिल पूर्वपक्षिण्यानुपपत्तौ उक्तेतत्तेजोऽसृजतेत्याकाशस्योपसंहारे तदसृजतेति श्रुतस्य स्वरू
पाकाशात्तेजोऽपसंबंधे सत्यत्रस्या वाक्यभेदः स्यात्। द्वयोश्चाकाशात्तेजसोः प्रथमसृष्टत्वविरोधइति त
त्रद्वितीयामनुपपत्तिं परिहरति। श्रुतेऽपि तितेजः प्रथमसृष्टमिति प्रथमशब्दस्य छांदोग्यश्रुतावश्रवणात्तेजो
जन्ममात्रेणान्यथोपपत्तिरित्याकाशमेव प्रथमं तेजस्त्वथ यातैत्तिरीयश्रुतिस्तृतीयमिति न विरोध इत्यर्थ
तदुक्तं भाष्ये तृतीयत्वश्रवणादिति। ननु यद्यपि प्रथमशब्दोऽन श्रुतः तथापि प्रथमं तावत्तेजोऽवगततेदाका
शोपसंहारेवाध्येतेतिशंकते। नन्वसहायमिति। परिहारमभ्यासिप्रायमाह। संसर्गेद्विति। तेजसो जन्मसं
सर्ग एव श्रुतः नेदमस्तुव्याद्वितिराकाशस्यानन्तर्यं नाकिन्तु प्रथमस्यात्तेजसः श्रवणादर्थाक्रम्यते तस्मान्नैत्तिरीयश्रु
त्यन्तरेणायोविरोधस्तेन वाध्यते स्थानात्तु श्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः। न केवलं विरोधाभावादाकाशजन्माभावकल्प राम
ना किन्तु श्रुतानुपपत्योगादपीत्याह तचतेजः प्रभुत्वेपितिनत्रापि तत्पमित्यत्रः पूर्वोक्तविरोधानुवादस्यव्यतिरे
कोऽयमावृत्तिः श्रुत्यंतरस्थितेनाकाशजन्मनानतस्याविधुरस्य व्यतिरेकस्य वाधनेऽश्रुतस्य तेजः सर्गस्यतानुपपत्तिः अ २

श्री

तः श्रुताकाशजन्मविरोधित्वाच्छ्रुततेजोजन्मानुपपत्तेराकाशजन्माभावो न कल्प्य इत्यर्थः। प्रसमासमनुपप
त्तिप्रसंगाद्द्वारेणोत्थाप्य परिहरति। स्यादेतदित्यादिना। तत्र किमर्थन्तूपपत्तिस्त्वनेकशब्दानुपपत्तिर्वा तावद्द
र्शितावत्प्रथमं प्रतिपाद्यते। तत्र यदुक्तं यथैकं वाक्यमनेकार्थं न भवति एवमेकस्य कर्त्तुरनेकव्यापारे वक्तव्य
पि विरुद्धमिति तत्रेदं दृष्टान्तस्यैव वैषम्यमाह। शब्दस्य योग इति। अनेकार्थैकवाक्यत्वस्य शब्दस्य व्यापारो ह्यव्य
वहारे न दृष्टः। आवृत्तौ तु शब्दभेदस्यैवेति नैकस्य शब्दस्यानेकार्थतेत्यर्थः। दार्ष्टान्तिके तु नैवमित्याह दृश्यत इति
शब्दानुपपत्तिं परिहरति न चास्मिन्निति। तत्तेजोऽसृजतेत्यत्रैवाकाशजन्मन्युपसंहृते वाक्यमेव द्वितीयमन्तर्भू
त यतैतस्मादाकाशमसृजत् तत्तेजोऽसृजतेति तत्तस्मिन्नध्याहियमाणे वाक्येन शब्दहानिर्न वाक्यभेदापत्तिरित्य
र्थः। वाक्यानामिति बहुवचनमुपसंहारोदाहरणान्तराभिप्रायं। प्रथमस्थितं तेजःश्रवणमथो दाकाशस्याप्र इस्माल्लोकाद्वायो
थमं जन्मावारयतीत्यार्थिकक्रमस्याकाशजन्मश्रुत्या बाधो दर्शितः इदानीं क्रमस्य पदार्थधर्मत्वाच्च न आ
काशपदार्थबाधकत्वमित्याह। गुणत्वादिति। वियदुत्पत्त्यनुपगमेन श्रुतिविप्रतिषेधे वादिनिरितिराकर
णे प्रस्तुते वियदुत्पत्तिकिं तु कथनं भाष्यकारीयमसंगतमित्याशंक्याह सद्भावस्तोमेति। विकाराद्भि

पराधीनसत्ताकाइत्यर्थः। एवंच विभक्तत्वमविद्यादेनानैकांतं स्वप्रागभावस्याभावेप्यसत्वेनपरा
धीनसत्ताकत्वात्। जीवेश्वराद्यपिविभागविशिष्टरूपेणसमारोपितमेवनत्वद्वैतवादिनः कथमाकाशादे
र्विभक्तत्वसिद्धिरत आहात्मान्यत्वेसतीति। तत्वतोविभक्ताभावेपाविद्ययाकाशादेरन्यत्वकल्पनायांसत्ता
मस्तिविभक्तत्वमित्यर्थः। विभागएवधर्मिसमानसत्ताकोविवक्षितः। तथाचतत्रब्रह्मणिव्यभिचारः। तदु
नस्याकाशादिवदिति यौगिकभेदस्यमिथ्यात्वेनब्रह्मसमानसत्ताभावादिति। भाष्येकथमात्मनः कार्यत्वे
सत्याकाशादितिरात्मकत्वमापाद्यतेनह्यन्यस्यकार्यत्वेनान्निरात्मकंस्यादित्यत आह निरुपादानस्यादिति
सर्वकार्यस्येष्टेः साम्यद्यात्मापिनस्यात् नहिनिरुपादानत्वमसत्वंकार्यस्येत्यनेनापाद्यते उपादानं हिका
र्यस्यात्मेत्यर्थः। भाष्येक्षणभङ्गवादप्रसंगस्यतन्मतेनेष्टप्रसंगत्वमाशंक्याह शून्यवादस्येति। श्रुतिमनस्य
मानंसत्याह उपपादितंचेति। भाष्येआत्मसमर्थनमात्मनस्त्वेकात्मकोपादानत्वसमर्थनार्थं [redacted] असयासप्र
क्तासंगतेरित्यभिप्रेत्याहात्मत्वादेवेति। प्रत्यगात्मतोनिराकरणशंकानुपपत्तेरित्येतदप्यात्मत्वादे
वोपादानत्वादेवबाध्यमित्यर्थः। तदर्थमात्मनउपादानत्वसमर्थपत्तेरा [redacted] तदुक्तमिति

वियदादेर्भावकार्यत्वात्सोपादानत्वं तदुपादानत्वस्य च स्फुतावात्मत्वसिद्धमित्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाभावमि
ति। ज्ञाइति धातवः प्रकृतिः। तव्यइति प्रत्ययः। ज्ञा न विशिष्टरूपस्य यस्या स्तथाभावोक्तिविशेषणस्य स्त
ज्ञानेपि द्रष्टव्येत्यर्थः। क्षीरावयवानां दध्युपादानत्वाद्दृष्टांतः साध्यसम इत्याशंक्याह तत्रेतावयवा
नामिति। उपात्तेसिद्धं नहि दधिभावसमये क्षीरं तस्यतियतास्तदवयवानामारंभकत्वं कल्प्येतेत्यर्थः। न
नु दध्यानेकोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमीयतां तत्राह यथेति। यथाभवतां क्षीरारंभकप
रमाणौ दध्यारंभाय क्षीररसादिध्वंसेकैरागपरेरसादयउत्पन्नैस्तेषांचैकारम्भकत्वमेवं दध्नोपि किंतस्या
त्तस्यापि दुग्धसंस्थानमात्रत्वेन गुरुत्ववत्त्वद्रव्यांतरत्वानभ्युपगमादिति भावः। एतेनेति। संगतिमाह य मनोविस्तृव्याख्या
दिति। प्रत्यक्षादिकं रोहितत्वस्वरूपहिती यत्वशक्तिज्ञानं गौरगौरक इति येव शास्त्रैरस्यार्थमयासादित्युक्तं तद
दापुनिस्त्वमपि तापेक्षिकमभ्यस्यमानत्वादित्यर्थः। अंतरिक्षसहितवायुतत्त्वातिवादिवाक्यमात्रोद
हृतावंतरिक्षोत्पत्तेः प्रत्यक्षोदाहृतेर्वायुनिष्पत्तौ किरयोपचारिकीति शंकस्यातोपरिहरति पवनस्याविशे
षेरेतिमूक्तांतरिक्षमित्यर्थः। चेतेति चकारेणेत्यर्थः। तदुपदातार्थत्वाच्चेतिरहदाररापवेत्वत्वेनेत्ये
पा
परमालोत्रिविषयवत्वात्।

कल्प ५ तत्सर्ब्ववेदेत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं वायुश्चांतरिक्षमित्यादिवाक्यं चात्मकार्यं वाय्वादिप्रदर्श
नेनात्तदुपपादकमित्यर्थः। प्रधानेनाप्रधानं वा धर्मुस्यानुरागस्यावांतरवाक्यैरपि वक्तुर्निर्बाधुनित्यत्वं वा
क्ययोरैक्यं धमाहतेषामपीति। तेषामवांतरवाक्यानांमध्ये द्वैतस्यार्थः। अद्वैतप्रतिपादकानामिति इदं सर्वं
यदयमात्मेत्यादिवाक्यानामित्यर्थः। मातरिश्वोत्पत्तिक्रमप्रहणमाकाशजन्मसमर्थनार्थं कार्यस्यापि
कार्यं वायुः कुतोऽस्य नित्यत्वमित्यर्थः। अतांभवते।। भास्करीतं द्दूषणं शंकां कृत्वा भाष्यमवतारयति ज्ञिमतोऽनवा
तन्नित्यादिना। अग्निविस्फुलिंगदृष्टांतश्रुतिविरोधादिति। [redacted] ननु तात्मा
श्रुतेरित्यधिकरणोपेत श्रुतिवलेन एवं पक्षः सत्यं तत्र हि ब्रह्मातिरिक्तमनुपेत्यैव जीवस्य तस्मादुत्पत्तिरे
तद्वाक्यबलेन शंक्यिष्यते त्र तु यथाग्नेरग्निरेव स्फुलिंगरूप उत्पद्यते एवं ब्रह्मांतरात्र ब्रह्मेति शंक्यते। ननु यथा
त्सांब त्मांतरं प्रति कारणांतहितं स्याप्यन्यं तवस्ठेत्ता शक्याग्निविस्फुलिंगवदनादित्वादेशवइत्याह नन्वेति
अपि च। विवर्ततां हि कार्यतात्र ब्रह्मकार्यमिति वदतः प्रष्टव्याः किं ब्रह्मस्वयं सत्यमसत्येकुत्रचिदध्यस्तं राम
उतसत्यांतरे किं वाद्विते वाधिष्ठाने न स्वयमेवारोपितं। नाद्य इत्याह। यतस्वभावादिचलतीति न द्वितीय ५

त त्स ह

प्रथमपक्षे स्वीकृतस्य स्वातंत्र्यास्मात्प्रतिषेधे इत्यर्थः

इत्याह यद्यप्यविद्यावति । ततस्तत्तीयइत्याह न च निरधिष्ठानइति । अनादित्वान्नानवस्थादोषमावहती
त्युक्तत्वात् भाष्यायोगमाशंक्याह पारमार्थिको हीति । भाष्ये नवस्थाशब्देन प्रमाणभाव उच्यते
अप्तिविस्तृत्सिंगादेर्हि क्वचित्कार्यकारणभावस्य प्रमितत्वात् प्रागप्येवमिति परंपरास्यात्तत्र तु
विकारस्य सतो ब्रह्मणः समारोपितेऽप्यचित्समारोपः स्यात्स च न प्रमित इत्यपरिनिष्ठेत्यर्थः ॥ भाष्य
निकृष्टमनन्तनिवेध प्रस्तावे हि अन्यत्र तत्त्वमनधिगम्य प्रत्यक्षादिप्रमितनिषेधो न युज्यते तैरेव विरो प्रत्यक्षादि मि मि दैर
धादतः प्रमितः परमार्थस्य वाधिष्ठानमिति कल्पपादितं । असदधिष्ठानेति असत्कोऽपरमार्थ
ववतः भास्करस्य भाष्यकारीयमते यदक्त चितिदातं तत्स्वागेव चिकित्सितं इदानीं तदूरितामधि
करणसंगीतं जयति येत्विति त्तैरेवेति । सतो विद्यमानस्य गुणादेर्नित्यत्वासंभवः कुतः अ
द्वितीयस्य तत्त्वतनुपपत्तौ ततस्वस्य श्रुतिविरोधापरिहारात् पादाऽसंगतिरित्याह विरोधेति । यत्तु वेदसावेत आकार२भाष्यमारभ्य
२ समाधेरर्थाधिकरणार्थस्य वा त्राक्षिप्यते अतो आकाशादिभिरश्रुतिदिगादीनां [redacted] प
रिसंख्यायां प्रतिज्ञानं तिरेकयोर्बाधात् अपरिसंख्यायां त्वेकदेशोपादानवैयर्थ्यमिति । ततस्त्वता

इति स्वधाहारः क्लेशः । कं चनेतैरश्रुतोत्पत्तिकानामुत्पत्तिकानिरासोधिकरणार्थ इत्युच्यते

आकाशादिनोत्पत्तिविकारान् स्पष्टुं तं चेति
प्रत्ते

कल्प० ५

तेजोऽतस्तथा ह्याह

दि पूर्वपदलोपो माषसौतैले द्वितीयात्ततेनाभावो व्याघादीनामुत्पत्तिसंनिधानतस्य सर्वकार्योपलक्षणार्थत्वादिति
तेजोऽतस्तथाह्यस्य तस्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह ब्रह्मणः कुतश्चिदसंभव इत्युक्तं तर्हि वायोरप्य
संभवात्तेजसस्तेजोजन्म किंतु ब्रह्मण एवेति शंकाव्युदस्यतीति नास्ति गतिः अत्र पूर्वपक्षसमर्थनार्थमा
ह वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो वायोरनंतरमग्निः संभूत इति तदनुपपन्नं वायोरनंतरमिति दिग्देशका
र्थपंचम्याश्च तदनंतरमित्युपपदसापेक्षत्वात् अपादानपंचम्यास्तु निरपेक्षत्वात् वायोरेव तेजः उत्प
पादानत्वश्रुतौ तैत्तिरीयाणां श्रुतिमाह यथापीति। ननु श्रुतयस्तत्तेज इत्याद्यास्ताहि ब्रह्मजत्वं तेजसोऽपि व
दंतो वायुजत्वे विरुद्धे इत्यतिन ननु श्रुतयः परंपरया ब्रह्मजत्वेऽपि योक्ष्यंते तेन आह नचेति। पारंपर्यसंबं
धि दृष्टांतमाह वाजपेयस्येति। वाजपेयस्य यूप इतिवत्तयस्य परंपरया तज्जत्वं न साक्षात्र ब्रह्मजत्व
संभवे सति न युक्तमिति योजना। ओपलक्षणोऽछितां आनर्थक्यात्तदंगे त्रुसप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यू
प इति श्रूयते। तत्र नाभावयो वाजपेयस्य यूपः सप्तदशारत्निरिति विधीयते विशिष्टोद्देशेन वाक्य राम
भेदप्रसंगात् तत्रान्यतरोद्देशे किं वाजपेयोद्देशेन सप्तदशारत्नित्वं विधीयते उत यूपोद्देशेनेति सं ५

न

ग्राये तंतर ह ह स्वात्स घातत्वात्मकररित्वाद्वाजपेयप्रउद्देस्यत्वस्य च साद्गात्साम स्सारत्तित्वा रं
मवेत दाय षोडश्यारब्धोर्द्धपात्रोपत्त ह्नरणा योःप्रयत्नाद इति शांते राद्धांतः प्रप्रउद्देश्यः स्वं हि श्यय
थो मुख्यः स्यात्त च वाजपेयस्येति गोणता व्यवहितसंबंधे पि मद्यामुख्यत्वाद्द्रे त्रयस्यत्ते तिवत्त
स्याद्वाजपेये प्याभावात्त दंगपशुयागतस्पेसमद स्गारत्तितावि धीयत इति॥ ॥पशुयागसं
बंधितोष्यस्यसाद्गाद्वाजपेयसंबंधोत संभ वति वाजपेय यशुयागयोरंगांगित्वेन विलक्ष्मणा ध्याये
नमेदात्कृत त्र वाजपेयस्येति षष्ठीपरंपरासंबंधमात्र्ये दश्नुवारिति श्रुत्वा वायूपादानत्वे तेजो नि यो सो
ह्नितेपिन ब्रह्मजत्व श्रुतिनिः पारंप [redacted] येणवत्तंव्यं ब्रह्म वा ध्यारमेदेत वायुजस्यापि ब्रह्म
तुत्वोपपत्ते रित्याह यत्त मित्यादिना। वायो ब्रह्म विकारत्वे यपिब्रह्मणः सकाशात्कालत्यत्ति को मे दस्त
थापि वास्तवा भेदा दव्यवधानमित्याह॥ ब्रह्म विकारस्यापीति। यदुक्तं वह्नौ भिन्नं ब्रह्मजत्वश्रुतिनिः कार
कविभक्तेर्वा घट्ट इति तद्देपेवं सत्यपास्तमित्याह। उभयथेति वा युभावा यत्त ब्रह्म जत्वे के वलब्रह्मजत्वे
पात्यर्थः यद्यपे का किनी कास्य विभक्ति स्यात्त्वद्भ्याः तथापि तासां वायुभावा यत्ववह्मजत्वे पि तेजसो

स्प

कल्प० ८

नविरोध इति पंचम्यन्तमुपपद्यत एव नियम्यंत इति भावः। एवं च कल्पितस्य वायोरग्नि हानत्वा योग इति
परास्तं तद्गृपन्न ब्रह्मतः परमार्थत्वादिति॥ ॥कारस्य भोजत्वादिति॥ लोके कस्यचिद्धि दृष्टस्य कारस्य भो
जित्वं नियतमुपादायस्यत्व नियतपावाभो जित्वं तद्वयदितयोः कुतश्चिन्निमित्तादेकस्मिन्नुपादाने भो
क्तं सा मृद्या वेदातीमनुस्य स्यापि दृष्टस्य धर्मावाधायोपादायोपि कारस्य भोजित्वे तेवनियम्यत
इति॥ ॥अन्यथ वा तस्य समर्थितत्वात् भाष्या योगस्य शंकामाह नेदकल्पनेति। कुत्स्नं वायुब्रह्म
भेदं श्रित्य परं तथ्यवादइत्यर्थः नन्वसर्वथैतिश्रुतस्य हुर्य स्यधेन्वाश्च वायुब्रह्मणोरभिवाभेदाभावा
दित्यर्थः॥ आप॥ अतिदेशोयं एतस्मात् जायत इत्युपक्रम्य एव वायुर्ज्योतिरापइति सूचे अग्नेराप
इति व्यतस्याप किं सतो जायंत उताते जस इति संशयादिरर्थवतः। अपामग्निदाद्यत्वा दस्तेनत्वतो जायो
द्गेनेरापस्त तेजोपोसृजतेति छांदोग्ये इति शंका। निवर्त्यते अत्रि वत्वा तातेज सोर विरुद्धत्वादिति
॥ ॥पृथिवीअ्यः स्पष्टार्थं तेजसो नंतरत्वात् पृथिव्या श्वोबातानंतर्यादधिकरण द्वयस्यबुद्धि संतति वा
नत्रूपासंगतिः श्रुतत्वा श्रुत्या घातइति योगरक्षा पश्चिधा रघ्या। नवयन्ति हा प्रकरणमा चादन्न

भिक्षारस्मपशब्दांतरे२

राम ६

श्रुतिं वाधामहे किंतु लिंगप्रकरणसहितसाम्यात्सृष्टिपृथिवीश्रुत्येत्याह अत्योरित्यादिना लिंगमाह प्राथि
केतिनि न त्वत्र सृष्टिकाले यद्रूपः अपां शरः मंडः घनीभाव आसीत्स पृथिव्यभवदिति पुनः श्रुतेरर्थः। त
नु वर्षणाद्बहु भिक्षुत्वप्राप्ति लिंगमन्नश्रुतेरप्यनुग्राहकमस्ति अत आह वाक्यशेषस्पचेति। तस्या
लिंगप्रकरणाभ्यां वाधादन्नशब्दो व्रीह्यादिपरत्वेनुपपन्ने रित्यर्थः। ।तेजः॥ ननु तनावदिह भूतानां
श्रास्मात चिंतितानां स्त्र सृष्टा भावः चिंत्यते ईंद्रस्याद्यधिकरणे संगतत्वात्। तापि ब्रह्मणः स्वतंत्र
त्र नृतात्मनावस्थितस्योत्तरकार्योपादानत्वं तेजोतदद्रुस्यत्वलान्निर्णयाद्द्व॥ अतो धिकरणनारंभ
इत्याशंकाम पञ्चत्यसंगतिमाह सृष्टिश्रुतद्रुति। एवंपदमाह। न चाकाशाद्वायुरिति। यद्यपिपर
सृत श्रुतेरित्यत्र जीवकर्तृत्वमीश्वराधीनमिति वक्ष्यतेतथापीह देवतानामैश्वर्ययोगात्स्वातंत्र्य
माशंक्यते। न च देवतानामपीश्वराधीनत्वे ब्रह्मसिद्धेः कैमुतिकन्यायाज्जीवमात्रेपि तत्सिद्धेस्तद्धि
करणानारंभः शंक्यः सत्यपि देवतानां महान्तरसृष्टावीश्वरपारतंत्र्ये विहिततत्क्रियाकर्तृत्वादौ स्वद्धे
जीवमात्रस्यापि स्वातंत्र्यशंकोदयसंभवादिति। अत्राकाशादिशब्दैराकाशाद्यभिमानिन्यो देवता

ब्र.सू०
८

देहत्वाद्धर्मित्वात्

विवक्षिताः मनुष्यादिशब्दैरिव जीवाः पंचमस्यामिति मितार्थाः । एतदुक्तं भवति यथाकाशादात्मनेश्व
रो वा यद्यपादानमेवं तदभिमानिदेवतात्मनाधिष्ठानमिति । एतासामपि चेतनत्वश्रवणादितिमा
यंभूताभिमानिदेवताभिप्रायं तत्सो कामयतेति परमेश्वरस्य नियंतृत्वलिंगमस्तितरस्य देवता
नां स्वातंत्र्येण कार्यनियंतृत्वम् तत आह प्रस्तावस्य चेति मूल कारणस्य ब्रह्मणः प्रस्तावं नाधो लि
नितं वितियंतत्वस्य पारंपर्येण निमानिदेवताद्वारेणोपपत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मयोनित्वेतियोनि
शब्दोत्ति मितार्थः । आकाशादिशब्दैस्तद्देवतात्वकारणमुख्यार्थबाधाभावात् । पंचमस्यापादाना
र्थस्य चरूढत्वादित्याह ।। काशादानामिति । देवतात्वकारणमंगीकृत्याप्याह तच्चेतनानामि
ति । भाष्योक्तेन तेनातत्तानावति इमानइ इति तत्तासामुपादानत्वमुक्तमिति मि मम प
तु इति स्वयमधिष्ठायेति । तच्च चात्र चानुगतकारणरूपेणावस्थानं तदात्मनावस्थानं तेन राम
तु तदात्मत्वेनैव परिसमाप्तिः भाष्ये परमेश्वरावेशोजीवापत्तिरित्यातिंनिरस्तमित्यंतर्यामिवे मि ८
तेति ।। ।। विपर्ययेण च ।। यद्यप्यत्रेति शतिवेचोतपरिद्धियतेतत्याप्युत्पत्तिक्रमेनिरूपिते ।

सकरणे मल्लावेकत्वात तत्कालो त्सा नेश्वयमनुरूतेति कृति त्वेकपनेयः पृथिव्यादि शन्यमप तीति नेश्वर ८

तथक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति न्यासंसिकौ पादावातरसंगतो। भास्करेणसिद्धांते स्थिता
न्नेनसामस्त्येनापो न्नलमवतिष्ठो त्स्य ऋत्तयेपि न्नतानांक्रमः स्मृत इत्युक्तं तदयुक्तमित्या
ह नाप्यपद्मितित्र हि कार्यरूपकारणमनुमाप्यतेनतत्त्वयोनिधीयतइति। यन्नुयद्द्वयं स्मि
संविशंतीति तत्रलयमात्रमुक्तं नक्रमइत्याह नाप्यमात्रस्येति यन्नु भास्करेणानियमः स्वेप्स
हुत्युक्तं तदप्ययुक्तमित्याह नचेति। क्वचित्त्याति क्रमादेवनियमेसतिनानियमइत्यर्थः। पश्चा
केत्रावेनोक्तमयोः पुनस्त्वचित्क्रमो नाप्ययेभवितु महतीति नहि न हि स्तुतं नु पुषट्टास्त्र रुनत्स्व
इतितदयुक्तमनियमेपि पाहिकं स्यायोग्यत्वस्यपरिहारात्तत्र तदपि स्त्रीकृत्याव्यवस्थितप
स्वापुपगमाद्धरं व्यवस्थितोसति क्रमाश्रयणे भाष्यकारस्यानियतपदमनुपपन्नमात्रमुक्तेवा
तिति। घटादीनां दृष्टोप्यपक्रमो विपरीतः समृत्तानां किमस्तित्याह किंचदृष्टइति। संनिधाने
पुत्पत्तिक्रमस्यानाकांक्षितत्वात्साप्ययसंबंध इत्याह नाप्यस्येति। नचविपरीतक्रमस्यासंनिधानं
पित्वादित्याह दृष्टेति। घटादौ दृष्टेनात्राप्यनुमातोयनीतेनेत्यर्थः। क्रमस्त्वनुसारिणो प्ययक्रमस्ये

पदेनोत्पत्तिक्रम मात्रेसि स्त्वर्थः

प्रमाणेनसंनिधा

कस्म०
२

३
तिभुत्पत्तौ अतस्यापयेपिसंगमयितुंतत्वयेव्यमाराम्येत्यर्थः लोकेदृष्टपदार्थवोधाधीनाहिश्रोतुः
रतः अतिसंनिहितादपित्वौ किंकः क्रमः संनिहिततरइतितेनतद्धाधतंत्युक्तंहे तन क्रमेण
श्रीतवाधेहेत्वंतरंचाहतस्माद्विसतीति। अतःकांडामुपसंहरतितद्विदुःइति। तुस्योपादा
नोपरमेपिकार्यसत्तापादकस्योत्पत्तिक्रमस्यविरुद्धोयो विपरीतः क्रमस्तस्यावरोधात्
संबंधादित्यर्थः। ननु विपरीतक्रमे अतस्मावात्माध्योक्ताजगत्प्रतिहेतस्यास्थितिर्नि
ले त्सत आह। एतन्यायइत्येतितुपादानलयेकार्यस्थितस्योगोन्यायः॥ ॥ अंतराया
श्र॥ संगतिमाहतदेवमिति। भावनोपयोगिनाविति सर्वाधिकरणानांप्रयोजनोक्तिः स्ते
त्यनित्यशास्त्रंनंघटेतत्वध्यानीययोगीतितुध्याछुत्पत्तिक्रमविचारोपितत्सत्वंन
नुसच्चेविज्ञानशब्दप्रयोगान्तस्यचबुद्धिरतोप्रसीद्धेः यंबुद्धिंद्रियाणामुत्पत्तिचिंतानेत्या
हाचेति। तिन्ध्यवबुद्धिर्तवुद्धिः संज्ञायादिमनामइतितेद्वंद्वः चेदित्यतस्यसत्रभागेयोजनया
स्वर्थपदमाहतत्रैषामिति। आत्मानंस्मृतानीतिचद्वितीयेअंतरांतरेणतुलइतिवष्टार्थे ततें

त्रिभकी सा

राम
८

सकाशान्नातः। एतस्माज्जायत इति वाक्ये इत्यर्थः। श्रुतिविरोधपरिहारेण चिंतासंगमयति तत्साक्षान्नेति न
नु यदि साक्षादात्मकार्याणींद्रियाणि कथं तर्ह्यन्नादिमयत्वं मन आदीनां श्रूयते तत्राह अन्नमयमिति चे
ति प्राचुर्ये मयट् प्राचुर्यं चान्नात्मकशरीरेण मन आदेरवच्छेदादित्यर्थः। अन्नमयमित्यादिलिंगश्रवणा
दिति। अन्नमयशब्दस्तंत्रेण विधीयत इत्याध्यात्मिकत्रिवृत्करणपरे वाक्ये मनसोऽन्नमयत्वेन निर्देशे
लिंगदर्शनमिति इतरथा त्विति प्राचुर्यार्थत्वेनापेक्षितं प्राचुर्यमुक्तं भवेदित्यर्थः। न च तदपीति। प्राचुर्यमि
त्यर्थः। अन्नकार्यत्वं तु मनसो घटते अन्नोपयोगे मनोविवृद्धेः श्रुत्यैव दर्शितत्वादिति भक्तानां मध्ये आम्ना
नात् प्रथमं जायत इत्युक्तः क्रमः॥ चराचरत्वाद्॥ एवं तावत्पदवाच्यकारणनिर्णयाय जातोत्पत्तिश्रुतिविरोधो
निरस्तः। इदानीमापादसमाप्तेस्त्वंपदार्थशुद्ध्यै जीवविषयश्रुतिकलहो वारयिष्यते। यदा इंद्रियोत्पत्ति
र्न्नस्तोत्पत्तिक्रममत्यपपतितर्हि जीवोत्पत्तिरस्तु मन्त्ययं द्येदिति शंकायां सैव नास्ति कुतः कलह इति प्र
तिपादनादवांतरसंगतिः। इह जीवजननं निमित्तप्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिशास्त्राणां च जीवनि
त्यत्वशास्त्राणां चाविरोधः साध्यते। देवदत्तादिनाम्नो देहवाचकत्वाद्भूयं भाक्त्यं जातो देवदत्त इत्यादिव

कल्प० ९

पदेशात्जीवजन्मशंकांत आह देवदत्तादीतितत्र त इतित दितितस्माद्देर्थे देहे तस्य हात्मताशे आद्य
दिविधिवैयर्थ्यात्स्वस्थाप्यात्मेति सिद्धांतयतिमुख्यस्त्व इति [redacted] मति गुणयोग: तत्स्यं योगादुत्पन्न
य: शारीरोत्पादविनाशौ स्त इति शेष:॥ नात्माभ्य:। स्वर्गादिभोगार्थं देहनाशे यत्मातत्रपतीत्युक्ते
तर्हि कल्पमात्रावस्थानेपि स्वर्गादिभोगसंभवात्जीव: कस्माद्वनत्यो नुत्पत्तिविनाशवानिति सग
तिमाह नात्मनामिति। ननु संभंस्तितत्र ब्रह्मजन्मनिषेधात्कथं तद्धमिन्जीवजन्मशंकांत आ
ह। परमात्मनस्तावदिति। परमात्मनो जीवानामनन्यत्वमित्यन्वय:। एवं हि तिद्धावि भुतस्या तत्रानुपसं
हारे सतीत्यर्थ:। विकारभावापत्त्येति जीवत्वद्वारा [redacted] विकारभावमापद्यत इत्यपेक्षा शरीरेस्वेशे इत्यर्थ:।
मनोमयइत्यादीनामिति। मनोमय आदि शब्दे युक्तानां मन आदीनामित्यर्थ:। उपाधिप्रविलये तद्धेतुना
उपहितस्यैव विशिष्टस्यैव प्रविलयो न शुद्धस्येति प्रश्नोत्तराभ्यां मैत्रेयं मा भगवानन्तर मुह्यदीत्य विनाशी
वा अरे यमात्मेत्याभ्यामनुपपादकवादित्यर्थ:। अनेकधेति। अविनाशी अनुच्छित्तिधर्मेति निरवयसान्वय
वाररणादित्यर्थ:। श्रुतोपपादकत्वादित्यस्य चरमेन नान्वय:। अविभागस्यचेतिच्छेद:। अघलादितिवाक्यामृत्यादि

राम ९

न हेत्वनिनाशं वृत्तितः देशकालः कालतः परिच्छेदः तदभावोपपादितं तं तरंगं चहिता आवोपहितं घटादिशरीरावच्छिन्नत्व दिनाशादिवृत्तेः

त्यधिकरणमित्यर्थः॥ ज्ञोत एव॥ आत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिश्रुतिं तां पश्यन्नाह :स्फुटत्वश्रोत्रमि
त्यादिश्रुतिभिः। जीवस्यागंतुकज्ञानत्ववादिनोमितिविरोधः परिहियते। सागुण्ये जीवानुत्वाहि हे
तुं उपादायस्वप्रकाशत्वसाधनात्संगतिः। स्वत्रभाष्ययोरेवस्यत्र अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशत्व
स्येवोपपादितं जीवस्येति तत्स्वप्रकाशता। न चैवं गतार्थता। अनुत्प [redacted] न स्यापि जीवस्यानि
त्यज्ञानत्वश्रुतिवशात् वृत्त्यात्सरांकोपपत्तेर्वृत्तेस्तद्योगत्वायजीवस्येहस्वप्रकाशत्वं समर्थते
उत्तरे त्वस्याभाविकारस्तु त्वनिरासेन वस्तुतो महत्त्वपरिमाणं चेतस्यादायह हि एवं स्यापि सिध्यति जतो
धिकरणत्रयेणानतो पि वहि एवं कर्तृत्ववुद्धिकर्तृत्वव्यावर्त्तने नात्मन्यध्यस्तत्वमुपपादयिष्यते। एवं ज्ञा
नयौगपद्यस्य वृत्त्युत्पत्तौ कां। [redacted] अज्ञारत्पत्त्ववृत्तितेत्यादिस्यमाणिसंगतयः। अनित्यज्ञानत्वेयुक्तिमप्या
हकर्मण्यस्मान्नहीत्यादिना। यदि जीवा तांस्वाभाविकी ज्ञानशक्तिर्नस्यात् हीं द्रियादिसंनिकर्षे पिनज्ञा
नीरत्नाकाशवन्न चैवमित्याह नतु वा न द्रष्टुर्विपरिलोपो हि जीव स्वरूपे स्ति विशेषः शास्त्रावपितुल्य
मिति चेन्न कार्यनियमाय शक्तेः +पित्वादिवदसाधारण्यांकस्पनादित्यर्थः। व्यतिरेक व्या

कल्प० १० न्निरुद्धं कर्मानारब्धप्रकाशत्वेनुमानमाह यद्वा गन्तु केवलज्ञानमित्यादिना। व्याख्यातारस्तेयं घ्य
वो धाधिकरणे। यदुक्तं न संसतिकर्मणि न चैतन्निमित्तमाह। नगमाहुत्त्वयद्दति। अतस्त्व
पश्यंश्च स्तुरित्यादिश्रुतयोदत्तविषयाः॥ ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनां। अश्रुतेरिति श्रुतेरिति
चोत्तरसूत्रादाहृत्यापगुर्जीवउत्क्रान्त्यादीनां श्रुतेरिति योजना। तस्याश्च तत्तोपीति। देहस्वामि
त्वं हि देहाभिमानकृतं नत्वधासितदेवच जीवतं ततत्व इति अमरणमित्यपि चलतोपितत्संभ
व इत्यर्थः। कर्तृस्थो भवतीति भावः फलसंयोगविभागारवैयर्यो स्तेगत्यागतीकर्तृस्थभावे
नयोरित्यर्थः। तयोर्व्याप्तिस्तसंभवादित्येतत्तिगमयति गत्यागतीचेति। अपिसापादानेति अपि
श्रा अर्थे सापादानाचसतीति हेत्वंतरसमुच्चयः। अतेन सोगःच शब्दो व्याख्यातः न केवलमिति
चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा न्यतितिशरीरेकदेशानामुक्तान्तावपादानत्वमुक्तेरुत्क्रान्तिरस्युत्वस राम० १०
घत इत्यर्थः। स आत्मा एतास्तेजउपत्तत्विति नरनमात्राः तेकार्यस्याद्रियाणपादानोद्दृ
दयपुंडरीकमत्ववक्रामति अवक्रामतस्तिंगशरीरमनुतदुपाधिरवक्रामति आनोतिउत्क्रा

निष्क्राम देवे केवलमुत्क्रान्तिरुल्लत्वसाधनमिति। पेत देवनाकेश्वरीरस्य देशात्कं हृदयाद्वाणीनां गंतव्यमुक्तते रु

२

तौ स्वप्नेनतपतः सुखं शोचिर्यंतमिंद्रियसमुदायमादायतागारितस्थानस्मेति आगच्छतीतिश्रुते
रर्थः। इतराधिकारादितिसूत्रमयुक्तं जीवपरयोरभेदादित्याशंक्याह नाणु उत्क्रांत्यादीति। उद्धृत्येति
अवयवितोवयवमहत्त्वविभत्वमानतमुत्क्रांतमित्यर्थः। बालाग्रदृष्टांतेउन्मानव्याख्यायारागृ
ष्टांतेपिव्याचष्टे। आराग्रादिति। आराग्रस्यातोत्ताग्रप्रोतलोहायस्यमात्रेवमात्रापरिमाणंय
स्यसोवरोजीवोदृष्टइतिश्रुतेरर्थः। स्वैकदेशस्थस्यव्यापिकार्यंतस्संभवतीतिनव्याप्तिश्चंदनविंदोर्व्य
भिचारादित्युक्तेदृष्टांतःप्रत्यक्षइत्युक्त्यानपरिहारइत्याशंक्याह। यस्यैवेति। शरीरैकदेशमात्र
वृत्तित्वेनाप्रमितत्वेसतिशरीरव्यापककार्यकारित्वात्त्वग्वदात्मनःसकलशरीरव्यापित्वमनुमीय
तइत्यर्थः। प्रतिदृष्टांतसंभवेनेति। उक्तमार्गेणप्रतिदृष्टांतसंभवेनेत्यर्थः। अनैकांतिकत्वा
दिति। चंदनदृष्टांतस्यानिर्णायकत्वादित्यर्थः। शरीरैकदेशमात्रवृत्तित्वेनाप्रमितत्वादिति
परिहरतीत्याह शंकामिमामिति। ननूत्क्रांत्यादिश्रुतिभिरेवात्मनोरणुत्वैकदेशस्थत्वयोःसिद्धे
किमितीहसूत्रांतरमुदाह्रियतेतत्राह यद्यपीति। सर्वथायद्यपीयमाणंतर्हिगुणत्वादिहानात्

तहेतुविशेषणमसिद्धं इत्यादिदोषोनास्तीत्याश्रुतिभिरेकदेशस्थत्वस्यप्रमितत्व २

न

कल्प०
११

पपत्तिरित्याशंक्याचष्टे स्वस्येति। ननु यदि त्वक्कंटकसंयोगस्य यावत्त्वग्व्यापित्वात्तज्जन्यं दुःखं सर्वा
णीरं स्यात्तर्हि तवमतेपि जीवस्य सकलशरीरव्यापित्वात्त्वक्जीवकंटकसंयोगस्यापि त्वात्
यावज्जीवव्यापित्वात्कंटकजन्यदुःखं जायेत वेदना यावत्सकलशरीरव्यापिनी प्रसंगः प्रसंगस्याच्च
हमहदल्पयोरिति। कंटकावछेदकत्वेन जीवैकदेशे जीवकंटकसंयोगो वर्त्तते न सर्वत्रेत्यर्थः
अवतु ध्याने अवतु स्याद्भि [redacted] ममापित्वक्कंटकावछेदकत्वेन संयोगस्त्वक्प्रदेशे व
र्त्ततेति साम्यमिति च न शक्यं तत्र यावत्त्वक्जीवसंयोगस्यापि तदृष्टमिति वक्तुमशक्यत्वात्प्रसरादि
त्याह न चारम्भेरिति। वस्त्वर्थः। नतु विस्तर्थः। अवतंतरदोषान्तिस्तारेपि प्रसक्तं तन्न निर्वहेदित्यर्थः
ननु यदि महदल्पयोः संयोगोल्पानुरोधी तर्हि जीवमतः संयोगोपि मतो नानुरुन्धीतेति तत्र द्वारास्य
व्याग्नीत्राम्यैसोपलंभस्तत्राह यस्मात्पीतिनतत्वक्सूत्रतः संबन्धोपित्वगेकदेशावृत्तिः सतमनोधि
ष्ठितत्वक्चोपेक्षितं व्यापि वेदनो पलब्धौ तु त्वगात्मसंयोगो हेतुरित्याह एकदेशे धिष्ठितेति।
न चारम्भेजीवस्यैतन्न द्विरम्भेति अरमुस्त्विति नादिति दुःखादीत्यर्थः। तस्येति जीवस्येत्यर्थः। म राम
११

जीवानुरोधित्वात्प्रत्येकलग्नकस्य सकलशरीरव्यापि वेदनोपलब्धौ लामेन वक्तुमित्रवतो मलमपि ६

कंटकतोदे वेदना तु
त्वित्र संकोचात्तोदे
तच्छिः

हरद्रव्यत्वे घटत्वादिग्रंथेनोक्तमर्थं निगमयति कंटकेनोदनस्येति। यद्युक्तं गंधवदवयवानां परमसू
क्ष्मत्वात्तद्गतरूपादिवद्गंधोपि नोपलभ्येतोपलभ्यमानो वा स्वदृष्टौ तत्प्रतीतस्य तत्स्य उपलभ्यमानो
द्रव्यमुक्त्वैव गच्छति गंध इति तद्द्रव्यदेशत्वनियम इति तत्राह नाश्रयं व्हेति। यत एव द्रव्यदेशत्वनियमो
यत एव चैकार्थसमवेतगुणानां मध्ये कस्यचिदुद्भवः कस्यचिद्वृत्तेति संभवति अत एवेत्यर्थः। वियुक्ताः
विप्रकीर्णाः अवयवा यस्य तद्द्राप्य द्रव्यं तथा। आनिस्सादिति घृतेति चाद्यापि विप्रतिपन्नं प्रत्युक्तं कुमकुमदा
दिवद्धीतस्पर्शोपलंभसमये जलावयविनो देशांतरस्य स्यानुपलंभादेतदपि विप्रतिपन्नमिति तिनवा
च्यां सर्वत्रस्य हिमकरणप्रसरस्य कालविशेषादुपपन्नेरित्यभिप्रेत्योक्तं तदंतद्भतिदार्ष्टांतिकमाह त
थेति। कालपरिवासः कालात्ययः पर्युषितमिति यावत् यामेप्रयोगान्तरा वृद्धेरप्रकृतत्वात्स्वागमानं त्वेतप
रामर्शो योगमाह आत्मनेति। ननु तद्गुणसारत्वाच्चित्ति हेतुरसिद्धः स्वतस्त्वात्मगुणात्मेति वदंतं प्रत्याह
शंधत्वात्मनि बुद्धिगुणाध्यारोपासिद्धेरहमिति चात्मनो विवेकग्रहणात्त्वात्मन्यारोपायोगाच्चेति। अत आ
हनहीति अहमिति प्रतिभासेषु न वच्छिन्नात्मातं देहस्वभावस्यात्मत्त्वस्य तनुभवादारोपसंभव इत

कल्प०
१२

र्थः ननु किमनवच्छिन्नत्वस्वभावत्वेन स्वगतस्वजीव इच्छादिमानस्तु न त्वाह । न च व्रह्मस्वभावत्वे
ति तत्त्वमसीत्युपदेशाद्व्रह्मैव जीव इत्यर्थः । बुद्धितु रतां तां तैर्यां तस्या बुद्धेरात्मना सहाभेदा
ध्यासेन तद्धर्मत्वाध्यासः न तु धर्मवानात्मेत्येवं शक्तिमासाद्य इत्यर्थः । एवं हेतुसमर्थहेतुमंतं परिमार्ग्य
दोषमाह तथा चेति । मात्रेबुद्धिवियोगे सत्यात्मनोऽसत्त्वमुक्तं तत्त्वायत्त्वाविषयमित्याह आवरणादिति ॥
बुद्धिवियोगे चेदात्मनो मरणं तर्हि सत्वं अर्थवियोगे नावस्थानं तर्हि संसारि तथा च को दोषस्त ४
त्राह तथा चेति । अतत्तुभक्षास्तुश्रुचेसाम्यर्थे गुणात्वान् द्रूपवद्यस्तयोरासयस्तन्मानइत्युक्तेर्थी
नरता मा शंक्याह तथैतेइति स्मांतर्हि घटादेरन्तुर्वा अश्रूपेनेत्याह तथा चेइतिसहमी ॥ ॥क ॐ
नाशात्स्वार्थवत्वाइ ॥ अत्रासंमोहाद्यंपुरुषस्पृत्यादिश्रुतितो विद्याद्दिश्रुतितां चात्मकर्तृत्वाकर्तृ
त्ववादिनीतां बंधमोक्षावस्थाविषयत्वेन विरोधः परिह्रियते क्रियस्य यत्वेनित्यत्वप्रसंगादकृ
[illegible]त्तो तोऽपि पूर्वपक्षमार्थे सांख्यापरं नीतिति । सिद्धांतमाहस्नानोऽति । अविकृतरंगवध्यासमावि राम
नुक्कांतं कर्तृमोक्षौ भेदेशास्त्रानर्थक्यात् तु भौत्तु रात्मन एव कर्तृत्वमित्यभिधायक्रियायाः[illegible]यस्यानित्य १२

ह बाहि५

संपरिहरति। यथा चेति। चित्स्वभावत्वं चेन्नमोक्षत्वं तत्त्वावपि स्यात् क्रियावेशात्मकं चेत्कर्तृत्वमपि तद्
दवितुष्टमित्यर्थः। अप्रवृत्तयमावमिति। विज्ञानसहेन कोशरूपबद्धेरिति धानादात्मकत्वे त्वा साधकत्वा
दित्यर्थः। माषोस्वरूपमन्नेनोपलब्धावनपेक्षात्वात्स्यात्तं अमात्मतः। विषयविकल्पनेत्वन्याचेद्रेत्तु
न्नमिति श्रतिभातित थाव शक्लतासंगतिः। कर्तृत्वे हि कार्येन्यापेक्षायामपि स्वात्तं अक्षपपादनायमतो
भाचष्टे निर्मिचेत्यन्येति। उपलब्धौ विषया [redacted] वच्छिन्नचैतन्यस्योपलब्धावनपेक्षत्वमात्मनः। चैत
न्यात्मकत्वात्। उपलब्धिहेतूनामिंद्रियादीनामपि विषयस्वरूपेनेवच्छिन्नोपलब्ध्युत्पत्तावुपकरण
मात्रत्वं तस्मात्तं त्वयाध्यानेति। माधंयोऽपं नतु कर्तृत्वविक्षेन्ने करणशक्तिः। अस्मतेसाम्यकत्वेवक्लित्वम
दक्तितस्या [redacted] साधारणं करणमतः कथं शक्तिविपर्ययतत्राह विपर्य [redacted] येविनिवृत्ते सं
वात्मनाकमात्मास्थादिनिनास्तिविशतिपतिर्न्नत्वर्थइत्यर्थः। पातंजले धारणादीनि लक्षितानि देशा
बंधश्चित्तस्य धारणा नाभिचक्रे हृदयपुंडरीकादिदेशे बाह्ये स्मिन्वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बंधो
धारणेत्यर्थः। तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं तस्मिन्देशे ध्येयालंबनस्य प्रत्ययस्यैकरूपप्रवाहः करणं ध्यानमि

कल्प० २३

श्रीः

ति।तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं ध्येयस्वभावावेशात् प्रत्य
यात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति तदा समाधिरित्युच्यते त्रयमेकत्र संयमः एकविषयाणि
साधनानि संयम उच्यत इति। तत्र कथं भाष्यकारेण श्रवणादीनां समाधित्वमुच्यते तेन ह्याह संय
ममुपलब्ध्वा यतीतिवाक्ययुक्तिभ्यां ब्रह्मणि चित्तनिवेशात्मकस्य श्रवणमननयोर्धारणात्मत्व
दर्शनस्य साक्षात्कारस्य च निरूपस्य ब्रह्मरूपावेशस्वरूपशून्यमिव भवतीति समाधित्वं य भा
था चान्द्रो न यथा। ननु यद्युपाधिमतेरेतत्कर्तृत्वात्तर्हि मुक्तावपि कर्मानुष्ठानादिति तथा कथं कर्तृत्व
मस्य स्वभावः स्यात् तथा च न मुक्तिः स्यादिति शंकामाह न च मुक्त्यभावेति। जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं हि मो
क्षो ब्रह्म च ज्ञानं सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः। न तस्य ज्ञातृत्वमात्मत्वमस्त्यपि विषये मोहे स्यात् कर्तृत्व
तु ब्रह्मस्वभाव इति तत्स्थितं श्रुतः क्रियावेशादेव लोकवदहंकारीयास्तु पदार्थे एव मुक्तिर्व्याघात इति
प्रतिवादिपरिहरतीति नित्यशुद्धेत्यादिना नित्योदासीनत्वे हेतुः कूटस्थेति। तत्र प्रमाणं श्रुतस्त्वे दिति राम
संभवदिति क्रियावेशादुत्पत्तेः प्रसंगः। ननु क्रियावेशाभावेऽपि तद्विषयशक्तिमत्त्वं स्यात् तदेव च क २३

: तत्त्वप्रक्तावधिक्रियायोगोऽ ५

र्त्वमित्याशंक्याह। तस्य चेति। तत्त्विच्छायीमिति। क्रियायोगविषयशान्तिसिद्ध्यर्थं तद्विषयस्तस्य: ज्ञाने
र्विषय:। उपाधिमंतरेण क्रियायोगस्येश्वरे तर्हि स्वास्वरूपं स्यात् स्वाभाविको वा धर्म:। अत्रेरिवोध्य
तस्माद्वेद्यात्मता ज्ञ: स्यादित्यिहत्वासत्तीमिति सविशेषा वेद्य। स्वभावो यस्य स आत्मा तथास्वभा
वि तिसत्ति स्वभावो पि संन्नेवमे द्वाभावादित्यर्थ:। भावना ज्ञात्वसंग: स्वभावि तत्र्यात्मनो नाश
प्रसंग: स्त्रेव कथमात्मना नाशापत्तिरित्याह तन्नु लैस्येति। मुक्तस्य नास्ति क्रियायोग इतिय स्मादि
तो भावनाज्ञात्वसंगइति योजनान्मुक्तस्य क्रियायोगाभावे हेतु: क्रियायाइति फलितमाह तविग
लितेति। परमार्थ इत्यादिनामतेहृबरामास्य। इत्यजाकास्थयेति। शान्तमाश्रयत्वेनाश्रयते
ज्ञानं विकल्पत्वेनेत्यर्थ:। [redacted] ज्ञात्यह्वरां दृष्टान्तार्थं। उक्तमानि श्रयमिति
[redacted]। ज्ञानं ब्रह्मस्वभावो न कदाचित्त्वमितीमिमित्यर्थ: तज्ञानि विवक्षितविवेचनेन साम्यमुक्तस्य
र्थैव समं द्रष्टान्तमाहयथा चेति य: प्रेरयति सपारापाद्धिमिवप्रेरयतीति क्रियोगेन नि
यमेन यर्यन्तु यो सो नियोगपर्यन्तु योग: तस्यात्तपपत्ति इत्यर्थ:। अपेक्षितोपायोऽभावे नाप्तत्वश्च

क.स्य० व्यतिरेकस्यरमित्यर्थः। ननु तत्परादपि देवतानां विग्रहादिवत्कर्तृत्वप्रतीयमानमत आह तत्त्वमादिति। यद्य
१५ न्याधीनस्यापि स्यात्तं अवाधितो कर्तृविभक्तिस्तर्ह्येति प्रसंगादुत्याह ननु यदीति। मा भूवेकर्तृत्वमात्रस्ये
वाहकारोपाधिनानात्मत्वच्छस्तत्वनिषेधः प्रतिभातीति। तथा चाध्यासमात्रेण विरोधादुत्याशंक्य चेत
नकर्तृत्वस्य तथाविधत्वेन निषेधादित्याह तदेवमिति। शरीरादिर्यथा स्वकर्मात्मकक्रियायाः कर्तृ
न भवत्येवं बुद्धिरपि स्वकर्मात्मकं चैतन्येन कर्त्रीत्यर्थः। बुद्धेः कर्त्रीत्वपलब्धिः क्रियायां इदमवि इत्यर्थः
उत्तरमपि भाष्यं बुद्धेश्चैतन्यं प्रतिकर्तृत्वे सत्यात्मत्वापत्तौ तन्निषेधार्थमित्याह। यदा चेति। ननूपल
ब्धेर्नित्यत्वात्तस्यां यदि न कर्त्री बुद्धिस्तर्हि न करणमपि स्यात्तथा च बुद्धेरुपलब्धिकरणत्वप्रसिद्धिर्वा
धा इति शंकते। नन्विमिदानीमिति। चैतन्यव्यंजकत्वेन बुद्धेरुपकरणत्वं तदुपहितस्यात्मनः कर्तृत्वं
तथा च न प्रसिद्धिर्बाधा इति परिहरति किंतु चैतन्यमेवेति परानुतश्रुतेः॥ स्वप्नेचेत्यादिश्रुतीनां विधित्सु
त्वादिभिर्विरोधसंदेहे संगतिगर्भं पूर्वपक्षमाह। यदेतादित्यादिना। ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वयोग्यतामं राम
गीकृत्य प्रवर्तकांतरस्यासिद्धत्वादेवमर्थं मृत्कं तत्र प्रवर्तकत्वमेवेश्वरस्यायुक्तं विषमं [illegible]स्य प्रवर्तकस्य जातो १५

विधिनिषेधस्यामापत्त ईश्वरस्यैवेत्यर्थः ४

रागादिमत्त्वप्रसंगात् ननु कर्मापेक्षत्वाद्दोषइतिनचात चेश्वरइति। ननुतेश्वरो धर्मादिनं प्र
प्रवर्त्तयति किंतत्कृतमपेक्षते इति न चाह स हि स्वतंत्रइति। अपेक्ष्यंतनपराधीनं प्रवृत्तिनविधिरित्यत्राह हे
तुमाह। नाविकल्पवदिति। स्वमंगनाविधिप्रवृत्तिधर्माधर्मे चेश्वरस्य वनितयोः स्पष्ट इत्यप्रमं व्यावर्तयति
स्वात्मनइति। इष्टोक्तदोषप्रसंगा[redacted]त्वेति भाष्यं इष्टेपक्षावसरो क्तदोषपरत्वेन व्याचष्टे कृ
तनाशेति। अंशस्तकेजीवब्रह्मभेदाभेद श्रुतिविरोधसंदेहे पूर्वत्र जीवानियंतेश्वर इत्युक्तं तदा
नीमप्येश्वरस्याक्षिप्तस्य समर्थनइत्युसंगतिमाह हि निदर्शयति। अवांतरेति। भाष्येस्वामिभृत्यव
दसंबंधइति न पूर्वपक्षोक्तः। नयासमिति नद्विर्यंत्र नियंतृत्वसंभावन पूर्वोक्ताक्षेपस्य प्रसंगात्स
सिद्धेरनेनविरोधैकदेशं प्रदर्शनं ज्ञानस्वरूपकारणेन ब्रह्मैकमद्वयमितिब्रह्मात्मावेदनपूर्वपक्षो
उपसंहरिष्यति। जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभावाद्युपायमादिति भाष्यउत्पाद्योत्पादकत्वमुक्त
मितित्वमन्तमुद्दस्यति उपकार्येति। निष्प्रयहेतत्वान्मासेति। अभेदश्रुतिसुभेदेतिस्वेतु तत्रकामइत्या
भासत्वमतएकदेशं गांदर्शितमित्यर्थः। विरोधोद्धारेनाय एकदेशं गांतरं दर्शयति नेयत्वाद्रदेति। भेद

स्तीपु

कल्प०
१५

इति चेद्ः उभयोर्नास्त्युति नामविरोधमाशंक्याह नैतावतेति । न वयं तत इत्युपरितनेनान्वयः । न
नु जीवानामीश्वरांशत्वसिद्धावपि नेश्वरस्य जीवनियंतृत्वं चेतनत्वेन जीवैरविशेषादित्याशंक्या
ह निरतिशयेति अधिष्ठानेति शयानाधायि त्वो जीवाश्रया अविद्या निरतिशया : तामिर्विषयीक
तत्वाद्ब्रह्मा रामस्तादुपाधितयोक्ता : निरतिशयाउपाधिसंपन्नसायस्य स विभुतियोगस्तथोक्तः :
विभुत्वेरनवच्छिन्नत्वरूपस्य योगो घटं तं तेनेत्यर्थः । अविरोधवाद्याविहतस्मादिति यदुक्तमी
शितृशासनत्वमावश्यकत्वादित्याह तत्रभेद इति प्रमेयापूर्वे तत्वदर्शनानां त्वर्यलिंगादद्वैतश्रुति
र्बलीयसी बलोपक्रमात्तैकरूप्यादप्याह येन चेति । यदुक्तं ब्रह्मभावं तस्य समस्तजीवगतत्वे ग
दुःखानां प्रसंगाइतितत्राह यथाचदर्पणादयइति । दर्पणादयस्यापगमेन तत्र त्वं मुख प्रतिबिंबे बिं
वभावे वतिष्ठते न तु प्रतिबिंबांतररूपेण यद्यपि बिंबात्मतामापन्नानां च तद्रूपेरो प्रतिबिंबि राम
नयापि बिंबप्रतिबिंबयोरवदातत्वश्यामत्वादिव्यवस्था नान्तधर्मसांकर्यमित्यर्थः । दार्ष्टांति १५
कमाह एवमिति । जीवे ब्रह्मभावं वरुप्य न जीवांतरापत्तिरित्यर्थः । भाष्ये दाह तस्मान्नोस तद्वशाक

पदं व्याचष्टे। सत्तदृष्टोति निश्चयः संशयश्चेति द्वित्ति भेदमाचेष्टा। ननु प्रवर्त्तयितुः स्वामिनोऽभिमतोपपद्य
तिमत्वात्प्रवर्त्तेभृत्येषु नरहिताशांकापासहस्रां प्रवर्त्तेः स्वामिनो नृत्यप्रवृत्ते प्रवर्त्तनात्सा प्रवर्त्तयितुः
स्वामिनोऽभिप्रायात्परोधिनी न वेदे संभवतीति तद्वयमनुकूलेति सत्त्वानिर्द्दिशत्ताह। विधिरिति। प्रवर्त्ता
यामिति। कृत्वर्थग्रहणं पुरुषार्थे फलकामनया सामान्यतः प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तको विधिरनुज्ञास्यादिति
शंकां वारयितुं। अपि च पुरुषार्थेपि सामान्यतः प्रवर्त्ततां गोदोहनादिसाधनविशेषनियमेन प्रवृत्त्वाद्य
र्थो विधिः। आगप्रवृत्तेत्यद्वनि तानुज्ञा संभवतीत्याह पुरुषार्थेपीति। ननु विपरीतप्रत्ययस्य कथं देहा
त्मसंबंधत्वं तस्यात्ममात्रनिष्ठत्वादत आह ऽस्यामिति। भ्रांतिविषयमिथ्यातादात्म्यसंबंधइतिव
र्णयितुं भाष्ये विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिनिरूपणेनार्थः। यदि देहात्मनोर्मिथ्यातादात्म्यसंबंधस्तर्हि देहव्यतिरेक
ज्ञस्य संगः स्त्रीति देहसंबंधनिमित्तविधिनिषेधौ ब्रह्मविदइवनस्तां न चायमिष्टप्रसंगः। देहव्यति
रेकविदस्तत्र नियोज्यत्वादित्याह व्यतिरेकदर्शितस्येति। अन्यस्मिन् स्थापनमजात्वकुर्मोऽयं नाशोऽधिगतातिविरक्तोऽत्रा ः
नरकनतं पाटकोशिकं स्थूलशरीरं न नमः प्रविवेकिनोपि तस्य देहविवेकभावान्त देहसंबंधाभाव इति वि

ह स्थि

०८ संयोगिघटात् कुड्यसंयोगी घटः भिन्नस्तथात्मा संयोगीति व्रत॥ ६

कल्प० २६

धिष्ठो चरमा। न च यथेष्टचेष्टा तयाविद्याभिमानाभावादित्यर्थः अभिमानाभासस्त्वात्मस्वैरचेष्टाहेतुः तत्वबो
धाग्निदग्धत्वादित्यर्थः। उक्तं हि वार्त्तिककारैः॥ उत्पन्नात्मप्रबोधस्य नाहमात्माविद्यानिदुद्भवं समयगज्ञाना
ग्निनानित्यं दग्धमानं प्रजायत इति। भाष्ये साक्षात्संबंधकमात्मनः सुखादिसंबंधमंगीकृत्य सर्वैर्धा
नदीयस्सुखादिसंबंधव्यापादितः तत्र निर्विशेषस्य न संबंधोपीत्याह यादृशाइति आत्ममनः संयोग
स्य सर्वात्मसाधारणमंगीकृत्य स्वस्वामिसंबंध आत्मविशेषेणासाधारण इत्युक्तं इदानीमात्ममनः
संयोगोऽप्यसाधारण इत्याह न चेति आत्मनां सह मनसो यः संयोगस्तस्यैकत्वेपि भिन्नसः अत्र संयोगिनामात्मनां ममनःसंयोगादित्यर्थः॥
भेदेन भेदादाश्रयभेदेन हि संयोगो भिद्यते घटेन सह पटकुड्यसंयोगवदित्यर्थः। यद्वा दृष्टापत्तिर्यमेन वैशे
षिकमतं हृद्यं कथं न हि तद्दूषयमन आह। न स्यादिति अदृष्टहेतुकमनः संयोगो यदेकस्यात्मनस्तदेव सर्वे
षामात्मनां तेन मनसा संयोगः स्यादपते व्यापकत्वात् तन्न अदृष्टात्मसंयोगाभेदेपि हेत्वविशेषाददृष्टे
तिव्यक्तिस्तुल्या स्यात्तन्न तन्नाश्च स्वस्वामिभावाः सर्वात्मनां स्युरिति तु तत्र कृ नाभिसंध्यादिव्यवस्थासि
द्धिरिति केचिन्न कारेणासूचितं॥ ॥ ॥इति परमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यभगवद राम १६
मलानंदविरचिते वेदांतकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥ श्री॥ ३॥ ७

कल्पतरौद्वितीयाध्यायचतुर्थपादारंभः

तेनतुअत्यन्तपानतयनस्तुनः। प्रकारताहित्यर्थः।

कल्प० १

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ ॐ तथाप्यारम्भः। विषयाधिकरणेन गतार्थत्वमाशंक्य परिहरति यद्यपीत्यादि
ना। सर्ववेदनप्रतिज्ञा उपाख्यातिस्य सर्ववेदनस्योपपादनस्य जिज्ञास्यतयोक्तेनेतान्यांविरोधादित्यर्थः। कस्मि
न्नसति स्वर्गवेदनमित्यपेक्षायां स्वर्गवेदनइति पश्चात्संवंधनीयं। अन्यथानयनप्रकारमिति अवांत
रप्रलयमित्यर्थः। येपुनरापन्नधिकरणोपपादमादस्ववेदमथयत्नाखरिति प्रलयकालेसङ्गावप्रारम्भादन
न्यान्निरितिरर्थपक्षापिज्ञानस्यावांतरप्रलयपरत्वेनसिद्धान्तयांवन्स्तुः नद्धामेतेनप्रत्युक्ताः। अस्मामिस्त
तिदेशत्वेननत्वारव्यातं ननु भावैकयमतान्नानारम्भाणां मनुत्पत्तिनिश्चयः। नखलु प्रमाणमा
वमात्रेप्रमेयाभावव्याप्तं। पुनरागतगरतिज्ञितानिधिकर्दर्शितोनत्याह। शब्देकेतिमहान्यनघाद्वेसद्वाप ६
नुपलम्भोत्पत्तिकपदार्थपरः। तथाचप्रमाणानाममपिसंग्राहकः। महानजेनोत्पत्तेः प्रतिपादकः शब्दो यत्र मता
न्तेप्रमाणलक्षणेनिवर्तनेनचनस्याउत्पत्तेः प्रमाणाभावेनर्दशावः नस्याउत्पत्तेरभावः प्रतीयतइत्यर्थः।
वेनवंदतनेतयातकर्मनस्यचेत्पेकरणंनिष्पादनंनयोऽहमीमांसायायपाशाह्वाभावान्निवृत्तिरित्यर्थः॥ ॥ राम
अथेति। शेषलक्षणेस्थितं। दोषातिविषितेनैमित्तिकेस्याच्छास्त्राद्विवैदिकेनदोषस्यात्। गणरोवास्तं १

स त नवनेगः

गृह्णाति योश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतः चतुष्कपालान्वारुणान्निर्वपेदित्यत्र
दातरिष्टिरुत्तराधिकरणेऽस्याः स्यादिति ततो दाननिमित्तेष्टिः सा किं लौकिके स्वदाने वैदिके वेति संदेहे लौ
नतु लौकिके स्वप्रतिग्रहे वैदिके वेति रागप्राप्तप्रतिग्रहस्याविहितत्वेन वैदिकत्वासंभवात् तत्रैवायाति
र्धतार्थत्वादिष्टेर्दोषस्य च न वैसरिरीदृशा तेनेति प्रतिषिद्धलौकिकाश्वदानस्य वसंभवान्न पौण्डरीके स्वस
हस्रं दक्षिणेत्यादिविधिविहिते तु वैदिके स्वदाने सामान्यतो निषेधाभावेन वक्तव्येन दोषाप्राप्तेः लौकि
के स्वदाने इष्टिरिति प्राप्ते अभिधीयते। अर्थवादोऽनुवादात् तस्मादयं प्रतीयते। ततावश्यापेक्षितं लौ
देर रूपवनरागग्रहदोषो लौकिके स्वदाने सति भवतीति भत्यज्ञानादिभिः प्रमीयते। न चाप्रतेन वचनेन दोषे
दोषः तन्निर्घातार्था चेष्टिरिति विदतो वाक्यभेदात्। न च वरुणो गृह्णातीति श्रुतस्याश्ववरुणग्राह्यत्वे निषेधाति
मलतं दोषमनुवदतीति युक्तं। तथा सति प्रसिद्धत्यागात्रात् त्यागे च वैदिके पि दाने स्वत्यागजन्यदुःरवि
न वरुणो गृह्णातीति भवति यतः तत्र शङ्कः तस्मात्प्राप्तस्यानुवादकोऽर्थवादोऽयं ततो यज्ञसंबंधिनि दाने इष्टिरि
ति॥ ॥ तत्तर्कतस्याः कर्तेति चिंता। तत्र अचोदिते च कर्मभेदात् दातुरचोदितमिष्टिकर्मण्यः प्रतिग्र

कल्प० २ ह्वानिसन्निर्वपेदितितस्य प्रतिग्रहीत्रा भेदाद्विरोधश्च इति । न सिद्धान्तस्तु सालिङ्गाद्दातृविषयेस्याच्च ।
कालविज्ञामयजिस्यात्विंजोयजमानः तस्मात् [redacted] ते ह्वि: स्यात् प्रजापति र्वनुरागायामेष मनुयदि
स्तुपञ्च भेदात्कीर्तनाल्लिङ्गाद्रुपन्नमाधीनत्वाच्चैकस्मिन्स्वाकर्यस्य पूर्वसंहारस्य प्रतिग्रहीतीति चप
तिग्रहकर्तृत्वमुच्यते । दानादि प्रतिग्रहं करोतीति संप्रदानं येरणादितो ततः प्रतिग्रहीतीति दातर्पप
वितृकमिति ॥ ॥ पालव्याप्रचनादर ॥ ॥ सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिनइति श्रूयते
ते चास्य प्रतिग्रहे ह्या याधिकरणं पूर्वपक्षे वक्ष्यौ किके धातुसाम्यार्थं पीतस्य सोमस्य वमने यागः इन्द्र
सौपते येणवीर्येणव्यृध्यते यः सोमं वमतीति निर्देशाच्च । वमननिमित्तैन्द्रियशोषस्य दर्शनात्तन्निवर्त्तनाय ग्रह त
वदयानि रित्यधिकाशंका । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्वमने पि न दोषइति । सिद्धान्त
स्तु लौकिके धातुसाम्यार्थत्वाद्वमनस्यानर्ज्ञात्वेंद्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वान्न दोष तावेदेतत्सो
मेवाकृतात्मिमतीगाइति समन्वकजरणार्थमंत्रलिंगाद्वमने कर्मवैगुण्याद्दोषइति ॥ आग्निमारुतेति राम
॥ आग्नि मारुतात्रि: ॥ तस्याधनानि शार्करादीनि । अधिकारि पुरुषः स्त्रह्या । तस्मादिति प्राणा अपितमोवद २

र मि

अस्मरणेविकारहन्त्वपरिसंबध्यते प्रदयशीतं प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ख्यातिविख्यानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा
सिद्ध्यर्थस्य चोत्तरस्य संदर्भस्य प्राणस्य हिपरस्य प्राणाग्नुज्वर [redacted] तीत्यादेरनुग्र
टी हायतत्पान्माणानपेक्षाशक्तिरुपपन्नायेति योजना। उपवासकार्श्यपोषधदाहइतिवोद्वाक्षिकरणाउक्तं तत्रां
का तरतयैसंतुत्पत्तिरतस्केपेति अविद्यादिवदनायधावसिद्धत्वेसाहिराण्। एवंवधानाह स्तुत्तुद्देतुपलंभ
प्रसंगादित्यर्थः। तत्सामान्यादितिवः। अन्नादीनांक्रासेक्रासाहृद्धौवृद्धेर्हिमनआदीनामन्नादिमयत्वं
श्रुत्योच्यतेतदिंद्रियांतराणामपितुल्यमित्यर्थः। वृद्धाकर्तृकायांनामरूपव्याक्रियायांविषयेयावुपक्रमो
पसंहारौतात्पर्यालोचनयाहितुतौ तेवस्तृहिरि[illegible]रनयः॥ ॥ सजन्चंद्रक्षेपक्लेसतम्यः प्राणोमस्तवंपादा
र्थस्यविवेकोज्ञातव्यः सिद्धांतेरुकादशत्वप्रभृतिप्रयोजनं। यत्कलेनेत्यस्यव्याख्यानंवंधनेनेति रजोत्याद
नेनेंद्रियाकर्षकत्वादृषिषयाणामतिग्रहत्वं प्राणाइतिघ्राणेंद्रियंतद्ग्राह्ययोगंधत्वापानेनगंधजनकाणां
हितस्मादितिवाहः। अपानेनहीति अपस्वाँसेनेत्यर्थः। अधिष्ठानेनात्मोति इंद्रियाणां [illegible] तीतिशे
षः। स्पर्शानांत्वगेकायतनस्पायत्यः ग्राहकत्वात्। ननुजीवरूपाः प्राणाःस्तेनत्वक्तेर्थादश्रिरस्याः प्राणान्त

अपानइतिचगंधः॥३॥

कल्प
२

न्येसतीति गम्यते अत आह। येसमेति। नेह शीर्षरायान्तारम्भानुदिश्य समत्वं विधीयते। अपितो वयमा
नस्यानुवादत्वापत्तेः किंतु शीर्षण्यान्तस्य समत्वोपादानं तु द्विरूपशालात्वं तथा च शास्त्रान्तरस्य त्याज्या। इति
फलमित्यर्थः। ननु षट्त्वादिसंख्या अपि प्राग्वंशस्य यन्ते न च तत्र समत्वे अंतर्भवंति। अंतर्भवंति त
त्रास्तु समत्वमतः कथं संख्यामतिरेकमत आह। यद्यपीति। इह रूपोपलक्ष्यादिकार्यवशाद्द
माना छन्दहीनैकादशत्व श्रुत्यैकादशोद्विंशतीति सिद्धान्त्यनेन तद्युक्तं अतः परतः प्रारम्भसंग
दित्यासंक्वाहुः यद्यपि अनयइति। अतितांपरस्परविरोधाद्दर्वीषकल्पन्नमेन हृदस्येलतात्यर्थतिसं
याप्यानुमानानुसरणमित्यर्थः। स्रुवेणेति॥ ॥प्रमाणान्तरतोमिहितं। अथाहवकल्पेनैक दशत्वा
त्। स्रुवेण बघाति। स्वधितिनावद्यति। हस्तेनावद्यतीति स्रुयते स्वधितिरुभयतोधारः क्षुरः
अवदानं वास्ति। द्वारणामाज्यादीनां संहतानां चमसादीनां तत्राविशेषप्रवरणादानियमे प्राप्ते
नियमः अत्र कार्यार्थविध्यसंभवात् विधिरेव यथासामर्थ्यं विधीयेत अपवादस्यापद्यतेति शालस्य स्रुवे
ऽव स्थावदाने स्वधितिर्मांसस्य हस्तस्य पुरोडाशस्य तत्सादर्थ्यात्सामा यो तर्कलनाद्वयस्या। सा

राम
२

मर्थस्य योगनात्कृपस्य हस्तःस्वउरोद्वारस्यतस्मादर्थो वोधकेक्वदेशतत्वादिति॥ ॥मततात्स्वेशाया
दिकृपदि [illegible] वारकरणादित्यर्थः। भेदे भमाराणामावादिति। चद्रो वइवशादोपलब्धौ द्वित्तिमत्वात्तमो
ध्यवसायादिकार्यव्यतिरेकात्तवगमादित्यर्थः। [illegible] वद्युत्वावादेनेति। ननावत्स्य मवेशीर्षरूपाः प्राणाद्
निति रस्रानार्थवोधनपरा समातिर्द्वैपयति सहवैशीर्षरूपाः प्राणाश्रिरस्ते प्रज्ञस्यपटुरकाशीर्ष
जैवयज्ञस्य प्राणान्द्व धातीस्वरवा द्वपनत्कातिपरत्वात्तस्य समनिर्वस्यवस्य द्वपर्यलिंस्यादिमं वैरित्यर्थः
ततः प्राणां तरवाहतिपरत्वयोजनानात्युक्तायद्यपिदशेनेप्युक्तेवप्राणा आलोकादशाइत्यनुवादरूप
तयापिसदनुवाददूमिविशेषः। एकं दशमीतइत्यनेनरूपप्राण इत्य वाख्यानं॥ ॥पूर्वयोजनायांशि
तेरित्यस्यावगतेरिति। श्लिष्टायोजना। स्तुत्यंतरगताधिकप्राणावगतेश्चदृशितिमेदविषयत्वकत्वनाले
शः। येसत्तनरूपप्राणाइतियोजनायां परिसंख्यापत्तिरितिव्याख्यानांतरमाह [illegible] परेति। अस्मिन्व्याख्या
नेप्राणानां समत्वं नावछिद्यते पूर्वस्मादविशेषापातात्। किंतु संत्वा [illegible] प्राणाउत्क्रांति [illegible] मानाम
वेतिसप्तैवप्राणाइति। मायोचउक्तामंतीत्यध्याहर्तव्यं प्रयोजनंतरक्रमतामेवप्राणानां सप्तविहानुपपाद

कल्प० ५ त्वेनवं धकत्वादध्यात्माधिदैविकोपासने तु सत्तानामुपास्तिः पूर्वपक्षे सिद्धांते त्वेकादशानामिति ॥
॥ ॥ अस्यावस्था एकादशानामनामुत्क्रांतिरुक्तास्तान मुख्यानेषां व्यापित्वादिति संगतिगर्भं पूर्व
पक्षमाह श्रोत्रेति। वृत्तिरभिव्यक्तिः। इंद्रियस्य परिणामस्य अहंकारस्य व्यापित्वमसिद्धं। आध्यात्मिकाहं
कारस्याहंप्रत्ययेन परिच्छिन्न प्रतिभासादधि[illegible]दैविकस्यापि काहंकारसद्भावे च नास्ति
प्रमाणं। इंद्रियाणां तत्त्वहंतिकत्वं तु षंदस्तृतेत्स्वमं व्यापित्वं तु तेषां प्रतिज्ञानुमेशाक्यमसंभावित
त्वादित्याह यदीति॥ ॥ श्रोत्रस्यापादाद्याधिकरणान्यायो त्रातिदिश्यते। नातेष्व च क्षुराद्रितुतद्व्या
पाराद्रप्राणस्य भेदचिंतावद्यमागात्तुकरे तितदनंतरमतिदेशः। आगोदित्यस्य महाप्रलयवि
यत्वेनाधिकां शंकामाह। नासदासीदतीति॥ ॥ नवायुश्रात्। संगतिमाह। संपतीति। उत्पत्तिचिं
तानंतरमुत्पत्त्यधंडांते प्राणादपीति भाष्ये श्रुतिवले तथा पुरेव प्राणा इत्येकं पूर्वपक्षमुक्तासांख्यप्र
सिद्धकरणव्यापारः प्राणा इति पक्षांतरमुक्तं तदद्युक्तं। हठश्रोत्रपक्षव्यतिरेकेणास्मात्तु पक्षोपन्यास राम
वैयर्थ्यादत आह यथवेति। छांदोग्ये अध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति उपक्रम्य मन आरब्य ब्रह्मणोचा ५

मानरम्यकरुणं जिरूप्यत इत्यर्थः ॥ प्रयोजनं तु पूर्वपक्षे वायुमात्रदृष्टिप्राणाध्यात्मपदृष्टिस्वविवेकः सि ३

कृप्राणा चक्षुः श्रोत्रे ः पादेष्वनुव्याप्त्वचत्क्तं । वागादिभिर्हि मनः स्वविषयेषु प्र वर्त्तते गोऽरीव
पादेस्त त्वप्राणात्स्वेति वृत्तकर्णोवा गाद्यपेक्षावाचनत्वर्थः पादः सर्ववायुत्ताद्विदैविकेनमाक्षि
श्रमिव्यक्तो भाजित पञ्चिव्यापारेऽस्य छात्रीत्यर्थः । पदमाध्येइन्द्रियप्रकरणात् प्राणोन्द्रियप्राणं
इति व्याख्यातं श्रुत तु प्राणशब्दश्रुतिवशात्तन्मुख्यः प्राणइति । स्वतद्विरोधादिति । स्वतयोर्भेदे मेद
श्रवणाद्धो विरोधादित्यर्थः । किं सु तीहातव्येनेत्याह । कथंचिदिति । तयापि हि वायुप्राण
योः स्वरूपाभेदमाश्रित्याभेदस्तुतिः । श्रुतितद्भेदाभिप्रायाच भेदश्रुतिरिति व्याख्यातव्यमित्य
र्थः । नहि किं वायुरेव प्राणोऽस्तु तदपि नेत्याह । इति सामान्येति य दात्र श्रुतीत्यादिना स्वार्थेन
दाकरणव्यापारतयापि कथंचिन्नव्ययोजनेशक्यते हि करणव्यापारे चलनात्मयवाचीवायु
शब्दे उपचरितुं तथा चामन्यस्वार्थे स्फूतिवत्वात्करणवृत्तिरेव प्राण इत्यर्थः । स्यादेतत् एतस्मा
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादौ करणेभ्यः पृथक् प्राणः स्वतन्त्रवदुपदिश्यते । शक
यं करणव्यापारमात्रः स्यात्तौ त्रापि समः स्फूतिविरोधइति । अत आह । न चात्रापीति । अस्ति तावद्

कल्प०
५

जितहतोर्भेदः।यत्स्वतं त्रवन्तिदिशः सज्ञी बनारव्यकरणह तैर्द्वहस्थित्तुपयोगीत्वेनग्राचात्यमपि
त्रेत्यर्थः।मान्मदतेकसाधो गुणस्यकस्मात्।क्रियात्तु किं नस्यानत्राह।नचेति विरुद्धयो बाह्कमाः
प्रत्येकरुपित्वे च प्रतिंद्रियं प्राणभेदप्रसंगः।यदि मन्येन ना तेकेंद्रियवृत्तिः प्राणोयतः प्रत्येक २
मिलितविकल्पाकाशः।कीतुत्वद्भा त्रवृत्तिरिति तत्र्याह।नवत्वगिति।नतेनदनुगताद्भुति।
नतु परमेपि त्रुस्त्वमौ प्राणंइत्ताद्वित्यर्थः वायुभेदइति।वायोः परिणामरूपकार्यविशेषइत्यर्थः
।संहतत्वादिति।सत्वादिगुणसंहतिरूपत्वादित्यर्थः।एतच्चसांख्यव्रुद्धोक्तं।सोक्तंनमाश्रित्या
ह।अचेतनत्वादिति।प्रमिर्हेतुमिः पुरुषार्थत्वंपुरुषप्रतिशेषत्वं तन्नस्पार्थत्वमित्यर्थः।धार
णा देति।धारणाभे धामिथ्याज्ञानत्वे हेतुरुक्तः भूपपत्तीष्टत्वं पातंजलेरुक्तेशाद्वह्मानात्तुपपत्ति
मे त्वविशेषणं विकल्पस्य विपर्ययाद्भेद उक्तः तं विशदयतियद्यपीति।अपिच्छायानत्वेपमिते
व्यवहारहेतुत्वविशेषइत्यर्थः।वस्तुस्यन्यत्वं विकल्पस्यदर्शयति।नचेतितन्नमतस्योनिद्राव
त्तिरित्यस्त्रयत।नसूत्र पातंजलि। अभावप्रत्ययेत्यादिनासिद्धांतेचस्तुदुष्टुतोमनोत्वयइस्ह

राम
५

अतः कथं तत्र यान्तरस्य पंचत्वमिति। तत्राह। यद्यपीति। स्पष्टमीहास्य साधिकरणोपाख्यानं॥ ॥अणवश्च।
अणवश्चेत्यत्र सांख्योक्तमहंकारिकत्वं नेत्यापित्वमिंद्रियाणां निरस्तं वादिविप्रतिपत्तिनिरासेपि
श्रुतिविरोधनिराकरणपरे पादे प्रसंगात्संगतेः। प्राणो तु हि वस्तुतो तु स्मरिमाणस्यापि वादिसंमतस्य त
बुद्धिस्थत्वादन्न तत्स्वरूपगतप्राणव्यापित्वमाधिदैविकविषयं भाव्यस्यापद्यते इति न तत्स्यात्याय
ता। अत एव भाष्यकारमिवं प्रकाराभ्यां गमनापरावश्येत्यत्रतकाचत्यत्र निरुदाहृता। अन्ये त्वाहुः। तत्स्यापि
द्देशो यं समो नेन सर्वेणेति व्यापित्वश्रुतेर्व्याधिकाशंका आधिदैविकविषयत्वेन च तन्निरासइ
ति। तन्न। सर्वे नंताइतींद्रियाणामपि व्यवहारस्य व्यवस्थायामप्रसंगात्। अपरे प्रतिपादयंति। अ व्यापि
तत्र चात्र चेंद्रियाणां प्राणस्य च व्यापित्वपरिच्छिन्नत्वश्रुतय उदाहरणं। तत्रेंद्रियव्याप्तिश्रुतिर्नास
यो हैतानन्तानुपास्त इत्युपास्तिविषयत्वादुपास्त्यारोपेणाप्युपपन्नेति व्याप्तिसाधकत्वमित्युक्तं
अथ तस्समो नेन सर्वेणेत्यादेः प्राणव्याप्तिश्रवस्याधिदैविकविषयत्वं वर्ण्यत इति तन्न। अत्रापि स
मत्वादिति। ॥ दुरतोयं घटः। वत्सस्य विभुत्वाभावान्नानत्वादिति। समस्यामित्युक्तमित्येवेति स्वयं। स्तर्थः। समष्टिः। सामा

। प्राणमात्र इति व्युत्पाद्यपर एवमेतत्माम बोहेतुपार्क्ष विधानात्। हेतुभेदस्य चाधिकरणभेदे कृत्वादिति॥

कल्प०
६६

संश्लिष्टः विशेषस्तद्रूपेणायस्तु विशेषमात्ररूपः प्राणोऽनेकरूपेण विभुत्वान्नानेत्याहुः नानेति। आत्म
निशरीरे भवतीत्याध्यात्मिकं। सूक्ष्मविषयाकादपि सूक्ष्मशरीरः प्रतिकायं जंतुविशेषस्तदाश्रया
आध्यात्मिकप्राणाश्रयाः। योनिरादिनाइति चक्षुषा लिङ्गपारिषदस्तत्वाश्रिवोऽभूत्वेत्यादेरविरोधवि
चारादध्यायसंगतिः। माध्ये यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तन्ते इत्यध्युक्तं सांख्य
स्याध्यनाधिष्ठितत्वाविरोधादित्याशंक्याह। यद्वीति। न तु करणानामपराधीनत्वे स्ति वक्तव्यत्वमाणा
मित्यर्थः। न तु करणानि चेतनाधिष्ठितानि अचेतनत्वे सति प्रवर्त्तमानत्वाद्रथादिवदित्याशंक्य
जीवाधिष्ठितत्वेन सिद्धसाधनत्वमाह। वाय्वादीनामित्यादीना। न त्वनुमानं मानात्तरबाधस्तदागः। आ
गमात्तु बाधिस्यतेनत्याह। न च ग्निरित्यादिना। वाग्भूत्वेति वागाधिष्ठाता भूत्वेत्यर्थः। जीवस्य देवतानां
करणाधिष्ठातृत्वाभ्युपगमेऽपि जीवस्य करणाधिष्ठातृत्वं तस्माद प्रयोजकत्वान्न तस्यात्रावभी
ष्टः कर्म्मस्वस्थैरित्यर्थः। आगमस्तावद्भस्मर्गस्य प्रवादकः न च स औपचारिकः सामान्यत्वादित्याह
नानाधिपत्ये इति तत्र श्रुतिस्मृतिभ्युक्तरणाधिष्ठातृदेवतानां रूपमाध्यात्मिककरणानामाधि

चाधिष्ठातृत्वसामान्यमभ्युपगम्याविरोध उक्तः। अधुना तु तद्देवतानामाह आधिवेति। सत्यपि जीवे देवतानां

राम
६६

अनेकाधिष्ठात्रीनां२

त

देत्विकास्यादित्तिरभेदोपासनार्थं तु पासनं च समारोपादपि संभवतीत्यत आह। न चैतदसत्यमिति। अ
नुपपत्तिर्वक्ष्यमाणाभिप्रायभेदात्कार्यासिद्धिस्तां नु परिहरिष्यन् तेषामधिष्ठातृत्वानिकः परमेश्वरो
स्तिनियंतेति यं येन। अनुमानमप्रसंगं वचनमिति वक्ष्यामः। ननु तज्जीवेनास्ति द्वसाधनमित्युक्तं
मत आह। न च स्वरूपोपयोगेति। अधिष्ठातृत्वं हि अधिष्ठातृत्वं यद्यधिष्ठानानंतरं सर्वं ज्ञानोपि हेय
स्वरूपं तत्साध्यप्रयोजनज्ञानं सर्वं कर्तृत्वेरवत्वं। न चैतदस्ति जीव इति कथं सिद्धमित्यर्थः। सा.६४
न चेश्वरेणासिद्धसाधनत्वं तदस्तु परमेश्वरो वा सर्गो वा भवेत् ईशत्वात्स्वरूपप्रयोजनाद्यभिज्ञ
जीवाधिष्ठितमिति तिसाध्यत्वात् यद्यौ लौकरणाधिष्ठातृत्वाद्योगः स्यादिति तत आह जैना
वतेति यो यदधिष्ठाता सन्तत्साध्यफलभोक्तेति न व्याप्तिः। यत्तरि सारथ्यावनेकांतादित्यर्थः। यदि
मन्येत यंतरि भोक्तृत्वे मानमावाधकत्वदभावइति तर्हि देवतास्वपि समं तत्राह। तावन्मात्रस्ये मरू
ति। अधिष्ठातृत्वमात्रस्येत्यर्थः। स्यादेतत् देवतास्वेतादृङ् नियंसा फलभोगित्वः। न हि अधिष्ठातृत्वाज्जी २
वव स्थिति विशेषतो नुमितेनत्वं तो नैकांतिकतानत आह। न चैतत्तादीति। नहि वै देवानां पापं

क.लृ.०
७

ष्यति भी ति

गछतीत्यागमविरुद्धमनुमानमित्यर्थः॥ ॥तदिंद्रियाणि प्राणाः सर्वेंद्रियेषु तद्विछानुचिंताना
त्स्येव तन्नमुख्यप्राणव्यतिरेकेणसंतीतिनीशंकते। प्राण इति। तद्भावेति। तस्यप्राणस्यभावाभाव
वत्तुविधापिनावनुसारणाद्गौणेर्मुखवैयर्थ्यानानींद्रियाणीतव्यानत्वादित्यर्थः। प्राणत्राइस्येति
तस्मादेतस्मान्नायमानेप्राणाः इतीत्यस्येत्यर्थः। एतस्माज्जायतेइत्यादिव्यपदेशेनभेदसाधन
मितियोजना। तत्रहेतुः नेत्रसोपीतितस्मिन्नेववाक्येमनः सर्वेंद्रियाणीतिभेदव्यपदेशात्मनत
सोपनींद्रियत्वप्रसंगाइत्यर्थः। मनःतिवृश्चादितिमनसः प्रथनींद्रियाणीतिस्मृतिः हेतुमिदानीं
स्यैवमुख्यप्राणस्यरूपमस्यानमन्नवेमेतिप्राणासंवादेइंद्रियाणामुक्तिः। मनुवौगादीनांस्व
विषयासंगः सोत्सरत्राष्टेनमाख्येतिद्विष्टः। मनुप्राणेतिस्प्रयतेहियोकाचिलोगान्तदेवेभ्यआगा
यतयुक्तस्मांवदंतितदात्मतइत्यादिनावागादेर्नामसंगरत्वस्याख्यतानिमनुः अमीमु
त्वोपयेमेयेनमेवताभ्योहायंमघ्यमः प्राणइति। अर्थक्रियाभेदाच्चेति अर्थक्रियालोवनंवादेंद्र राम
द्रियाणांमर्थक्रियामनतोमननंमाघ्यकारैः इतित्वांतराणीतिभेदवाचकंतत्वांतरेनप्राइंद्रस्त्वेध्य ७

हृत्प्राणान्नत्वांतरारीवागादिनीतिप्रतिज्ञारचयित्वात्तद्व्यपदेश्यान्यभेदव्यपदेश्यादितिहेतुंव्या
ख्यायतस्सा धना ६ सूत्रद्वेषो यो छिनः। अन्नत्वश्चेष्ठान्तरश्चेष्टन सं काये श्वराणामुक्तइंद्रियशब्दनो
काः श्रुतौ प्राणास्सं भवंवीद्रियशब्दवाच्यत्वादिंद्रियाणि प्राणान्नत्वांतराणीत्यर्थ इति। तत्रापुमे
नोषं दर्शयन्नकारव्यांतरमा ... विति। नकेवलमध्यारोपे हेतावात्प्रतिज्ञालिंगुरुक्तोहे
त्वंकिंरपिपौनरुक्त्यादस्त्वक्लेत्याह। भेदश्रुतेश्चेति। यदि तद्व्यपदेश्यादितींद्रियाणां प्राणान्नभेदव्यप
देश्यादित्यर्थः तत्र हेतुतरस्त्वे तस्य एव हेतुर्विवक्षित इति पुनरुक्तिरित्यर्थः। ननु प्राणा इंद्रियाणीति
वसंज्ञाभेदस्त तद्व्यपदेश्यादित्युक्तः। प्रकरणभेद ... स्तु भेदश्रुतेरित्युक्त इत्यपौनरुक्त्यं प्रकरणभे
दस्याभाष्ये प्रकटित इति। उच्यते। यदींद्रियशब्दप्राणशब्दैताप्रनतक्तः सन्प्राणादन्यत्वालिंविद
क्षीतिविवक्षितं। तर्हि प्राणावृत्तितामिंद्रियौं प्राणादन्यत्वात्सिद्धसाधनं। अथ यत्स्वतंत्रं वक्षी
ति। ततर्हि संज्ञाभेदः संपिस्यात् अव्याप्तः प्राणाप्राणवृत्तिशब्दयोरेव व्यभिचारात् अतएव सं
वाचस्पतिः भेदंज्ञानन्तिवनद्प्रयोजक। तां मन्वानोवं धांतद्व्यपदेश्यांविद्वेत्वनत्सुस्त्रुप्राणाप्राणत्वेत्यादिना भ
नि

त्वमतिकानां दिंद्रि १३

क.स्व.० ८

करणमेदमेववर्णयांवभूवननतउभय: आप्ययमेववलक्षणत्वाच्चपुनःत्वन्निरितमभिप्राय:। किंचास्यो
व्याख्यायांतद्धपदेशादित्यत्रत्वन्तक्षिणञ्चत्वांतराणीतितव्रजिज्ञासागतमध्याहृत्यपदार्थपरमहृदोत्व
साहादुक्तं।स्ववाच्याख्यायांत्वेकादशानामिंद्रियपदार्थमनंतरोक्तंपरामृशतीतितामम
ताह।तच्छब्दस्यचेति।तन्निंद्रियशब्दस्यहरादिवृत्तत:कथंप्राप्तोवकृष्येतीत्यतआह।इंद्रस्येति
जीवभावमापन्नस्येत्यर्थः।स्मरन्तिस्महिभगवान्पाणिनि:।इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्र ई
सृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमितिचेतिइंद्रशब्दात्षष्ठीसमर्थात्लिंगमित्येतस्मिन्नर्थेघच्प्रत्य
योभवतिघस्यायनादित्वेनइयादेश:।चकारश्छिन्नसंज्ञकोपादानार्थ:अस्मादेवहेतोर्यासम
र्थादिंद्रात्दृष्टमित्यादावर्थेष्वप्ययोयोज्य:आत्मनएवकर्तृत्वेनप्रत्यक्षैवनास्तीतिकेशवोलक्षस्मा
श्वस्त्वनिदर्शनानन्दांकोपपत्तेरिति।लोभातिकमित्युक्तेदेहस्यापीन्द्रियत्वंस्यादितीदृढलिंगबोधिकः क
क्षिनइपीदेहमात्रइंद्रमनुमापयतिपदिशारणोतस्यादइंद्रलिंगत्वमहानादेरवस्तीतिमोतिवृत्य राम
हरांइंद्रियत्वंजातिरायजनकमाहदेहादिष्वप्यानइंद्रियितिननुकर्कलंकेषुदेहस्यादः तस्माद्दृष्टमितिन्तरसैवे ८

इदुर्दृश्यमितिसूत्रे

द्रियशरीरस्यस्वरसिद्धार्थं पारिमितिनिर्दुत्वत्तिमत्वश्यात् अतएव चानियमप्रदर्शनं। अतएतेषुहि
पावकादिश्रुतियतोवयवार्थः। तृष्णातांपुनः शास्त्रांतांयथाकथंचित्परिकल्पिते तापवत्वार्थेतस्तुत
ति। त्रियतन्नुतिमाध्यकारीयंलिखिति हि इमे अधिकरणोद्दुत्यर्थः। तच्चैद्विपितिवकृवचतंस्तत्रहदयप
तपदामिप्राया। एवंचाद्यस्तत्रैव यद्भाष्यकारैरिंद्रियाद्यं पारणा श्रुतित्वनिरसनमकारितत्वा
नद्वितीयो। च्चमप्रक्तोमिस्वत्वं भवतितन्नुटीकायांदुरुत्तिचिंतानयुक्तावार्त्तिके हिंसाभवतिनहिंसाहिंसे
त्वमस्त्या। नहिंसात्विकस्यप्रसंगमस्ति। अतएवातदमधाधिकरणोमांत्रवर्णिकस्तत्रैव आरंभसौ
धिकरणेचभावेचोपलक्षेरितिसूत्रेभाष्यमनपेक्ष्यारभांचकार॥ ॥संज्ञास्यात्तत्रउत्तघमा
नव्यापरउत्पत्तिः उत्पादकव्यापारउत्पादनतो विषयस्तुतिविरोधोनिरस्यते। तत्रौविषयस्तुतिवि
धद्वाः प्राकृपादद्वयेनिरस्तः। इदानिमुत्पादानांविषयस्तुतिविरोधोनिरस्यते। तत्रात्रिवल्ली
नमतोत्पादनंपारमेश्वरमेवेतिस्फातिवविगीतमवगतं। मोतिकतिर्मातोतुश्रुतिषु विप्रति
पत्तिर्दृश्यतेतन्नाइतितन्निरासायपततो। विषयप्रदर्शकंभाष्यमुदाहृत्यव्याचष्टे। तस्यार्थइत्ता

जगदुत्पत्तिवि

कलं०
६

॥२

दिना।ननु तत्तेजैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीक्षणे तेजोऽबन्नानामुक्तेः। अतः कथं सेयं देवतैक्षतेति पुनरुच्य
ते। तत्राह सर्वेति। इति त्रिवृत्करणात् प्राक् तानासंक्लृप्तेन व्यवहारायोग्यत्वात् दीर्घोस्य प्रयोज
नं बहुभवनं समस्तेन तन्निष्पन्नमित्यर्थः। अस्मात् तपेक्षापरोक्षत्वात् तेज आदिषु देवताश
भ ब्दः। ननु वर्णयस्मयेऽभावात् कथं तद्द्वारकनिमित्तजीवशब्द इत्यत आह। पूर्वस्य [illegible] वि
तिरस्य प्रविशेषपदेन तेजीवेनात्मनोपाधिमिव्यक्तिरूपाभावान्निश्चयात् स्मरणसंनिधापितजी
वे। नाम माशयांस्तत्कार्ये रूपतिव्यत्यर्थात् त्रिवृत्करणश्रुतिस्तां व्याचष्टे तासामिति। तासा
मप्येकैकां त्रिवृतं करवाणीति योजना। नामरूपनिर्माणेऽपि समानतन्नामरूपत्वमुक्तं तद
सार्थं त्यक्तमनेनात्रशार्थसंबन्धोऽक्ति नियमत्वशंका जीवेनेत्यस्य व्याकरणानुप्रवेशयमाह। तत्रे संज्ञामूर्ति
ति जीवस्य सहकारित्वान्नामरूपनिर्माणयोग्यत्वाभावात् जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेनान्व
ये पूर्वपक्षी भावमाशङ्क्याह। इत्येति। अन्तिम करस्यामान्येन नामरूपनिर्माणे जीवस्य योग्यत्वे राम
नावक्तात्रे चान्वयोपयोगिविशेषारणमतं स्येनाशङ्काज्ञानत्वात्। यथा इह सामान्येनैव यो ६

ति प्रधानपदार्थमिति। क्वचिदिति। तत्र रूपादेः परस्परं संबंधाभावान्मित्यर्थः। ननु व्याकरणात्मेव

णत्वं लोके यदवधारितं। तदत्यितामिधानतस्य प्रत्ययस्तत्त्वादुपलब्ध्यतानिति योग्यतानुपपाद्याकां
क्षामाह। प्रधानक्रिययेति। ननु जीवेनेत्यस्यान्वयविशेषोस्ति नेत्यसंनिधिरस्तीति तत्राह। नेति
ति। आकांक्षायोग्यतासत्तिसंनिधिः स्यान्नत्र देवदत्तेनोदनं वल इत्यर्थः। प्रधानक्रिययेत्यत्र
हि करोत्यस्य मुख्यार्थस्वीकारे कोवाधो यतः प्रयोजककर्तृव्यापरत्वकारणत्वात् तत्राह। यदि वेति। स्या
दिति। तत्साध्यत्वाज्जीवे देवदत्तायाः करणं न च जीवत्वं करणं द्रव्य वा स्यादीति तत्राह। न हि जीवस्ये
ति जीवो हि चेतनत्वात् कर्तृ यत्र च कर्ता कर्त्रंतरं प्रति करणं तत्र कर्तृत्वस्य तत्र कर्तृत्वमि
तरस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं चारेण संकल्पयातीत्यादौ दर्शनादित्यर्थः। नामधकर्मणीति। नामोत्थ
स्य तद्वस्त्वर्थः। सामान्यतोवगतयोग्यत्वस्य विशेषे बाधकप्रमाणादपवादमाह। न गिरिनदीति।
अर्थापत्तिमावेति करणसामर्थ्येऽपि प्रमाणं कार्यजनकत्वान्यथानुपपत्तिर्जीवस्य समुद्रादिज
नकत्वादर्शनात् तरनदृष्टौ नार्थापत्तिरिति। तेन सामर्थ्याभावो थापत्त्यस्तु दय परिच्छिन्न इत्यर्थः। जी
वेत्यस्य व्याकरणवाक्यमिति प्रति प्राधान्येन योग्यतायां निरस्तायां संनिधेरेव सामान्यमित्याह। अ

कल्प०
१०

न्नुपविश्येत्यनेनविवृतः। स्थे: स्कन्नत्रायस्यान्नस्य मा गतेति प्रधानात्। योऽणिष्ठः स तन्मन इत्युक्ता

न्न त्वस्य त्रुट्यमागात्मनेत्यर्थः। वाचः प्रवृत्त्या तेजसा साम्यमस्तिति तेजोमयी वागित्युक्तामि

त्रहृतीयमीत्यर्थः तेज इत्यग्निदीपकं घृतादुच्यते तेजसः स्थूलो भागो वाक् अन्नस्यापि त्रि

वृतस्य स्वच्छो भागो मन इति श्रुतिवशात् वाङ्मनसयोस्तैजसभौमत्वेऽपि कथं मांसादे

र्भौमत्वमुच्यते अत आह। वाङ्मनसे इति। मांसादीत्यादिशब्देन तेजःकार्ययोर्मज्जास्थ्नोर्हितयो ६

र्ग्रहणं मज्जानां नास्थ्नां मंतरो रसः। नित्यत्वं मनसो ऽपि यथा। ततावदितिनाप्याह कार्यकं मन

आदीति शेषः। स्वपरत्वं स्वनाना स्वरवाङ्गधिकं तच्चे दित्यधिकरणे समामिद्धशितमिति

॥ ॥ श्री॥ ॥इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यम

गवदमलानंदविरचिते वेदांतकल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥समा

॥ २॥ ॥ प्तश्चायमध्यायः॥ ॥श्रीमद्भवानीशंकराभ्यांनमः॥ २॥ श्री४॥ राम०
१०

वेदांतकल्पतरौ तृतीयाध्याये प्रथमपादारंभः

आद्यतानितत्तानि वर्षाः ... तत्करकारितपर्वः

कल्प० १ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ॥ कल्पादौ तन्नमायाः हरिहरसरोजभू
वः कीर्तिविस्तारविघ्नाः श्रीमद्भास्यस्य प्रतिवदतमध्याक्षरेणयेऽस्मिन्विरिंचिः श्रोतुर्वाचेते रा २
वाक्सरसिरिशिभुवि ततंकल्पवृक्षं निबंधमे जेवक्त्री सहस्रं चरितममितं वर्द्धमानं वजा
नां द्वन्द्वमनत्वात्मनः । मत्सरपि ह्यतितदानां विदुषा मम कृचिं चिकित्सति प्रवक्ता । स्वगुरुणागणाद्वे २
नवर्धः कृतिरेया करणारंभागता ॥ इतश्च ॥ अविरोधेन वेदान्तवेद्यं ब्रह्मनिरूपयितांतस्यामि
साध्वतत्त्वानं सोपायमिह चिंत्यते । हेतुहेतुमद्भावं विशादयति । स्पतिन्यायेति । स्पतिन्या
यस्तुत्यभिः सहस्तुतितां विरोधपरिहारे रोगतियोजना । अवांतरसंगतिः पादसंगतिः । भावे
प्रसंगानंतमितितिदेहात्मव्यतिरेकादिनः । स्वर्गोपरोक्षत्वोत्तरयच्छेषोऽस्मिकेतिविषयः । २
नपरिश्वगे श्रारणानांतरकादिगमनाद्देहोऽन्यंतच्चेतिरा सस्यच प्राणागत्यभावात्तेतिर्हि नात्मयो राम
जनं । कर्णोपात्ते श्रुतानुपादानं व्याहतं कार्यस्वीकारस्याव श्यंभावादित्याशंक्याह ओमिति त १
नुमृतोपादानस्या श्रवणांतदभावगमकं न भवति स्यपिश्च मेये प्रमाणानुदयस्य भवात्

२ श्री ... तत्त्वप्रकाशिति

अत आह तल्लोकमेकेति। नानाप्रमाणागम्ये हि वस्तुन्येकप्रमाणानुपपत्तावपि प्रमाणान्तरप्रवृ
त्तिसंभवाद्वस्तुसद्भाववत्त्वं कास्यानतिविहेत्यर्थः। अत एव द्युलोकादिष्वग्नित्वस्याकृतित्व
स्योपचारेतिभिन्नमाह दृष्टीति। यदि द्युशरीरोपलक्षणावस्थायामाकृतिर्जातिरूपं चाकृतित्वेन प्रविभज्यते द्वा
वारे तु द्युलोकादिष्वग्नित्वसंपादनं विधीयते। कथं तर्हि पापः पुनरेव वधस्य इति प्रश्ने आकृता
वपकृष्टः कथं वा प्रतिवचने प्रह्वाञ्जहूतीति प्रश्नाशङ्क्य। अत आह सत्वाय मित्यादिना प्रश्ना
पूर्वं हूतेऽत्युत्पत्त्वयः। वक्ष्यमाणरूपकसिद्ध्यर्थमाह हवनीयाग्नीति। वाक्श्रुतिमुदाहरत्यवाच इ पंचाग्नि वि ६
असौ वावेत्यादिना। आदित्यकार्यत्वाच्चेति। समिद्रूपादित्यकार्यत्वादहरर्चिः प्रसिद्धस्यार्चिषः
प समित्कार्यत्वादित्यर्थः। अधिदैवं जमात प्रमाणाइत्यन्वयः। नात्रि दिशाति अस्मादिरूपाद्गृति
३ काङ्क्षयोर्विस्फुलिंगाइति द्युतिं व्याचष्टे गतिं तमिति। अग्निरूपाद्युत्पन्नस्यादिरूपाइति द्रष्टव्य
स्वर्गे आरचो देहः सोमो राजाय द्यपि प्रज्ञासो मइत्यादि भेदः श्रूयते तत्राप्यपि जीवस्य मूर्तप
रिष्वंगसिध्यर्थमाप एव तत्तदाकारपरिणतास्त्यातयान्तिर्दिष्टं पञ्चत्वाहस्य दारभ्याइति। प्रोगइति

कल्पः
२

[illegible] यमा ननइत्यर्थः स्वरूपानावमुपशममाशंक्याह [illegible] तिष्ठतो [illegible] यतंन्तात्
मिति मोचं वाइश्रवणार्थं दिह्वविकीर्णमिवोपपन्नं चरणांशं केन स्मृतं तरव ज्ञोनाह लोमानि वे
ति। नानि च गोहानि धूमोऽर्चिरित्यत्वादित्यर्थः। स्व खल्वविस्पष्टलिंगहेतत्वात् यामकर्मरोमा
गारत्वं। त्वक्समवायित्वाद् लोमस्येति शेषः। अस्तुतत्वादिति स्व आर्थमिद्गपा। मावसरे दर्शयति
यत्रपीत्यात्यादिना। कार्मिणां चंद्रलोकारोहावरोहावास्थितं पंचाग्निदर्शनमुच्यते। तत्र दक्षि
णमार्गेण धूममेत्यामहृष्टा उपासते ते धूममभिसंभवंतीत्युपक्रम्यैष सोमो राजेति चंद्र
लोकप्राप्तः पुरुषो निर्दिष्टः पंचाग्निविद्यायामपि स्वर्गलोके सोमो राजा संभवतीति संस्थवति
दिष्टपते सोमराजस्तुति सामान्यात् स्वर्गस्थस्थानसामान्याच्चेत्याह तद्यापीत्यादिकारिणामिति
सर्वस्तुतकर्त्तात्मनापामीष्टादिकारिणामित्ययमुक्तः। एष सोमो राजेत्यत्र कर्हिरांस्त्रुपावाक्याव
गतानि रद्धिः परिबृंग साहत या हि यो वेति। अत्यावृत्यसेद्धयाद्वितीयाऽश्रुता द्रुतिः। अथवा प
जेसामैनोद्वितीये द्वितीयस्य साम ऊतो होत स्म यांसोममसामवंगताइत्यर्थः। अस्मिन्य[illegible]केवत्सवरो

राम
२

९

सामग्र्यं वाक्यद्वयेद दर्शितं । तथा हि पंचाग्निविद्यायां पर्जन्याद्धि ध्वस्ति भुगंतस्य सोमराजस्य वृष्ट्य
न्तरतो भावश्चा स्मायते तथा हि तामांगेपि मलवत्तूदाता सोमराजानं तथाश्मा वीवा योर्दिश्यं
ते पृथिवी शाप्यान्नं मवंति त्यादिना । अतःस्य स्यद्वावाक्यैकस्मिन्यां त्तामद्वत्यर्थः चंद्रलोकं प्राप्त
चेद्रुस्यैयंवे तस्यैव भावमन्नमय शरीरान्तागतद्रत्यर्थः । वाक्यद्वयस्य सोमराजशब्दयोरर्थभेदं शंक
वे ते तत्र स्वतं चाह इति । अस्य द्वावाक्ये आपरम्सो मारव्य शरीर भावमाद्रुवतुरस्य सो मोराजेत्यत्रंतु अ
द्भिर परिष्वक्त इंद्रियमात्रोपहितस्यं द्रलोकं गत्वा सोमशरीरं भुंक्तामित्यर्थः । उत्तरं । अयंदो
षः इति । येन ल्पेपेतानि । अस्मत्तमयशरीरान्निमानित्वे तस्यर्थः केम आमृतिपरिनामत्वहरा
शब्दमात्र सामस्मगमकं व दोरप्यस्मिशब्दा विशेषात द्योत्तनाभेद वसंगादित्याशंक्याह तंतस्मा स्व
दिति । अस्य शाक्षात्कुरुषवचसद्रति पुरुषशब्दावकेवल स्तनगमतस्यापुरुषवाचिविहिततन्त
तगमतस्य च संशये सोमराजशब्दसामंतिर्णायकं भवति । मारावकस्य तु वाल्लताद्वेद्दति
स्थयान्ता तेदापातद्रत्यर्थः । वहि स्तस्तोनित्स्य शरीरं भूतनरूतमारीति । तत्रु कैवल्ला
जा

कल्प० युक्ता। ननु व्यापकस्यात्मन इह देहान्तराभिमानपूर्वकमेव देहत्यागः संभवतीत्यत्र चिकित्सति दृष्टान्त
२ श्रुतेरसंभवं गः। क्रियत इति चेन्न च वक्तव्यं क्वचित्परमात्मा न उत्क्रमविधाद्देहान्तरप्राप्तिरत जीव
स्य नायं दृष्टान्त इत्याह तृणेत्यादिना। जीवोपि स्वतन्त्रस्य व्यापकः सन्नस्मिन्देहे वर्तमानो देहान्तर
मभिमन्यते। उक्तोपाधिकस्य तूपाधिव्याप्त्या न प्रथममित्याह परत्रैवेति। न द्वितीय इत्या
हतस्येति। तथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येव क्रम्या
मेवायं शारीर आत्मान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीति श्रुतौ प्रतिपन्नो देह
विषयभावनादीर्घीभाव उपमीयत इति भाष्यमुक्तं तत्र भाविदेहस्यानुत्पन्नत्वात्स्मृति
तद्भावनानुपपत्तेरयुक्तिमाशंक्याचष्टे उत्पादनापादेति प्राक्तनकर्मारब्धभाविदेहोल्ला
यावत्कर्तव्यापारस्य विततत्वाद्दीर्घीभावः। यस्य तु कर्म नवतिय यावज्जलूकान्तरान्तरं प्राप्य
न्तरां मुञ्चति स्वं संसार्यपि देहान्तरप्राप्त्यर्थकर्मभुक्त्वा देहं त्यजतीति आद्यादिज्ञानानीत्यस्य व्यादि राम
ज्ञानानीति अर्थ इति विज्ञानानीति अहमिति नित्यालयविज्ञानसंतानस्य वृत्तिः कार्यमाधो सं ३

तं स्प्पा

देहे स्मत्रयकार्योपलब्धिं दर्शयति तेन स इत्यादिना। सामान्यवृत्या शरीरं दर्शयतीति वातादयो
धातवः। कथं त्रिधातुकत्वे शरीरस्य पंचभूतात्मकत्वमत आह नातः संदेह इति। वातान्वयाद्वा स्फटिके श:
य्वारब्धत्वं कफपित्तान्वयात्तेज आरब्धत्वं अवकाशदानान्वयादाकाशारब्धत्वमित्यर्थः।
अत्र नैयायिकादयो विवदंते। यदि देहः पंचभूतसमवायिकारणकः स्यात्तर्हि [illegible] द्रव्य
न स्यात्पंचभूतसमवायिकारणकत्वे यदि च प्रत्यक्षसमवायिकारणकः स्यात्तर्हि प्रत्य प्रत्यक्षप
क्षो न स्यात् गगनमरुत्संयोगवत्। तस्मान्न देहः पंचभूतसमवायिकारणकः द्रव्यत्वादाकाशव
त्। नापि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमवायिकारणकः प्रत्यक्षत्वाद्घटवत्। तोयाद्यारब्धत्वे च शीतस्प
र्शप्रसंगः। तोयत्वादिजातिसंकरप्रसंगश्चेति। तन्न। त्र्यणुकादेरपि प्रत्यक्षत्वा
दिहेतोरप्रत्यक्षसमवायिकारणत्वाभावानुमानापातत्वात्। शीतस्पर्शादिश्च शरी
र उद्भू[illegible] भवान्यायकर्मेणोपलभ्यत एव जातिसंकरश्चादूषणं। यदि मत्स्येतद्व्यत्वादि तो तर्हि
तिः पृथिवीत्वादिजातीय इति परिहरति व्यापकत्वात्तथापि पृथिवीत्वादिद्रव्यत्वादिजाति

ष्व१ वाभि

अप्रव्याप्यवृत्ते   स्परिहा।

कल्प० ननु च जात्यापत्त्यानां हृगजातौ नैऋत्यत्र समावेशो नेतरयोः पृथिवीत्वादिजातिष्वपरस्परपरिहारेणैकं
४ नेसलिलत्वाभावात् । तुं सलिलेच पृथिवीत्वाभावात् । परस्परपरिहारस्य समावेशातिव्या
प्यक त्वेच गोत्वाश्वत्वयोरप्यसमाविष्टत्वतिव्याप्याभावप्रसंगः । उक्तिद्वेन च तज्जातीयविरोधक
प्र त्वात घाचात्तवच तावसित तदभावेत्तरगत्वात्तसयोरित्याद्यनुमानद्वैधकृव्यवच्छेदविलयप्र
संगइति । तदपि न कास्चित्परस्परं परिहरंत्यः कचिदपि न समाविशंति । काश्चित्तु जातयः कचित्प
रिहरंति क्वचित्समाविशंति घटसमावेशाश्चक्रियस्वैववदेहादिव्यक्तिनिष्ठियगोत्वादावणुतरीतो दै
कामानादिभ्यः परिशिष्ठिध्वरतुपपत्तेः । अपिचायमत्र पर्यवसः । पृथिवीत्वजलत्वेते कत्र समाविशतः । मात्र ६
परस्परं परिहारित्वात् । गोत्वाश्वत्ववदिति । तत्र परस्परेति पृथिवीत्वसलिलत्वविवक्षायां साधनवि
कलो दृष्टांतः । नहि गोत्वाश्वत्वे पृथिवीत्वं परिहरतः । गोत्वाश्वत्वविवक्षायामविशेषेणायतिकिंचि
त्परस्परविवक्षायां च हेतोरनैकांतिकता गुरुत्वलघुत्वयोर्गोत्वाश्वत्वे तु जलत्वेर्थक्रिंचित्परस्परात्म क राम
त्वं अकुतोपरिहरतोरप्येकत्र संवेशात् । तस्मात्प्रसिद्धिसामर्थ्याद्बाधकस्यातिरूपणात् । पंचम्यत्र ४

मा १

मयः कायः श्रुतितोपि प्रमीयते। स्मर्यते हि पृथिवीमय आपोमयो वायुमयस्तेजोमयः [redacted] आकाश
मय इति। अत्र देहद्वारात्मनः पंचभूतमयत्वमुच्यते। चतुर्मुखपद्युत्यादिवाक्यशेषात्। अस्तु मा
नमपि देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वात् तेजस्तोयवायुत्वानाकाशत्वा [redacted] तान
र मावबृसमवायिकारणकं शरीरत्वात् घटवद्देवदत्तशरीरवदिति। यद्यपि घटवद्देवदत्तशरीरमनुदकत्वादि द्द
मत्पृथिवीमात्रसमवायिकारणकं [redacted] परेषां तथापि देवदत्तशरीरजनकत्वे सत्यनुदकादिम
त्त्वं न भवति। तस्य देवदत्तशरीरजनकत्वाभावेन नहि विशिष्टानुदकत्वादिमत्त्वरहितत्वात्
त्वात्ः साध्यप्रसिद्धिः। एतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वमनुदकत्वादिमत्त्वरहि
तत्त्वाद्वा स्यादेतज्जनकत्वरहितजन्यत्वाद्वा द्वितीयो व्याहतत्वादिति प्रथमः। स्यात् तथापीदं घटत्वा
दिमद्भूतसमवायिकारणत्वसिद्धिरिति। तन्न निराश्रयावयवप्रमाणाच्छेत्तथा पूर्ववदित्याशंक्याह
जीवेदेहेति। न वस्तु सावयवत्वं गतिसत्त्वात् अवयवेष्वेव न प्राणानामिति तेस्याह दनुविवायितन्नुजि
नवेत्वाणानामहंति स्थित्याधारदेहनाशे विपुत्रेरणानां च देहांतरगते देहे प्राणोपलब्धिर्न स्या

कल्प० ५

दित्यर्थः । साश्रयप्राणे ज्ञातानां वाश्रयार्थोदेन प्रसंगमात्रं क्वाह इति । न तु कार्यव्रह्माश्रय कश्चि

दाश्रयः कल्पतां कथं न तत्सिद्धिरित्य आह । तैन्द्रियमयत्वइति । इन्द्रियग्रहणां स्तदेनुत्पत्तस्याव ह

त्यर्थ जागरिते न तन्मयदेहाश्रयत्वदर्शनादित्यर्थः । नहीन्द्रियाणि संत्वाश्रयो तेत्याह इति

४ श्रुत्वा तेषां न प्रिपरोपाधिगमनेते न प्राणा इत्युत्पद्यादकत्वादित्यर्थः । नैव प्राणा गच्छंतीति माध्यंदृष्ट

प्राणानां गमनानामावे स्यादिति त्रिस्तु निर्दिष्टेत्येइति कश्चित्संसेनानत्वात्तु कंतु तो सत्यामवधार

णात्तु पपत्तेरित्य आह वितैपीति । अत्र स्तुतिद्वयविरोधादनवसाय आशंक्यते । माध्यंदिना

गानं तेवेति यत्तते नि व्याख्येयमित्यर्थः । परिहार मागं व्याचष्टे । इत्यादिना तेषामपी

तिवागादि गमनं तानामपीत्यर्थः । न तु संदिग्धं वस्तु प्रायदर्शनात्तत्तैर्णां पतेः गोरण्यमुख्यग्रहणावि

त्याये च मुख्ये चस्तस्त्व कथं वागादीनाम स्यादित्रिस्तुतिः [redacted] यदर्शनं

मात्रात्मुखार्थोत्तवचाप्यते । आह तु इति विरोधा इति । जीवेन सह कांत्यादि श्रुति विरोधात्संदि

ग्धमानार्था वागादिगतिश्रुतिरतः प्रायदर्शनावकाशइत्यर्थः । गुणायोगउपकॉति च तत्र का

२४ माहु

मायाद् इति शेषः। तात्त्वस्तुपपत्तेर् इति तस्य त्वस्य परिहारमार्गं व्याचष्टे। पंचम्यां तावदित्यादिना। पंचम्या
२ वपो माहुतावपुरुषवचस्त्वमब्वाम्यत्वं यथा भवति तथा किंचिद्वक्ष्यते इति श्रुतेरस्य शाट्द्वकायवृत्तप्रकार [illegible] मात्र मग्नि विस्तु
हि लिंगाद्यविवक्षितः एतस्मान्त दृश्यते। वाक्यस्याविरोधगमासं क्रांतत्वात्। श्रौपत्य स्त्रि हो आदिषु त प्रा
ति तिपुरुषा इत्येयोऽत्रो चत्रायाशास्त्रा [illegible] तः गेस्मानास्व। तत्र प्रथमा बाहुतिः श्राहुतिर् विधि मग्नि इतासिला ओ४
च पंचम्यां अमाहुतवि [illegible] व मग्नि यामः ये व पं प्रत्याहुतिः सैव प्रथमादिस्थानेषु पिमवतीति। स
वे तिचैव प्रस्नह्दये प्रथमाहुतौ श्रुव [illegible] ति रित्या हुत्वानि धानसंबंधस्यादित्यर्थः। अथ श्रद्धास्य तित्यव म
हुवचनांतस्याद तपां श्रद्धा या इति निर्देशः। अपत्रानि रि [illegible] र्येयाः श्रद्धायाः प्रथमाहुतित्वे परं पर्यात
स्नातस्य देहस्यापूर्वहुतत्वे तस्मादित्याह तत्रापो वमिति श्रद्धाकार्यस्य तद्वत्सतास्याम्प्रपञ्चामाद्वैश्र
पा ब्दोक्ती त्वद्रुस्वश्रद्धाम लोपचारायेहितं संबंधमाहात्तरवेति। अपो लक्षस्ये श्रद्धां संततम तद इति श्रुतो
कार्यकारणमावोवगम्यतइत्यर्थः। आहुतत्वस्य लपाश्या पोजीवं परिवेष्ट्य परलोकं नयंतीत्यत्र स्पंवा
दकत्वेनते वाह्सेदइत्यादिवाजसनेयिब्राह्मणं ताभ्यकारैनदाहृतं दिष्ठं श्रियमिहो त्राहुती व्रजस्यज त
त

तै२ दि२ २ते

बृह केवलाक्षरवल्भ्यं प्रतिनलैवैनयोरस्वमुक्तं तिं न गतिं न प्रतिष्ठानं न च तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्य
६ क्षाद्यैनं वेदैस्यत्स्तानतुष्टा विनैतेन चानुमोदिते जनक: षट्प्रश्नान्निर्णिनाय। तेवा एते आहु
तीहुउन्नामनेन होत्रं क्षमाविज्ञान लोकं तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वीते वायुं समिधमस्मरीचीं
चस्पृक्ता माहुतिनैन रिक्षं तर्पयन्तस्तैनन आवर्तं तेडत्सुपक्रम्य पृथिवीं पुनर्बधोषितं वाहवनी
यस्थैनो पम्यास्वसंवत्सरादीक्षस मि[illegible]दादित्वेन परिकल्प्य योषिदग्नैर्यः पुत्रोजायते स लोक
६ तै प्रत्युत्थायीतिव षट्प्रश्नी निर्णय: पंचाग्निविद्याया मद्भिः परिवेष्टितस्य जीवस्य गमनं तन्ग
मयितुमर्हतीति विद्यामेदाह षट्प्रश्नं प्रावनीयसमिद्धुतय: स्वस्तुयं तेन नुद्ध्या र्विरंगारा
श्चांतरिक्षाग्निस्माधिक: पर्यन्यस्य नक्षत्रप्रतिनैत्रसत्यपि विद्यानैत्रे आहुतिगत्या गतिसाम्या कमाधते
२ प त्दृष्टान्तत्वमित्यत्स्येवं रिहार:। आचार्यस्तुपेयाविद्वैक्यमुपेत्यापा[illegible]षट्स्वप्रश्नाति[illegible]हैत्रे राम
षट्स्वांत्यादिप्रेयेयश्नाल्लोकेपि समित् धूमार्चिरंगार विस्फुलिंगेषु समन्तेषु विशेषु प्रत्येकं वि ति ६
स्फुलिंगादीनां नत्राप्युपसंहर्तव्यत्वात् बहुसामेस्तत्त्वैव षमस्या किंचि[illegible] वेदरत्वात्पजन्यापे[illegible]

स्म

दिवमा[illegible]विशत्तेऽन्तरिक्षे [illegible]वाहवनीयं कुर्वीते [illegible] [illegible]ादित्यं समिधं [illegible]दु[illegible] [illegible]त्तामाहुतिं तेरि[illegible]वंतपयन्ते ८

नं २:२

ग्निहोत्रे स्वर्गात्पृथिवीप्राप्तस्यापि वा तेतार्थसिद्धेः अंतरिक्षात्मेघस्य पंचाग्निविद्यायां पृथिव्याः ।
स्वर्गप्राप्तस्यापि वा तात्सामर्थ्यात्सिद्धेरित्यर्थः । यः समाहारं चरणं तु अंतादीनामित्यर्थः । एवं च य
ड्डसुण सतमिदं पंचाग्नित्वमिति विवांतरसंख्यानिषेधेनासाम्यत्तिमाह बहुष्वप्युपमहा
रसिद्धेः प्रचयशिष्टप्राप्त संख्यानुवादि पंचशब्दस्य दुर्बलस्य तद्बाधकत्वानुपपत्तेः । एवं च ते
विस्फुलिंगादिवद्बहूनामनुपपत्तौ मांगुष्ठात्वादिविषयाणां च विस्फुलिंगादिविषयत्वात्तत्र भाषा
२ स्पतादिस्थो वाचस्पतिरित्युपहास्योक्तं स्मरः । मा प्रस्पृश्य श्रुतिं प्राच्छेत्रियेति । सोमस्य पश्येति
ज्ञेयः । लोकः प्रथमे केवलं सर्वविनकार्थे बुद्धिक्रियासमानाधिकाहारापेतः । पुत्रो सर्वयत्नेनेतरा खे ८
पापवेति प्राप्याप्येत्यर्थः । अपद्वीयस्येति अपद्वापप्येत्यर्थः । यथासोमं यत्नेन स्वये
पवेवं कर्मिणः पुरस्तादेवेत्यर्थः । एतं मतञ्चमहायंतीति श्रुतेर्लभ्यनावशाद्वेतके सिराम
निधानं गृहीत्वा भाक्तत्वं महासप्तस्व ... काराभ्यां वशिष्टं च तु सिद्धानां तु सारेण वि
रुद्धमर्थमाह । सोमसया होकानीतियुक्तिरत्यायमर्थः । एवं सो माराजेति । कर्मभिः प्राप्यस्य

१ तं

क॰स्प॰ सोमस्य प्राश्यासेन प्रकृत्वात् विमृजति तमन्ये येतिभोक्तुं तनि देश: साक्षादमृतत्वे इत्युपपत्तिः ॥ छ ॥
८ पंचमारोत आहुतावापोय य्या पुरुषवचस इत्यव्या भवंति । तं प्रकारंकिं वेद्धु । तिष्ठेत केतं प्रतिप्रवाह
नास्पराक्त: प्रश्न: । तमा तातं । यत्कारले स्यपुरुषस्य यागादयोऽस्मादिदेवानारोहो । तिक्कायं तेदा
पुरुषो भवतीति आह्ने भानस्य याज्ञवल्क्यं प्रतिप्रश्न: । अस्मै अधिकारिणोऽफांसत्तमहे आन
यति । अयोत्तरमार्गकथानंतरं ग्रामे याहास्मे स्थित्वाइष्टयागादि पूर्तंवाप्यादि करणं दत्तेदात
नु दुत्तेतानुसतेनुति इंति ये ते धूमाभिमानी । देवतामभिसंभवंति प्राप्नुवंति । आकाशे वसतो
वायुमाप्नुवंति । आसो अमुकतामास्वर्गायत्लो कायस्वा अयं नागतु एतं देवादित्यस्य रोहिताद्यम
तं दृष्टो बवस्वादयो देवास्तत्यंतीति भक्षु विद्याया भुतं । अथ पित्रानंदकथनानंतरं जितपात आद्य
दिकर्मभि: पितृलोके ये स्तेवां पितृणां आनंदा: सकर्मदेवानामेकआनंद: पित्रानंद शतस्यु
नाआनंद: कर्मदेवानां भवतीत्यर्थ: ये कर्मणेति कर्मदेवानां व्याख्यानं ॥ ॥ छ ॥ । ज्ञानानयेच । कर्म राम
समवापितीनां अपां पंचमाहुतेतोपुंपरि भारोणाहितुमास्थितानिः परिवेष्टितजीवगमनमुक्तोनवम ८

५१

र्गादवरोहतः कर्मैव नास्तीत्युक्तः तत्समवायित्वस्याप कृतस्त्वरांतु परिणामाद्युक्त्वा द्वैपसंगतिर्णि
पूर्वपक्षमाह यावत्संपातमित्यादिना। अतस्यैव च कर्मशेषमेकृत्स्नमविकृतत्वाद्धित्वयसंभवेस
म्यकृत्स्नानस्यानेष्ठस्तं पूर्वपक्षे प्रयोजनं। श्रुतिमुदाहृत्य [redacted] व्याचष्टे यदिति। अंतं फलं भुक्तिमप्यान्हृपाय तस्य चैति। येषां हेतुनां सम्यत्त
मेवकर्मस्वकीयं फलमुपभोजितवदित्सु परिणतम जिज्ञयान्वयः। ननु फलं दत्वापि कर्मणि ष्ठतु
न त्वाहृत्स्वफलविरोधीति। लोके तथोपलंभादित्यर्थः। तन्त्वसति कर्मणि निमित्ताभावात् म
दि यमरोहणमत आत्मावारादिति चरणांनिवेदितिस्व च भागः पूर्वपक्षहृत्यर्थः। अचारे चा
ग्निहोत्रादिवस्ताप्रवाहुत्यमिति पूर्वपक्षघटना। ननु यथाकारी यथाचारीत्युपक्रम्य स भु
कारीत्युपसंहारात्करणाचरणयोरैक्यमेवगम्यते तेन आह तावेति। भवेतामित्यर्थः। कर्त्तार
मनुशेतेनुशायः। छाच्चत्त नुशायः जातिजन्मास्मरति आपत्य स्मृत्वा वर्णाश्रमाद्युक्त्वा वामाव्य
द्वत्यर्थः रुह्यमायं प्रतिमाणीत्यादिना पंध्या चष्टे अयवेति। उपभोगशेषे चिरं स्वर्गादवरोहता

कल्प० मितिकथमवगम्यतेऽत आह कल्पयचरणाइति। यावत्पदस्येति वाक्योपक्रमगतस्येत्यर्थः। यत्किं
२ चेतिपदस्येति सूत्रान्तरगतस्येत्यर्थः। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावत्तदस्य सायं प्रातः कालत्वा
च्छिन्नजीवनविषयत्वेऽपि प्रमाणमिति दृष्टान्ते विद्वोऽवगांवलने सायं प्रातः कालविधाने नियम
नुसायंजुहोति प्रातर्जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रे विधीयमानः कालः सत्वं गत्वार्थप्रधाना संकोच
दे कः न त्राह कालस्येति। कालस्य पुरुषार्थनियमाद्यात्वात्तस्मिद्धत्वेन नित्यचर्वतत्वद्धतेः मित्त
कस्यकर्मेराः संकोचइत्यर्थः। तदुपपत्तेरितिपावत्संपातमित्यादेः स्वर्गेंद्रतपलेष्टा कृत्तौ विषय
त्वोपपत्तेरित्यर्थः। १२ असंजातविरोधस्योपक्रमगतयावच्छब्दस्य संजातविरोधोपसंहार
गतरमणीयचरणास्तुत्वा संकोचइति श्लोक तेन तत्त्वमिति स्वयमेव संकुचितार्थापावच्छ
नितदपेक्षितविषयेऽउपसंहारेरमणीयत्वइतिपरिहरति नेत्युच्यतइत्यादिना रमणीयचं राम.
र रागमित्तको अवरोहइतिवदत्यास्तुत्यार्थानादितरमुक्तफलकर्मविषयायवच्छित्तिविषयो ८
ति दनइत्यर्थः। यावत्संपातमितिकितरत्र नोत्कर्षतंकर्मोच्यते कर्ममात्रं वाता इत्यादि पावत्तदि

पा मिति २

नद्वितीयमुद्यमाह यावत्तांवेति। व्रयमर्थमावे हेतुरुच्छिरेति। द्वितीयाभावे हेतुः पुरुषांतरेति॥ पूर्वद्दर्शित
विकरणापूर्वपद्दंस्यतुच्छतामाह सकलेति। द्वैतभावे कार्यायोगात्कर्मरहितावरोहणं का
१ नमंतीत्यर्थः पित्रादिकर्माचरणाभ्यांतदुपपादनान्नस्यमानेति। सिद्धंतत्तत्सिद्धांतस्यैव द
र्शितः पूर्वदर्शितत्वादित्याह प्रद्युम्नानुपभुक्तफलकर्मवशादिति। अस्मिन्मतेसोत्र दृष्ट
ष्टार्थमाह दृष्टानुसारादिति। ननु सति कर्मशेषे तत्फलमपि स्वर्गेप्येव भोक्तव्यं समस्तम्यो
निष्ठेमाह स्वर्गार्थत्वेन विधानादत आह नचावशेषेति। निष्ठास्मरस्यात्विति छत्रमुविद्योव
फलभोगहत्यर्थः। हरितितांसमस्तैहास्तिकं। अध्यानांसमहोष्वीयं। नन्वस्ताचेति। दृष्टमाय
कि मस्ताल्लौकिकी का लिदासादिसरितिरित्यर्थः। वैदेशीतांसुकृतदाकल्ले। स्वागिरांमपिभागीभी
गशान्निकथयतित्रंगीवरोयदृ कालिदासः स्वस्मीमते सुचरितफले स्वर्गेरम्यांगागतातांशेषे ४ पुरेषः
तमिवदिवः कांतिमरवंडमेकं। अथवातत शेषेरोध्याहेवस्त्वतिलौकिकी। अवसितत्वहेतमस्तेतस्यवि
वरणंलौकिकीति। लौकिकन्यायमस्तेत्यर्थः। शाक्यतेवास्याः स्मृतेवेदोनुमातुरित्तजिद्विकाम

कल्प
८८

भुरोक्तिः । नैव युक्तमित्युक्ते नेत्युर्यस्मादिति । यन्नु स्वर्गस्य च भुक्तिमोक्षममितितत्राह नैरोद्दिकगम्येत्य
र्थ इति । मा उक्तेनैव च स्वसामान्यतो दृष्टेन लिङ्ग संज्ञो योनुमितः तस्य च भुक्तिभोगः कल्पितः तु स्वर्गस्व
र्गो दृष्टो न यागा विधिना विनश्यते मौ भस्त्र च स्वस्वर्गस्या यो गादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टी करोत्यु
पित्नं न कर्मणां शेषं वक्ति । किं तु कर्मराशिमध्ये नु पश्चात् कर्मान्तरमिति । किं वित्पिदिवः स्वं दृष्टिवे त
५ ने ति परमुपमिमानो भुक्तिभोगमाह । यावदिति । पूर्वदेहावसानकालीनैतेत्यर्थः । युगपदेवैकला
ति भुज्येरन्निति इदानीमित्यर्थः । ननु युगपदनियत्कालविपाकं कर्मणां क्रमेणापि फलं ददतामनन्त
नचानियतकालमिति ननु स्वर्गादिफलं स्वर्गादिभोगानन्तरं परकर्मभिः सं परन्तु नेत्याह नचेति न
न तु शास्त्रे वेति । अग्निहोत्रादिकर्मणां पूर्व परस्थिताहं त्यर्थः । आचारस्य यागादि च भूतप्रधानत्वं कर्तृत्वेन
पुरुषार्थत्वमित्याह नानादिवदिति । ज्योतिष्टोमेष्वप्यनेनैतीर्थेस्नानमितितीर्थमिव हि सजातीनां मवति
दर्शपूर्णमासयोरप्यान्नायते तेजं जन्मप्रमाणो दृष्टान्तायि दद्वं कृतं इति प्रारम्भान्तावान्तरं धर्म राम
इति । न उतीर्थस्नानं जन्मानि मित्तं मन्त्रोच्चारणं च किं प्रकृतं प्रत्युत धर्मं उत्पन्नस्तु इत्यनुत्पन्नधर्मः प्रकृतत्त्वो ९

त्वेवाक्येन पुरुषधर्मत्वप्रतीतेः । प्रकरणाद्वाक्यस्य बलवत्त्वादेतदेव न प्रकृतक्रतोः ।

उत पुरुषधर्मो वेति संदेहे न तावदत्र लिंगक्रतुधर्मत्वे पुरुषधर्मत्वे वा पूर्वलस्य प्रकरणस्या
विशेषकत्वात् तस्मात् पुरुषधर्मत्वे प्राप्ते राद्धान्तितं शेषलक्षणे । न तावद् हि द्रव्यं पुरुषं प्रति फलाय
प्रधानकर्मत्वेन विधीयते । फलकल्पनाप्रसंगात् । का क्वचिच्छेषनिर्दिष्टस्य वर्तमानोपदिष्टत्वे
न फलत्वानतिप्रसक्तेः । गुणकर्मत्वं तस्मात् । न च तत्पुरुषमात्रे विधातुं शक्यं वैयर्थ्यात् । एवं विधा
नाशो हि धर्मविधानस्य द्रव्यसाधनत्वेन द्वारस्यावत प्रकरणाद्धेतो इति द्विर्वेतस्यापि प्रकरणस्य वा
क्येनानुमानत्वात् प्रकृतक्रतूपकृतमनुष्यधर्मत्वमेवेति । एवं च यथा तीर्थस्नानादेः प्रकरणाद्वाक्या
भ्यां क्रत्वनुष्ठायीपुरुषधर्मत्वं तथार्त्तेरप्याचारहीनं न पुनन्तीति वाक्यात् अमितविधिचिवाक्याद्वेदार्थो
नुष्ठातृपुरुषधर्मत्वमित्यर्थः । अजहल्लक्षणामाह स्मर्तेनुरायइति । यथाकारी यथाचारीति वर
णाचरणभेदनिर्देशो ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति माध्योक्तं मधुक्तो ब्राह्मणत्वस्य यावत्पिंडभावि
१ त्वेन जातित्वे परिव्राजकत्वस्य गार्हस्थ्याद्यवस्थाया अभावेन जातित्वाभावात् करणत्वरणत्वयो
स्वार्हस्य तावांतरजातित्वाद्दृष्टांतासंगतिः प्रत्याशंक्याह गोबलीवर्देति । एतावरजातिविषय

८२

वल्प०
१०

गोवत्सीवद्वृत्यायेऽनुरक्तत्वाद्दत्तविषयत्वसामान्याद्वाह्यात्परिव्राजकद्रष्टृत्वपचरितद्वत्यर्थः
॥ ॥ नैषांकर्मिरांतं हृष्ट्यदापर्यवैजिपरिगच्छेत् जिपरिहीरांमवतितदानआवर्त्तनद्धुक्तच
रवाकोनान्वयः। आप्येति यत्किंचिदिह लोके पुः संसारीकर्मकरोति तस्यांतं फलं परलोके प्राप्य
तस्मात्लोकात्पुनरस्मै लोकाय आवर्तत्यागच्छति पुनर्ब्रह्मद्वात्पूर्वमप्यागतइत्यागमने तेनोदित्वा
त्संसारस्य किमर्थमागमनं कर्मणोक्तमानुष्ठानायातन्वतेऽनुज्ञायिअमुष्मिंल्लोके पेस्वर्वरमणा प्र
याचरणांतत्राणान्नतोनदकुलस्यांवाल्ह्यणादियोतिंश्चारीरमापद्येरन्निन्नियइत्तत्राख्यान्नाहाः द्वि
ष्टैत्रवस्य मेवेत्यर्थः योनिशब्दः स्थानवचनः कपूयचरणाः कुत्सिताचरणाः वर्णावर्णिनः। आश्र
माआश्रमिणः। विशिष्टदेशादयो मेधां नायेषां तेन या त्संसारे मज्जमानस्य जन्तोः कदाचित्किंचित्स
कृतं सुकृतमभिमानपूर्वकं कृतं यत्कर्मतच्यावदेहिकमेवा संसारात्स्य विमुक्तानेताव कृतस्य निवृत्तिर्यो
जना॥ ॥ ज्ञानिनश्चेदानीं स्वर्गादिकारीरागं प्रतीनेरित्युक्तो न त्वेवादिकाराद्विवेशो याज्ञवेयथा राम
मार्जाक्कपरिद्दियते। प्रयोजनं त्वनित्यादिकारीरागांसुम भार्गोत्तिगगनतसाचमपीनास्ती सिवृतिपा १०

फ्तीन्ति

दत्तेनचैतन्यज्ञाननायत्ति। चित्तपावच्छेदयोस्थि रम्ज्ञादिकर्मविषयत्वादत्तत्संकोचोयेवेचसर्वत्राख्य
तान्यर्थसंकोचेनास्तिहेतुरितिपूर्वपक्षमाह येवैकेचिदिति। हेत्वन्तमेवामतिद्वारादिकारिणामपिचेह
लोकगमनेप्राप्तइतिवक्ष्यमाणप्रतिज्ञायासंबंधः तकेवलंसमान्यान्तउपपत्तिरप्यस्तीत्याहदे
हारंभस्यचेतितु तोनुपपत्तिनरआह पंचम्यामिति। नित्वाउक्तिसंख्यातिप्रमङ्इत्यादिकाश्रितिः प्रय
यवास्तु तेनाह। तथाहीति। धूमशब्देनदिविद्गताम्यकालहृपेताभ्यज्ञासोमेत्यर्थः ऊर्ध्वमवचसोमभवंति
नसाधारणपुरुषस्तुनिर्वसंकोचमर्हतीत्यर्थः। निर्हियपोपानमनुष्येष्वेवसंकोच्यतामनुष्यत्व
ञ्चेष्टादिकारीणामेवेतिनिन्यममयोऽहम्। नचैतद् जितद्विरोनान्तरमार्गयोरेवस्तुतावदगम्यत्वर
स्यचज्ञातिमितिरेवावलंइत्वाद नितटादिकारिणांचंद्रप्राप्तिरेवेत्याह। [illegible]मनागमनायचेतिद्वयो
रेवमार्गयोरानमात्। तादिशायस्यासिद्धिमाहस्वमाह। [illegible]यस्यैवेति। स्थानत्वंभोगायतनत्वं। ननुचैत्व
यथासौलोकानसंपूर्णत्वतत्स्यस्यअश्नस्यजायस्वम्रियस्वेत्येतात्रितिमवत्वं। अस्मिंश्चैवइलोकासंह
रंहिनुत्वैतोलस्यानस्यमार्गांतरलंबनायतेरक्कमार्गत्वेप्रिसर्वकर्मिणांचंद्रलोकोतिविद्धः स्या

कल्प ११

दित्यतस्मात्तच्चंद्रलोकादीति। असंभवेत्तेन हि इति वचनोपपत्तिः सा चंद्रलोकादागत्येह स्थावरादिकल्मा
प्राप्यादिस्थावरादित्यर्थः। ननु पापिनां चंद्रलोकगमने तत्र भोगः स्यान्न तस्याकृताभ्यासप्रसंगात्तमा
र्गकथाहेतस्य मार्गान्तरेयेति। पूर्वेक्त्तीयस्थानश्राव्यस्य मार्गपरत्वाभावः प्रतिपादितः इदानीं नक
रेणाचनेत्यस्य तृतीयस्थानस्य च कल्पितत्वं निराकरोति नकतरेणचनेति। एतयोर्देवपथपितृया
णयोः कतरेण च तस्यकृतरेणापि ये न गच्छंति तानि क्षुद्रजन्तूनि भवंतीति न देशान्तरकीटा
दिप्राप्तिर्मार्गद्वयव्युत्थितानामित्येतन्नमतं यवाक्यस्य चंद्रलोकासंप्रापरत्वात् असंभूरता
स्य च चंद्रलोकादागतानां कीटादिप्राप्त्यनुपपत्तेः कतरेणापि नेति निषेधो विंदार्थतस्त्वर्थः। तृतीय
स्थानमिति तत्र स्थानशब्देन यद्यपि शरीरेष्वुत्पत्तत्वात्तन्मार्गमाह तथापि मार्गो भक्त्यस्तृतीयत्वे
न तिष्ठत्युपमानस्य स्वार्थस्य मार्गत्वं गमयत्यवान्तरसंख्यातिवेत्रास्य साजात्यापेक्षत्वादिति सि
द्धांतयति स्मरंति ताद्दिशा। असौ लोको न संपूर्यत इत्युक्तदाहृत्त्वोन्यायसाम्यादसौ मार्गद्वयकं॥ त
प्रतिपन्नंतस्य मार्गद्वयस्य प्रतिहदी इतं मार्गमेवाचष्टी तन्नशरीरमित्यर्थः। यद्यपि तृतीयारोमैव

राम ११

गत्वा आगत्य च प्राप्तस्य दृढ्ज्ञानं तु देहग्रहणस्य वृत्तीयस्यात तत्त्वं निर्दिष्टवेन तत्तु मार्गांतर
स्यतन्हितत्व हद्व हरमरणीय च रस्याद्वस्य त्रापि प्रमाराम सुभाप्रमशारीरस्य वृत्तीयत्वान्निर्दिष्टः
स्यात्तु चात्तितस्मात्तृतीयस्यात तशब्दो मार्गवाचीत्याह तत्र इत्यादि कारीराद्युत्तादितां न
पे नु ये वै के चास्मात् लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति सर्वेषां चंद्रगमनमुक्तमिति।
सत्यं तत्सामान्यवचनं रुत्तीमार्गविषयविशेषवचनेन संकोचनीयमित्याह तस्मात्त्व केचे
ति। यदुक्तं पंचम्या मामकुनाविप्राह तिसंख्यानियमात्सर्वेषां स्वर्गमनमिति तत्राह स्वाध्यायवि ग
धानपरमिति भास्करे राखंड्यं तिलांडुः के मिमि समानफल मात्रकमनुक्तमित्याशंक्या
याततित्तिरस तेन पूर्वपक्षोपपादकतया संयमने चित्यादिस्य चाशितीनामितिनमोगः स्वद्
लोके दुःकः तिनां कित्तुत्तरद्वारा न्तु रकं प्राप्यावरोहादिति विद्याकर्मस्योरितिस्त्र्यादारभ्यासिद्धा
तो दर्शितः तत्र द्वयति। अवरोहापादानतावे ति [redacted] संयमने त्वनुभूयावरो
हद्धत्वेसंमनस्य रूतस्या पवरोहापादनतानाशीघ्रमवगम्यते। नु शब्दश्च चंद्रापादनतावार्थ
म्र।

कल्प० ११

यते। परस्य तु भोगदेशमप्यमध्यादूर्ध्वेन। चंद्रमंडलादर्वागिति चाध्याहारापेक्षादिसर्थः।न ॥
नसायो रायइति। सामगवत्वं एनावेनपरोपरस्मादेहपातानंतरं यते गम्यते इति संपरायः परलो
कस्तत्प्राप्त्यर्थः साधनविशेषः संपरायः स बालमविवेकिनमविवेकिनं वित्तविमि तेन मोहेन
मूढं छन्नं दृष्टिमंतं स्ववशमादं कुर्वंतं प्रतिनभाति सन केवलमप्रबुद्धः किं तु विपरीतदर्शी य
तोयमेव लोकः स्त्र्यन्नपानादिरस्ति न परइति मानी मननशीलः। अतः स देहं तु स्वमाचर
न्पुनः पुनर्जननमरणाद्याप्त्यामेव वशमायद्यते इति। मृत्योर्न चिकेतसं प्रति वचनादि वत्सं जं ते
नानापरलोकागतानां सगमनं संगमं प्रविधायशीरमायते इति जीवजं जरायुजं अंडजं किंचि
न्रश्मि●कादिमानुरुदरे निर्जिघ्रमत्वाज्जायते। उद्भिज्जं च किंचिद्गृहाद्यचेतनं पृथिव्यांक
द्भिद्य जायते। जरायुजं तु जीवत्वेजायत इति॥ ॥ साम्परायाभावानिरूपणाते। अत्राकाद्वाचायु राम ११
मिति कर्मत्वनिर्देशाद्रहूमो भवतीत्यादि भवतिश्रुते [redacted] सु संशयः। तद्वा हयं यतीति प्रुके
मार्गोपक्रमणीयत्वनिर्देशादास्थानत्वाद्रस्य मार्गत्वं तरणार्थत्वं ननु भवतिश्रुतेः सा द्रष्टव्यपत्वे

रितिवा[illegible]स्या २

णार्थत्वेऽस्ति निमित्तमिति संगतिः वायुमिति कर्मत्वेन तन्निर्दिष्टस्य वायुर्नत्वेति तादात्म्यवत्वे
न परामर्शोऽकवाक्यशोभा न्निरूप्येत पूर्वपक्षमाह वायुर्नत्वेत्यादि संभवेऽर्थेत[illegible]र्म[illegible]शोऽकाह
न चान्यस्येति नंदिकेश्वरोऽहिन्दुमारध्यमानुषशरीरस्यैव देहत्वेन परिणतामानुष्योपि
तत्वेऽगास्य शापादजगरत्वं जगाम स्व वेहिस्तु निर्भवतिदुतरथात्वकारणस्यादिति भाष्यं तद
नुपपन्नं तत्र तिष्ठतेर्हिंसा ह्यात्ते वत्वे मारणावकेऽव वहिस्तुतेगौरणां तास्यान्तत्वकारणे स्या
शोऽकाह गौरणामिति गौरयामपि गुरास्य तत्वकारणास्ति। तत्क्षितत्वकारणायात्वनिषेधे प्रसंवंधा
न्तरवर्तमानायां संबधिवस्वांतर परत्वेन संबंध परत्वे गुरणान्तरवर्तमानायां तु गौरणां
वतौ गुरणा परत्वेन गुणान्तु ग्रावस्तु परत्वमिति विवेकः। स्वामाव्यापत्तिरिति पाठे स्वभावो भावो ये ८८
षां ते स्वभावास्तेषां भावः स्वाभाव्यमिति समपदाध्याहारः स्यात्तत्। साम्यापत्तिरित्युक्तः पाठस्तु
व्याचष्टे साम्यान्तर इति चंद्रलोके अुषित्वा यत्र फलकर्मक्षयानंतरमेतमेव वक्ष्यमाणं पंथानं
पुनर्निवर्तन्ते पुनः शाह्यप्रयोगादतादो संसारे पूर्वमपि चंद्र मेऽजस्त गतानि वृत्तान्ते विशाम्यते कोऽस्याच

१ प्रवृत्त

कल्प० ध्यायं प्राप्तिनिवर्तंत इति । उच्यते । यथागतं मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमिति
१५ गमनक्रमः । आगमने त्वाकाशादिति हि श्रूयते यथेतमिति प्रतीयते । आगमने पितृलोकाद्यसंकी
र्त्तनाद्यथादिसंकीर्त्तनाच्चानेवमपीति गम्यते तो यथेतमित्युपलक्षणं । आकाशं प्रतिपद्य
तेयां आपश्चंद्रमंडलशरीरमारब्धवत्यस्ताः कर्मक्षये द्रुता आकाशगता आकाशसदृशा भवंति
तदुपश्लिष्टा अनुशयिनोऽप्याकाशसमा भवंति । ता आपो वायुना इतस्ततो नीयमाना वायु
समा भवंति । अनुशय्यपि तादृशो भवति । तदनंतरं गमनकाले यो धूम आसीत्तत्तुल्यो भवति
ततः अपां भरस्तात्संस्तनोदकमभ्रेण तद्भवति । ततः जलसेचनान्मेघो वर्षणकर्ता स भवति
तद्भावं तत्सादृश्यमापद्य प्रवर्षति । वर्षधाराभिरनुशायी पृथिवीमापद्यत इत्यर्थः ॥ ॥नाति
चिरेणआकादिसादृश्यचिरा । चिरत्वविचारणायां गतिः स्यादेतदतो वै खलु दुर्निष्प्रपततरमि राम
तिदुरुपसर्गतरप्प्रत्ययाभ्यां व्रीह्यादिप्राप्तिनिर्गमनस्येव विलंबितत्वप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या १५
काशादेर्वेगान्निष्क्रमणं प्रतीयते ततः कथं तत्रापि चिरावस्थानं नहि चेत् आह दुर्निः प्रपततरमिति

३ प्रवधिसंतत

दुःखशोकहेतोरेकदेशात्तस्य रागाद् दुःखं वक्तितत्त्वविलक्षणमित्यर्थः। उत्तरावधि करणोत्तरानुशायितां दुःख

निषेधात्मकत्वं इत्युक्तं इत्यदेवकवि ररवत्रुसिद्धान्तयतिपिनि नितचैव मस्यान्तारंभः अनुशायिनामाकाश

दि...साहचर्यं चिरभावि। अनुशायिसाहचर्यपदत्वात्। वीप्सा चित्तं वितत्वे तत्र साहचर्यपदीत्यत् दि

मानस्य प्रागुक्तश्रुतार्थापत्त्या बाधार्थमधिकरणारंभो पपन्न इति॥ ॥अन्याधिष्ठितायाः॥ अत्र जायत इ

ति श्रुतेः। कर्मपूर्वकत्वाद्युक्तिस्य संज्ञायो भवति श्रुतेरुपचरितार्थत्वस्योक्तत्वात् पुनरुक्तिमाशंक्याह। आ

काशस्यानुत्पत्तिः। सर्वगतात्मसंयोगस्यासाध्यत्वात् तस्या हेतुर्यते नो... मित्यर्थः अन्यस्या यथा याव

त्तुपपन्नेर्हितत्रोपचारस्तत्रः। अत्र तु जायत इति ब्रह्मस्य देहस्य ग्रहणोत्तरत्वात् ... न त्वाविरुद्धमिति

तत्त्वोपात्तत्वादहिमित्यर्थः। अस्मिन्सूत्रकरणे यन्मुख्यजन्मनं ... तं यथा रमणी। यावरणा इत्यादि अ

नुव्यापकं कर्मजन्मश्रुति व्यावृत्तात् ... तत्वव्याहतिमाशंक्याह तत्त्वसिद्धिमाह। न चरमणीये त्यादि

२ सा शरीराभावः शरीरितस्याभावादित्यर्थः। ननु इष्टादेर्विहितत्वात् ... स्थावरशरीराभिहितत्वा

च आह। इष्टादेश्चेति। विहितत्वेपि तत्र ... हिंसो ... दिनिषिद्धत्वात् दुःखहेतुत्वेत्यर्थः।

अन्तेश्री स्वादिम्भो
उत्तिष्ठन्तलते
१ नाय नुपपत्ता

कल्प० १४

न्त

सामान्यविषयनिषेधशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधनं स्यात्तदुक्तं तस्य ततो दुर्बलत्वादिति तेन तच्च संप्र
न्नमिति योजना। सामान्यशास्त्रस्य दौर्बल्ये हेतुः सामान्यद्वारेणेति। विशेषशास्त्रप्राबल्ये हेतुः साक्षा
दिति। ननु क्रतुप्रकरणस्थहिंसाविधेर्हिंसा न क्रत्वङ्गत्वविषयः। हिंसानिषेधस्य तु ज्ञात्वानर्थपु
त्वं गोचरत्वमिति विषयभेदाद्विधिनिषेधयोरविरोधश्चेत्तर्हि क्रतुमध्येऽपि निषिद्धहिंसानुष्ठाने कथं वै
गुण्यं स्यादित्याशङ्क्याह यथाहुरिति। क्रत्वङ्गमहत्तरमादिति निषेधात्पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमे पुरुषस्यै
व प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगुण्यं। यथाविहितस्य सिद्धेः। न हि क्रत्वङ्गनिषेधः प्रतिषिध्यते यतस्तदतिक्रमे क्र २
तुवैगुण्यं स्यादिति सन्दर्भार्थः। एवं च विहिताया अपि हिंसाया दुःखफलत्वं यदि विधिनिषेधयो
रेकविषयत्वं तदेव नास्तीत्याह पुरुषार्था पारवेति। क्रत्वर्थो हि प्रतिषेधः क्रत्वर्थहिंसाप्रतिषेधे रात
वैगुण्यं न हि स्यादिति निषेधः क्रत्वर्थां हिंसां प्रतिषेधेत तदैव क्रत्वैगुण्यं स्यात्तच्च नास्तीति विधिनिषे राम
धनिषेधयोरेककार्यतामाह तथा हीति। यो हि यदर्थं प्रवृत्तो यस्माद्विषयान्निवर्तते तन्निषेधोऽपि तदर्थ इत्यर्थः। १४
नहि क्रत्वर्थहिंसाप्रतियोगिकोऽयं प्रतिषेधो तत एव क्रत्वर्थत्वं स्यादित्याशङ्क्याह नचैतदिति। येन प्रकरणाम्नातत्वे
२

निषेधाः क्रत्वर्थपुरुषार्थौ वा उभयमप्याकात र

नारत्वदतस्य क्रत्वर्थत्वेनंति निषेधो विकृत्वर्थः स्याद्भायेत च तेनैव प्रकरणाम्नातत्वेन पशौ निषिद्ध्योराज्य
भागयोः क्रत्वर्थत्वाद्वा तन्निषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वं भवेदिति तत्प्रकारेण तर्हि हिंस्यादित्येतन्नक्रस्य विध्यप्रकरणेन स
मान्नातमित्यर्थः। नत्वाज्यभागौ भवेतां क्रत्वर्थौ निषेधस्य भावार्थः स्यात् क्रत्वर्थः स्यादित्यत्राह न हिंस
ति निषेधः स्याग्नेयादिदेशगाज्यभागनिषेधे सति तदंतर्भूतांगानां भावार्थरूपे राज्यभागसाध्य
उपकारो जन्यते न केवलं निषेधमात्राश्रयः। अत एव विकल्पः आज्यभागतदभावयोः फलं प्रमाणितस्व
तुल्यानंतप्रामाण्यकरात्तु पक्षे दास्यमेव नमाहुः। अत्र वपा प्रकरणे स्वैतद्वाक्यमस्तीति क्रत्वाप्रतिषेधत्वम
स्योक्तं यत्तु सोपसंहारे तु हानौ तत्प्रावर्तते सधिकरणे दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य नतोपदर्शवितस्य
पाशुकप्रकरणे श्रुपगते न द्वाक्यसिद्धार्थत्वं वादित्वे नार्थवादित्वं वक्तव्यमिति तद्विरोधश्च्युतिः। अन्नत्व
दत्तानिषेधस्य क्रत्वर्थत्वे विकरणमनुकम्पते। दर्शपूर्णमासाङ्गयोराम्नायतेनान्नत्वं वेदे दृष्टिा। तत्राय
ने निषेधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थो वेति संशयः। तदर्थं प्रतिषेधोऽपवरणं किं सर्वेषां चविंत्यते। यो हियदर्थं प्रवृत्तः
स तत्रिवार्यते। आम्निदिते हि कर्तृनिरितस्य प्रत्ययेन प्राधान्येनाभिहितत्वात् प्रवर्तते प्रयोजनाकांक्षावेला

स तदर्थमेव निवार्यते मरुति के मर्थ्य निर्णयाय चक्रारव्यातेन कर्तृ प्रधीयते न वेति विचार्यते १

कल्प० १५

यां स्तुतिसान्निध्यापितकर्तृपेक्षितोपायत्वं प्रकरणबाधयावगम्यते। अनभिहिते तु बाधकस्तत्वभावाद

र्थाच्च कर्तृः प्रवृत्तिर्न तिङ्ग्रहणस्येवैनैवावगतेः प्रकरणेन प्रवृत्तेः अत्वर्थता गाधार्यतेनात्र च यवतिदेवद

त्ताद्वयाद्याख्याने: कर्त्तृत्वमात्रस्य कर्मणी चेति सूत्रगतचकारेकर्त्रर्थ्यपि लकारविधानात्तत्कार

कशाला चतिवादित्तांस्याति बहुव्रीवेनम्रत्रवाचकत्वाद्व्याख्यातामिधियः कर्त्तेति व्यायया राज्ञो तिते

श्रोषलक्षणे। क्त्वर्थीयं प्रतिषेधं अव्याख्याते तत्कर्तुरनभिधानात्रापात्वाख्यानात्कर्तृप्रतीतिसा

ना श्याख्यानाभिहितभावनया कर्तुरुपस्थापदत्वया। सिद्धमत्त्वं तत्त्वमिध्येयत्वष्ठोत्तत्वयोरुदासीनं

अपि चात्लः कर्मणोस्यभिधायकोकयो रितिसूत्रेण द्विकैकत्वयोरर्थयो र्द्विवचनैकवचनविधानात्कर्तृ

संख्येवाख्यातवाच्यातकर्त्तांसंख्येयवकन्नविवक्षायांहिदेके वितिस्याद्वयो [illegible] रेकस्यच कर्तृणां

बहुत्वाद्याख्यातेनकर्तुरनभिधानेकरणादिसंख्यानामपाख्यातेनाभिधाप्रसंगः पचातन्नस्य त्रु राम नारू

ते पि कर्तुर्गम्यमानत्वात्संख्याभिधानतापात्तरइत्तिचेत्तान अनभिहितस्याधिकर्तुरितरकारकापे १५

क्षयाप्रधानत्वाद्विघनायाश्च तद्व्यापारत्वादाख्यातेन माधान्येन तयोनत्वादनभिहिताधिकारस्य

अनभिहिताधिकारश्चिहितस्तीमायेत्रेः पचति देवदत्तेनेति प्रयोगप्रसंगः गम्यमानकर्तुः संख्याभानेनानभिधाने ह

ञाधानेनाद्योतितत्वाभिप्रायत्वात् करणादीनां पञ्चानां साद्गुण्यख्यातेः प्रधानेन द्योतितत्वात् आधा
यद्योतनं तस्यादौ च कर्मप्राधान्येन कर्तृप्राधान्यस्याद्योतनानन्तरं तस्मादाख्यातेन कर्तृप्रधाना २८२
भूमिरुक्तमनन्तरं वदन् प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति॥ ॥ नानृतमावृतप्रकरणानान्नानात्वाद्धिंस्यादि
ना३अप नियमिषेधस्य क्रत्वर्थत्वं तु कथमवगम्यतेन नैतद्युक्तं पुरुषस्य दर्शपौर्णमासगामित्वं न इति। नत्र पुरुषार्थप्रती
तिमुपपादयति नत्स्यादनारभ्याधीतेनेति तद्धिंस्यादित्यनेनेतित न्यायातिरिक्तोपादानं विगर्हि
तं। आत्रवाक्ये हिंस्यादिति भागेनानिषिद्धितस्य पुरुषव्यापारस्य पुरुषार्थत्वभावप्रसक्तत्वयः। तनुहिं
सेव भावाकिं तस्यादत्त आह विध्युपहितस्येति। श्रेयःसाधनत्वविध्यवच्छिन्नत्वादित्यर्थः। नकेवल
मर्थविरोधः श्रावत्वर्थभाव्यत्वे अपितु शाब्दविरोधश्चेत्याह विधिविभक्तीनाहिं सेवकर्मक्रियानन्वयत्व
परित्यागेनेत्यर्थः। पुरुषधर्मीतिमुपपादयति आरभ्याधीतनिषिद्धितस्यापीति॥ कर्त्रिव करणेत्युत्पन्न
निषिद्धितस्यपुरुषस्याप्राधान्येननिषेधस्य [redacted] प्रकरणस्य वशात्कर्तृत्वं इह प्रकरणानावादा
र्थिककर्तृशेषत्वमविन इति निषेधस्य रत्नचुप्राचीनत्वं चेत् अनारभ्याधीतेनेति यदेनद्योतितं तमनुहि

लर्थत्व२

कल्प
१६

स्यादिति विधान्द्रोतयदि हिंसा श्रेयःसाधनमवगता कथं तर्हि निषेधाव का शद्धया शंकायामनुवाद
त्वमाह केवलेति। स्यादेतन्न हि हिंस्यादिति क्रतुपुरुषार्थसाधारणी हिंसा तत्र निषिध्यतां तथा चो
भयार्थत्वं निषेधस्य वाक्येनावगम्यतामिति। नेत्याह क्रत्वर्थस्यापि चेति हिंसाविषयस्य निषेध
स्य रागप्राप्त हिंसाविषयत्वेन चरितार्थत्वेऽधिकारान्तरानुप्रविष्टक्रतुशेषहिंसानुवादत्वमिति
शेषविषयत्वकल्पनायां गौरवं स्यादित्यर्थः। उभयनिषेधे च वाक्यभेदः स्यादित्याह न च स्याते
ति। क्रत्वर्थनिषेधत्वे हि क्रत्वर्थत्वात् परतंत्र स्यात् पुरुषार्थनिषेधत्वे च पुरुषार्थत्वात् स्वातंत्र्यं तत्र
वाक्यद्वयेन सर्वं द्वयं बोधनेन भवेत्तत्रिहि इत्यर्थः। विधिनिषेधयोर्विषयभेदमुक्तमुपसंहरति तस्मा
दिति। यदा च निषेधस्य रागप्राप्तार्थता तदेष्टादि[redacted]कर्म रागप्राप्त्यमाचरूपत्वाद्धोत्रादिभाव
स्य कर्मजन्यत्वात् संकीर्णतत्वरूपो हेतुः सिद्धस्त्याह श्याकादिष्विवेति। तत्र भाष्यकारैर्न हिंस्यादित्यत्र स
र्गः कथं होमीयमानमेतत्वपवादद्धं तदयुक्तं। विरोधविधिविहितस्यार्थस्य समान
विधिनापि विषयीकारे हेतु सर्गा वादस्यायः यथाहवनीये जुहोतीति पदे जुहोतीति होममात्रस्याहव

राम
१६

न्ध पुरुषार्थत्वेन च २

कल्प० तीयाश्च यविधिनापदृष्टोमस्यापि विषयी कारे पदृष्टोमात्वयविशेषविधिनावाधात्तदितरपरत्वं सा
१७ मान्यशास्त्रस्य। अयं तु वर्णितेन न्यायेन निषेधस्योत्पत्तिसमय एव पुरुषार्थहिंसाविषयत्वान्न क्रत्व
र्थहिंसानुप्रवेशः अङ्गत्वाशंक्याहार्यमेवार्थ इति। एकस्य तु निषेधविधेः स्वविषयस्य क्रत्वर्थत्वेन चावि
नियोगे विरोधात् सामान्यविषयत्वे च पुरुषार्थहिंसास्तु सावकाशस्य न क्रत्वर्थहिंसातिषेधविषयत्वं त
दाबाधिकारान्तरानुप्रवेशो येन सापेक्षत्वं स्यादिति यो विषयनिष्कर्षः कृतो यमेवाविशेषप्रवृत्तत्वेना
वभासमानशास्त्रस्याविरोधताज्ञानं तद्धारागुरापसाम्यादुत्सर्गापवादकल्पनं न इत्यर्थः। अवदंति
नापत्नीकृतेष्वङ्केडितेष्व्रातेनु शायिन इह लोके वीक्षियवाइत्येवं रूपेण ज्ञायंते। यो यो ह्यनुज्ञायेति :
संश्लिष्टमनमन्त्रि। सरवश्च योरेतःसिंचति स्त्रियामन्तकाले। तद्वयस्ते ज्ञावत्तद्रूसमानाकारता एव
मित्यर्थः। भवति अतिपङ्क्तेनुशायीन धावमनुष्यान्सनु योजायते यस्मादेश्वपश्चादिति॥ ॥ राम०
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभ १७
गवदमलानंदविरचिते वेदांतकल्पतरौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥१॥ ॥ छ॥ छ॥

१

क· वै· तृतीयाध्या· प्रथ· पाद· स· प्र:

फःस्प॰ तमी॰ ध्या॰ द्विती॰ आदारभः

बत्व० १

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ संध्ये सृष्टिराह हि ॥ कर्मफलस्यानित्यताप्रतिपादनेन वैराग्यं प्रतिपादितं इदानीं वि-
रक्तस्य त्वंपदार्थविवेकार्थं द्वितीयः पाद आरभ्यते। तत्रापि न स्थानत्रयोपीत्वतः प्राक् त्वंपदार्थो
विवेचितः। ततः आरभ्यत त्वंपदार्थः। आद्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह। तस्यैवेति यस्य पूर्वस्मिन्सा
देजाग्रदवस्थायामिहलोके च परलोके संचार उक्तः तस्यैवेत्यर्थः प्रयोजनमाह स्वयंज्योतिष्ट्वेति जि
जाग्रदवस्थायामादित्याशंकरान्नतु विविक्तमात्मतः स्वयंज्योतिष्ट्वं तत्र यदि स्वप्नोपि सत्यः स्यात्तद ज्यो
वस्थायां दुर्विवेकत्वमिति निमित्तमिथ्यात्वमुच्यते मनस्तु स्वप्ने सदपि ह्रस्वरूपत्वाभावान्नात्मभासकं। आ
दित्यादीनां ह्रस्वरूपत्वाभिज्ञोपि स्वरूपतोपि व्यतिरेकसमर्थनायमर्थवती मिथ्यात्वचिंता। आरंभ
णाधिकरणे समस्तभेदमिथ्यात्वोपपादनाद् ज्ञाभिर्व्यायश्च पंचतेषु इत्युक्तिः रत्यादि संगोन्नातादृ
त्याद्यभावान्नाताद्वसंशयमाह किमिति। सर्वविकारमिथ्यात्वस्याघसत्वात्सावधान्नासूस्वपदि राम १
णोहृष्टांतसिद्धिरित्याशंक्याह यद्यपीति। सत्यत्वस्य व्यावहारिकसत्वमस्ति तथेति चिंत्यनदूत्यर्थः
अनेन संचयनइत्येतद्धिवणां हृयोर्लोकस्थानयोः संधौ भवतीति संध्यमिति भाष्यंमयुक्तं। स्व
त्य

नस्वंस्थेव स्वप्ने॥ तत्रएकस्यभिश णेरलोका थवे नतत्रनिराक रणंकृतं॥

कल्प० स्वर्गे मो हैव लोकेनुभवादित्याशंक्याह ऐहलौकिके इति। यथा लोके ग्रामसंधिर्द्वे ग्रामौ भजते एवं स्वप्नउ

भौ लोकौ लक्षणतः स्पृशतीति तत्र परलोकस्यैतल्लोकवर्जितत्वद्वारा ह्यजन्मपत्वादिसाक्षात्कारव

५५ त्वं तल्लक्षणं तत्स्वप्नस्यास्तीत्यर्थः। तन्विहत्यचक्षुरादिव्यापारविरहाच्चेदं तैहलौकिकत्वं स्वप्नस्य त

त्वैहलौकिकस्तु स्तिरप्यनेहलौकिकत्वं स्यादेतदाह हस्तपादिसाक्षात्कारोपजननादिति। च

क्षुरादिद्वाराद्गोलकाभिप्रायः करणानां लोकद्वयेप्यविशेषात्स्वप्नस्य परलोकलक्षणवत्त्वमुक्त्वा

इहलोकलक्षणवत्त्वमाह। पारलौकिके इति। अत्रापि पारलौकिकस्तु मेरपौलौकिकत्वात् न

ये तवचनस्यादीप्सुत्वं। संध्येस्थाने तत्पत्नपेवस्ट... विन्नु महतीति मामयमुक्तं। आरभ्याधि

करणादौ सर्वे कार्यमिथ्यात्वसमर्थनादतस्त्वाह स्वप्नात्मभावसाक्षात्कारादिति। स्वप्नसत्यत्व

वक्तुं न शक्यते इदं रजतादिबोधे विबाधविरोधादित्याशंक्याह। अयमिति संधिरिति। ज्ञानं स

र्वं यथार्थमिति पूर्वपक्षाद्यर्थः। नहि स्वप्नेऽदादहरणमयुक्तं सर्वभ्रमेषु विषयिपरे विशेषादत

आह। प्रकृतीयये गानये तिस्वप्रकाशत्वस्तुतौ प्रकृतमात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति वा ध्वक

ना ३

कल्प० २

त्वासिद्धिमुपादयितुं पराभिमतत्वाधकस्वरूपमनवदितिसमानगोचरे इति। समानगोचरवि
रुद्धार्थज्ञानयोरपि सत्त्वाति पक्षयोरिवतत्वाध्यकत्वमित्यत उक्तं बलवदबलत्ववत्त्वेति। तत्र ना
वदिदं रजतादिज्ञानानां नेदं रजतादिज्ञानानां च विरोधाभावमाह। नापि स्वेतरयोर्बलवदबलव
त्वनिश्चय इत्यतः प्राप्तेनेनयचेना। नीलोत्पलेरा चैरत्वं न प्रमो भवतीति तमुपादयति एवमुत्पत्ल
मपीति। तस्मादपीति अपि कारेण प्रागुक्तं विरोधाभावं समुच्चिनोति। विवादास्पदं पत्रपादि इति
नियतालिंगत्वात्सामानाधिकरण्यात् ये युज्यंत इति रथयोगाध्वरवादयः। पयोरथमार्जार।
।वह्नुमतिसंवादादि इति। वह्नुमतयत्साहकर्तृत्वाद्या उदाहृता भाष्ये प्रमाणांतरमुक्तमनुमानं वह्नुप्र
प्रा माणं च जगत्कर्तृकत्वहेतुकं भाक्तत्वेनेति नन्विति संकोचः। तमेवाह जायदि इति वह्नुमतिविरोधादितो
१ लत्सिद्धयति प्रमाणत एवेति। कर्तृश्रुतिः साहिकर्तृत्वे बावादिद्वार एव की चारवानत श्रुतिश्रुप्राविस्तु सेवि
त्याद्याकरणाग्रणगतानुमानांतरं वह्नुप्रमाणमित्युक्तं तदाह प्रानेति हेतोरसिद्धिमाशंक्याह। राम
न च जीवकर्तृकत्वादिति। यस्य ब्रह्मस्तुहेत्विति वाक्यस्याधस्तात् प्राज्ञस्यैव परमात्मानस्य प्रकृतत्वा २

सर्वज्ञानात्मकं दृश्यार्थं तत्प्रमं को वो ज्ञा यत्प्रमेयमानसर्वथा नसं त्येवेति

दित्यर्थः। किमति पदं तत्संस्वपन्नत्वात् संवादिस्वप्नवदित्याह अपि चेति ब्राह्मणरूपं अयं यन्मायायो
यस्य संततया स्वयं तु ब्राह्मणाभासइत्यर्थः। तथाविधेनोक्तमपि स्वप्ने सत्यं भवति किंपुनरन्य
दिति भावः। त्रिपदं तं प्रियं ब्रह्मणामानं कंचित्। उर्वरा सर्वसस्या हः। यदुक्ते क्षीरदधिषकालं
भेदेतरकस्य परत्वक्तिरजातात्मकत्वादविरोधो रजतस्वप्नेऽपि ज्ञानयोरितितच्चाह नन्वावरणीरस्ये
वेत्यादिना। इश्वरस्य प्रकाशादेर्ग्रहे वस्तुतो यदीदं रजतं स्यात्तर्हि कालांतरेऽपि स्फुरेत्तस्मा
द्राजमंदिरगतरजतवत् नवदिति तु नो। इदानीं यदापि रजतत्वेनानुभूयते तदैव पुनः प्रांतरेवि
२ संवादादपि न वास्तवं रजतत्वमित्याह नवेतरस्येति भ्रांत्यो लाकृत्ते द्वियत्तास्यरज्जु क्तिभावं ना
नुभवति तेन तत्तां तिव्यतिरेकमुत्का अन्वयमाह प्रत्येति चेति। अप्रतिभावमित्यनुषंगः। शुक्ति
रजतात्मकमेकमेव वस्तु ग्रहणसामग्रीभेदात् कदाचित् रूप्यात्मकं तेन ज्ञायते कदाचिद्र
जतत्वेन ज्ञायते मा भूत् परिणाम इति यदुक्तं तदुषयति नवेमयत्नपर्ययमिति। इदं प्रसृगाना
माशंक्याह। न मरीचिमिरिति। तत्रत्य जः पिपासोः। स्वपितृयोनि जिडि। जितः खेतं जिड़ः शिशुवे

कल्प० [redacted] प्रत्ययः। उदन्या पिपासा न नुमान्तु र्वन्तु मरीचयस्तोयस्याभ्यासमर्थक्रियां संनु च तोयं च

३ तोयं कोवा घातो यस्य ह्यासमकत्वादित्याशङ्क्याह न च तोयमेवेति। पिपासोपशमकमुदके

मित्येकरूपस्य सति समवेतप्रयोजकं द्वैविध्यं कल्प्यमित्यर्थः। कल्प्यते च व्यापकव्यावृत्तिम २त्याव्याप्यमा

२ प्याह तत्रैति। ननु न कल्प्यते किं तु द्रव्यत्वस्याशङ्क्य प्रयोजकं द्वैविध्यास्यागमेनापि परिहारति

म त्यपि चेति। मरीचिस्तु तोयसमभ्यासमानमर्थक्रियायां समर्थमिति भासेत तस्समर्थमिति बाना द्वैत्या

द्विधे ग्र ह्यं तत्रैति। ननु न कल्प्यते किं तु द्रव्यत्व असमर्थस्य विधाप्रकारत्वं पततिप्राप्नोतीति तयो तोय

थामरीचीन् गृह्णातीत्यर्थः। पूर्वं क्षीरस्य वदधितरज्ञानस्याशङ्क्य परिणामकृत्स्यर्थं द्रवणमस्मा

रिति। संप्रति प्रतीतिरपितथा नास्तीत्याह न च क्षीरदधि [redacted] प्रत्ययवदिति। आचार्यादी

न परिणामः। किंत्वपेक्षामात्रं स्वं तावत् ज्ञातद्वयस्य विज्ञार्थविषयत्वमुक्तं। अथ यदुक्तं बाध्य राम

बाधकभावो न ज्ञानयोर्निर्णीयते स्वगोचरस्य त्वाद्वयोरिति तत्र स्वगोचरत्वेप्यर्थाद्विरो ३

धमुपरीक्षाद्वयस्येति इदानीं बाध्यबाधकभावं विनिगमयति तत्रापीति परस्त्विति ज्ञानमबाधि

२०

नीलादृत्वोक्तं कार्यत्वेन मानाभाषीतादिनाय

त्वेव पूर्वं रजतज्ञानं ज्ञायते नोत्तरं तत्परस्यागामित्वात्। अभिप्रायत्वाद्भातेस्तन्निषेधस्य पूर्वेणाक
ल्पसंज्ञाकत्वादित्यर्थः। ननु तर्हि पूर्वमपि परेण न बाध्यते स्वविषयस्थैर्यत्वादुभयोरिति तत्राह र
जतमिति। सत्यं तथापि पूर्वं प्रतीतार्थाभावबोधित्वात्तस्य बाधकमित्यर्थः। स्वविषयस्थैर्यत्वेपि
अर्थाद्विरोधव्यतीत्यवादिषान्तेत्याह। न च वर्त्तमानरजतावभासीत्यादिना। वर्त्तमानरजता
वभासित्वेपि ज्ञानमन्तरं वा स्वरजतस्य भविष्यत्तामगोचरयत्तद्भविष्यत्ता शुक्तित्वस्य येन तस्य भास
यवर्त्तीतीशुक्तिं गोचरयता न बाध्यते। ननु तः कालभेदेन विरोधाभावादित्येतन्न त्वशुक्तेमिति
योऽन्तता। अत्र हेतुमाह भासतामेति। अस्परजतस्य भविष्यत्तां मा भूत्तत्ताभासा प्रकाशयन्तु भास। ना
उपकारः सावेहेतुमिवेति। इदं रजतमुपकारकं रजतत्वात्संमतवदिति यथेत्यर्थः। विनाशं ब्रूते
तिवस्तु येन सविनाशप्रत्ययो विनाशाकारणं। रजतज्ञानकालमारभ्य यावत् शुक्तिज्ञानकाल
रजतविनाशाहेत्वदर्शनात्तस्यापि त्वेशुक्तित्वरजतत्वयोरेकदेकत्राविरोधादर्थान्तवाध्यबाध
कत्वं ज्ञानयोरित्यर्थः। अत्र मातानुगृहीतप्रत्यक्षेण गृह्यमाणरजतं विरस्थापीति गृह्यत इति व्या

कल्प॰ ४

ख्यात्यसिद्धेर्न तत्र ज्ञानं भविष्यद्वृत्तिकाद्यज्ञानस्य चाकालः संख्याप्नोतीति वार्त्तिकार्थः। न तु यथा
प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं कालान्तरवर्त्तित्वे सति तां गृह्णाति स्वं रजतप्रत्यक्षमपि भविष्यज्ज्ञानं तस्य
हीष्यति। अत आह तच्च प्रत्यभिज्ञेति। अन्यतराभासस्य द्वौ नेति। स्व क्षणकावच्छेदेनागमान्तेहेतुः ले
परिच्छेदानन्तरक्षणे अनुमानस्य प्रत्यक्षक्षणवृत्ति सहकारित्वात् तदा च तत्सावित्तस्य त्वाद्वित्वस्य
दवस्थत्वेकि:। एतन्निरूपणान्तरकालमवधानमविवेचयन्तः सौगता अनुमानागम्यो पि सन्ता
नोऽनुगतरूपः प्रत्यक्षाध्यवसेयः। स्वलक्षणग्रहणाद् ध्रुवपर्यवसेयइत्याहुरित्यर्थः। इ
दं रजतादिक्रमारणा वा चमुपपाद्य प्रकृते योजयति। एतेनेति स्वतन्त्रस्य च व्याख्याताश्चाक्षणा
मासन्नेतत्सह [illegible] जागरणेन गत्वा व्याख्याते त्वयाम मेनद्दुक्ते मित्यभिधानेनेन च तेन दुन्नेविस तत्रैव..
मि वादकत्वापि स्वबोधकत्वसत्वं ति बोधः भाष्यमुपाद्य यथा च देरजत्वामिति भारतवर्षे वा सर ति राम
ति भारतग्रहणाध्यवच्छेद्यमाहरजतेति। भारतवर्षेयो रजतो सम यत्नासि तत्पीत्यर्थः। केतमा ४
त्वमिति मेरोः पश्चिमदेशः। ननु कुञ्जरारोहादि दर्शनं स्वप्ने स्व चक्षुर्न तद्वत्सत्यमिति कथमिथ्या

वासनामिति मा

तत्रा ९

न्नतस्य स्वप्रकाशस्य च कर्तृत्वं सत्त्वं उच्यते॥ तत्त्वस्वरूपेणेति विषयाविशेषितरूपेण ज्ञात
मात्ररूपेणासत्त्वं तच्चानर्थकं। यतः ज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य स्वप्रकाशस्य चित्तस्य च तत्र संगात्। अ
सत्तुच्छत्वं तस्माज्ज्ञानोपहितं दृश्यं तस्य च बाधात् तत्त्वमिथ्येवेत्यर्थः। यदि स्वचैतन्यस्वप्रकाशस्यापि यति
तदर्थक्रियाकारित्वसत्त्वसंयोगात् तज्जाय ज्ञान ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वाग बाधः स्यात् अतस्त्व
पूर्वापरविरोधश्च स्यादित्याशंक्याह। व्यवहारे वेति। व्यतिमिथ्याभूतस्याप्युपहितस्यापि स्वतन्त्रदृश्य
तस्य व्यावहारिकं सत्त्वं। अतएव वाक्यार्थस्य प्रमाणमिति मिथ्यार्थोपहितस्य च तद्दर्शनमनुमन्य
ते। यस्मात्तु तस्य मिथ्यार्थोपहितत्वात् मिथ्यात्वमुच्यते अर्थस्तु स्वाभाविकमिथ्यात्वं तद्व्यावहारि
कमपि सत्त्वं तस्यास्तीति न पूर्वापरविरोधः इत्यर्थः। स्वप्नः सत्यः प्रातिभासिकत्वादित्यनुमिते व
न चास्यासिद्धिरिति प्रातिभासिकत्वमप्यनुमायते तत्र हेतुः स्वीकारे हेतुमनन्तस्य
त्वमपि स्यादित्याशंक्याह प्रातिभासिकत्वेनेति। तस्मादिति भावना तु तत्त्वतो यदेहेऽहं देविशेषणस्य
मितितात्पर्यादाह तस्मादिति तृतीयशब्दार्थमाह बंधमोक्षयोरिति। सगुणब्रह्मोपासनफल

२८

प्र

मस्त्र

मीश्वरस्यापुत्रस्येहितवंधोद्वःखाभावात्समोक्षो भेदाश्रयत्वादतोंत्तरत्वबत्तीत्यर्थः। उपपादि
तमर्थं इति। अथमस्तु वेहि स्वप्रकाशात्माप्यविद्याविषयत्वसमंतात्तजीवस्येश्वर्यतिरो
धानत्वाविद्यादेर्मिथ्यात्वेनात्वसाक्षात्कारान्निवृत्तेरभिव्यक्तिः समर्थितेति अध्यासादा
कृष्य देहयोगः समर्थितइत्यर्थः॥ ॥ तदेव साक्षी रोग्युपदेशसाक्षी जागर्त्ति न स्वपि ति।
ते कथं न स्वपितीत्यत आह कामंकामं विषयं निर्मिरो जागर्त्ति यः स्त्र्यादिवस्तु तेषु इमम
तं ब्रह्मोच्यते। इमा चेति। नचिकेतसं प्रति सर्वत्र वचनं कामानां कामपुत्रादीनां कामभा
श जं प्रकाममाजनतित्वे माज्ञां। ततः ब्रह्मत्वकथिं नरकं श्रियं पितात्मेति उपदाहरणं वार्धितानि ते द
ते वेत्यर्थः। [redacted] अयं पुरुषः स्वयंज्योतिः इकुयनातं तराख्ये आह। अस्यात्मनो जागरितदे
शस्यवैषयःस्वप्नः अत्र हेतुमाह। यानि हि जाग्रद्रूपाणि पश्यति तान्येव स्वप्नोऽपि पश्यतीति
वहि स्वप्ने यादि ति। स्वप्नावस्थायां पारोत्तरक्षेत्र वरं कुलायं कृत्वा तेन नीडं शरीरं तस्मात्कु

जाग्रद्देहं विहाय तन्निरूपितस्वप्नदेहव्यापारो यात्मभोगार्थः भोगार्थकर्मक्षय आत्मा कर्त्ता तदाच र

दि

ज्जायाद्वा हि स्थित्वात्तस्मिन्नभिमानमनुभवत्वेत्यर्थः। स आत्मा यत्र कामं यत्र कामो भवति तत्र विप
र्येई यते गच्छति। स्वप्नया स्वप्नरूपं यान्तश्चरणेत्यर्थः। स्वयमात्मा जाग्रद्देहं जङ्गदकर्मोपरमे स
ति देहपातादात्मा विहत्य स्वयं निर्माय स्वप्नदेहं स्वेन द्वारा स्वयं तेजायस्वेन भासा वासना
ज्ञानेनानेन युक्तः स्वेन ज्योतिषा तत्र ज्ञानादि विस्तरकार्योन्नद्धं ह्रतः। त्रस्य पितिवासनामयी
र्जीः पश्यन्नात्मतत्त्वमित्यर्थः। देहधर्मीश्वरमहमस्मीति ज्ञात्वा साक्षात्स्वस्य पापज्ञाननिवृ
त्त्यादि बन्धनानामपहाति मुच्यते। जीवो शोकको नश्च तामरणयोर्हेत्वभावात्तत्प्रहाणि निर्गु
णविद्याफलमुक्त्वा सगुणोपासिफलमाह सयोऽतिकालीयत्वं विश्वे सर्वस्योपपादितं देहमे
देहविपोऽसति विश्वेश्वर यं भवतीत्यर्थः। तत्र चलोगान्नमुक्त्वा ब्रह्माविद्या निर्वाणलोके वृक्षे
त्वाद्वितीय ज्ञानकामः प्राप्तपरमानंदः परानंदात्मा भवतीति क्रमसमाहिता। भाष्येऽपि
निहितामपुदाहरणमरणपानिहितो जातवेदा इत्यादिश्रुतिस्त्वहृदपेक्षितो कहृदपे दत्तस
कतोदाहरणं॥ ॥तदभावस्था॥ जीवस्य स्वप्नतामयस्य नाडीष्वात्मनि शेते। अयास्य च

लं० ५५

ह्मभावाय सुषुप्तिः कोटिर्निविश्यते। आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीत्यादि सप्तमीनाडीर्ब्रह्मात्मभिः प्रत्यव र
थेत्यादि समुच्चयति दर्शनात्तु संयमाह। तत्र किमिति। योऽजन्मा हरत्वादृड्डुतिवस्तुतो ब्र
ह्मणा एव सतो जीवस्य तद्विपरीत्यं भ्रमः। न चाद्विनि इतेयत्सुषुप्तौ धिपर्यासे नाडी स्वपुरी
तति वा तिष्ठेत् तन्न तु ब्रह्मतादात्म्येन जीवस्य सदा ब्रह्मभावे विपरीतज्ञाननिवृत्ति
रूपयोर्निकास्यादि सर्वं। ननु दंडायमानमात्ररूपाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मभावः सुषुप्तौ तु
नाड्यादिस्थस्य तद्दृतौ तत्रामि निनब्रह्मभावः ततो नाड्यादेः सुषुप्तिस्थानत्वाभाव चि
न्ताति: त्रयो ज्ञातेत्याशंक्याह अविघातिवृत्तावपीति। यावद्यावत्त्वज्ञानिवंधतिवृत्तिः तावद्
वत्र ब्रह्मभावोऽप्याविर्भवेत्। न च यदि मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ तद्ब्रह्मभावः श्रुत्योच्यते तर्हि
ज्ञाननिवृत्तावपि तद्ब्रह्मभावः कुतो निश्चीयते रा य: स्यात्। ततो ब्रह्मभावाय कारणान्तरं स्यादिति
तज्ज्ञानमिथ्याज्ञाननिवृत्तीह्रस्वार्थः। तर्हि तदेव कारणान्तरं ज्ञानमस्तु तेत्याह तच्चेति
कर्मप्रसन्नतदुभावपलं ज्ञानं त्वविघातिवृत्तिमात्रफलमित्यर्थः। विपरीतज्ञाननिवृ

राम ५६

भवतिज्ञावस्थावच्छेदेन न सर्वात्मना तदवस्थायो॥५

स्फुरविद्यानिवृत्तेरप्युपलक्षणं। ननु विपरीतज्ञानमेवाविद्येति चेन्न। तथा समूलका
र्यस्य विद्यायाः कार्यादित्युपरितनग्रंथेन मूलशब्देन भावरूपाविद्यायामभि
धानात्। तर्हि विद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मभावज्ञानमभिव्यनक्तु नेत्याह विपरीतज्ञाननि
वृत्तेश्चेति। व्याख्येता विद्यानिवृत्तेरप्रयोजकत्वादित्यर्थः। मानुष्येति लोकप्रतिबंध
निषेधे स्वरूपेणोत्यर्थः। तथा विपरीतज्ञाननिवृत्त्यानावृत्तत्वस्वरूपतो ब्रह्मभावस्यातो
मूलाविद्यायाः स्थितत्वादित्यर्थः। ज्ञो किंच विकल्पोदाहरणमुक्त्वा वैदिकमाहृत्य यथा
निरपेक्षा इति। निरपेक्षाइति समुच्चयासंभवार्थः। आपततस्तुत्यावति। सदायतनाइत्यत्र
सायतनस्यसत्सम्पर्यत्वादित्यर्थः। सिद्धांतबीजमाशंक्याह। यत्रापीति। न त्वत्र प्राणा आ
आपि: श्रुती यतेः। कथं नाडी ब्रह्मसमुच्चयस्तत्राह प्राणाद्राहुः मितिपदार्थमुक्त्वा प्रस्तु
तवाक्यमेव योजयति अथास्मिन्प्राणा इति। इति वचनात् नाडी ब्रह्मणोः समुच्चयश्रव
णमिति योजना। तथापीति तत्रापीत्यर्थः। यत्रापीत्युपक्रमात्। निरपेक्षस्तमीश्रुतिभ्यां

नाथपत्रापि २

कल्प० ७ यदि नाडीपुरीततो निरपेक्षमाधारत्वं का तर्हि समुच्चयश्चवगम्यगतिरत आह हृद्यास्विति ।
नाड्यस्तावत्स्वतन्त्रा स्वाधारः पुरीततत्वब्रह्मयासीनु नाडीद्वारा भवतः परस्परं चा
नपेक्षेत तत्समुच्चयश्चवराभावात्वाकदाचित्नाडीनां पुरीततब्रह्मभ्यां समुच्चयेपिक
दाचिदनपेक्षरक्षात्तत्वाद्विकल्पसिद्धिरित्यर्थः । हृदस्येष भवति त्रयंतरस्येष भवतीति
प्रत्यस्य त्रसाधनत्वेन ब्रह्मव्यंतरयोर्विधानाद्विरित्यर्थः । रहहृदये भवति त्रयं
तरएष भवतीति हारस्योत्रसाधनत्वेन ब्रह्मव्यंतरयोर्विधानाद्विकल्पः । एवमेषो
ऽदोषइति । ब्रीह्यनुष्ठानपेक्षयवशास्त्रस्य प्रतीतशामारस्यप्पोऽप्रतीत्याप्रामा
९ राप्रस्वीकारः । तथाव्रयोगं तैरप्रंपादीपमाते ब्रुयवशास्त्रस्यशाकुस्वीकृतामारम्यत्या
ग गः परित्यक्तंप्रामाण्यपापादानमिति यवशास्त्रे चत्वारो दोषाः । एवं यवानुष्ठानपेक्षे राम ७
पि ब्रीहिशास्त्रे चत्वार इत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पः । तन्न यदि ब्रीहियवौ होतिहि तौत
प्राग्नेयादिवत्समुच्चयः किंन स्यादित्याशंक्याह तिरश्चिर्वेरगतिरित्यानविघतेर तेपतत्

पंचयति। प्लुतक्रतुसीधनीम्नतेस्यादिनामाम्नूह्याक्यद्दयसामर्थ्यात्समुच्चयः। अंगस
हितप्रधानानुष्ठायकप्रयोगवचनो व्रीहियवौ समुच्चायपयतूतत्राहतचैनाविति। तनुमा
मिश्र्येतां व्रीहियवावुभयविधार्थवत्त्वाये। कस्मिंन्नेवप्रयोगे व्रीहिभिरेकवारं यवैरप
न परवारमपि ज्येनामिति गत्यंतरसात्झोक्याहं चांगानुरोधेनेति। प्रकृतौ वृहद्रथंतरे पृष्ठस्तो
त्रसाधनत्वेन विहिते विकल्पेते। वीकृतौ गोसवाख्येकाहेऽग्निदेवोनप्राप्नुतः। तत्रोभिक पि
ल्पशास्त्रोसवद्रुभे वृहद्रथंतरे कुर्यादित्यंगम्नातवृहद्रथंतसाहित्यवचनात् पृष्ठस्तोत्र २
६ मावर्तते। द्वैतेकवारं रथंतरेणैकवारमिति। एवमिहांगम्नातव्रीहियवानुरोधेन प्रधा
नाम्नेययागस्याभ्यासो नतु पृक्तः। कारणमाहाश्रुतत्वादिति। तत्रोहुमेतुर्यादित्यंगसाहि
त्यश्रवणात् तस्य च प्रधानस्यावृत्तिरेवेत्यस्माकं भवानां त्वर्थस्य प्रधानाभ्यासः श्रुतः।
नैवमत्र व्रीहियवाभ्यां यजेतेति श्रवणमस्ति येनावृत्तिः स्यादित्यर्थः। एवं सत्यष्टाविधिमा
त्रात् प्रधानावृत्तिः प्रकल्प्यासा चायुक्तेत्याहांगानुरोधेन चेति। नहि स्य ला निसंपन्ना

तिथ्यति

कल्प० ८ नीतिमुक्तवतापि पुनर्मोक्तव्यमेवमिहापीत्यर्थः ननु साहित्याश्च वरोप्यंजानुरोधेन प्रवृत्ता
न्यासो हत्वपरेय यासोमेन यजेतेति श्रुतस्य सोमयागस्यैंद्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णा
त्याश्विनं गृह्णातीत्यादिग्रहणरूपांगानुरोधेनाऽवृत्तिरित्याशंक्याह तत्त्वांगान्तरेति। ननु
कथमत्र प्रधानस्यांगानुरोधेनाऽवृत्तिः यावतैंद्रवायवादिवाक्येष्वप्येवद्रव्यदेवतासंबंधाभि
त धानात्तद्वारानुमितयागाविधीयंते सोमेन यजेतेति तु तेषां यागानां समुदायानुवाद इत्या
शंक्याह। सोमेन यजेतेति हीति। इदमत्राकूतं। न समुदायानुवादत्वं सोमवाक्यस्य तत्राभि
ज्ञानाभावात्। ऐंद्रवायवादिग्रहाहितरसमधिदधाति सोममभिषुणोति सोमं क्रा वयती
त्यादिवाक्येषु रसस्य प्रस्तुतत्वात् सोमशब्दस्य तत्र तावच्चतः। तत्रस्थलतनाविशिष्टयागविधि
रयं कथमनुवादः स्यात्। प्रत्युत्तैव च यागविधायकानुमानिकविधिकल्पनानुपपत्त्या। राम
र तस्मात् सोमेन यजेतेत्येव प्रवीविधिस्तस्यापि कथमावृत्तिः। इतरागामीतिद्रवायवादिविशिष्ट ८
यहरागारब्धसंस्कारविधायकानीति सिद्धिः तियेतिरूपत्तमिति। न वक्तव्य प्रवीविधिस्तस्यापि कथ
ते ३ ग्रहणवाक्ये

मार्थत्वसिद्धिः। सोमवाक्यविहितसोमयागे इंद्रवाय्वादिदेवताविकल्पेन वि
धीयंतां नेत्याह। तत्र चेत्यादिना। एवं हि विकल्पः स्याद्यदीमानि देवतावि
धानानि द्रव्यं वा सर्वं सकृत्त्यक्तं स्यात् तत्र द्रव्यस्य सकृत्त्यागासंभवः दश
मुष्टिभिर्मितेइति विधेः सोमस्य विपुलत्वात्। न च द्रव्यापि पृथग्योत्तताः रूपेण तस्यं
तो। अभिषुतसोमस्य मिश्रणावयवानि घात्तयतीत्यर्थः। इत्यादिना रसभावेन यागोपयोगाव
गमात्। तस्य चानियतपरिमाणोदकत्वाज्जलैः सेकाइत्यत्वसर्वोपि रसः सकृत्त्य
क्तेन तो नादेवतोदेशेन गृह्यमाणत्वादित्याह इंद्रवाय्वादीति। तत्तत्प्रतींद्रवाय्वा
नि दिकं यद्ग्रहणं विकल्प्यं तातं ग्राहयादेशमात्रे पिति। यदेशमात्रेणाहिपात्रेणाय
के के नैद्रवाय्वादिभ्यो रसो गृह्यते। न चैकैकस्मिन्पात्रे तस्मो रसः संमातीत्यर्थः यद ह
णां तस्य स्याख्यानं एतत् अल्पत्वादिति। एवं द्रव्यस्य सकृत्त्यागासंभवमभिधाय
देवताविध्यसंभवमाह तत्र सोमयागो देवतेनेति। एतद्धि वाक्ये तु गृह्णातीतियद्

सेलेकं सर्वरसग्रहणं

कल्प

प्र पर्यवसा २

नानि ग्रहणान्वयो देवतानाम वगम्यते अतः कथं यागो देवताविधि रित्यर्थः। ग्रहणमा
त्रेण नार्थाद्देवतात्वं यागात्त्वयः दशामुष्टादिये यंस्त्व यमेव माच देतच प्रादेशमात्रू ८
मित्यादिना। प्रादेशमात्रे ऊर्ध्वत्व ब्रवीति स्त्रियं वषट्कृते यदि विस्तारः प्रादेशो दृश्यते य
कृष्णसारे हस्त्वत्वं न स्यात् ततो त्वं विषयो हृद्ये नोक्तं। तुल्यार्थमयेति एकस्योभय प्रदेयो हविः कल्पः
स्कारप्रयोजननतयेत्यर्थः। लिंगदर्श नात्याहान्तरश्चेति विकल्पे हेकस्य वप्रयोगः
स्यादित्यर्थः सन्नुन्नये सत्तु पपद्यमानं कं मंदर्शयति आश्विनुइति। दशानां ग्रहा
णां मध्ये आश्विनो ग्रहाणां काले दशमत्वे न गृह्यते। होमकाले तृतीयत्वेन हूय
त इत्येवं नरविकल्पः सति नयुज्यते एककाले तं दशमत्वाद्यपायोगात् नयाविकल्पेसति
ग्रहणकाले ग्रहणाभेदं वायुवायत्वभेदं वा यव सायम्भव त्वेन स्यादेकत्वे त्रयम १०८
चरमभावा योगादित्यर्थः। नन्वेवमपि ग्रहणाय स्यावस्थितां कथं यागाचरितस्त्वेत्युत्प
द्यभावात्। यतो गांतरो धेनप्रचारइति स्यादित्याशंक्याहस्यामर्थ्याद्दहते ष्टां चेति।

ना

कांचनदेवताम् इति इंद्राग्न्यादीनाम् मध्ये एकाम् इत्यर्थः । इह त्विति । व्रीहियवाकाङ्क्षेत्यर्थः
व्रीहियवसमुच्चये व्रीहियागाभ्यासकल्पना स्यात् अतश्च प्रमाणाभावादित्यर्थः । नकेवलं
मा व्रीहियवसमुच्चये संगमाभावः प्रमाणविरोधोपि स्यात् पुरोडाशस्य चेति । पुरोडाशचोदित
कि येवै बाधितुं येपरिमाणैकस्मिन् सिद्धास्ते व्रीहियोपि पिष्टे न शालाचात्रापांशास्त्रार्थ व्रीहिस्व ५
ति व्रीहिभिरेवेति नियमये तत्र यवसमुच्चये व्रीहिश्रुतिबाधः स्यात् एवं यवश्रुतेरपि नियमार्थ
त्वात् व्रीहिसमुच्चये तद्बाधइत्यर्थः । एकार्थत्वेति एकपुरोडाशार्थत्वेत्यर्थः । एवं गत्यंतराभा
वात् व्रीहियवयोर्विकल्पमुक्त्वा प्रकृते गत्यंतरसद्भावादिकल्पाभावमाह तत्र तु ताउ इत्यादि
नाम भाधि समुच्चयस्तु तत्र तु रोधादसमुच्चयस्तु तेन येति त्रातिस्वामात्रमिव भाति । तेनोभिसा
यंस्मोर्यति सापेक्षत्वस्तु तत्र रोधे नेति । निरपेक्षतायापेक्षाभावः उत्सर्गः । तस्य सापेक्षतापवादि
केत्यर्थः । नविकल्प इति विकल्पफले नेम्पुच्चयइत्यर्थः । एवं तावत्तुल्यवद्भूतस्यमावात्त्वताआ
दीनां विकल्प इत्युक्तं इदानीमतुल्यत्वॉडुत्याह । अपेक्ष्येत्यादिना जीवोपाधि रंतः करणा
र्थत्वाच्च नविकल्प

कल्प० दिर्नाडीषु राजते राष्ट्रितः। जीवस्तु तक्षादीपीति कथमाधारत्वेन तत्त्वार्थतेत्यर्थः। ननु सर्वदा
१० जीवस्य ब्रह्माभेदे स्तब्धौ किमित्याधारत्वोपचारस्तत्राह उपाधीनां समुदाचारादिति
अवयवत्वेऽपीत्यर्थः। ननु तादात्म्यादुपाध्युपरागेऽपि यावत्सुषुप्तौ जीवस्य ब्रह्माश्रयत्वोपचार
धा एवं जीवोपाध्यौ तत्र इत्यत्र सुषुप्तौ नाड्यादेर्जीवाश्रयत्वोपचारोऽस्तु तत्र तदुपचारे काश्रयत्वेन
तस्यार्थत्वम् अत आह सुषुप्तदशायां मायेति। सुषुप्तिदशायां तेन उपाधिद्वारेण जीवस्य नाड्या-
श्रयत्वमुपचरितुं शक्यते न तत्र सोऽपि उपाधिर्नास्ति लीनत्वादित्यर्थः। न समप्रधानतयेति। सम-
प्रधानत्वे हि नाडीपुरीतत् ब्रह्मसु त्रिष्वपि जीवस्यावस्थानं स्यात् तदा च न ब्रह्मभावस्तृप्ति
समप्रधानत्वेनिरस्यं तं त्रितासम्बा विकल्पनिरासोपलक्षणार्थमित्यर्थः॥ नतार्थगतार्थं न द्वैते
नादिति। नाडीद्वारादित्वाद् रश्मीनां प्रवेशः। पूर्ववाक्यउक्तं चैवं सति यत्र सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन राम
न स्वपतं स्तुतः। ऊर्ध्वं ऐदं न पाकं पचतीति वत्स्वाप स्वादिषु काद्यत्वात्संपूर्णत्वात्: सन्देह १०
इति विशेषज्ञानानि। तदा ज्ञास्तु रश्मिषु रश्मिस्तु नाडिषु सृप्तः भवि ह्येव भवतीत्यर्थः। सुषुप्तम्
सुषुप्ति धर्म्यं विशेषणं समस्तम् इति॥ ३१ संहृतसर्वकरणः इत्यर्थः। विषयसंपर्कजनितकौ तौ लुप्याभावात् २

सत्र

ह्याप्यतदागमत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गात् आर्तुर्गार्ग्यं इति प्रश्नश्च तु तदेतदागमादिति। एतदागम
त्वं कृत आगात् कृतवानित्यर्थः।। सरवम्पः। आतंनिकत्वे नोत्स प्रासंपत्तिः पुरोदिता
।तस्या अविशिष्टाशे यत्नमपवादरूहो यते। अथ वाततः प्रवोधो स्मादितिसूत्रस्य तंतरंश
स्वरपः प्रवोधश्च अवरणात्तदात्मत्वे वस्तुतु न्यासिरूतीत्सूत्रकं। तत्रतत्तः प्रवोधः तत्स
पत्तिनगमयतिसूत्रपदस्य प्रवोधः संभवेन सूत्रस्य नाडीपुरीतत्तीरवस्थात्
संभवादित्याक्षिपति। अत्र भास्करेण भाष्यकार मतो विकरणान्तारंभ उक्तः। येषामपि
ला स्वरस्यवलात्संपरीतिदर्शनं तेषां तत्पूर्वपक्षो वक्तव्यते। नापि सिद्धान्तः ईश्वरस्य सूत्रस्य
ज्ञानादिदर्शनात्। कल्पितस्य वर्जीवस्यस्वाप्नजीवबद्धज्ञानाद्यसंभवादिति। तत्र
सिद्धान्ते तु वैकोपविक्षेभिन्नमित्याह। यत्र पीश्वरादीति। अथ वुरक्षात्र यावत्तु यापि स्मा
वाहारिकसत्तोपेताविशेषो पहितजीवस्य स्वप्नकल्पितत्वेवेलसरपातरस्याचौ
तिरस्त्यत्वेवेनि चिंतासंभवतीत्यर्थः। अत्र पूर्वपक्षोपसंहार भाष्यं तस्मात्स

त्वात् प्रतीतानंतरमाभोव नत्स्वएवपुनः स्यात सर्वहितात्वमिहितत्वात् स्तस्माह एवेतीति । मएवेत्येत [redacted]

कल्प एवेश्वरोन्योजीवः प्रतिबुध्यत इति । न च सस्वेवेत्यपुलं व्याप्तिपमेतात्र पूर्वपक्षस्याप्र
सप्तवो ति प्रतिव्यस्यासिद्धान्तेत पूर्वपक्षत्वेन दुःसंपादमिति यत्नस्तस्माद्राह्य समा
तार्थ एवकारः तथा च सत्रास्थोवेति व्याख्येयोऽयं ग्रंथ इत्यर्थः । ईश्वरो वेति पक्षोपि नास्ति
र पूर्वपक्ष इत्याह ईश्वरोवेति । जीव एव चैतन्यत्वादीश्वरो छात्मस्मवाता । विमर्शा
वसर इति । किं परं एव सत्संपन्नः स एव प्रतिबुध्यते उतस्मा वा तान्योवेति संदेहमाध्य इ
त्यर्थः । ननु स्मरणमात्रस्यापि सत्त्वोत्थितजीवैकगमकस्य नास्ति तद्यत्नः एवमनः
स्मरति स्मरति । नात्र सुषुप्तोत्थितो जाग्रद्दृष्टमनः स्मरेन्नतु स्मरति । स्मृत्यर्थ इत्याशंक्या व
ह यद्वा दहादीति । दैव्यहनीव्यहः । पुनरेव स्मरेनुस्मरतिः प्रत्यभिज्ञाप्यतः स एव सोहम
स्मीति प्रत्यभिज्ञोदाहृतानाम इत्यर्थः । नाप्यागंतस्तुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे यत्नमि राम
ति । इत्यत्र घातेति विजिकतेत्याय इति रूपा ता यत्र इमध्याय जा एवस्थाये प्रतियो ११
नीति यो नि स्वाहः स्मान वचनः श्रातशरीरमाह । ता घनिवाच्ये ता अविघायांड व
ति ता घनिवाच्या

धानमेदः संबंधविशेषः स एवोपाधिः तेन कल्पितो जीव इत्यर्थः यद्वोपाधिकोजी
वस्तु हि स्वस्वतादुपाधितादात्म्यापन्नस्तत्स्वरूपमित्यत आह शुद्धेवेति स्वस्वतादावतःकरण
रूपाधिरंगिमतो भवति। संस्कारात्मता भवति इत्येतत्तु स्वात्मतातत्स्वरूपतेत्यर्थः। ननु
जाग्रदादावतःकरणादिसुषुप्तौ न हासनेस्तु पाधिभेदाज्जीवभेदः स्यादतः कथं तत्रै
व जीवस्योत्पातमत आह तस्य चेति। अविद्यामात्रेतिज्ञानं तं हासतात्तोपाधेश्च व
क्षेदकौ मदं वघटज्ञारागादियस्य सो विद्यानहासतोपाधिर्दंडायमानाविद्यालक्षणः
तस्यानादितया कार्यकारणात्मकत्वमतस्तत्संस्कारभावेन प्रवहतः प्रकृतिविकारयो
रभेदात् परिणममानस्य सुविवेकतया तदुपहितो जीवो अनादिकालेपि सुविवे
वस्तासंकीर्णः सतत्सुषुप्त्याद्यवस्थास्वनुभवतीत्यर्थः। अत एव यथाश्रुतं यार्थ
यात्म्भिः केचिद्वाचस्पतिमते सुषुप्तौ न मनःसंकारणोपाधिर्जीव अस्तीत्यतः करणेत्युपा
धितो दासुपहितजीवभेदस्यासंगः संस्कारस्य च सुषुप्तौ तस्याकर्णवारकता। नहि घ

के॰स्प॰ दसंस्कारो घटाकाशवत्स्थायय तीत्पा[illegible]स्येपेक्षाजन्यवतन्वकाशो॥ ॥ अहरहर्ग
१२ हंत्यसृति। अहरहरिति वीप्सा कस्यैवगत्यागती दर्शयति येप्राणिनः सुप्तेसत्त्वपत्ता
स्तदुक्तंश्रुगगारितेभाष्ठो वेस्मादिय घाहभवत्सनवंत्तरवसुषुप्तादागत्यभवंति
॥ ॥मुग्धेधात। एवंच घत्तमिज्ञानातात्वस्वचोक्तिइत्यातत्वक्तं। नहिविशेषवि
पु ज्ञानाभावाविशेषेरौस्यवत्तुमिज्ञानात्वैतिरेवमुग्धिरितिपूर्वपक्षमाह। विशे
षविज्ञानाभावादित्यादिता विकारांतरेपात्ति। विकारांतरेकरत्न[illegible] वर्त्तत्वादे
सत्यपीत्यर्थः यदि विशेषज्ञानाभावसाम्येनसुप्तिमुग्धयोरभेदः तर्हिस्वप्नजाग
रितयोरपिविशेषविज्ञानसामान्यादभेदः स्यादितिशंकतेवेदमाहनहीति। अथ सत्
य प्रयोजकसाम्येप्रयोजकभेदात्स्वप्नजागरितयोर्भेदस्तर्हिसुप्तिमोहयो राम
रप्यविशिष्ट[illegible]स्यात्[illegible]इत्याशंक्य प्रयोजनभेदमाह। अप्राप्तेनुतत्प्राप्ति १२
ति। ननुशरीरपरित्यागार्थमेतन्मोहस्तांहि मुग्धः सर्वः शरीरत्यंदत आह। प्रप्यौति
जे

[redacted] सत्येव मोहे स्मृतिरित्यत्तिप्राते: सेवकारणाज्ञोध्ययोगितीनत्तु सतिमाव
त्येवेति। स्थिरकारणस्वीकारादीतरथे:। यदुक्तं रवमहत्तस्याश्रद्धे: स्वभावा प्रामित्याद्य
वित्तेव्वरणात्रास्तु भूतस्यापि मेदस्वसगाइजितव्याहृत्त्वव तस्यात्विनिति मिन्नादीनिष्य
मा दीनुक्तात्येवा। नस्वा वित्वयायेति। अत्र तद्धपञ्च स्वात्मत्व शौ ति सन्येवविचारेणतन्तु
भितयायेत्यर्थ:।। तस्मान्ननो विहि अत्र तत्व कृितत्वमित्वामित्ते व स्व यौमित्तत्वपमात्राचि रण
ततीयमित्वतेनाधिकारणेन विचार्येते तत्तु मेदो निषिद्ध अतत्तु जिवदतित्तस्य भ्रांति
स्यात ब्रह्मणिस्यात्तत्वहि रूपरस्या घात्मके घटे रूपवानेवेति ज्ञानवत्स्यां तेमवतिमि
न्नरूपमहद्धपमित्तरूपंद्र रूपमितिचेद्गन्नहितस्यमित्ताकारस्य ब्रह्मापतेतत्मीव
दिकविज्ञातेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधः। मेदस्यचानुपास्यतायोमित्तामित्तेब्रह्म
णास्मत्वपनिरूपणांति: फलंज्ञानाथी हि समन्वय: तस्माद्भेदा हि मेदस्यमायामा
उ तोषि

त्मत्वर्णनात्। निर्विशेषमिह ब्रह्म याथात्म्यं प्रतिपाद्यते प्रपंचलिंगानामिति सप्रपंचोक्ति
नामिति प्रपंचोल्लिंगाः सविशेषब्रह्मणस्तल्लिंगानि। प्रकाशनेताः प्रपंचलिंगाः। तस्य
चेतिति: प्रपंचब्रह्मण इत्यर्थः। शिष्टानात्सर्वपक्षस्य विशेषमाह नचेति। ननु परो
पाधिकं किंचित्सत्यं यथा चक्षुरादीनामप्रमाकरणत्वं किंचिन्मिथ्या यथा स्फटिकलौ
हित्यं तत्र सविशेषत्वनिर्विशेषत्वयोर्यद्यन्यतरदौपाधिकं तत्सत्यमेवेति नु तोनिरु
पस्तत्राह उभयलिंगकशास्त्रप्रामाण्यादिति। सविशेषतायामपीति। पृथिव्यादु
पाधिकसविशेषतायां सत्यामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां यश्चायमध्यात्ममिति तत्र सविशेषता
रूपायमेवस इत्येकैकप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ननु पृथिव्याद्युपाधिकभेदरूकत्वं च प्रती
यतामत आह एकत्वनानात्वयोश्चेति। भवतु तर्हि नानात्वमेव प्रतिपाद्यं तेत्याह। ए
कत्वांगत्वेनैवेति। तदेव साधयति नानात्वस्येति। व्यावहारिकप्रमाणसिद्धभेदानुवादेन
पारमार्थिकाभेदप्रतिपादनपराश्रुतिरित्यर्थः। जीवब्रह्मणोरेकत्वमपिस्वाद्यात्

नासिद्धमितितत्राह स्वकर्तृत्वस्य चेति । स्वकार्यनिषेधे तेन कर्तृत्वस्यान्यतोऽसिद्धेर्विधेयत्वो
पपत्तेः प्रतिपाद्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः ननु भवतु निर्गुणब्रह्मसन्निधिसमाम्नातत्वेन श्रु २
तीनां निषेध्यभेदानुवादकत्वमेकत्वस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्तदुपासनाप्रकरणपठि
तभेदश्रुतीनां तु भेदपरत्वमस्तु एकत्वस्य तत्राप्रतिपादनादत आह आकारवत्त्व
बहोति । उपास्तिपरत्वात्तभेदश्रुतीनामेकत्वमित्यर्थः । ननु द्वाःसु परमात्मा हि श्रुतयः
सति भेदश्रुतिपादनपरास्त्वत आह । कार्यसांनिध्येति । अस्यां तावद्व्यक्तिभ्रुवपोष्यस्य
त्वकर्तृत्वनिषेधेन तन्निर्विशेषः प्रत्यगात्मा प्रतिपाद्यत इति पैंग्युपनिषदि व्याख्या
तां एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं स्वकर्तृत्वे मतेद्वितीयाधिकरणे । वचनस्वक्रीडाहानि
सत्त्वादमेवेति स्वकार्ये बोधाद्भेदस्य च भेदार्थः । बोधलक्षणमेवेत्य तनुबोधस्य
सत्तायामेव मात्रत्वार्थः स्वबोधात्सिकाससत्तालक्षो वा बोधो बहुस्येतिसिद्धान्तप
क्षपक्षे इति । सद्रूपते : सदेवेदमित्याद्यायां सर्वे यथार्थं सत्ताव स्वप्रकाशमानमित्यर्थः

तत

श्व

क॰त॰ तदेतदधिकरणारचनं। अनेन अत्र वेदितव्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः। अत्र पूर्वपक्षोप
१४ त्थानमाह। सत्ताप्रकाशयोरिति। प्रकाशत्वसत्तात्वयोः किं सत्ताप्रकाशयोर्भेदउत न
भेदः। आद्ये सिद्धांतत्वेति। न पूर्वपक्षत्वमित्याह नाभेदलक्षणत्वमिति। ब्रह्मण
इति शेषः। द्वितीये गतार्थत्वमित्याह भेदइति सिद्धांकितो भेदः स्वनिराकरणाय नाधिक
रणान्तरं प्रयोजयतीत्यर्थः। पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसंगादिति। अभाष्येयोपि तु
पूर्वपक्षानुत्थानमेव पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते स्थिते तद्विरोधेन पूर्वपक्षानुत्था
नादित्यर्थः। यश्च सत्ताप्रकाशयोरेकत्वं कृत्वा सद्बोधात्मकं ब्रह्मेति सिद्धान्तः
सोप्ययुक्तस्तथा सति सद्बोधशब्दयोः पर्यायत्वप्रसंगात्कथं तर्हि सिद्धान्ते अख
ण्डत्वसिद्धिरत आह परमार्थतस्त्विति। अनिर्वाच्यभेदाभ्युपगमात् पर्यायतापर
मार्थतस्तु ब्रह्मलक्षणस्याभेदस्य वयथा प्रकाशत्वं प्रकाशश्च इतुत्यकत्वप्रकर्षप्र राम
काशमात्रत्वमारणात्वं इत्येकत्वं नतद्वित्वमित्यर्थः। विपंचितं चैतदस्माभिर्जि १४

के

ता

न्यादिरस्त्वे। भाष्यमनुपादाय व्याचष्टे। सर्वेषां चेति। प्रयाजनियोगानामपि स्वमिथोयस्य
तीरा धारव्यानामिहि नादृशो स्वर्गकामस्यानियोगाद्भेदात् भाष्याये प्रामाश्रा काहत्य धि
कारा भिप्रायमिति। अधिकारः परमापूर्वं तदेकमिति तदपेक्षयैव नियोगात्वं एकत्वं
नोनियोगावच्छेदको वाक्यार्थः। स हि प्रयाजादीनां नैपादो चतुर्दशादेकादशभेदाशमित्व
इति। अनुरूपं प्रपंचप्रसिद्धत्वयमिति। प्रवर्त्तितोऽहमाक्षेप्ति प्रपंच प्रविलयं एकत्वं प्रवर्त्तस्यात्म न
ज्ञानइति प्रवर्त्तन स्वनत्राक्षेप्ता स्वात्मज्ञानं कर्तृमिस्यपिदृष्टवं। अयं ज्ञानव्योर्थ इतिवि
धिहारे गौणवाक्यस्याविवक्षितार्थत्वमिति प्राशंकाहन्तास्येति। अधिकारिणाइत्य
र्थः। मात्र छादनानैविधिः शब्दादेव तस्योत्पत्तेः। व्याने साक्षात्कारे वा अस्त
त्वाहन्तयेति॥ ॥जलतित्ते तिावृत्तामे चिंतितानाचेदस्य फलस्यये नूपूत्त्वे
नोचार्थवादः स्यादानार्थक्या स्वरसामर्थ्याच्च। अग्निहोत्रं फलत्वाधीयते। जति
त्वयवाग्वाजुहुयादिनयामानस्यस्मनहितविन्नारम्यानवाजुहुतिविजत्तिलाद्य

रनवीपुरूपवाग्वाजुहुयात

कल्प १५

गवीधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिति। तत्र किं जर्त्तिलगवीधुकयागो विधी। आना
हुतिरिति च प्रतिषेधः पयसेति च विधानं। उत पयसेत्येव विधिरितरस्तदर्थवाद
इति। तत्रानाहुतिरिति निंदाया निषेधपरत्वेन विधिशेषत्वायोगान्निषेधपरि
कल्पविधिनिषेधसमावेशाद्विकल्पइतिप्राप्ते राद्धान्तः। अनाहुतिरित्येतन्निषे
धपरं कल्प्येत यदा विधिः स्वशेषत्वेन न कल्प्येत। कल्प्यते तु इदं पयसेति वि
धिस्वशेषत्वेन। प्रत्यक्षसौ चार्थवादः स्यात्। विधेयैकवाक्यता हि प्रत्यक्षावाक्ये
दापादिकं प्रतिषेधकल्पना वा युक्ता। किं च कल्पितेपि प्रतिषेधे विकल्प
स्यात्। जर्त्तिलगवीधुकपयसां त्र्यस्या होतव्यमिति। तत्र प्रतिषेधपक्षेतर
कल्प्यं तस्यानर्थक्याद्धोमार्थत्वेन जर्त्तिलगवीधुकपयसां विधिरिति विकल्पः सिद्धः
नन्वनिंदायाः प्रतिषेधत्वात् कथं विधिशेषत्वमत उक्तं परमार्थेति। परे तु यथा
होमविधिष्वनेकसंख्यत्वसामर्थ्याच्छेदत्वर्थः। इह हि अपाररात्रपश्रुतिःसाविरहात्र

राम १५

७५ म

लोमः प्रशक्तत्वात् श्रीत्वेतेतदनुक्तो पपो होमस्य प्रशक्ततरत्वात्प्रमना ... तिनासेन जर्त्तिलग्वीधकः १

त्तिलगा वेधकं हो मोतिं ध्येते तु स्यादर्थवाद इति । निष्प्रपंचब्रह्म एकदेशिनापि तत्स्थान
तोपीत्याद्यधिकरणाइत्यर्थः । तियोऽस्य आकाङ्क्षादितास्य ... प्रपंचान्तर्भूतो वृत्तिरेव वा ब्रह्म
णो औपाधिकावच्छेदो वेति विकल्प्यानन्तभेदेनानिरस्यति स वेदित्यादिना । त्वया विद्यो
ते ब्रह्मणि तत्र ज्ञानेन प्रपंचविलयः साध्य इति विकल्प्यं । तदा च ज्ञानजन्मानन्तरमेव
तियोऽस्यापाच्छिन्नत्वात् कियोगासिद्धिरित्यर्थः । तत्त्वप्रतिपादकस्य ज्ञानोत्पत्तावव्यप
पेक्षणीयत्वमुक्त्वा विधीयतद्भावमाह तच्च ज्ञानाधानइति । साध्यानुवंधभेदादि
ति । हे वाक्यिप्रथमाकरणाङ्गाद्भेदः साध्यभेदादनुबंधभेदाच्च तत्र साध्यं सप्तविधं
५५ उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृति । करणोपकारकरणं वान्तरव्यापाराधिकारस्वरूपा संप ... व
तस्य पिंडउत्पाद्यः दोहनस्य पयः प्राप्यं प्रोक्षणस्य व्रीहयः संस्कार्याः अवघातस्य तस्य वि
कार्याः प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासादि करणानि प्रत्युपकारस्साध्यः । आग्नेयादीनां प्रत्ये
कं करणं वान्तरव्यापाररूपापूर्वं करणं साध्यानि । सर्वेषां वैसामधिकाराख्यं परमसा

कल्प० ध्यमिति। तैसा ध्येनियोगाःपिष्टं संयौतीत्यादिज्ञा स्याशिभिधंते। तथा दृष्ट्यदेवतादिरूपमेदा
१६ द्वार्थभेदस्तत्स्थानियोगावच्छेदक धात्वर्थात्मकविषयभेद इति स्थपाद्ध्यिकामधि
देवंयस्तेजोयं स्थितमात्रस्वेणो मृतमयो [redacted] श्चमृतस्वरूपपुरुषोयश्चायमध्यात्मं शारी
रस्तावुभावपि सर्वेषां भूतानाममधु उपकारकौत योश्च सर्वाणि भूतानि मधिवत्पत्तु षड्य
ति। चन्द्राद्यात्रद्वये पृथिव्ये सर्वेषां भूतानामधित्त्वपकत्वाच सोधिदेवाध्यात्मावक्षौ त्तः
पुरुषोपमेव योयमात्मा सर्वकारणभूत इत्यर्थः। ज्ञातव्या यस्सर्हतत्पमतं सेवेदं ब्रह्मात्म
सज्ञातव्यं। ज्ञाते त्विह ब्रह्मणि किंचनकिंचिदपि ज्ञातं नास्ति। यस्त्ववित् यथा जानते वस्याभा
संतानानुपंपश्यति स मृत्योर्मरणान्मृत्युमरणं गच्छति पुनः पुनर्म्रियत इत्यर्थः। यो भोक्ता
जीवस्तं भोग्यं शब्दादि प्रेरितारं मीश्वरं च मत्वा विचार्य त्रिविधमेतत् ब्रह्म प्रोक्तमिति श्वे राम
दसं। ब्रह्मसैतमात्मा जिवद्गमेव ममतत् ब्रह्म प्रोक्तमिति वा। तदेवादितः। ततश्च ब्रह्मसर्वकार १६
णमेतदेवात्मरूपतद्ब्रह्मविशेषाते। पूर्वकारणतस्यतदियतइत्यपूर्वं। स्वयं कार्य

ब्रह्म

वं तमवतीत्यर्थः। परं कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरं। स्वयं च न कारणमित्यर्थः। एवंविध
मेतज्जातीयमस्य स्वस्य नान्तराले नास्तीत्यनंतरं। तथा एवंविधं विज्ञानात् विजातीयमन्यदस्य नास्ती
~~त्यनंतरमबाह्यं वं विविधं वा ह्यं विजातीयमस्य नास्तीत्यबाह्यं~~ तावदपूर्वादित्वत् एवं
ण ब्रह्मान्तरात्मत्वेन विहितं संबन्धात्मानुवादेन ब्रह्मत्वं विदधाति अयमात्मेति। आत्मा प
यं ब्रह्मेत्यर्थः। स चात्मा किंलक्षण इत्यत आह सर्वानुभूः सर्वात्मत्वेन सर्वमनुभवतीति
सर्वानुभूः। अथ पीठोपध्यापयोगो वत्स्यादिदं सर्वं विद्यत इत्यादि मन्त्रेण तमेवार्थं तम
दिमूलस्य कारणस्य कार्यं च तद्रूपेण ब्रह्मलोच्यते पुरः पुराणि दि चक्रे द्विपदः
द्विपदोपलक्षितानि शरीराणि चक्रे पुरः पुरस्तात् ब्रह्म राघमिव्यक्तेः पूर्वमेव च स पुरुषः
पक्षी लिंगशरीरस्यान्तेनीरापादोपलक्षणं भूत्वा संपादे पक्षीति लिंगशरीरमुच्यते ना
तदभिमानी सन् पुरः पुराणि सर्वाणि शरीराण्याविशदु प्रविष्ट इति॥ ॥ प्रकृतेनावतं
यः निषेधस्तुतिमिर्ब्रह्म एतद्विशेषं निरूपितवान्। तासं ब्रह्मनिषेधहेतुत्वमिहाद्यां क्यतिरस्यते
४८५

निर्विशेष

कल्प अथवा सत्तामात्रं ब्रह्म सामान्यं तद्विशेषानपेक्षत्वात्। विशेषेषु नास्ति ब्रह्मेति शङ्कायां श्रुति-
१७ गतवाचकशब्दार्थमाह स वेति। स शब्दवाच्यस्यैवकारो विरुध्यते। नन्वाचावधारणस्यनदित-
रसमुद्भुयस्य च विरोधादित्याशङ्क्याह सम्बध्यमानावधारणमिति। सर्वदा देहत्र-
पि रूपे मिलितेप्येवेत्यर्थ एवकारद्वत्यर्थः। एषा अत्र श्रुतिः देवा व ब्रह्मरोम्रूपे मूर्तं चैकाम-
र्त्तं च तद्वेदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य
मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष
रसोऽथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृ-
तस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इति श्रु-
त्यन्तरोक्तं तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चेत्येतद्वाचष्टे पृथिव्यप्तेजांसीति त्रि-
तस्थूली भावः। न चाहेतुरितरेतरानुप्रविष्टावयवमिति। यथा देहिं नन्तावयवयो दे
रेतरमनुप्रविष्टावरूपते। ततस्माद्वतेवा द्व क्ष्यात्तः स्थूलाख्या। यद्वा पृथिवी वायोरपीदं तत्स्य त राम
१७

इतरेतरानुप्रवेशेन स्थूले

धापिकल्पस्येणायहं स्मारेदेः श्रुतेः यदितिगकुदित्यर्थः ततश्चैकत्रैववर्त्तते ति। ति
तिव्यापीत्यर्थः।त्यच्छब्दः सर्वनामतच्छब्दसमानार्थः।त्यदितिवक्तव्येत्यमितिच्छांदसं
॥यद्यपि पंचभूतकार्यं हिरण्यगर्भस्तथाप्यमूर्त्तं मूर्त्तद्वयस्य हिरण्यगर्भस्य चर परति
नावेस्कामात्यहेतुः श्रुतिगतहिशब्देनविवक्षितस्तद्दर्शयतीति त्यपद्योतेति।रसस्य
मत्रकार्यत्वं।एवमधिदैवतं।दैवतां हिरण्यगर्भमधिकृत्यमूर्त्तामूर्त्तव्यवस्यामुक्त्वा
ध्यात्मिकविषयां श्रुतिमध्यात्ममिदमेवमूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्चयश्चायमंतरात्मन्ना
धा धा ९ काशइत्युत्पादाहरतथाध्यात्मिमित्यादिना यश्चायमंतरात्मन्नन्तः शारीरे आका
शः तस्मात्प्राणाच्चयदन्यत्तन्मूर्त्तमितिश्रुतियोजनामाभिप्रत्योक्ते यदन्यत्प्र
णांतराकाशाभ्यामीति।।आध्यात्मिकमित्यर्थमाहशारीरारंभकमितिचक्षु
रितिगोलकमात्रग्रहणानुचैतन्यव्याप्तंलिंगशरीरं स्थूलशरीरे सर्वत्रवर्त्तते
नत्वकथंद्रष्टित्यणस्याधारत्वेनोक्तमत आह लिंगस्यहीति। लिंगानेनुमीयतेइति

कल्प० १८

त्तिं गमः। अनुमानप्रकारमाह तत्रस्थालोकस्येति। रूपाद्युपलब्धिभिः क्रियाभिः करणै
र्नानुमेयतेत्यर्थः। आध्यात्मिकचक्षुरादेरधिदैवे विकृहिरण्यगर्भादित्यादिव्यष्टिला
स्यगर्भस्येत्युक्तम्। अथवा अनुग्राहकत्वेन हिरण्यगर्भस्य चक्षुर्ष्वेध्येस्थानमुक्त्वा विशे
षावस्थानमष्टमपि शास्त्रीयमस्तीत्यर्थः। ब्रह्मणोऽत्रौपाधिकयोरिति। ब्रह्मणोऽप
रिच्छिन्नत्वेन भवतइत्यौपाधिकेन योरित्यर्थः। कार्यकरणभावेनेति कार्यशरीरंकर
णमिन्द्रियं। सर्वस्याशाश्वतयोरिति। सदितित्यमिति च शाश्वतयोरित्य
र्थः। एवम्भूतास्तत्ते प्रतिशरीरं शेदृशी यिलवासनामयं रूपतिष्ठेध्यं दर्शयति।
अथेदानीमिति। महत्तमहत्तविषयानुभवजनितवासनाजन्यविज्ञानविषय
इत्यर्थः। तस्यैहैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डाविकमित्यादि राम
दृष्टान्तैरूपमाद्दर्शितमित्यर्थः। महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं तत्वपुरुष १८
स्यलिङ्गशरीरं तस्य के पीतहरिद्रादिरूपं तत्स्वरूपसंभवेत आह रजोरूपं भवतीति

वासनाजन्यत्वांतिवज्रादूपाध्यासयोग्यंकोप्याकारोत्तिंगत्यारीरैकोत्तारोप्यते।तत्तिष्ठा
स्यमेनेरूपमेदांशकात्रांतद्वातिषनिषेधांरूपंतरूपप्रतिषेधावधिभूतं रूपित्रस्तदत्त्वाय
तिस्तुतिरित्याहतदेवमीति।सत्यरूपमीतिव्यावहारिकसत्यंब्रह्मरोरूपमित्यर्थः।
त्र्ययानश्रोदेशाद्युत्पत्रामः शाब्दार्थःमाह यानद्गतितद्वत्तोमिहेतुकमित्यंतेतमध्ये त्र्य
थशाब्दार्थमाह तस्यातत्तरमिति।सत्यसत्यस्येति व्यावहारेकस्यसत्यस्यप्रपंचस्यदा
सत्यत्वात्तस्येत्यर्थः।नहेतत्स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीत्युत्तरवाक्यव्याचष्टे नतु कि
मेतावदेवेति।इति नेत्यादिष्टादेतस्मादन्यत्परमस्ति न ह्येतस्मादिति वाक्ययोजनाद्विशि
तास्वरूपस्यायरूपार्थोपस्थस्यसम्यग्वसर्यत्नोतइति नाइति शब्देनेत्यर्थः नरत्वच्छेकोवेने
ति कस्यरूपद्वयमित्यपेक्षायांग्रहणादुत्तेवंरूपेरगाविद्धोधरगात्वेनेत्यर्थः।अथ स वासतं रूपद्व
यमित्यत्रापिब्रतिसिद्धिं ध्यानद्रष्टव्यत्वगः।दृष्टाप्रतिषेधेन पूर्वपक्षस्यानुच्छात्मनाशंकाद्य
यदीत्यादिना।सत्येघरूपमितिगेघरूपत्वेनविशेषात्मकत्वमुक्तेसद्दितिसामान्यात्म

कं ४ — व — नामब्रह्मेति २

कल्प०
त्वांतन्न सवासनमनुतांमन्तृता कारणत्वेन व्याख्यातं निर्विशेषं यत्सामान्यं तन्मन्वेदिति
१६ योजनाज्ञपासनाविधानवदिति। यथा नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ ब्रह्मत्वेनोपासनाविधी
यते स्वमसत्वे वाक्स्तील्लपत्नाद्विदृष्टिर्विधीयत इति ज्ञाद्भ्योरस्तु विशेषादित्यर्थः। तस्य कं लो
सांसार्थमिति। अस्ति त्वदृष्टिविधिः स्यार्थ मत्सु मनोवस भवति स्म सद्भूत्वेति वेदचेदित्यस
ज्ञावस्थानतिदेस्यर्थः तत्र सामान्ये संवृद्धे प्रविष्टानि। किंचिद्रूपमिति तास्मिन्निषेधायोगात्मद्वांतर ए
माहाय इति। तत्र षष्ठ्यंतशब्दादुपसर्जनत्वे नश्रस्तुतं ब्रह्मकथयति विधेः तस्य संबध्यते तत्राह यो
ग्यत्वादिति अप्रमितत्वमेव निषेधयोग्यत्वं तत्तु विशेषाणां निषेधे सामान्यस्याप्ययोगाद्भूत
वाद्यसंगइत्याज्ञो क्व सामान्यविशेषभावो ब्रह्मत्वगतोऽसिद्ध इत्याद्यपाधिमद्भूतिनिरोधो
हितः। निर्विशेषं सामान्यं तन्मन्वेदिं सुत्वा तत्र तिषेधेन निषेधस्य सन्त्यास्ति विध्यते सा किमर्थस्य राम
नावमत्ताज्ञ तत्र समान्ये संबन्धात्मिकाहवा वो पिपद्ध्यौ नेत्याह आभावो ऽप्रतीतिर्वृत्तिरिवाविधा १९
राग्यमानतासाध्य विषालानुस्यता। ननु विज्ञोषात्तजगत्सिद्धोघेतार्था ब्रह्मन्निषेधं ३

२ कर्कीदपन्नोहितः — १२२५

मः। किंरूपद्वयवत्संति घातादिविशेषाः ब्रह्मणो भीति शङ्के न प्रतिषेध्यत्वेनोपात्त
त्वात्सत्ताद्ध्ययतिषेधमित्यस्यार्थः नीति। मा वमतां चिन्मात्रस्य यत्वेनानुपादा
य प्रतिषेधो नोपपद्यत इति प्रतिषेधसत्तायाः आश्रयापेक्षाव्यतिरेकमुखेनो
क्तोन्वयमुखेनाप्याह। किंविधीति। प्रतीतावप्यभावस्याश्रयापेक्षामाह न च तानाश्र
य इति। वेदांतेषु ब्रह्मप्रतिपादनस्य निषेधसमर्पकतायाः पूर्वपक्षे उक्तत्वात्। ब्रह्म
ने त्ववारणीमात्रप्रपञ्चमविरोधादित्यादितो ध्योक्त हेस्तां शङ्कितान्यथासिद्धतां सि
द्धवत्तत्प्रतिषेधवारकत्वायोगं मत्वा माध्ये र्थीस्य चिन्हेन विरुद्धोति युक्तमि
त्यादिना। नैसर्गिकाविद्याप्रामः प्रपंचः प्रतिषिध्यत इति यत्तदुक्तमित्यर्थः। किं च
३७ मसिद्धब्रह्मप्रतिषिध्यतं प्रत्यक्षादिसिद्धं। आहोस्विदसिद्धं। ताम द्भुत्वाहब्रह्मेति
ति। सद्रूपत्वेनानिर्वचनीयत्वादित्यर्थः। नद्वितीयइत्याह नापीति। कीयमद्वितीय यति
रस्मादिति। ननुमाप्यस्य प्रमितेपि प्रतिषेधः प्रमाणाबाधत्वेन निषेधप्रतिषेधयोस्तुल्य

त१

कल्प० २० बलवत्त्वेन विकल्पसंभवादित्याशंक्याह तच्चेद्युद्धदासेति । पर्युदासाधिकरणं गुणोपसं
हारे हानौ स्यादयनत्राइष्टो वत्वादित्यत्रस्वयमेवानुक्रमिष्यति । तत्रैव तत्पूर्वपक्षोपि दृष्ट
व्यः । तत्र यथाविधिशास्त्रस्य याजेषु येजयज्ञामहकरणस्य सर्वात्मनानानुपादेयत्वाद्वि
नि प्रतिषेधेन वारयितुमशक्यत्वान्नानुयाजेषु येयजामह इति विकल्पः । एवमत्रसत्त्वा
स्त्वयोर्नैविकल्प्यः । वस्तुतस्तु नित्यदयोगात्प्रवृत्तरूपपर्युदासनिवृत्त्यो । प्रागेवतस्यैकरूपत्वेन
सिद्धत्वादित्यर्थः । यद्वा वाक्यस्य मानसागोचरत्वेन प्रमाणान्तराविरोधाभावात्स्वतन्त्रत्त्वेन प्रतिषे
धस्तत्त्वेन ज्ञानत्वासति प्रतियोग्यप्रसक्त्या निषेधायोगादित्याह तदेवान्यत्र नत्वेति । एवं शा वा
स्त्रैकसमधिगम्यस्य प्रवृत्तत्त्वेन । शास्त्रविरोधादनिषेध्यत्वेऽप्यंचस्यामत्रसिद्धत्वा
न्निषेधयोग्यत्वमाह तत्पंचतरिति । उत्तलयुक्ते: प्रतिकूलाभ्यागतानुपपत्तिः स्वचि
केत्याह नादि मानीति । यदा प्रतिषेधाभावमात्रे प्रवृत्तत्त्वलिप्रतिज्ञा नीतिन न हिंस्यादिति प्रतिषेधो राम
प्रवृत्तत्वानि तिनिषेधमावमेव वदेत् । लोपपद्यतहुतिनु वदन्नभावे प्रवृत्तिं सूचयतीत्यर्थः २०

8r

बृहत्ते ब्रह्मणो ह्युपक्रमादित्वचादिविशुद्धेन सर्ववेदान्तानां तात्पर्यमित्याह वेदान्ता
नां सर्वेषामपीति। ननु सर्ववेदान्तैर्ब्रह्मप्रतिपादनं नेति वाक्येन निषेधार्थं असंनिहित
स्यापि निषेधस्य योग्यत्वेन संबंधः तत्र कृत्वा दत्त आह न चासत्यामिति। अयं हि निषे
धः सति हि न प्रपंचविषयत्वेन निराकांक्षोऽनन्तरस्थेन ब्रह्मणा संबध्यते यदपि ब्रह्म
णोऽपि संनिधानमपि शिष्टं बृहदारण्यके नेति नेति निषेधः श्रुतिः। तथापि ब्रह्मत्वेनोपसर्जन श्री
त त्वात्तस्य प्रतिषेधेन संबंधः नित्यवत्प्रलिङ्गभावेन प्रकृतमिति ग्रंथेन। संनिहितमपि प्रपंच
प्रमाणविरोधादुपेक्ष्य प्रतिषेधोऽनन्तरस्थं ब्रह्माकांक्षतीत्याशंक्याह यद्वेति। ब्रह्मनि
षेधोपपत्ति प्रमाणाविरोधो वेदान्तानां तत्र प्रमाणत्वादित्याह प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः नि
। अनुपपन्नेरिति। आरोपितनिषेधो हि विकल्पः स्यात्तस्य च वस्तुन्यनुपपत्तिरित्युक्त
मित्यर्थः अपरस्यादिति नापि ब्रह्मप्रतिषेधउपपद्यते तत्प्रतिभासाद्दृत्यर्थः। तद्धि ते
वाद्य न सातीत्व मपीति माध्यंतु नहकेमित्याशंक्याह ह्रदानीमिति। तेन माध्येरणत्रा
त

तत्त्व०
२१

स्वप्रमितत्वस्य निषेधानुपपत्तिरुक्ता। अनेन तन्निषेद्धुमिष्टस्य प्रतिपादनवैयर्थ्यमत्र
च लिंगं भाष्ये प्रदर्शितं तत्रास्तीति न्यायोदाहरणमित्यर्थः ॥ शक्तिवादाद्युदस्य आरब्धा
उपक्रम इति। वाङ्मनसागोचरत्वेन सिद्धे तद्धे वक्तव्ये सिद्धिरीकृते स्वयंज्योतिरात्मा
स्फुरतीत्युपक्रमत्वप्रधानं प्रकृतमिति प्रकर्षेणाकृतं प्रकाशितं प्रकर्षेणाधानम् प्रकृतं
इत्यर्थः। तद्वक्तेत्यत्र प्रधानं प्रकृतमित्यनुषङ्गः। स्वेतनतः शाब्दादुपर्यस्यादित्यस्याहरति
२ तत्तोऽस्यादि तिति। इतरे यदाहि ब्रवीत्युक्ते किं ब्रवीतीति न ज्ञायेतेति। ततः शाब्दार्थमाहने
तिनेति नेति प्रतिषेधादिति। प्रतिषेधाद्भावादन्यदेतावद्रूपं ब्रह्म ब्रवीतीत्यर्थः। प्रति
षेधादन्यद्वस्तु इत्यवयवो वाक्यमुदाहरति निर्वचनं न ह्येतस्मादिति नेति नेतीति नेति प्रति
षेधनिर्वचनरूपं न ह्येतस्मादिति वाक्यमित्यर्थः। अस्य वाक्यस्य ... यद्धि विद्यमपा
पारयाभावादन्यप्रतिपादकतामुक्त्वा मुखं पादयति अस्येति। न ह्येतस्मादित्येतस्याव राम
हे इतीतत्स्मादित्यादि तिनेति नेत्येवं रूपेणादिष्टब्रह्मणोऽन्यन्नास्ति। परं प्रतिषिद्धं २१

इति। १२ छ।१

भूत्त्वत्त्वसीत्यर्थः। ध्येयप्रत्ययः स्वार्थिक इत्याह नामेति। स्थूलशरीरापेक्षया शरीरप
धानस्य लिंगशरीरस्य व्यापित्वात्तस्य तत्त्वमुच्यत इत्याह। माहारजना। दीति। महा
रजनादीनि रूपाण्युपहितानि तानि लिंगशरीरनियम्यानि सत्त्वयोक्ते। उपमितमिति पाठे यथा
र्त्ते। तदास्य गमं। इतरापेक्षयेति स्थूलशरीरापेक्षयेत्यर्थः। तदिति तस्मादर्थो। अग्नि
प कुंडलस्य त्वस्य प्रकाशश्च वदेति तत्त्वस्य च भेदाभेदविषयत्वसाम्यात्पौनरुक्त्य
माशंक्याह तेनेति विषयभेदादिति। अग्नेरेकः कुंडलाभोगादयः परस्परं भिन्नाद्भि
भेदाभेदौ भिन्नविषयौ तदिदमुक्तं कुंडलादित्यादिशब्देन। सवितरि तु प्रकाशस्य गु
णस्य द्रव्यस्य च परस्परं भेदाभेदौ न च वस्तुत्वं तरापेक्षयेत्येकविषयत्वं एकविषय
त्वे हेतुमाह सर्वदेति विरोधे हि विषयव्यवस्था सदानुभूयमानत्वादविरोध इत्येक
विषयत्वमित्यर्थः। भेदाभेदौ भिन्नविषयाविति पक्षे दृष्टांतनियमस्य मतमिति। त
तावदेवं भेदाभेदौ निर्वंतुं शक्यौ कुंडलादयो भिन्नाः अग्निश्चानुयायी एक इति। अ

तत्त्व० ष्यंतु भेदाभेदयोर्विरोधित्वात्। तस्मादेकस्य वस्तुनो द्वाभ्यामाकाराभ्यां भेदाभेदा
२२ विति निरूपणीयं। तथाहि त्वमतु व्यक्ताकारः कुंडलत्वं व्यावृत्ताकारः तदात्मता चेत्त
दुभयाश्रस्य वस्तुनो भेदाभेदाविष्येते। तदा तावाकारौ वस्तुनो भिन्नौ चेत् तर्हि हि त्वकुंडल
त्वे परस्परं भिन्ने वस्तुनि समवेते इति वक्तव्यं तत्र च वस्तु तत्तदात्मता भेदाभेदावित्य
त्या र्थः। अभिन्नौ चेन्नैवात्मतानीयाइत्थं भावाभावयोः प्रकारान्तरे भेदाभेदौ निषेधति नचेति
भावाभावयोर्हि स्वाभाविको विरोधस्तद्वत् संगादन्यत्र नेति स्थितिः। तत्र भेदतदभावयो
र्यद्यविरोधस्तदा क्वापि विरोधो न स्यादित्याह परस्परविरुद्धयोरिति। ननु सविरोधः प्रकारा
न्तभेदाभेदयोः सदानुभवाद विरोध इत्युक्तमिति तत्राह न चेति। आत्मा न च हस्ता
ग्रद्यते नापि वाचा शब्दोच्चारणाहारेणाभिधीयते। नान्द्रैर्वेरिंद्रियैर्गृह्यते तेन प्रत्यक्षा
दितोन गृह्यत इति। नेति नेतीति यच्छ्रुत्या माया खात्। सर्वो गृह्यो ग्राह्यः यस्मान्न हि राम
गृह्यते ग्रहणयोग्यः प्रत्यगात्मत्वादित्यर्थः। स्वयं सरीश्वरः स्यादितिरंबंध्रोचमाकार्यमा २२

२ कर्मणामग्निहोत्रादिना

खत्वात्तदुपलक्षितानींद्रियाणि पुरांचि वाह्यविषयाणि यथा भवंति तथा व्यतृणद्धिंसित
वान् तस्माद्धेतोः पराङेव पश्यति सर्वो लोकः नांतरात्मन्नंतरात्मानि विषयेन पश्यति क
श्चित्तु धीरो धीमान् विवेकी प्रत्यगात्मानमैक्षत् ईक्षितवान् । आवृत्तचक्षुः परावृत्तेंद्रियः
किमर्थं अमृतत्वमिच्छन् ॥ ध्यायते ध्येयमनेनेति ज्ञानं मनःकरणं तस्य प्रसादो रागादि
राहित्यं तेन विशुद्धसत्वः प्रत्यक् सर्वकरणानां करणत्वात् तद्विशुद्धसत्वत्वाद्धेतोः तमात्मानं नि
ष्कलं निरवयवं ध्यायमानः पश्यति । स्मृतेः योगात्मनेइति योगप्राप्यात्मन इत्यर्थः । पर
स्करणात्परं दिव्यं स्वप्रकाशं यः सर्वान्तरः सर्वाधिष्ठानभूतः एषत्वम् आत्मस्वरूपं । परमः
॥ नेति नेत्येवमनन्यपरमेकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यैरद्वितीयत्वं ब्रह्मणः साधितं कथ ती
मिह ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः सत्वमाशंक्यते नव सेतुशब्दादाशंकाप्रन्नाद्यधिकरणो
तस्यतीनत्वादित्यादिशंकामुत्पाद्य निरस्यति परमिति । अत्राद्याधिकरणो हि सेतुशब्दो
स्य रूढपदत्वेन मुख्यार्थतांदि धारणात्वमर्थमाश्रितः । इह तून्मानसंबंधभेदव्यपदेशात्

पूर्वपक्षे मुख्यार्थत्यागो ज्ञेयो वाक्यस्य मागगतीरजानतः पूर्वपक्ष इत्यर्थः। नादिमुक्ते सो
वादिस्तुतित्वात्। इति श्यादिशब्दे तत्र केवलं सेतुस्तुतिस्तद्दोषाश्चान्याश्चापि संगतिर्जो
तार्थ इत्यर्थः। [redacted] पूर्वं च प्रतिषेधादन्यस्य ब्रह्मणः श्रुत्योक्तत्वाद्दिव्ब्रह्मोक्तं
अस्मिन् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यापि श्रुत्योक्तत्वात् ब्रह्मव्यतिरिक्तमस्तीति प्रत्यवस्थाय ते
त जो गतत्वात् ब्रूपि इममिति विवोक्तत्वाद्वाक्येन दुर्बलं देशो जंगमं। मायेतस्य स्यात्ययत्वात्तस्य
त्वमाद्यमुक्तमिति तिस्माह स्यात्तमिति उक्तानव्यपदेशो विवरणार्थं ब्रह्म चतुष्पादस्यादि
मा ध्यंतच्छांदोग्यश्रुत्युक्तो षोडशकलविद्यासंबंधिपादशफोदाहरणेन माच
तुष्प्रकाशावत्त्वादित्या। गवां हि पादशफपरतो व्यवहारे पृष्ठतश्च द्वे पार्श्वयोर्भवतः। तत्र
पुरतो द्वौ पश्चाद्द्वौ चरणा पश्चा शादेतेष्वनेते नतो ष्टा शफं ता एकैकस्मिन्पादे कुलाच्चतुष्टयमि
ति षोडशकला पादस्य प्रकाशावत्त्वमाख्याया हेतुमाहे न पासनायामिति। प्रकाशावा राम २३
न्भवतीति फलश्रुतिं व्याचष्टे मुख्य इति काशिमात्रं विसवेत्तमुख्यो भवतीत्यर्थः। सारा २३

इति। प्राणेंद्रियंतस्य प्राणाः सहचरस्य गं च ग्राह कृत्वा श्रुत आयतनमाश्रिते
ति। ग्वादि विषयज्ञानाश्रयमाश्रित्यैते नाधिष्ठितानि भवंत्यर्थः। अतः परम न्यदस्ति
न मस्तीति भाष्यं तदनुपपन्नमिव अन्यत्वे सत्यमितत्वानुपपत्ते। अतस्तं चितनं कां
हल्वा अवतारयति। स्यादेतदस्ति चेदिति। अस्ति चेदन्यादित्यन्वयः। परिसरमायगरादि
९ त्वा भाष्ये गम्यत इति पदं व्याचष्टे। प्रमाँसिद्धमिति। सांख्यानुमतशाक्यानिवक्तं निषेधस्तयो
त्वामिति संतीति। नारव्यार्थमाहतत्विनावदिति। अथयस्येत्युत्तरादित्संधत्तेत्याद्युपय
प एषोऽहिरागतिच भेदव्यपदेशो व्याचष्टे व्याधारइतितस्येतस्यतदेवरूपंयदध्यरूप
मित्यादिभेदव्यपदेशं व्याकरोत्यभिदेशातइति। येचाभक्ष्याररपरां चोल्लोकाइत्यादिभेद मु
व्यपदेशं व्याख्याति अवधितृचेति। तद्धेकत्वं जगतदुपादानत्वेनब्रह्मणि धारकं किं त
तियंतत्वेनापीत्याहतन्नार्थादानांचेति। अतिचलपत्ता अतियतंचे इत्यस्यत्यान्वचल
वंतस्माल्लोलात्तरंगात्तेषां मालास्तामिकलिलः दृढमितो जलनिधिः सइत्याप

आमंडल मृ र

कल्प० रिमंडलं सवगिलेद् से रायदि ब्रह्म तनुवं न धारयेदित्यर्थः। यदि च ब्रह्म जगन्न धारयेत्त
२४ र्हि स्रुक्जैस्लो दाघमारणाज्वालारूपाजटायस्य स वकुवा भिर्वीजगद्भस्मसात्स्याव
येरन्नुर्यादि। तिः। अकांडमिति अनवसरं यथा भवति तथा अकाल इत्यर्थः। प्रल
यकालो हि विघ्नानावसरः। पादवेति सत्राव यव व्याख्यानार्थमाध्यं यथा मन्त्र आका
शयोर धारस मपि दैवतं चेत्यादि तद्वाचष्टे मन्त्र सद्भत्यादि तो ब्रह्म प्रतीकस्येति तस्य
आरव्यानं आरोपितं ब्रह्म भावस्येति। प्राणाइति प्राणमुक्तं। वागादीनां मनः पाद
त्वे हेतु माह मनोह्री तित्स चरणसाधारणतयेति संचर्यते रश्मिः रितिसंचरणाः
तद्रूपत्वेन प्रसिद्धपादत्ता धारणतया वागादयो मनसः पादा इति। आध्यात्मिकं मन
श्चतुष्पात्। आख्यायिकां विकमाकाशं च तत् पादमाचष्टे आकाशस्येत्यादिना। आधि राम
कार्षापणा इति षोडशपणाः। कपर्दकास्तु ग्राः। ताम्रकर्षमितः क्रयसाधनमुद्राविशेषे २४
वा। सो धंहर्स्पतस्य ज्ञात्वं गवाद्वांत न्यागनि वेक्रिनः यः संबंधः सरकीभावः इति कथ

६ भावेनवीभावादेवसर्वसंबंधोसर्वगतत्वासिद्धिरतस्त्राकाशमावत्सर्वगत इत्याह॥ श्रुतिविरोधजमाकार्वगतत्वार्थं ब्रह्मतिवक्त ६

वित्वस्माद्याख्यायइत्यर्थः। ननु स्वपसंबंधः समवायोपि संभवति कुयं जीवस्य ब्रह्मता

दात्म्यसिद्धिरत आह स्वभावश्चादिति अतेन संबंधत्वेन संबंधभावेन स्वभावश्चेत्स्य

न्यः स्वभावसंबंध इति चेदुच्येत इत्यर्थः ततः स्वभाविकः संबंधस्तादात्म्यान्नातिरिच्यते

समवायस्याप्रामाणिकत्वादित्युक्तं तर्कपाद इत्यर्थः। भास्करेणानेतसंगतत्वमितिसूत्रे वं

प्रसंगादात्मसर्वगतत्वप्रतिपादकं नात्र पूर्वं पक्षाशंकानिरस्तं तद्दूषयुक्तं तत्स्वत्राभि

प्रायात्तवबोध्यादिति दर्शयन्नाशंकामाह ब्रह्मोद्देनसिद्धावपीति। ब्रह्मव्यतिरिक्तत्व

सत्त्रावप पिक्तरणास्य स्यामत इति स्वर्वपक्षउन्मज्जतीति निराशंकांतवास्तवसर्वगतत्वं किं तु प्रपंच

नमिथ्यात्वादात्मानमित्याह अद्वैतइति। परमतउपन्ने। ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वनितितिवि

द्विफलदात्त्वमपि ब्रह्मणोऽनन्यादित्याशंकाव्यवहारतस्तत्समर्थते। सत्यपिस ध्ये

र्वगतत्वेन समानत्वायत्वेक र्मणः फलमित्याशंकानिरासायारंभः तत्त्वेति ब्रह्म

णउपाधिवशादीश्वरात्कर्तृत्वं प्रदर्श्याच इप्फलमित्यादिना अवीवितर्कविरोधः

तपस्तेति मंत्र ईश्वरस्योपाधिकवले व्याख्यातं जैन फलदातृत्वम व्योपाधिकमप्युपपादितमित्यर्थः॥ भाष्यस्य सिद्धे १

क.ल.० विषमप्येतैर्दृष्टरूपत्वसंगमीश्वरस्य परिहरति कर्मभिराराधितादिति। यदि कर्मस्वातंत्र
२५ कारस्य एव फलमारभ्येत न तर्हि फलमप्येतेत्याशंक्याह [redacted] उपास मत्वेन
नपीति। स्वरूपेणसदपि कथं फलमिति योजना। भुज्यमानमपि फलं विषयां
तरमासंगान्न दृष्टपन्तं इत्याशंक्याह नित्यत्वमेवेति। प्रत्यक्षमानाभावमिति। यः सर्वा ग
णि भूतान्यंतरो यमयतीत्यागमः। त्रैलमासमतादृष्टा तत्स्मन्नादः अत्र भग
वता भाष्यकारेण विधिश्रुतेर्विधेयमात्रोपगमादित्याक्षिप्ताथेण कर्मणएव फल
मिति पूर्वपक्षं घट्टनापस्वर्गकामाधिकरणसिद्धांतः संचिक्षिपेत नित्वस्यामा
प्यकामादर्शीयस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षमाह। तस्येत्यादिना। धात्वर्थ एव क्रियेति के
षांचित्पक्षः धात्वर्थनिष्पादकः कर्तृव्यापारो भावनासैव क्रियेत्यन्येषां न तत्र पूर्वस्मि राम
न्पक्षे स्वर्गादर्थपेक्षामाह तथा हीति। यागादीनामेव क्रियात्वे तेषां धातुभिरेवस २५

भ्रता

ती ते प्रत्ययपीन नत्त्या मा धांक्याह पूर्वापरीहं इति। यजेतेत्यत्र हि यजिनाधक्षत्वायागस
वप्राप्तिः यते प्रत्ययसहिते तत्तुते नसत्त्वपूर्वोप रम्भूतोनानाद्कालाकांक्षाभ्रनि
धीयते पूर्वापरीभूत तत्त्वेयजततइत्यादिवत्तमानापदेशोद्वयस्तीनिर्जीडाद्दिषु विशे
षमाह साध्यस्वभावाइति द्वितीयपदेनाहद्वशाभावनाभाव्यः किं स्वर्गादिरेव किंवा या
गादिरपि तत्प्रथमइत्याह तथाप्यभावि त्ति प्रत्ययार्थभूतामावनार्थेति सिद्धांत फी
द्वपि स्यादिति निरुक्तं भाव्यमाकांक्षतेन यापि धात्वर्थस्य वास्थामाव्यः तस्य यजेतेत्येकप
दश्रुत्या साध्यत्वप्रतीतेः। अत एव च पूर्वोगतेः नत्स्वर्गस्य स्यातिन्तपदोपात्तस्य वा १८
क्येन साध्यत्वस्य प्रत्येतव्यत्वात्। वाक्यस्य लिंगश्रुति कल्पनापेक्षत्वस्य वरं भावित्वा म
त् किंच फलस्य विशेषणत्वं स्वर्गस्य तत्पादेन संबंधत उपसर्जनस्य पदान्तरेणासंबंधादि
त्यर्थः। न हि तियइत्याह नचैकस्मिन्नित्तके वक्तव्याः तिप्रागदृष्टयोत साध्यांतरमपेक्षत
इत्येत न्न केवलं च्यष्टतोपि न वस्तुतस्थेत्यर्थः। वक्तसामर्थ्येनैवदर्शयति प्रत्यय

कल्प० २ पिति न ननु स्वर्गकामवाक्य

कल्प० न्नस्येति। यदि स्वर्गो न साध्यः कथं तर्हि स्वर्गो यागेन संपाद्यते तत्र आह स्वर्गादेरपीति। सा
२६ तिसाधनं चंदनादिस्वर्गः तस्य सिद्धत्वात्साध्यक्रियां प्रतिसाधनत्वेनान्वयदृष्टेः
उक्तं च स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रमुदाहरति द्रव्याणामिति। यदि यागादेर्न स्व
र्गादिसाधनत्वं कथं तर्हि पुरुषाः प्रवर्तेरन् अप्रवर्त्तमानेषु वा तेषु कथं शास्त्रारं
भमात्रस्य मतं आह। न यावत्कर्मेत्यादि। लौकिकं कर्मविधीनां ब्रह्मज्ञानपरत्वम
त आह भेदप्रपंचेति। अप्रविलापितेऽपि प्रपंचे ब्रह्मादितं प्रत्येतुमशक्य आकाशादि
आपात प्रतीति लयो न भासत आह हन्त चिदिति। ननु केऽस्य स्वर्गसाध्य देहातिरिक्तात्माप्रतीतिरुक्ते
च वाक्यस्य न स्वरत्वं स्यादित्याशंक्याह आपातप्रतीतोऽपि न ह्यात्तु देवताविग्रहादिव
त आह तत्त्वेति। निरालम्बनस्य कथं प्रपंचप्रविलयप्रमित्यर्थत्वमत आह सतीपी राम
पि ति असन्त प्रमितार्थो व्यवहारन्नादिरेव प्रामाण्यप्रयुक्त अर्थत्वमिति भावः स्वर्गकाम २६
वाक्ये देहात्म भावोपलादि न तत्र प्रपंचविलयक्त मार्गो दोहनवाक्ये दर्शपूर्णमासा

ने२

साधिकारिणामुखोदोहीतेप्यधिकारावगमात् भयचाधिकारिभेदप्रविलापनद्वारा
नडुपत्तन्धिनात्मभेदः प्रविलाप्यतइत्याह ज्योदोहेनेति। एवं प्रवृत्तिविषयजडप्रपंचस्य
स्वरूपेणाप्रविलयं प्रवृत्तिनिषेधेनात्मज्ञानोपयोगीनीत्याह नरः। विधिवाक्यानी
त्यैहिकफलानीत्यर्थः। पारलौकिकफलानां देहात्मभावप्रविलयार्थत्वस्योक्तत्वात्।
संग्रहणीयदि प्रवृत्तिपरा तीन भवंति स्वर्गकामपदस्वरसामकामपदस्यापि पुत्तसु
दि मर्थकत्वायोगादित्यर्थः सेवाद्विषोपायप्रवृत्तिषेधार्थानीति। सेवादिविषयप्रवृत्तिर्हि
सायह्ह्यापामनुवीयमानायोत्तमवा नीत्यर्थः एवं मुख्यार्थ [redacted] परिग्रहे बाधक
मु द्ष्टीतेन विधीनां प्रपंचलयार्थत्वमुक्तमिदा नीन द्वा रागस्वीकारे प्रयोजनमाह नया
चेति। ननु यदि नकमेरणां फलसाधनत्वं कथं न लिंङ्गाद्दे विरुसमत आह। अनादिवि
चित्रेतिकथं नहि हि विधिरिनित्वपापिसंग्रहरूपादीनां दृष्टार्थप्रवृत्तिपरिसंख्यायकत्वं
१ दि कृतवनाविनित्यर्थः तथाचपलार्थतोधिकारिणोत्रभावेपि त्वं नस्यादित्यर्थः। वायूदका
महेतिकर्तुमेन नस्यभेदमात्रप्रविलयं चाभिधायप्रवृत्तेः प्रविलयमाहति षेधवाक्यानीति सा हारेव ८

श्कल्प० दिवद्विधेः प्रवर्त्तकत्वमित्येतत्तावन्निषेधे न स्वर्गकामाधिकारगमितो दृष्टांतं दर्शयति।
२८ उपदेशो हीत्यादिना। ननु भवतूपदेशो विधिः कथं तस्य फलसाधनताविषयताज्ञानमा
ह उपदेशश्चेति। नियोज्यः प्रवर्त्यः पुरुषः तदीयं प्रयोजनं साध्यं यस्य कर्मणः तन्नियोज्य
प्रयोजनं। ननु नियोज्यप्रयोजनसाधनतया आज्ञादेर्बोध्यते एवमुपदे
शोपि किं तत्स्यादत आह। नत्वाज्ञादिरिव नियोज्य प्रयोजनं इति उपदेशादस्य तु वि न
का शेषः उत्तमनियोज्य ज्ञाया यथा गामानय। अनुत्तमनियोज्यस्य स्वार्थतया यथा ममपुत्र वि
मध्यापयेति। अमयज्ञापि प्रवर्त्तयितुः प्रयोजनसाधनं बोध्यते नैवमुपदेशो नत्वाइ
तुमाह। नत्वाभिप्रायस्येति। प्रवर्त्तयितास्वस्य हितं भवत्विति यत्र प्रवर्त्तयति तत्राज्ञा
दिस्तदभिप्रायविशेषः प्रवर्त्तकः। अपौरुषेये वेदे तस्यासंभवान्नियोज्यप्रयोजनसा
प धनत्वमुद्दिष्टं नत्स्यार्थः। नु च वाच्यमुपदेशोपि नियोज्यप्रयोजनसाधनाविषयोभिप्राय राम
विशेष इति कथमसापौरुषेये वेदे संभवतीति यतः परस्य स्वस्य वा प्रयोजनमभिसं २८
व मन

संधा

पापिगोपालादिमार्गोपदेशत्वं स्वतार्थविषयं द्रष्टव्यं। न तु नियोज्यप्रयोजनसाधनविषयत्व
मनुज्ञायामपि द्रष्टव्यं यथेष्टमिति तथानुवृत्तिवादे न वा हास्य चेति। अननुज्ञायां हि प्रवृत्तस्य
प्रवर्त्तनं उपदेशेत्व[redacted]प्रवर्त्तस्य तत्तस्याप्रवर्त्तप्रवर्त्तते[redacted]कत्वे सतीति विशे
षणविशिष्टनियोज्यप्रयोजनसाधनविषयत्वमुपदेशस्यैव लक्षणमिति त्याज्यं किं कायाग
पपादितमित्यर्थः। नियोज्यप्रयोजनेत्यादेर्व्याख्यानमनुष्ठात्रपेक्षितेत्या[illegible]भावकत्वामि
मनन्तिर्योज्यस्यार्थस्य र्थसिद्धानुसारत्वतेनादर्थ्यादि नियद्द्याच्छे। अनुष्ठात्रपेक्षितेनौर्द्दिनेति पाप
नादर्थ्यात्तादर्थ्यं सति पूर्वपक्षोल्लसप्रवर्त्तनामात्रार्थत्वे सतीत्यर्थः। यदुक्तं साक्षाद्भावनाभाव्यो
यागादिः स च दुःखरूपत्वात् प्रवर्त्तनिरितिनत्वाहतत्वेनइति। विधिविषयीभूतभावनायाः श्रे
साधनत्वात्स्वर्गस्वेष्टरूपान्नतु यागादयः। यादिस्तु स्तत्वेनर्ववृत्तिविषयतानेकांस्यात्तस्वन्ना
स्ति। यागादीनां भावनां प्रत्य[illegible]स्पिन कर्मतामात्रत्वादित्यर्थः। यागादीनां भावनोद्देश्यत्वाभावे
हेतुः दुःखत्वेन कर्मत्वमिति। यत्स्वर्गादेर्भावनां प्रति उद्देश्यत्वं नाम साध्यत्वमित्युक्तं तत्रा

नी०२ प०१

उद्देश्यमात्रस्य प्रवृत्तिविषयत्वात्।

तुरू

कल्प त्स्वर्गादीनां विधिना सर्वो हि कामनानंतरं प्रवर्त्तते न स्वर्गादेर्भावनायाः एवं रूपकामनाविषय
१८ त्वादिति तत्राप्रधानत्वं स्यादित्यर्थः । यत्तु द्रव्यत्वात् स्वर्गादेः क्रियाशेषत्वमिति तत्राह । प्रीत्यात्म
कत्वादिति । रूपमाहेतुनां स्वर्गकामादेरधिकार इति यद्रूपमाराप्रतिज्ञायां स ब्रूयः । प्रीतो हि स्व
: स्वर्गशब्द इति तत्वं साक्रियोत्यर्थः । यत्तु स्तुवंतपदाभिधेयत्वात्सिद्धरूपत्वेति तत्तत्राप्यधिकाम
पदात्साध्यत्वप्रतीतिरित्यभिप्रेत्याह तामेति । यदपि पुरुषविशेषणत्वात्स्वर्गादेर्न भाव्यत्वमि
ति तत्राह पुरुषविशेषणानामपीति भावनाहि पुरुषकर्त्तृत्वादेन विशेषणम् स्वर्गपरं स्वर्गका
मपदं स्वर्गभाव्यत्वेन समर्थयतीत्यर्थः । यत्तु यागादेः स्वर्गादेश्च भाव्यत्वेन भावनाभेद इति तत्राह क
लार्थं प्रवृत्तेति फलार्थं प्रवृत्तस्य पुरुषस्य या भावना तया भाव्यत्वलक्षणेनेति प्रथमसंबंधे वि
नाहः फलार्थं या प्रवृत्ता भावना तया भाव्यत्वरूपस्येति हि तीयसंबंधेन तस्य यागादेः साध्यत्वम राम
स्य तत्साधने तु स्वर्गादेः स्वरूपनइति स्वतंत्रसाध्यया भावात्कभावनाभेद इत्युक्तं भवति । ननु २८
यागादि ना भाव्यत्वात्स्वर्गवदिति तत्राह भावनाभाव मात्रस्येति परस्वादेरपि तथा भावाद्या

१ नैवाऽर्णस्याभाव

२ पत्रपत्रभावकानन्तरतोदेरपतस्वबधः टीकापां पूर्वापिहेफलस्यापि व ... सप्तितर्थी

पारविच्छेदे परासाध्यत्वादित्यर्थः स्वर्गादीनां विति यं येभावनांप्रतिस्वर्गादीनाममव्यवधाना
न्निराशयः उक्तः इदानीमव्यवधानसंगीकृत्यापूर्वद्वारकत्वेन साध्यत्वेऽप्याकांक्षानिवृत्ताय नाहफलस्य
साक्षादिति तद्रूपतया स्वद्वारेण फलस्य सर्वत्र व्यापितया व्यापित्वेनावस्थानादित्युक्तं तित्
व्यापित्वनिर्देशोऽस्य द्वारत्वस्यास्य व्याप्तिशास्त्रपरिहारार्थः। न चाधिकाराभाव इति। स्वर्गकामो
युक्तो योगाधिकारान्वयानुपपत्तेर्हि देहात्मत्वाभावावगतिरित्यर्थः। संपातश्चापातः पञ्च
पंचप्रविश्य यादितस्व द्वारणा यां प्रयोजनं शास्त्रस्य सिद्धिरिति तत्राह न चैतावतेत्यादिना।
सर्वपारीषदनयास्य परिष्करणप्रसिद्धतया यदि त्रामाकरामत्वी रनश्रसनिव्यापारवतिनव्या
पा रइतितान्नूरत्याह। अतन्त्र स्वर्ग नैयादिषि तिति। तेषामपि मतेऽप्यास्नेत्यादि वाक्यैर्यागाद
वविधीयं तेनापूर्वीरिण। अधिकारवाक्यसन्निधिस्समाम्नातानामाग्नेयादिवाक्यानामधि
कारापूर्वानुवादकत्वशंकायां वृद्धितत्रा तांद्रागिसे वाहृ वांतरप्रत्यया जनककल्पनेऽप्य
परमापूर्वजननपितबे ऽवांतरव्यापाराजन्यमानाश्रसास्वापि व्यापारवं तीत्यर्थः। अथतो

जैमिनि

कल्प० २९

किंकोवदेत्तनत्राह असत्त्वपीति। सापेक्षे स्वर्गादूफलसिद्धेर्वक्ष्यमाणात्वादविचित्रस्येति
माध्यायोगमासंक्याह केवलादिति। नित्तहिकर्मापेक्षत्वप्रसंगोनित्येदोषद्वितिकर्चपूर्वपक्षा
वकांक्षास्तत्राह कर्मभिर्वेति। कुविष्ठ्यंकारयतिकंचिददृष्टंमनिमितिवेवमप्रसंगइत्यर्थः। क
र्मादिचेतनाधिष्ठितमचेतनत्वात्‌हनरहदित्यनुमानस्याजिष्वे: सिद्धसाधनत्वमाशंक्या
हनचचेतनस्यमात्रमिति। कर्मस्वरूपंतस्यचमुमस्यस्वरवमितरस्पष्टः स्वमित्येवसामान्य
विनियोगः आदिशाद्देनज्योतिष्टोमास्वर्गाद्यादिविशेषविनियोगमुच्यते। फलसिद्धिपू
र्वक्षरामकर्मस्वरूपादिसाक्षात्कारवदधिष्ठितमस्माभिः साध्यतइतिनसिद्धसाधनमि
त्यर्थः। आगमप्रमितिसंभावनामात्राभिधानात्‌पत्युरसामंजस्यादित्यत्रोक्तस्वंडतानाम
नवकाशः। दुर्घटयोजनानानातिवेशात्तार्थः। नमिकाविशेषोरच्यते। सावहात्तः। निरंटकि
निष्ठकिंतनिरीनमित्यर्थः। नन्वीश्वरश्चेत्फलंददातिकिंकर्मभिरतआह लौकिकईश्वर
स्यकर्मापेक्षामुक्त्वा कर्मन्यामीश्वरापेक्षामुक्तांस्मारयि। नादिहकेवलंकर्मेति। नकेवलंकर्मा

राम २९

इति ईश्वर युक्तोसंभावनापाम्रयोग:

धिष्ठातृत्वादीश्वरसिद्धिरपि तु कर्मभिरीश्वरप्रसादस्य साध्यत्वाच्चेत्याह तथा देवऋणात्म
क इति। तत्प्रसादयतीत्यस्य प्रसादयतीत्यस्यार्थः। तदाराध्योयं प्रतिषेधवचनैः विरोधनद्रोहः तत्तत्प्र
घातयागेन परमेश्वरः प्रसीदतु तत्रांगानुष्ठानं तर्हि किमर्थमत आह यथा च परमार्थ इति
।अत्र भास्करेण प्रलापे भाष्यकारमतेन नयामि त्यापारः फलोत्पादकः सर्वसंनिधिमात्रस्य
प्रवृत्तिनित्यः सर्वजीवसाधारणात्मा लोकतस्यैकैकजीवकर्मभिः साध्यत्वमिति तन्मास्य व्याख्यो ते
नेनानुष्ठानादिनिषेधनरिति। अविशेषोपाधिविशिष्टादीश्वरस्यानित्यः प्रतिजीवं कर्मसाध्यश्चा
नुग्रहस्तीत्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकस्य श्रीमदनुभवानंदपू
ज्यपादशिष्यभगवदमलानंदस्य व्यासाश्रमपरनामधेयस्य कृतौ वेदांतकल्पतरौ तृतीयाध्या
यस्य द्वितीयः पादः ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

३०

तृतीयाध्याये
द्वितीयः पादः

क.ख्य.न२०

न.ध्याय [redacted] र.पादोसेः

भेदचिंताप पौनुवेधा

कल्प० श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ॥ द्वितीये पादे त
१ त्वंपदार्थोपरिशोधितो इदानीमपुनरुक्तापेक्षितपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणब्रह्म
वाक्यानामर्थो वधार्यते सगुणवाक्यार्थचिंता उद्दिष्टानां सत्वप्रद्दिष्टानां निर्गुण त
विद्योपयोगात् । पदार्थोपसंहारेण वाक्यार्थावधारणार्थं च सगुणविद्यानामभेदचिंता ।
तत्र यद्यपादत्वेन निर्गुणविद्याभेदादैक्यं सिद्धमिति तन्न विचार्यते । गुणोपसंहारस्त्वाधेदा
द्युक्त्या [redacted] द्यधिकरणैर्न ह्यखंडवाक्यार्थसिध्यर्थं वाक्यार्थोपसंहारेरूपोवर्णावि
धतेन देन सर्वमभिसंधायाह सूत्रेणेति । अत्रापेक्षोपमाध्यं न तु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादि
[redacted] भेदरहितमेकरसं सैंधवघनवदवधारितमित्यादि तदनुपपत्तामिव सगुणब्रह्मणो ना
नारसत्वेन तद्विज्ञानभेदचिंतायाः संभवात् अतं आह । निरुपाधीति पूर्वापरादिभेदरहि
तमेकरसमिति च विशेषणद्वयस्यौपनत्क सर्पं माहास्तावयवस्पृहीस्मादिना । अवयवि ताम
ति ह्यवयवाः पूर्वापरभावेन वर्तते । अनन्तरनिषेधोऽप्यसावयवत्वनिषेधः एकरसमिन्य १

नेकधर्मवत्त्वनिषेधपरइत्यर्थः। स्वभावो धर्मः। भाष्यगतग्रन्थद्वाष्ट्वायेमार्दकठिनमिति श्छि
द्रत्वान्तरसांतरराहित्यमित्यर्थः। अवयवभेदं धर्मभेदं च निरस्यापेक्षिकभेदमाशंक्यान
न्निषेधपरकरूपत्वविशेषणेनक्रियतइत्याह तन्त्वेकपीत्यादिना। भाष्यपरकत्वादित्य
नेनप्राङ्गिष्विष्टावयवधर्मभेदनिषेधानुवादः। नन्वनेकरूपाशिष्टानानीत्यत्ररूपग्र
हणंव्यर्थं। अनेकानिपिवोचनामत आह एकस्मिन्गोचरइति। ननुज्ञानस्यायुगास्य
कथमनेकरूपत्वप्राप्तिरत आह रूपमाकारइति। नामरूपधर्म्मविशेषप्रपुननक्तिभिं प
दाशाद्धिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छारवान्तरेकर्मभेदः स्यादिति शास्त्रा
न्तराधिकरणसूत्रं पठन्सूत्रं। तत्रातिदेति उदितहोमानुदितहोमानिं द्योच्यते। प्रातःप्रातः
रनृतंते वदंतिपुरोदयाज्जुह्वतियेऽग्निहोत्रं। दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्त्यंतः। सूर्योज्योति
र्जनदाज्योतिरेषामित्यनुदितहोमनिंदा। यथातिथये [redacted] प्रद्रुतायान्नंहरेयुस्तादृक्
तद्यदुदितेजुह्वतीत्युदितहोमनिंदा। प्रद्रुतायातिथयेऽन्नायेत्यर्थः। ततश्चएकस्यविरुद्धकाल

नेत्य॰ ह्यसंभवात्कर्मभेदः। आग्नेयश्चित्तमुदितानुदितहोमयतिक्रमेतत्त्र निंदा आग्नेयश्चि
२ त्रैवेदांतगतविद्यास्तनस्तइतिनोक्तियेनाइतरेयेनामादयोभेदेहेतवस्तदुपन्यासा
र्थेनाम्नस्तावदितादिनाख्यातं तद्याचष्टे अन्यस्यार्थेषु ज्योतिरित्यादिनानन्यजेतेतिप्रक
तज्योतिष्टोमानुवादोनुपपन्नः नाम्नैव द्विविधेक्ष्वेदत आह ज्योतिरितीति। ज्योतिरि
तिहि अग्निप्रदिक्रमात्रं नत्वस्यनामत्वमभिप्रेतं। एतेनैतदनुलक्ष्यते तदाख्यात
वाच्यकर्मसामानाधिकरण्यमुक्तं नामत्वाभिव्यक्तिः। तथाचाख्यातपारतंत्र्याद्याख्या
९ तं कर्मविदधीत तहिनाम्नापितं देयत्वनुवदेत् तहिनामापितदनुवदिष्यतीत्य
प्रयोजकमिहनामभेदाभेदयोः। ततश्चाख्यातार्थ एव चित्यइत्यर्थः। उक्तं हि प्रापे
ताख्यातसंबंधिनामैकपारतंत्र्यमात्मा। तस्यैव प्रथमं तेन भेदाभेदनिमित्ततेति। राम
ज्योतिरितिकर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामप्रवरव्याख्यानादित्यादिहेतून्नासहत्व २

दक्षिणाग्रहणविधानार्थोयमनुवादइतिवक्ष्यमाणप्रतिज्ञायाःसंबंधः। अथवा वृत्स्यं चेति
।आमंत्रयंहि सर्वं वृत्तापेक्षणस्य विधिपक्षे चाश्रयदानार्थमस्ति ज्योतिष्टोमापेक्षा
नकर्मान्तरत्वे। नहि क्रतुः क्रत्वंतरमपेक्षतइत्यर्थः। ननुद्वादशशतंदक्षिणेतिज्योतिष्टो
मेद्वादशशतंगावोदक्षिणा। नहितुद्वसहस्रंदक्षिणाग्निचिन। मित्यतआहद्वादशशतेति
उत्पत्तिः कर्मस्वरूपज्ञापकं। तन्मध्ये विहितमुत्पत्तिशिष्टं। कर्मस्वरूपज्ञापनोत्तरकाल
विहितमुत्पन्नशिष्टं। नत्रद्वादशशतंदक्षिणायमुत्पत्तौ श्रूयते तत्रहिविस्त्तवत्वाद्रसहस्रंद
क्षिणांवाधेत। तस्मेवमस्तुमयोरपिकर्मज्ञापनोत्तरकालंश्रुतत्वादित्यर्थः। अन्यायश्चा
नेकार्थत्वमितिन्यायादितिदृष्टान्तोक्तिरियं। यथानेकार्थत्वमेकस्यशब्दस्यान्यायः एवमेकस्या
र्थस्यान्याय्यमनेकशब्दत्वमित्यपिन्यायस्ततोज्योतिष्टोमज्योतिःशब्दयोरेकस्यकर्मणो
वाचकावित्यर्थः। ननुवैसन्नवाधेज्योति ज्योतिष्टोमशब्दयोरेकार्थत्वादनेकशब्दत्व
मपिक्वचिदाश्रितमाह उत्सर्गतइति। असंबद्धार्थपदत्ववादादितिपूर्वेणासंबद्धार्थ

मत। ज्योतिष्टोमवाक्ये व२

श्रो २

कल्प ३ वत्ता ज्योतिः पदेन स्व धानादि त्यर्थः । यत्तु वसंतादिवाक्ये ज्योतिः शब्दः एकदेशांतरल
क्षणार्थो ऽपूर्व एव संपी जितत्र्याह नचैकदेशेति । वसंतादिवाक्येहि ज्योतिषा यजेतेत्यनूद्या
ततत्रासंज्ञाश्चारव्यातं च कालादि विधिसंक्रांतमिति पूर्वकर्मानुवदेद्देषा तु प्रथमांत
त्वादत्तं चेति सकल नकमात्तु द्धि विधित्सीत्यर्थः यत्तु ज्योतिरिति प्रातिपदिक तत्त्वार्थ
तेनेति परामृश्य यजेतेति विधानात तामधेयं ज्योतिः शब्द इति । न तर्तमिति ज्रूमः
तस्यैव ताम्रः कर्मांतरवाचकत्वादित्याह । भेदेपिचेति । अपि चेति समुच्चये यथा
म नामधेयत्वमेवं भेदोपिश्रयमुक्तिरित्यर्थः । ननु कठेन प्रणीतत्वात् ध्यापितत्वा
[redacted] द्धा काठकमुच्यते । न विधा प्रणीयते तस्या अशब्दत्वादत आह प्रणायनं चे
ति प्रणायनं शिष्येभ्योनयत्नमुपदेशः संज्ञाने प्यविशिष्ट इत्यर्थः । ज्योतिसंज्ञाया राम
सकाशात् काठकादिसंज्ञाया भेदकत्वातिशयमाह । तथा चेति । ज्योतिष्टोमस्य संनिधौ
श्रुतत्वाद् तदनुवादकत्वेनतत्नामेकदेशत्वे न च संभाव्यमानमपि ज्योतिरिति नामधेया ३

कर्मभेदकं तदाशास्त्रांतरस्यात्वेन द्रव्यं संप्रर्गं चकारः कादिशामान्नितरांज्ञानमे
दकमित्यर्थः।अनंतरप्रतीकमन्यते निषेदः।तयारूपभेदो प्रीत्यादिभाष्यमुपात्तेन प्रत्यु
मावष्टे।इदमाम्नायत इत्यादिना।नन्विह सिद्धांतवादमात्रं सामिद्धेति प्रतीयते नवि
धिः।नत्र कथं कर्मभेदाभेदचिंतावकाशस्तत्राह तद्वद्देवतेति।वाजिनं गुणो विधीयत
इति।यद्यप्यत्र वाजिनं देवताश्च गुणो विधीयत इति वक्तुं शक्यं तथापि प्राप्ते कर्मणि गुणे
कगुणाविध्यसंभवादुभयमात्रविधित्वलः।वाजिपदेन त्रविश्वेदेवाभि धीयते इति
वक्ष्यति सिद्धांते तु विशिष्टविधित्वादप्राप्तं कर्मांतरं गुणविशिष्टं विधानं शाकाभि
निमत्वाद्वदेवतांतरविशिष्टम्पूर्वं कर्म विधीयत इत्युक्तं।विशिष्टविधौ कर्मविधान
स्यावश्यकत्वात्तद्वद्देवता चेति गौरवमित्याह विधिगौरवेति।यदाभिक्षायागाद्वाजि
नयागः कर्मांतरं विधीयते तदान्तरावश्यकत्वात्तन्त्रमपूर्वं च कल्पनीयमित्याह।कर्मां
तरापूर्वांतरेति।ननु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यागविधिवत्तीति समर्थवाभिक्षायागाद्विता

नकारामलभ्य

कल्प० प्रतीयते वाजिनं तु वाक्यांतरेणाऽन्तउत्पत्तिशिष्टामिक्षावत् देवकर्मणि वाजिनं दुर्बलमप्रा
४ तं कर्मांतरं गमयतीत्याशंक्याह न चोत्पत्तिशिष्टेति विशिमिति न युक्तमत आह तुभयो
रपितिश्चयमभिप्रायः। अत्र ह्यामिक्षायां वाजिने वा न साध्यत्वं विशिष्टं पश्यामहे। सा
यवत्तान्तु कल्पयेमहि तत्र वैश्वदेविवाक्य आमिक्षाविश्वेदेवसंबंधः प्रतीयते वा
जिनवाक्येन तु वाजिनानेषामेव विश्वेषां देवानां वाजिनस्य च संबंधः तत्रैव तेक्याद्
बहुयस्य सहाप्यागवत्सनया इत्याह यस्तु तैकपाग विधिरनुमीयते तच्च कुतः उत्पत्तिशि
ष्टत्वमामिक्षायाः कुतो वाजिनस्योत्पन्नस्य इष्टत्वमिति। नत्वामिक्षावत्तद्द्यागस्य प्रयत्नं
प्रत्यक्षविधिअभावेपि विश्वेषां देवानां श्रोत आमिक्षासंबंधस्तेषां पुनर्वाजिपदशाभि
धेयानां वाजिभ्यो वाजिनमिति विधीयते अत आह नवैश्वदेवीत्यत्रेति वैश्वदेव्यामि राम
हेतिपदद्वयात्मकवाक्याद्वैश्वविश्वेषां देवानामामिक्षासंबंधः। एवं वाजिनसंबंधो ४
वाकीयो वाजिनसंबंधः न च श्रौतसंबंधाद्दुर्बल इति न विश्वे देवा वाजिने न संबध्यंते तत्र कर्मांतरं वाजिभ्यो वाजिनमिति २

अस्या इति तद्धितार्थः ॥ ३

॰पितेषां वाजिभ्यो वाजिनमिति पदद्वयात्मकवाक्यगम्यइति तत्त्वात्तेत्यर्थः । ननु वैश्वदेवी
ति तद्धितांतपदश्रुतिमात्रादामिक्षासंबंधो विश्वेषां देवानां अवगम्यत इत्याशंक्याह यथा
सत्यामिक्षापदवैयर्थ्यं स्यादित्याह । नोखल्विति । ननु विश्वेदेवा अस्या इति शब्देन च
सन्निहितामिक्षैवोच्यते । अत औत्सर्गिकामिक्षासंबंधसत्त्वात्... वेति । तत्संबंधिनो
विश्वेदेवानुपलक्षयतीति । उपलक्षिते सुवामिक्षा... संबंधे तु विश्वेदेवैः श्रूयन्ते लि
ख्याति । तत्तत्स्वामिक्षासंबंधोपजीवनेनैतत्परिनिष्ठेयेव स्यादिति । ननु वाजिभ्य इत्येत
त्पदयातपदमामिक्षासंबंधिनो विश्वेदेवानुपलक्षयिष्यंतद्राह्मोति अधिकरणांत
रविरोधादित्याशंक्याह यद्यपीति । दध्नामेति स्थितं । विधित्वाद्रूपस्य तत्त्वभावः स्यादित्येतत् चोद
नादर्शपूर्णमासयोर्देवता यदाग्नेयापादानिति संज्ञिति । संनिवायोरमिधानानि लोके अग्नि
पावकइत्यादीनि तत्र संदेहः किं हविःप्रदानसमये येन केनचिदग्निवाचकपदेनाग्निरुद्देश्यः
उत विधिगतामिपदेनैवेति । तत्रार्थरूपत्वाद्देवतायास्येन केनचिद्वाचकेन निर्देशसंभवा

ऽ यइति विधिग्नतस्यैव मंत्रत्वे देवताप्रकाशकत्वे भा के

का०सू० इति यमद्दति श्रात्तिरन्तः । सत्यमर्थोत्तमकं देवतात्वं तत्तु न स्वर्गं वा श्रित्वादिसंभवतिमा
५ सेभ्यः स्वाहेत्यादौ मासादेर्देवतात्वप्रसंगात् इत्यत्र त्यज्यमानं तद्धविः प्रत्युद्देश्यत्वं । उद्देश्यत्व
हविः प्रतिप्राधान्येन निर्दिष्टास्तत्रा ग्ने ... तनिर्दिष्टा द्धविस्त्यागकालेपि स्यात् तद्धि
मावर्त्यग्निरुक्तेन हविःप्रत्यग्नेः प्राधान्येन निर्दिष्टाद्धविस्त्यागकालेपि तेनैव सन्निर्दिष्टरूपः ग्रा
ह्यं तत्रैरगातिद्वयोर्देवतात्वं न स्यात् तस्माद्विधिदृष्टाद्धस्यैव मंत्रत्वे देवताप्रकाशकत्वे मा वः स्या
त्तेन हि ... स्यात्तेनापि देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागो दत्तेति ॥ ॥ तत्रश्रा
द्धमेदेपि देवते कथं तदधिकरणाविरोध इत्यर्थः । यदि चैवं मेदेपि देवते कांतर्हि सोर्थं च
तुर्थं तिर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः यः पापयक्ष्मागृहीतः स्यात् तस्मात् श्रादित्यंचरुं निर्व
पेदिति च सोर्यादित्यवर्चोरिवस्यत्वं स्यादित्यर्थः । नचैतयोरेकदेवतात्वमेष्टुं शक्यं सूर्या
य जुष्टं निर्वपामि श्रादित्याय जुष्टं निर्वपामीति च सर्वसंमतानुष्ठानविरोधादिति । श्रा राम
ग्रंथपरिहरन्ति तथापि त्यादिनान्तस्यात्वीत्यर्थे हीति प्रत्ययः स्मर्यते श्रस्येति च स ५

केदे

देवेभ्यिन्यादितां॥ अत्र तत्र वर्तते हेतुः एव संनिहितविशेषस्य सर्वनामार्थत्वादिति॥ अपपदं तं वेश्वदे १०

[illegible] चैतामते तन विश्वेदेवपदसहितानां परामर्शानुक्त्वा तान्यत्व [illegible] प्र
युक्तं देवतान्यत्वमित्यर्थः। आमिक्षासंबंधविश्वेदेवोपलक्षणे प्रयुक्तं बहुत्वं नीतमुक्तं तत्राम
तत्स्योति। वाक्येनैवामिक्षासंबंधोपजीवनेन वाजितविधानात् तद्वाजिनसंबंधस्य आमि
क्षयापाधितुं शक्यत्वेऽपि तात्संबंधो [illegible] द्वाक्यीयः संबंधो दुर्वल इति न्यायाद व
गतं यस्य संबंधस्य योग च तेन तद्वाधितव्यमिति तदिदं [illegible] नेत्येवं चयत्संदेहपदं दर्शितावसर ति
उक्तं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयत इति तदापामक्षतिमानमादायाक्षिप्त
नमिति। विश्वेषां देवानां आमिक्षासंबंधस्योपात्तत्वात् वाजिनसंबंधस्य च वाक्यीयत्वा
त् श्रुति बलीयस्त्वमादाय सिद्धांतयति स्यादेतदेवमित्यादिना। ननु तद्धितआमिक्षाविशि दि८
ष्टान् विश्वेदेवानभिधत्ते इत्यपवातेषामामिक्षासंबंधमभिवदन्तु यद्धा विश्वेषां देवानां यत्सं
तु बंधिमात्रेण तद्धावत्त्वं तया चतुर्थ्योस्यामिक्षावाचकत्वमत आह तन विश्वेदेवीयदादा
मिक्षा प्रतितावामिक्षायदेवयथ्यमिति तदनुभाष्यते नत्वेवं संततीति। उत्तरमाह। तद्धितो

आमिक्षायाः ॥ द्रव्यरूपेण प्रकृतेऽकर्मविधीयत इति यद्वादि आवादित्यामिक्षीयः सह तत्र इति

कल्प० नस्येति। तत्रैव ध्रुवदेवीयदस्य कस्मिन्नप्यर्थे पर्यवसिते आमिक्षापदेन चापारस्मित्तामिहि
६६ तेन योर्वैशिष्ट्यं पदद्वयसमभिव्याहारादवगम्यते किंतु नामसंनिहितावत्त्वं विना सर्व
नाम्नोर्थः कुड्यस्य ज्ञायमानत्त्रामिक्षापदेन समर्प्यते तत्र यथा घटद्वये इत्यत्र कोयमिति प
दस्य संनिहितावत्त्वं विशेषो विषयसंनिधापकप्रत्ययक्षापेक्षायामपि न क्षतिरत्र हानि
रित्येवं नद्धितस्यापीत्यर्थः। एतदेव स्फुटीकरोति अवसितामिधानं हीति अवसिताभिधा
नत्वं नामपरिपूर्णविषयत्वाम्। इदं हि सर्वचापाद्यमभिमतविधानोनमिमतप्रसर
श्चेति तत्रानभिमतप्रसरं वारयति कुतश्चामिक्षायदन्तपेक्षत्वइति अभिमतविधानोपि
नास्तीत्याह कुतो वेति। नन्वेवमामिक्षायदसापेक्षत्वेवैश्वदेवीपद्यामिक्षासंबंधो वि दा
प्तेवयां देवानां सामप्यतेन तर्हि हुं अपि यदे मिलितयोः प्रमाणांतरस्याद्गतयाचवाकत्वं अयस राम
मप्यामिक्षायदपेक्षायां वैश्वदेवीपदमेव न तत्र प्रमाणांतरमामिक्षापदमेव किंतस्यार ६६
थ्वर्वेवा नस्येति। यदि तिद्वितीयांतः ज्ञाइ यदमिति च प्रथमांतः आमिक्षेत्युक्ते हिन

रमा।

काद्यपेक्षावभासते वैश्वदेवी स्तुत्ते त्वपत्तिकासाविल्पयेक्षातो वैश्वदेवीपदमेवसाकां
क्षमर्थमभिदध्यरूपप्रमाणमाभिक्षापदं नुनदापार्थाभिधानेकथं भावाकांक्षापरिपूरक
मितिकर्त्तव्यभावमनुभवतीति वित्तिगमकहेतुवलात् वैश्वदेवीपदमेवप्रमाणमातन
स्मृत्यात्मत्वांवाक्यापेक्षयातत्र प्रथमभावितत्तः पदांतरापेक्षांवैश्वदेवीपदंयदाभिदा
विश्वेदेवसंबंधरूपंवस्त्वभिधत्ते तदुक्तप्रकारेणप्रमाणमन्तन्त प्रथमभाविवैश्वदेवी
पदावगम्यत्वाच्छ्रौतंतनतस्य बलवत्त्वमितीत्यर्थः। एतत्प्रकारवैपरीत्यंवाजिनविश्वेदेव
संबंधेदर्शयंस्तस्यवाक्यंपिमानाहयत्विति वाजिभ्यइतिवाजिनमिति चपदेपर्यवसि
तानाभिधानेयद्यपिवाजिपदेविश्वेदेवसापेक्षं तथापिनवाजिनपदापेक्षंततस्वपर्यवसि
ताभिधानात्स्वाद्यदामूपपार्वहितौ पदार्थौ वाजिवाजिनरूपौ तदवगम्यं यद्वैश्वदेव
वाजिनसंबंधरूपं बलं तदाभिदाविश्वदेवसंबंधात्प्रथमभाविश्रौतो वाक्यगम्यत्वेत
दुर्वलमित्यर्थः। क्रमांतरविधोहे तंमरमाह एवंचेति पूर्वपक्षे हि विकल्पः सम्यक्स्यो

कल्प० वा वक्तव्यः स चायुक्तः नित्यवदवगतसाधनभावाया आमिक्षाया विवक्षयायोगात् अतएव ह्यव
७ गतसाधनाभावायाम् तस्याः सम्प्रदायायोगादित्यर्थः। नित्यमेवेति वक्तुमेव रूढ्या वृत्तिप्रयो
गः। यत्तु लोकवचनेनैव सिद्धेः ति वक्तीयत्वस्याय वाध इति तन्न आह तन्त्वाद्वक्तव्येति। विश्वेदेवा इ
त्ययं शाब्दो यस्याः सा तथोक्ता तां वैश्वदेवशब्दाद्धि इदमेव चतादामिक्षायां प्रत्ययस्य उपसर्जनत्वा
प वगतामेवं सति कर्मान्तरविधिपक्षे तौल्लक्षणायिमा इति। उपसर्जनत्वाद्रोहितो पसर्जनस्याय बोध
नी स्यादित्यर्थः। ननूपसर्जनत्वाश्रयं पि विश्वे देवा वाजिन इति तद्धितार्थसत्त्वे
नानापरामर्शं तं तस्य हेतान्मः स तिष्ठति गौरवस्याद्दृश्य आह पक्षान्तं हीति
यत्तु कर्मान्तरविधिपक्षे विधिगौरवं चाश्रुतं कल्पनागौरवं चेति तत्राह प्रामाणिके चेति तत्त्व
विषयत्वात् एवं गुरुणालक्षणमेव देवस्य बलिष्ठित्वं मुदाहरणं तम् उक्त्वा चान्यपक्षे गुरुणा तद्भाने राम
दं दाष्टांतिकस्याहेवनिहा पौति आत्ति चाचेति मात्र्यस्य पांशनेन विताग्निरो वृतस्यासत्वं तोके मौ ७
ध्याहरति अन्ये यामिनि तिरि रसंगार पात्रधारणं पुरोवृत्तं आसाहिम रस्य स्पन्द्राद्यान्तरा

२ पत्रार्थविषयत्वात् १८।२

धिकरणेन प्रत्युदाहरणत्वदृष्टांतसंगतिमाह धात्वर्थानुवंधीति॥ ॥उक्तदृष्टांतरे कर्म
भेदः कृतानुवंधत्वात्। यजति ददाति जुहोतीत्यत्र क्रियत्वसाम्यादपूर्वैकां भावनां विशि
ष्टं तु प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद इति संदेहे भावनायाः प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात्तस्मि
न् एकस्मिन्सति धात्वर्थानां समुच्चयः इत्येकभावनाविशेषकत्वे [illegible] सानेनान्वयः। नियमेन
धातुप्रत्यययोरव्यवहिताभिधायित्वात् प्रत्ययस्य च धातोरिति निरवशेषविवक्षितैकवचने
नैकस्मादेव धातोरभिधानादेकधात्वर्थानुरक्ता भावनाभिहितास्मात् धात्वर्थान्तरेण
संबध्यते न तत्संबंधस्योत्पत्तिशिष्टत्वात् यत्र यदनन्तरोपात्तं प्रधानं तत्र भवति गुणा
नां समुच्चयः। अयं इवात्र तरणादीनां तस्मादत्र [illegible] धात्वात्मक उक्तदृष्टांतरे कर्मभेदो
भावनाभेदः कृतानुवंधत्वात्तुल्यस्यैव कृतेन धात्वर्थसंवंधत्वाद्भावनाया इत्यर्थः। धात्व
र्थस्यानुवंधो वच्छेदकः। ननु समिधो यजतीत्यादावेकभावनाविकत्वगिभिरपरत्व
त्वादइतिवत्सर्वतत्रैको विधिरिति न ज्ञायते तत्राह प्रथममाविताकोनेतिविपरि

धावेर

कल्प० वर्त्तमानाभद्रावितिङ्ङोषः। ननु प्रत्यभिज्ञायमाने त्यर्थः। विध्यन्तवादावितिगमनेनाभि
८ क्रांतमाह परस्परानपेक्षाणामिति। एषां बोधकत्वे क्रमो न प्रयोजक इत्यर्थः। ननु पाठ
क्रमानादरे लोकयंत्रयाजानां पाठादनुष्ठानक्रमसिद्धिस्तत्राह परस्परापेक्षाणामिति। प्र
याजादेर्वषट्कारलोपकारं कुर्वन्तीति परस्परापेक्षाः अतस्तेषामेककर्तृलोपकारज
म नकत्वयैकवाक्यत्वेसंप्रयकारित्वेति पाठक्रमेणानुष्ठाने प्रयोजकः स्यादित्यर्थः। तद्वा
क्यानि स्वार्थबोधने परस्परं नापेक्षन्ते तदुक्तिक्रमापेक्षायत एकस्य हर्षेण बोधकत्वं
ते पाठान्नियमोऽत्यर्थः। ननु ध्यात्वैक्यादितरेतरत्वप्रत्यभिज्ञानमुक्तमत आह कथंचिदि
ति। समिदादीनां नामभिः कर्मभेदप्रतीतेः तत्वमिडैव नास्तीति कथंचिदित्युक्तं व्याख्या
तस्याहि सर्वत्र विधित्व मुत्सर्गः स च सत्ववद्र्व्यवाक्येन बाध्यतीयः न चैहैतद्दृत्तीय राम
र्थः। किं तत्रवत्त्ववद्र्व्यवाद कं तदाह गुणाश्रवण इति। यत्र हि याको गुणः श्रूयते तत्र ८

भे८४

गुणविधिश्चैककर्मविधाने विशेषणानां विशेष्यं च विधातव्यं तदा विधिगौरवं स्यात् तत
त्र हि गुणमात्रविधानत्र युक्तलाघवाय विधिना विशेष्यकर्मणोऽनुवादोपेक्ष्यते
तदपेक्षायां बुद्धिसंनिधानस्योपकारकत्वमित्यर्थः। उदाहरति यथेति। ननु समिदादिवा
क्यानामभ्यासात्कर्मभेदे उदाहरणं। समिदादिगुणान्तरप्रतीतेरत आह नचाचेति। समि
धो यज आज्यस्य व्यंतिवित्यादिमंत्रैरेव समिदादिदेवतासंबंधसिद्धेस्तत्रत्याऽन्यत्रा
प्तेः समिदादिरिति नामधेयानीत्यर्थः। अंगीकृत्य गुणवचनत्वमाह अगुणत्वमायो
ति। केन वचनेन विहितमिति किंवचनविहितं। किंच वचनविहितं कर्मत्वं र्मे चेति किं ग
वचनविहितं किं कर्म। तदनुवादेन कस्य वाक्यस्य गुणविधित्वमिति तन्निगम्यत वि
इत्यर्थः। न चाग्नेयादिकर्मसु गुणविधिः। तेषामुत्पत्तिशिष्टस्याग्र्यबंधादि। तियदि ना
मधेयानि समिदादीनि तर्हि तान्यन्य एव भेदो नाभ्यासादत आह न चापूर्वमिति। पूर्वकर्म
न त्वपीत्यर्थः। अनन्यपित्वे हेतुर्विधानासंबंधमिति। ननु ज्योतिरादेरपि विधिनास

भे२

मे   नाहए८

कल्प० वंधोऽसिद्धेः एतेनेतरानुष्ठानप्रयोजनेनेति विधिसंबंधावगमादन्न आह प्रथममिति
९ ज्योतिरित्यादिना महिप्रथमं विधीयते तासं बद्धेवगते पश्चात्तत्तस्य विधिसंबंधः स
च विधास्य मानकर्मतामघेयत्वेनाप्यविरुद्धः समिदादिनु प्रथममेव विधिस
वद्धमिति तत्पूर्वककर्मवुद्धिविच्छेदकमित्यर्थः। तत्स्यैदेवतेति। तस्य पुनर्यस्य हृतेत्या
गस्यासेचनाधिकस्य प्रक्षेपाधिकस्य होमस्यावच्छेदाय। पुनश्च प्रयत्न एकस्या
ग्नारव्यायां चोद्यते सर एस्यारवांतरे चोद्यते यथेत्यर्थः। दार्ष्टांतिकं वमिति। ग्नारवां
तराधिकरणेतास्याः प्रकरणस्यापीनत्वं सूत्रभाष्याभ्यामुक्तमुपपादयति युक्त
मिति। ग्नारवांतराधिकरणे एकस्या ग्नारव्यायां अग्नीषोमीयादैव्यवादशकपालत्व
म परस्यां द्वादशकपालत्वमिति। रूपभेदात्कर्मभेदः शंकितः सिद्धांतेन संख्याया वि राम
कल्पकृत्युक्तो। कपालसंख्यायोत्पन्नत्रिरुक्तरूपेणावगम्यमानकर्म ९
वत्यभिज्ञायाः अवाधकत्वेन कर्मभेदकत्वाभावात्। अग्निगतपंचसंख्यायास्तु

यो

उत्पत्तिशिष्टत्वाद्वाजिनवद्भेदकत्वमिति निरूढाकोत्सो नादगतार्थत्वमित्यर्थः। अग्नि
होत्रस्येत्यर्थः सुदुःपाठो ऽग्निहोत्रे च कपालाभावात्। अथवाग्नीहोत्रं होम इत्यग्नीषो
मीयस्यैवोच्यते एकादशकपालत्वादेरुत्पत्तिशिष्टत्वमिति वदता वा वस्तुतिना कस्यां
चिच्छाखायामग्नीषोमीयो भवतीति केवलोत्पत्तिवाक्यं दृष्टमिति गम्यते इतरथा
ग्नीषोमीयमेकादशकपालमित्यादौ संख्यायोरप्युत्पत्तिशिष्टत्वादिति। उत्पत्तिशि
ष्टा पंचसंख्यैव न यद्दसंख्या षष्ठस्याग्नेरदृष्टमानत्वादिति परिहरति पंचैवेति। सांप
दिका उपास्या संपद्यतिरेकाय। उपात्तिव्यतिरेकाद्य। अग्निरेवाग्निरित्यादिनाग्नुख्याग्नि
समिदादेरनुवादादुपास्यत्वव्यावृत्तिर्वा ध्यतइत्यर्थः। एवं षष्ठाग्नेरनुवादत्वमंगीकृ
त्य परिहारउक्तइदानीं षडप्यग्नयः ख्यातृवाद्गुर्येष्युपास्याः पंचसंख्यात्वमुख्यानन्यीषो
मिद्दीनवछित्तुमित्यभिप्रेत्याह अथवा षोडशानामपीति। षोडशेति दृष्टाग्नाख्यानां ध्ये म
धीयन्ते तिष्ठादौष्याः। इदानीं पंचसंख्योपास्याग्निविशेषणत्वेन न विधीयते किंत्व

हा२६

कल्प॰ यते। अन्यत्तुपंचशाखाद्वयेप्रविशेषेणोपास्यतयाविधीयंते अधिकस्तुशषेणापि
10 विकल्प्यतइतिपरिहरति अथवाभवत्त्ववाजसनेपिनामित्यादिना। अत्र च यच्छोपि
।स्कैवस्त्रोमित्रुविहितेषुतेषांप्रचंनार्थात्त्वज्ञानेत्यर्थः।सांपादिकानितिसमारो
पाग्निभावानित्यर्थः। तस्यानिह्निह्रइतिस्वाराणानताधिकसंख्यादेरितिशेषः असि
न्नइतिछेदः। दर्शयतिचेतिस्वंपूरयतिविधेकत्वमितिनतुसर्वेवेदायत्पदमान
नेतीतिवाक्यंवेद्यैक्यद्वारेणाविद्यैक्यदर्शकंतिर्गुणात्रस्तविद्ययंकथमतेनसगुणा
विद्यैक्यसिद्धिरतआहयत्रापीति तत्प्रायपठितानामितितिगुणाविद्यासंनिधिपठिता
नामित्यर्थः अग्नः ध्येक्षः। ननुविद्यानामशांडिल्यानकाचात्कठादि [illegible] प्रोक्त
त्वाभावेकठाद्यनुष्ठितत्वात्काठकादिसंज्ञाकितस्यादतआहतचकठादीति। अध्य राम
यनंहिप्रतिशाखंस्वरादिभिर्भिद्यतेनत्वनुष्ठानमित्यर्थः ननुकिंकठप्रोक्तत्वादिति 10
मितानुसरणेनविद्यायांग्रंथेचकाठकादिशब्दाहृत्त्वंनतुनवाहतचकठप्रोक्तेति

तद्देश

ना८

नित्ये ऽवयवार्थयोगसंभवे ग्रंथे रूढिर्न कल्पनीया। ग्रंथसंबंधाद्विद्यायां च व्यक्तिसं
भवे तत्रापि रूढिर्नाकल्पनीयेत्यर्थः। अंगीकृत्यापि काठकादिसंज्ञानां विद्याभिधा
यकत्वमप्रयोजकत्वमाह तत्र वेदादिति। यदि काठकादिसंज्ञानां भेदाद्विद्याभिधेनत्त
र्हि एकशाखागतस्यैव ज्योतिष्टोमादिविद्यानामैक्यं प्रसज्येत। तच्च माभूदयुक्तं हि तत्र
नानाशाखादिभेदादित्यत्र तन्निषेधादित्यर्थः। नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च संज्ञानां न
विद्याभेदकत्वमित्याह कठादिपुत्रयेति। यश्चैतत्तच्छाखास्थोंकाररसावीत्याद्यो ब्रह्मवि
द्यासमाप्तिव्यपदेशो येचरणां सोऽपि तद्देशसमाप्त्यभिप्रायस्ततो न भेदः। शाखांतरे विद्या
याभेदक इत्याह समाप्तिश्चेति। शाखान्तराधिकरणोऽस्य पौनरुक्त्यमाशंक्याह कंचिदिति
श्लोकेन। पंचाग्निविद्यायामग्निगतपंचत्वबहुत्वसंख्ययोरनुत्पत्तिद्वित्वं विरोधः।
स च प्रागेव परिहृत इति बहुप्रमाणान्वयो गुणोपसंहारात्तु पसंहारो॥ ॥रेतः प्रजनन
तेंद्रियं प्रजातिः प्रजननं गुणान्विदित्वा तदुपास्ते फलमाह प्रजायते हेति। यजमानः प्र

तं१

दिष्टंपरलोकायकर्मभिरादिष्टमितोग्रामादस्यये अ स्यार्थंहरन्तिनयंतस्तुविजःत्रि
रस्यंगारस्य र्णीयात्र आरस्तंत्रिरोभूतं। एतद्वेवात्मानंबहुभाषास्वेदितोमहत्स्वक्षे
११ शास्त्रविज्ञोयेमामांसन्ते।मह्यब्रूतेकुतुविज्ञोयेमहद्भयंभयहेतर्वज्ञन्तुघतेय
थावत्तेनस्यार्थः।एषोधिकृतःपुरुषस्तस्मिन्नात्मन्युतअपि।अरमल्पं।अन्तरं।भे
दं।अल्पमपिभेदंयदाकुरुतेअथतदातस्यभयंभवति।तत्त्वेवभयंशास्त्रेणविदुषोमन्वा
नवतोमन्वानस्यानर्हतोमननंमकुर्वतोभयंभयहेतुः॥ ॥उपसंहारस्त्रीसर्व
शारयास्तुविधेकोसिद्धेगुरुपास्त्यसुगुरणानामुपसंहारसिद्धेरघिवरणानारंभद्वत्ता
रोक्पात्भवन्तिति।करणाद्धिविद्यायांऽगमाकांक्षते।आकांक्षते।आकांक्षावस्तुनि
भिसमानानेरंगैःशाखांतरीयाणामपेक्षार्थः॥यद्यपेक्षास्यात्तथाप्यप
क्षेणेवेतिसाकांक्षस्यप्रयोगविधेरनुष्ठापकत्वात्समवाहन्तिराकांक्षत्वायसर्व रा॰
मंगजातमेकस्यामेवशारवायांविधीयतेत्यर्थः।ननुसर्वशारवांसुविधेकेरमति ११

नुष्ठानेऽस्यं उकरणोपकारासिद्धेरनुपपन्नताविधानस्य प्रकारी स्यात् तेषामाहत स्वापद्यानैमित्ति प्रमिति गननु १

प्रारब्धांतरं तदीयांगानां नित्यकर्मणि यावज्जीवमित्यादि नियतत्वेऽपि नित्यत्वशास्त्रकां
गानुष्ठानमात्रेण परिपूर्णोपकारः कल्प्यते तु पासनात्तु तत्स्वशास्त्राधीनैरेवांगैः
परिपूर्णोपकारकल्पनायां को हेतुरत आह अंगांतराविधानादेहेति। गृहमेधीये
ति। अस्ति चातुर्मास्ये गृहमेधीयो मनुष्य गृहमेधीयः सर्वासां दुग्धे सायमोद
नइति तत्र हि दर्शमासनं स्याज्यभागोपजातीति। तत्र संदेहः किमयमतिदेशप्राप्तयो
राज्यभागयोरनुवादउतांगांतरपरिसंख्या अथवाऽतिदेशो नाज्यभागावेव प्राप्ये
नन्वते ते ... इत्येतदनेन वचनेन प्राप्यते किं वा सर्वांगे प्राप्तउपकारः संज्ञा प
ज्यभागप्राप्तौ वांगांतरानपेक्षा स्यात् भवतीत्युपकारावच्छेद इति। अत्रैवापिपक्षः प्र
मेकांडेऽत्र मात्रे क्रान्तिरसार स्तोतु विस्तरभयान्नलिख्यते। तेन चानुवादमात्ररूपवैफल्या
त्परिसंख्यायाश्च प्रतिषेधविषयत्वात्। अंगांतरप्रतिषेधस्य च वाक्यादप्रतीतेः क
ल्पनया त्वाज्यभागवाक्यस्य स्वार्थत्यागप्रसंगात्। प्राप्तस्य चांगांतरस्य प्रधीमे

कल्प० शेषापकप्रमाणाबाधापातात्। तदेवं स्वार्थहानिरन्यार्थकल्पनं प्राप्तबाधश्चेति त्रिदो
१२ षीप्रसंगात्। अतिदेशस्यापि क्रत्वपेक्षितत्वाकृताखंडकरणोपकारकपदार्थस्यैव विहितो
पायपतोयुगपदेव सर्वांगविषयत्वेन प्रकृते तदुपभागमात्रविषयत्वकल्पनस्यायोगा
दुपकारावच्छेदेनैवेति दिक्। इत्यामेसिद्धांमितं॥ ॥ एतन्न्यायेनैतेष्टनोपकाराच्छेवदेप्रस्यते
कृतदृष्टपत्नत्याह। नहीति। गृहमेधीयेष्टित्याये वितो कर्मैव गृहमेधीयः आज्यभागादि
रिक्तमंगयागसंस्कारोपकारायनापेक्षते। आग्नेयांत प्रकृति त्वपेक्षते। अत्र पूर्वत्र एकमेव वि
ध्यानं सर्वांतरीयमंगमितरद्धातिविभिरनुष्ठीयमानं सन्नापेक्षते। सांगत्वानतिरि
क्तोष्ठीयमानं सदपेक्षते। एतच्चाविरुद्धमित्यर्थः। यद्वा नैः। यथानैमित्तिके कर्मण्यादि
तत्राह। नैमित्तिकेति। यावज्जीवनिमित्तानुरोधात्प्रधानकर्तव्यत्वेनित्यत्व राम
गतौ। सर्वांगोपसंहारस्य च सर्वदाशुसामसंपादयितुमशक्यत्वात्कर्ममात्रांगात्
शानादेव सकलांगसाध्योपकारसिद्धिरितिपुकारस्याव० इ. अत्राकांगोप्योवि १२

ऽवच्छिद्यमानोऽव्यवस्थापनं उच्यते। ननु तथेह प्रारब्धांतरीयांगोपसंहारस्याशक्यत्व
प्रसक्तेः प्रथमाधिकरणे निरस्तत्वान्न चोपास्तीनां नित्यत्वावगतिः काम्यत्वादि
त्यर्थः। एवमेकस्यैवाग्निविषये पेक्षानपेक्षयोर्विरोधात् गृह्यमेधीयस्याभ्यास
मपकृष्य तद्दानीं वैषम्यांतरे नाम्नाऽतिदेश समवमाह। पालतेति। चोदकोतिदेशः
तेन प्राकृत उपकारपिंडो गृहमेधीये प्राप्यते। तद्द्वारा च तज्जातं कालिसंवृत्त
प्राकृतांगानि तत्राज्यभागाववपितस्य च्छेद्याप्नुतइति प्राप्तयोः पुनर्वचनाः स
कलांगजन्योपकारस्य तन्मात्रजन्यत्वेनावच्छेदः स्यादिति तत्रावश्यकत्वे तान्या
नां वचनात् हि नानि तत्प्राप्तिरिति तद्विधायकमेवं वचनं तेन तरपरिसंख्यायकमित्यर्थः
अतेतत्संद्रहमेधीयपूर्वपक्षगतपरिसंख्यापक्षोपि युक्तस्तुः। तत्रात्रविधिपक्ष
स्यापि स्थले मेधीयपूर्वपक्षगतस्याप्रासंगमवमाह तवतदुपकारेणि तत्र तप्रा
कृतसंगापमस्तीति। आज्यभागानदितरांगसाध्य उपकारस्त्येमेति देशप्राप्ता तेषा

कल्प ज्यभागविधानाद्वितत्त्वातिदेशस्यतन्मात्रविधानपरत्वंकल्पितंनत्विहविधास्य
२३ सपरशाखागतधर्मसाध्योपकारपिंडस्याक्षिकस्वीकृतिदेशः।यस्यतत्राग्नेयधर्मस्य
स्वशाखायांविधानात्स्वशाखागतधर्ममात्रविधायकत्वंकल्प्येतस्यार्थःतत्वे
न न।एकत्वे।बलवतिवाधकइतिप्राप्तेपुनर्विधानमेवबलवत्ववाधकं॥ ॥
अन्यथात्वंस्यात्।चोदनाद्यविशेषादित्यस्यायवादार्थमिदमधिकरणं।माध्येवा
जसनेयिब्राह्मणंतावद्याचऐन्द्रवायव्यादिना।इयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्च
ततःकानीयसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंततेहदेवाऊचुर्ह
तासुरान्यज्ञउद्गीथेनात्ययामेतितेहवाचमूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्योवा
गुदगायत्तेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितमभिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्सय राम
हेमसाप्राणंसंदधारामूचुस्त्वंनउद्गायेतितथेतितेभ्यएवप्राणउदगायत्तेविदुरनेनवैना राम
द्युमिधायतममिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्सयथाश्मानमृत्वालोष्टोविध्वंसेतैवंहैववि २३
पार्वोमातमुख्यपब्रह्मणेऽभोद्गोगतउद्गीथाध्यापस्वविषयत्वेनोदाहृतःतत्रवाजसनेयिषु ने

ध्वंसमानाविश्वंचोविनेश्वरिति श्रुतिः। तत्र प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः। तदंशा तो
ऽपि यदृच्छया प्राजापत्याः असुराणां ज्यायस्त्वं रक्षकत्वश्रुत्युक्तमुपपादयति। यतो मी
ऽति। कानीयांसो देवाः कनिष्ठत्वमुपपादयति। ज्ञानपूर्वकत्वादिति। अनादिप्रसू
तानं त्वज्ञाने चरमभावि। अतस्तज्जन्यरतिरूपाणां देवानां कनिष्ठत्वमित्यर्थः।
अस्पर्द्धन्तेत हाच इतेतदस्पत्वाद्दिताप्राणो स्पेत्येतन्नुक्तिगतप्रजापतिशरीरस्य व्या
ख्यानं। प्राणप्रधानस्य देहे त्रयस्येत्यर्थः। हन्तेत्यनुमतौ। यद्यनुमतिरस्ति सर्वे
षामस्माकमसुरजयेत हृत्सुरानत्ययामातीत्यासुरावेदेवुभावमयामसप्राप्नुवा
मेत्यर्थः। यज्ञो ज्योतिष्टोमः। सोऽसुराणां विध्वंसकत्वादाभिचारिकः। वाक्प्राणो
ऽपत्रप्राणेषु प्राणेन्द्रियाभिदित्यैवमि। तानेव वागादीनात्र्यथी लम्पते। प्राणमात्रस्य २
सिवारदकर्तृत्वायोगाद्देवतात्वस्य तद्रुत्याह प्राणमभिमानेनेति। एषद्गुतिमुख्यप्रा
स्यविज्ञो असुराणां प्राणत्वाद्वरत्यर्थः। अभिद्रुत्याभिसमस्य अविध्वंस्तासिति वेतः अविध्य

पे त्वा १

कल्प० सन्निति श्रुतिपदं तत्र सन्नत्वयमुद्गीथ इति मात्रमुदाहृतं। लोष्ठः पांसुपिंडः स
वा अन्यो वा दुर्वृत्तः काष्ठादिरिन्धनयोग्यो वा लोष्ठः श्रुतावविद्यमानोऽपि स्थापत्ते भ्यदुपस्य
१४ छा० । उद्गीथकर्तृत्वमज्ञानक्रियायां प्रत्यंचन्नारखामेदेतस्य यमारान न विद्याभेदके एकस्या
शाखायां विद्योक्तस्मृ अपि पत्नावेपितद्दर्शनादित्याह। नके चत्वत्वंत्र शाखांतर इति। एवं क
र्तृक्रियात्वनिर्देशावैषम्यं परिहृत्य सकर्तृमधिकृत्य निर्देशो वाजसनेयके मध्ये कदेशान्तरा कै
वनिर्देशः छांदोग्ये तु निवैषम्यं परिहरति। कतरत्रुपेति। रसतमादिगुणोपया
स्यानमोंकारस्योक्तमिति शेषः। एतच्च भाष्यवृत्तिकोपादानस्। एषां भूतानां पृथि
वी रसः पृथिव्या आपो रसः अपामोषधयो रसः ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वा
ग्रसो वाच ऋग्रसः ऋचः साम रसः पृथिव्या आपो रसो। साम्न उद्गीथो रसः स ए
व रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथ इति श्रुतिः। एतत्सूक्तिव्याख्याते राम
न भाष्योक्तरसतमादिगुणयोगं विवृणोति तथा होति। यस्य यजमानस्य पुरु १४

श्री

स्तात्स्वेच्छाविनिर्दिष्टदेवतायै संकल्पितं भवति। चेदमावास्यापश्चादभ्युदेस चतुर्द्धे
श्यामममावास्यान्यमवान्नसंध्यमादिमावेन त्रेधा भक्तो संकल्पान्यमादिभ्योदर्
शदेवताभ्यः सकाशाद्विह्नितं भवति। विमृज्य चदाच्च स्मात्पूर्वदेवताभ्यो निर्वापो दृष्टप्रयोः
दधन्दधनिम्रृतेतदुग्धे तेद्धेव कर्मस्थित्या त्वान्मेयादिष्ट्रस्पर्ध्यः कालापराह्ने। विकृ
ते यथाकालमनुष्ठानं दर्शयति र्षतावदिति। अनितः सन्निधावुदितः स्रेव
यस्य सयजमानो मुदितः। अत्रेत्य सिद्धांते दर्शकर्मरूपेव देवतापनयमात्रमि
स्मिन्प्रयोजनमाहमावास्यायामेवेति। तस्यैव कर्मणोऽनुवर्त्तमानत्वे द्वितय
त देवतापयकांत्य रिसमापनीयतत चतुर्द्धपानिरुत्तह विकाददेवतांतरेभ्यो स्त्र
ऊ मित्ति प्रयोगं पूरिसमाप्य पुनरमावास्यायामेवाग्न्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यो दविति
उप्पशानि परिदृष्टोः प्रवर्तयितव्यः। द्दर्शलोपे तु प्रायश्चित्तं भ॰ तमिदं कर्मामाव
स्यायाल्लोपरं तथामिति चिंताप्रयोजनमित्यर्थः। एवं पक्षमाहद्विविर्भागे त्वा

कल्प० दिता। उत्पत्तिशिष्टदेवतावत्तद्धेकर्मणि देवतान्तरमन्यवाक्याज्ञातं कर्मान्तरत्वमित्ये
१५ वमर्थं हविर्विभागमात्रेऽप्यवरणादिति संग्रहवाक्यं। [redacted] प्राप्ते कर्मान्तरप
ने कत्गुणविधौ वाक्यभेदप्रसंगात् कर्मान्तरत्वमित्येवमभिप्रायेण तत्रविधा
न सामर्थ्याद्भेदे तिद्वितीयं संग्रहवाक्यं तत्राद्यं विभजते पूर्वेहात्यादि ता पूर्वं देवता
यो गमादिभ्यो हविर्योगविरोधे तिवाक्येन विहिते उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधस्य
वाक्येनैव वारितत्वादुत्पत्तिवैकर्मणि देवतान्तरनिवेशासंभवे सति न कर्मान्तरत्वं
स्याद्धविर्मात्रविभागविधाने तू उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधाभावाज्जितेऽप्या
वन कर्मान्तरत्वमित्यर्थः। द्वितीयं संग्रहं विवृणोति आपि चेति तत्तु कर्मान्
रविधौ सारदर्शप्रयोगस्य काणात्। तत्राह दर्शस्थितिति कर्मान्तरमिति शक्ति
प्रायहेतुमाहत्यर्थदेवतान्तरं इति। उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधं परिहृत्य वाक्यमि राम
रि देयं हरति चर्येयस्येति वा मांतरप्राप्तमिति चेमध्यमाइत्यादिवाक्ये:प्रा २५

तो केषिमा गोऽवग तोऽनस्तयो ऽस्यत्तावैं दूरध्यमा वास्यायामैं दूपयो मा वास्या यामिंतौ दूरेवतात रुद्धयोर्नदेव ४

न्नामित्यर्थः। ननु विभज्ये दिति तेताद्धन्मात्र विधौ कस्मादिति न ज्ञायते तत्राह तत्र चत्वा
र्यातरेति येम ध्यमादिवा कौर्दैवतांतरे विहिते तु तत्प्रकृतियोगितो नादेवता
नामेव भुक्तिस्थानेतां विभागप्रति योगित्वं नास्मात इत्यर्थः। ननु तं तुल्यानामेव देव
तानां विभाग प्रवृत्ताद्धविषयस्तोनं देवंतांतरे वकाशा इति कमेभेदे तस्य तत्र स्या
दत आह तत्तुल्यानामिति हित्वे विवक्षितामिति। हविर्मात्रे विभागो विषयः तस्य तत्तुल्यत्वे
न विशेषणे न विशिष्टाद्देवताद्धा का भेदः स्यादित्यर्थः।। ।।हविस्तु भयत्र चादिति
।हतो प्रत्यमासयोरा न्नायते।। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्छेदैंद्रं पंचशरा [illegible]
नि वृमोदनं वपेदिति। उभयं हविरिति यत्। तत्र क्रतन्नाद्दविर्द्वभयत्वमपि तिमित्तान्तर्मुत
मिति गायघ्य घटेरा द्रां नित आविवाहितत्वमुभयत्वं। नाहि विवक्षा यादि विशिष्टो देवतानास्ती
कामितिचेता। हविरार्त्तोति निर्व ये उभयोर्विनतौ चेति विद्यावतीति प्रसंगात्। ननु तोहिर्हवि
रप्यविव हितेस्याद्दविर्विशिष्ट भार्ते तु देश्य त्वेन वाक्यभेदस्तो दवस्थाहनं। आतिमात्र

आस्तिमात्रस्य सर्वदा सर्वैषां संभवे न निमित्तत्वापर्यवसानात् तत्पर्यवसानाद्बहिर
कात्य० षा महे हविषा विशेषाणां तु भयत्वं तु पर्यवसितं निमित्तं विशेषणं भवद्विधानात्को
१६ क्षितं वा स्यामिष्यादिति तत्त्वमयत्वायामः। तस्माद्धविर्विशिष्टितन्मयत्वमिति॥ ॥
ननु दर्शवत्कुर्वन्नेषामानीतास्मिन्कर्मणि देवतान्तरविधानं तत्रैव तत्त्वाद्विशेषत्वा
लक्षणेन च देवताविधिरित्यत आह द्वयम् रवेनेति। होतं सिद्धान्तप्रयोजनं निगम
यति। ततश्चेति। एवमुपपत्तिविशिष्टदेवतावरोधपरिहृत्य वाक्यमेदश्च संगं परि
हरति। न च दधिवत्तमित्यादिना अप्रकृतकर्मणि तंडुलादयः पाकान्तरोत्तर्प
णामर्थाः तत्सिद्धाः। दधिपयसी वस्तुतस्त एव सिद्धेः कथमेतावताधिकरणापवर्ग्य
योः प्राप्तिरत आह। नवात्मदयेति। दध्नस्तंडुलानां पयसस्तंडुलानां च साहित्ये
ऐम ध्यमादिवाक्यावगतादेव देवताकत्वात्सिद्धं। तदिदम् [illegible] तिथिरुक्तानापयो राम
पुक्तानां चेति। न त्वेवमपि दधिपयसोस्तंडुलानां च मिश्रणमेव भवति। कथमधि १६

करणार्थलाभस्तत्राहनवश्ननेति। अधिकगवां दोहविधानाद्दधिपयसोः उ
त्पत्तत्वं आतत्वात्तस्यां रात्रौ तु ब्रह्मचर्यपरत्वस समर्थे दधिपयसोः सिद्धं न
तु परोक्षज्ञानि व्रतोपाकोपनिवर्ततं तथा च कुर्यं च तु सिद्धं तत्त्वमाह इत्याह इति वक्त्रं सिव
गदृष्टसाधनं तिसाधनविद्यो धात्रिंतत्वाद्धुर्मांराम तुहले चापि पाकानुवर्तित धर्मारामामिवाबद्दा द्वीहि४
ताः क्षेत्राय वेष्ठितव्यः। अलंताधि कारेति। सा लुल्यस्पर्द्धापरगोमासवकर्मरागेदुद्धला
रेणाधिकारावगमात्तस्य वधावगमादगस्यागाकमभेदस्यन्यायत्वादित्यर्थः वत्ता
नपाकुर्णान्तगोदेत्राहद्वंशांतरं नयेत्। तुतरयादिति सर्वे दुग्धं पिवेयुरिति। मवस्तुप
रस्याश्वस्वरसारणादेः परोवराचतस्मादेववरीयानु वश्वातरुउरीयः कथमनेनते
त्याह परमात्मस्वरूपेति। परमात्मदृष्ट्याध्यासात्तद्रूपसंपत्तिः। तनुकासाः लोगा जि
रित्यतेनाकाशमिति हि रूपाकाशोध्येवं नोज्ञापानित्यामिनाकाशस्य वपरोवरीयस्त्वा
दिगुणयोगंदर्शयतितन्नकथं परमात्मदृष्ट्याध्यासउद्गीथेतत्राह परमात्मदृ

२ रितिश्रुतिः कोरणं स्वरतिहि वाचुस्वरस्य गतिरिति प्राणस्तुपञ्चमास्मलोकस्मिकागतिरिह

ओ वाद

कल्प० मिति। आकाशाल्लिंगादित्युक्तेन ग्रंथसंदर्भेणेत्यर्थः॥ ॥ननु च देवासुरसंया

९ मेहकिलदेवा उद्गीथमुद्गीथावयवमोंकारमाजह्रुराहृतवंतस्तस्यकेवलस्याहरणा

योगात्तदाश्रयं ज्योतिष्टोमाद्याहृतवंत इत्यर्थः। अनेनकर्मणाएनानसुरान्

भिभविष्याम इति। सउद्गाता। वाचाप्राणेन च। वागुपसर्जनप्राणो लोपहानेत्युक्ता

वात।। ।।व्याप्तेश्चवसमंजसम्।ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमिति वाक्ये ओंकारस्योद्गीथे

न विशेषणमर्थसिद्धवत्कृत्य प्रक्रमभेदाद्द्विधा भेदो दर्शितः इदानीं सर्वथैक्यत्वेति

भाष्ये भेदबुद्धावनुवर्त्तमानायामन्यत्रान्यतरबुद्धिरध्यासलक्षणा स्यात्। तदेवुक्त

प्रवेक स्मृतिरूपइत्यत्राविवेकत्वस्यवशीकृतत्वादनग्राहमोटमीबुद्धिरध्यास इति। उक्ता

नीति। भाष्ये यथा शुक्तावन्यथाख्यातिनकारख्यातोपेक्षाणामित्यर्थः। उद्गीथोंकार

शब्दयोरैकार्थ्यपर्यायत्वासहप्रयोगादैकत्वपक्षानुपपन्नमाशंक्याहसैकार्थ्ये राम

पीति। भाष्ये छंदसि वेदे समत्वाद्व्याप्तेरिति ज्ञातोद्वेति। ओंकारस्य शब्दविशेषस्य केवलस्य सर्वे १७

इति। ध्यासरात्पर्य

प्रणवपर्यायः

नेदव्याप्तिरत आह ब्रह्मतु वाकमिति । यजुर्वेदे ऽध्ययनप्रवचनयोः । प्रत्येकमुप
क्रमे समाप्तौ चोंकार उच्चार्यते । ऋग्वेदे तु प्रत्यृचमेतदेव । सामवेदे पि ऋगन्तत्वा
त्साम्न इति सर्ववेदव्यापकं ॐकारः प्रतिवेदं च स्वरादिभेदात् भिद्यते । न हि द्वितीयत्र
मिप्रत्ययमुच्चशिक्षाविशेषणमित्याह । किं गतोपमिति विशेषणोच्च प्रयोजनमाह तत
द्रष्टादीति । आदिशब्देन समृद्धिरसतमत्वादि गृह्यते । आशिषः कामप्रापकत्वं । आधि
क्रियते प्रतिपाद्यते । ननु संभवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् । तत्र सर्ववेदव्यापि
त्वाद्विशेषात्स्योंकारस्य भवतु विशेषणेन व्यभिचारः । संभवस्तु विशेष्यान्तर्भावे ओंकारे
विशेषणाय स्योद्गीथत्वस्यानोपपद्यते । उद्गीथशब्दस्य सकलभक्तिवाचित्वात् ।
भक्तित्वस्य च मह्यावयवेंकारेनुपपत्तेरत आह । उद्गीथपदेनेति । स्यादेतदुद्गी
थशब्दस्य किमित्यवयवलक्षणया उद्गीथशब्दवाच्यां भक्तिमवयवित्वेनैव लक्षयतु न
तापि विशेषणयोः सामानाधिकरण्यसंभवादत आह तत्प्रणवेनोंकारेणेति । खल्वत

सामानाधिकरण्य

वाचूरस्या

कल्प० स्यैव व्याख्यानं भवति आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गी-
१२ थमुपास्ते इत्यादिना प्रथमाराधकस्यैवाप्त्यादिगुणविशिष्टस्य तादृक्फलविशि-
ष्टस्य चोपव्याख्यानस्य समानत्वात्। प्रधाने च लक्षणानुपपन्ने तत्रैव पदार्थ एव लक्ष-
क्षणीक इत्यर्थः। ॐकारेण भक्तिलक्षणायां वैयर्थ्यं च स्यात् उद्गीथपदेन भक्तेर्वि-
शेषस्यैव समर्थ्यत्वेन व्यभिचाराभावादित्यपि द्रष्टव्यं निरूढा चेयं लक्षणा न
सांप्रतिकीत्याह रूढेश्चेति। अध्यासेन लक्षणेति भक्त्यवयवे ॐकारे सकलभ-
क्तिदृष्टिलक्षणा हि सांप्रतिकी स्यादित्यर्थः। इयं च वक्ष्यमाणन्यायेन गौरोपच-
लक्षणोत्सृष्टेति। ननु किमिति फलकल्पना आप्त्यादिफलस्य श्रुतत्वादत आह। आ-
प्त्यादिगुणकेति। ॐकार उद्गीथ एवेस्तस्मिन्नाप्त्यादिगुणादृष्ट्यापासकस्य पुरुषस्य प्येदाव राम
मेर इत्यर्थः। सिद्धान्ते फलकल्पनां वारयति। उद्गीथमुपासीतेति। उद्गीथभक्तौ संबंधि १२

ॐकारे

फलसङ्कल्पमाला... कल्पतरुस्वर्पः (

नः प्रणवस्योपासनायामधिकारः प्रतिपादितं। तत्परेतु वाक्ये तत्फलकल्पना
दोषः। आप्त्यादिदृष्टिविधानार्थमोमित्येतदक्षरमिति वाक्येन विशिष्टप्रणवसम
र्पणोतद्वेयमुपासनविधिमाघाद्यास्त्यादिगुणविशिष्टप्रणवोपास्त्यापृथ
नाहैवैकान्तानं भवतीत्यादितत्फलस्यैव प्रणवस्त्रत्यर्थः। ॐकार उद्गीथदृष्टिविधौ
हिरण्यपुरुषोध्यात्मस्वरूपज्ञि: स्यात। उद्गीथदृष्टिविध्यसिद्धेः सिद्धान्तेत्वेवयविव
चनेनोद्गीथपदेनावयवलक्षणा ततः किंजातमत आह गौरुपावृत्तेरिति। वाच्य
मर्थं विहाय यद्दलक्ष्यते तेन तत्रात्र परत्वेन लक्षणा याइत्यमेव धातमुखकागौराप
लक्षणा ... यार्थद्वाराधीतरेवाद्यस्वरत्वेवोवधानमोहगौर्वाहीक इति। लक्षणा
यामपीति भाष्येस्वर्वपक्षेपि लक्षणा सुपगमोतयुक्तः। तन्नगौणीवृत्तिरिस्युक्त
त्वादतत्राह गौरुपपीति। लक्षणा गुणविद्यया वयवस्य केन्दो यस्याः सातत्थोक्ता गौणः
एवमध्यासपक्षे दृष्टिपक्षे कल्पपक्षे दृष्टिपक्षे यतपक्षे पापीति विवृद्धव्यादित्राद्देवस्तु
दृष्टिविषयत्वेनगुणः तत्रभोक्तीय दृष्टि दृष्टत्वादोंकार उद्गीथ इत्यर्थः। नपुनरस्मीपेनोंकारलक्षणा तथा सति ६

कल्प

च्या। २५

लस्यैकोपिवाचमेदात्तयर्यायत्वंनवक्तुर्वोमे दात्पर्यो यात्वमित्यर्थः। ननुपर्या
यत्वेपिकरिसिंधुराहि ज्ञाह्मनासहब्रयोग [redacted] उक्तत्वात्
नचव्याख्यानमिति॥ ॥सर्वामेदाद्यमग्रेमे॥ ॐकारस्यसर्वस्यज्ञात्वाद्वस्थ
मितिविद्येषरारादृस्यव्यावृत्तिवेदेवविहातिस्येवरा द्दात्संतिहितावत्तवनाद
संनिहितस्यविवेकद्वारातुमातात्पर्यानुवतोग सहत्यादेर्मातिरितिपूर्वपक्ष
माह। स्व ज्ञादृस्येति। ननुक्षौ शीतकिंवाक्य। वक्षि इत्यादिमत्राणांविषयास्रे
स्याद्विगराकप्रारोणपास्तिपरत्वात् वाजसनेयिवाक्यवदित्यतमातान्हसिद्ध
वादिकस्यपिसंनिहितमितिनेत्याह साक्षादिति। अत्राद्यस्यज्ञादेनानत्वयान्तु
नद्विगामानयेतिवाक्यार्थेभत्यन्तद्देशघटोन्वेतीति। फलविधिपरेस्वीद
ह्यातिति वाक्येन्यव्यावृत्तिपरत्वमेवंज्ञाद्दस्यनतु केवाक्य भेदप्रसंगादि। राम
तिकेरावोल मधुस्कंध्यावृत्तिपरेपिवाक्ये विद्धे कन्दारपातज्ञारवातरीयफलसे १९

रवेयफलउक्तं२

हः शाखे मि

वंधात्तु वारदारकुतोवाक्यभेः सत्यमशाखें नान्वेति । संतिष्ठिमात्रमभिदधत स्वे

वंशाद्वस्य शाखान्तरीयमपि वज्रिष्टत्यादिकं गुणेणा द्वारेण संनिहितमेधेयमिति

मवति शाद्वमतश्च वाक्यार्थेन्वेतीति सिद्धांतयति सत्यमित्यादिना । एवं च सिद्धां

तेसंनिहितसमस्तधर्मपरामर्शिन एवंशास्यानुवादकत्वात्फलपरत्वमेवकौ द्व

षीतकिवाक्यस्येति वेदितव्यं । उद्देश्य स्थापितत्वात्संनिहितः स च ऊहपदस्य फल

स्वरूपतिनाशाद्वद्वयर्थः । उपास्यफलप्राप्त्यभिज्ञानादीति । उपास्यज्ञानस्य प्र

त्यभिज्ञानादाविलक्षणफलस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः । भाष्ये कौषीतकिब्रा

ह्मणगते तेवंशाद्वेन वाजशाने पिब्राह्मणगतगुणपरामर्शो भावीति कारणेन

युक्तः । उक्तप्रकारेणगतस्मरामज्ञोस्यापि संभवादित्याह तथापीति । शाखांतरी

यगुणोपसंहारेपि स्वशाखायां श्रुतस्वीकाराच्च यश्रुतहानि । प्रज्ञाक्लिष्टेतो भाष्य

निर्दिष्टत्वेनेत आह केवलस्येति । केवलाहि शाखायांश्रुतास्तेषां चैवल्पहानिर

ख्या

१ श्रेयसं

कल्प० श्रुतौ पसंहारे सतीति तां केत्यर्थः ॥ ॥ निःश्रेयसं लक्ष्यादातं निर्द्धारणं प्रसक्त्यं इयपर्थः
२० अहं श्रेयसे आत्मा श्रेष्ठत्वाय यथा प्राणो वागादि भ्यः श्रेष्ठस्तथा । उत योऽतसद्धी
त्यर्थः । एवं विद्वानपि प्राणो श्रेष्ठं विदित्वा तदुपास्य प्राणात्मा आत्मा श्रेष्ठ्यादिगुणका
न्वितो भवति ॥ आनंदादयः प्रधानस्य ॥ प्राणस्य सविशेषत्वात् फलः प्रारणा तद्गु
यवशिष्टत्वादुपसंहारो ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वात् । एवं प्रारब्धागतेन ब्रह्म
रेव भूमिनि सिद्धे तीनंदादुपसंहारद्वानिर्भात्यवस्थानात्संगतिः । ननु वेदब्रह्मैश्वा
त्युगुणोपसंहारउत्सर्गप्राप्तोनचात्रापवादकमस्त्राहुवह किंचिदुपलभ्यतेतन्नि
मर्थमधिकरणमारभ्यतेत आनंदगुणविधानस्यैति । यद्यानंदोदयो ब्रह्मैश्वा
त्सर्वशाखास्वयसंक्षियेरन्नहि सयद्यभमत्वादयः किमितितोपसंहृताइति प्रतिब
धाशंकायांसंयद्वामत्वादयउपासनार्थं विधेयाः विधिप्रयुक्ताः एवं सप्रचातिर्भ्रा राम
नपरिमाणत्वादपूर्वप्रयुक्तधर्माणांयथाविधिव्यवस्थासत्यज्ञानादयस्तु २०

छके नैवपदे नानार्थे शेषस्य बोधितला।।८

स्तुतत्त्वमित्यर्थोऽङ्गितियत्रयत्रवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिस्तत्रैतेनव्याहतिरितिविशेषप्रद
र्शनेनप्रतिबंदीपरिहर्तुमयमारंभइत्यर्थः।शिष्टंस्पष्टार्थं।यत्तुनिर्विशेषेपदां
तरवैयर्थ्यादनुपसंहारइति।तत्रोच्यते।सत्यज्ञानानंदानंतानामनवपदार्थाइतरे
तरविशेषणाविशेष्यभूतात्मविरुद्धानृतजडदुःखपरिच्छेदानात्मतानांव्याव
र्तयंतःसत्तादिपरापरसामान्याधारभूतामेकामात्मव्यक्तिंलक्षयंति।सत्यज्ञ
व ता भुंननुनिर्पंतौकंनव्यक्तं।एतावताऽस्यब्रह्मत्वसिद्धिर्भवतिकर्मान्त्यपदलक्षणाचप्रयोगेविरो एकापद्मार्ज
तज्ञामाम वार धाभावाल्लक्षणायाश्चतुष्टानात्मयोल्लखेचपदांतरेयावत्योध्यंतयःसंभाव्यंते
तन्निरसनसमर्थपदद्वंद्वयोलक्ष्यमितिसमारोपितमनंतरसतत्समर्थपदार्थ
द्वंद्वसर्वत्रोपसंहर्तव्यमिति।आध्यातायप्रयोजनाभावात्॥विद्याभेदाभेदप्रसंगे
नवाक्यभेदाभेदचिंतानंतरंवपततविद्याभेदाभेदचिंतनादेपादसंगतिः॥ब्रह्मस्व
भावभूतोपसंहार्यधर्मचिंतानंतरमस्वभावस्यानुपसंहार्यस्यापघ्यर्थादिपरत्व

विरोधमानाभावेलक्षणानोदेतीत्यर्थः ५

ग्रावंद

कल्प०
रूपधर्मस्य श्रुतप्रतिपन्नरूपावस्थाचिंतनताद्वांतरसंगतिः विगतन्त्र्यत्वं प्रतिजित्ज्ञन
२१ र्थं सर्वं ध्याते ज्ञाते सह स्व भिन्यादिभिर्मन्वंतरमेव विज्ञाप्यते। सूक्ष्माद्वाद्वादिमूर्तध्या
नो मौक्तिकाः। कररामाभिमान्यादित्यादिदेवताध्यायिनः अभिमानिकाः। अंतःवृ
त्त ध्यायिनो बोद्धाः। इह प्रयोजनेऽसंभवात् इह फलत्वनानुपपन्नेः परत्वार्थत्वमित्यतरे
षामित्याह तत्र देवेति फलत्वनिरूपणत्वेन तास्य यौगिक पुरुषपरत्वेमिधायमानांतार
नभिगतत्वलक्षणाम प्रवेशत्वं तात्पर्यलिंगमाह अनभिगतताथेति। अचेतना
याश्रुतेरभिप्रायायोगान्महाभूतेत्याप्रश्रयश्चाङ्गोगोरमाइत्याह आज्ञायातिश्चापद्रवे
२ ति। किं चार्थादिपैरविमाकमेदेतप्रतिपादिते प्रकरणोद्र्यथः स्यात्रिर्गुण विधायांन
दनुपयोगान्मूत्रपरत्वमात्रप्रतिपादनेचैकवाक्यत्वलभ्यतइत्याह किं च श्रुत्य राम
तरे जिज्ञासितस्मकरणास्थ से प्रकृतइतिवाक्यमेवंश्रुत्यंतरा॥ ॥अजामवीतिरितस्य २१
डजारातप्रवृत्तबाकामेदप्रसंगात्यादिपरत्वंनिरस्तंतर्हि हिरण्यगर्भसकलस्य

एकलेहिरवं

वाक्यस्यान्वयेन वाक्यभेदाभावात्त[illegible]रत्वं वाक्यस्याशंकते। तत्वेकरवायम्आ
सीदिति प्राप्तस्यात्तेरात्मैकत्वावधारणादेहात्ते नोहितस्यैवरणात्परमेश्वरे गम
[illegible]मानेकथं हिरण्यगर्भैश्रीकाउत आह श्रुतिस्मृत्योरिति। आत्मा वेति वाक्ये हिर
ण्यगर्भपरमेव महान्तस्तस्य विषयत्वेसतिज्ञो कस्य स्वस्य विषयत्वात्। आत्मै
वेदमग्र आसीत्पुरुषविधः स वै शरीरी प्रथम इति च वाक्यवद[illegible]त्पन्नमात्मा
लिंगाद्धयमन्यथानेयमित्यर्थः। लोकस्य सृष्टिप्रलयप्रमाणां वांतरेश्वरकार्या
स[illegible]तीत्यकत्वावधारणादिकमवांतरेश्वरसंबंधितयागमयतीति योजना
अनुमानस्य स्तुतिस्मृत्योरित्यादि। तात्पर्यव्याप्तिस्त्वाईदर्तानो व्यतिरेकव्याप्ति
माह पारमेश्वरस्येति। पारमेश्वरलिंगहयस्यान्यथानयनप्रकारमेवदर्शय
ति अग्निर्हीति। संदेहान्यायं वक्तुं पूर्वका[illegible]मनुसंधत्ते अपि चेतस्मिन्निति। अत्र या
तोरेतसः सृष्टिः प्रजापतेरेतो देवा इत्यादिना प्रजापतेः कर्तृकास्य सृष्टिरुक्तेत्यर्थः उत्तर

ति

कल्प० वाक्यमात्रेणोच्यत इत्यपि चेतनाभ्युदृति। अत्रापि हृष्टहति। आत्मैवेदमग्र आसी
२२ त्पुरुषविध इति वाक्ये हहृत्यर्थः। आत्मेति पदं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं। महात्म
नाविषयत्वे सति लोकस्य हि विषयत्वादिति हेतोर्विशेषणासिद्धिमाह नच म
हाभूतस्यैतत्त्वाद्ब्रह्मापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयमिति। अनेनेति द्वा
तेमहाभूतैनसर्गेतोपसंहारान्याद्रसंगतिः। सूचितासर्गस्य महाभूतादित्वं यद्
उ न्यंतरे ऽपि ननं तस्मिन्नष्टौ छिद्यत्वं नादरनीयं किंतु तस्येहोपसंहारः कार्य इत्यर्थः
। औपयिकत्वमुपयोगित्वं महाभूतानुपसंहारेपि परमात्मा प्रत्येतुं शाक्य इत्या
ह नच लोकसर्गोपीति। अत्रैवोक्तमिति। अस्मिन्नेव ब्राह्मणे संज्ञामूर्तिक्लृप्त्या
द्यभिकरणोक्तिरित्यर्थः। उपरिष्टाद्वेति। एष ब्राह्मणे षट्सूत्र्यादिवाक्ये इत्यर्थः॥ ॥ राम
द्विदं जगदग्रे सृष्टेः प्रागात्मैक एवासीदृ। एवकारस्तु सजातीयभेदात्मसुदानी २२

मिव विशेषावस्थायानिषेधार्थः। मिषन्निमेषव्यापारवच्चेतनंतत्रच्छामिषतोऽप्यु
पलक्षणांईक्षंतेनतेनत आडभावश्छांदसः कृथ मिक्षितचार। लोकांतस्तजेत्यक्षा
मीति। लोकाएवोचंते अंभ इत्यादिना। अंभः प्रभृतीन् स्वपमेवस्तुतिष्याच
ष्टे अदोंभः परेणादिवंद्यौः प्रतिष्ठांतरिक्षं मरीचयः पृथिवीमरोयाः अधस्तात्ता
आपइति। अदस्तदंभः परेणदिवंदिव परस्तात्तत्तेनतस्यचपरस्तात्तेमात
स्य द्यौः प्रतिष्ठा आश्रयः सोप्यंभः प्राहवा द्यादिवमारभ्योपरितनलोकाद्रष्टांश
मस्येरंभो निरमिप्राप्तत्वादंभ उच्यंत इत्यर्थः। अंतरीक्षलोकः स वितमरीचिव्या
प्तत्वान्मरीचय इत्यर्थः। स्थानभेदापेक्षया बहुवचनं। मर्यंते स्मिन्भूतानीति
पृथिवीलोकोमरः याः पृथिव्या अधस्तात्ता आपः पातालानि तेषामप्युपलक्षणात्
विधेयापेक्षयास्त्रीलिंगत्वं आत्माहिरण्यगर्भः पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरः
पाण्यादिमान्प्रजापतेरेतः कार्यदेवाः। प्राजापत्तिः कार्यकरणाधिष्ठात्रीस्त्मा

कू२

देवताभागादिभिः सहसृष्टवान्। तांश्च तं प्रति भोगसिद्ध्यर्थं शरीरमयांश्चकार। स च ता
कल्प० भोगांगो शरीरमानीतवान्। तथाश्वशरीरं पुरुषशरीरं चानयत्ता देवताः सोऽब्रवीद्
२३ यथायतनं यथा च चक्षुरादिस्थानं। अस्मिञ्छरीरे प्रविशतेति। स ईश्वरस्तमेव सीमा
नं मूर्द्धः केशविभागावसानं विदार्यच्छिद्रं कृत्वा तया द्वारा ब्रह्मरंध्राख्यया शरीरं प्रापद्य
त प्राप्तवान्। स शरीरे प्रविष्ट ईश्वरस्तमेव शरीरांतर्गतं स्वात्मानं। ब्रह्म तत
मं तत्कारणकोऽत्र दृष्टः ततमं व्याप्ततमं यच्च ब्रह्म तद्रूपेणात्मानमपश्यदि
त्यर्थः। यः शरीरे प्रविष्टः परमेश्वर एष एव ब्रह्म परमात्मा प्रजापतिर्हिरण्यगर्भोऽप्येष
वा। प्रज्ञा ब्रह्म चैतन्यं। नीयतेऽनेनेति नेत्रं नियंतृ यस्य तत् प्रज्ञानेत्रं। प्रज्ञाने तस्मिन्ने
वाधिष्ठाने प्रतिष्ठितं। लोकोपि भूरादिः प्रज्ञानेत्रः प्रज्ञानियंतृकः सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोक
स्य प्रतिष्ठाधिष्ठानं ब्रह्म॥ ॥पूर्वं चर्मणोके विघ्नैकपशुरोपसंहारमित्र परमात्मादात्मादसंग राम
तिसिद्ध्यर्थं वर्णांतरमारभते अपरः कल्प इति। कल्पः प्रकारः। पूर्वत्र वाक्यैर्बलार्थादिपर २३

त्वमविरुद्धत्वाविद्धैकामुद्धंश्च श्रुतमित्तार्थोपक्रमेणवाक्यभेदादित्याभेदड्डितिपूर्वपदस्य
तित्वसच्छब्दस्येति। उपक्रमस्यभेदादिद्वितार्थत्वमिति। आत्मोपक्रवाजसनेपिरात्वपान्मि
त्तार्थत्वमित्यर्थः। ननु सच्छात्मोस्तु संहारादुपक्रमस्याप्यात्मपरत्वमस्तु तेत्याह सन्न आत्मेति
असंजातविरोधोपक्रमात्संजातविरोधउपसंहारः सन्न्यासामान्येपरमात्मशब्दध्या
सपरत्वेननेतव्य इत्यर्थः। ननु हृदयव्रह्मात्मत्वपरत्वाभावेवाक्यस्यकथमेकविज्ञाना
त्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासदुपक्रमादध्याये निर्दिष्टाधारतेन आह विज्ञाने न चेति। ननु तत्र
प स्थाद्येउपक्रमस्यवात्मरः आत्मत्वएवसत्वेनसच्छब्दस्याकाशादिवद्भाक्तिवाचित्वेनासं ग
त दित्याशर्थत्वात्तथाविमित्तउपसंहारगतात्मनादात्मपरामर्शोभावाक्यशेषात्। अतआ
हात्मनावदिति। आत्मेवसदिति स्थेतदात्मनावदिति योजना। अभ्युपेत्यापि सच्छब्दस्यसामा
न्यवचनत्वेनाद्यात्स्योपदेशादितिहेतुमाहेत्यर्थः। सच्छब्दस्यसामान्यवचनत्वेऽभ्युपेतेवा
क्यशेषस्यनिर्णायकत्वमाह सच्छब्दस्येति। सदेवेत्येतद्वाक्यमात्मन्येव व्यवस्थापनीयमित्यर्थः
ग

कल्प० ननु क्वचिदुपक्रमादुपसंहारोपि निर्णीयते यथा वेदोपक्रमा ऋग्वेदादिज्ञानानां वेदपरत्वे तद्वदिस्मिं
२४ न्नप्यादत आह तत्तार्थेति। निर्णीतार्थत्वार्थः। अत्र ह्य फलकल्पना प्रसंगाच्चेन सत्ता यामरा
मत्तिरित्याह। अपि चेति किंचास्तु नामोपक्रमादुपसंहारे निर्णीयः। स तूपक्रमादपि वाक्य
नादेकविज्ञानहेतुकसर्वविज्ञानात्परमात्मपरत्ववाक्यस्येत्याह नचेति। वर्णकद्वय प्र
योजनं विभजते अथ चेत्येवं स्मिन्निति। पूर्ववर्णकान्तपूर्वपक्षे स्पतेरेकवाक्यं हिरण्यग
र्भोयास्ति परं। तत्स्वहोतेनुन वाक्यं [illegible] अंश भावनापरब्रह्मत्वप्रतिपादनद्वारेणा
र्थीतद्भावनायां पुरुषप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः अस्मिंस्तु वर्णके पूर्वपक्षे दोऽपवाक्यं सत्तासामा
न्ये ब्रह्मत्वसंपत्यर्थोपाज्ञस्तेनपि वाक्यत्वात्मनो ब्रह्मत्वगोचरमिति विषयभेदः सिद्धांतेहे
अपि वाक्यस्य प्रत्यक् ब्रह्मैक्यगोचरे इति भेदे तत्त्वाप्ते ज्ञात्वात् ज्ञायत एवेति तोणे।।।। ।। ।।
श्रुतिसिद्धये पि वृद्धैक्ये सदात्मप्रामुपक्रमः ततः किंमिति तत्त्रोतुराचार्यो न्यायसंग्रहे तत्प्र राम०
या। पदयोः श्रोतसामानाधिकरण्यस्य वाच्यार्थभेदादनुपपत्तौ तत्प्रतितारापल्लहेणा २४
सामानाधिकरण्यमिति

श्रापते। तत्र लक्ष्यमाणावपि तत्त्वमर्थौ यदि भेदेनैव लक्ष्येते तर्हि तत्रापि लक्ष्यांतरं स्या
दित्यनवस्था स्यात्सामान्यादिति लक्ष्यमाणार्थैक्यमेव युक्तं। तत्र तत्त्वपदार्थो ब्रह्मपर्यंतम
त्वपदार्थोपि प्रत्यगात्मपर्यंतो लक्षणीयः। तथा च वाजसनेयिवाक्ये तत्त्वमर्थपर्यंतं लक्ष
ग यति। छांदोग्यवाक्ये तु दृष्टं त्वमर्थपर्यंतं लक्षयत्यर्थैक्याद्धि द्वैविध्यमिति।। ।।कार्याख्या
नादपूर्वं। संदिग्धस्य तु पंचमस्य वाक्यशेषान्निर्णयः यद्वद्भिष्यंत आचामंतीत्यादिवैतस्मा
नापदेशात्वेन विधित्वसंदेहे तस्य शिष्यत्वाचामेदित्यादिवाक्यशेषादाचमनविधिप
रत्वं निर्णीयमिति पूर्वपक्षकरणात्संगतिः। अत छांदोग्यस्य प्राणोपदृतीयोगमाहात्म्यमिति।
अत तं चेष्टां कुरोतीत्यनइत्यर्थः। अत संकुर्वंतो मन्यंत इति श्रुतौ मन्यते स्त्रीनाथेत्वाद
भाष्ये चिंतनत्वेन व्याख्यायनिर्देशोतद्बलेः चिंतनं ज्ञाष्टस्य ध्यानं वा चिंत्यादित्यपासंकोचाद
तद्ध्यानपर्यंतमिति। अत एतावादस्यस्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तौ सत्यां वाक्यभेदस्यान्नतु
पपत्तेतु अपूर्वविधित्वमस्याकांक्षात्वमित्यमिप्रेत्याह एवमात्रेणेति। यथाह्यनिर्णीयेव

अनन्तनीचमनेन

२ एतावद्ध्यामाचमनयेना नन्तना प्राणस्य

श्रो स्मा

कल्प० खुरशाबू माचेमाश्रोत्राय तील्तश्रुतेरस्वमीदमपीत्यर्थः। सिद्धांतबीजमाशंक्यपरिहरति

२५ यश्चपानीति। अन्नं तव दत्तप्रतिषेधे इति स्मार्त्तेदृति चद्वे सम्पन्नं व नादरार्थी सत्यपि स्मार्त्ते

त्तत व दत्तप्रतिषेधेन मनादरस्ययथा तानंतव देहीतिप्रतिषेधो स्येति होमांगत्वेना

र्थवां त्वयाचमन वधिर पि प्राप्तोपास्त्यंगत्वेनार्थवानित्यर्थः। स्मार्त्तेनीत्तत व दत्तप्रति

षेधः पुरुषार्थत्वाज्जपेति होमेन प्राप्नोतीति ज्येतिष्टोमे हृदयकृप्रतिषेधार्थवान्। आ

स्य चमनविधिस्तु स्मार्त्तो द्विजो नित्यमुपस्पृसेदित्यादिः सकलकर्मगोचरः प्राप्तोपास्तेन

पिप्राप्नोतीति तद्दंगाचमनविषयत्वे श्रुतेरनुवादकत्वस्यादित्याह नत्वर्थपुरुषार्थयोरि

त्यादिना। ननु नित्यस्य श्रुत्यर्थानुवादि[illegible]त्वमनित्यस्मृतेः किं स्यादत्ताह न च स्मार्त्त स्येति स्मा

। स्वस्य नुमितेः श्रुतेर्व्यापक विषयत्वान्तत्सिद्धार्थानुवादिता श्रुतिः स्मृतिपेक्षया श्रुत

वादित्वीस्यादित्यर्थः। अत एवाचमन स्पाल्पतः सापलादाचमन वासोदर्शितमित्यो राम

रपितविधान मित्यर्थः। प्रथमपक्षे निराकृत्यपूर्व रपि म[illegible]पक्षेऽपि कं दूषयति कृत २५

त्रायमित्यादिमाष्यंमाचष्टे स्त्रीतव्याभाव इत्यादिना। आचमनपर्याप्तोचमनंध्या नग्नतावा
म दीनस्तुत्यर्थं इत्युक्तं। अतन्मतासंकल्पपर्याप्तोचनप्राप्येवमेवेत्याहाविच मातान्तरेति
स्तावकः स्तुतिहेतुरित्यर्थः। आचमनस्यास्पृत्ततः प्रादितुत्वांनियमयति। नचाचमनमिति
प्राणाविद्यांगत्वेनपदा आचमनं विधाय तेनत्वंनद्यते। तदा तेमिमिति के नित्याधिकार
स्यप्रसंगासिद्धेरावश्यकतापेक्षा ... र्थत्वं प्राणविद्योपकारार्थत्वं चेत्युभयार्थत्वमाच
म मनस्यास्तु। सिद्धांतेत्वाचमनानुवादेन वासोदृष्टिविधानात्तायं प्रसंगः इष्टेः आप्त
र्थाचमनसंबंधस्यानुवादस्यामप्यसिद्धेः नकृत्स्नात्वाद्विरेवमर्थं परत्वेन भाष्यव्याख्या
ते। अपिचैकस्यकर्मणद्वयभिधानायां तत्रोतिभाष्ये परिधानस्याहः परिदधीत
स्मृतिगतपरिधानं वदन्नुपकारपरः। अदृष्टत्वात्तत्सद्धौत्ताभवांतरश्चोद्यतज्ञप्तितास्यो ५८०
लेमयुक्तं सर्वान्तरेऽहरपि सिद्धांतसाम्नातायाअस्तुतत्वात्किंपाठोक्यास्त्र अपूर्वत्वं चेति।
रणांदरूपं। प्राह्वकाम्यतेत्वेयप्राणराम्यसर्वान्तत्वेनत्यांतरीयकत्वेतददृष्टिप्राप्तिः आ

तेग्रप्य
द्वि
कल्प० देवतत्क्रियमाणोपलक्ष्यं वाहारस्तु तत्क्रियतेणानि तत्तुस्यादिति वैषम्यमित्यर्थः। कथं चिद्यो
२६ ग्यमात्रोरोगे नित्राशस्य समस्तमन्त्रं श्रुतं। श्रात्ता विचारनदारामे नितेनापि सर्वमन्त्रसम
वहत्त्वमिति योग्यमात्रेणेत्यर्थः। प्रायेणेति [redacted] मात्रं दिनानां विधि
श्रौतात्राय श्राद्धः॥३॥ ॥समानत्र वचामेदात्॥ ॥पूर्ववत्प्रायानाचमन्तानुवादे लानन्तता
विंमत विधेयमित्युक्तं। इह तु वाक्ययोः कस्य विधित्वं कस्य वानुवादत्वमित्यपेक्षायामाह द्वयो तनि
रपि विधाविधित्वमिति पूर्वपक्षमाह द्वेति अभ्यासाधिकरणन्यायमेव प्रदर्शयति
जयति द्वयोरिति निर्गुणो हि क[illegible]ति विहितेन तदनुवादे सगुणो विधीयते। यथाग्निहो
त्रं जुहोतीति विहितं निर्गुणकर्मानुवादेनास्मा ह तत्र गुणान्तरेति। सगुणत्वेपि द्वयोर्वाक्ययो
रन्यतरस्यानुवादत्वं भवति। यथा पञ्चयोष्टाकपालेनामावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती राम
ति कालद्वयान्वितानाग्नेयविध्युत्तरभाविवाक्यद्वये योष्टाकपालोमावास्यायां भवतीत्येकका
लानेयवाक्यस्यानुवादत्वात्तथेह वाक्यद्वयार्थयोरितरेतरत्वं तर्भावात्तिगमयितु २६
२ धाजुहोतीति दधि गुणः प्रांउत्स्य विधाविधि[illegible]भयोरपि सगुणत्वान्नान्यतरस्यानुवादते ४

यः गीतो पुरुषमयत्र विद्याविधिरिताह समानगुणानभिधानेति॥ न वैप हे विरस्यति॥ नेतिसिद्धांते प्रतिज्ञा नीते ऐककर्म्यचि लिरे कवि

गुणांतरे स्यंत्तरशङ्कः। अग्निरहस्ये हि स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूप
माकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसं सत्यसंकल्पं सत्यधृतिं सर्वगंधं सर्वरसं सर्वा
दिशोनुप्रभूतं सर्वमिदमभ्यात्तमवाक्यनादरं यथा व्रीहिर्वा यवो वेत्यादयो बहुतरा गु
णा आम्नाता आरण्यके तु मनोमयोयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदये यथा व्रीहिर्वा
यवो वा स एष सर्वस्य वशी इत्यादयो स्तोकाः। तत्र वशित्वादयो नाग्निरहस्ये कामरूपित्वा
दय एव तारतम्यके नद्वतरे तत्रातं न भोवान्नानुवादतात्पर्यः। अपिचैकस्मा राणे विधि
त्सेधिकास्य गुणाः श्रूयेरन् ननु समाना मनोमयत्वादिगुणा विशिष्टपुरुषपरत्वमि
त्यानादित्यर्थः। ननु समानासमानगुणावत्तो भयोरपि वाक्ययोस्तुल्यत्वात्कविद्या
विधिः क्व वा गुणविधिरिति न ज्ञायते ऽत आह तत्रापरह्यमाणो ति हि त्रितां समहे
हास्तिकं अरण्वानां समहो आत्रवीयां शाण्डिल्यविद्यिघत्तुः। कपाराणा सा: प्रहरणामित्येषां
तेन योक्ताः। ऋग्वेदे यजुर्वेदे च समर्पणा ज्योतिष्टोमस्य तावदेक एव विधिरस्त्र गुणा विध्य

मी

ब्र॰ भूषु॥ टीकवि हरि ...

१ ...

कल्प०
२८

र्थमंत्रवाददृनिरुक्तेतिकविधानमित्यनिर्णयश्चासोयजुर्वेदे[illegible]दोह्नलीयाधंगनस्य
स्येननंत्रैवविधीयतइतिसिद्धांतितंश्चोयत्तद्दरेण। एवंमात्रापिधर्मस्यपत्वा
दग्निरहस्येविधाविधिर्निर्णयइत्यर्थः। यत्तुकेश्चवेनोक्तंसिद्धेकर्मणाउत्पत्तिकेप
प्रयोगविधिःक्लेनिर्वीह्यायामंतरमस्यत्वेनप्रयोगविधित्वनिर्णीतः। अत्रउ
नार्विवोत्पत्तिकर्मसेवनसिद्धमितिमुह्यमस्यत्वस्याविधास्यइति [redacted]संग १
[redacted]। तन्नायतोत्रापिप्रत्यभिज्ञयाविधेविधेयसिद्धेकोत्पत्तिरितिनिर्णीयतेन
चांगस्यतत्त्वंप्रयोगविधिनिर्णयकंतेनापत्तिविधिनिर्णायकमितिवाच्यंउत्प
वापक तेः प्रयोगविनामस्तत्वेनप्रयोगसमकादेर्स्ययस्त्वाउत्पत्तेरप्यनुमानंप्रसक्त्यादि
ति। अनुवादमात्रस्यापीतिः। आग्नेयेकत्कालत्वादिविषयस्येत्यर्थः। भो. प्रकाश्या ॥ राम
त्मकंसत्त्वःपरमार्थः। तस्मिन्नतोमयपद्यकृतिमसतमनःप्राह्वेनप्रस्तुतेहृद्ये २८
नर्यपात्रीहोत्रादिस्तत्रयातावत्प्रारा॥ःपुनश्चात्तौ॥ स्वस्वसर्वस्यवशीत्यादिलक्ष

आग्नेयोऽष्टाकपालोभवतीतिवाक्यरूपकर्त्तं ।

ता:॥ ॥संवेधादपि। ग्राय स्वेदमेन ग्रास्तु: ता ग्राप: सत्यमसृजंत सत्यमिति हि
रण्यगर्भस्तु अतो नच्च सत्यं ब्रह्म महता। इत्युपक्रम्य तत्रैवं सति यत्तत्सत्यं हिरण्य
गर्भाख्यं सोसावादित्यः विधेयादित्यापेक्षया पुंल्लिंगप्रयोगः कथमादित्यः किं मंडल
मेवन। किं तर्हि य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेक्षन्पुरुष इति। तस्यै
व सत्यस्य ब्रह्मणोधिदैवतमध्यात्मं चादित्यचाक्षुषपुरुषरूपेणावस्थानमुक्त्वा इद्धिये
तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्निती म
रेतरस्य निषेधत्वायोक्त्वादित्यपुरुषस्य पर्यंतस्मिन्मंडले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः भुव
रि इति बाहू स्वरिति प्रतिष्ठा पादाविन्यर्थः इति व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषद धनि
हरिति आदित्यपुरुषस्याहर्नामत्वमुक्तं। अनंतरं योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्यापि भूरि र
तिशिर इत्यादिना व्याहृतिशरीरत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहमित्यहर्नामत्वमुक्तं। उपनि
षदिति देवतामुपनिगमयती तिदेवताप्रकाशकं रहस्यं नाम भण्यते। अहः

तिष्ठेति तस्येति पा॰ ५

कल्प॰ शब्दः ब्रह्मशब्दवचनः। अहंशब्दः अपरात्मत्ववाची। एते उपनिषदो सत्यस्य ब्रह्मणः
२८ स्थानभेदेन ब्रह्मरूपयानुचिन्तन्ति ये उत तद्वै अभ्युपयत्रेति। स्थानभेदात्सत्यब्रह्मणो
व्याप्तसंशये संगतिगर्भपूर्वपक्षमाह। यद्येकस्यामपीति। तत्र तस्योपनिषद्
हरस्तस्योपनिषदहमिति चादित्यमंडलाक्षिस्थानविशिष्टस्य सत्यब्रह्मणः
परामर्शात्कथमुपनिषदोः शांकरइति सिद्धांतात्रायमनुवादः इति तस्य [illegible] स्यप्र
कृतपरामर्शात्वाच्छ्रुतावच्छिन्नस्य च प्रकृतत्वादुपनिषदोर्भेदोऽसंकरइति
म हि सिद्धांताज्ञायइत्यर्थः। एवंप्राप्ते इदं सिद्धान्तं दूषयति। सत्यस्य चेति। सत्यं प्रकृता
वृत्तविवर्तनामप्रकृतमिति च श्रावयामि तत्पूर्वमवगतमुच्यते। अतः सत्यं ब्रह्मैव
प्रधानं परामृश्यते। तद्गुणाभेदः स्थानविशेषः नापत्तदेशाख्यं तस्यापि स्वरूप राम
धर्मत्वेनोपसर्जनत्वात्। तथा च सत्यस्यैकत्वादुपनिषदोः संकरइत्यर्थः। एवं वदिति २८
शाण्डिल्यविद्यावदित्यर्थः। सत्यं तद्गुणाभेदं तत्स्थानमात्रेण छेदेन परामृश्यते। ना

पि तद्वैशिष्ट्यं धर्म्मः किं तु स्थानविशिष्टं ब्रह्मैवायमर्थं तस्मिन्मंडलेपुरुषइति न
चैव प्रस्तानत्वात्तथा च विशिष्टस्य स्पतरे अन्तर्गमात्मा मयचो मयता मचिंतनमि
ति सिद्धांतपाति सत्यं यच्चैस्मादितानत्वेहीति। विशिष्टयोरेकत्वे तु रादिस्येतराहि
तानत्सुपदिष्टं हिरण्मयपुरुषयोरेकत्वाद्गुपाद्यतिदेशोनस्यादतिदेशस्याभिन्नाधि
ष्ठानत्वादित्यर्थः। संस्मृतितः। व्यवहृपि वैश्वानरखोडशकलादिविधानामितरेतरमा
प्रतमि धिदे विकविमर्तिज्ञानं ब्रह्मसंबंधप्रत्यभिज्ञानं चाविशिष्टं। तथापि नास्तुनेतरे
तरस्मरणोपसंहारः श्रोक्यतेनासौ प्राप्यह्यविधिविहितत्वेन भेदनिश्चयात्संभृत्यादीना
क न्तु श्रुतिविधिक्रियायाः परिशिष्टोपदेशात्। शिवलन्तं यच्छिष्टत्वात्तो पनिषद्दुदितवि विधिरहिता
धाशेषत्वमाश्रांकयते। उपेष्टा उपेष्टाति छंदसि बहुवचनस्पडादेशः। ब्रह्मज्येष्टानिवी
र्याणिस्वरूपकारणत्वेन ज्येष्टाः किं तु तत्स्पृहकारिणोपि। ब्रह्मवीर्याणां तु ब्रह्मैव ज्ये
ष्टमतस्तापेक्षं ब्रह्म जगज्जन्मादि करोतीत्यर्थः। किं चास्येषां पराक्रमसमारणानंतावत्त

प्रत्यक्षविशेषाः ज्ञानैर्हि परस्पैः सहायास्तपेष्टा विक्रमाः संक्षिप्यंते तेन तत्सराज्ञसाक्षं नेतत्वेनियतपूर्वमादि २

हिं३

कल्प० वह्निर्हि धूमेनांगोपि भवति। न तत्तेस्ववीर्याद्धीनं संभवंति वह्निस्त्ववीर्याद्धीनात्तु ब्रह्मणः
२९ संभृतानि। अविद्यमन संभृतानीत्यर्थः। न च वेदे इवं ब्रह्मायं इडादिजन्मतः प्राग्गेव हेय
१ र्गमान तदा मानवं इमिमिमेव वाद्विरव्यापकमित्यर्थः। देशान्तरोपरिच्छेदमुत्क्रान्तेः तो का
पाह ब्रह्मस्थानामिति। यत्र हृत्पुंडरीकस्योत्पत्तिवचनं तत्त्वं व्यावर्त्तयति आसेति। प्रकी
र्णिकरणेस्थानविशेषवादस्तु पसंहारवहुः तस्याति देशोऽयमस्याधिकाशंकामाह
यद्यपी त्यादिना। आयतनभेदपरिग्रहे हेतोरिति। हृदयाद्यायतनत्वे। माभूदायतनवि
शेषावरोधाकांक्षा तुल्यादिविद्यासु संभृता हीना [illegible] मुपसंहारस्त्वैत्त्वेकात्मक
विषयास्तु विद्यासु आपततु नामा वा नास्य उपसंहारो भविष्यतीत्यम्न्याधिकाशंकांतर
ति माह। षोडशकलासु इति पंचकस्यां विद्यायां षोडशगुणाप्पांवारणास्तेयद्यपन्यत्रापि प्र
यं तेन तत्र विशेषक ग्रोणापसंहारस्तथ यथाग्निरहस्ये हृदाराप्ये केच मनोमयत्वादिगुणा हाम
धारणाश्रमविज्ञानादि विशेषकं न तु साधारणगुणामात्रअवगमो विशेषकमागमकमिति २९

का २

विद्यात्वपि साधारणत्वेन तासामपि तदेतरभेदकत्वाभावाद्धेतो नातिप्रसंगित्वात्तद्विधेः सबोधन कृतेषां संस्मृत्यादि ६

प्र संगात्तत्रकिं संस्मृत्यादिविद्यायाः ओंडित्यादिविद्यानां चासाधारणगुणासा
म्यादेकत्वमुत तत्साधारणगुणसाम्यादथवो भयत्रब्रह्ममात्रप्रत्यभिज्ञानात्तत्राद्य
इत्याह मिथः सामानेति। सामानगुणेत्युऽसाधारणगुणसाम्येविवक्षितं ह्याद्वि
द्विद्यागतगुणाश्च वर्णतास्तीत्यप्यसाधारणगुणाभिप्रायं द्वितीयं प्रत्याह या
त्रकाचिदिति। भुव्यास्यादिगुणा। त्वपद्यपि संस्मृत्यादिविद्यायां समात्तथापि ते
षां वेश्वानरषोडशकलादिगुणाकर्षकत्वं [illegible] किंतु ओंडित्यादिविद्याप्रकर
णपठितत्वात्तावन्मात्रमेव ओंडित्यादिविद्यास्तु स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः। एतत्प्रत्य
भिज्ञानाभावादिति संस्मृत्यादिप्रत्यभिज्ञानाभावादित्यर्थः। उक्तमिति। संस्मृति
सुधायां। निस्त्वेरोनिरोधः। तृतीयं प्रत्याह ब्रह्मास्पदत्वेन त्विति। तदिदमुक्तमि
ति आधिदैविकमूर्तेः साधारणत्वं संस्मृत्यादौ तदाकर्षकत्वं ब्रह्मप्रत्यभिज्ञायामा
तिष्ठत्येवेत्यर्थः। तत्रापि आधिदैविकमूर्तेर्बहुविद्यासाधारणत्वेनासाधार

कल्प०
३०

ता संस्कार्यादेः संस्काराद्यभाववत्त्वात्तदन्तावर्थकत्वं संस्कार्यादयस्त्विति भाष्ये रो
कोनत्वञ्चक्त्वसंबंधमात्रेणेत्यादिना च भक्ष्यस्य भिक्षायां अप्रयोजकत्वमुक्त
मिति विवेकः। संस्कृति सुख्या नीयेनास्य च पदं हि हे केवल्याविनमाचष्टे तस्मादिति
अत इति सूत्रपदेन पूर्वाधिकारेणोत्कृष्टान्तभेदेन परामृश्यते तस्योऽवध्याकृत्वा
दिविद्यास्वभावेनाप्यकत्वात्किं तु यथा तत्र्यादस्य विशिष्ट ब्रह्मणो हि विशि
ष्टि ष्ट ब्रह्मणा यत्राप्रत्यभिज्ञानमत्लोमेव निहाय्यसाधारणानुराप्रत्यभिज्ञाना भा
वोस्य ॥ सा च न इति निर्दिश्य तद्वूत्याह प्रत्यभिज्ञाना भावादिति। प्रत्यन्न विद्यास्व
विपि प्रत्यभिज्ञानवर्जनात्। कल्पयितव्यो विधिर्विद्याविलक्षणापीह भेदिना ॥
॥ ॥ पुरुषयज्ञात्। छान्दोग्यपञ्चारवाविशो ऽथेना वेदेका विद्याधिगता पुरुषो वाव यज्ञ
स स्तस्य स्यादीनामनुपालनविशिष्टियाति चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतु राम
श्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनमष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि यस वतं यदशिशिषति यत्पिपासति ३०
ती

तिनरमतेसास्पदीहाश्चपथइत्सतिजद्धातितनतस्तु तत्रा हे उह्व तसामान्या
दितिदैत्या दिवत्यनातंचैदेतास्मन्नयासिद्धि चिद्याध्यायुपतयेत्सनुयात्रत्रा
णावदसद्यइदमेयातःसवनंमाध्यंदिनंसवनमनुसन्तनुत्यादिरञ्जोः।सों ते
नवेत्यायामेतच्चयंशतिपद्येतादितमस्यशुतमसि प्राणासंशितमसीतिप
ते त्रयोगःतैत्तिरीयकेनपद्यंतेसैवंविदुषो यज्ञस्यात्मायजमानःश्रद्धापत्नीश
रीरमिध्ममुरोवेदिर्लोमानिबर्हिर्वेदःशिखा हृदयंयूपःकाम आज्यंमन्युः १२
पशुस्तपोग्निःदमःशमयितादक्षिणावाग्घोता प्राणउद्गाताचक्षुरध्वर्युरिति
विषयविवेकोभाष्यटीकयोर्व्याख्यातार्थेद्रष्टव्यः।अत्रतैत्तिरीयगतयोविदु
षोयज्ञस्येतिषष्ठ्योःसमानाधिकरणवैयधिकरण्ययोरनवधारणात्संदेहः
असाधारणगुणत्वमभिज्ञानाभावात्तस्मादेविद्याभेदप्रसक्तःइहत्वसा

६४

भारणात्तुरणावस्य भिन्नानां द्विवेधकमिति पूर्वपक्षयति। पुरुषयज्ञत्वमिति। पुरुषस्य
यज्ञत्वं पुरुषयज्ञत्वं पुरुषे यज्ञत्वसंपन्नत्वं तस्या अविद्योपादित्यर्थः। तैत्तिरीयके पुरुष
यज्ञत्वसंपत्तिरस्ति तद्वा विदुषो यज्ञस्येति विद्वत्संबन्धियज्ञप्रतीतेः। न चैतेन षष्ठ्या
समानाधिकरणो। आत्मा यजमान इति विदुष आत्मनो यजमानत्वनिर्देशाद्वार
कस्य च यज्ञत्वयजमानत्वविरोधा[illegible] आहत च विदुष इति तेन विरोध इत्य
र्थः। अन्तरङ्ग च विद्वद्यज्ञयोः स्वतन्त्रा चेतनत्वाद्धि दुषो यज्ञस्येति षष्ठ्या सामा
नाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चोद्यं निरस्तं पुरुषे केन संपादितस्य यज्ञस्य चेतन
ह त्वेन विद्वत्वसंभवादित्यन्तेन च वेति। आत्मा यजमान इत्यनेन यज्ञस्वरूपं यजमा
नरूपेणेन यज्ञस्वरूपं यजमान इत्युच्यते मिति तन्न त्विहमुख्यमनगौणं न प्रय इत्य
मद्रुत्याह नत्व चेति [redacted] इति यज्ञस्वरूपमिति नैवं यज्ञस्वरूपं यजमान समुच्चये
त्वासंभवः विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योश्च न मुख्यसामानाधिकरण्यसंभव इत्याह चेतना चेतन
यजमानत्वस्यात्मस्वरूपस्य [illegible] नतेन तियत्कालितेन [illegible] इति [illegible] संपादित
तदा [illegible] यजमान इति ६

योऽस्थेति विद्वान् हि चेतनस्तस्याचेतनयस्यैकस्या योगाद्रूपार्थः वैयधिकरण्यपक्षेऽनुप
पत्त्योरुपपत्तिमाह। आत्मनस्त्वित्यादिना यजमानस्यात्मनोऽस्यात्मोदेश्येन यजमानस्य
विहितं। द्वितीयपक्षमाशंकते दूरारयेति। दृष्टयतिनवसत्त्वमिति। पुरुषयोगेषु पक्षा
दिकल्पनात्तु येयज्ञांगत्वकल्पनसंभव इति केचावोवक्ति। तस्यैतन्नं ग्रंथं व्याचष्टे तत्र
त्रि वयवेषु द्वगात्मासंपत्तिरात्मैना पुरुषेऽनुषक्तौ वैय धिकरण्येपन्नमस्त्वार्थः संभव
तीति। अपि च तस्यैवं विद्वद्वचदितिमाष्यस्य पादयस्याचहे अतुवादश्रुतेस्तस्यामिति
विद्वत्संबंधियज्ञानुवादेन तस्य विद्वद्देरोरंगकल्पनादेकवाक्यतानाग्च प्रतीयते
। नवनु विद्वान्य यज्ञस्तस्य चात्मादयोयजमानादय इति विद्यारस्यावाक्यभेद
इत्यर्थः। तस्मात्त्यासस्थैवात प्रसाम्नति रिक्तमाकुञ्र्मित्यात्मानं पुजतीतितिस
सन्न्यासात्मविद्यायाः एवोक्ता॥ वेदाद्यर्थभेदात॥ ॥ अन्यद्युपसंहार
सिद्धेऽर्थं च कर्मणोऽसंतति धोस्तुयमारागनां विधागत्वं निरस्यते। पूर्वं चात्मविद्या

को त्रे २

संनिधौ श्रवणान्वेति किं रायत्वारवागतं पुनः प्रथमे शेषविधांगमिति सूचीकन्यायपूर्वं श्र
द्धिफलं विधामेदृश्यकः । न हि प्रवर्ग्यादीनामपि विधा... सनि धाविशेषा
दिधांगत्वमिति इति पूर्वपक्षमालंब्य फलाहीति तनुमानु... याकांक्षातः सत्तां प्र
करणसंनिधिलक्षणानुमान्विकितस्यादत आह न चा... तिसामान्यसंबंधं इति
काम्येष्टीनां काम्यप्राजापकाशत्प्रचसमारख्यैकत्वातस्ति... सामान्यसंबंधेप्रथ
मेष्टेः प्रथमोमंत्रः द्वितीयायां द्वितीयइतिसंनिधेविशेषसंबंधो दृष्टः तनुसं
निधिमात्रं द्वितीयोजकमितिचेत् । अंगप्रधानयोरितरेतराकांक्षातस्तेन
प्रकरणात्पक्षमेषु गाकांक्षायाप्रधानस्याप्याकांक्षा मुख्याप्रकरणाख्यकेः
सामान्यसंबंधसिद्धेः संनिधेविधाविशेषांगत्वं संत्वं विद्रिदै धारामिति पूर्वपक्षे
मुपपादयति मानामेतिति लयपटत्यायेनैतत् । यथा यदेव भवतीति वाक्य... राम
र्यवसानमेवमिहापीति न्येव ... वमु भयसंबंधेपिकस्यांगत्वमत आह न ३२
साकांक्षत्वेपि ... इतरकमपदस्याकांक्षायेतरस्याप्याकांक्षात्मुख्याप्रकरणापतेर्मे भवतीतिवाक्य...

इत्यारा स्याहउपसंहारमिति १०

चापीति कल्पनायाः स्पष्टं कल्पनान्तरं वदन्। अथवारोहन्तीति वर्त्तनादिरूपार्थः। पिंड
पितृयज्ञाधिकरणे समन्वयस्य चेनुक्रान्तं। सन्निधिसामर्थ्यान्मंत्रादीनां
विधिं गत्वा विध्यनुमाने भाष्योक्तमुपपादयति उदयन्त्विति। आकाङ्क्षा समपेता
स्य करणाव्यक्तिमुक्त्वा विध्यावाक्यस्य मंत्रकर्मवाक्ययोरेकविधिश्रुत्यैर्थवो
धकत्वेन वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनामाहउक्ताप्यचेति। वाक्याल्लिंगक
ल्पनामाहासमर्थस्य चेति सामर्थ्यमारोप्य द्वारस्यान्वयानुपपत्तेर्लिंगस्य त्रे
ल्लाक्षुतिकल्पनामाहनवसत्यपीति। अविनियुक्तमिति छेदः। असौसति
थिरकस्मात्किना विषयेणाता अर्थी तंतदुक्तं भाष्यार्थः।। लोकवेदयोरविशिष्टस्य इति ४
वा प्रवर्ग्यादीनामसमार्थत्वेन विनियोगं भाष्योक्तमुपपादयति। यद्यपि चे
व तिं। नत्वेवमपि उपसर्गस्य वंधोस्तुलर्वंगिस्य कथं कर्मसंबंधः। यत्रोपस्तत्र स२२
कर्मणी प्रवर्ग्यादिति वाक्येन सामान्यतो वगतं कर्मविशेषेण नु केनास्य
२ सान्निधत्त्रमंत्राणामनुष्ठमापि प्रकाशत्वेनापि वतंवकाव्यं नाश्चिवहूतोर्ष्यत्वमितिकवार्थः २

संबंधः। किं ब्रह्मज्ञानिविज्ञत्वं ज्ञानिभ्यामुत ब्रह्मज्ञैरेवेति। केवलविज्ञतिप्रवेशास्त
त्वान्नांकः। ब्रह्मज्ञतानुपसदा ब्रह्मज्ञ[illegible]ते न तत्सदित्यागकारणाभावात्
तत्रनिर्णयमाह यद्यपीति। कर्मोपस्थापिका न पदे ब्रह्मज्ञतावेव प्रपद्य
विज्ञतैव भवति देहाद्यहंकाराद्य मानि का इति ब्रह्मज्ञताववप्रवर्णितिवेद्याड्
न्यर्थः। आस्तामुपसदा ब्रह्मज्ञस्य ब्रह्मज्ञत्वचिंता अन्तारम्याधीत्वादेवप्रव त
र्पस्य ब्रह्मज्ञतावेव निवेशः। सिद्धांतीत्याह अपि चेति। चोदकेन श्रुतिदेशे
न॥ ॥श्लो यत्तद्दश्यमिति तं तत्सर्वार्थमविरोधात्। अन्तारम्यकं चित्तश्र
ुतमधीयते। यस्य खादिरः श्रुवो भवति छंदसामेव रसेनावद्यति। यस्य प
र्णमयी जुहूरिन्यादन तत्र किं खादिरत्वादि ब्रह्मज्ञतैव विज्ञतैव चेति विचारे उत्तम राम
ज्ञतावेवेति विषये तत्र खादिरत्वादि सर्वार्थं ब्रह्मज्ञत्ताविज्ञतार्थं। अथ करण ३३
दि र

देश

ना। न हि विकल्पचितनप्रकरणेऽहं वस्तुतां न च कृतुमात्रनियतनस्तुवादिहारेणावाक्या

न्तसवार्थमिति प्राप्तेराद्धांतः प्रकृतो वा धितुत्वात्। प्रकृतिर्बुद्धिति गा

मित्वेहि स्वादिरतादेः। प्रकृतावपि तेः नारस्याधीनादप्यस्मादुपदेशात् प्राप्ते

र्द्वितुत्वं स्यात्तत्र चोयुक्तमन्तिदेशात्तः शाबोशात्रदेशपरशेषेयथानचोपदे २४

शतः प्राप्तिः शाबेयर्थमाशंक्य यतोयमुपदेशोतिदेशमनरेणनप्रवर्तितु [redacted]

मर्हति। तथा स्वयं प्राप्तस्त्रुवादावनुवादेन खादिरत्वादिधर्ममात्रं विकृतौ विद्धि

हिदध्याहुर्मा विधिः स्त्रुवादिविध्यानस्पेगेरवादेवा नुपपत्तेः न चातिदे

शेन विनाविकृतौ स्त्रुवादिप्राप्तिः। तस्माद्बाधितुलेघ्वल्लाभायप्रकृतावेवतिवे

श्राइति॥ ॥एवमितिप्रपतारभ्याधीतत्वाद्भावर्गस्य प्रकृतौ विहितस्य सतोतिदे

शेनविकृतावपुयसहत्वाद्विधि [redacted]: दरह्रिस्तत्नलाभायप्रकृतौ

वितिन्यायान्नोपातिष्टोमनरावो सदा सह विधानेयुक्तमित्यर्थः। उपसद्भुपसदा

सहेतिचनिर्दैश्येत्तोपसदांतुल्ययोगक्षेमत्वंतत्प्रवर्ग्यसंबंधविशेषाद्वहे
तुत्वमितिनिह्नावनार्थ्यंनतुनहिंसेन्निषिधवाक्याभ्यातुभयार्थत्वमस्तुनेत्या
हसंनिधानादिति।नन्वेवमग्नीषोमीयस्यपदमात्रस्यविधायामंगत्वेतस्यम
विनार्थप्रकाशकत्वेनसामर्थ्यं।तपदांतरेसंगमनआहयथायागस्यप्रति
समवेतहृदयादि।विश्वोषरागम्नतस्यार्थप्रकाशकत्वेनताह्निरिष्टसमवेता ६
र्थप्रकाशकत्वात्तिरपदानामपिसमवेतार्थत्वमितिभावः।भाष्यकारैर्वा
क्येनज्योतिष्टोमेविनियुक्तस्यापिद्रव्यस्यसंनिधानात्प्रियाक्लिविधि
नियोगः।रहस्यानिसमवस्येवस्वतंत्राधिकारेविहितस्यवाजपेयेविनियोग
प्रसक्तोनदृष्टसंवाक्यान्तसंनिधेर्दुर्बलत्वस्योक्तत्वादित्याशंक्याहयथापीति
प्रबलस्यापिवाक्यस्यतत्संनिधिबाधकत्वविरोधीभावात्नहिबलवति राम
स्येवराजासामाप्रजनतानबाधते।नहिंहिंस्यादितिनिषिद्धवाक्यगम्यज्योतिष्टोमसंबं २४

संप्रत्याचष्टे। अपितु तन्मनुष्येवविधेयां गत्वमपि ग्रामपि तिदूस्तु भया
गत्वेत्तवर्णसेस्यार्थः। तदत्तेन स्मृतिलिंगाभिकरणम व्याहितं। तत्वा
न्ये ऐतेनात्र तत ● बृहस्पतिसवस्य वाजपेयांगत्वबोध्यते। किंतु कालमन
कालेन बृहस्पतिसवः कर्तव्य इत्यपेक्षायां वाजपेयानुष्ठानोत्तरकालता
इत्युक्तिः क्त्वाप्रत्ययेन कालाभिधानादत आह वाजपेयेति। अत्र हि पूर्वका
लताभिधानं संगत्वेष्टविरुद्धं। बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरांगत्वात्त
त्र धात्वर्थसंबंधे प्रत्यया इत्यधिकारविहितः समानकर्तृत्ववाची। क्त्वाप्र
त्ययो न कालमात्रविधौ यदेतदस्यार्थः। क्त्वः क्त्वाप्रत्ययस्य धात्वर्थसंबंध
इत्युक्ते धात्वर्थांतरसंबंधो लभ्यते। धातोरित्येकवाधिकाराद्धातुस्व
रूपसंबंधे धात्वर्थाप्राप्तेः तत्परविधानुपपत्त्या धातुशब्देन धात्वर्थलक्ष
णात्। एकस्य च धात्वर्थस्यान्वेतरसंबंधायोगेन धात्वर्थांतरलाभ इति। समा

प्रसंगः पूर्वे वेति तत्रे ए —

२ इति ॥ कर्मवत्समानः कर्त्तास्यादेकप्रयोगमंतरेणेतिशेषः ॥

नकर्तृकत्वादेकप्रयोगतां गावद्युपपादयति ॥ न नतत्वंगांति त्वसि

द्यु पं [redacted] वसमान। [redacted] व्यतिरेकणु

त्काऽन्वयमाह यदेति। यद्येकःप्रयोगो भवेत्तर्हि वसमानः कर्त्तास्यादित्य

नुषंगः। ननु भिन्नप्रयोगयोरपि क्रिययोः। कर्त्तृत्वाभिधानात्पुरुषैक्यान

त्काप्रत्ययोपपत्तिः तत्राह प्रयोगाविच्छेहीति कर्त्रोनामिहि कर्त्ताभवति।

अभिधानलक्षणायां तस्मैव दोषइत्यर्थः। धात्वर्थांतरसंबंधेपि प्रयोगैक्य

गमकः। एकप्रयोगत्वमंतरेण क्रिययोरसाधारण्यसंबंधाभिरूपणादित्या

हधात्वर्थांतरेति। भवत्येकप्रयोगत्वं ततः किं जातमित्याहतत्वेति। प्रधानमे

दे हि स्वतंत्रत्वात्प्रयोगोभिद्यतेत्वर्थः। संबंधतोकप्रयोगतागमयतीत्युक्तोऽ राम

दातीसरवस्ताह्यावृत्तप्रधान [redacted] ३५

मत४

न

मावेचागमयतीत्याहसंबंध इत्येवेति। नचमध्वत्वेंगंगित्वं वाजपेयबृहस्प
तिसवयोः कस्यत्वंगत्वं कस्यवांगित्वमतआह प्रपीति। प्रकरणात्कस्यचि नो २
द्वाजपेयांगत्वविधिरयविधिः कथं प्रकरणांतरस्थबृहस्पतिसवस्येह संनि प्र २
धिः नचैककर्मत्व [redacted] वाजपेयस्यप्रधानत्वादंगित्वं [redacted] व
हस्पतिसवस्यचपरप्रकरणेऽत्यमाराणस्यांगत्वविनियोगः ननुबेवंमीमांसकानां
गुहमिदःस्तः। नत्याहियदिबृहस्पतिसवेनयजेतेत्येतत्प्रकरणांतरस्थबृह स्म
स्पतिसवविपरीतं उत्पन्नकर्मसंनिधापकयात्त्वांगत्वेनविधत्ते च
तिप्रजनं। तस्मात्प्रकरणांतरैकोदेशपापन वस्तुकर्मांतरं बृहस्पतिसवःनाम
नुश्रीबृहस्पतिसवधर्मोतिदेशार्थं। तथाचतद्धर्मकंकर्मांतरमेववाजपे
यांगत्वेनविधीयतेइतिमतंद्वयेपिसमतं एवंचकथंवितियुक्तं विनियोग
संज्ञा। तत्र समभ्युपेत्यवादएषः स्थवरिष्ठा। तोदाहरणमिहबोद्धिरत्वादिसाधिका

भट्टप्रभाकर

द्वयोरपि कर्मणोः स्वाङ्गाङ्गिभावः तर्हि तत्र संगच्छताम् आक्य विशेषदर्श
नेन परिहरति। नच दर्शितागजपेयप्रकरणे समाम्नानात्किं बृहस्पतिसवस्याङ्गत्व
मुद्दिश्य वाक्यमनारभ्याधीतमिति। नाङ्गाङ्गित्वबोधकमित्यर्थः। ननु कथं चित्रयोस्मिन्या अ
प्रकरणादुर्वाक्यं श्रुतं। अतः सोमाङ्गतादर्थ्यारम्भेणामास्ययोरिति नेत्याह यदीति॥ अ
नारभ्याधीतवाक्यार्थस्य वचनत्वाप्यनुपपत्तेरित्यर्थः। अनुवादत्वात्कर्मोपहतत्यासतीति
अधिकरणं तत्र त्वयमस्मात्तिः तत्रोथमस्य सेऽनुक्रान्तं। ननु यद्येकपदसमवेतार्थता
बहुपदसमवेतार्थतायाः दुर्बलत्वात् तथापि विधासत्तिः प्रत्युत्पन्नहीनाहृदयमित्ये
पदेसमवेतार्थताविधानात्वमंत्रस्यागमपि प्रतीयत आह न संनिधिपाठहीमा च
गस्येति। मंत्रत्वस्याप्यतीत्यत्रैकपदसमवेतार्थतेस्पष्टं यतः हृदयपदं विधायाम राम
सिद्धत्वाभिचारेण तः कांस्यभोजि न्यायेन हृदयपदमितरपदानुरोधेनाभिचारसेयमन्त्रेण ३६
मयतीत्यर्थः। यत्त्वेकपदसमवेतार्थता ग्राह्या त्वं संनिधिरनुयाह कदाचिदिति। तन्नाच
अभिचारे च समवेतापिमितिसाधारणं हृतकारितुपदानि विद्यायामसमवेतार्थानि। समवेतार्था

लेनवाकेनानुगृहीतत्वादित्याह इतरेतरपरैकवाक्यतापन्नस्येति इतरपरैकवाक्यतापन्नस्यात एव वाक्य   भिचारे १

कृपदसमवेतार्थतायाः सन्निधेरपि पूर्वं प्रमाणानुगृहीतस्यापि समवेतार्थस्यैतद्
दयपदस्याधिकारात्कर्मणोन्यत्रसंनिधिना वा लिप्सितुमशक्यत्वादिति योजना । य
त्तु वाक्यलिंगाभ्यां [illegible] मन्त्रविनियुक्तयोरपि मंत्रकर्मणोः संनि [illegible] धाना दिबाधायामपि   प्रो: ३
तदविरोधेन विनियोगसंभवादुभयार्थत्वमित्युक्तं तद्दूषयन् परिहरति कस्मात्तु न
दित्यादिना । श्रुतिलिंगयोरीति । यत्रैकस्यैव [illegible] ज्ञेयस्यैकेन प्रमाणेनैकत्रैषि रणा सं
बद्धत्वेन बोधितः । स एव प्रमाणान्तरेणाङ्गान्तरार्थत्वेन बोध्यते तत्रैकेनैव संबंधे
ज्ञेयस्य निराकांक्षत्वादपरसंबंधो विरुध्येत । तत्र तयोः परस्परविरोधे तयोरेव संवि
तयोः । अत एकत्रैषविषये योऽसिन्नज्ञेषि संबंधे बोधितो प्रमाणयोर्बाध्यबाधकत्वे
स्थिते तदर्थं किं बली यदिति चिन्ता क्रियते श्रुतिलिंगयोः [illegible] रव्येयोनतर्थः । अत एव विनि
युक्तविनियोगे वैयर्थ्यप्रसंगेनान्तरहितत्वबलवत्तरप्रमाणयोरुभयार्थत्वमि
ति नतु तेद [illegible] श्रुतिलिंगविरोधोदाहरणं तथाहि । किमैन्द्र्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाऽ

क्रो   प्रमाणयोः ५   २ तृतीया

यैन्द्र्यान्वेतऐन्द्रीति च म् बाधः स्यादित्यर्थः ८

प्र २

श्रुत्योः पदांतरानपेक्षयोर्मंत्रगतेंद्रप्रकाशनसामर्थ्येन विरोध उच्यते। किं वा
पदांतरैकवाक्यतापन्नयोः प्रथमकल्पानुपपत्तिमाशंकते। घ प्राप्ति द्वितीया हि गार्हपत्यः
किं चिन्मात्रनिष्ठो घानिवर्त्ते न त्वेकाचिदस्मेयान्स्वंयं प्रतिष्ठापि त्वेपि चरितार्थ
मिति नैं ज्याइंद्रत्वकाशनसामर्थ्यं तनीयैन्द्र्याः। किं चात्र निष्ठोप्य स्वमाह। नन्वत
स्याइंद्रं प्रतिष्ठात्वेप्यर्थे उक्तमित्यर्थः। द्वितीयकल्पानुपपत्तिमाशंकते पदांत
रेति। वाक्यलिंगयोर्लिंगस्य बलवत्वाद्वाक्यस्यैव। परिहरति। तथापीति श्रुत्या
रकत्नेनेन विरोध इति। वस्तुतः श्रुतिवाक्ययोरभिधेयभेदमाह। द्वितीयेत्यादिना
ऐंद्रोनिरतीय याक्रियायामैंद्रीशत्वेतवोधि नागार्हपत्यः। शोषित्वेन बोधि
तः। शेषशेषिभावश्च विनियोग इति। श्रुतिगिर्ते योगेन निरपेक्षो चेत्तर्हि वाक्येन राम
किं बोध्यते। तत्राह सायमिति। ऐंद्र्यादिपदार्थविशिष्टोपस्थाने कर्तव्यता हि वाक्या ३७
र्थः। तेनैंद्र्यायत्सामान्येन क्रियां प्रतिशेषत्वमवगतं तद्गार्हपत्यकर्मकोपस्था

गार्हपत्यमिति द्वितीयया २

रेण च गार्हपत्यस्य कर्मत्वेन द्वैदीकरणं। कोपस्थानमिति साम। स्यावगतसंबंधो वा
क्यीयविनियोगस्य विनियोग्यभावबलात् विनियोगे वक्ष्यमाणे। न चैवं वाक्यार्थस्यैव
लिंगेन विरोधो न श्रुतेरीतिवाच्यं। यतो यदि गार्हपत्यमिति द्वितीयायास्तस्य
र्थत्वहानये स्यात् स्वार्थस्य सामीप्यं न स्यात् लिंगस्य काचिद्धानिः। गार्हपत्यस्य २
माथ्ये स्थिते ऐन्द्र्या इत्यस्या उपस्थानसंभवात्। यद्यपि द्वितीयैव श्रुतितःसमता न मुच्यते
न ऐन्द्र्या विरोध इति श्रुतेर्वा लिंगविरोधः। न तु श्रुतेर्नियमाप्तिलिंगेन। न वि
नुत्पन्नान्वयमुक्तं। अत आह तस्मादिति न ह्येकं पदं कदाचित्तद्विपर्यया
त्तमन्तमस्तः प्रतीतिर्यतो श्रुतिवाक्यसंबंधेन त्ववगतिरेवं वदति। वाक्यगम्य
स्य विनियोगस्य विनियोग्यभावस्यैव विधेयत्वे विनियोग्यत्वमिति। एवं च श्रोतेन
ज्ञो यभावेन लिंगस्य विरोधे न वाक्यविरोधोदाहरणमिदं किं तस्मात् उच्यते। स्वार्थ
बोधे श्रुतेः शीघ्रप्रवृत्तेः लिंगविरोधार्थः स्याद्याइगाभेव

मोषि २ धइत्यर्थः॥ नन्वेवं श्रोतस्य शेषशेषिभावस्यार्थविशेषणविशेष्यभावस्य इति वाक्ये न बोधनात्ते प्रयुज्यते ९
स्य च लिंगेन विरोधात् लिंग २

बोधितइति नद्धिरोधले नैवोत्पद्यतइतितराहुः। यथाशीघ्रश्वहतत्वाल्लिंगादेर्बोधिकाश्रुतिः। तथैव विनियोगे पि सैव दुर्बलेति इ

त्रि। एवमुदाहरणं परिशेषोवाधिकरणमारचयन्निक्लिंतान्नुगुणेन सा
दिता। प्रमाणविनास्यार्थः। प्रमाणांतरं हु व्यवहारइत्याह। विदितपदेति लि
गवाधकत्वेनोक्तात्तृतीयाश्रुतिः। तत्तीयश्रुतिपदिकमेंद्रियावरूपताधि
नात्नंऽहन्तुमुत्कंतदिदृक्षयमिति तृतीयावे नैतान्मन्त्रंवो धयतीत्याह। आह
वेति। दूनुदहनेतितिदातुदहनः दहनेत्यग्निः। ऐंद्र्यागार्हपत्येथे विनियोगः
सकामहदाहकस्यापि मैः सति तत्त्वदाहे विनियोगइव विरुद्धइत्यर्थः। उपस्था
नमद्रशिवप्रकाशयितुमद्वयर्थः। अत्र च। प्रकाशनव्यतिरेकेणकार्याभवा
द्विसामर्थ्यज्ञानेनापेक्षतेश्रुतिः। तर्हि योगपत्तच्चारणं सार्थं स्यादित्यत
नासिंचेदित्यपि प्रमाणंसपादनत्राह। सावर्णेनेत्यादि। यथावास्फोटेजातेवहिर्दा
हकत्वं वहेराद्धिज्ञानापेक्षमेवमश्रुतेः श्रीवत्वेज्ञाते ऽनंतरमर्थेतादृशीशक्तिः राम
कल्प्यतेऽतोनार्थगतसामर्थ्याद्विनियोग विशेषः [redacted] ३२

ज्ञानं१

रहपात्रिकापतेनदा

१ मित्सर्थः॥ तदिति॥ तस्मादर्थे॥ ननु यदि विनियोगो तारकालमर्थसामर्थ्य विनियोगगतिरवाताप कल्पते तर्हि तर्दं असा ता
ईपत्प्रकाशनेनास्तीति कथं विनियोगगति र्वा हस्तत्राह तत्र तिविनियोगादि
तिमंत्रो हयक्रांतया श्रुत्या विनि युज्यते यदर्थे चा विनि युज्यते तत्र यदि श्रुत्या
सामर्थ्यं न दृश्यते तर्हि प्रथमावगत विनियोगस्य संजात विरोधत्वात् स्व
च सामर्थ्य कल्पकत्वेन तदनुगुणं गौणमपि सामर्थ्यं मंत्रे कल्पनीयं॥ ___ न चै
२ कं संदेहा वसंतु वनिहितो चिताया मित्यादिनेति॥ एवं कृत्स्न न पश्यत्वं परस्तोके ___
[redacted] स्याप्र वो इंद्रमारुम्याय लिंगस्य सापेक्षत्वेन देवं तस्यं प्रतिपा
दकं ऋति निया इंसाचष्टे लिंगविरोधादिनातस्य लिंमंत्रस्य सामर्थ्यः। हंश्री इंद्रो मासं। त
प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादि समर्थः॥ तदन्यथानुपपन्नेति इड इस्वहस्तामिदधाना
मथानुपपन्नेत्यर्थः॥ ननु यथा ब्रम्हदेवतामिति वाक्यानेनुमानेनापि एव लिंगा
श्रुतिस्मार्तं च स्वेन्द्रेगार्हपत्ये च विनियोगो वाक्यानांतथा च न लवलत्वमत आ
हे श्रीतादि विनियोगादिति॥ अर्थ विवत्र प्रकर्षादि तिशाह प्रकाशितानामेनस्य हार्थि

स्वा दिनो ॥ पत्नस्य हेम नमि व्याहतो वि भक्तमन्ये = स्वा द्धि स्वादे नैव

स्वार्थं स्वविभक्यर्थो ऽसंबंधा योग्यत्वादाकांक्षितिविशिष्टयोग त्वका त्रिकांक्षा

नि रैंडों दुत्व का त्रायेदिस्येवं रूपाकल्यपि तु मुचिन्मेत्यर्थः । त्रियो गश्चत्रा । अ

नुयो गस्त्राहि प: त्व कोन व्यापारः त्र मिपत्नो निक्षेषः अयमासुख्य दक्षिया घ

नहन नष्ट नहि त्रस संज्ञानमयापिह्नम्पानेयमि स्यर्थः ॥ ॥ कस्याम्यं तु

नपत्न रगइ नि । एतत्संत्रमा गमस्त नेमक वाकत्रत्ये व दद्धीयातस्यनदपे

क्षो हा नि । एक वा का नांए वें संसाम र्थ्येकेल्यत्तान्निंगस्यो पजी । ं बंधा कांक्षि

गान्तवत्नवदा नि । सो दाहरणमाह हहह [illegible] ष्टु

कांक्षेत्वे हेतुः निमज्यमानत्वेसनि । साकांक्षत्वं नैक [illegible] गाकांक्षे

हेतुः ॥ आह हि परत्व धिरिथैकत्वादेकवाक्यसा कांक्षं चेद्विभागे स्यादिनि । साकांक्ष

त्वादन्तुलेभ्रकनिष्वत्वयपोरप्येकवाक्यतास्यां नानिरत्यर्थविभज्यमानेनिनहि सकं दाम (margin: ग्दविन्यायत्र न्यायसु कोन)

नित्वत्वययोविभागोविहितो । विभज्यमानत्वेनपरत्वापत्तिर्विवक्षिता । नागन्तु ले ३९

धातद्यास्मे वेकेल्यपामी नि लिंगादुपचारले प्रतीयते इत्यर्थः ॥ साकांक्षत्वे स्यापने ३ भवत्रे हत्त्व मंत्रप्रयोगस्य

मणोवंशिमजलर्यमाणोविभजनिष्यादेतिरपेक्षवि मागेपिवाक्यत्वंस्यात्तत्राहिच
निपदंविभजत्विन्यन्वयात्लिकांतावंतलि व्यपर्थं सांकांक्षानुवियोमरा॥ अ
थैकत्वविज्ञेयमस्यनुस्यात्तत्इतीदमेवसूत्रं॥ अत्र च वाक्यभेदोद्याप्यसि.द्ध व्याव२ गोत्वस्यतिसिसै
ति हनितत्त्वोपन्यस्तं। देवस्यत्वेमंत्रे ह्यग्नयेतिर्वपामीतिपदार्थैरेकपदानांत
निर्वापेसमवेतार्थत्वं एवमन्यत्रापि कर्मणिनेदानसमवेतार्थतोपलभ्य
तेतेनागतीनानेयासमवेतार्थानितिर्वपामिपदाभ्यामेकवाक्यतांकरपि
त त्वादतुरोधेनजघन्यपापिरत्त्वं यति विधानसामर्थ्यं कल्प्यतांमि अग्नये
त्वेनयोस्तुपरस्परमासादनार्थयोः पृथगर्थाभिधानसामर्थ्यस्यैकवाक्य
नामनपेक्षार्थप्रतीतिकार्यवशेनसिद्धत्वान्नवाक्यैकत्वलिंगस्येति
मि सिद्धांतयति।मतेदेनर्दर्शनप्रयोजनं वेदनेवेतिविशिष्टकार्यप्रमितिः प्र
योजनं प्रधानमेककमर्थमिति। अत्रैकवाक्यः प्रयुक्तः स्योनंतत्र स्मस्यवाक्यभे

इष्टप्रतिपादनात्तस्य कृत्स्ने च वाक्ये पदार्थानां बहुत्वादेकार्थत्वं त्र्युक्तमित्या
शंक्य विशिष्टैकार्थाभिप्रायेण प्रधानमित्युक्तं तत्तनुभावत्वेन प्रधानत्वकथ
नुपपत्तेरस्माद्दुःख धाम्नं श्रुत आहात ऐयाय श्चेति मंत्रावयवावविनियुक्त
तु हिताव्ययविरूपं वाक्यं विनियोजयन्ति तत्रैवैकवाक्यत्ववादिनाप्यवयवे
विनियोऽपेतयोऽश्वमिलितयोरेकार्थप्रज्ञानं विडमिति देवस्यो त्वस्य दाविवे
कवाक्यता वक्तोन कथं चित्सामर्थ्यमनुमेयानके पत्तरणे पूर्वभागार्थे उत्तरोम
मी त्रभागो भक्त्याख्यारोच्यय: । पुरोरुगादसे चोत्तरभागार्थे पूर्व: । एवं यावदेकवा
क्यता वक्तोन सामर्थ्यमनुमीयते तावत्सर्वस्योत्तस्य च मंत्रभागस्यैकैकस्मि
ति नुपपत्तेरेव पुरोरुगासादते चार्थप्रतीकार्थवक्तोन प्रतीतं यत्सामर्थ्यं तस्मा च राम
भागद्वयस्य विनियोगिकं श्रुतिं पूर्वेणोपपत्तरणुयादुत्तरेण पुरोरुगासाद
४ वक्तलिंगयो: सहप्राप्तितयो: । वाक्ये लिंगं करणं पितमुपक्रान्तवनितरपेक्षमंत्र ६०
येदि लेवं रूपं कल्पयति तत: किं तावन्मतत्काहतपाचेति ॥ एकविनियोगं कर्तुं १
स्पि

वीज्ञकल्प्य १ वाक्यकल्प्यते १

भागयोर्लिंगादपि विनियोगफलं प्रतिपत्त्यासन्नोऽस्त्विति कल्पयतीं वलिंगे
ऽस्त्विति कल्पयितुमुपक्रांते लिंगकल्पिता श्रुतिर्विनियोगं गृह्णाति । गृहीते अ
च तयास्मिन्वाक्येन लिंगद्वारकल्पिता श्रुतिरेकसोपानांतरितत्वात्
फलसमनवाप्य विरतायते । आह चात्र श्रुतिदृष्टांतमाचार्यसुंदरपाण्ड्यः । लिंगे
हलस्मा ण्यारोढुं प्रारब्धमात्रोपयादिच एकमेव फलं प्राप्नुवत्यूहनीयदा । एकसोपा आकारो ५
नवर्त्येकोऽभूमिष्ठस्त्वापरस्तयोः उभयोर्मध्ये यावत्तुल्यः प्रतिबध्नन्त्येव नांत
राविरोधितैस्तैर्देवैकोऽहितत्फलं प्राप्नुयात्तयोः । प्रथमे तु गृहीतेऽस्मिन्मध्ये द्वि
तीयोऽवतरेत्सु वेति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । यदि लिंगाभ्यां मंत्रभागयोरर्थमे
देवान् संबंधः स्या विनियोगस्तर्हि देवस्यत्वेत्यत्रापि लिंगाद्वाक्यं मंत्राभेदेन वि
नियोगः स्यात् । तथा चात्र अपि समवेतार्थं सदन्नादिपदान्निरीक्ष्य पदानां मंत्र
भागाभ्यामेकवाक्यतानस्यादत आह यत्रत्विति । यत्र विरोधकं दृष्टकृष्णमर्थं सम

वेतार्थप्रकाशक[redacted]तसामर्थ्यं तावत् । तत्र समवेतार्थैकैकेन पदेन द्व्यमंत्रिभि
र्वा पदैर्यैर्वैकिकवाकातासाञ्चापि कर्मरूपे समवेतार्थं तोपदांतराणां वैयर्थ्यपरि
हाराय स्वानुसारेण सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति तत्र वाक्यस्य विनियोज
कत्वं तत्त्वत्र । इष्यञ्च मौवृत्तिपदार्थप्रकाशनादि त्यर्थः । उक्तं च पदांतराणिय
थार्थवदेषु : कर्मस्वर्त्तितां तत्रैव मितरेषां तु वाक्यमप्याने वैर् पितिा एव
मिति त्लिंगाद्वाक्यमंगइत्यर्थः । [redacted] । ॥ प्रकरणवाक्ययो
र्विरोधमुदाहर्तुं वाक्यलक्षणमाह । हाव बेति । प्रकरणलक्षणमाह उभयेति
कार्यांतरापेक्षाव त्रौन प्रकरणत्वं ङ्गाव रस्थामि सं मतमित्याह कर्त्तव्यापाङ्क्षि
। प्रधानवाक्यस्यांगवाक्यकांक्षानुक्तांगवाक्यानां प्रधानवाक्याकांक्षा राम
माहसाति सा दीति सन्निहितकरणोपकारे संभवति विनियुक्तिस्मावेत स्वर्गो ६१
कल्पना । नापिदर्शपूर्णमासं तु ष अंगः प्रयाजादेः फलाकांक्षाया मपि स्वर्गस्याकांक्ष

१ फलस्या

त्वादित्याह। अथ यंगतो वेति। करणोपकारस्य सिद्धत्वादेवयज्ञस्य कर्मकरणा
र्थत्वाद्विकल्पं राज्ञिसत्वन्यायेन न कल्प्यमित्याह। अर्थवादतो वेति। अ
परिपित्तु चरितार्थीकर्त्तुमिदं समनितलतार्थो भवति। निर्वारयति स्वकृतोप
कारेणाथ प्रधानं दर्शपूर्णमासादि तत्स्यर्थः। उक्तामिति नरेतरोपकारसद्भावं तत्
पसंहरति सोयमिति। अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत प्र
जापतिरिदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत मग्नीषोमाविदं हविर
म जुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्या नु३ श्री
योऽक्रातामिन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृतेति सूक्तवाकनिगदः
देवतासंयोगः एव तत्र धर्मः पदसमूहो निगद इत्याख्यायते। तत्राग्निः पौर्णमा
स्यमावास्ययोः साधारणः प्रजापतिः पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्थाने सोमया
जी सत्वयैन्द्रिसोमयाजिनः सान्नाय्यामावास्यायां दधिपयोसोर भावे

ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्विहितं तस्य देवतेंद्राग्नी। तद् आह तत्रेति। एकत्र सहपा
ठितयोर्लिंगादृष्टं ऐंद्राग्निपदं तैकवाक्यतापन्नो ऽवीन्द्रेणामित्यादि तिब्रूते ऽथोपि य
थासंभवास्याथामि ऐंद्राग्निपदं नैतत्र तृतीयेतितेंद्राग्निपदमात्रस्य भावस्थापा
नीचावाकात्रो ष्टः स्य यत्रयोर्लिमास्य मावास्य योः प्रथोक्तव्यत्रूनितस्ते हस्यना
यकमाहत्तत्र यदीति फलवत्ती भावनाप्रधानासत्ता ऽनिकर्त्तव्यतात्वेन संनि
धिपठितस्योपादयतीत्यर्थः। आकांक्षा तत्र केहिप्रकरणेन श्रुतिरिवविनियोग
मभिधत्ते किंतु विनियोज्य पदार्थज्ञाने प्रमाणांतर प्रमितानपेक्षते। एवंस
तिविनियोज्यस्य मंत्र वाक्यद्रो यस्य वाक्येना न्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकरणेन
लक्षार्थत्वेन विनियोगइत्याह मंवेदेत देवमिति विपक्षेदं डमाहान्यथेति।
कृत्दक्षोपक्षात्वाभि करणे। ज्योतिर्दर्शेनादिस्य प्राणुक्रांतं। एषा यत्नेन मंत्राश्चन्ते
वोदाहृता। यद्यदेवेतिनियोजकं प्रमाणामित्यर्थः। एक वाक्यतेति वाक्येक वा ५२

मंत्र ९२

सामर्थ्याभिप्रायिकाकाङ्क्षैकवाक्यतायाः कल्पितायाः सम्पादनुपपत्त्या वाक्यभेदापत्त्योरितरेतरेप्रकार्येप्रकारकत्वे १

तेनार्थः। यावदितरवसामर्थ्यकल्पनं तद्दूरत एवेत्यर्थः ॥ ॥ मानेहिपञ्चसोमसमुद्रा
योराज्ञस्स्य [redacted] तत्राभिषेचनीयः सोमयागविशेषः शुनःशेपः किल
ऋषिपुत्रो हरिश्चन्द्रपुत्रेरोहितेन पुरुषमेधार्थपशुत्वेन क्रीतः। स च वरुणाय यज्ञस्तम्भा
लंभे कर्तुमारब्धे वरुणं तुष्टाव॥ स च तेन तुष्टेन रक्षितस्तारुण्यात् संबद्धं च ब्राह्म
णोपपत्ते। अत्र यद्यपि तादिकमभिषेचनीयसन्निधौ स्तुतमादिशब्दार्थः। यद्या
कांक्षामात्रान्वयदर्शनात् संबंधः। न चैतन्यप्रासादिनि निपदद्वयव्यवहितेन पञ्चे
यनेनाभिगानिक्यस्याभिसंबंधः स्यात्। आनर्थक्येनेतदुक्तिधानाकांक्ष
धः तपपत्ततस्मात्ताकांक्षामात्रं संबंधहेतुरित्यर्थः। अत्राभिकत्वेन पूर्वप
क्षं वदन्न्यासनिधेरपि चैवस्यन संबंधहेतुत्वमित्याह न चेति। अयमेतीनिवा
केन्मल्लिडस्य तेन यदेपुत्र पदस्यापरिहार्यतत्त्वा पदस्य वा यकता द्वरूपते। यदिसंनि
धिमात्रं संबंधकारणं नाहि। राजाञ्जनपदस्य पुत्रुषयदेन वासंबंधः राज्ञः पुरुष
ति किं वा पुरुषपदेन राज्ञः पुरुषस्य इत्यानि श्चयः स्यादित्यर्थः। एवमनिश्चयेऽसत्याकांक्षायां निरीयमाणहेतुस्मादित्येवं॥

ेपडुपनिप्रतितिमितिाच तत्समर्पकेन तत्पदेनि र्थः यदि तत्पदं इति पदस्य प्रकृतपदेन न संबंधः तर्हि तेनासंबंधस्य

ति किं प्रकृतपदस्य केन संबंधः। तत्राह किं त्विति। ननु प्रकरणाद्राजसूया
र्थत्वं कस्मादभिषेचनीयार्थत्वं च किं न स्यात्। अत आह समत्तुयात्सं
भवाद्वेति। अभिषेचनीयस्यापि राजसूयमध्यपातित्वात्तदंगत्वमप्यनुष्टे
पा तनदंगत्वानादिराजसूयांगमपि भवतीति एष कुत्र योगानपेक्षणात्तु समु
५ च्चयस्यार्थः न चैवं चिंतावैयर्थ्यं। अभिषेचनीयार्थत्वेनानुष्ठितस्यापि
त्राद्यवयवांतरतत्तुपकारकत्वादवयविराजसूयार्थस्य तदापसवीवय
वार्थतोपपत्तेस्तत्सिद्ध्ये राजसूयांगत्वस्याप्यपारव्यानादेशित्वतनीयत्वादि
तियदिवचः सोमयागविशेषः। तत्रत्यस्य व्यतिरिक्तिः। आनस्य कर्थंभावे
कथंभावनाति व्यञ्जतद्रूपपेक्षायामिति कर्तव्यताकांक्षा याभित्यर्थः। स्वम
सःायामनित्रातफलायत्नर्मंपधातेनस्य प्रकरणेनप्रसंगता भवतीति। ति
र्तंतफलस्य गोदोहनादेर्नांगमात्रस्य फलवत्त्वेनाकांक्षा तदयादित्यर्थः। राम
६३

प्रधानस्याकांक्षायामनुवर्त्तमानानामन्यान्नान्स्यासंबद्धेः पदैर्न व धाना
मावाद्राजसूयासंगत्वमनुस्त्वाभिषेचनीयं प्रती संती घेर्दुर्बलत्वादतेनागत्वमाह त्रि
भिषेचनीयस्येति ॥ निराकांक्षस्येति प्रकरणेतु छान्तेहेतुः ततश्च यथाभिषे
चनीयस्य सन्निधिर्वचनात्प्रकरणकल्पनाएवं राजसूयस्यापि प्रकरणा
न्नानिधिः कल्प्यतइतितु स्तत्वमनुमयोरित्याद्यांक्याह प्रकरणानां बेति ॥ सर्वव्या
त पकत्वाद्राजसूयस्याभिषेचनीयस्यापि दात्ति केत्वात्सन्निधिः सिद्धइत्यर्थः
॥ ॥ पौरोडाशिकं काण्डे आग्नेयपादानां कर्मसंज्ञकमेमंत्राः श्रुताः तत्राग्ना
वाग्नेयकपालत्वात्क्रमेष्टु घ घ्नमिति मंत्रः समाम्नातइत्यर्थः ॥ वेदुलं समाख्या
श्रुतिः साक्षात् पुरोडाशपात्रसंत्रुसेवं गनीतिते वाहसमाख्यानतया विद्
नियोगिकप्राद्वेन हि विनिद्रि एक्रूस्यात्तुच्यत्नेनैनस्तद्वाच कत्वे हि संबंधनो सं
भवेदिति तयोर्याज्ञाः इत्यसंभेपरन्तु ज्ञातः संबंध आनुमानिकइत्यर्थः ॥ अंत

बोध २ संबंध २

मंत्रविशेषस्येत्यर्थ
मूलेन

मानिकेऽपि संबंधेन विशेषस्यग्रहणात् श्रुतिकांडमात्रविषयत्वादित्याह
न तत्सामान्यादिति। अपि च न च तु समाख्याश्रुतिः साश्रुत्या च संबंधं श्रुयोग्यता वि उ
नियोजकत्वं तु नासौ विनियोगरूपो विनियोजकः। स च हविचार्यतेन संबंध
मात्राभिधानेऽपि तात्पर्येण तत्संबद्धस्याहत्य वासाविति। ननु यथाध्वर्यौ तद्ध्रौ
पोपाख्यानादिकमभिधेयनियसंनिधिवादेन प्रकरणात्समाख्याता
तुर्या गतिरिति मैवं मन्त्रापि समाख्यातापवर्क मंत्राधिव्यासमस्तद्रांपूर्णमासा
र्थत्वमेव मंत्रस्यास्तु तथा क्रमासमाख्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यचिंतनमत
आहतत्रापि चेति। सामान्यतो हृत्वा दर्शमास्य प्रकरणेनापादितेमे दर्शपूर्ण
मासस्य समवस्तुतो केवलस्य यथाग्नेयादुपकारकत्वं ध्यानेन द्रोयोपारख्या
नाहि खलु तमात्रात्मार्थत्वमेवं प्रकृमात्रसंबंधानुपपत्तिरित्यर्थः मंत्रस्य द्वय राम
र्थत्वेन संनियस्योपकारकत्वमाह मंत्रस्येति। ननु द्वयर्थत्वेनास्थानादर्थवि ४४

ग्रोषसंबंधे प्रकरणं बाधितं स्यादत आह यं केचिदिति पदार्थद्वाराकापेक्षला
ल्प्रकरणस्यापि तस्य च ख्कचिदेव प्रकाशोनतश्चैतस्मात्तोपकारकत्वेनापि
प्रकरणस्वीकारो भवतीत्यर्थः। तदेवं प्रकरणापेक्षितविशेषसंबंधः स्था
नेन गृह्यते यः समाख्या पावेतिसंदेहे निर्णयमाह समानाप्यक्रमइति क्र
मतिहितयोः संबंधायोगात्संबंधसिद्ध्यर्थं संनिधिरुपकल्प्यत इत्यर्थः
वेदिकेनेति। पौरोडाशिकसमाख्या हि पाडवैः लनासंनाय्यपात्रमंत्रयो
स्तु क्रमो वेदैनेव लनमित्यर्थः। आकांक्षाकल्प्यते सांनाय्यपात्रमंत्रयो। नित्यर्थः
पात्रबद्धेत्येतेनेति। पुरोडाशपात्रमंत्रयोरित्यर्थः। एवमत्रत्रयोज्यं। प्रवि
२९वेदि करणं पंचकार्थं रद्धोल्लासं कल्प्यति। लिंगस्येकयास्तु स्यात् श्रुत्यर्थाविति यो
गं प्रत्यंतरयोः च यथा न प्रतीयते। वाक्यस्य द्वार्थं लिंगश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य
वाक्यलिंगश्रुतिभिः त्रिभिः स्थानस्य प्रकरणवाक्यलिंगश्रुतिभिश्चतसृभिः

प्रकरणानामलिंगस्य विभिः पंचमिः १ ... त्रिकर्ष्यप्रस्तुते ४

समारभ्यापारम्भात् स्तुत्यर्थं प्रत्यंतरयः प्रतीयत इत्यर्थः सोऽक्यार्थं वा भवा भव
मावमपि विभिन्नजते वाभिवैवेति। मध्यमानां तानुर्लिंगादीनाम् उत्तरापेहृयावा
घृतस्य पूर्वोपेहृयावाध्यात्वं। तद्यथा। त्रिंशद्वाकास्वमाधकेतद्देवस्तुतेर्मध्य
भिन्नादीति। तिस्रः पवद्वज्ञाकृताः। एवं प्रुत्वादि शुक्लाव लौति। गाहर्वं मि
शिवायेवपवकर्म दाहरगाम्यहतस्मादिति। यः सोमं पिबतीति तृप्तां याचन्तो स्तुतरास्य ५
६ अनुज्ञापनं ते चानुज्ञां ददाति। तत्रानुज्ञापन प्रत्युत्तरे तत्सगादानं। उपहूय स्वात् जानीहि
त्यर्थः। उपहूतः। अनुज्ञातेत्यर्थः देवा सा मा ... इत्यर्थः। लिङ्गे
नेति अग्नादौ हतनुज्ञापनं पक्वा दत्तुझे निलोकसि इंतलोपहूतइतिमंत्रोय
द्यपि प्रथमपठितत्वादनुज्ञायने प्राप्तस्तथापि लिंगाद नुज्ञायां सोमत्वेन त्वति
पाद्यते। उपहूयस्वेति चमंत्रोपद्यपि चरमपठितत्वादत्तज्ञायां प्राप्तस्तथाप्य राम
नुज्ञायाचनप्रकं ज्ञातसामर्थ्यात्प्रैषान्वेनत्रानिपाद्यत इत्यर्थः प्रथमतंत्रोक्त ६५

३ अन्यस्य बहुत्वान्मज्ञो य त्वेविशेषाभावेदस्तीयंतनघटस्तद्वोषइति वनत्सर्वदिशानलहृण्यामे

२ नव स्तुति विरुध्यते

साररस्य च योजनमात्रां कांतरनिरुक्ति रित्यादेन तथापीत्यादि तस्य विनियुक्त मैवेयत्रः
विनियोजौरद्धात्तुहेतिरिदधेंद्रियकामस्य जुहोतीत्येतस्य दध्ना तुभयार्थत्व
दर्शनात् दध्यत्तीनैमिरोधः स्मर्येत ध्यनद्भुतिश्चेद्द्विधौ मंत्रस्यापि योगे पितस्तु मांर
४३ त्वमिति वाक्यस्य रविधायामिति। न चैवमेव्वात्र्य पाठ्येगाह पत्येव विनियोगां का
एकस्मिन प्रयोगे मंत्रो हि ब्रुत्स्यादिभिर्लिंगादीनां बाधपुरुङ्कः। अप्राप्ते लिंगा
कृमस्याबाधेनोपपनेः किंतु श्रौ धृतिरेतस्य च विनियुक्तोऽसंत्रे विलवेन क्रमस्य
परीछेदकत्वमेव नास्तीति प्रतिपादयति। तत्र क्रमस्यापरिच्छेदकत्वे हानेकत्रो
विनियुक्त विनियोगां केनाह हनेति। मलोकं विरहोगादि प्रकरणेति। यद्यपि
ययेपि कांडेलिंगादीनां कुत्स्यादिभिरप्राप्तवाधकंछिनत्तयापि तत्र दूर्वे
प्रमाणागा प्राप्तिः त्वां किंतु शंकरेनगाहे पत्यसैद्रस्य च सौके त्वेन मंत्राकांक्षा
ताइहतु विधायामिराकांक्षात्वान्मंत्रक मैराग्यं चान्यत्र विनियुक्तांवेनरल

त्रौ व त्नि प्रसंगादिति रहस्यामिति संबोध हरणं तु तत्त्वाचिंतये तुकमेव॥ अस्य पुनः स्मरणस्याप्यधिकाधिकं मे

त्रपीः प्रथमस्तं१ — १ स्यप्रकाश

कृपादु म्यपार्श्वे स्थिते प्रवर्ग्यस्यापि बृहस्पतिसवेन तुल्यत्व २

पहत्या पाप्मा वाञ्छ प्राप्तिरेव तस्मात्तिवैश्यामं भाष्ये बृहस्पतिसवस्य तुल्यत्वम्
प्रमाणैस्त्वाङ्गं कार्यं संति मे हुर्वैलत्वात्स्तत्वस्त्वं प्रतिपादनीयं तथा च सतित्र
ऋचै प्रिवत्रा सन्तु पप्तिरित्याङ्गं कपनान्तु पार्थः सः किंन्वेतत्दु पपत्तिस्ताहि न्यस्यूर्वोक्त
न्यायस्य बद्नीत्याहतत्वं तत्वत्तयेति। प्रमाणान्येतत्तल्लं मुख्य भी जिवत्तल्या
र्थयोगनिवंचना। [illegible] ॥ ॥ अभिधानुपदेस्यस्मिन्न नपेक्षोरवस्कृतिः सर्व
नागवेतादृक्षि लिंगमित्यभि धीयते संहत्यार्थं ब्रुवद्वदपदानां वाक्य
मुच्यते। प्रधानषा काङ्संगो वाक्यं त्वे कं रागमता। रक्तानेस मोनदेशत्वेस
मारख्या योगिकोरवः इतिष्णुत्यादिलक्ष्मो लंगितं वायुडिपारगैः अभिचा
रकर्म देवताम भिचारकर्तव्याप्ययते। हेदेवमडियोः सर्वसंगंश्वविघ्न दा
रायाहृदयंच दारयञ्चम नोः सिरः प्रवे ज्ञापि मज्जचो दयेत्यर्थः। स्वं[illegible] राम
पुत्रिं ध्या विरक्तोविद्वित्तो मवलित्यर्थः। हरिरिं दूर्नो। लक्ष्महनुर्लोसी ९६

८ सवलतयाद्बृहस्पतिसवेन प्रवर्ग्यस्यापि तुल्यतां गता तदुक्तं रत्नद्वारेले त्यर्थः॥ बृहस्पतिसवस्येति
षष्ठी चंद्रस्यतु ८

तीः३ः संबोध्यते॥ मित्रश्चादित्यः शं सुखकरो भवत्वादिति॥ विद्याप्राप्त्यशान्ते अनिष्टे मोक्षप्रतिबन्धके निवृत्ते हृदि
क्रिमते तदृषि ब्रह्मोऽसा ऽ तदहह्मद्‌हन्ने वेर्त्वम्नमेयउपपेति॥ अनुग्ते ऋति ते ब्रह्मले ले वक्ताधतेन ब्र
ह्मापरमुपपंन्नेतेष्वा स्तुवन्निति नाम्नतत्वं परे ब्रह्मलचानुवंदति॥ उत्रस्याही पाकुटुक्ति दृष्टेष्ठंहोंगेयु
त्रैल्लोक्यं कोपात्वेन पतिकल्प्योपासनं तस्तुतं तत्र्योपपितुः अपिना मंत्रैः॥ अमुं नेगेवुत्रे समिः
नीमग्र तृणाग्नित्रमुनाद्विस्या नान्नासह अरितो मंल्लोकं प्रपद्य इत्यर्थः॥ हानोतके॥ यद्यपि
पामंनिष्ठौ कृतस्माचिमंत्रार्देनिद्यामीसामर्थ्यादनुपसंहारः एवेहा नसम्निधौ कृतस्माप्युप
पनस्पतदं तरेणापिहानं संभवेन्नहानौ प्रयादनस्यामर्थ्यावादनुपसंहार इति प्राप्तम्प्रतिविधी
यते॥ उपायमनमित्यस्यास्यानमुपादानमिति॥ सगुणनिर्गुणत्वेनेति कोपीतकिशाखा
गतपर्यंकविद्याहिसगुणेति॥ यद्यपि सगुणविद्याया हानं सांनिध्याभुपायमनेऽकृतं तथापि निर्गुण
विद्यायां हानं तदाक्षिपति तदंतरेणतदनुपपत्तेरिति रितिं कतेनेनु यथापेति॥ कुर्दभेदेनानावरराजग
विग्रयोजकः पर कर्ड कहानं नियतेन्तनक्ष कर्ड कोपायमनेनाऽनेकं तादित्यर्थः॥ यदुक्तं विद्याभेदादनु
पसंहार इति॥ तत्राह कर्मीतर इति॥ अग्न्यारम्भादि वहुतरं तयोरितियाजना॥ यदप्युक्तं हानेउपा

यत्नेनावश्यत्वमिति तत्राह नन्वात्वाभावश्चेन्नेति॥ न केवलव्यतिरेकमेकं हेतोरस्तु तत्रादि विलक्षणाभावाः कि
नुविपक्षव्यावृत्तेरिति अति व्याप्तमित्याह नचेन्नवइति॥ शब्दसंनिविष्टहेतोर्विशेषइति॥ हानोपायनश्
दयोः कौशीतकि किं प्रारब्धायो संनिविष्टरक्षितत्वाले विशेषदुर्लक्ष्याः॥ यद्यप्यत्र रेस्वहेतोर्ना द्विधा तयोः स्व
तदुःख तयोः परेत्राच व्याप्तानव्यापकत्वाद्व्याप्तिहानसंनिधो अत उपायनेकेवलेहानत्रवलेप्य पे
क्षितत्वाद्यातीतिव्यावर्त्यापतेत्यं तर्हि भाष्यकारः स्तुतिप्रकर्षलाभायेति अति प्रकर्षमुपायनोपसं
हारत्वं प्रमाणमात्रहेतन्नाह आतिप्रकर्षमितीति॥ स्तुतिर्हि विधायाः कार्यो सा न केवलं आतहानेन
प्रपद्यते॥ एवं हि कर्तुः स्वेहेतो न मध्यप्रकर्षस्तुतिर्जन्यानोच्चानाभितन्माध्यमस्तुतिरुपायनो
पसंहारस्य प्रयोजनं भाष्य उक्तमित्यर्थः॥ भाष्यकेनापि प्रकारेण उक्तं तदेव तु हेतुतयोरसं
क्रान्तिरंगीकृतेति॥ भावितत्वाद्युक्तं फलद्वारेण संक्रान्तिसंभवादित्यादेकदाह यद्यपीति॥ वैसर्गिके रीये
ष्वधिकरणं स्वहेतुर्यस्तद्रूपेऽनुक्तं॥ भाष्ये तावच्छब्दः स्वतन्त्रादिस्तु संपत्परः॥ स्तुत्यर्थत्वाच्चेतिभा
ष्यसाचायनत्राविधार्थिमर्थत्वस्य कृतदुःखतद्घलेके वारकत्वमेवाद्यानाभ्यासेविधास्तुत्यर्थत्वादि

१ सि॰ ति॰ २

तार्थः॥ गुणलोप संहार विवक्षायामुपाय नार्थः सेवानुवर्तितं पादिति भाष्ये पुण्यापापनोपरा
वेन सकृत दुःकृत स्वरूपो पाप नं विवक्षितं ॥ फलं तु पाप नस्यो क त्वादिति भिप्रे ॥ ॥
...स्याहननस्वरूपनं इति। संवारइत्यभिधायतं डाहो ध्या हत्तव्यः। सु
तिपरोति तु ...सुपयोगागुणः सकृत दुःकृत योपर त्वसंवारः। तदुपसं
हारो विचारितो यद्यपि सनापास्य इत्यर्थः। कुशाकाशोहि तस्त्रीलिंगः आस्त्री
कुशाभिन्यमरसिंहेनानुक्तो एतावता अन्तस्यदविरो धेन सत्र पदं छिनत्ति
यां इति। आङः परस्मैस्यार्थमाहाकादेनादिति। अनुष्ठानार पापादा
दयनित्या छुदं इत्यर्थः। उरयते हि छायस्य निहवापने छंदांसि पापात्मो
इति। अत्र स्य मिघः कुशाइ त्वेवेतो। औदुवराइतिविश्रो वनात्समिदावीक्षुत्रात्या वा
...रस्त्रीलिंगइति लिंगानुशासनानाद्याचस्पतिः पदंचिछेदेतिकेचित्
इतिमंदं अनेकशाहृतें यदित्व कस्यां चिच्छुनावेदं वर्यइतिप्रयोगस्यात्तद्धि
स्यान्नाप्यत्वात कुशासंवेधात्वामिनु कुशाशब्दस्यतुला द्योगि कत्वोपपत्ते पक्ष ... संवेध्याद्विवाईएत्वेई दूराद्सन्

सछांदसोमवेद्गाछेचतस्यानुकारमात्रेतस्मात्। पदवाक्यप्रमाणज्ञैःप धे:
रंपारमुपेयुषः वाचस्पतेनियमस्यैववोपइतिसाहसं॥ ॥विकल्पपरीहा
दू रार्थंवाक्यस्यपर्युदासार्थत्वमाहनदेनदिति। ननुदेवाविकल्पस्यतदभावे
नाडीषितयत्रदृष्टान्तः। पर्युदासाधिकरणाविषयमाहएवमितिआश्रा
वयेतिचतुर हार्त्रं अस्तुश्रौषडितिचतुरक्षरंपञ्चेतिद्व्यक्षरोयजामहइ
तिपंचाक्षरंद्व्यक्षरोवषट्कारएषवैसप्तदशःप्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त इत्यादि वेदे न्वा
प्रजापतेरपिसप्तदशाक्षराक्लिंगत्वादिरूपमभिरूपत्वात्यज्ञेष्वन्वायत्तोऽनुयाज
तद्रूपतारम्यावादेतवाक्येनसर्वयज्ञेषुमंत्रगणोविहितइत्युक्तेसत्र्यपदिमा
नुयाजेष्विन्यायंप्रतिषेधःनर्हिरिति प्रतिषेधस्यसंनिपाताद्विकल्पःस्यात्। अथ राम
पर्युदासःनतेनाविधेरेववाक्यत्रोयःसन्न्यनुयाजानतिरिच्येत्यागेषुयेयजामह ९८
ऽन्वाहेति। ननुप्रतिषेधेपिकथंविकल्पआह। प्रतिषेधस्यप्राप्तिपेक्षंप्राप्ति

१विधिपरःस्यात्तदर्थसंशयमा

प्रवलत्वात॥ भुजंगमांसं गुलिनं देयमिति वदंति शेकोंनिराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह माहमाङ्हिंस्या
दिनाऽर्थप्राप्तस्य न ग्रहीतविधमसोंदर्पस्या सामर्थ्यात्प्राप्तस्य शास्त्रापेक्षानिषेधे
नविकल्पो मामत॥ अत्र कश्चिदाह दृष्टहानिः॥ तौकालिकश्रेयःसाधनत्वेप्य
दृष्टवाधितं॥ प्रतिषेधेन तु कालांतरीयदुःखहेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुल्या
यो पनिपातामावान्नविकल्पइत्यर्थः॥ नहि कथं वाध्यवाधकभावमत्र आह॥
यत्तामविष्यतिकालेदुःखतोविभ्यतामिति॥ यदि हनने प्रवृत्तस्य दुःखदर्शनेत
नतुल्यमेव तेदुःखंकालांतरेभवेत्तर्हि व्यर्थोयं प्रतिषेधः स्यात् स्वद्वत्तेः दुःखक
रत्ववच्छिन्नेरपि सुखविगमहेतुत्वात्तस्मादृष्टस्य सुखवत् यदपि दुःखमस्तीति
प्रतिषेधेन गम्यते सत्यां किंचिन्नोऽयं दुःखेनेरूपरमार्थातिषेधस्य फलतो वाध्यकत्व
मित्यर्थः॥ ननु कथं सोऽहिंसाग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः अत्र रखेपि नतप्रकार
सिद्धौकरणस्यैवप्राप्यमादत आह नत्रेहाति॥ उपकारस्मामाप्यैनोऽनेनैवनमुपकार

क.वि.वि.
४८

मात्रापित्रोः ॥ नन्वनुष्ठानस्मृतिर्विकल्प इत्यर्थः ॥ शास्त्रीयविधिनिषेधयोस्तुल्यबलत्वमि
त्यत्र जैमिनीयसूत्रमुदाहरति यथाहेति ॥ तुल्यहेतुत्वादिति ॥ प्रतिषेधस्य प्राप्तेः प्रतिषेधस्य
च तुल्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः ॥ तदेव दर्शयति ॥ उभयमपि हि तत्प्रतिषेधरूपं शाब्द
त्वादेव शब्दप्रमाणकमित्यर्थः ॥ शास्त्रीयत्वेपि विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविष
यत्वेनातुल्यबलत्वमाशंक्याह न च वाच्यमिति ॥ यजतिषु याजेषु ये यजामहं करो
ति सामान्यं यागं द्विविधीकरोति तावन्निषेधो नानुयाजे याग विशेष एव ये यजामहा
नुष्ठाने निषेधनिषिद्धे च विधेः सामान्यस्य विशेषसंकोचेनिर्विकल्पध्येतीति न च वा
च्यं ॥ कुतोऽत आह यतइति विध्योर्हि सामान्यविशेषविषययोर्विशेषविधिर्बलवा
न् परस्परानपेक्षत्वात् निषेधस्तु विधिप्राप्ते निषेधनेव सामान्यविषयोपि न विधेर
पि केवलः प्राप्तिसापेक्षत्वेन विध्युपजीवित्वादित्यर्थः ॥ तर्हि विधेरेव निषेधो नो
पजीव्यत्वात्प्रबलः स्यात्तथा च कथं विकल्पो वेत्याशंक्याह न च सापेक्षतयेति ॥ अनन्य

गतिकत्वान्निषेधस्य विधिनातुल्यबलत्वेन कल्प्यमित्यर्थः ॥ ननु नानन्यगतिकत्वमर्थवादत्वेन ग-
तिसंभवादित्याशंक्याह न चेन्न तावदिति ॥ नावाज्यभागौ पशौ न करोतीति दर्शपूर्णमासयोः
श्रूयते ॥ तथा च चिन्त्यं स्युः प्रकरणेऽपि पशुप्रकरणस्थं तु वाक्यमतिदेशवाक्यं प्रति शेषत्वेन
पर्युदासः ॥ यत्वदुपिवत्सशौ कर्तव्यं तदाज्यभागवर्जमिति ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणग-
तं तु वाक्यं ज्योतिष्टोमगतछंदसोपसदां तावाक्यवत्पशुगताज्यभागाभावानुवादत्वा-
देणार्थवादः ॥ प्रमाव प्राज्यभागौ न क्रियेते तौ पुनर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियेते तेन स्तुत्यश-
त्वौ दर्शपूर्णमासाविति ॥ नैवमित्यर्थवादः ॥ हेतुमाहासमवेतेति ॥ उदाहरणे तु समवेता-
र्थत्वेन वैवक्षम्याह पशौ हीति ॥ उपपद्यते यं वा देवतं बहुवचनगः ॥ कासमवेतार्थत्वादित्ये-
तद्विवरणं तिन चात्रेति ॥ अस्तु तर्हि पर्युदासत्वेन गतिर्नेत्याह न च पर्युदासइति ॥ नानुयाजे-
ष्वित्यर्थवादिपर्युदासः स्यात्तदा स्तुवं तेन नञो योगात्सामासः स्यात्तत्सापनेन समासनि-
यमस्यान्यथात्वादित्यर्थः ॥ नाहं तत्रान्येति ॥ विधिनिषेधयोः उभयोरपि विशेषनिषेधान्त-

कृ.त्रि.त्रि.
५.

पर्युदासकसंभवइत्यर्थः॥ ननु पर्युदासे किंकिमिति न विकल्पः स्यादनुयाजवर्ज्जितेषित्युक्ते
येयजामहस्यानुयाजविच्छेदप्रतीतेः सामान्यविधिना च संबंधप्रतीतेरिति शंकते किं
मतइति॥ परिहरत्येतदिति॥ अनुयाजव्यतिरिक्तेषित्युक्ते कृत इति नतायेनेतोऽ
पर्यवसिते वाक्येऽनुयाजादन्येते यागा इति पर्यवसानं तु पर्युदासमपेक्षते नपर्य
कृपर्यवस्यतीतिन विकल्पइत्यर्थः॥ नन्वनुयाजवर्ज्जितेषित्युक्ते वर्ज्जनाभिधा
नान्निषेधत्वमितिनेत्याह तथापीति॥ पर्युदासेपि यजामहे प्रतिषेधत्वेन बोधि
तानामागानामनुयाजत्वंविशेषणमङ्गात्मनेन ज्ञाप्यत इति विधिशेषत्वेन
प्रतिषेधतेत्यर्थः॥ अमन्त्रेयोः स्ववतत्तु कृतयो स्थाने नानुपपत्तेः पर्युदासासंभव
माशंक्यासिद्धत्वेपि साम्यमाहयथाहीति॥ ननुपायनं विध्यननेचयत्रकोपीतस्मादो
अपतेतत्रापायनसिद्धपि होनमन्त्रसंचार इति वक्तव्यं॥ तदुदन्यत्राप्यनुतत्रा
हपत्रविधानमात्रमिति॥ ननु विधाननशब्दस्यलाक्षणिकत्वाविशेषे किमिति प्रला

रेभाच्चालनमेव लक्ष्यते न पुनरन्यत्र संचार इति तत्राह कल्पनागौरवेति॥ अक्षर्त्तयोः स
क्तत्वे तु दुःखतयोः स्वाश्रयादपगमनमन्यत्र चावस्थानमिति॥ विरुद्धापद्युपलक्षणं स्वाश्र
यस्ययोः फलात्यन्ताभावं तल्लघुत्वाल्लक्षणीयमित्यर्थः॥ उपायनसंनिधौ अक्तो विधान
नशब्दस्यावस्यागं लक्षयति ततोऽन्यत्रापि केवलविधाननशब्दक्तौ प्रवृत्तत्वात्तैव
लक्षणा वृद्धिस्याभवतीति न स्वफलाच्चालनलक्षणा तस्यार्के निवृत्तत्वात् दस्याह यत्र
तावदिति॥ ननु अक्तविधिनशब्देन योर्प्यलक्षितः स एव तत्स्यान्यत्रापूर्यइति नन्नियंत
नस्याग्निरधीतइत्यत्र माणवको लक्षितइत्याग्निर्ज्वलतीत्यत्रापि तत्स्यतात्राह एवंहि
ति॥ यदि केवलविधाननशब्दस्यवर्णेनाचालनमर्थो लक्ष्येत तर्हि प्रयोगांतरेप्राप्तो लक्षद
णाकोर्थो न परिगृह्येत न त्वेतदस्तीति प्राप्तत्यागएव लक्ष्यइत्यर्थः॥ नन्वस्मिन् पक्षेव
स्यागौरवमुक्तमतआह न च प्रमाणाभावकल्पितस्य वृत्त्यसल्लक्ष्यार्थस्य प्रयोगांतरेपि वृ
त्तौ संनिधानं प्रमाणं ततआयातं प्रमाणाकं॥ ननु चालने मुख्यो विधाननशब्दस्य

छां॰उ॰टि॰
५१

गंतृगौणमिति नेत्याह मानुषमिति ॥ अत्र च मत इत्यादौ त्वागंतृत्वमतेः प्रयोगदर्शनादित्यर्थः
अश्वो यथा जीर्णानि रोमाणि विधूनुते तद्वदेवं पापं विधूय चंद्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य
भास्वरो भवति एवं धूत्वा शरीरं स्वच्छं भूत्वा ब्रह्मत्वं सलोकमभिसंभवामि प्राप्नोमीत्य
न्वयः ॥ कृतः सिद्धः न तु नरपूर्वकप्रयत्नेन साध्यः आत्मा यस्य स कृतात्मा कृतकृ
त्य इत्यर्थः ॥ ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ॥ सांपराये न्वेति ॥ स्थितं च तत्त्वविद्यायाः कर्मद्वार
हेतुत्वेन संनिधानानुपपत्तेरुपसंहारः उक्तः ॥ इदानीं तद्वाक्यस्थितं मार्गमध्ये अपसमा
रम्भकमेवदेहपतस्य विद्याहेतुकत्वाभावादित्याशंक्यते ॥ अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र
पाठादर्थो बलीयान् यथा एवं अत्रापि इति बलीयसी ॥ अर्थादपि तस्याः प्रबलत्वादित्यर्थः ॥
३ तैः अग्नेर्विरोधं परिहरति आह उपपत्तेरिति ॥ विधूय पापमिति हि ब्रह्मलोकप्राप्तेः प्राक्काल
तोच्यते सा चार्द्धपथे विधूननेऽनुपपन्नम् इत्यर्थः ॥ एवं शाट्यायनिना मिति ॥ अर्द्ध
पथ एवोपायनसंभवादित्यर्थः ॥ ननु अत्र एव विधूननोपायनेन एवं श्रुत्या

वादित्याह नहितत्रेति॥ सर्वनामस्कंतेऽन्तपातित्वादिमात्रेयास्यन्याठत्रो मन्नंतेकमर्पयत्रामंतावदाहविद्या
सामर्थ्येत्यादिना॥ यदा गृहपाकस्याग्निहोत्रास्सर्वकालसामर्थ्यहोमस्य द्रव्यापेक्षत्वेनावगतं॥ विद्या
याः पापक्षयहेतुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह यमनियमादीति॥ अवगम्यते कौषीतकिशाखायामितिशे
षः॥ यमाद्यंगसहिताया विद्याया उत्तरमार्गद्वारेण ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वमस्तु तावता कथं पापक्षय
हेतुत्वमत आह प्रक्षीणेति॥ तदनुपपत्तेः ब्रह्मलोकप्राप्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः॥ तादृशीति प्रमादिसहि
तेत्यर्थः॥ कथमेकस्यापि विद्योपायोभयार्थत्वमत आह दृष्टपितेति॥ ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थमेवं पापक्ष
यं करोतीत्यर्थः॥ तच्छुद्धकाति विरोधमुक्तममन्त्यनिराचष्टे नतु नपाठेत्यादिना॥ प्रधानकस्य
कामर्शित्वात्सर्वनामात्मा विद्यैव परमात्मस्पृते न्यानेतर निर्दिष्टोपि विदज्ञानप्रतिकर्मः ज्ञानस्य पैत्यनु
तुसमानाङ्कतिरितुजं॥ योकाम्यंग्योन्र दर्शितादेवमाह विद्याफलमपीति॥ अजनित्वादेवभा
वेनानुत्पद्येत्यर्थः॥ स्याज्जीवनगएव त्यत्रे ग्रंथच्छेदः॥ असंगत्वेनैतेति॥ विधयेति हि स्वतंत्र
स्यपुरुषस्यव्यापारे कृतइतिग्रंथेऽजो याऽसंगतिः साम्यादित्यर्थः॥ भास्करमतमनुवदति
येविति॥ छेदः संकल्पः॥ विदुषिपः शुभंसंकल्पयतितस्य तदोपेशुभंभवति अशुभं संकल्पय

१

५२

परिशिष्टतर
र्पणम्॥

।के॰ नि॰ त्रि॰

तस्मादीयं यापमित्सर्पितया छूदनदुःस्तिपदं तत्स्नातेन व्याख्यायो भयाविकोधपदं व्याचष्टे श्रुतिस्मृत्योरिति॥ते
नःकृताद्धृकृतादेनसः पर्यास्याद्देवा मः पितृताच्चस्त्वमङ्गतिश्रुति भी स्थतो दाहनात्॥ तेमम्यंदेवा सोदेवा
नः॥ग्रमस्मान्नष्ववकृताच्चकृताद्दूकृतादन्यकृतादेनसः पापात्परिपिपृतपालमतश्चकृतये दोस्मायेति श्रुतेर
पि॥ग्रन्यकृताद्पिभयश्रुतेरस्त्यन्यकृतस्यकर्मणोन्यत्रप्राप्तिरिति॥ प्रियेषुस्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुःकृतं
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनमिति मनुस्मृतिः॥ ननु श्रुतिस्मृतिभ्यामपि कथमन्यो स्व
कृत दुःकृतयोरन्यगोचरस्तेवारस्या ग्राहनन्त्वत्रैति॥ एतद्व्याख्यानं दूषयति॥ तेषामिति॥ कयं हि विचारो
भवत्यपिहानौ विताधिकरणे संगच्छते नात्र तनः कर्तांको त्र रत्वेनास्य अन्यकृतमेव व्याख्याने भं द्वितस
प्रियाः सुकृतम्‌पयं तप्रियादुःकृतमिति तदधिकरणे दाहन्तवाक्यादेव निर्णीतेव्याचवाक्यांतरो
दाहरणं॥ यत्तु केशावेनास्य विचारस्यैवेतदधिकरणसंगमः उक्तः॥ विदुषः सुकृतदुःकृताविधूणे हे
तु ज्ञेनानां विदुषि सुखासुखसंबद्धोजीव तो विदुषि परन्नत स्वजीवदत्वसाधाम्वे विदुषः कर्म हानेनो
च्यपच इति॥ सा साधुः॥ कार्यमध्यगत मपि विद्वांसं प्रति अनानांश्रीत्यपाति संभवात्रहापि सुकृता
दिसंक्रमोपपत्तेरितात्तो तावृत्तं न गते द्रुमं॥ विषोदयम संत्रनं तरं हृत्वा एव कर्म हानमितिप्रसंगागतं नि
रूप्य प्रसक्तं तगुणोपसंहारं छेता माजपवारं केत्वेनाधिकरणं संवेधयन्नप्रवे प द्वयाति पपेत्यादि ना॥

१ मोक्षार्थमर्चिरादिपथेद॥ विद्योत्पत्यर्थं वा॥ विदुषोपि द्वैतदर्शने न यत्नोत्तरायणे दक्षिणायने वा विद्यायेवमोक्ष अवगत्यादित्याह विद्यानित्यादिना॥
४ न्यायमप्याह अत्र मानि वेधन इति॥ द्वितीये प्रत्याह न च विद्योत्पादायेति॥ न तृतीय इत्याह यद्यपि रश्मि
ति॥ भोगादारब्धफलकर्मक्षये द्वैतदर्शनोपरमसिद्धेर्न मार्गापेक्षेत्यर्थः॥ उक्तमर्थं निगमय
ति इति श्रुतिदृष्टविरोधादिति॥ श्रुतिर्निरंजनः परमसाम्यमिति॥ दृष्टे न्यायः॥ भास्करमतमाह येवि
ति॥ विदुषः पुण्यमपि निवर्तेत चेद्भोगप्रयोजकाभावात् गतिर्व्यर्थी स्यादित्यर्थः॥ अन्यथा
हि विरोध इति स्तत्र मार्गं तत्कृते न योजयति यदि पुनरिति पुण्यक्षये पापाक्षये भोगप्रयो
जकापाविद्यमानत्वाद्देहकाशानुत्पानेन दूषयति तेरिति॥ अनियमः सर्वेषां॥ सगुणनिर्गुण
विद्यास्तु गतिभावाभावव्यवस्थावत्सगुणास्वपि व्यवस्था प्राप्तौ तदपवादोयमारभ्यते॥
ननु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गत्यपेक्षत्वात्तत्फलास्तु सकलसगुणविद्यास्तु लिंगात् इति सिद्धेः कथं प्रक स
रणेन दुर्बलेन गतिव्यवस्था शंक्यते तत्राह प्रकरणं हीति॥ लिंगस्य सामान्यसंबंधसापे
क्षत्वात्प्रकृते चेतदभावाद्विनियोजकत्वे प्रकरणव्यवस्थेत्यर्थः॥ यदि पंचाग्निविद्यादिषु
श्रुतापि गतिर्विद्यांतरेषु चार्थतत्तोतिप्रसंग इत्याह यद्यदिवितिप्रकरणस्थानियामकत्वे
म

यत्र क्वचिच्छ्रुतेः सर्वत्र श्रुतमेवेति ॥ दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु ज्योतिष्टोमविकृतिषु द्वाद
शाहादिषु च प्राकृतधर्म्मणामतिदेशातः प्राप्तिर्न्न स्यात्तस्य वीजौपदेशिकत्वप्रसंगादित्याह न चैते
षामिति ॥ अतिप्रसंगांतरमाह न च दर्विहोमस्येति ॥ यदेकयान्नुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते
यत्रैकयर्चा नु हुयात्तं होतुमारभेत तत्र दर्विहोमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ये होमाः ऋतुश्चित्प्रकृतेः स्वं
न गृह्णंति न च वैश्वानराग्निवत्स्वधर्म्मं प्रपद्यंत इति ते चापि दर्विहोमा इति नामतेषु नारादुपकारकमं
गमात्त ॥ तत्र दर्विहोमाधर्म्मग्राहिणो न वेति संदेहे उत्पत्तावश्रुतदेवताकत्वात्मकाव्यक्तत्व
न सोमयागसाम्यात्तद्विकृतित्वात्तद्धर्म्मप्राप्तावश्यमेव्यसिद्धांतितं ॥ अग्निहोत्रे तु जुहोतीत्यादे
र्द्दर्विहोमस्य होमत्वात्सोमयोगस्य च यागत्वाद्वैषम्येण न प्रकृतिविकृतिभावः ॥ अव्यक्त
त्वं च सति यागत्वे विशेषसंबंधनिमित्तं न यागहोमत्वकृ[illegible]पात्यंतवैलक्षण्ये प्रकृतिवि
कृतिभावमनुगमयितुमर्हति ॥ अन्यत्र तर्हि नारिष्टहोमप्रकृतिकत्वं दर्विहोमानां तदपि न ॥
नतोवदग्निहोत्रस्य नारिष्टप्रकृतिकत्वमुभयत्रापि कृतिपदधर्म्मासंक्रांत्वेनाग्रहणमा

णविशेषत्वान्नचहोमांतराणां नारिष्टप्रकृतिकत्वं तेषां नारिष्टप्रकृतिकत्वमाग्नेहोत्रप्रकृतिकत्व
वेत्यविनिगमप्रसंगात् तस्मादपूर्वादर्विहोमा इति ॥ एतदेवमप्रकृतिविकृतिभूतस्य दर्विहोम
स्याधर्म्यकत्वेनासिद्धत्ति प्रकरणस्यानियामकत्वे यत्रकोपि श्रुतस्य दर्विहोमशेषत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ अ
पिच प्रकरणानियामकत्वे सर्वेषु धर्मोः सर्वकर्मणां स्युस्तथा चाप्राकृतानुष्ठानेत्याह न च सर्वधर्मे
ति ॥ ननु प्रकरणस्यानियामकत्वेपि श्रुत्यादिभिः शेषशेषिभावावगमः स्यादित्याह नचैवं सतीति ॥
श्रुत्यादयो हि द्विःकामाः केचित्सामान्येन प्रवर्त्तंते यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति ॥ केचिद्विशेषतो यथैंद्र्या गा
र्हपत्यमिति ॥ आद्येष्वाह तेषामपीति ॥ इतरथानर्थक्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयेष्वाह यत्रापीति ॥ वि
शेषश्रुतिविनियुक्तस्यापि धर्मस्य प्रकरणानपेक्षायामानर्थक्यमेवस्यात् न ह्यैंद्र्या गार्हपत्य
प्रकाशनमात्रेण किंचित्फलं लभ्यमित्यर्थः ॥ यत्रस्वयमेव प्रकरणं विनियोजकं यथाप्रयाजा
दिषु तत्र विनियोगाय यत्र श्रुत्यादीनि विनियोजकानि तत्र विनियोगनिर्वाहाय प्रकरणम
वश्यमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ प्रकरणस्यवाक्यादूष्यमाणं कथमाह नचपेचेति ॥ छांदोग्यस्यपंचाग्नि

क॰त्रि॰त्रि॰ विद्यावाक्यगतमत्र श्रातपसोर्वीर्यांतरवशेन विद्याफलत्वश्रवणात्तं व्याख्यायवाक्येन सब्रह्मणा वाधयसर्वं
सगुणे हे स्यहविद्यानामर्चिरादिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वमुक्तं इदानीं वाजसनेयकगतपं
५८ चाग्निविद्यायां साक्षात्सत्यब्रह्मोपासनस्यार्चिरादिप्राप्तिसाधनत्वं प्रतीतेरप्येवमेवेत्याह तथान्य
त्रापीति॥ ननु सत्यशब्देन फलाद्याभिचारात्तं चाग्नय एवोपेता मतस्त्राह पंचाग्निविदश्चेति॥
न केवलं लौकिकसत्यस्यापेक्षितत्वात् ब्रह्मणः स्वीकारात् कुत्र सत्यत्वात्सत्यमुपासत इति ब्रह्मो
पासनादीग्रहणमपि तु पंचाग्निविद्यासन्निधानादपीत्याह विद्यासहचर्याच्चेति॥ इति तत्र
मार्गहीनानामपयत्ते तौ पंथानौ न विदुरित्यधोगतिश्रवणाद्द्वितीयातरणीलानां मार्गद्वये तत्रापि
वेश्वतत्वोपासकानां दक्षिणमार्गप्राप्तिरस्तीति॥ नेत्याह तत्रापि च योग्यतयेति॥ विद्यायात
दाशेहनीति विद्यादेवयानयोः संबंधं योग्यतयेत्यर्थः॥ यत्तु प्रकरणस्यानियामकत्वे दूषणं
२॥ जातमुक्तं तदनंगीकारपक्षस्मिन्नित्याह मतेत्वं प्रकरणमिति॥ वाक्यबाधितविषयादन्यत्र प्रक
रणस्यानियामकत्वमिष्यत इत्यर्थः॥ श्रौतंवाक्यंये चैमेरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत इत्यादि॥

स्मार्त्तेशुक्लकृष्णेगतीह्येतेइत्यादि॥विपरीतरेष्वपिदेवयानःपंथाअस्तीतिशेषः॥यतस्तत्रमेकेवलआतस्म
मार्गस्यसर्वत्रोपसंहारश्रुतेस्तल्युपक्रोशलविद्यायांपंचाग्निविद्यायांचानेकत्रमार्गोक्तिर्हेपर्य्यमिति
तत्राहेत्यकारकरिति॥उभयत्रानुचितत्वंभाष्योक्तंप्रयोजने॥॥यत्रेयस्मिन्कालेकामाःदृदृविष
याःपराङ्गतानिवृत्ताभवंतितद्गुणलोकाखंस्थानंविष्ण्यारोहंति॥तत्रचस्थानेदक्षिणाःदक्षि
णमार्गंगानयंति॥तपस्विनोप्यविद्वांसोनयंति॥येएततंचाग्निरूपंविदुःयेचारण्येस्थिता
इमेवनस्थाश्रयःश्रद्धांकृत्वासत्यमवितथंपरंब्रह्मोपासते॥उभयेप्यर्चिरादिमार्गंप्राप्नुवंतीति
शेषः॥एतौपंथानौदक्षिणोत्तरौयेनविदुस्तेतत्प्राप्तिसाधनंनानुतिष्ठंतीत्यर्थः॥तेकीटादयोभ
वंति॥कीटाःगोमयादिजंभवाः॥पतंगाःशलभाः॥दंदशूकाःसर्प्पाः॥पावकं॥॥निर्गुणविद्या
यांगतिंप्रतिषिध्यसगुणविद्यायांगतिप्रयोजनंकेश्वर्यविशेषदर्शनात्गतिरर्थवतीत्युक्तं
सगुणस्यचगतेःसार्वत्रिकत्वंवर्णितं॥इदानींनिर्गुणविद्यायामपिमोक्षहेतुत्वानुपपत्ते
रैश्वर्यफलत्वंवक्तव्यं॥ऐश्वर्यविशेषस्यगतिमंतरेणापितिसगुणस्येतिविशेषणंचव्य

क॰ त्रि॰ त्रि पमित्यभिहितव्यवस्थाद्वेषेण प्रत्यवस्थीयते। तत्रोपरितनकतिपयाधिकरणानां तात्पर्यमाह स
५५ गुणमामिति॥ अपुनरावृत्तिर्हि इति। पुनर्देहानुपादानमित्यर्थः॥ ननु पुनर्देहानुपादाने नाप
वर्गः। किं विदानीमप्रवृत्तफलकर्मजन्यभाविदेहसंबंधाभावः॥ वसिष्ठादीनां चासोस्तीति नाप
३ नापवर्ग इत्याशंक्याह न च तावैवेति॥ भाविदेहस्य सद्वेस्याप्रवृत्त[illegible]फलकर्मजन्यत्वाद्वसि
ष्ठादेर्यदि देहांतरे ग्रहणं पुनः तर्ह्यप्रवृत्तफलकर्मजन्यदेहत्वान्मुक्तानस्फुरतस्माद्यदि प्रवृत्तफ
लकर्ममात्रं देहांतरस्याहैवं वसिष्ठादिदेहमात्रारंभकं कर्मोपतीचेदेरव्यक्तिदेहांतरग्रहणानुपपत्ति
६ प्रती रित्यर्थः॥ पश्चावसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्रतीक्षायामस्मदादिविछन्नदर्शनेतरव्यासिद्धमित्याह
न चैतावदेवेति॥ विद्याकर्मणोः सहस्तु तुष्ठानं विद्याकर्मसमनुष्ठाने प्रतिबंधापगमे ग्रहत्वेन न
हेतुरपितु हेतुरेवेत्यर्थः॥ सेतुभेदेन हेतुनान्निम्नदेशमापो नापिसर्पंतीति नापितु सर्पंत्ये
वेत्यर्थः॥ आवर्जितो वशीकृतः। धियते प्रतिबध्यते प्रारब्धेमधिकारलक्षणे फले याभ्यां विद्या
कर्मभ्यां ते प्रारब्धाधिकारलक्षणफले विद्याकर्मणी इत्येको बहुव्रीहिः॥ तादृशे विद्याकर्मणी यस्य

अभिमानः

त्प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविपाककर्मा पुरुष इत्यपरः ॥ सौम्य दिव्यधुगपत्क्रमेणैवेति प्रवृत्तफलादेवकर्म
र्मणो नानादेहप्राप्तिरुक्ता ॥ मुक्तो जीवन्मुक्तः ॥ अनाभोगात्त्रिविधयेत्यविस्तारात्त्रिविधया ॥ प्रख्यापाप्रतीत्या
दृष्टाभिमानरहितयेत्यर्थः ॥ विहरति चेष्टते । स्वकृत्यप्रवृत्तमिति भावः किमर्थं प्रवृत्तः कर्मस्नेहः इति न म
ज्ञायते तः पूरयति आधिकारेति ॥ ननु प्रवृत्तफलं कर्माशयं भोगे नातिवाह्यं तु अप्रवृत्तफलानां तु
कथं निवृत्तिरत आह प्रारब्धविपाकानि त्विति ॥ जातिस्मरस्याधिकारिकपुरुषाद्वैलक्षण्यमाह योहीति
परिसज्यते परित्यक्तत्वेन क्रियते ॥ पूर्वजन्मानुभूतस्येति कर्मणि षष्ठी तत्र जन्मवानिति ॥ जातोह
मित्यबाधिताभिमानवानित्यर्थः ॥ आधिकारिकपुरुषस्य जातिस्मराद्वैलक्षण्यमाह गृहादिवेति ॥
बाधितदेहाभिमान इति प्रदर्शनार्थं गृहोदाहरणं ॥ व्युत्पत्तेति मा ष्वपदमुपादाय व्याचष्टे विवादं कृ
त्वेति व्यतिरेकमाहेति । प्रवृत्तफलमेव कर्म भोगेन क्षपयं त्याधिकारिका इत्युक्तं तस्य व्यतिरेकमुप
न्यस्य दूषयतीत्यर्थः ॥ प्रवृत्तफलानेककर्मजन्यफलभोगस्याधिकारिके सुपोषकत्वात्कर्मान्तरशा
दंव्यारव्यात्यप्रारब्धेति । त्वं तदसि वर्त्तेस्व इति ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य वर्त्तित इत्युक्तोऽनुभवारूढत्वं ब्रह्म

गी॰ त्रि॰ त्रि॰
५६

त्मत्वस्य न प्रतीयतेऽर्थस्य तन्मात्रस्योक्तत्वादित्याशंकायाः परिहारमात्र व्रतेमानापदेशस्येति ॥ स्वप्र
काशं ब्रह्मात्मत्वं मत उपदिश्यते तस्मिन्ननुभवे न भाव्यं अज्ञानस्य प्रतिबंधकस्यापनीतत्वात् ॥ न चेदनुभ
येत तर्हि तदित्थं नीनास्तीति मतं तत्त्वमविषयत्वीत्याध्याहार्यं ॥ अतो ध्याहार भयात् उत्तमानापदेश उत्त
माधिकारिणं प्रत्यनुभवपर्यंततामचिज्ञप्यतीत्यर्थः ॥ अपाधिकारिकैस्वर्यप्राप कन्वर्थं ततोया
ए नेतर ॥ ततः पदार्थेद्युः विलक्षणसाक्षादेतदुभयत्नेबोधनानाकन्मेतादित्यर्थः ॥ कितं लिंकलए र्ध
वमध्येस्याकांतिस्यातास्यात् अन्तरधियां रतं ॥ प्रवेत्राधिकारिकाणां प्रारब्धकर्मणः वशी
रांतरो रेभसंभवो न कर्मांतरस्य निमित्ततेत्युक्तं केवमिह पितात्वप्रकरणपठितनिषेधेभ्य ए
वोपलक्षणं तथा सर्वप्रपंचनिषेधसिद्धेर्गारस्वांतरीयानिषेधानंतत्र ब्रह्मप्रमितिहेतुत्वमि
त्याशंक्यते अन्तरस्याधियोन्तरधियः ॥ अन्तरे धर्मिणि सप्रपंचप्रतिषेधाधिपदत्वं तत्र पदं व्या
चष्टे अन्तर विषयाणामिति ॥ प्रतिषेधसामान्यादिति प्रतिषेधानां अत्र मन्ति वैवदत्वसामान्या
दित्यर्थः ॥ तस्यैवैष प्रपंचरहितं ॥ अस्यार्थः ॥ भवे ब्रह्मत्वरूपत्वादेनं दाधुपसंहरति ॥ निषेधा

तदस्य

नामनाम्नोर्व्याप्त्योपसंहारसंभवः ॥ किं च त्वा ञ्च निषेध्यानां च निषेधधियामपि ॥ असंख्ये

यत्वेयैकत्रैकधर्मशक्योपसंहृतिः ॥ स्थालीपुलाकवत्किंचिन्निषेध्येनान्यत्र त्वयाप्यश्रुते

र्न्तासिद्धेरुपसंहरणं कृपा ॥ इत्याशंका निरस्यत्यमेतद्दृष्ट्वा करणं निरस्ति प्रकारस्य प्रतिषेध्यास्य

नाम्नोर्व्याप्त्युपलंभनसंगताः ॥ आत्मप्रमितिविस्तु अपि संयोग्यस्य अतस्य पले ॥ न च नि ३ पसंहरिष्यते

षेध्यानत्वात्तदनुपसंहारः ॥ प्रपंचो हि निषेध्योऽत्र मतं वा मौनितिकानि वा इंद्रियाणि शरीरं वा विद्या

वा विषयकारणं ॥ एषां परिमितत्वेन निषेधपरिमेयता ॥ साकांक्षे पुनिषेध्येषु गच्छेयुः प्रतीये

परेतत्राप्यस्य त्वं वाक्ये परिपूर्णे निषेधः ॥ अस्थूलमित्यापदी र्घमंत्ये न शरीरं निषेध्या

त ॥ अतमः स्पर्शविधा निषेध्यात् ॥ अवायुनाकाशमिति मतं निषेध्यात् ॥ अचक्षुष्कमि

त्यादिनेंद्रियनिषेध्यात् ॥ अन्यत्र त्वस्मादुपसंहारइति तच्च यत्तु भगवतास्तत्रकारे

चैतन्यनः ण्ण हेर्राधियामिश्रत्तु ॥ भाष्यकारेणोपसंहृ वादितिसंत्रोक्तं द्वैतान्विवरणं पंजाम द्रष्टव्याहि

नगतमंत्राउदाहृताः ॥ तदेव सूत्रं अस्थूलाधिकरणविषयाः इति च सत्रिच्छितं प्रधानकर्म तानं

क॰ १।२।२।
५८

का

गानामितितत्रैवमन्त्रयोजनात्॥ स्वावरतं चे चान्यदुहत्सतन्नमिति विनियोगमात्रं कथं तु पपापीति॥ वा
रवेत्यादिपदर्वेतिसामानि॥ रवेतीयादानि॥ वारवंतीयादेवं हे संप्रेग्य इति वेदसंयोगसिद्धे तत्रत्येनै
वस्वरेण स्वरवत्वेन नसिध्यतीत्यपि प्रायः॥ विनियुज्यमानं तत्स्य मुख्यते तितद्धि फलसंनिक
षीन्नरव्यमिति॥ ननु सर्वेषां विधीनामुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगात्मकत्वात् कथं विधी
नां शेषशेषित्वमित्यत्राहैतदुक्तमिति॥ विधित्वे त्वपेक्षितोपायत्वरूपेण तत्रानुष्ठेयमात्रापेक्षा धात्वर्थः
नादुत्पत्तिरस्ति॥ अस्ति च किंचित्प्रतिशेषत्वाद्धि नियोगः॥ अस्ति च फलसाधने स्वामित्वपु
रुषस्याधिकारः॥ अस्ति चानुष्ठेयत्वबोधात्प्रयोग इत्युत्पत्तिविधावपि विप्यते चेतेषां प्राप्ति
ति॥ एतद्वैपर्यमेदेहेतुमाह एकस्यैवाहि विधेरिति॥ विधेर्विध्यपेक्षस्य उत्पत्त्यादिषु मध्ये यद्येक
मप्राप्तमितराणि प्राप्तानि तर्हि तदेवरूपं वाक्येनोल्लिख्यते नेतराण्यन्यतः प्राप्तेः॥ यदि त्वि
तीयापत्यतोऽप्राप्तानि तर्हि गत्यास्य वा एवोल्लिख्यते इत्यर्थः॥ प्रकृते तु विनियोगादेरन्यतः
प्राप्तेरुत्पत्तिमात्रपरत्वमित्याह तत्रेति॥ समीहितार्था प्रतिलंभादिति॥ समीहितेष्टसाधः समी

समीहितं फलं तत्साधनः तदर्थः तस्याभावकादर्पत्वं॥

हितार्थः भावप्रधानो निर्देशः ॥ हितसाधनत्वेतर प्रतिलेखादित्यर्थः ॥ तदर्पणान्नेवेति विनियोगवा
क्यार्पणान्नेवेत्यर्थः ॥ भवतु साम्नां सामवेदे उत्पत्तिर्यजुर्वेदे च विनियोगः स्मृतः किं जातमत आह
तत्र येन वाक्येन येन वाक्येन सामानि विनियुज्यन्ते । तस्यैव तद्वाक्यप्रकाशितत्वेन तस्य
उपांशुस्वरस्य ग्रहणं युक्तं तस्य साधनत्वसंस्पर्शाद्धि विनियोगस्योपांशुसाम्नो साधनत्वे
ज्ञायते नोत्पत्तिः दृष्टायां साधनत्वं च प्रधानमुत्पत्तिवाक्यप्रकाशितत्वनिमित्तः स्वरः
सामरूपमात्रसंस्पर्शी उत्पत्तिवाक्यस्य रूपमात्रप्रकाशनत्वादित्यर्थः ॥ इयदामननात् ॥
पुनरुक्तिमाशंक्याह गुहामिति ॥ सर्वत्र प्रतिपाद्यब्रह्मप्रत्यभिज्ञानाद्धि यैवाऽसौ दहरविद्यासु पसं
हार उक्तः ॥ इह तु प्रतिपाद्यभेदाद्विद्याभेद इत्याह नानेति ॥ भिन्नोऽपि प्रपंच्यत इत्युक्तं ॥ तमेव
प्रपंचप्रकारमाह न नु सर्वत्रेति ॥ यथा सर्वत्र रूपदधातीति स्र एव सप्त मंत्रवेदकासमुच्चत्वेऽप्य
यासविसाम्यं हि परो भवति । एवं पिबत्यदोपि पिबदपि बतरद्धत्यर्थः ॥ सत्पत्रधिकरणं गुलांप्र
ति साधिकरणेनोक्तं ॥ नन्वयः सेतुरिज्ञानानां मत्वारे ब्रह्मयपरमितिवाक्यशेषेपर

का० १।३।१
५८

मात्मप्रतिपादनार्थस्यैव जीवबुद्धितीयत्वात् भोक्तृत्वाच्च पिबंताविति तत्र भोक्त्रभोक्त्रौ प्रतिपद्येते त
था च छत्रिन्यायेन पिबंताविति तल्लोकाद्यौगिकमिति नेत्याह न तन्नवाकारो बालकेरोधादिति ॥ नन्व
न्यत्र धर्मादिति प्रकरणात् पिबंताविति तत्र जीवबुद्धितीयः परमात्मा प्रतीयत इति नेत्याह प्र
करणस्येति ॥ उत्पत्तौ प्रथमप्रतीतेर्वक्तृप्रतीत्यनंतरं प्रतीतेर्हि न संख्यापावनैव कस्य म
कं तस्मादिति ॥ न वयं नाकार्मकोषा वा केवला प्रकरणादपि बंताविति स्यल्लादौ लिंकलेक्ष्म
मः ॥ किंतु भाभांतपाच नंदेशे स्यैव वा कुर्त्वावगमात् जीवपरमात्मपरत्वात् पाचेतत्कार्य
पतितेपि बंताविल्येतद्विलाद्वागौणिकमित्याह समानेपत्रसोपसंहारेति ॥ उपांशुयाजादिवत्
रणे स मन्वपस्त्तेऽनुक्तौ तपिबदपिबतोर्यत्ल महितत्परं केवलेल ह्वाणीयमित्यपि ॥
पिबच्छब्दो पिपिबदपिबतोः समूहेल द्वापनितच्छ कोचासमक्षहिनाविति त्रिपीति ॥ मु
ण्डककठवल्लीश्वेताश्वतरेषु ॥ अंतरानः ॥ बृहदारण्यके पंचमोऽध्याये सप्तहे नेयाज्ञवल्क्य
मुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेति

चाक्र:

उपक्रमस्मेकं ब्राह्मणं । अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ यदेव साक्षादित्यादि परं उपक्रम इति नामतः च
क्रस्यापत्यं चाक्रस्यापत्यं चक्रस्य पुत्रो चाक्रायणः कहोल इत्यपि नामतः । कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकः ।
तस्यापत्यं कुषीतकस्य पुत्रो कौषीतकेयः । यदाह दीनोहि रत्तिकर्मतेनापरोक्षं तत्र ब्रह्म तत्साक्षात्स्व
तएवापरोक्षात् परोक्षमित्यर्थः ॥ तदेव ब्रह्मस्वरूपगत्येत्याह प्रश्न केतिसर्व सर्वान्तरः ब्रह्मणो
सि अस्य सर्वान्तरस्यात्मनिर्दिष्टादवधानि स्थितस्य चापरोक्षं तत्स्व ब्रह्मणोर्द्विर्तीना तु भयोरेक
त्वमुद्दीवृत ॥ कान्याभ्यासान्सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च संशयमाह किमसस्मिन्भेद इति ॥
पूर्वं त्वपि अत्वाविरुत्स्य तत्त्वाद्दर्शितत्वमस्य पादपमंत्रद्वये पि भोक्त्रा भोक्तृपरतेनापि स्यात् विषये कर
मुक्तं ॥ इह तच्चैव कोपि न विषयेकत्वमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह भेद एवेति ॥ न चेह तथा स्त्री
त्ति ॥ पूर्वं स साक्षादित्येवकारो नयत्साक्षादपरोक्षादेव न कदाचिदपि परोक्षमित्येवं यो अत
इति मन्त्रभेदोक्ति रूढं तेनत्वव्यवहितानन्यपरसंगान्वेयं सा धीयोजनेति प्रश्नोत्तस्यैवान्तरत्व
पि एवकार इत्युक्तं भाष्येनन्तपरोक्षत्वादिरूपविषयेकत्वप्रत्यभिज्ञानेकर्षविषयाभेदः तत्रा

क्रा॰

५८

हतेनेति॥ उपक्रमवाक्ये लोकापेक्षरणविरहः प्रतिपाद्यः प्राप्नोति न प्राप्नोतीत्यादिना निर्दिष्टा लोके लक्ष्य
लेशानामपि विरहः॥ अपेक्षाभावसिद्ध्युपासनभेदनिर्वाहकं तु साधितं स्मरिदाहीनास्मि वेदवतादः॥
प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनेति॥ नन्वेव्यावर्त्येति हि प्रश्नस्याज्ञातवस्तुजिज्ञासया प्रवृत्तिरूपत्वम्
ते प्रतिवचनस्य च न दृष्टदृष्टार्थपरकत्वेऽपि इत्यविषयवस्तुप्रतिपादनपरत्वं दृश्यते न तु पाक्षिपर
त्वमिति॥ ननु सिद्धवस्तुप्रतिपादनपरत्वेऽप्युपासनेऽप्यपेक्षस्य कागतिरिति परचोद्यं परिहरति
मत इत्यादिना स्तम्भितोपजतीत्यादौ विधेः प्रवृत्त्युत्पादकत्वात ज्ञाते च स्वत एव प्रवृत्ते विधिवै
यर्थ्यात् ज्ञातवस्तुज्ञाप्यं सिद्धवस्तुज्ञापनं तु वाक्ये प्यर्थोऽनुरोदनार्थं पुनः पुनः कृतमपि
प्रसिद्ध्यतिशयफलत्वाददुष्टमित्यर्थः॥ पितृभ्यो मातापितृभ्यां॥ ननु पुष्यादिभिर्न्यायिकरणे
भ्यामाद्विघामेदरूतिपूर्वः पक्षः॥ तद्वितरामतानाविशेषादितिसिद्धान्ते हेतुर्न वक्तव्यः॥ अर्थैकस्था
भ्यामसाध्यकत्वेन पूर्वपक्षानुत्पादतस्माहेतुभाष्यामपीति॥ प्रथमे सूत्रे पूर्वपक्षे कादे
शिमतनिरासार्थं साक्षात्पूर्वपक्षसिद्धान्तौ नोक्तौ भाष्यटीकाभ्यामवगंतव्यमित्यर्थः॥ तथा

पूर्वपक्षस्तु भाष्येति ... टीकायां

चपूर्वपक्षभाष्यमध्यासस्तामर्षादित्यादि ॥ एवमस्य स्वरूपे लक्षितेत्यादिकावश्यिक्षेतटीका तत्र वस्तुस्वरू
पं लित्यादिनाऽध्यासहेतोरन्यथासिद्धिरुक्ता ॥ ननु सर्वथाप्येनं तस्मिन्नित्यादिनाऽध्यासएवासि
क्षेऽर्थे सादित्युक्तोऽनन्वेकविषये पितत्वमसीति वस्तुनः प्रत्युपवस्तेः द्वितीयस्य तत्र गतांशंकाभाग
स्यानुस्थानमित्याशंक्याह स्यात्विति ॥ अपएव मा भगवन्निह्नायपंक्तितिवाक्यानंतत्र विषये कं नात्र
तादिति पूर्वपक्षाभिप्रायो हर्षितइत्यर्थः ॥ देहेव सा द्वा दित्येवकारादर्शापि विषये कस्मिन्नितिभ
वता भाष्यकारेणाऽभ्युपगतपादितेन स्फुटमस्मिन्निति न व्याख्या पतइत्याह स्फुगम मन्यादिति ॥ व्यति
हारेवत ॥ पूर्वत्र विषयेऽप्यध्यासस्त्वार्ह नापि इत्युक्ते अयमपि तथेत्यास्मिंश्चापपूर्वपक्षमाह
उत्कृष्टस्येति ॥ ननु वचनवशादुभयत्रोभयत्रापि तेनाऽप्यपत्स्ये एकत्वे दृष्टीकारः ॥ पूर्वपक्षो
न मिमात्रस्त्वयापी एः स्याद्देहे आत्मान्वयारिपामिति पश्चात्स्यतीतस्मिन्नर्थः ॥ जीवतादात्म्यस्याने
नप्रकारेणानुचिंत्यमानत्वादिति भाष्यं तस्यार्थः ॥ जीवतादात्म्यस्यै [redacted] स्येवरेशास्त्राहारे
प्योपास्यत्वानेश्वरस्योपासिनिवर्त्तिरिति ॥ जैव हि स्वत्यादयः ॥ पूर्वत्रजीवब्रह्मणोर्भेदितरेत

ब्र.सू.
६०

रात्मत्वनिर्देशभेदाद्भिन्नरूपा व्यक्तिः कर्त्तव्येत्युक्तं ॥ एवमिहापि जापतीमात्क्लोकान्होपापृश्नानम्मेति च
फलनिर्देशभेदाद्भिन्नमेव इति प्रत्यवस्थानात्संगतिः ॥ कात्पविषोधनामाद्दहरोपासनं वि
धायेत्पापयर्पतो विषयप्रदर्शकं भाष्यं स्मृत्युदाहरणे नव्याचष्टे तद्धेतद् इत्यादिना ॥ पूर्वोक्तस्येति ॥
वाजसनेयकं एवैष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मेत्यादिनाप्रोक्तस्य तत्पर्थः ॥ हृदयाख्य
ब्रह्मैकेन तदात्मभेदेन यकामरातिः ॥ वेकारस्योपरि तनेन चाद्वितीयेन तद्भेदेन यत्तस्य ब्रह्मल
एकत्वेदेत अन्तरे हृदय मित्यादिना हृदयनामाद्दहरोपासनादिः प्रकार उक्तः समपि परामृश्य
तीतिद्रष्टव्यं तदेतद्ध्याचष्टे अग्रे इति ॥ प्रथमजे भौतिकानां मध्ये प्रथमजाते ॥ यथा प्रजापति लो
कानजनय देवमुपास्यकोपीतीत्यर्थाद्यर्थः ॥ तथ्यत्पदम्याक्षिति एकस्यात्सदृदस्थय च्छेदेन
सहसंगतिरुक्ताद्वितीयस्तच्छब्द स्तत्रशब्द समानार्थः ॥ तत्रैवं सदृपात्मत्वब्रह्मलः सिद्धं
त्यर्थः ॥ अन्तर्बं धामेदे पिप्रात्वयामेदेपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादावज्ञी वंयजेतेति शास्त्रप्रोक्ति
त्यकाम्यविषययोः साध्यभेदेन यथाभेदः एवमुपास्यैकेपि तत्वविषययोः फलभेदेन भेद इत्य

र्थः॥ उपास्यैक्याद्विध्यैक्यकर्मैक्यात्कर्मजिकं तावदाह॥ कैवेति॥ फलभेदस्यपवादकमाशंक्याह न च फल
भेद इति॥ किंजयतीमांल्लोकान्नित्यनेन फलोक्तेरेषां न प्रधानोपासनविधुद्देशे फलवतिकं
ज्ञाते हंतिपाप्मानमिति गुणभाता हरहं नामोपनिषदुक्तस्य फलस्य निर्देशस्य विद्याभेदकत्वमुच्य
ते उत प्रधानतदंगानामपि वादोक्तन्यायेन फलकल्पनामाश्रित्यप्रपमंप्रपाहतस्येति॥
अंगानां प्रधानान्वयद्वारेण फलसंबंधासिद्धेरर्थवादगतानि गुणफलानि प्रयाजादिफल
वदुपेक्ष्यं तदुत्तरर्थः॥ द्वितीयेपि फलभेदस्य न विद्याभेदकत्वमित्याह यदि पुनरिति॥ एवं
काम्यपदाभावेन उरुवस्यकर्मण्यैश्वर्यरूपाधिकानाम्रवणादित्यर्थः॥ अमुके फलं प्रधा
नस्येत्यप्रत्यमाणविशेषत्वाद्वा कोशगतसर्वफलकामस्याधिकारकल्पनेत्यर्थः॥ संवलि
तो मिलितः॥ एतदुक्तं भवति॥ विहितानां फलानां तु॥ विशेषार्थवादो फलकल्पनाऽविशे
षाद्वयार्त्तिविरर्थवादगतं फलेन तत्सर्वमेतीदरण्यगुणविशिष्टगुणोनः फलत्वेन कल्पनीय
मिति॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवतीत्यादिप्रत्यावेनं ब्रह्मलव

कल्प.

६१

वेकेन पुनातीति जातेष्टेः पुत्रजन्मनिमित्तपुत्रपूतत्वादिरूंवालितोऽविकारोदष्टांतितः॥ अधि
करणं त्वत्र तच्छ्रुतौ पस्तत्रेऽनुक्रांतं॥ उपास्याभेदादिति॥ अहरित्यादि प्रगतत्वमुकासुपुरुषस्याभे
दः॥ अनुबंधाभेदेप्यपीति॥ अहमित्यादित्यपुरुषविषयोपासनरूपविद्याद्वयष्टेरकानुबंधाभेदेपीत्य
र्थः॥ काध्याभेदादिति॥ कर्मसमृद्धिलोकजयादिफलभेदादित्यर्थः॥ आलेतैर्न दृष्टिर्भेदेपूर्वपक्ष
एव दूषणत्वेन योजित इति॥ कामादिष्वः॥ पूर्वत्र तावत्तत्त्वमसीति प्रकृतवाक्यशेषत्वेन रूपाभेदाद्गु
णोपसंहार उक्तः॥ इह तु क्वचिदाकाशस्योपास्यत्वे क्वचित्तदाश्रितस्य द्रष्टव्यत्वमिति रूपभेदाद्गु
णानुपसंहारः॥ अधिकरणानारंभमाशंकते छांदोग्येति॥ ओंकारविद्यायोगितयाहामिति॥ सो
परिहरति तथापीति॥ सति हि दृष्टेन द्वारेण गुणस्य क्रतौ निवेशे सगुणविद्यासु ध्येयत्वेनोक्तानां
मपि गुणानां निर्गुणविद्यायामनुपपन्नमुपसंहरतित्वेनान्वयस्थेतोर्हि निर्गुणविद्यागतवशित्वादी
नां सगुणविद्यास्वपकर्षण्वयस्तं संप्रकारमाह सगुणेष्वपोवेति ध्येयत्वेन पूर्वविद्यौ संपत्त्र
वशित्वादयः अपंते न तत्रैषां ध्येयत्वेन विधानमित्यन्यत्रगतानामपि न ध्येयत्वमस्तु त्वपर्ष

त्वेतुस्यात्तदपि न शब्दतएषां तत्र नयनमपेक्षते सत्यकामत्वादिसामर्थ्यादेवसर्वेश्वरत्वादिसिद्धेः॥ अ
तोंतर्भावमात्रमुपसंहारइत्यर्थः॥ यत्तु सर्वापि विद्या सगुणेति मन्यमान इत साक्षाद्गुणोपसंहार
माह तस्य नस्यानतोपीत्यधिकरणं व्याचष्टे नतएकत्रेति यएषोंतर्हृदय आकाश तस्मिन्नेते इ
त्यत्राकाशाधारत्वस्य श्रवणादित्यर्थः॥ आकाराक्षाधारो यस्य तस्य भावस्तत्वं॥ अपरत्रेति॥ दह
रोस्मिन्नंतराकाश इत्यत्र गुणानां आकाशात्मत्वस्य श्रवणादित्यर्थः॥ छांदोग्ये आत्मेनाकाशात्मक
त्वेनोक्तः बृहदारण्यके तु हृदयपुंडरीकांतर्वर्तिर्भौतिकदहराकाशाश्रितः आत्मा वशित्वादिगुण
कउक्त इति न रूपभेदइत्याह आकाशशब्देनेति॥ नन्वात्मैच्यतां सगुणनिर्गुणत्वेन तु भेद
तुपेयगुणोपसंहार इति तत्राधिकरणांतरमवतारयन्नावसरो रूपदिहारं संचारयति॥ आद
रादलोपः॥ उपास्तिलोपेपि तस्त्वापत्तेन गुणानांलोपवत्प्रवेति किमित्यादिसूत्रस्तुपपत्य
पिभोजनलोपेपि प्राणाग्निहोत्रालोप इत्यवांतर संगतिः पादसंगतिमाह आनीति॥ पूर्वभो
जनमिति॥ तथ्यद्भक्तं प्रथममिति वाक्यविहितं प्राणाग्निहोत्रमित्यर्थः॥ पदं भनेत॥ ए

श्रल·
६२

७

कहोपत्न्याञ्जलीएतातीति प्रकृतस्यायतेः षट्पदान्यनुव्रतिः क्रामति सप्तमे पदे अञ्जलिनाग्रहणोत्तियाहि
हविर्धाने प्राचीप्रवर्त्तये पुरुषाः ९ तेनाहुः मुपांत्याहिति सोमक्रयण्यार्थं नीयमानायाः एककहोपत्न्याः
षट्पदान्यनुगच्छेदध्वर्युः सप्तमपदगतं पांसुमंजलिनाग्रहीत्वा पाकृहीत्वा स्यापपेत्पुनर्यस्मिं दिव
सेह विद्धीने शकटे ह्यास्युरवेप्रवर्त्तये पुरुषाः रुतेन पांसुनाऽऽह्वरमस्यां जयेतल्लुं येदि त्यर्थः॥
तत्र संशयः॥ यदेतद्दात्मं जनेन सप्तमपदसाध्यं तदपिसर्व्वेककहोपत्नीनयनप्रमत स्वतेनापि
प्रयुज्यते। उतक्रियार्थमेव तत स्वतेनैवम पुरुषस्य इति तत्र यथोर्द्धयेककहोपत्नीनयनसाध्य
त्वात्तस्य चिद्दपिवापतो विशेषसंबंधानवगमात सन्निध्यविशेषाच्चोभयार्थतेयाप्यते तत्पर्यं
प्सिकांतितं॥ यद्यपि क्रियनयनपोर्न्नसाक्षात्स्विनिवाक्यतः संबंधः तथाप्येककहोपत्नीद्वारावि
धोतेस्पष्टित्तीयया क्रयार्थावसीयते यदपात्रसातदपिमेव तत्संस्कारार्पिनयनमित्युक्तित्रायन
यनयोर्विशेषसंबंधः॥ नैवमस्ति पदेकर्मणानयनस्य विशेषसंबंध सत्याक्रयार्थमेव नय
नमिति॥ तदिदमाह यथेत्यादिना। सोमक्रयण्या एकहायनी समानीयमाना नाम वेतकहोपनीचतस्याः स

प्रमपद्दपोस्ते गृहएव मित्यर्थः॥ तावच्छब्दे नापिपरं तपर्वपहरस्य नोच्यते इत्याह तावच्छब्द इति॥ स्वामि
भोजनस्यऋत्विग्भिर्भोजनस्यद्रुत्तरंकालः तेकालमतीत्यप्राप्त्वोले प्राग्निहोत्रस्यापवर्गेण्टे ज
नलोपेप्राग्निहोत्रेकर्तव्यतासुवगम्यते इत्याह जाबालाहीति॥ नत्वत्राशनमात्रस्यभोज
नकालादपकर्षः प्रतीयते न प्राग्निहोत्रस्येत्यत आह अयज्ञीयादिति चेति॥ अग्निहो
त्रमुपक्रम्यतदिति वचनादतिपितृरूपमेतानि भ्रतीत उपजीव्यमग्निहोत्रे प्रतंतन्वेस्मतिश्रुति पि
भोजनंरूपाग्निहोत्रात्स्रागुच्यमानमशनमप्याग्निहोत्रमेवाग्निहोत्रेऽशनमभिव्याहारा
देकवाक्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः॥ एवंविधिबलात्स्वाग्निहोत्रस्य भोजनकालादपनयने
प्रयद्यपादरादितिम्नत्रमन्त्र्यचितंनान्यत्रेषमेतस्याप्यपस्यतावकेदर्शपतितदेवेमत्तीति॥
ननुश्राद्धभोजनमपदात्स्वाग्निहोत्रादर्वाकेन प्रतीयते तत्राह स्वामिनः प्राग्निहो
त्रमुग्रिता। ऋत्विग्भिः प्राग्निहोत्रात्पर्वणि स्वी [redacted] ~~दितादेनमीभूतेत्रैमोह~~ यप्रा
गग्निहोत्रेकुर्यादितरपार्वणे मतिथिभ्योभोजनदानेस्वाग्निहोत्राहोमेनपरान्निहोत्रेको

ग्ला.

६२

रण्ग्नि वायुको र्हतं स्यादित्याद्दरः स्वामीयदा भुंक्ते तदैवा। तथा च वपं भोजनतलोपे प्राणाहुत्याप
श्चित्तिरिति शेषः तेनान्वाद्वियतामिति कर्तृर्थयं प्रयोगः। ऋतिस्यि भोजनतस्य पुरस्ताद्धि हितं चाग्निभोज
नमित्यपाहारः। दूषणपरभाष्यस्याभिप्रायमाह यथा हीत्यिः। कौंडपायने प्युपसद्याद्धिध
र्मोस्तीग्निद्रव्य देवताकल्पेत्युक्तं। याग्गस्य कल्पंदुव्या देवतोत एव धर्मोतरं कल्पधर्मीतरे प्रकर
णांतराधिकरणं धर्माति देशाधिकरणं च प्रपन्नस्त्रत्रेऽनुक्तं तं। न नु विधीयतां भक्तोद्रव्यकता
तथापि भक्तो भावे ग्निहोत्रे लुप्येतेति नेत्याह न चैतावतेति। अत्र हेतुमाह उक्तमिति। प्रा
णाग्नोजनमात्रस्याविधानात्ग्रो जनप्रयुक्तत्वे प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनाप्यभक्तो वद्दैरेवद्रव्या
श्रितत्वाद्भोजनप्रयुक्तत्वे किं न स्यादत आह न चैतद्दैशेति। मध्यात्सर्वे हविषो हविषो वप
त्पुनरोदाक्षास्विष्टकृते समवद्यतीति अप ते स्विष्टकृन्नाम देवता विशेषः तन्नाम्नायागश्च
म जीयते तत्र स्विष्टकृतं मुक्तना र्द्युक्तेजनायोः प्रयोजनः किं वाग्न्यादि प्रयुक्तेतो पुरुषोपा
जीवाति तं देहे ऋग्न्याद्यपस्यहविषोदेवतां तरावर द्ववात्स्विष्टकृद्यमन्यद्यविः कृता

वधेति प्राप्ते राद्धांतः ॥ कस्योत्तरार्द्धादिति नापेक्षत्वात्स्वचाक्ये वचनेन द्व्यनिर्देशादग्न्यादिप्रयुक्तस्यच
हविषः प्रकृतत्वात्तस्योत्तरार्द्धादित्यवगमादप्रयोजकः स्विष्टकृदन्यर्थस्यापिहविषो वचनादन्या
पित्वमविरुद्धमिति ॥ तद्वदप्रयोजकत्वे साग्न्यग्निहोत्रस्यतत्तस्य भोजनप्रयुक्तत्वमित्येतन्ना
स्तीत्यत्राहेतुमात एकदेशद्रव्यसाधनस्यापि इति एकदेशो द्रव्येसाधनेयस्ययागस्यतस्या
पि द्रव्यं प्रतिप्रयोजकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ तत्रोदाहरणमाह पत्न्येति ॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नायते
जाघन्यापत्नीः संयाजयंतीति ॥ पत्न्यो नाम देवताविशेषाः ॥ जघनः प्रदेशस्तद्वदन्तो मांस
खंडो जाघनी तत्रैकदेशद्रव्यत्वात्परप्रयुक्तकृतप्रयोजनाग्नीषोमीयपशुजाघनी प्रति
पत्निकर्मत्वात्पत्नीसंयाजानां प्रकरणोत्कर्षमाशंक्यास्तिदूषितिते दोषबलद्वारेणतं प्रकारमाह
नहिनामेति ॥ उक्तमग्निहोत्रसाधनेभक्ते भोजनेनागभक्ते ज्ञानेविनापि जाघनीवत्
ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥ दृष्टांतं साधयति ॥ तस्मादिति ॥ जाघन्यपेक्षेतावन्मात्रं अपेक्षते ननु प
शोरिति तस्मात्प्राणिमात्रस्य जाघनी पशुज्ञानेविनापिज्ञातुंशक्येत्यर्थः ॥ आग्नीषोमीयपा

कल्प
६४

न स पुत्रवत्वात्स्वरसपुत्रः प्रसुरग्नीषोमीयः तदुपजीवनं चेतरेषां जाघनी ज्ञाना तत्साध्य दर्शपौर्ण-
मासिकपत्नीसंयाजेष्वाज्येन सहजाघनीविकल्पस्तेन न तत्कृष्यते इत्यर्थः॥ हिंसायिन कार्यं स्याह
रवे ३ । ३ इति॥ मन्त्रोत एवेप्तदीति॥ तद्भोमीयमिति तच्छब्दार्थानभिज्ञत्वात् मन्यते ग्रहणं॥ न त्वेवं भक्ष-
स्यैव भोजनवर्हिर्मेतस्य स भवेत्कपर्मद्रिति प्रतिनिधिर्भोष्य ३ ज्ञोत स्वाहा द्विरिति॥ अग्नि-
होत्रादिनित्यकर्मसु श्रुतद्रव्यालाभे कर्मोत्सर्गे प्राप्ते नित्यानामनित्यानां च प्रारब्धानां
मवश्यकर्तव्यत्वाद्वगमात् श्रुतद्रव्यैः प्रतिनिहितैः श्रुतिप्रमाणस्य प्रयोगस्य विशिष्टत्वेन प्र
त्यभिज्ञानात्प्रतिनिधापापि कर्मकर्तव्यमिति विचक्षसि ङ्कृतितं॥ भाष्योदाहृतमप्यधिकरणं लि-
ख्यते संतप्यग्न्याधानेपवमानेष्टयः॥ अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
दित्याद्याः तासु प्रकृते दर्शपूर्णमासादग्निहोत्रवत्तं हविर्विधिनिर्वपेदिति विहितो हविर्निर्वा-
पो निर्देशेन प्राप्नोति॥ आधानकाले चाग्निहोत्रस्याभावान्नाग्निहोत्रहवणीतत्वस्य हविष्ट्वेन
श्रतनिर्वापस्य यदन्त लोपप्राप्तौ दर्शनेष्टिसंकृतितं॥ गुणलोपे च मुख्यस्य विकल्पो हि कार्यस्तानप

लोप स्य

दार्थः प्राप्नुवंतीति तेन हविःसंस्कारार्थो निर्वापः प्रथमं प्राप्तः ॥ तद्द्वारेण च तदंगमग्निहोत्रहवण्यादावप्य
प्नोतीति ततो निरपेक्षा प्राप्तिः प्रधानभूतस्य निर्वापोंगत्वेपि कर्तव्य इति गुणलोपेपि मुख्यस्य प्रयोगः ॥
भक्त्येवेति भोजनांगमित्यर्थः ॥ ननु तथाप्युक्तमिति वाक्योक्तभक्तस्य तद्धोमीयमित्यत्र तद्धवे
नपरामर्शेपि न भोजनांगभक्तपरामर्शसिद्धिः ॥ तदुक्तमिति वाक्यस्यान्यार्थत्वादित्युक्तमन्यद्
निरस्यति पचेत्युक्तमित्यादिना ॥ विष्णुदेशगतस्येति विध्येकवाक्यतापन्नो ह्यग्निहोत्रशब्दो गौणः
सन्नकर्तव्यसादृश्यं पूर्वत्कं शक्नोः कर्तव्यापिविशेषणपरत्वादपिवादगतस्तु सिद्धमर्थं विशिंषन्नसिद्धमे
वसादृश्यं वक्तीत्यर्थः ॥ चरुस्थालवत्वाविति ॥ प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुःकाम इति कृष्ण
ते कृष्णलो नाम परिमाणविशेषवान्सुवर्णसमहितः ॥ तत्रातिदेशप्राप्ताऽवघातादपोद्धारा भावेपि पा
नव कर्तव्याः ॥ अचरौ च चरुशब्दस्याग्निहोत्रशब्दवद्धर्मातिदेशकत्वादिति ग्राप्यं दशमे सिद्धांतितं ॥ वच
स्थालीपूपं येहितिस्त्रोतः पाको ह्यारभावेपि कर्तव्यः ॥ अत एव चरुशब्दोपि पाकयोगाद्भक्त्या लक्षसिद्ध
सादृश्यपरः ॥ सत्यां गतौ विधौ गौणत्वायोगात्तस्मान्नावघातादिप्राप्तिरिति ॥ सोयमतिदेशप्राप्ता

भास

कात्य.
६५

वघातादिना योगत्वभावात्स्वीक्रियते प्रवृत्ते भोजनार्थभक्तानुवादादग्निगतिरित्यर्थः॥ कामिन्यासि
द्धपुत्रुचवदनादितद्रस्तताचक्रवाकादिरूपेणसंपाद्यते रूप्यतइत्यर्थः॥ यदा चैवं भोजनार्थभक्ता
श्रितत्वं प्राणाग्निहोत्रस्य तच्छ्रद्धास्ति द्धृतादापूर्वीतिथिभ्योऽश्नीयादित्याद्यादरदर्शनं न भोजनका
लादपकृष्यकालांतरेऽग्निहोत्रविधिपरं किंतु यदा स्वामी भुंक्ते तदा भोजनस्यस्वकालादपकर्षेणतद्
श्रितप्राणाग्निहोत्रस्यापकर्षकमित्याह तद्भोजनपक्षइति यदा च प्रायस्यात्मकोधर्मः स तेषु भो
जने विहितस्तदाधर्मार्थापि प्राणाग्निहोत्रस्यत्वेव भोजनेस्यात्तथाचयाऽऽशक्तिर्द्धर्मलोपेनसहते सा
नतरोधर्मलोपंसहेतेत्येतन्निरस्तं॥ अनित्यत्वेपितदुपपन्नेरित्याह यत्किंत्वपक्षइति॥ ननु स्वामि
भोजनस्यस्वकालादपकर्षेण वनपुत्रः शास्त्रांतरविरोधादतः प्राणाग्निहोत्रस्यैव भोजनकालादप
कर्षइत्याशंक्यपरिहरति नन्वित्यादिना॥ तन्नि[illegible]करणफले॥ अनित्यभोजनाश्रितप्राणाग्नि
होत्रवन्नित्यकर्मांगाश्रितोपासनानांनित्यत्वमितिपूर्वपक्षमाहयथेत्यादिना॥ कर्मांगाश्रितस्या
पि गोदोहनवदनित्यत्वमाशंक्यानारभ्याधीतत्वादुपासनानां वाक्यात्तत्रुक्तंबंधाएवमित्याशंकिनपत्त

अनित्याश्रितस्यानित्यवर॥

संबंध इति वक्तुं पर्णमयीतामुदाहरति यस्येति ॥ ननु साक्षात्फलत्वसंभवे किमिति क्रतुप्रवेशात्फ-
लवत्त्वमत आह सिद्धवर्त्तमानेति ॥ रात्रिसत्रे त्वगत्या विपरिणाम इत्युक्तिः कर्मगतत्वं गतिरित्यर्थः ॥
समस्तकामावाप्तृत्वलक्षणेति आपयिता ह वै कामानां भवतीत्येतदित्यर्थः। पूर्वपक्षे प्रयोजनमुपा-
सनानां नित्यत्वमित्याह एवं चेति। चतुर्थपक्षे पठितं ॥ द्रव्यसंस्कारेति। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पा-
पं श्लोकं शृणोति इत्यानारभ्याधीतं निदुव्ये फलमध्यापते। ज्योतिष्टोमप्रकरणे तु संस्कारे फलश्रुतिः यदं-
क्ते अञ्जनं करोतीति चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृंक्ते इति। कर्मणि च फले श्रूयते यथा प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म
वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै इति तत्र संशयः किमिमे फलविधयः उत त-
त्प्रकारकत्वेन व्यवहितादिषु फलार्थवाद इति। तत्र खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादिवत्फलविधयः
त्प्रकारकत्वेनाव्यवहितफलोपादानाच्चरम व्यवहितस्यापि फलस्य साध्यत्वविपरिणाम इति फल-
विधित्वे मासेनाग्नितः परीतो दाहहरणमाश्रित्य चार्थेन प्रवृत्तेषु कं परीताग्निमित्यादिना ॥ तत्रैतावत्
सर्वोदाहरणशेषत्वेन च कर्तव्यं रात्रिसत्रेणागत्या विपरिणामस्त्वाश्रितः। इह तु नैतत्प्रकारस्यासंभ-

कल्प.

३६

त्वान्नविपरिणामइति ॥ पर्णताकिंसाक्षात्फलसाधनमुतक्रियाद्वारमाश्रित्यनापइत्याहनहीति ॥ उत्पत्ति
मत इति ॥ साक्षादनुत्पत्तिः क्रियापाइति ॥ क्रियात इत्यर्थः ॥ यत्तु पूर्वपक्ष उक्तं खादिरतावत्पर्णतायाः फले विधि
रिति तन्निरस्यन्नाह तीयं प्रत्याहनापीति खादिरतायां यथा प्रदत्तकत्वं तु संबंधाबाधकरूपः आश्रय एवं तदाश्र २
यत्नस्याः पर्णतायाः आश्रयः प्रकृतो नास्ति तस्मादनारभ्याधीतत्वादित्यर्थः ॥ खादिरतायाः प्रत्य
क्षविधिश्रवणात्साक्षात्कामपदप्रयुक्तफलश्रवणं च युक्तः फले विधिरित्यपि द्रष्टव्यं ॥ अन्ये त्वव्यभि
चारात्क्रियाणां फलसाधनत्वेन प्रधानकर्मत्वमुक्तं तद्व्याप्तिपतिनन्विति ॥ अंतारस्येत्युक्तमि
ति व्याप्तेश्च समंजसमित्यत्रेत्यर्थः ॥ न चानुपयोगमीप्सितमिति ॥ अन्यार्थे विनियुक्तं द्रव्यं फल
वत्त्वादीप्सितं न संस्कार्यं न तेन कारकमनुपयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ यात्तु कर्मांगे ष्वपि द्वितीया लोके पुपं न
विध्वंसामेपाप्सीतेत्यादा ॥ सासमन्वयेत्यादितादिमतय इत्यत्र वक्ष्यते ॥ अत्र भाष्यं ॥ न चेदं फलश्र
वणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुं तथा हि गुणवादश्चापद्येत फलोपदेशेषु मुख्यवादोपपत्तिरितीत
नुपपन्नमिव ॥ वर्तमानापदेशत्वेनोपासनफलेषु साध्यत्वविपरिणामात्फलेलक्षणाश्रयणादित

कल्प.

४८ इहतु मनस्त्रिंददीनां कर्मांगत्वे नैव प्रयोगत्वमाशंकते लिंगविरोधे दुर्बलेन प्रकरणेन पर्वोपस्था
नुपपानमाशंस्याहतत्रय प्यपीत्यादिना स्वातंत्र्येण प्रमाणांतरानपेक्षया मनस्त्रिंदादीनां न स्वातं
त्र्यमापकालीत्यर्थः॥ ननु स्वातंत्र्येण प्रयोगस्य विनियोजकं लिंगं यथा शब्दार्थयोः सामर्थ्यमित्य
प्राकप्रकृतालिंगस्यतंतो वेषम्पन्नित्याह नचेत्यादिना॥ लिंगं हि द्विविधं सामर्थ्यरूपम पि.अर्थवाद गं
न्यापिदर्शनं चेति॥ सामर्थ्यं द्विविधं शब्दगतमर्थगतं च शब्दगतमुदाहरति यथा प्रथेति प्रथो हे
देनपन्प्रथेत्यादि मंत्रः॥ अर्थगतमुदाहरति यथा चेति॥ तयेत्यत्र गंधछेदः॥ विरोधं दि वि
रोधकंदिशिस्रितिवाक्यास्यो मदर्णविरोधमाशंक्याह न चेते हेत इत्यादिना॥ पूर्वते त्रयस्त्रिंशन्मान
स्य महाधिकरणमुदाहरति ऽस्याह इत्यादिना॥ वोंस मुद्ध मनयारसया पृथिव्या पात्रेण समा
पतिदेवताकं मन्त्रोऽग्नेहे ध्यानमस्य परमात्मा पाप्यगन्हाभीत्यर्थः॥ निर्दुत्तानिति निरतंशमहालिता
निष्क्रांत एव गतेरसाविरसबत्तापारक्कसहकाश्मिन्त्वेन द्वाहशाहस्यन्त्रयमाणत्वादित्यर्थः॥
पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंत इति वचनाद्द्वादशाहांतर्गतानामहां पत्नीसंयाजांतत्वं॥

योगे याज्यानुवाक्या त्वविरोधादित्याह याज्यानुवाक्याव्यात्यासेति ॥ अध्वर्युरेण यजेतेति प्रैषे देवता प्रयुज्य
माना ऋग्याज्यानुवाक्या जुहोति प्रैषानंतरं प्रयुज्यमानानुवाक्यायाज्ये काहि अस्यामि प्रयोगे युगपद्वहनं कुर्वं
तित द्विधा पतेः सर्वेषामभिगमयन्नवद्यतीति तत्र हेतुरछे वषट्कारमिति ॥ अव्यापित्वापेत्यर्थः एकार्थस्य
वत्वे शेषोपागानहि स्याद्युगपत्त्ववीपिम व दानेनत्वग्यपि त्वेस्यादिति ॥ तथा विधस्यैवेति वात्यस्तयाज्या
नुवाक्याकस्य प्रयोगभेदे मंत्रदेरणानुपपद्यमानस्यापि विहितत्वादित्यर्थः ॥ प्राणपादिति ॥ प्राणेन प्राणे
ऽपान्यादपानेन प्राणे प्राणेत्स्प्राणापानादिनिरोधं कुर्यादित्यर्थः । महात्मनोग्न्यादीन्महात्मन
इतिविहितीपाबहुवचनं चतुरः चत्वारः संख्यानग्निसूर्यौ दक्वं दूशन न्योगाश्रु नीक्षुद्दुः श्रोत्रमनोत्व
हेणनर्पानकः प्रजापतिः प्राणात्मकः सजगारंगीरीवान्नतेनव्रतेनउ इत्यर्थेनिपातोऽप्यर्थः ॥
स च स्वायुज्यं सलोकतामपीत्युपरि संबध्यते ॥ एतस्यैर तस्मा देवतायास्सायुज्यं समानदेहतां स
लोकं समानलोकतां च जयति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सायुज्यमुत्कृष्टोपास्तिफलं सालोक्यं मंदोपा
सनायाः ॥ लिंगमयस्त्वादपि ॥ एवं त्रेत्वप्रयोगासंभवात्सायुज्यमाल्लोप प्रयोगभेदेनध्ये पानित्यत्त्वं

वाजसनेयके प्याख्ति एकमेवव्रतं चरेद्दिति । तयोपक्रमोपसंहारेति ॥ अपेममेव नाम्नोन्नरतु
र्यपमध्यमः प्राण इत्युपक्रम्य प्राणाद्वा एष उदेतीत्युपसंहार इति । यदुक्तं मध्यात्मादिविभा
गस्योत्पन्नशिष्टत्वान्न विद्याभेदकत्वमिति सत्वं न विद्याभेदकृत्त्वमः । किं त्वेकस्या एव विद्यायाः ध्येयमे
दात्प्रयोगभेदं यथाग्निहोत्रभेदप्युत्पन्नशिष्टैर्दध्यादिभिः क्रियमाणः प्रयोगा भिद्यंते एवमि
हेत्याहाग्निहोत्रवदेवेति ॥ अग्निहोत्रस्य दध्यादिवद्ध्यानस्यद्वतेज आध्यानार्थमयं दृष्टा
गुपदेशाद्गुणतयोजना । इवकारोऽधर्मिण उपमार्थो । वकारोऽधर्मस्य ॥ यथोर्यथापि परिच्छिन्नत्वं
तथाप्यग्न्यादीनपेक्ष्याऽपरिच्छिन्नत्वमाकाशकारणत्वेन ततोऽपि बहुकालव्यापित्वात् ॥ अतो
ध्येयत्वं वा ध्यानेत्पमुपपन्नमित्याह वायुः खल्विति ॥ संवर्ग एते संहरति । देवता को आध्यात्मिकरण
स्यप्रदानभेदविषयस्यपूर्वपक्षं सिद्धान्ते चाहस्मिलिता नामित्यादिना । त्रिपुरोडाशो होहि
प्रथमपुरोडाशप्रदाने याज्या सा पुनः प्रयोजेनुवाक्या या च पूर्वमनुवाक्या पश्चाद्याज्या
भवतीति व्यत्यासमत्वाहेत्यनेनाभिहितं तत्प्रयोगभेदे घटते एकस्याश्च एतस्मिन्न

एतत्प्रसङ्गमध्ये करणं

इवः सूत्रार्थः

आह ॥ अर्थवादमात्रत्व इति वर्त्तमानापदेशाद्धि परिणाममंतरेण फलासिद्धौ विरोधमाह ॥ अन्यत्रैवं ॥ प्रको
त्कर्षी नाम फलत्वं यत्स्वरूपमेकोउपारोप्येनोक्तं तदिहापि स्वीकृतं तत्र वर्त्तमानापदेशस्य फलपरत्वे सति नफलं
निर्वाहमिति भावः ॥ तेनोंकारेण मानसिकर्मकुर्वतः पश्चैतदक्षरस्यैव मात्रादिगुणकं वेदपश्चन वेद
हेहि हरीतकी भक्षयतीत्यादिवत्तदेतरयोर्विरेचनफलमिति पूर्वपक्षेपित्वासिद्धोनमाह नाना
त्विति ॥ वाक्यैरोंकारमात्रज्ञानादारभ्यादिमहोंकारविज्ञानेनानेवान्यैर्ततोऽन्याधिक्यात्फ
लाधिक्यं पुरुषेछेहि मतिविज्ञप्येवगणेन शाबरयोक्ता नाज्ञानवतः फलभेदः ॥ तस्माद्यदेव कर्म
विद्यायोऽङ्गीपादिविषयपास्य ऋचाज्ञिकाभुध्याउपनिषदा तत्तदेवताध्यानेनकरोतितदेव कर्म
वीर्यवत्तरं भवति ॥ प्रदानवदेव तदुक्तं ॥ पूर्वत्र फलभेदात्कर्मीग्यानात्तदूपासनानां च
नित्यानित्यत्वरूपः प्रयोगभेदउक्तो इहतु वायुप्राणयोस्तत्वाभेदात्तत्वाभिलाषणफले कार्ते
पासनप्रयोगैक्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह तदिति ॥ उत्पन्नेति ॥ उत्पन्नया उपासनया गुण
नां संयोग इत्यर्थः ॥ संवर्गविद्यायां स्थिना वानन्नादो भवति य एवं वेदेति विधिः प्रयुज्यतेत्रिरक्ति ॥

क्वतिरप्य स्तीति प्राप्तिस्त्यादि देशेनापि भवतीत्यर्थः २

नावयुत्य एकदेशे विभज्य देवदत्तस्यांगिनो दीर्घैः केशैः स्तुतिः॥ ननु विसर्गे शब्दस्य समाप्ति एव वनता
तपसंगत्वबोधकत्वमतआह कृतइति॥ अत्यंतं बले नेत्रप्रदर्शनापि मेततएतच्छ्रुतिबलेनापि भा
व्यमुपपन्नं॥ दशरात्रस्य द्वादशाहविकृतित्वाज्ञमेणाह धर्मेषु अतिदेशप्राप्तेषु दशरात्रगतद्वमासात्वपि
द्वादशाहोतवीर्हिदशमाहदेगायस्य प्राप्तेरिति॥ विविधानि वाक्यानि यत्र नसंतिमानसत्वात्दविवाक्य
मितिनामपिः॥ वचनानि विविति॥ ज्योतिष्टोमप्रकरणाभिधानादिप्रत्रानुक्रांतं॥ ननु फलार्थस्यापि क्रत्वंगा
सा श्रितत्वादेवप्रयोगत्वे दृष्टमित्याशंक्याह नैमित्ति॥ मनेनोक्तत्वेषुग्निवदर्शविधेरित्यर्थः॥ पञ्चत्रिंशत्स
हस्राएणात्मनो वृत्तीरग्नीन परपन्नान इति हि स्मृति स्थिति॥ ननु निपातानां चादीनामन्यतः प्रा
मार्ण्याद्योतकत्वं दृष्टस्ते एवमेव कारणस्यापीत्याशंक्याह नवैवमिति॥ क्रियानुप्रवेशमात्रमर्थं प्रति
रो विवक्षितं तन्त्र चहूक्षितं सत्यपि विकल्पे ब्रूयात् नाहि सदूष्यत इत्याह तदन्तुल्यकार्यत्वेनेति॥ दृष्ट
श्चेति सोत्र पदस्त्वेचित द्वितीयगतमेवष्टाधिकरणमनुक्रामति अस्मीत्यादिना॥ बार्हस्प
त्यंचरुं माग्नेयैंद्रपुरोडाशयोर्मध्ये निधायेत्यर्थः॥ यदि ब्राह्मणस्याद्यपत्त्रपोऽप्यवेष्ठ्यामन्यतःप्रा

कल्प
६८

अप्राप्तौ तु तत्कल्पा ॥ टी० अप्रसिद्धप्रकारमाह अर्थवदित्यादिना । यदि ह्यत्र राज्यकर्तृत्वं तर्हि त्रैवर्णिकानां
मास्तु हि त्रयाणां वर्णानां राज्यकर्तृत्वाद्राजसूये चाप्राप्तत्वेन तदंगावेष्ट्यावपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं य
दि व्यालक्षण इत्यादेरित्यर्थः ॥ अप्रसिद्धप्रकारमाहापूर्वेति ॥ पिकनेमेति ॥ येषां शब्दानामार्येषु न प्रसि
द्धोऽर्थः पिकनेमतामरसादीनां तेषां किं निगमादिभ्योऽर्थः कल्पनीय उत म्लेच्छप्रसिद्ध एव ग्राह्य इति संदेहे
शास्त्रस्थत्वान्निगमादिप्रसिद्ध एव ग्राह्यो म्लेच्छप्रसिद्धेरप्रामाण्यमप्रतिपन्नो विकल्पवत्प्रसंगादि
ति प्राप्ते समुदायप्रसिद्धेरवयवप्रसिद्धितो बलवत्त्वात् पिकादीनि पदानि यद्रूपाण्येव वेदे दृश्यंते
तद्रूपाण्येव तेषां म्लेच्छैरर्थविशेषेषु प्रयुज्यमानत्वात् संबंधे च पदानां बाधाभावा
द्विस्तुतिशंकानुत्पानान्म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थो ग्राह्यः । पिकः कोकिलः नेमोऽर्द्धः तामरसं पद्ममि
ति प्रमाणलक्षणे स्थितम् । एवं च म्लेच्छप्रसिद्धेः पिकादिशब्दार्थावधारणे कारणं एवमांध्राणां
म्लेच्छानामेव क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिः राजशब्दार्थावधारणे कारणमित्यर्थः ॥ एवं सं
देहे मध्यस्थपक्षमाह नैमित्तिको नीत्यादिना ॥ राज्यकर्तृमात्रे राजशब्दं म्लेच्छैरप्रयु
ज्यते इत्यविवादे राज्यमकुर्वति क्षत्रियजातिमात्रे आर्यैः राजशब्दं न प्रयुज्यते म्लेच्छैस्तु प्रयु
राज्यकर्तृत्वाद्राजसूये चाप्राप्तत्वात् तदंगावेष्ट्यामपि प्राप्तेर्निमित्तार्थत्वं ॥ १

पिकं कोकिलं नेमर्द्धं तामरस
मा पद्मकाभावः

वि
त्तत इति प्रतिपत्तिः तत्राविप्रतिपत्तिस्थले विरोधाभावात् राज्यस्य कर्त्ता राजेति त्रैवर्णिकानां राजत्वादेवेष्टो
प्राप्तिः ॥ प्राप्ते च सत्यां निमित्तार्पितं यदि ब्राह्मणएइत्यादेः स्यादित्याह राज्यस्य कर्त्तेत्यारभ्य तेनाविप्रतिपत्तेरि
त्यंतेन । यान्तु ह्यातिरिक्तक्षत्रियमात्रे राजशब्दप्रयोगे म्लेच्छानामार्यैः सह विप्रतिपत्तिः तत्र शास्त्रस्थं
स्मृतास्यर्थप्रसिध्यात तद्विहीनम्लेच्छप्रसिद्धित्वान्न जातिमात्रे राजशब्दार्थः किंतु राज्यकर्त्तैवात
तस्य निमित्तार्पितत्वं स्यस्यामित्याह विप्रतिपत्ताविति ॥ यववराहवदिति । एवमयमत्र भवति वा
राहीउपानहावित्यत्र यववराहशब्दयोर्म्लेच्छैः प्रियंगुवायसयोः प्रयोगाद् दीर्घशूककरयोः वैद्य
प्रयोगादुभयोरप्रयोगयोरनादित्वेन तुल्यबलत्वात् विकल्पेनाभिधानं प्राप्तं । तदुक्तं प्र
माणलक्षणे समाविप्रतिपत्तिस्यादिति अभिधानविप्रतिपत्तिस्तुल्ये तर्थे ॥ सिद्धांतस्तु शा
स्त्रस्थावात तन्निमित्तत्वात् । एवमयमत्यस्य हित्वा अशेषे पद्मानाउषधयो म्लायंत्यथैते मो
दमाना इवातिष्ठंतीति श्रूयते यवाश्च न्योषधिम्लानौ मोदते न प्रियंगवः ॥ उक्तं हि ॥ फाल्गुनेन्यौ
षधीनां हि जायते पत्रशातनं । मोदमाना स्तु तिष्ठंति यवाः कणिशशालिनः ॥ प्रियंगवः शरत्प

कल्प.
८.

लाः तावदुञ्छन्ति हि द्वयं।। यदा वर्षास्तु मोदंते ते सम्प्रजाताः प्रियंगवः तदा नान्यौषधिम्लानिः सर्वासा
मेव मोदनादिति।। वाराही उपानहौ इत्यस्य च वाक्यशेषे वराहं गावोनुधावंतीति श्रूयते स्तद्वर
च गावोनुधावंतीति न काके तस्माद्यव वलवराहयोर्दीर्घशूककरावर्षाविति।। ननु म्लेछप्रसिद्धिमा शूक
त्रेण क्षत्रियजातौ राजशब्दार्थ इति न भ्रमः। किं तु गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति पाणि
निना गुणवचनेभ्यः शुक्लादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च ष्यञ्प्रत्ययस्मरणाद्राज्ञः कर्म रा
ज्यमिति सिद्धमिति ततश्च क्षत्रियो राजेत्यप्राप्तिब्राह्मणादीनां राजत्वस्येति सिद्धांतिमतमा
शंक्याह पूर्ववादी बलवदार्येति।। प्रयोगमूला हि पाणिनिस्मृतिरार्यप्रयोगविरोधे चात
न्मूला म्लेछप्रयोगमूला स्यात्।। अतो मूलवाध्येन वाध्येत्यर्थः।। नखवन्नकुलादिवदिति खं
न भवतीति इति नखं कुलं न भवतीति नकुलमित्यत्र रूढावेवशब्दे यथाव्युत्पाद्येते।। एवं राज
शब्द इत्यर्थः। पाणिनिर्हि नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्र
नाकेषु प्रकृत्येति नखादिशब्दानां नञ्समासमंगीकृत्य नलोपाभावसिद्ध्यर्थमकारि

भावं सस्मार॥ यदुक्तं यववराहादिशब्देष्विव राजशब्देपि क्षत्रियमात्रविषयत्वं गौरवान्म्लेच्छप्रसिद्धिर्नार्यप्रसिद्ध्या
बाध्येति॥ तत्राह रूपत इति॥ अनादिरूढ्यव्यवहाररूढत्वादर्यम्लेच्छप्रयोगयोः स्वरूपतस्तावन्न विशेषोस्ति
यवादिशब्देषु वैदिकवाक्यशेषानुगृहीतार्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वमुक्तं राजशब्दे त्वार्यप्रसिद्धेः नास्ति वेदानु
ग्रह इति द्वयोः प्रसिद्ध्योरविशेष इत्यर्थः॥ एवमविशेषमुक्त्वा म्लेच्छप्रसिद्धेः राजशब्दविषये विशेषमा
ह वैदिकवाक्यशेषवदिति प्रयोगो हि नानादेशेषु नानापुरुषैर्विरच्यते इति कथं भवद्भिर्लव॥ स्मृतिस्तु
शिष्टपरिगृहीता व्यवस्थिता इ तस्मात्तदनुगृहीतम्लेच्छप्रयोगस्यार्यप्रयोगात् बलीयानित्यर्थः॥ उक्तं हि॥ स्मा
चारयोर्विरोधेन त्वंदेहे सति निर्णयः॥ सन्निबंधनया स्मृत्या बलीयस्त्वाद्बाध्यते इति॥ अनादीति॥ बाध्यते
मूलत्वेत्यर्थः॥ गोगाव्यादीति॥ गावीशब्दो विशक्त्या प्रयुक्तो न गोशब्दस्य गोणत्वमापादयत्येवं इहापी
त्यर्थः॥ तर्हि राज्यकर्तरि राजशब्दप्रयोगः सर्वथा त्याज्यः नेत्याह तस्मादिति॥ तदेवं यथा क्षत्रियकर्तृ
के राजसूये ब्राह्मणादेरनधिकारादवेष्टेः प्रकरणादुत्कर्षः एवं मनुष्यादीनामपि क्रियाप्रकरणे
ल्लिंगादिभिरुत्कर्ष इत्याह क्षत्रियस्यैवाधिकारादिति॥ ननु ब्राह्मणादिवाक्यानामसमासबालिंगादि

यजेताभिघारयेच्चेत

माधकत्वे यदि शब्दविरोध उक्त इति ॥ तत्राह ॥ अन्वयानुरोधीति ॥ अन्वयः प्राप्तिः । यदिशब्दो हि निपातः नि
पातास्त्वोपसर्गाः प्राप्तिमपेक्षन्ते । अप्राप्ते चार्थे वाक्याउम्यमानेयदिशब्दो मे जनीयइत्यर्थः । तद्धेतुः श्र
द्धा वार्थः । यदिशब्दपरित्यागे उच्यध्याहारकल्पना । व्यवधानेन संबंधो हेतुहेतुमतो र्लिङि उपसर्गाः
ति हेतुः । यदि शेचयेत फलं मे स्यादिति । तर्हि ब्राह्मणो यजेतेतिरच्यध्याहारकल्पनात्न विधित्व
हानिरित्यर्थः । व्यवधानेन संबंध इति ॥ यदि वा हिंस्यत्यमध्येनिष्पाद्यहुतिमाहुतिं हुत्वाभिघार
येदभिघारयितुमिच्छेदितिकाम प्रवदने लिङ् । अपीत्नुविधिरेकस्मिन्वाक्ये विधिद्वयायोगात्त न विध्यौ
र्हि ब्राह्मणो यजेतेति विधिरेवेत्यर्थः । हेतुहेतुमतोरिति यदि ब्राह्मणो यजमानआहुत्यभिघारणे
हेतुस्तदाहुत्यभिघारणमेवं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ अत्रैको लिङ् हेतुमत्येकः परो विध्यौ । तत्राप्येकस्य
विधिरन्याद परस्यास्त्रौ तदिति । नन्विदमधिकरणमनारंभणीयं फलाभावात् अवेष्टि प्रक
त्ये तयान्नाद्यकामं याजयेदिति एषगत्यधिकारश्रवणात्त्रयाणां वर्णानामवेष्ट्यधिकारस्मिन्नो
यदि ब्राह्मणइत्यादेर्निमित्तार्थता यादृशी रत्वादतआह इयं चेति ॥ ननु राजा राजसूयेन स्वा

राज्यकामो यजेतेति वाक्ये राजपदं कर्तृसमर्पकं। स्वाराज्यकाम इत्यादौ स्वपदेन तस्यावर्तकत्वेनाप्यभेदप्रसंगात्त
पा च प्रकृतयागमात्रे राजविधेरत्राप्यकामाधिकारेपि राजपदानुवर्त्तेनैव क्षत्रियादीनामप्राप्तत्वेन निमि
त्तापि वा संभवात्कथं कृत्वा चिंतास्थिता नैतत्कर्मण्यधिकारवाक्यांतरगतं राजपदमधिकारवाक्यांतरे राजा
नं विधातुं समर्थमुच्येत राजकर्तृकमध्वरस्याप्याम्नानावदवशेषे राजकर्तृकत्वासिद्धमेव सत्वेत्यपास्यामे
वेः परमपूर्वेनिष्फले विधानादधिकारांतरेपि राजकर्तृकत्वोपिल्लाभ इति तदपि न। उत्पन्नमात्रे हि कर्म
फले विधेयं तेनांगविशिष्टं अंगविशिष्टस्य फलसंबंधेंगानां फलवदंगभावाभावप्रसंगात्। तस्मा
त्स्मृतेरेकत्वाच्चिंतेति ॥ ननु भाष्यकारैरेकादशेगतमधिकरणमुदाहृतं ॥ टीकाकृता हु तौ यंतत्र को
ऽभिप्रायस्तत्त्वबद्ध्या मन्यन्ते धर्मैकादशाधिकरणमनुक्रमेपि तोऽत्र बहवो लेखकैस्तं ओस्या ॥ लिंगदर्शना
त्॥ राजसूये वैश्यराजापते आग्नेयोष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो
म्यूतरक्षत्र म् दक्षिणेति तत्राग्नेय्यादिहविषामंगानां तत्रेणप्रयोग उत्कर्षेणेति संशयः। तत्र बार्हस्पत्यं मध्ये नि
धायेति लिंगदर्शनात्प्रयोगभेदे च मध्यनिधानासंभवादेतत्याप्यकामस्मितेषकवचना

ए तपात जमतयमव
धातुपद

कौ॰
७२

द्वैकं तत्र्यं ॥ एकस्मिन्प्रयोगे गानानां तंत्रेणाभावः सकृदनुष्ठानमिति पूर्वपक्षे कल्पनाराद्धांतितं अन्वयकामप्र
योगेऽवेक्षरिदं लिंगं दृष्टं मनसादिनं नाक्तवृद्यप्रयोगे तस्य तु दृष्टिद्योपाये दोहे द इत्यंगा वृत्तिरेव तत्र कौत्वर्षा
याम वे षेो इदं लिंगं दर्शनादिक मि त्याशंको निरासार्थं ऋत्वर्थीयामिति चेदिति सत्रे कामप्रायां प्रदिश्या
सा एतद्दुत्पादिना वर्णमात्र संयोगमात्रस्यैव मध्यानिधानादिप्रतीतेर्नरार्थमात्र कार्त्वर्थकौत्वर्थ्ये त
त्प्रासिद्धित्वर्थः ॥ तत्र वर्णसंयोगादिहेतोः कौत्वर्थ्यवपि गतत्वेन विरुद्धमांश्चतत्संहितारार्थी
द्भुवतीयाधिकरणानुक्रमणमिति ॥ एकप्रयोगत्वलिंगस्य कौत्वर्थ्यवपिगतत्वेन विरुद्धमा
शंकातत्संहितारार्थीद्भुतीयाधिकरणानुक्रमणमिति ॥ एकप्रयोगत्वलिंगस्य कौत्वर्थ्येपि भावसंभ
वे काम्येप्येव संभवेव दर्शनातेन सत्त्रेण काम्येऽपि कौत्वर्थ्ये वैलक्षण्यपक्षे च न हि एकत्र धात्वर्थ
दृष्टो त्वर्षौ पिगमितइति भाष्यकारस्येव तत्रोदाहरणं नासंगतं ॥ पुरुषायुषस्याहानि षट्
त्रिंशत्सहस्राणि तेर वर्त्तिरान्नामनो वत्सरः प्रत्याहोरात्रमेकैका भत्वा षट्त्रिंशत्सहस्राणि भ
वंति ॥ तावत्संख्याकेष्टकासमयाग्नित्वेन संपाद्यंते षट्त्रिंशतं सहस्राणीत्यादिनाऽऽम्नानं

एवात्मनः संवेद्यमानता नग्नी नर्की न्वर्ग्यव्यत्यये ना च्यो न्यत्र्यान परस्परद्रितत्यर्थः । मनसा चीयंत इति मनसि चि
तः सुखवाक्प्रत्ययरूपः । एवं वागादिरूपा वागादिभिश्चीयमानत्वात् वागादिचितः प्राणश्चादेन घ्राणमुक्त
मिंद्रियाधिकारात् कर्मशब्देन वा गतिरिक्ता निकर्मेंद्रियाणि प्रतीद्धि पत्रर्त्ते सैवैकमग्निचयनं संपाद्यमा
एव भाष्यं प्रपणग्नीनिति तेषामेवाग्नीनामेव साक्षतिः पत्वांकत्वमात्रमित्यर्थः । ग्रहणसादने ता
दि भाष्यं तत्र ग्रहणं सोमस्य मात्रे उपादनं । आसादनं स्थापनं हवनानंतरं हुतशेषोपादनमाहर
णं प्रस्तावः लिङ्गोभक्षणार्थमन्योन्यमनुज्ञा करणमुपहूानं ते अग्नयो मनसैव आधीयंत आहि
ताः अचीयंत चिताः । एषामग्निषु ग्रहा अमहं वितो गृहीताः आस्तुवतास्तो त्रं कत वेत उक्तवारः । अशं
सत् शंसनं कृतवंतो होतारः ॥ किं बहुना याकं चित यज्ञे कर्मक्रियते आरादुपकारकं यज्ञ यज्ञीयं
ज्ञानिष्यत्वर्थ त्वेन यज्ञार्थं हिंसन्निपत्योपकारकमित्यर्थः । तन्मनसैव क्रियते तत्तस्मित्यर्थः । यो
ग्निश्चितः । सोयमेव लोक इति चितेग्नेः पृथिवीदृष्टिर्विधीयते ॥ एको भावात ॥ प्रमाणलक्षणोप
योगितयेति ॥ यद्वा प्रधीयजमानः स्वर्गल्लोके याती ति वा स्मस्ये देहातिरिक्तात्मा भावात् प्रामाण्यमा

तत्व.
६४

त्रौतत्वपरिहारेण प्रथमाध्यायोपयोगितयेत्यर्थः। अत एवेति भाष्यगतातः शब्दे प्रसरयतिपत इहेति॥ व
हूयतीति भविष्यत्प्रयोगः पूर्वकाण्डापेक्षः इतः पूर्वकाण्डेन यन्नमपकर्षितस्योद्धारेण निवृत्तिः इत्यर्थः।
मनस्विदादीनां पुरुषार्थत्वमनुपपन्नं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावादित्याक्षेपलक्षण
पूर्वाधिकरणसंगतिः मत्वा माहेत्याह पूर्वाधिकरणेति॥ ननु न भूतानामेवैकस्य चैतन्यमुप
लभ्यते घटादेरशब्दनात नापि मिलितानां बहुत्वेन भक्त्वाऽप्रसिद्धेति वायुसमाध्यातेषु मिलि
तानां एकं भूतहितेषु भूतचतुष्टयमेलनेऽपि चैतन्यानुपलम्भात् तेषु भूतसंघाते शरीरेऽपि चैतन्य
संभावनाऽतः पूर्वपक्षाभाव इत्याशंक्याह यद्यपि समस्तेति॥ देहो न चेतनः भूतत्वाद्घटवदित्यनु
मानस्य च प्रत्यक्षबाध्यं वस्तु त्वहमिति चानुभव इत्यादिना। अत एवाबाधितविषये पक्षेतरस्या
प्युपाधित्वाद्देहत्वमुपाधिरन्नीयत इत्यर्थः॥ तथाविधोदाहरणेन प्रतिवंदीलक्षणेन प्रतिकू
लतर्कपराहतिं चानुमानस्य दर्शयति। न हीति॥ किं एवं नाम मदिराकारणभवद्व्यविशेषः॥
परिसमस्तव्यक्तविकलेन देहस्य चैतन्यमपहूयेत तर्हि मदिरायां मदकरणत्वमनुतं स्यादि

त्पर्यः॥ नन्वहमिति प्रत्यये देहाश्रितत्वमात्माभासते ततः कथं देहाचेतनस्यत्वेनुमानस्य प्रत्यक्षे
बाधकत्वादाह नत्विति॥ स देहोधिष्ठानमात्रेयो यस्मात्तदधिष्ठानः कुंडइवरक्षीतिवैधर्म्य
दृष्टांतः॥ यथा कुंडे दध्याद्याश्रितं तद्व्यतिरिक्तं प्रतीयते नैवमात्मा देहाश्रितोहमिति प्रतीयत इ
त्यर्थः॥ अत्र हेतुमाह अत एवेति॥ यत एव देहव्यतिरिक्तत्वात्माहमनुभवेन प्रतीयतेऽत एव
वाहमर्थस्य देहधर्मैः स्थौल्यादिभिरहं स्थूलो गच्छामीत्यादि रूपेण सामानाधिकरण्यप्र
तीतिः॥ न ह्याश्रितस्य वस्तुन आश्रयधर्मैः सामानाधिकरण्यं संभवति॥ तस्माद्देहधर्मैः सामानाधिकरण्यानुभ
वादहं प्रत्ययविषयस्यात्मनो देह एवात्मेत्यर्थः॥ यद्वा देहव्यतिरिक्तत्वमवादिनोच्यते देहाश्रि
तात्मगता एव ज्ञानादयस्त्वात्मनि भात देहतादात्म्येन प्रतीयते हं पश्यामीत्यादिव्यवहारस्त
म यद्दिति तदयुक्तमित्याह न जात्विति॥ यथा दध्यादि सामानाधिकरण्यानिर्द्धा तादात्म्य
प्रतीतियोग्यानि रोताकेनिर्द्ध्याश्रितकुंडेकाधिकरण्यं तादात्म्यं नानुभवति एवमात्मा
श्रिताः ज्ञानादयो न देहतादात्म्येन प्रतीयेरन् यदि देहस्थात्मानं प्रत्याश्रयः प्रतीयते च

क

७४

तस्मात्तद्देहस्यात्माश्रयः किं त्वात्मैवेत्यर्थः॥ अयमत्र प्रयोगः। ज्ञानं देहधर्मो न तादात्म्येनोप
लब्धत्वाद्देहरूपवदिति॥ एवं देहव्यतिरिक्तात्मानुमानस्य बाधमुपाधिं सत्प्रतिपक्षतां चोत्
थोक्तितव्यभिचारत्वमाह। न बाधस्तदतामित्यादिना॥ अप्रत्यक्षस्यात्मत्वं प्रत्यक्षाविषय
इत्यर्थः॥ न खल्वप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षातिरिक्तमित्यर्थः॥ देशकालादीति॥ भावानामग्न्या
दीनामनुमानेन धूमादिलिंगेन प्रसिद्धिरपि दुर्लभा कुतो देशकालावस्थादिस्वरूपाणां भे
देन वस्तुशक्तिषु भिन्नानुस्तत्वेषु व्याप्तिग्रहणं देशादावग्नेर्धूमजननशक्तिरासीद
नुमानदेशादौ सा नास्तीति देशकालगतेर्धूमजनकत्वाभावस्यापि संभवेन धूमस्याग्नि
व्यभिचाराशंकोत्थानादित्यर्थः॥ नाभावेऽनुमानाद्देहातिरिक्तात्मसिद्धिरागमादेरप्यप्र
माणत्वादिति नेत्याह परस्येवेत्यादिना॥ उपलब्ध्या साहचर्याकाररूपा प्रामाध्यः प्रमेयो न तदीयप्र
भावः॥ नांतरेण व्यापकं लिंगं भवतीत्येवं भावो व्याप्यत्वं यस्य तल्लिंगं तत्पोक्तितस्य पर
हयंगतिर्व्यभिचारशंकाकातराकैवकथा तत्त्वीनस्येत्यर्थः॥ अनुत्सत्येहक्तिर्यथा देश

दस्य दृष्टव्यभिचारत्वं॥ कार्योपत्तेः पारंपर्यादतः परो हार्यजोवरत्वेन दृष्टव्याप्तेर्लिंगाद्वै धर्म्मसृतं
जो सदृशं गवयं दृष्ट्वा गौरनेन सदृशीत्युपमानं प्रवर्त्तते॥ तत्सर्वात्मना सादृश्ये प्रवर्त्तते कदे
शेन वा॥ नाद्य इत्याह सर्वसारूप्य इति॥ तस्मात्तस्यैव तेन सर्वसारूप्याद्भेदेकस्य विरहपि वैसादृ
श्यस्य भावान्नोपमानसंभव इत्यर्थः॥ न द्वितीय इत्याह एकदेशेति॥ अत्र प्रतिज्ञैव हेतुर्गमोए
कदेह व्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यंते इत्युक्तेरात्मनिरूपलंभक प्रमाणाभावादभा
व प्रमाणस्यैवात्माभावसाधकत्वमित्यर्थः॥ एवं गतेरिति स्वेन व्याख्यातं॥ शरीरे भावादित्य प्र
त्यो हेतुः स्वभाष्यकृद्भिर्व्याख्यात इत्याह सोत्रेति॥ प्राणे चेष्टेत्यादि भाष्यं सोत्र हेतुविवरण
परं तत्र चेष्टेति॥ क्रियामात्रं देहस्यात्मत्वसाधकेन भवतीय टादावपि तद्भावादित्याशंक्य व्याचे
ष्टेहिताहितेति॥ अंतः शरीरकाश्रया इति देहाभ्यंतरप्रदेशस्य परिणामा इत्यर्थः॥ नन्वंतः शरी
रप्रदेशाश्रितत्वमिष्टादीनामप्रत्यक्षमपि यथा कल्प्यत एवमात्माश्रितत्वमपि कल्प्यतामत आ
ह शरीरांतरिति किमस्यानीति॥ अत्र तं तं प्रमितात्माश्रितत्वेकल्पना दूरं प्रमितदेहस्याभ्यंतर

क
८५

प्रेक्षावद्भ्यः संतीति वृत्त्या व्यमित्यर्थः॥ अनुमानादिप्रमाणानामसिद्धिमुक्तां तां वत्परिहर
ति नाप्रत्यक्षमित्यादिना॥ अनुमानादीनां प्रामाण्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते॥ अनुमा
नादिभिर्वा नाप्यह इत्याह प्रत्यक्षे हीति॥ इदं प्रत्यक्षमिप्यतो लिंगस्वरूपतत्र्याप्त्यादित
द्प्रामाण्यादिपरिच्छेदात तर्केर्न समर्थमित्यर्थः॥ द्वितीये व्याघात इत्याह तस्मादिति॥ प्रमाण
तरान्युपगमे तदप्रामाण्ये किं व्याहतेत्यर्थः॥ व्याघातांतरमाह अपि चेति॥ प्रतिपन्नः संप्रति
पत्तिमान् पुमान् तं विहायाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिमंतं देहवंतः पुमांसः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यते
कृत्वा घेत इत्यर्थः॥ इत्थंभावोऽप्रतिपत्तिमत्त्वादयः॥ एवं प्रतिज्ञाव्याघातं कथा प्रवृत्तिव्या
घातं चोक्त्वा लोकयात्राविरोधमाह अपि च पशवोपीत्यादिना॥ प्राचं बालतरणं। आस्तामनमी
षपृथुः॥ इष्टानिष्टसाधनमधिकृत्य न पशोरपि प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ अनुमानगोचरस्यानो प्रवृ
त्तिनिवृत्तिगोचरस्येष्टानिष्टसाधनत्वं तत्र प्रत्यक्षेण नहि प्रभवतीति योजना॥ अपमोद
नः दुःखनिवर्तकओदनत्वात् प्राक् भुक्तौदनवदित्याद्यनुमानाद्धि इष्टानिष्टसाधनत्वावगमः॥

१८०६

ततः प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वानुमानाच्च निवृत्तिरिति ॥ एवं विप्रहे व्याघातरेऽनुमाप-
पानुमानसामान्यस्वीकारितं शब्दप्रामाण्यमपि विषये स्वीकारयति ॥ न च प्रत्यक्षाद-
नापेति ॥ मूकत्वे नास्ति कस्य शब्दप्रामाण्यं निश्चेतराप्रजं ॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिविरहोनुमा-
नसामान्यविरहादापन्न इति विभागः ॥ मतत्केन मद्दष्टव्याप्तिकार्योपपत्तिरस्तु त-
पक्षे द्वारापि विषयत्वात् प्रमाणमिति तत्राह अत्यंतेति ॥ यद्यपि न व्याप्तिदर्शनम-
स्ति तथापि तस्य प्रत्येकतपरोक्षत्वात् तत्पाद्यपापाद्युपपद्यमानस्फोटादिकार्यरूपार्थाप-
त्याद्युपपत्तिः प्रत्यक्षादिविषयोऽस्यतीति भावः ॥ यत्र सर्वसादृश्यं किंचित्सादृश्य-
मनुपमानं दूषणमप्रामाणिकतानिराकरोति प्रयत्यः सामान्ये गौ न सर्वो सनासादृश्य-
ज्ञानमुपमानसामग्री नापि किंचित्सादृश्यज्ञानमपि तु बहुतरसामान्य-
योगज्ञानं तच्च गोगवयादेरेवेति नातिप्रसंगमहूस्पर्धः ॥ प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमेवास्या-
न जागत्स्वप्नदेहयोर्योगव्याघ्रमनुष्यदेहयोरभेदप्रत्यक्षमानमहंप्रत्ययात्

वनेशरीरादिष्वकर्त्तृतात्पर्यः।। इत्युक्तं प्रथमसूत्रे इत्यर्थः।। एवमनुमानादिप्रमाणेभ्यश्चा
मान्यतः सम्मर्थ्य भयसंमतप्रत्यक्षेण च देहव्यतिरिक्तमात्मानमुक्तोऽनुमानादपि
व्यतिरेकं सूत्रव्याख्याने न दर्शयति सूत्रयोजनाविताऽदिना इह हि सूत्रकारेणो द
मुक्तं यस्य ज्ञानं धर्मः स तावदात्मा देहस्य च न ज्ञानं धर्मः देहमात्रेऽपि मृताव
स्थायां ज्ञानाभावादिति तदुक्तं मया वै देहमात्रे विनोऽपि संयोगादेर्देहधर्मत्वे ना
नैकान्तादत आह चैतन्यादयोऽपि चैतन्यं हि स्वाश्रयसाद्दश्यव्याप्यत्वात्रैकान्ता
मान्यवत्ताद्विशेषगुणश्चैतन्यं ततः किं जातमत आह तथा चेद्धलदोणे तदेष
दोक्तयुक्तिनिष्ठीतुनामसहमपि देहात्मप्रत्ययवद्व्यवहारं गलादभ्युपैयते।। अत्र
स्य विशेषगुणश्चैतन्यं ततः किं जातमत आह तथा चेति।। यदनित्यस्यात्मनश्चै
तन्यमनित्यं विशेषगुणमनादानैकान्तिकत्वमाशंक्य तद्विशेषगुणा इत्यु
क्तेसिद्धे तत्प्रत्ययतः करणव्यक्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्याविंबभूतात्मन्यध्यासात्

नतदाश्रितत्वात् विशेषगुणत्वव्यवहारेन काचित्क्षतिः स्यादेतत्स्यापि त्वाद्यावदाकाशाभावित्वमिष
तएवेतिनतेनापिव्यभिचारइतितदसंप्रकोगः ज्ञानेनदेहविशेषगुणः अयावद्देहभावित्वात् घ
टादिवदिति॥ नत्वेवमपिप्राणत्वेष्टादौनोविशेषगुणत्वाभावेनायावद्देहभाविनामपिदेहध
र्मत्वसंभवात्कथं देहव्यतिरिक्तात्मगमकत्वमतआहैवमितिप्राणादयोनस्वकार्यमवाप्यित्वेना
त्मानेकत्वयंतिकिंतुनिमित्तत्वेनेत्यर्थः॥ तस्यापिदेहाश्रयत्वानुपपत्तेरित्यादृश्यमपिहिविशे
षगुणः तत्रदेहस्यतर्हिज्ञातविशेषगुणत्वाद्यावदाश्रयमनुवर्तेतेतिमृतावस्थायामपि
भावान्नप्राणाभावोपपादकस्यादित्यर्थः॥ विमताः नदेवदत्तदेहविशेषगुणाः गुणत्वे
सतिदेवदत्तेतरप्रत्यक्षत्वरहितत्वात्॥ घटवदित्यनुमानमाहस्वपरेत्याहोति॥ यद्य ४२
पिघटादयः परप्रत्यक्षास्तथापिगुणत्वेसतीतिनपरप्रत्यक्षत्वेनगुणत्वाभावाद्विशे
षणाभावेपिविशिष्टाभावादितिनसाध्यविकलतादेहगततत्तुल्यादौपरप्रत्यक्षत्वेऽस्तीत्यनै
तिकत्वप्रतिलासर्पिप्रतिकार्यविशेषग्रहणं॥ यथाश्रुततस्तुगंधेनघटतएवइच्छादयोन

को॰त्रि॰वि
७७

देहविशेषगुणाः स्वपराऽप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते इच्छाद्यव्याप्तिनिर्के स्वपराऽप्रत्यक्षत्वपहार्थं स्वप
रेषामस्मिन्धत्वेन दृष्टान्ताभावात् वैधर्म्यमात्रस्य चव्याप्तिरहितस्यासाधकत्वादिति॥ यदु
क्तं पूर्वपक्षिणा भूतेषु यावद्भूतभाव्यपि चैतन्यं देहाकारपरिणतेषु स्यान्मदशक्तिवदि
ति तदपि न क्षिपत्यति॥ चैतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वेन यावद्देहभावित्वानुमानवद्या
वद्भूतभावित्वानुमानान्न दृशः तेऽस्य विशेषगुणत्वाभावेन दृष्टान्तवैधर्म्यादित्याह त
त्रयप्यपीति॥ परात्मप्रत्यक्षत्वेन हि चैतन्यस्य भूतविशेषगुणत्वं यन्नेतरमेव प्रतिषिद्धं॥ तद
भ्युपेत्य दृष्टान्तवैधर्म्यमुक्तं॥ इदानीं मदशक्तिवच्चैतन्यस्य परिणामधर्मत्वमभ्युपेत्यापा
हत्यापि च मदशक्तिरिति गमात्रयाऽवदेशेन॥ यथा विहंगमाहन्तम्मात्रमपि देशमनुपाति
तु मतिकामितेनोत्साहेतत्वं नान्यत्वे तनाधिष्ठिते शरीरमपि नैकिंचित्कार्यमुत्सहेतेति त्व
र्यः॥ किमात्मकमिति भाष्यप्रश्नो नेरूक्ते मते देहधर्मत्वेन चैतन्यस्य तत्र भूते प्रक्षिप्तद्वत्ता
न्तापाद्येपः देहधर्मत्वनिरासेन तस्यापि जातत्वादित्याह दूषणान्तरमिति॥ एवं हि

दृष्टांताभावादित्य
र्थः॥

देहधर्मत्वाद्देहस्याभावित्वनस्याच्चैतन्यं रूपादिवद्यावद्देहभावे चैतन्यमेव न स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

देहभावेप्यभावान्न देहधर्मश्चैतन्यमित्युक्तमिदानीं देहधर्मस्य रूपादिवद्देहमात्रोपलब्धिर्न त्वायोग्य
चैतन्यात्मकत्वमेवानुपपन्नमिति दूषणान्तरमभिधानेऽप्रसक्तेऽनावृतलोकायतिकस्य चतुष्टया
त्मिके चैतन्यं नास्तीत्याक्षेपः क्रियते इत्यर्थः ॥ भाएवेत्यादेर्हेतोरित्यर्थः ॥ देवदत्ते चैतन्यं न देव
दत्तदेहधर्मस्तद्रूपवत्त्वात् चैतन्यवदित्यनुमाने ॥ कालातीतत्वं देहधर्मग्राहिलो
नुमानस्याह उपलब्धिग्राहि एवेति ॥ उपलब्धेरात्मवृत्तित्वमुपपादितं क्रियते तत्रोपलब्धे
र्हि स्वाभाविकौपाधिकोवानाप इत्याह आत नइति ॥ स्वभावत इत्यर्थः ॥ नहि ता
प इत्याह नचेति ॥ अध्यासमाध्येपुपलब्धिव्यतिरेके विषयानां प्रकाशेन संभवतीत्यु
क्तं ततस्य विषयाएव न संतिकेनूपाधिनोपलब्धिर्भिद्येते त्यर्थः ॥ विषयाणां परस्परं भे
च दाभावादपि न तदुपाधिक उपलब्धिभेद इत्याह नेति विषयभेदग्राहिप्रमाणमस्तीत्युपलब्धि
व्यतिरिक्तविषयस्य सद्भावे प्रमाणाभावाद्विषयस्वरूपं दुर्लभं विषयाणामन्योन्यं भेदग्रा
हि प्रमाणाभावात् तद्भेदोपि दुर्लभ इत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षत्वमसिद्धमित्याशयेन क्षितिटीकायां प्रत्येकं

उपपादनं कंदे
पक्षाह

भ्रमरतत्त्वमामीच्छामो॥

७८ वस्तुसत्तामेवबोधयति न भेदं विवेः अस्मदाद्यापारामोगात्॥ न च मानांतराद्भेदसिद्धिः प्र
तियोगिभेदसिद्धेः परास्मरात्मनत्वाद्दित्वासिद्धेः॥ नतु विषयाभावे उपलब्धेः न उपलब्धेस्त
ब्र॰त्रि॰त्रि॰ मपि तस्मादात्मनोदेहव्यतिरेकं संगतमाह तेनेति॥ भाष्ये हस्तदुक्तं इति स्पष्टे कारावस्तुन्तो
पा उपलब्धेः प्रत्यभिज्ञैकत्वं समर्थयते न तु रूपादयः इत्याह तत्राविषयादृशाद्याभिति॥ नतु
निश्चेदेष्वपि देहे तन्निन्नसते वेस्वप्ने उपलब्धिर्दर्शनादनुपयोग्यवर्णने भाष्ये ऽनुपल
भिता शंकाह यो हीति तस्मादित्य ननरसुखायोपि संहारो न क्रियते तस्मात् व्याप्तकत्वादि
त्याह भ्रकृतमिति॥ अंगावबद्धास्तु॥ उद्गीथादीनां सर्वशाखास्वेकत्वात्कर्म उपासनव्य
वस्थाशंकानेऽत आह स्वरादीति॥ उद्गीथादिकं तेषु लीनत्वात्स्वरास्य मानानुविषयत्वे
न शाकेरन्वेकविशेषाकांक्षत्वात्संशयमाह यस्मिन्निति॥ यथा शरीरात्मनोर्भेदादा
त्मधर्मो लिंगशरीरेण संभवत्येवमेकशाखागतोद्गीथधर्मा ऽगानामिन्नान्यशाखागतोऽ
पादौ प्राप्तिः॥ अथवा विद्याभितो देवत्वे वक्तार स्वरत्वेन नाविहोता होतिनां क्रियायां संकरः अन्य

तदे स्वरादि

मत्वर्तो ङीपादिसामान्यस्याऽतेः प्रकरणोपनीतविशेषणकांद्रत्वेनवोधकत्वादुपात्तीनो व्यवस्थेतिसंग
तिः॥ एपमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह ओमितिदोरभित्यादिना॥ नातु सामान्यश्रुतिवाधेन कप्रसंनिधेः
स्यानात्स्वश्रुत्यागतविशेषउपादानन्निपक्ष इत्याशंक्याह नवैवमिति॥ उङीपमुपासीते सङ्गे
ङीपश्रुतेरु ङीप सामान्यं वाच्यमुङीपव्यक्तित्वे द्रपा स्वश्रुत्यागतो ङीपव्यक्त्युपादाने च सामा
न्यस्य प्राप्तिव्यक्तिसमाप्तेः सामान्यविशेषयोः एवं पि स्वश्रुत्या श्रुत्यपेक्ष्य ग्रहीतो वव्रकपं स्रा
प्ति वाध्य इत्यर्थः॥ श्रुतिसमर्पितमर्थं वाध्येतेति सन्निधिरितिशेषः॥ स्वश्रुत्यावैतरीपास्वीका
रेपि स्वश्रुत्यागतयोरुभयोः स्वीकरणादितियोजना॥ सहोक्तिमाह। पचाद्युक्तरीति॥ पटुं उक्तोमा
नपेतीह प्रयोगे पटुपदेन श्रुतपटत्वजातिर्लिङ्गितो च उक्तपट व्यक्तिग्रहीत्वा रुडादिप
टव्यक्तिरंतरपरिस्वेच्छामक्तत्रतदावाश्रुतिरस्वार्थः प्राप्ततेनवाध्यत्वार्थः॥ दृष्टान्तेपटत्व
तिसामान्यस्यश्रुतेः संकोचोनसन्निधिमात्रादपितुरुक्तिलामितिसन्निहितविशेषश्रुतिवले
नरहस्तोकेतदुपादानविध्यादुङीयादिसन्निधिमात्रेण तु स्वरादिभिन्नमस्तु कमङीप

का.ति.टि.
७५

प्रप्रसीतेति विशेषविषमाश्रितिर्विध्यतेइ तत्र दुर्बलं सन्निकर्षे धिमपबाध्य सामान्य
श्रुतोसर्वस्यानवाक्यपासनोपसंहारइत्यस्मिंस्तमाहपुनःमित्यादिना॥ ननु वाक्यस्य श्रु
तेर्बलीयस्त्वाच्छुत्या श्रुतिबलाद्वाक्योक्तिर्घ्नुत्या व्यक्तिः प्रतीयतोपरशब्दाद्उपरमात्रं किमि
ति सामान्यश्रुतेः संकोचस्तत्राह विशिष्टार्थप्रत्ययनेति॥ व्यवहारार्थं वाक्यप्रयोगः
व्यवहारस्य विशिष्टार्थविषयः न पदार्थमात्रविषयत्त्वस्मृतिसत्वेन प्रवृत्त्युपयोगयत्वात्
अतो विशिष्टार्थप्रत्ययः प्रयोगस्य प्रयोजनमित्यर्थः॥ यद्येवं किमर्थं तर्हि पदैः पदार्था
स्मार्यंते अत आह न चस्वार्थमिति॥ इतरपदार्थस्मरणे वाक्यार्थबोधनायेत्यर्थः॥ यदि स्व
प्रयोजकं स्वोद्देश्यं वाक्यप्रत्ययमपबाध्येत पदार्थस्मरणं तर्हि स्वयमेव नस्याद्धे
त्वध्वप्रसंगादित्याह मा च बाधीति॥ मा बाधि चेदन्वयः॥ बाधितं च प्रसज्येतेतत्सूत्रमारं
दप्रक्रमित्यर्थः॥ तदेव मानन्यपरा प्रतिहता नो विपरीतं बलाबलमितिन्यायेन वाक्य
वेन वर्णित्वमेवं विध्यस्थले श्रुती नात्र विशिष्टार्थप्रत्ययायसन्निहितविशेषश्रु

तिवशात्सामान्यश्रुतेः संकोच इत्युक्तं भवति एवं दृष्टांते सामान्यश्रुतेः संकोचमुपपाद्य दा
र्ष्टांतिके तदभावमाह इहत्वित्यादिना ॥ अमुत्र मुक्तोऽपि मुपासीतेत्यस्य श्रवणे उक्तोऽपि मामनवि
शिष्टोपासनकर्तव्यतावाक्यापिः स चोऽपि पदेन सामान्यमात्रपर्यवसितेनापि न संकुच्य
मानत इति न श्रुतिसंकोच इत्यर्थः ॥ अपवादाभिप्रायमर्हतीति श्रुतिमिति शेषः ॥ यदुक्तं स
न्निहितवस्तूपादाने पि न सामान्यश्रुतेः पीडेति तत्राह श्रुतिसामान्येति ॥ एकशाखा
गतस्यापि उपासनस्यान्यशाखागतोऽपसंबंधे संनिधिविरोधप्रसंगी वक्तव्यस्तस्मात
संनिधिर्बाध्य इत्यर्थः इदानीं विरोधमेव नास्त्यन्यत्रापि दर्शनादित्याह विरुद्धमिती
ति लोकेषु पृथिव्यादिषु लोकशब्दो लोका लोकेषु लाक्षणिकः पृथिव्यादिदृष्ट्या पंच
विधं सामोपासीतेत्यर्थः ॥ पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्र
तिहारो द्यौर्निधनमिति ॥ उक्थं कर्मांगभूतं शस्त्रमिति पदस्य जावदतीति तदिदमे
वपेरयं पृथिवीत्युक्तमे पृथिवीदृष्टिविधिः । अपामाहेमंतशिशिरयोर्वानीकदर्शनेन पंच

८० संख्यासूत्रवदेवं तत्रैक संवत्सरं स्याद्वैष्णवे तु सामान्यात्समानत्वेनैकत्रे होतव्याः छागादेर्हो
माषिमन्नवाक्यं पठेद्धोतरित्याध्वर्यवे पृ॰ ॥ यो जात एवेत्यालेख एवसन्नस्य मो गुणोः श्रेष्ठ
कौ॰ स्रात॰ मनस्वान विवेकवान्नकर्जनास्याद्धूतिप्राप्तः ॥ तनोऽस्यदर्शने जनाद्यर्थः ॥ भेर्याभि
रेवहि सत्यादपद्यत्तत्र तत्र यज्ञानि त्वात्मामितित [illegible] न प्रकृत परामर्शादिदिष्टे [illegible] मन्त्रेऽत्र म
त्रं तच्छन्दभेदे हेलेभावात्प्रगल्भत्वं ॥ पूर्वं जो जप्यादि सन्निधिं वाध्य पित्वोजाप्य पुरा
णीनां सर्वेशाखास्थं संहार उक्तः ॥ एवं मन्त्रापि व्याख्योपासन संविधि स्मृतेः फलश्रुते
श्च सम्यक्ज्ञोपासनं सन्निध्यान माह स्तुत्यर्थ फलं वाधित्वा विध्येयफलमित्याह । तत्रादिवमेवे
ति ॥ उभयथा पुराणान्तं व्यमिति शेषः ॥ व्यक्तोपासनफ[illegible] अर्थवत् स्यात्सम ले
स्त्योपासनं स्तुत्यर्थफलेनान्यथासिद्धिर्नाशंक्याह नचेत्यादिना नचेत्यस्यैव मन्त्रापि
न चेभवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ यथा वैश्वानरीयेष्टाविति ॥ वैश्वान
रं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य यदष्टाकपालो भवति यस्मिन्जा

ते एतास्मिन्निर्वपति प्रत्येकमेते तस्मीतादि समासमन्ते ॥ तत्रैव प्रवृत्ति द्वादशकपालेऽष्टत्वादीनां वस्तुतो
तेऽभीवस्तुप्राप्तिनपरिच्छेदकत्वे तस्मात्प्राप्तत्वादिन्येतदेवशात्रकपालत्वादिगुणविधानमिति
साप्रयत्ना कृतितेस्मात् एतत्कल्पेऽतथाविशिष्टद्वादशत्वावरोधात्तेमहतत्वेऽर्यष्टत्वादिगुण
विधिः ॥ अपि च पुत्रे जाते द्वादशकपालमितिपदेवोपन्नं तं तदेवाष्टत्वादीनामनेनोपसंहि
तेयद्वादशकपालो भवति यस्मिन्जात एतामिष्टिमिति तेन केवलं द्वादशकपालविधिप
रमष्टत्वादीनामनुवस्तुतः प्रशंसार्थमेतेनस्तुत्यर्थमिति त्वेष विधिः तावत्कत्वेनवर्त्तमाना
पदेशानामेकवाक्यत्वेच संभवति न वाक्यभेदेन विधिकल्पनेति तस्मादष्टत्वादीनां
स्तुत्यर्थत्वमित्याह अत्रेति ॥ वैश्वानरेष्टौ हि द्वादशकपालविधेः प्रशस्तत्वाय पर
शकपालो भवतीत्यादीनां वर्त्तमानापदेशानां च स्तुत्यर्थत्वे पुत्रे वैश्वानरोपास
नेतु समस्त [illegible] च विधेः कल्पनीयत्वादेवं कामसरस्य काम्यप्रयत्न [illegible]
नापाखा विशेषाणां [illegible] विधिकल्पनमित्याह इहलिङ्गेति ॥ तासिमन्द्रीते कापतिष्प

का॰ त॰ त॰
८१

इत्यादिव्यस्तोपासननिंदा किमर्थाः तत्राह निंदार्थाख्येति॥ येन हि पावकश्चैवं समस्तोपा
सनेन संकल्प्य पूर्वं वर्त्तुं प्रारब्धं तत्साति पाविव्यसमस्तोपासनप्रारंभे व्यस्तोपासन
निंदोपपत्तिरित्यर्थः॥ अत्रोदाहरणमाह स्पष्टमिति॥ स्पष्टमाम्नायमाहुतिमश्याव्यवहर
तितस्य योनुदिते जुहोति सबलस्याग्न्याहुतिर्मम्यवहरति य उदिते जुहोति इति उदित
नुदितहोमयोर्निंदार्थमपि वाक्यं तदेकतरयोर्विहितत्वादुदितहोमप्रारंभे नुदितहो
मनिंदा एवमनुदितहोमप्रारंभे तत्त्यागेनोदितहोमनिंदा तदाहार्थवादः॥ अभ्युपेत्य का
लभेदे दोषवचनतादिति कालभेदे कालान्तरत्वकरणादित्यर्थः॥ उपक्रमोपसंहारयो
रेकविद्याविषयत्वे न कवाक्यत्वावगमान्न व्यस्तोपासनविधिरिति सिद्धान्तयति स
मस्तोपासनस्यैवेत्यादिना॥ उपक्रममाह वैश्वानरविद्यानिर्णायेति॥ व्यस्तो
पास्यानुज्ञानामेव समस्तविषयत्वे जितासादर्शनादुपक्रमस्य समस्तोपास्तिपरत्व
मिरतयपि उपसंहारमाह तत्रवैकेत्यपहेति॥ नानाशब्दादिभेदात्॥ नान्वहेवं विद्यानां

भेदनिरूपणे साक्षाद्धर्मिके गुल्ले पसंहारवितनसंभवतमित्याशंक्याह सिद्धेश्चेति॥ अधिकरणा
नारंभमाशंकमानो रूपभेदाद्विद्याभेद इति सदृष्टांतमाह ननु पयेत्यादिना॥ आप्रवर्काधनं उ
बमवच्छिरप्रवीभावनो धात्वर्थपीनेति॥ प्रजेतेत्यादेः प्रत्यर्थीभूतभावनामधात्वर्थपानकादिना
निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः॥ कार्यरूपाणां साध्यरूपाणां भेदेनापि सर्वविद्यास्वभेदादित्यत्र
य॥ नवेहेतुगुणानां गुणिनमत्रूलतः सिद्धत्वादुद्धवनस्यमीद्दरुसमानधर्मादिवस्तु
निष्ठत्वप्रयुक्तानि तर्हि त्वदुक्तभेदेवद्रूपणे भवेन्नत्वं वस्तुनिष्ठानीति शेषः॥ तद्विषयो नतु
विषयो। उपासनाभावनानुष्ठानं। उपासनप्रवृत्तेरुपासनाधीनत्वे निरूपणात्वेष्यभेदमा
शंक्यते यद्यपि चेति॥ अन्योन्यसाध्वरादेः कस्याश्चिदपि षोडशकलादेः कदाचिदुपासिसमये
केनचित्सत्यकामत्वादिसंमृश्यत्वादिना च रूपेणोपासनविषयभावे इत्यर्थः॥ ननु
सत्यकामत्वादिगुणानामुपास्यत्वेन काण्डीरूपत्वाज्ञकोरेदोषणत्वादिभ्यो वैषम्ये वि
न विद्याभेदकत्वं गुणिन एकत्वात् गुणानां चोपसर्जनत्वादित्याह ननु चेतद्गुणतयेति॥ न

पृ. ८२

ततोपेयमिति तंभावे ततद्गुणवत्वरूपेणोपास्योपासनानि विहितानि तानि गुणभेदान्नामेथं
ते इति नाऽपि तु भिद्यते एव छन्दोगामस्रादिगुणभेदेन तज्जोपासीनो भेददर्शनादित्यर्थः॥
ननु गुणभेदेऽपि कर्मैक्यवदुपासनैक्यं किं न स्यादित्यत आह न चाग्निहोत्रमिवेति॥ इवका
केद्रव्यभेदेऽप्यग्नीषोमीयवत्कालेन गुणसार्थः॥ अग्निहोत्रे द्रव्यादिदर्शद्व्याप्यसमुल्लासशिष्टत्वान्न
कर्मभेदकत्वमुपासनानां तु तत्तच्छिष्टगुणभेदे इतरेषां भिन्नत्वाज्ज्ञानभेदादिवत्कर्म
भेदइत्यर्थः॥ ज्ञानार्थत्वे सर्वोपासनानैक्यमित्याह न वस्तु मस्त्वेति॥ केचित्त्वल्गु
णा इति॥ सत्यकामत्वादयो दहरविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां च समा इति॥ एवंरूपभेदा न
दनुरूपेरकोपासनावाक्यानामभावनानिधाविधिवद्भेदरूपाणां पोनरुक्त्यादन्येषु
विद्याभेददर्शितः॥ अन्यदपि प्राणाग्निमयवाक्ये नैमित्तिकं लभन्ते सर्वे प्राणस्य मनस्त्वात्
दंन्द्रव्यव्यंतरं तं सस्ते शव्दादिभेदादिति॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वादिति॥ विद्याभेद
दिनिताववंतरं॥ अहे ममह प्रतीकोगावदयोपासनाना मनुष्य चमकारो नियनरणेयेण

निरूप्यतेऽग्निहोत्रं हे स्त्रह्रेयाज्ञीनां यथाकाममनुष्ठानमिति पर्वपक्षयिष्यन्नसमु ज्ञपनियमेनन्वि
मित्तिनपूर्वपक्षः त्रिमते भि ज्ञाधिकारत्वमपि दर्शहीतोक्त मुञ्च मनियमः दर्शनादित्याका
ज्ञातेनाऽग्निहोत्रेति पयगधिकारत्वमपि सक्रज्ञपोनियमवान्पूर्वः यथाग्निहोत्रं दर्श
दे त्रिसर्पः ॥ प क्रिहरक्रि ते षोनित्यत्वादित्यादितु ॥ यस्माऽदुसाह्ना स्याऽ उपास्येनन्त
विचिकित्सा संशयो ह्रि ज्ञामु यामहं फलं न वेतितस्य बहुसाधि यं वोऽदर्पः ॥ स्ववाज्ञो
त्वारेतोऽहोपास्यदेवो मत्वादेवानयो ति सा नोऽपि ॥ कामवान्ना ॥ सतीको यामीना मु
पासितोऽहं गृहे पास्तिव ह्रिके त्वानि यम मात्रं वाक्याहं मुख्याह्रा त्वाकारसाधनत्व
मुपाधिमाहयाज्ञित्वाति ॥ योनापुंदि श्रीव स्त्रे वेदत्र नित्यमविपुनेव त्वोपास नान्वे
पुत्रकोऽद नेऽपुत्रनिमित्तकोऽदनेन कोऽति जीवन्मुक्तोऽभवतीत्यर्थः ॥ अगेपु च ॥ नन्वत्र
नित्यहीरत्वानियमऽलत्रो गावब्रह्मोपासनानां नापक फलत्वादनित्यत्वमुक्तेतत्र
यमिदानी मात्रयवन्नित्यत्व मांसनतेऽतत्माह उचोस्ना न्वित्यादिना ॥ नन्व

कत:

७२

ङ्गं अहेतो प्रयोगविधिः॥ कास्य फलसाधनत्वे चोपाकृतानां मनेगत्वात्क्रयेतास्य प्रयोगस्य च
न पृथिव्यं ह स्त्र आह यथ्यापि कामस्य इति॥ तेन तत्फलो देहशेनेति। कास्य स्यानपफलो देहशेने
त्यपि॥ ननु अत्वस्याश्रितोपासनाः फलेविधीयंते ए ताव तावता पंता स्तां समक्षे स्यासि
द्धि र तत्राह एव वेति॥ सांगं प्रधानं युगपत्कर्त्तुं व्यमित्यापयाणं अतत्वंगानां समक्षे
यतेयमः प्रयोगवचनेनेत्र कृतः तान्नियमे नाश्रितानामुपासनानां समक्षे य
नियमो युक्तः। कुतः। आश्रयतंत्रत्वादाश्रितानामिति योजना॥ न तु फलकामनतो य
मत्यामुपासनानामनुष्ठीयेते कपमानां कोलेवैः। नित्येष्वनुष्ठिते त्यानुष्ठाने नित्य
नित्यकर्मप्रयोगविरोधादतत्राह स च प्रयोगवचनेन इति उपासनानां तं गसमक्ष
प्रासस्य प्रवर्त्यकलकामनानामपि प्रयोगविधिरेवाचे ष्याव यतीत्यर्थः। कामनाप्रयोग
विधेयत्वान्न प्रयोगविधि प्रयोज्यत्वमिति वह्व्यमाणमस्मिन्सेत्सामन्यान सो दृष्टं
प्रयोगविधिः फलेकामनानामव संभावमा द्विपतीत्येतद् पदि यथ्यापि विहितेति॥

णः प्रहार्योपयोपाविहितः यस्य पदार्थो यपोपरिहः स्मि कृवकृहीतः तदनुरोधात्प्रयोगवचनोन्यपदार्थ
स्वभावं नित्यत्वानित्यत्वादिकमन्यथाकरोति किं त्वन्यतः प्रसिद्धपदार्थस्वभावमनुसर
रतीत्यर्थः॥ ततः किंनाम मत्वर्थे हितत्रेति॥ क्रत्वर्थो नाम अङ्गीपारेनाक्षयन्त्या नित्यफलपर
मर्शमंगरेणाम्नायते तद्वत् स्नानादि इत्यर्थः॥ ननु विश्वजिदादौ फलाश्रवणेऽपि फलं
कल्प्यते तत् कुतः किं न स्यादत आह तपाभावप्रसंगेति फलवत्संनिधावफलं तत्फलवत्त्व
त्वानुपपत्तेः फलाभावस्य संभवादेतानुष्ठापादिनियमेन समर्थितो नोत्र प्रयोगवचन
इत्यर्थः॥ ननु विध्युपाधित्वोद्देशेऽपि समन्वयेन समवर्त्ततानेनोहमानोतरोनुमानाति
सिद्धवदनूह्य ह्युद्देशस्य फलत्वोपमानान्तरप्रमितोद्देश्यफलत्वव्याघातादित्यर्थः॥ उपसंह
रति तस्मात्कामानामिति॥ क्रत्वन्तूपासनानामपार्थानित्यत्वे उपासनानां कामसंबन्धीना ६
मानित्यफलमिति प्राप्तिज्ञानत्वस्याहे तु नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति॥ उक्तोपपादितेनोहि हि
ताः क्रतुसंयोगः उपासनानामनित्यः फलसंयोगः एतौ चैतरेतरविरुद्धौ उक्तोपपादितेनाच

८४

बो.

नित्यत्वानित्यत्वे इतरेतरविरुद्धौ धर्मौ वा पादद्वयाइत्यर्थः ॥ नन्वाश्रमनेत्रत्वादाश्रितोपा
मनेनित्यत्वमुक्तं तत आश्रमसमुच्चयपानियमे उपासनीनां प्रयोगविध्यादिर्नेतरेपेक्षामानां
नित्यत्वमप्यास्तु प्रमितितत्रातः इदमेवचेति ॥ यथाश्रमस्याग्नितंत्रत्वेपि नयाचहस्म
नुवृत्तिः किंतु सत्वेवागत्वेभवनमेवं सत्वेवाश्रयेभवनंततश्चेताद्वेतश्च नित्यानां
मप्याश्रमवतेत्रत्वोपपन्नेनेतस्मिन्धर्मेपि कामानां नित्यत्वेन प्रयोगविधिनाहि प्राप्ति
त्यर्थः ॥ एवमधिकरणं स्मार्तमनुष्ठानं प्रयोजनं कुर्वीति ॥ अपि भिन्ने कर्मइत्यादिना
भिन्नकर्मत्वमभिनमेन दर्शयति द्वनौ तमप्याति ॥ एवं हि योजिते यथाप्रश्नोस्मादि
कर्मत्वप्राहोतत्पदनाद्पातियोजितेद्वति ॥ वेदान्तरोदितप्रणवः स्ववेदेचोद्यतेय
रेतत्वज्ञानमप्यस्वल्पं उद्गीथः स प्रणवोयः प्रणवः स उद्गीथ इत्युपासनेनेत्वा
मप्यर्थे उद्गीतास्य च न मे पउद्गीथेनेयत्वतेस्व [illegible] दादजमादरुपं जातंतत्कोल र तत्सम
कृशांत्रिधां सन्नेहे [illegible] रत्वा समादधाति ॥ [illegible] प्रणवस्य सर्ववेदगतोद्गी

यस्य तेन चिंतितत्वादित्येतत्सर्वं हेतत्परत्वान्नैवाप्तत्वादिश्रुतेरीशयति वेदांतसोद्धितेत्यादि
नाद्रुतश्रीतमेव व्याचष्टे वेदांतसोद्धिते चेति स्पष्टेरादेरूपायास्सामृवेदो वेदांतरे ॥ एवं नाके
यो नेपित्वा तस्मिन्न स्मत्तदालिंगदर्शनत्वघटकं भाष्यमवतारयति ॥ एवं बुवन्नितीति श्र
न्वयमुखेनेति ॥ आश्रमसाधारण्येनाश्रितसाधारण्यमन्वयः ॥ श्री अयस्साधारण्यभा
वेनाश्रितसाधारण्याभावरूपव्यतिरेकव्यारव्यायामाश्रेदहीतत्तदृष्टं ॥ चतुर्थं वो
न्तीमोधत्वस्तोत्रकरणपिसुपाकरोतिपेषेति ॥ एवं विदितिरहेदादि विहितांगलो
पेव्याहृतिहोमप्रायाश्चित्तादिन्तत्वे ब्रह्मलएवं विचित्वं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राज
काचार्य श्रीमदनुभवानंदपादशिष्य भगवदमलानंदविरचिते वेदांतकल्पत
रौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ श्री श्री ॥ श्री श्री

क.
८५

वेदान्त कल्पतरौ

इति

तृतीयाध्यस्य तृतीयः पादः

२६

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीपरमात्मने सच्चिदानंदाय नमः॥ ॥पूर्वं परापर
ब्रह्मविद्यानां गुणोपसंहारनिरूपणेन परिमाणमवधारितं। इदानीं तासां कर्म
निरपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वं निरूप्यते॥ तत्र कर्मानपेक्षाणाममूषां का
नुनामेतिकर्त्तव्यता। न हि तामंतरेण करणत्वं इत्याकांक्षायां यज्ञादयः शमा
दयः श्रवणादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन इति कर्त्तव्यताश्च निरूप्यंते। ननु फ
लभेदावंतरेण न विद्याभेदाभेदौ। न च तावंतरेण गुणोपसंहारानुपसंहा
रौ ततः प्रागेव विद्यानां पुरुषार्थसाधनत्वस्य सिद्धत्वात् किं पुनरारंभेणेत
आह स्थितं कृत्वेति। फलभेदेन हि विद्याभेदमुपपाद्य तत्सिद्धिप्रकारो यः स उ
पपादनीय इत्यर्थः। अत एव संगतिश्चापरा दर्शिता। औपनिषदात्मज्ञानस्या
पवर्गार्थत्वक्रत्वर्थत्वे पूर्वपक्षसिद्धांतयोः फले उक्ते तदुपलक्षणे। उपासे स
नावाक्यानां पूर्वपक्षे कर्मापेक्षितकर्तृसंस्कारकत्वं सिद्धांते तु स्वगुणैश्वर्यफलोपा

सन्नाविधायकर्तृत्वमित्यपि द्रष्टव्यं। ननूपनिषत्सु कर्तृत्वोक्तत्वातिरिक्तमपि ब्रह्मा-
त्मत्वमात्मन उपदिश्यते तद्विषयज्ञानस्य कथं कर्मोपयोगस्तत्राह यद्यपि चेत्या-
दिना। यावन्मात्रं कर्तृत्वापेक्षितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं चेतस्यातो नित्यत्व-
मयीसनेन संबध्यमानस्य तावन्मात्रमुपनिषत्सु विवक्षितमित्युपरितनेना-
न्वयः। ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वे देहस्यापि घटेते अतो न नित्यत्वापेक्षान्तरं देहव्य-
तिरिक्तात्मज्ञानापेक्षा तत्राह न चेत्यादिति। केषांचित्पूर्वपक्षबीजानामित्युक्ते-
तान्येवाह। तत्र यद्यपीत्यादिना। तत्र सिद्धांतीय इदं तिन प्रकरणात्मज्ञा-
नं कर्माङ्गमिति तदनुवदति प्रोक्षणादिवदिति। यच्चन वाक्यादात्मज्ञानं कर्तृत्व-
गमिति वदति तदप्यनुवदति यद्यपि च कर्तृत्वमात्रमिति। येन कर्तृमात्रेणात्म-
ज्ञानमव्याप्तिचरितक्रतुसंसंबंधं तद्द्वारेण पूर्णं तावद्वाक्येनैव क्रतुसंबंधमा-
पद्येत तत्कर्तृमात्रेनाव्याप्तिचरितक्रतुसंबंधमिति योजना। एवं सिद्धान्तसि- २

न्याः

प्रायमनूद्य पूर्ववादी दूषयति तथापीतिंरिक्तात्मनो वैदिकैः कर्मभिरव्यभिचार
सिद्ध्यर्थं लौकिककर्मस्वनुपयोगमाह नतावदिति । वैदिकैः कर्मभिस्तस्य हेतुत्वे
न संबंधमाह ॥ आमुष्मिकफलानामिति । यथाहमोभिमव्यभिचारादनुस्मारयति
एवमौपनिषदः पुरुषोपि कर्मभिरव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयतीत्यर्थः ॥ यद्यपि हेतौ
सति कार्येनवल्येवेतिरेकविज्ञानमनुस्मारितेषु वदेहातिरिक्तात्मना कर्मस्वालाभ
ष्टव्य इति वाक्येनात्मज्ञाने फलश्रुतिर्नफल्गु क्रतुशेषत्वं नीयत इत्याह वाक्येनेवेति
ननु फलवतो ज्ञानस्य कथं क्रत्वर्थत्वमत आहार्थवाद इति ॥ आत्मज्ञानफलश्रुति
र्नफलपरा परार्थफलश्रुतित्वात् अंजनादिफलश्रुतिवदित्यनुमानं । अदृष्टद्वारे
णात्मज्ञानस्य कर्मांगत्वमाह औपनिषदात्मज्ञानेति आचाराद्यन्यार्थदर्शनं प्रा
पकत्वापेक्षत्वान्नास्वतंत्रमित्याह । एतदुपोद्बलनार्थमिति । तच्छ्रुतेरित्यादीनि सू
त्राणि लिंगपराणि व्याचष्टे न केवलमित्यादिना विद्यायाः कर्मभिः सहकर्तृत्वेनुग

नव्याप्तिस्तथापि व्यतिरिक्तात्मनि ज्ञाते पारलौकिकबलाधिकारस्य कादाचित्कत्वं भवतीवेति व्याप्यंव्याप्ति ६

मस्य सर्हम्प्राधान्येपि संनवात प्रकृतकर्मशेषत्व प्रतिज्ञया सहासंगतिमाह। त
त्रैव यद्यपीति॥ उक्तयुक्तेस्त्वेति॥ आत्मज्ञानस्य दृष्टार्थत्वद्वारेण कर्मसंप्रयोगेनैव
र्थः। शुद्धबुद्धाद्युपेतवेदांतप्रतिपाद्यं न कर्त्रादि। तत्र विनिगमकमाह। अनधिगतार्थे
ति। शब्दस्यप्रमाण्यं तदसिद्धावनुवादेनानधिगतार्थबोधनस्वरसतास्सिद्धे
त्तियोजना। परार्थफलश्रुतित्वादिति पूर्वोक्तहेतोर्विशेषणासिद्धिमाह। तयोपनि
षदात्मज्ञानस्येति। तदस्मिन्विचारस्तत्क्रतुशेषत्वेति यदेतत्तन्न। किमंगस्या
न्नस्यादेवेत्यर्थः। यदि परमात्मतत्त्वमेवोपनिषदामर्थस्तद्विप्रियादिसंसृष्टचित
जीवस्य द्रष्टव्यत्वं किमित्युपक्षिप्यते तत्राहात एवेति॥ नोक्तुर्द्रष्टव्यो लोपदेशे ३
नाऽसंसारिब्रह्मणा दर्शनार्हेण तस्यात्यंताभेदः प्रतिपाद्यते तथा च व्याख्यातं
आवस्थितेरिति काशकृत्स्नस्तत्र। एवं तावद्ब्रह्मणो ज्ञानं न कर्मांगं फलवत्त्वाद्
ज्योतिष्टोमवदिति प्रतिपाद्य वाक्यकृतकर्मसंबंधो वारितः। आचारादिलिंगदर्शे २

नानोप्रतिलिंगमुपन्यस्तं सूत्रकारेण तस्य दर्शनमित्यतु शब्देना कर्माङ्गत्वलिंगद
र्शनस्य प्राबल्यं विशेषउक्तः तं दर्शयति तत्र कर्माङ्गत्वेति। अन्यथासिद्धिरुक्तेतिय
क्ष्यमाणो ह वै भगवंतो ऽहमस्मि इत्येतल्लिंगदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयमित्याद्
नात्मेति शेषः। यदेव विद्यया करोतीति श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाशंकिते पू
र्वपक्षितस्यास्य पुरुषार्थविद्याविषयत्वेनान्यथासिद्धिरुक्ता। असार्वत्रिकीति सू
त्रेण। तत्रास्याः श्रुतेः सर्वविषयत्वशंकास्योक्तां परिहरति व्याप्तेरपीति। असं
सायांत्वप्रतिपादनस्य सूत्रद्वयेप्यविशेषात्पुनरुक्तिमाशंक्याह अधिकोप
देशादित्यनेनेति॥ ॥ वैदेहो विदेहदेशानां राजा बहुदक्षिणेन विश्वजिदादि
ना ईजेष्टवान् ह भगवंतो यक्ष्यमाणो यागं करिष्यन् अस्मि तत्र वसंतु भगवंत
इति। वैश्वानरविद्यां गृहीतुमागतानुद्दालकादीन्प्रति अश्वपतिराजवचनं॥
गुरोः कर्मातिशेषेण गुरुशुश्रूषावशिष्टकालेन यथाविधि वेदमधीत्याचार्यकु

स्याद्दनिसमावर्त्तकुटुंबेगार्हस्थ्येतिष्ठन्वेदमधीयानो ब्रह्मलोकमाप्नोतीति शेषः
शतंसमाः यावदायुर्जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् तत्कुर्वन्नेव कर्माणि वर्त्तेत। एवं व
र्त्तमाने त्वयि नरे नराभिमानिनि इज्जे कर्माशुभं न लिप्यते कर्मणा त्वं न लिप्यस इत्य
र्थः। इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति यतो न कर्मलेपः स्यादित्यर्थः। येषां नो
यम परो लोक आत्मा अयं लोकः प्रत्यक्षफलं ते वयं प्रजया करिष्याम इति निश्चि
त्याग्निहोत्रं न जुहुवांचक्रुरित्यर्थः॥ ॥ परामर्शो हि। पूर्वाधिकरणोत्तरसू
त्रेणाक्षेपलक्षणां संगतिमाह सिद्ध इति। अपि चापवृक्तिरितिभाष्यव्याख्या
नार्थोनिदिक्षेपवद्यन्यासः। पूर्ववत्तु निं इति हि प्रसक्ताश्रुतिरित्यादिः सूत्रव्याख्या
नार्थ इति निर्देशः। नवत्त्वन्यार्थ इति उकार एवेदं सर्वमिति प्रणवाख्यस्य ब्रह्म
णः प्रस्तुतत्वात्तत्संस्थत्वप्रशंसार्थो नवलुनाम त्रयो धर्मस्कंधा इत्यादिः पर
मशब्द इत्यर्थः॥ निवीतमिति एतज्जौतिर्ष्टुप्राना दित्यत्रानुक्रांतं एवं तावद्नु

वादत्वमंगीकृत्यानुवादसामर्थ्याच्छास्त्रांतरं परिकल्प्यते तस्मादाघारमांतरस्यमिति रू
पपादितः इदानीमनुवादत्वं किं तदर्थं पूर्वार्थप्रतीतेरत्रैव वा को विधिः कल्प्यत इत्या स्प
ह भगवान् सूत्रकारः अविधिर्वेति ॥ तत्र वाक्यभेदप्रसंगात्तदनुपपत्तिमाशंक्या
ह यद्यपीत्यादिना विधेयार्थैक्येऽप्यनुवादस्य विधिस्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वं तत्र त्व
स्व प्राप्तार्थद्वयप्रतिपादनाद्विधेयभेदे सति नैकवाक्यत्वसंभव इत्यर्थः ॥ ॥ अधस्ता [illegible]
दित्यादि महापितृयज्ञे दिष्टगताग्निहोत्रे च श्रूयते तत्रोपरिष्टाद्देवेभ्य आघारय
तीत्येषोऽनुवादो वर्त्तमानापदेशत्वात् दिशाब्रह्मा चारा ह्यपरिसमिधः प्राप्त
हविषां स्वस्य हितत इत्यत आत प्रश्नादनं येन केनचिल्लाप्नोति तत्रस्तु कंडेस
मिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीवाक्यांतरप्राप्तासमिल्लियम्यते तस्मादनुवाद इ
ति प्राप्तेन समिद्धविः प्रश्नादनेन समेत्य प्राप्ता स्रुग्दंड इति च हविषः प्राग्देशे
धारणं प्राप्तं न हविष उपरि। तस्माद्प्राप्तेर्न कापि शब्दप्रेत्य मनःकारस्व

मा

कारेण विधिरित्ति शेषलक्षणो सिद्धांतितं एवं तावच्चतुर्णा आश्रमाणामितरनुवादः

तस्मात्सामर्थ्यादन्यत्र विधिरि है ववाविधिरितिपक्षद्वयमुक्तं दानींवाक्यांतरस्था

नाश्रमांतराणामनुवादेन ब्रह्मसंस्थतास्तूयते स्तुतिसामर्थ्याच्चसेवविधीयत

इतिपक्षांतरे तेमारुसंप्रतीतिब्रह्मसंस्थताविधावपिनपारिव्राड्यसिद्धिरन्याणा

मपिगृहस्थादीनांब्रह्मसंस्थवसेनवादित्तिप्रकृतासंगतिमाशंक्याहान्नावांतर

इति।सन्निधिकशौचं चतुर्गुणं।अस्थानेग्रासानां सम्हो ऽष्टग्रासी।ननुनवतुयो

गिकंब्रह्मसंस्थपदंयोगस्तुपरिव्राड्येवेत्याशंक्याहनगृहस्थादेरिति।स्यादेतत्तत्र

योधर्मस्कंधाइत्युपक्रमात्सर्वएतइत्यत्रतएवचत्रयएतत्छब्देनपरामृश्यंते।तत्र

ज त्रयः शब्देनपरिव्राजकस्यापिग्रहणेचत्वारआश्रमाअमध्येउक्ताइतित्रित्वेनोपक्रम

स्तत्परामर्शोऽनुघटेतातआह।तपसाचेति।नन्वेतेपुण्यलोकाइतिपुण्यलोक

ताजोबहुवचनेननिर्दिष्टात्ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यमृतत्वभाजएकवचनेन ध

श्रा

निर्दिष्टास्तत्रय आश्रमिणः पुण्यलोकत्वाज्जघन्य तुर्य आश्रमी ब्रह्मसंस्थ इति गम्यते तत्क
थं चतुर्णां ब्रह्मसंस्थत्वमत आह ॥ एते च त्रय इति। परिव्राजोऽपि वनस्थांतर्भावमुक्
मत्विप्रेसत्त्रय इति निर्देशः। न तु पुण्यलोकत्वाज्जामेवामृतत्वं नात्मं विरुद्धमित्याशं
क्याह न च येषामिति। ब्रह्मणि संस्थानिष्ठास्येति हि समासः सर्वनामार्थे वर्त्तते स
र्वनाम च प्रकृतगामीति प्रकृतः सर्व एव ब्रह्मसंस्थोऽस्म सन्देह गम्यते तव लप्रक
तः परिव्राट् ब्रह्मसंस्थस्त्त्वस्थावसमासांत वेर्हि सर्वनामश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥
यथाग्नेय्येति ॥ ॥ ज्योतिष्टोमे प्रथममाग्नेयाद्यो मंत्रा अग्न आयाहि वीतय इत्येव
मादयो विशेषत आम्नाताः स्तोत्रादिसाधनत्वेन विनियुक्ताः पुनराग्नेय्याग्नीध्रमुप
तिष्ठत इति सामान्येनाग्नेयीमात्रमाग्नीध्रोपस्थाने विनियुज्यते तत्र संशयः कि
म प्रकृतैवाग्नेयी नियुज्यते। उताविशेषेण या काचिदग्निलिंगवती प्रकृताऽप्र
कृता च उत प्रकृतैवेति। तत्राग्नेय्येति श्रुतेरविशेषात्। सर्वाग्नेयी विनियुज्यते। यद्वा

स्था

विनियुक्तविनियोगानुपपत्तेरप्रकृतैवेति पूर्वपक्षमाशंक्य शेषलक्षणे स्थितं सि
द्धांतमाह अप्रकृतैवेति । अप्रकृताग्नेयीग्रहणे हि तस्या ज्योतिष्टोमेन सामान्यसंबंधः ।
आग्नीध्रेण विशेषसंबंधश्च विधातव्यः । प्रकृतग्रहणे तु तस्या आग्नेय्याः क्रतुना सा
मान्यसंबंधसिद्धेर्विशेषसंबंधमात्रविधाने लाघवं स्यादित्यर्थः । आद्यपूर्वपक्षं नि
षेधति नचविनियुक्तेति । यद्यपि स्तोत्रार्थाग्नेयी प्रकृता तथापि तस्याः पारार्थ्येन
नेन विनियोगेन नगृह्यतेऽनपेक्षितत्वात् आग्नेयीस्वरूपमात्रं त्वपेक्षितत्वात् गृह्य
ते । यदि पुनराग्नेय्यन्तरेणैव वाक्येनोद्दिश्य विधीयते तदा सो परार्थत्वेनैव प्रतीता त
तथैवोद्दिश्यमानान्यत्र चविनियुज्यमाना विनियुक्तविनियोगविरोधमाव
हेत्तत्वेवं विधीयमानत्वादस्यादित्यर्थः । यत्तूक्तं सामान्यश्रुतिविरोध इति तत्रा
ह तावतावेति आग्नेयीशब्दस्य यौगिकत्वात् संनिहितव्यक्तिपरत्वमेव अग्नि
देवताकत्वलक्षणो हि योगो व्यक्तावेवघटते न सामान्यमात्रे तच्छितांतर्वर्त्तस्य ५

शब्दस्य सन्निहितवचनत्वादित्यर्थः ननु यत्नमपे दलेप्याग्नेयीशब्दस्य न प्रकृतव
क्तिग्यदा तु शक्यतेन्यार्थप्रयुक्तत्वेन गतरसत्वादत आह नवयातयामतयेति
वाचस्तोमः क्रतुविशेषः तत्र सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि वाचस्तो
मे पारिप्लवं शंसतीति विनियोगेपि मंत्राणां प्रात्यात्मिकार्थेषु विनियोगवदिहापि स्या
दित्यर्थः। परिप्लुत्य परिप्लुत्य यदृच्छया मंत्राणां शंसनं पारिप्लवः। आग्नेयीन्यायं
प्रकृते योजयति तथेहापीति। इहद्विवाक्योपक्रमे यज्ञोध्ययनं दानमिति गृह
स्थानामसाधारणो धर्मो विनिर्दिष्टस्तप इति वनस्थानां आचार्यकुलवास इति
ब्रह्मचारिणां। तथा सत्युपसंहारे पि ब्रह्मसंस्थत्वेनैवासाधारणधर्मेण यतीनां
ग्रहणं युक्तं न तपसा तस्य यतिष्वसाधारणत्वाभावादित्याह। यथोपक्रांतमित्य
त्याद्युचितमित्यंतं संग्रहवाक्यं। अपि च तपःशब्देन परिव्राजकग्रहणे त्रय
इति चत्वार आश्रमा इति द्रष्टव्याः। चतुर्ष्वाश्रमिष्वेतेषु त्रित्वमयुक्तमि

त्याद्यपत्यसंख्याकाश्चेति द्रुहमणुच्छितमिश्रेतसंग्रहवाक्यमेव। आद्यसंग्रहं व्य
तिरेकमुखेन विवृणोति असाधारणेत्यादिना। असाधारणेनयज्ञादिना उपक्र
मः साधारणेन तपसा चोपसंहारः तावेतौ नक्षिप्येते नसंगच्छेते इत्यर्थः। त
पसः सन्यासिवनस्थयोः साधारणत्वमंगीकृत्य दूषणमुक्तमिदानीं साधारण्य
ण मेव नास्ति तस्य वनस्थासाधर्म्यात्तथा च तपसा परिव्राजकस्याग्रहणेनैव
प्राप्नोतीत्याह नचतपो नामेति ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यवस्थानादि हित योना
ष्ट्रग्रासनियमादि। तथा सति द्वात्रिंशद्ग्रासादिनियमेन गृहस्थादेरपि तपश्वि
त्वप्रसंगादित्यर्थः। यच्चोक्तंसमधिकशौचं तयः इति तत्रोधिकमप्याह। न
शौचेति। एवमाद्यसंग्रहं विनश्यद्वितीयं विनश्यति सिद्धसंख्यानेदेषिति॥
अवस्थाविशेषापेक्षयैकस्यैव पुरुषस्य लोकाम्नतसप्राप्तिमपदेशानेद स्यपू
षा र्वपक्षउपपादितत्वाद्व्याख्यायोगमाशंक्याहत्रय एतइतीत्यादिना त्रय इत्ये ६

तइतिचयदेतावतस्समानाधिकरणेलतच्छयेत्रयइत्युक्तास्तएवैतइतिपरा
मृष्टव्याः। तत्रत्रयइतिलिंगंविलयपदिग्गृहस्थादयउक्तंतेतदावृत्तवंतए
शब्देननिर्दिष्टाः तेवानवेतिपदिगृहस्थतत्तस्वापसेननिर्णासहसर्वेषांमेतइति
शब्देनप्रकृतपरामर्शिनापरामृष्टत्वादेतच्छब्दसमानार्थवृत्तिनात्रयइति
शब्देननिर्देशवर्जंत्रैत्रयोवक्तुमशक्याइत्यर्थः। अथतपःशब्देननिर्दिष्टःसंगृहीते
त्रयइतिशब्देनचनिर्दिष्टसंहितानिर्दिष्टपंतेतत्रागृहीनिर्दिष्टसंग्रहेचेति। तदाहि
ततशब्दपरामृष्टानांत्रयाणांपुण्यलोकत्वोक्तोनिधानात्तन्निर्दिष्टोरपिपुण्यलो
कत्वात्केस्यात्तत्त्वायुक्तं। तस्यब्रह्मसंस्थात्वनियमादित्यर्थः। अथब्रह्मसंस्थस्ये
वपुण्यलोकत्वमात्वमपिस्यात्तत्राहतेननतस्यैवेति। वाक्यवैरूप्यलंवाहविषुचेति
गृहस्थादीनामनित्यत्वात्ब्रह्मसंस्थायायदाब्रह्मसंस्थास्तदामृतत्वंयांति

ति योजनीयं। निष्ठो ऽस्तु निसृष्टात् ब्रह्मसंस्था याः स दा ब्रह्मसंस्थोऽमृत
त्वमेतीति योजनीयं एवं च वाक्यवैरूप्यमित्यर्थः। नाप्यमपि साध्याहारयोजने
ऽन्यदोषं हृदि कृत्य यथाश्रुतार्थोपादाने फलनैर्द्व्यपदेशं हेतुमाहेति व्याख्या
तं न वति। यदि हि केशवो ऽत्तिमामृतत्वपः शब्देन निष्ठोग्रहणं ब्रह्मसंस्थपद
स्य तु प्रकृतमात्रे प्रवृत्तौ को विरोधः निष्ठोऽग्न्यो गार्ह्य विशेषात् ब्रह्मसंस्थ
स्य सतो ऽमृतत्वं न विध्यति। न चोत्तिष्ठोऽर पिनिष्ठा ब्रह्मसंस्था संन्यासात् ब्रह्मणः
स्थानमिति फलतारतम्यानादिति तद्वेत एवापास्तं ब्रह्मदास देति वाक्यवैरूप्यादे
व। न च संन्यासस्योद्देश्य फलं ब्रह्मलोकः काम्यकर्मवत् संन्यासिलब्ध्या द्यात
त्मलोके षष्ठ्या श्रुत्युत्थित स्यापि संन्यासो विधीयते। तस्मात् संन्यासात् ब्रह्मणः
ऽस्यानुषंगिकफलाभिप्रायं प्राप्युक्त तां लोकानिसादिवद्यतो निष्ठो नि ७

त्वाब्रह्मसंस्थेति न वक्तव्यं वैरूप्यमिति सिद्धांतिनापि योगस्येष्टत्वात् तद्रूढिमारोप्य पू
र्वपदत्वाश्रमासक्तं स्मारयतीत्यर्थः। आग्नेयीन्यायेन ब्रह्मसंस्थशब्दस्य प्रकृतसर्वगो
चरत्वस्योक्तत्वात् त्रयाणां ब्रह्मसंस्थत्वासंभवः अत आह। ससमिति। दर्शितत्वा
श्चासंभवइति। वैरूप्यादिनेत्यर्थः। एवं प्रकृतपरामर्शित्वं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य युदस्य
यौगिकार्थस्य सिद्धावेवसंभवं नाघ्योक्तमुपपादयति। एषहीत्यादिना। तत्पूर्वेस्ति घ
तिर्हि समाप्तिवचनः। अन्यनिष्टता यं ब्रह्मणि समाप्तिर्नस्यात् अन्यत्रापि व्यासक्तत्वा
दित्यर्थः। स्वाभावेनस्यस्याविरोधाद्वैतोस्तत्व्यवच्छिंदतीति योजना। भास्करस्तु न्यास
एवात्यरेचयदिति तैत्तिरीयके ब्रह्मणि निधीयते न्यासइति ब्रह्मेति निर्वचनात् तथा
च संन्यासे प्रमाणत्वेन तदुपवचनोदाहरणं भाष्यकारस्य न युक्तमिति वदति तं श्रु
तिव्याख्यानेनानुकंपते। सर्वसंगेत्यादिना अत्र हि श्रुतौ सत्यं परं परं इत्यादिना स
त्यादितपांसि प्रक्रम्यते न्यासः परत्वेन संन्यासः श्रूयते तत्र ब्रह्मोपसमालापरउक्तः॥

स्त

संन्यासोपीतरसाधनेभ्यः परं दुर्लभस्मात्तस्मात्संन्यासात्तब्रह्मत्वेन स्थेयतेइत्यर्थः॥ ब्रह्मप
रतयेति। ब्रह्मणि तात्पर्यवानित्यर्थः॥ ब्रह्मज्ञानपरिपाकांगत्वाच्चेति भावः। तदनुपपन्नत्वमि
व। स्वानधिकृतविषयत्वेपि संन्यासस्य तत्फलस्येव विद्यापरिपाकांगत्वसंभवादित्याशंक्या
व्याचष्टे। शब्दजनितस्येति। संन्यासस्य कर्मानधिकृतविषयत्वकल्पने हि स्वप्रयुक्ता
धिकार्यत्वान्नेस्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारकामस्य तु तदधिकारिणः सत्वान्नैवं कल्पनीय
मित्यर्थः। यत्तु शिखायज्ञोपवीतत्यागरूपं पारमहंस्यवृत्तिमन्ये ते। तेन पश्यंति
मा प्रत्यक्षां घटिकास्थानेषु पद्मानां थर्वणीं श्रुतिं सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजे
द्बुध इति। न चात्र सशिखं शिखासहितं यथा भवति तथेति शिखायाः रक्षणं शंक्यं। सू
त्रमिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा। स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारि
णः। ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः। ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमु
च्यते इत्यादिवाक्यशेषे बाह्यशिखां त्यावर्त्य ज्ञानस्यैव शिखात्वादिसंपादनात्॥ ८

नचैतत्तत्त्वदृष्टिविनिर्जीवनावशेषसिद्धपुरुषविषयं न साधकविषयमिति सांप्रतमा
त्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं। ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवदिति
वाक्यशेषे ध्यानविधानात्सिद्धं प्रति तद्वैयर्थ्यात् महाभारते यतिधर्मप्रकरणे यमस्मृ
तिरुदाहृता सापि तैर्न दृष्टा एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः। एक एव
चरेन्नित्यं वर्षास्वेकत्र संवसेदिति। न च त्रिदंडिनामवासस्त्वसंभवः। परमहंस
स्य तु सर्वत्यागादस्ति संभव इदमपि साधकविषयं वचनं सिद्धं प्रति विधिवैयर्थ्या
दिति। यदपि केशवः प्रललाप बहिःसूत्रमिस्तत्र यामिणो वा ह्योदिरणपगन्तोनि
धीयते नोपवीतं हृदि प्राणा प्रतिष्ठिता इति प्राणप्रक्रमात्तद्वाक्ये च संन्यासवि
धावश्रवणात् परमात्मना चोपवीतकार्यस्य सव्यापसव्यादेरकरणादुपवीतका
र्यस्य तस्मिन्नसिद्धेः प्राणयोगाच्च न तन्निषेधबलादुपवीतत्यागसंभवः। कुशकार्यस्य
विष्टरणकरणे द्विशरमयबर्हिषा तद्बुद्धिरिष्यत इति। तत्र सूत्रसादृश्यरूपगुण

वि

लक्षणाधारे हिरण्यगर्भे सूत्रत्वश्रवद्वृत्तिकस्यानायां गौरवमसंगतसूत्रविका-
रोपवीतलक्षणायां च सन्निकृष्टात्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुरिति चोपक्रमगतहृष्टत्वे-
न परामृष्टत्रिसूत्रतासंपादनात्तन्निष्ठावत्त्वेन निसाजयिषितसूत्रैस्यापि त्रिसूत्र-
तावधारणात। धारणं तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेदिति च यज्ञोपवीतसाध्यो-
च्छिष्टाशुचित्वनिवृत्तेरान्तरसूत्रेण संपादनेन सांगस्य सूत्रस्य यज्ञोपवीतत्वावधा-
रणादेतेनातिदेशानुपपत्तिः परास्ता तथोपसंहारेपि ज्ञानयज्ञोपवीतिन इ-
द यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणं। स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स्तं यज्वानं
विदुरित्यादिनिर्यज्ञोपवीतमेव युध्यते। यत्तु प्राणप्रकरणादिति त न्नात
तोपि प्रागेव सहिरण्यगर्भसमस्तजगत्तदधिष्ठानस्य ब्रह्मणो हृष्टत्वेन प्रक्रांतत्वा-
त्। यज्ञसंन्यासाश्रवणादिति तदपि न वाक्यशेषे विदुःसूत्रं सवेदेति विद्वान्योगमु-
त्तमास्थित इति योगं सम्यग्ज्ञानं कर्तुं प्रवृत्तस्य साधनत्वेन सूत्रस्यागस्यापि विहित ८

त्वात् सर्वश्रुतिस्मृतिषु च संन्यासस्यैव ज्ञानसाधनत्वप्रसिद्धेः त्यागसन्यासब
योश्चैकार्थ्यत्वादिति स्वयं च यज्ञोपवीतादित्यागः परमहंसयतिविशेषविषये
पर्युदासोऽपरमहंसो यज्ञोपवीतादि धारयेदिति। न निषेधः। नित्यविधिप्राप्तिनिवृ
त्तौ प्रत्यवायं कस्यापि त्वा यज्ञोपवीतादिधारणप्रवृत्तेर्विहितत्वात् तत्र कथं निषे
धेन निवृत्तिबोधः क्रियेत। न च प्रवृत्तौ प्रत्यवायं परिकल्प्यैव निषेधो निवर्त्तयतीति
वाच्यं। तथा सति प्रवृत्तेः प्राप्तानिषेधस्यैवानुदये सर्वनाशप्रसंगात्। तस्मात्प
र्युदासः। यद्विमन्येत परमहंसानामपि पराशरेण यज्ञोपवीतादि विहितं तत्र पर
हंसानां नाम त्रिदंडजलपवित्रयज्ञोपवीतशिक्योत्तरवासधारणं इत्यादिना ततश्चन
पर्युदास इति तन्न। अस्य वचनस्य व्यवह्रीयमाणपराशरस्मृतावदर्शनात् क द
ल्पनेवस शिखमित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधे बुद्धादिस्मृतिवत्तबाधात्। नवं ति
स्मृतयः। त्रिदंडं कुंडिकां चैव सूत्रं चाथ कपालिकां जंतूनां वारणं वस्त्रं सर्वं नि द्युःपरि

त्यजेत। कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽस्य परिग्रहः। कुर्यात्परमहंसस्तु दंडमेकं तथै
व चेति विष्णुः। कात्यायनश्च। तत्र परमहंसा नाम त्रिदंडकमंडलुशिक्यजलपवित्रपा
त्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतकपालानां त्यागिनो न ते बाधमोधमौनसत्यं नापिचा
नंतः सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकांचना यथोपपन्नभैक्षा दारा चातुर्व
र्ण्ये भैक्षचर्यं चरंत आत्मानं मोक्षयंत इति विष्णुः। कात्यायनस्त्वेष शिष्टपरि
गृहीतयोरनाचारप्रणीतत्वं श्रौतकर्मानस्य स्वकीयब्राह्मणालेपना व्यासः स्यात्स
रति स्म भगवान्व्यासः यज्ञोपवीतं कर्मांगं वदंत्युत्तमबुद्धयः। उपकुर्वाणकात्स्न्
र्व्यं यतो लोके न दृश्यते। यावत्कर्माणि कुरुते तावदस्यैव धारणं। तस्मादस्य परि
त्यागः क्रियांते कर्मभिः सह। अग्निहोत्रविनाशे तु स्रुक्स्रुवादीनि यथा त्यजेत। यथा
च मेखलादीनि गृहस्थो ब्रह्मचारिणो या। पत्नीयोक्त्रं यथोत्सृज्यंते सोमांते तु यथागतश्च॥
तद्वत् यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छंति योगिन इति। महाभारतेपि। एकदंडी त्रिदंडी वा

शिखी मुंडित एव वा। काषाया मात्रवासोपि यतिः प्रज्यो युधिष्ठिर। तथा। जटी जिनधर
श्चान्ये पंकदिग्धा जितेंद्रियाः। मुंडा निस्तंतवश्चापि वसंत्यर्थार्थिनः पृथगिति राजधर्मेष
प्रोक्तसार्थसुत्तमाश्रमपरामष्टाः। लैंगेपि पुराणे निकृत्य सशिखान् केशान् उपवीतं
विसृज्य च। पंच निर्जुहुयादप्सु मंत्रैः स्वाहेति वाचा क्रमादिति। पद्मपुराणेपि। ततो व्रत
नां परमहंसव्रतमनुत्तमं तेभ्यो ददौ दिवौकोभ्यः सतामप्यविरोधयत्। पश्यतियज्ञ
शाखायां महत्येतामदं ब्रह्म तं परं ब्रह्मोदितं तत्तदागमाचारचेष्टितं। ब्रह्माराधनमु
ख्यानां तीव्रतानां तीव्रतेजसां। त्वगुरध्यापयामास वेदोक्तं परमं हितं। एवं व्रतधाराः
सर्वे वसंति स्मामरेश्वराः। हंसव्रतधरास्तत्र ध्यायमानाः परं पदं। हित्वा शिखां सो
पवीतां विधिना परमेण ते। कालेन महता ध्यानादेवं ज्ञानां स्वतां गताः। हंसव्रतिनो
ये चात्र नियताः संयतेंद्रियाः। एवं नित्यं ज्ञानानुज्ञाना ध्यायमानाः परं पदं दंडहस्तास्तु
संजाता नित्यव्रतसमन्विताः। त्यक्त्वा शिखां सोपवीतां दंड एकः करे धृतः। हंसव्र

तं परं प्रोक्तं पुराचीर्णं मया चिरं व्रतानां परमं गुह्यं पवित्रं पापनाशनं। हंसव्रतं द्विषेण्यो
हातं पायेनाछादितो नरः। न समुच्यति पापेन कल्पकोटिशतैरपि। तस्माद्धंसव्रतं ता
नां तु नरः मान्न च दूषयेत्। निंदां परमहंसानां यतीनां यः प्रयच्छति। स विमुक्तः सर्व
पापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्। शिखां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा चरति यो व्रतं। हंसव्र
ती स विज्ञेयो मोक्षाकामी न वेद्यसः। शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः। नि
घ्नते देवलोकेषु पूजितो देवदानवैः। दृष्टं शिवं विष्टमथवा हंसव्रतधरं नरं। नम
प्रोदंगमंगेन देवरूपः स वै द्विज इति पराक्रांतं चात्र बहुभिराचार्यैरिति न विस्त
र्यते॥ ॥स्तुतिलाल॥ ॥पूर्वत्रानुष्ठेयसाम्यस्तुतेराश्रमांतरं विधेयमित्युक्तं इद
नुं रसतमत्वादीनामंगानि तद्धेनेयमेवतु हूरित्यादि स्तुति सामान्यात् स्तुत्य
र्थत्वमिति पूर्वःपक्षः। यद्वा रसतमत्वादिनां गनिष्ठमपि स्तुतिः। तदा किमंगवत्त्व
मनंगात्वं धियइति सिद्धांते फलं। ननु रसतमत्वादिभिः किमुद्गीथादिविधिः

स्तूयते उ तत्तदुपास्तिविधिः नाघउद्गीथादिविधेः कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानात्ते
नैकवाक्यत्वानुपपत्तेः। न द्वितीयउपास्यविषयसमर्प्पणे विध्यन्वयसंभवे लक्षणा
यास्तुत्यर्थत्वायोगादित्याशंक्याह। यद्यत्र सामादिनाऽव्यभिचरितविधिसंबंधेनेति
अव्यभिचरितोद्गीथादिविषयविधिना संबंधो यस्य तेनोद्गीथादिनोपस्थापितउ
द्गीथादिविधिः स एष इत्यादिना स्तूयते। यथा जुहूपस्थापितक्रतुना पर्णमयतासं
बध्यत इत्यर्थः। ननु विशेषणविशेष्यभावेन समभिव्याहारात् स्तुतिर्भवति वाक्य
द्वेपि षष्ठादौ नैव्यवधानादिति तत्राह। न हीति। अनुषंगातिदेशेति। चित्पतिस्त्वापु
ति नातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यत्रांते श्रुतोऽच्छिद्रेले
त्येषोऽर्थवादः प्रतिमंत्रमनुषज्यते। वैश्वदेवे आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिह
विष्षु श्रुता अथवा वरुणप्रघासादिष्वतिदिश्यंते। एतद्ब्राह्मणानि पंच हवींषि यद्ब्रा
ह्मणानीतराणीति एवमत्र व्यवधानेऽपि श्रुतत्वेनैकवाक्यतास्यादित्यर्थः। संनिहितवि

ध्यानावांगीकारेणाथपदमुपपाद्य द्वितीयं कस्यमवत्स्यं व्यापिपूर्वपदं घटयति।। यदिलिप्सेति
विधिनैवपुरुषप्रवृत्तिसिद्धेःस्तुतिर्व्यर्थेतिशंकितापरिहरतिस्माचार्यःशबरस्वामी। स
त्यं विनापि तेन सिद्ध्येत् प्रामाण्यं अस्ति तु तत्स्तुतिपदमिति। तस्य व्याख्या प्रभाकरगुरुणाकृ
ता। अस्ति तु लिप्सेत ऊर्ध्वमतिरेके विधिव्यतिरेकेण स्तुतिपदसद्भावे परिहार इति एवं च
दतैतत्सूचितं केवलविधिश्रवणे ऽनास्तिस्तुत्यपेक्षा। यथा वसंताय कपिंजलानालभेत
दो इत्यादि स्तुतिपदे तु सत्यस्ति तदपेक्षा यथा लोके पटो न वतीसेलावत्तिवाक्ये ऽस्तिपदं ना
तरायेक्षारक्तः। पट इत्यत्र तु सत्तःपदस्याकांक्षापावाक्यस्याप्याकांक्षा व्याप्यते तद्वदिति।
लदेतदाहुस्यथाहुरिति। नन्वर्थवादाश्रवणेप्यनुषंगादिभिस्तत्समभिव्याहार उक्तः।।
तत्राहातएवेति। यत एव विधेरेव प्रवर्त्तकत्वमत एवातिदेशे तु वचनाद्व्यवहितार्थ
वादसंबंधो न लिप्सेतदस्ति। अनुषंगोप्यर्थवादस्यसाकांक्षत्वात्। अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्युत्
नोयुनालिप्सेतस्मिन्नपेक्षादर्शनात्। क्वचित्तु पठितव्यः सन्नेते पठित इति। न लिप्स
सतसत्वादेः प्राइक्षा तरस्योऽजीथादि विध्यपेक्षास्ति उपासनविधिविषयसमर्पकत्वस्यानि १२

तदेवमेव च स्वप्रामाण्यात्तस्मादनुषंगादिदृष्टांतेनार्थवादप्रामाण्याभिधानमसमंजसं वैषम्या
ल दित्यर्थः। केवलं तस्योक्तस्य विधेरनपेक्षत्वमुपपादयति नहीति। कर्मविधेरिति कर्मा
गविधेरिति वक्तव्ये गम्स्तुतिरप्यंगिन एवेति कर्मविधेरित्युक्तं। ननु भाष्योदाहृतन्या
यविस्तरेण पंचविधलक्षणमुक्तमनीति प्रतिभातीति तत्राह युक्तं न हि धात्वर्थे नैकार
कत्वे देवाविधिलक्षणं निषिद्ध तदुत्वाशंक्य तदनभिप्रायं विवरिष्यन् विधिलक्षणं ता
स्म वदाह। भावनायाः खल्विति। ननु विधौ संस्कृतलिङादेरेव न हन्यादित्यादिनिषेधेष्वपि
प्रयोगात् कथं प्रत्ययस्य विधिवाचकत्वनियमस्तत्राह। निषेधश्चेति। निषेधवाक्यग
तेरपि लिङादिप्रत्ययैर्विध्यर्थोऽनूद्य नञा निषिध्यत इति नास्ति व्यभिचार इत्यर्थः। न
नु श्राद्ध एव विधिर्नियोगादिर्वा न स्यादाह। एतच्चेति। एवं विधिलक्षणं व्यवस्थाप्य वार्त्ति
कार्थमुपपादयति क्रियाचेत्यादिना। कृञ्भ्वस्तिश्च कृभ्वस्तयस्तान् कृभ्वस्तीनुदा
हृतवानित्यर्थः। यद्यपि धात्वर्थाः शतशः सन्ति तथापि दुःखकरणेन सत्तायामनुस
वीति त्रय एव धातवो भावनासामान्यवाचित उदाहृताः सर्वत्र व्याप्त्यर्थे एतान्नुगत

कर्त्तव्यमित्यस्य द्रदंतत्वेन द्व्याभिधापि तालद्वं प्रसुपर्ज्ञैसेनन्त भावनाभेद इत्यर्थः।२

प्रत्ययश्च सकलभावनानुगतश्रेयःसाधनत्वरूपविधिरभिधीयते।ननुप्रतिधातुप्रतिप्र
त्ययं च भावनाभेद इत्यर्थः।यद्यपि भवतिरस्तिश्च प्रयोज्यव्यापारवाचिनो भावनाचप्र
योजकव्यापारस्तथाप्यवस्थांतरविशिष्टत्वेन भाव्यत्वादस्ति भावना।तथाच दंडी भवेदित्या
दिना दंडित्वादिरूपेण भाव्यत्वमनंतरमेव वक्ष्यति एवंकरोतिधात्वौ कारकभेदेपि भावनै
क्यमभिधाय भवत्यस्त्योरपि तमाह।एवमिति।अस्तेर्भूरादेशात्तुल्यवदुदाहरणं।अत्रा
पि दंडी भवेदित्याद्वित्तकर्तृका भावनोदाहृता।भवितव्यमिति धात्वर्थोपसर्जनभूता भावना
भूयतेत्यादित्तकर्मिका भावना।एकधात्वर्थविषया इति।एको धात्वर्थो भवत्यर्थोऽस्त्यर्थो
वा विषयो यासां तास्तथा दंडित्वाद्यवस्थांतरस्य यद्भवनं सत्ता वा तद्विषयास्तदवच्छिन्ना भा
वना उदाहर्तव्या इत्यर्थः।विध्युपहिता इति श्रेयःसाधनत्वविशिष्टा इत्यर्थः।ननु भवति
रस्तिश्च पर्यायौ भूसत्तायामस्भुवीति च परस्परं व्याख्यातात्वात् आह भवतिश्चेष इति कश्चि
त्प्राप्त्यर्थोपि भवतिरस्तितदर्थमेष इत्युक्तं।जन्मवचनो भवतिरस्तिस्तु जनिफलभूत १२
परार्थसद्भाववचन इत्यर्थः।एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो अपामोषधय ओषधी

नांपुरुषः पुरुषस्य वाग्वाचऋग्रसऋचः साम साम्नउद्गीथोरसइत्युपक्रम्यश्रूयते। सए
षरसानां पृथिव्यादीनां रसतमः परमः परमात्मप्रतीकत्वात्परस्य ब्रह्मणोऽर्हस्थानंत स्था
द्दृतीतिपरार्द्ध्यः। परब्रह्मवदुपास्यइत्यर्थः। पृथिव्याद्यपेक्षयाष्टमः कोसावुद्गीथः
प्रणवइत्यर्थः॥ ।पारिप्लवलात्। पूर्वं त्रौद्गीथादिस्तुत्यर्थत्वादुपास्यविषयसमर्प्पक
त त्वरसमत्वादेर्या यदुक्तं तर्ह्याख्यानानामपिविद्यास्तुत्यर्थत्वात्सकाशात्परिप्ल
वप्रयोगशेषत्वेस्यायोनुष्ठानपर्यवसानसंभवादितिसंगतिः। ननुयस्याश्विने
शस्यमानेसूर्योनाभ्युदियादपिसर्वादाशालयीरनुब्रूयादितिसर्वासामृचामाश्वि
नग्रहसंशनेसर्वस्युत्वाविनियुक्तानामपिप्रातिस्विकार्थेषुविनियोगादाख्याना
नांपारिप्लवेविद्यायांचविनियोगः किंनस्यादत आह नचसर्वाइति ऐंद्राग्नाहर्णप
समितिप्रातिस्विकविनियोगानांसर्वदाशालयीरितिसमुदायविनियोगस्यच
श्रौतत्वेनतुल्यत्वात्प्रातिस्विकविनियोगसहत्वेसर्वशब्दः। क्वचित्समानस्य

पू. संतप्रवृत्तस्य प्रातिस्विकविनियोगस्यापवादत्वेनाम्नावल्लिंगादिभिर्मंत्रविनियोगावि
घातकत्वमित्यर्थः। अश्वमेधे हि प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह द्वितीयेऽहनि य
मो वैवस्वत इति तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इत्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनियु
ज्यंते। तद्बलाद् उपक्रमस्य संकोचमाह नैषामिति। नन्वुपक्रमगतसर्वशंसतीत्य
भिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति सर्वशब्दानुसारेणोपसंहारगतविशेषस्योपल
क्षणार्थत्वेन व्याख्यायतामत आह तदथेति प्रथमं सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शं
सतीत्यभिधाय पुनः पारिप्लवमाचक्षीतेति विधीयते ततो मनुर्वैवस्वत इत्यादि
पद्यते तत्र पुनर्विधानं वाक्यशेषगताख्याननियमार्थमितरथा वैयर्थ्यात् सर्व
शाखेऽपि वाक्यशेषगताख्यानानामपि मध्ये एकमाख्यानमभिधायोपरमं व्यावर्त्तयितु
मितीतरस्यार्थवत्ता। पुनर्विधिस्तु सार्थकश्छेदकतया सर्वश्रुतौ न स्वदर्प्यायानि भंयः
सन्निधिर्विद्यास्वेवोपनिषदां व्याख्यानानि विनियुंजीतेत्याह तथा वेति। अनेन द्वि
तीयस्त्वेयोऽजितेसोरोदीदित्यादीनां विध्येकवाक्यतां यथा विधिसंनिधिस्वग २५

मध्ये देवमाख्यानानां विद्यासंनिधिर्विद्यैकवाक्यतां गमयतीति योजना। अवधीयेत इति
कर्मकर्तरि। तं श्रीपाख्यायिकाकथापरोऽयं ग्रंथः॥ ॥ अतएव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा॥ कर्माणी
ति कर्तव्यत्वेनापेक्षते यज्ञेनेति विविदिषायां विनियुक्तयज्ञादीनां विषयसौंदर्येण म्या
यां तस्यामनन्वयादिच्छाविषयज्ञानेन साध्यमोक्षेन्वय इति पूर्वःपक्षः। अग्नींधनेय
ज्ञानस्यादिकरणविनिर्त्किबाधः स्यात्। नहि मोक्षसाधनमिच्छासाधनं भवतीति नवक्ति
तुं ज्ञानेच्छाजनकांतःकरणशुद्धिहेतुत्वेन ज्ञानेच्छाहेतुत्वं साधनसाधनस्यापि साध
नत्वानपायात्। काष्ठैः पचतीत्यत्र पाकसाधनज्वालाजनककाष्ठानां पाकहेतुत्वदर्श
का नात् इति सिद्धांतः। अत्र नाथ्यमत एव विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात्कर्माणि विद्यया
स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति तदयुक्तं। न हि पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मापेक्षाविरोधि
आग्नेयादिषु दर्शनात् अतः पुरुषार्थाधिकरणप्रयोजननिरूपणे केमस्याधिकर
णस्यानयुक्तं इत्याशंक्य नाथं व्याचष्टे। विद्याया इति विद्यायाः फलार्थत्वे स्वार्थः फ

तूपकारः तद्वाचोपक्रियमाणकृतावसत्युपकारजननायोगात् क्रतुरपेक्षितव्य
इत्युत्क्रमो द्वार्थत्वेनापेक्षामाह यद्यपीति । अविद्यास्तमयो मोक्षो नास्ति कर्मापेक्षे
ति भावः । स्वसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति नापि लपेक्षितव्यानीत्यर्थः । अधिकृतविवक्षये
ति भाष्यं व्याचष्टे एतदुक्तं भवति । सर्वापेक्षावत ॥ पूर्वत्र ब्रह्मविद्यानस्वफले कर्मापेक्षा प्र
माणाद्य । सम्प्रत्यविद्युक्तं । तर्हि सा स्वोत्पत्तावपि न तदपेक्षा ततएव तत्रादेवेति पूर्व
पक्षमाह यथेति अत्रागमविरोधमाशंकाह । न चेति । अपि वानेन वाक्येनेच्छा विधी
यतइष्यमाणं ज्ञानं वानाद्यः । विषयसौंदर्येण प्राप्तायां तस्यां विध्ययोगात् । न द्वितीय
इत्याह । पिचेत्याद्विना । अत एव न तत्साधनत्वेन यज्ञादिविधानं तत्तु पंचम्यापि प्र
तिपत्तिरपेक्ष्यतामित्याशंक्य फलपर्यवसानान्नेत्याह । नोत्तरीयकं द्वीतियथाविधौ
सुपरस्पिदुग्धादौ धातुदोषाद्वाह । चिः एवं ब्रह्मज्ञानेपि यायादरुचिर्नवेत्तत्र धातुस
म्यार्थमौषधविधिवत् ब्रह्मज्ञाने रोचकयज्ञादिविधिरर्थवानित्ति सिद्धांतयति । उ १५

त्पत्तौ ज्ञानस्येति। ननु कर्मणां ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वे यावत्तज्ज्ञानोत्पत्ति कर्मानुष्ठातव्यं
न ज्ञानार्थः संन्यास इति। अत आह तत्रापीत्यादिना चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणताक
र्मफलं दृष्ट्वा कर्मत्याग उपपन्न इत्यर्थः। ग्रंथास्त्वेते प्रथमसूत्रे व्याख्याताः। न
नु ब्रह्मलोकोपादित्स्यतां। तत्र ज्ञानं स्वत एव जायते तत्किं विविदिषयानेत्याह। विवि
ख दिषुः स्वैविति। प्रति सूक्ष्मत्वात्तब्रह्मात्मत्वस्य मनः समाधानाद्यनुष्ठेयं तत्र
रूचोत्सत्यामनुष्ठीयेत नेतरथेत्यर्थः। एवं ज्ञानोत्पत्युपयोगं कर्मणां प्रदर्श्य फ
लेनुपयोगमाह। न चेति विविचिकित्समिति। फलं हि शाब्दज्ञानस्य नाचनातस्या
द्यसाक्षात्कारस्तस्य चापवर्गः। त्रिष्वपि कर्मानपेक्षा शाब्दज्ञाने नैव कर्माधिकार
हेतोर्ब्राह्मणत्वादेर्बाधितत्वात्तदुत्तरकालं कर्मणए वा नावादित्यर्थः। नास्करे
कृमपवदतितस्मादिति। यद्युते नैवोक्तं ज्ञानात्कर्मणो बाधेनिदाटनाद्यपि बाध्ये
तेति तत्राह दृष्टार्थेष्विति। असत्त्वान्नासत्त्वस्य एते च ग्रंथाः प्रथमसूत्र एवो
पपादिता इति। अधिकारनिमित्तेप्यग्रधायां अधःपातः स्यादिति केटाचोक्रमस

धुत्राच्छकृतत्वादस्य ह्यपादइति। अपरमपि माक्करोत्वं निरस्यति। अतश्चेति। न
नुशमादेरपि तन्नोत्पत्तिहेतुत्वात्‌ कर्मवज्ज्ञानानंतरमनुवृत्तिरिति। ब्रह्मवि
दः कोपाद्यापत्तिरत आह। शमादीनां विति। अवस्था सर्वनाम्यादिति। परमशांतब्र
ह्मास्मीति प्रपश्यतः स्वभावादेव शमादिस्यान्नप्रयत्नसाध्यमित्यर्थः॥ ॥सर्वान्ना
नात। यथापूर्वत्र विविदिषंतीति वर्त्तमानापदेशोप्यपूर्वत्वात्पंचमलकारस्वी
कारेण विधिः कल्पितः एवं त्रापि न ह्वा अस्यानन्नं जग्धं न वातीति वर्त्तमानप
देशे पूर्ववद्विधिरिति प्रत्यवस्थानात्संगतिः॥ सर्वेंद्रियाणां प्राणेन सह संवाद
यच्छ्रूयते तद्दर्शयति। एषकिलेति। इंद्रियाणि किल वयम् श्रेष्ठानीत्यमन्यं
त। विवादश्चामनायचप्रजापतिनोक्तानि युष्माकं मध्ये यस्मिन्नुत्क्रांते शरी
रं पतेत तच्छ्रेष्ठमिति ततइंद्रियेष्वेकैकशउत्क्रांतेषु शरीरं नापतत्‌ प्राणोत्क्रां
तौ तु पतत्तदा ततः प्राणः श्रेष्ठ इत्यवधृतेः सतींद्रियाणि तेनावजितानि तानि

ता

प्राणउपास्य इत्यर्थः। यदाहतद्दर्शयति किंमेऽन्नमिति। पराजितैर्दिविज्ञापिनेकराद्दीयते
एवमिद्यापि सर्वप्राणि निरद्यमानमन्नमिंद्रियाणि प्राणाय प्रददुः। अत एव सर्वं वा त
प्राणोऽन्नमित्यर्थः। आख्यायिकाया विवक्षितमर्थमाह तदनेनेति। प्राणविद्यायाः स्य सर्व
मन्नमिति निर्देशात् तथैवोपासनविधिः कल्पनीय इत्यर्थः। एतद्विद्यागततयेति एत
स्याः प्राणविद्यायाः अंगतयेत्यर्थः। तत्र यद्यपीति। यद्यैद्वादिष्य पंचमलकारस्य सना
त्वंगतिरिति तदितउचितं। प्रवृत्तिविशेषकरतालाने प्रयोजने विधिप्रतिपत्तिरि
त्यर्थः॥ उपमंत्रयते स हिंकार इत्यादिना ग्राम्यव्यापारगतचेष्टासु हिंकारादिदृष्टि
विहिता। सा वामदेव्यविद्या। उपमंत्रणं संकेतकरणं अशक्तेरिति सर्वान्तस्य पुंसः
तुमसामर्थ्यादित्यर्थः। अपि च नानन्नवतीत्यन्नवतिमात्रं श्रूयते तत्र नावय
तिः कल्पनीयः कल्पयितावतं विधिरपि कल्प्य इत्याह। कल्पनीयत्वादिति। कल्प
नाच नोपपद्यते कुत सामान्यविषयनिषेधशास्त्रेण बाधात्न्द्रष्टोऽपि विशेषविधिः
सामान्यनिषेधं बाधेत न कल्प्य इत्यभिप्रेत्याह। शास्त्रांतरेति। कस्तर्हि शास्त्रार्थस्तमाह॥

प्राणस्येति। अप्राक्चेरित्येतच्छिवत्वेति न तावदिति। कौलेयकः श्वा। इभो हस्ती। तत्सं
वृटकाष्ठं। करभ उष्ट्रः तद्भक्ष्यौ शमीकरीरौ करीरः कंटकी वृक्षविशेषः यस्य वल्ली
यो न शाखा भवंति। कल्पनीयत्वादित्येतच्चाचष्टेन चात्र लिङ् इति लिङः सका
शाद्यथा विधिप्रतीतिरेवमत्र स्फुटतरा नास्ति। पंचमलकारद्योतकस्याडाद
रश्रवणादित्यर्थः। ननु पर्णमयीत्वादाविव विधिः कल्प्यतामत आह न चकल्पनी
य इति। सर्वमन्नं भवतीत्यस्यापदनीयेऽनुवादत्वाद्दनदनीये त्वशक्यो विध्यर्थो योत
शक्यकलंजादौ निषेधशास्त्रेण वैपरित्यपरिच्छेदादपूर्वार्थत्वाभावादित्यर्थः॥
शास्त्रांतरविरोधइत्येतच्चाचष्टे न च सत्संगतावितिप्रवृत्तस्येति। उत्पत्तावपि
छेत्तुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः। यदुक्तं प्रवृत्तिविशेषकरत्वाद्विधिरिति तत्राह शक्यत्वे चे
ति। ननु सूत्रं प्राणविदः सर्वान्नभक्षणं न वारयति न हि प्राणसूये सर्वान्नानुम
९७ तिमात्रेण अन्यत्र तद्धारणं कर्त्तुं शक्यमत आह। प्राणात्ययइति चेति॥ तर्हि श्रौता ९७

दितिसूत्रनागं व्याचष्टे तत्रोपाख्यानाद्धेति। ननूपाख्याने सामान्यशास्त्रबाधकोवि
धिर्न श्रूयतेऽत आह स्फुटतरेति। जीवितात्ययमापन्नो माघं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेत
इत्याद्या स्फुटतरविधिस्मृतिः। ननु तर्हि स्मृत्या जीवितात्यये किं सुरापि न दूषणीया
नेत्याह। सुरावर्ज्जमिति सुरायास्तु ब्राह्मणस्योष्णामासिंचेयुः सुरामिति मरणांतिक
प्रायश्चित्तदर्शनात् मरणप्रसंगेपि सा न नस्येत्यर्थः। उष्णामित्यस्याग्निवर्णामिति
शेषार्थः। प्राणात्ययेपि किंचिद्विषय एव नेत्याह विद्वांसमिति। चाक्रायणोपाख्यानात् ल
विद्वांसं प्रतिधानात्मविधिस्मृते स्वसाधारण्यात् अविद्वांसं प्रत्यपि विधानात्प्राणा
त्यय एव विद्वदविदुषोः सर्वान्नत्वमिति योजना। हस्तिपको हस्तिपालः छांदोग्यश्रु
तिगतमुपाख्यानमर्थतो दर्शयति। सहेति एवमाख्यानमनुवर्ण्य भाष्यस्थां श्रु
तिं व्याचष्टे। मटचीति। मटच्यो नाम रक्तवर्णाः क्षुद्रपक्षिविशेषाः तैर्हतेषु कुरुदे
शसस्येषु अश्मनीपाब्मुक्तयाश्मानिपात इत्यर्थः। मघे नित्यं ब्राह्मण इति वर्जये

इति शेषः॥ ॥विहितत्वादपि यथाशास्त्रं तदर्थविरोधात् सर्वान्नत्ववचनं स्तुति
रेवं यज्ञादीनां नित्यत्वश्रुतिविरोधाद्विध्यर्थत्ववचनं स्तुतिरितिसंगतिमभिप्रेत्य नि
हो पूर्वपक्षमाह नित्यानीत्यादिना। तस्मादेतदध्यवसाय एवेति। अध्यवसायो वा
विविदिषंतीत्यादावस्य स्तुत्यर्थत्वं न वृत्तौ साशयः। ननु वाचनिकविनियोगभेदात्तु
खादिरादेर्वीर्यार्थत्वं क्रत्वर्थत्वं च प्रथमतंत्रे सिद्धं। तद्वदत्रापि किं न स्यादत आह॥
एतेनेति। वास्तवविरोधेन संबंधः। विधिव्यतिरेकेण स्वभावत एव नित्यम
नित्यं वा यज्ञोऽस्तु व्यवस्थास्थितं तदन्यथा कर्तुं न शक्यते यत्तत्सिद्धरूपं विधितः
कर्तव्यमित्यध्यवसायः यथा विधिनिबाधते तस्य रूपं विधित एव ज्ञातव्यं वि
धितश्चाग्निहोत्रादेरावश्यकत्वानावश्यकत्वप्रतीतेर्न विरोध इत्याह सिद्धेति
से ति। निमित्तेन जीवितेन नित्यं सर्वदा संसारिणामीहितदुष्टदुपात्तदुरितक्ष
यः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तं। अनेन फलवत्त्वेपि नित्यत्वं कर्मणउपपादि

तं विद्योगतयाच्चत्य त्र कर्त्तव्यमित्यनुषंगः। ननु विरक्ताधिकाराया विद्याया नित्य
समीहितफलत्वाभावात् तदंगत्वेनानुष्ठीयमानस्य नित्यत्वं न स्यात् ततश्च विविदि
षार्थत्वेन कर्मानुष्ठितः प्रत्ययपरिहाराय नित्यप्रयोगोपि पृथक् कर्त्तव्यः न चैवं नि
त्यप्रयोगस्यैवानित्यत्वं स्यादिति नैसा रु विद्यायाः कदाचित्कृतयेति यथा स्वर्गार्थी
मिष्टे त्र प्रयोगो नित्यप्रयोगे विकृत प्रयोगस्यो न यत्रा विशेषान्नित्य विधेः प्रयो
जकत्वं बाधित्वा निविशते। यथा बौद्दिराजन्यवैश्यं वार्ययज्ञियेतस्य यदि सोमं न वि य
त्वा न्दत्यपिबेत् न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्र
यच्छेदिति नैमित्तिकः फलचमसप्रयोगो नित्यसोमप्रयोगविकृत निविशते।
काम्यनैमित्तिकानां नित्यकार्यसिद्धेः। यादृशो नित्यः प्रयोगः कार्थत्वेन विहि
तस्तादृशस्यैतरत्र प्रसक्तिर्ज्ञानान्न पुनः प्रयोगावृत्तिः। नापि नित्यप्रयोगस्या स्या
नित्यतापत्तिरेवमत्रापीत्यर्थः। न्यग्रोधस्कंधादधो विलंबिन्यो जटाः स्तिभिः॥

१८ कार्यैर्यस्येति कर्त्तव्यस्येत्यर्थः॥ सत्सुकर्मस्विति। विद्याकारणत्वेनानुष्ठितेषु
कर्मसुसत्सुउत्पन्ना विद्यैवस्वकार्येऽविद्यानिवृत्तिलक्षणे व्याप्रियतइत्य
र्थः॥ नारंबहूनकालेसत्वमात्रेन तु बाहुकत्वमिति दृष्टांतवार्त्तिकार्थः॥ ऐह
केति। याहकेणप्रयोगविधिनालीयत्वेन स्वीकारपूर्वकत्वादित्यर्थः। याह
कंदर्शयति। विधेश्चेति। अविदितेच ज्ञाने विध्यनावादेव कर्मणां विद्याप्र
संगत्वेन प्रयोगविधिग्रहणानुपपत्तेरित्यर्थः। ननुन्त हि विद्याविधौ यत्नो तां
नेत्याह। चतस्रणमपीति एकादिप्रतिपत्तिः सांगाध्ययनप्रसवाव्याशा
स्व स्वेश्रवणज्ञानध्यानसंरूपाचतुर्थी साक्षात्कृतिः। तासांचतसृणाम
पिब्रह्मविषयप्रतिपत्तीनां विधानानुपपत्तिरित्युक्तमित्यर्थः। ननुयथैव या
जीवमग्निहोत्रंजुहुयादग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिवाक्ययोरेकप्र
करणेश्रवणाद्युक्त एकस्यकर्मणःकाम्यत्वेननित्यत्वेनचद्विविनियोगः॥ १९

स्तसं।

यज्ञादिवाक्यस्य तु भिन्नप्रकरणत्वान्न विनियोगांतरहेतुत्वं किंतु कर्मांतरविधाय
कत्वमेवेति नेत्याह। न हि प्रकरणांतरमिति। यत्र कर्मैव धातुनोपादाय आख्यातेन विधी
यते तत्र कर्मविधायकत्वस्य नावमपरिव्यजनं विधिः कर्मांतरं विदध्याद्विविदिषाया
श्चैतु नायज्ञादिधात्वर्थे विधिः श्रूयते किंतु विविदिषायां यज्ञादयस्त्वन्यत्रैवोत्पन्ना आ
ख्यातापरतंत्रै यज्ञादिशब्दैरनूद्यंते तत्र फलत्वेन विविदिषायां विध्ययोगाद्यं विधि
र्यज्ञादीनां विनियुंजानो न यज्ञादीनुत्पन्नान्निवर्तते इत्यर्थः। यदि प्रदेशांतरोत्पन्नकर्मानु
वादेन विविदिषासंबंधविधिः स्यात्तर्हि कौंडपायिनामयने पि निर्धार्ग्निहोत्रानुवादे
न मासविधिरापद्येत तत्राह। न च तत्रापीति। ननु होमः एव सान्नाय्यविधिः श्रूयते पियदा
हवनीये जुहोतीत्यत्र होमानुवादेनाहवनीयविधिर्दृष्ट एवमत्रापि होमानुवादेनका
लविधिः किं न स्यादत आह। कालस्येति। पुरुषानुष्ठेयविषयो हि विधिर्न नु स्थेयं
कालं न विदधाति किंतु तस्मिन् कर्म विदधीत अत आह। कालस्येति। वनीयस्य तु पादे

यत्वात् युक्तं देशांतरसिद्धकर्मानुवादेन विधानमित्यर्थः। ननु कालोपि विधीयते यु
दाग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादौ तत्राह। कालहीति। तत्राप्यमावास्यादिकालं
कर्मैव वाधियते इत्यर्थः। सायंजुहोतीत्यादौ कालोपि विधीयते होमस्याग्निहोत्रं जु
होतीत्यनेनैव विहितस्यानुवादादेतदुक्तं उत्सर्ग इति। अन्यतः कर्मप्राप्ति हुत्सर्ग
स्यापवादिका। सा च पाक्षमग्निहोत्रमित्यत्र संदिग्धा विशिष्टविधिसंभवात्तथा श्रावी
त्सर्गो नपोदित इत्यर्थः स्मृतिरुक्तेति नाप्य इति शेषः। अंतरा दृष्टेः॥ ॥ आश्रमक
र्मसापेक्षैव विद्याफलप्रदेति वदन्न प्रष्टव्यः किं फले अपेक्षा उतोत्पत्तौ नाद्य इत्या
ह। न खलु विद्येति। द्वितीयमाशंक्य परिहरति। ननु यथेत्यादिना। प्रतिषेधाभाव
मात्रेणार्थिनमधिकरोतीति भाष्यमयुक्तं अप्रतिषिद्धानामपि केषांचित् विघ्ने
यादर्शनादत आह। प्रतिषेधो विघात इति विघातः प्रतिबंधः तदभावादनुष्ठि
तसाधनस्य विद्योत्पद्यत इत्यर्थः। स्मृतौ मैत्र इत्यादि हिंसको ब्राह्मणः ततः आज

पमाचात्तस्य पुमर्थसिद्धिरित्यर्थः। तद्भूतस्य तु सः यदा नाग्निकर्माधिविधासाधनं ल
दा आरूढपतितस्य पूर्वाश्रमप्रस्थितस्य कर्म किमु वक्तव्यमिति संगतिः पूर्वकर्मस्वनु
ष्ठान चिकीर्षयेत्यादिना ष्ठं व्याचष्टे पूर्वधर्मेष्वित्यादिना। ।आरण्यमिति। तस्यस्वा
श्रमस्तस्मिंयात्पुनस्ततो नेयात्लवर्त्तेतेत्यर्थः। नवायोगात्। प्रत्यवरोहे णास्त्रीयदृष्टं तु
त्तं सयदि क्रियतेतर्हि किमस्ति प्रायश्चित्तं तत्र वेति चिंसते ब्रह्मचारिणां। इति कस्यापि
नेर्ऋताश्लं लभप्राप्तेः पूर्वपक्षानावमाशंक्याह प्रायश्चित्तमिति॥ ॥अवकीर्णिपशु
श्चतद्वदिति उपनयनहोमा आहवनीये कार्याः यदाहवनीये जुहोतीति तेनसोस्या
नीष्टः प्रीतो भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादिति। प्रापण्यप्रष्ठे सिद्धांतितं आ
धाने द्विजातपुत्र आदधीतेति वचनात् कृतदारस्य विहितं उपनयनकाले च य
दा भावादाधानस प्राप्तकालं तदभावाद्याहवनीयाभावः। तस्माल्लौकिकेग्नाविति।
एवमवकीर्णिपशुरपीत्यर्थः श्रुतिस्तावदुपदिशतीति सा द्वादित्यन्वयः। ननु प्राय

श्चित्तमिति श्रुतेर्नैष्ठिके प्रायश्चित्तं बोधयितुं सामान्यमेव व्यवधानं स्मृतेस्तु तस्मि
स्तदभावं बोधयितुं निषेधरूपस्य नात तस्तन्मूलश्रुतिकल्पनेति व्यवधानद्वयं
श्रुतौ दुर्बला स्मृतिः श्रुत्यनुसारेण नेतव्येत्यर्थः। पलगौरवार्थं प्रायश्चित्तनिषेध
प्र श्रुतेस्तर्हि किं पलगौरवं तत्राह। कृतनिर्णेजनैरिति। संख्याने सप्रतिपत्तिः संव्यवहा
रः। अन्यैर्वा व्यवहर्तृभिरवकीर्णिव्यवहाराभावे पलगौरवं कर्तव्यमिति स्मृत्यर्थ।
इति भावः। सम्प्रतिपत्तिः। स्यादिति व्यवहाराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रं पववराह
शास्त्रार्थावधारणे आर्याणां म्लेच्छानां च विप्रतिपत्तिः समे सत्यर्थः। एष दृष्टांतः प्रव
तेर्दृष्टांतिके योजयति। आचार्याणामिति। शास्त्रस्थावात्तन्निमित्तत्वादिति सि
द्धांतसूत्रं तद्योजयति। शास्त्रस्था वेति। पववराहाधिकरणं लिंगभूयस्त्वादि
त्यत्राप्युक्तं। ननु प्रायश्चित्ताभावप्रसिद्धिरपि स्मृतिमूलैवेति नेत्याह उपपा
२२ दितं चेति। विप्रकृष्टार्थायाः स्मृतेः सकाशात्संनिकृष्टार्थश्रुतेर्बलीयस्त्वात्तस्मा २२

पश्चात्तापवत्त्वसिद्धेस्तत्फलत्वमुपपादितमित्यर्थः। वृद्धिरित्युक्तं तेनेतीति विंसतेद्विति
शोधितं सार्गा। निगमे पूर्वपक्षमाह। तत्रेति कृतप्रायश्चित्तानामवकीर्णिनां संव्यवहार्यत्वे
ते सह कृते श्रवणादिकं किं विद्यासाधनं न वेति चिंताप्रयोजनं। सर्वपातकमिह पु
रत्र चाशुद्धिं जनयतीति तत्रैव टीका। दीनामाशुमनस्युतेर्वैडुनिंदादर्शनात्तज्जन्यपापापूर्वे
प्रायश्चित्तेन निवृत्तेप्यस्मिन्लोके शिष्टैरसंव्यवहार्यत्वरूपाशुद्धिरनुवर्त्ततेनेन च वाच्यं नि
वृत्ते पापे कथं तज्जन्याशुद्धिरनुवर्त्ततेइति निमित्तनिवृत्तावपि कार्यानुवृत्तेर्धत्तुत्वमुप
लंभादित्यविप्रेस सिद्धांतमाह निषिद्धसादिना निषिद्धकर्मक्रिया तदनुष्ठानजन्यमेनः
पापापूर्वं लोकद्वयेप्यशुद्धिं तावदापादयतीति तद्वद्धै धद्विप्रकारं तद्दर्शयति कस्याचि
दित्यादिना यथा घाश्रमच्युतैरैहलौकिकाशुद्ध्यापादकत्वे दृष्टांतमाह यथास्त्रीबालादीति
बालघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः। शरणागतहंतॄंश्च स्त्रीहंतॄंश्च न संपिबेदिति मनुवचनं। न
संपिबेदन्योन्यगृहे भोजनादिसंव्यवहारं न कुर्यादित्यर्थः। मनुवचनव्याख्यानरूपं याज्ञ

वक्ष्यमाणवचनं प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं न वेत्त। कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह
ज्ञायत इति तत्राव्यवहार्यत्वे इत्यंशः कारस्पष्टस्य पैकृत्वा व्याख्यायोदाहरति। तथा चेति अज्ञानकृ
तं यदेनोऽभवेयच्च कामतः कृतं तदुभयं प्रायश्चित्तैरपैतीत्येवमर्थं तया व्याचष्टे कामतः
कृतमपीति कामतः कृत ब्रह्मवधादिग्रहणं बालवधाद्युपलक्षणार्थं मत्वा श्लोकशेषं व्या व्या
चष्टे बालघ्नादिस्त्विति वचनादित्युक्तं कितवादिस्य तत्राऽऽह दोहावचनमिति॥ ॥स्वामिनोऽपि
पूर्वत्र कृतप्रायश्चित्तः संव्यवहार्य इत्युत्सर्गस्य निंदान्ति शास्त्रवचनेन बाधः कृतः एवमि
हापात्यत्वं यागानुष्ठानपुरेवाश्रितोऽस्ति कर्तव्यमित्युत्सर्गो वर्षति हास्मै यउपास्त इत्यादिवच
नात्फलमात्र एव यजमानस्य साधने कर्तव्यप्रतिपादकात् बाध्यत इत्युसंगतिः। एति
तैर्व्यवहारैर्दिकं कदाचित्तस्य मन्त्राक्षालिंगः त्रा लिंत्युलादुपास्तीनां तत्संपर्क्यं तत्स्पृजेत
इति प्रकृतोपयोगः। शास्त्रयोनित्वं माध्यकारः प्रथमे कांड इति। ज्योतिष्टोमादिप्रकरणे मा
षुश्रुतानि यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुयात् तत्सदः सदोमंडपं तत्र
नीचैर्निर्मिमीत इत्यस्यार्थः। इत्यादीन्यंगफलान्यलिंगामीनि। याज्ञवैदिकत्वेनाध्वर्यवसमा २२

ते
ख्यानादृत्विजेस निहिते यदि कामयेतेति वाक्येन स्वेव फलसंबंधबोधनादिति प्राप्तौ राद्धां
तः। यथा अहं नाश्नातीत्यादि तयः सत्यप्याध्वर्यवसमाख्याने याजमानं तपसः प्रधानफ
लसिध्यर्थत्वात् प्रधानफलस्य च याजमानत्वात् तथा कामोंगफलमपि यजमानगामि। क्रतौ
र्थसंयोगात्। यजेतेत्यात्मनेपदेन सांगप्रधानफलस्य यजमानसंबंधबोधनादिति। अ
त्रांगफलस्य याजमानत्वनिर्देशोंगस्य तदाश्रितोपास्तेश्चार्थादृत्विक्कर्तृकत्वमवगमयती
ति पुनरुक्तिशंकासमानकार्यात्र ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य सिद्धवत्कारादित्यर्थः। एवंजातीयकानी
ति। सदः करणादि क्रत्वंगजातीयानीत्यर्थः। चकारस्तूपासनानि दूरस्थोपरि नेतव्यः। उपा
सनानि चेति तथाकामद्वाराधिकरणे हंगानामृत्विक्कर्तृकत्वं न चिंतितं किंतु तदाश्रितोपा
स्तीनामित्यर्थः। यद्यपि शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यधिकरणेन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानादित्यंगा
नामृत्विक्कर्तृकत्वमपि चिंतितं न तेनापि पुनरुक्तिरूपास्तीनामनंगत्वादिति। न चैवं गोदो
हनादेरपि याजमानत्वशंकानुपपत्तेः यतो देरंगस्याव्यभ्याजत्विक्कर्तृत्वनिर्णयेत्वात् तदाश्रि
तद्रव्यस्याप्यापारस्यापरप्रयोगायोगादुपास्तीनां तु क्रियात्वाद्भवतिप्रयुक्त्यका

श्री

योगः प्राकृते हुडीथाद्यंगेष्वप्लिभिरनुष्ठीयमानेषु यजमानेनैते षादित्यादिदृष्टिर
ध्यसितुमिति। ननु वर्षति हास्मै पर्जन्यः। वर्षयति चान्यार्थमप्ये य एवं विद्वान् वृष्टौ
पंचविधं सामोपास्त इत्यादिषूकथं याजमानत्वशंकानहीह यजमानपदमस्ति
स तत्राह तत्तोपासकानामित्यादिना। कर्मणीश्वरोधिकारी तस्येव फलं इदं चोपासन
कर्तुः फलश्रवणादधिकारी यजमान एवोपासनकर्तेति गम्यत इत्यर्थः। ननु कर्तुः
फलश्रवणे तस्य यजमानत्वं न गमयितुमर्हति आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं का
मयते तमागायतीत्यागानेन संपादयितालिखितोपि फलश्रवणादित्यत आह॥
वचनाद्वेति। औत्सर्गिकन्यायस्य वचनमपवादकमसत्यपादे वा फलं यजमानस्ये
त्यर्थः। ननु तस्मु ह्यैतं वको नाम तो ह अस्यापत्यं दाल्भ्यो वेदां चकारस्त उपासितवान् सस
नैमिषीयानां सत्रिणामुद्गाता बभूवेत्युदगातोपासनकर्तृत्वं श्रूयते तत्र लिंगस
र्वत्रार्त्विज्यफलमुपास्तीनां गमयतीति तत्राह तत्तंहेति। अन्यार्थदर्शनं हीदमन्यतः सिद्धं

विषयीकुर्यात्तदुद्देलत्वन्यतः सिद्धिर्नास्तितत्तदुपासनफलत्वाज्जोपयजमानस्यैव कर्तृत्वमिति
न्यायेनबाधलइत्यर्थः। ननु तस्मै हि परिक्रियत इति सिद्धं तद्धेतुरसिद्धः ऽंगाश्रितोपास्ती
नां यजमानत्वे विप्रतिपन्नं प्रतितदर्थमृत्विक् परिक्रयस्यासिद्धेः न चोगकर्तृत्वमृत्विजां
तदाश्रितोपास्तिपर्यंतं परिक्रयः सन्निधानादितिवाच्यं। यत्र हि तेषां कर्तृत्वं प्रमितं तद
र्थं परिक्रीतत्वात्। न तु सन्निहितार्थमन्यथा यागसन्निहितपश्वादिद्रव्यसिध्यर्थमपित
त्परिक्रयप्रसंगात्तस्मान्नहेतुवचनार्थं पश्यामो तत्राह। उपाख्यानात्तावदिति। तं ह व
कइत्याद्युपाख्यानं तद्वाक्यशेषगतत्वान्निर्णायकं न प्रापकमपेक्षते यस्त्वन्यत्र न्या
यबाधउक्तः स त्वपरिहारपरत्वेन तस्मै हि परिक्रीयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे नचे
त्यादिना। तेन यजमानेन तस्मा ऋत्विक्परिक्रीतस्तं स्वतंत्रकामिने फलाय घटते संपाद
यितुं युज्यत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यजमानगामिता फलस्य प्रत्यक्षात्तत्कर्तृत्वे
परिक्रीतर्त्विक्कर्तृकत्वं चोपास्तीनां संभवति ततः साक्षात्प्रतीतिन्यायेन लिंगदर्शन
मनुग्राहीतुं परिक्रयद्वारकं कर्तृत्वमाश्रयतीति एवं च लिंगदर्शनादृत्विक्कर्तृकत्वं गोपास्ती

नोपिषिद्धं तदर्थमपि हस्तिक्रूपरिक्रीयत इति स्तुत्यावयवो व्याख्यातः॥ एतद्ध स्म वै तथावेत्सादि
माष्यादृष्टिं तमिति पराथ्रत्वादिति नाध्येतारिकृ द्वारा कर्तृत्वा यजमानस्य फलमितु त्कान्
त्रे स्येनेनसतिवचनक्रमात्रिजोपि स्युत्तत्कर्म व्यसनितामात्रेणैनिष्फलिन एव कर्तृत्वमिति म्या
यस्येन यथासंतत्वे यजमानमात्रकर्तृकत्वविषयः पुरुषस्यायहोग्यसनिता। यस्मादाधिवै
विकमादित्यपुरुषमाध्यात्मिकं चाद्धयपुरुषमुपासीत उक्तोता लद्धयालकोन्नत्वासवा न
लोकानाप्नोतितस्मादेवंविद्धाता। यजमानं ब्रूयात लेकं कामं फलमागायामागानेन सं
पाद्यानिसमर्थोहिस फलसंपादनद्रुसर्थः॥ ।स ह कार्यं तद्वल। यस्मात्तर्पूर्वे ब्राह्म
णा आत्मानं विदित्वैषणाभ्यो व्युत्थाय भिक्षाचर्यमाचरंति तस्मादधुनातनोपि ब्राह्मणः
पंडाध्ययनजन्मलधीत्व द्धानूपंडितः तस्य कृत्यं संपाद्य तं पश्चवणे तन्निर्विद्य बाल्येन ज्ञा
नबलभावेन युक्तितो संभावनानिरासरूपमननेन शुद्धहृदयत्वेन वा तिष्ठासेत्
स्थातुमिच्छेत् बाल्यं च पंडित्यं सम्यक्सौद्यैव निर्विद्येत्यादिनेरेवाद्रुक्तकदाचोपि थः। मुनि भि
ननश्री लोनिदिध्यासकः स्यात् मौनादन्यत् बाल्यं पांडित्यमभौनेमौनं च निदिध्यासनं नि २४

विद्याय ब्राह्मणः। ब्राह्माहमस्मीत्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्मात्मवतीत्यर्थः। पूर्व
त्र तं हवके ति वाक्यशेषाद्गोपासनमस्तिकर्तव्यमित्युक्तं एवमिहाप्यथ ब्राह्मण
इति विधिविधुर वाक्यशेषादथ मुनिरित्येषोऽपि न विधिरिति संगतिः। ननु बाल्येनेत्यु
पक्रमे विधिश्रुतेर्मौनेऽपि विधिरस्तु नेत्याह। यत्र हीति यत्रापि विधेः फलं स्यात्तत्र हि वि
धिः श्रूयेत बाल्यवत् ततः श्रोतव्यलेस स्पष्टमनणो हि ध्यानादो गम्यतद्रूपार्थः। प्रश्रंबा
र्थमिति। यदा पाण्डित्यशाब्देन मौनस्य प्राप्तिस्तदेत्यं विधीयमानस्य बाल्यस्य प्रश्रंसा
नहि पाण्डित्यं स्वरूपेण ज्ञानं भवति अपितु बाल्येऽनुष्ठितेऽनन्तरं मौनापरपर्यायं पा
ण्डित्यं भूतेनचेत्त स्याद्वाल्यं प्रशस्तं भवेदिति। यदा तु मौनस्योत्तमाश्रमस्य विध्यं तस्य
प्राप्तस्यानुवादः तदा बाल्यमात्रानुष्ठानवानुत्तमाश्रमित्वेन स्तूयते इति यक्तास्तुतिः
सिद्धांतमाह।। नवेदित्यादिना। अनुवादत्वमौनशब्दस्य परिहृत्य विध्यश्रवणाय
विधेयत्वमुक्तं परिहरतीति एवं चेति। तर्हि तावदथमुनिरितिसाकांक्षत्वाद्विधिश

स्यातिष्ठासेदिति विधिरनुष्ठाप्यते मौनं निर्विघ्नेति संपाद्यत्वं च त्वविधेयत्वं गमयति
त्यर्थः सात्ये द्वाकारत्वतो विद्यातिशयस्यासिद्धत्वाद्विधिविषयत्वं माशंकाद् । नवि
द्यातिशय इति । विद्यावत इत्यत्र विद्याशब्देन विद्यातिशयो निवद्दितइत्यर्थः । छस्य
त्वो विद्यातिशयस्य सतश्चोक्तत्वे विधिरिति प्रधानमुपक्रम्यांगपर्यंतः ततः प्रधानविधि
र्विध्यादिर्न पुनर्विधिव्यतिरिक्तः कश्चिदादिशब्दार्थ इत्यर्थः । समिदादेर्विध्यंतत्वे हेतु ।
प्रधानविधेरिति आंतोगस्य विध्यंतत्व प्रसिद्धिः प्रधानविधेर्विध्यादित्वं गमयति
त्यर्थः । अपूर्वत्वाद्विधिरस्त्वोपइति । समन्वयसूत्रेनिदिध्यासनादेर्वस्त्ववगमशेष
घं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादविधेयत्वमुक्तं इदानीं व्यतिरेकसिद्धत्वेपिशा
ब्दज्ञानात्कृतकृत्यतां मन्वानो यदि कश्चित्तज्ज्ञानातिशयरूपे निदिध्यासने न प्रव
र्तेत तं प्रत्यप्राप्तं तद्विधीयत इत्युच्यते अत एव श्रुतिस्तत्वेवज्ञयंविदुषोऽमन्वान
ति स्येति । अथवा पांडित्यादिशब्दांतरादप्राप्तिरपूर्वत्वं विधित्वं चार्थवादस्येवसनी

वाक्यस्यप्रत्यक्षसाक्षात्कारेण प्रयुक्तस्यातिशयकरत्वं। अत एव समन्वयसूत्रे भाष्यविवरणयोर्नि
वचनानीति। अपि च नात्रापूर्वविधिः प्राप्तेरनन्योपायतो न वा नियमः। परिसंख्या वा श्र
वणादिषु संभवेत्। अवघातो हि दलनाद्युपायांतरसंभवे सति पाक्षिकाप्राप्तौ तत्प
रिपूरणेन नियम्यते इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येति मंत्रस्याश्वरशनादानलिंगात्
रशनाद्वयस्य गर्दभरशनयोरुभयत्र प्राप्तौ अश्वाभिधानीमादत्त इति गर्दभरशना
तो व्यावर्त्यते न तु श्रवणादिसाध्ये ब्रह्मसाक्षात्कारे उपायांतरसंभवो यतः श्रव
णादेर्नियमः परिसंख्या वा स्यात् न च ब्रह्मसाक्षात्कारव्यक्तावुपायांतरासंभवादपू
र्वविधित्वमाशंकनीयं यतः सामान्योपधावन्वयव्यतिरेकौ निविशेते तेन व्यक्तौ अन्य
थावघातव्यक्तिसाध्यत्वे दलनव्यक्तावुपायांतरापरिज्ञानादपूर्वविधित्वप्रसंगात्॥
यत्तु वार्तिककृद्भिरुक्तं। सर्वे मानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात्। श्रोतव्य इत्यतः॥

प्राहृवेदांतावरुद्धस्येति। प्रमाणफलसाक्षात्कारं प्रति सर्वमानप्राप्तो वेदांतानिय
म्यंते इत्यत्रापि प्रमाणनियमः उक्तोन्यथा वणनियमः। न च स एव विधेर्विषयः। संनि
धा धौ नादृष्टवद्वेदांतलाभात् एतेन पुरयणादिप्राप्तौ वेदांतनियमं व्याचष्टे। तस्मान्न
वाचस्पतेः पूर्वापरव्याहतमापिलानापि सर्वत्राभाष्यानमिलितेति। तस्मात्पुनर्गार्ह
स्थ्यो नेति तेनोपसंहारेष्टिन ततः परमाश्रम इति द्योतितं भवति तत्रानुपपन्नं
वाक्यप्रधानमाश्रमांतरे सतीत्यर्थः। वृत्तिर्वनस्थानामिति। वैखानसा औदंब
रा बालखिल्याः फेनपाश्चेति। वानप्रस्थवृत्तिभेदाः। गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृ
हन्निति ब्रह्मचारिवृत्तभेदाः॥ ॥अविपर्यात॥ ननु मा च बुद्धिरपि बालचरितं न
वर्तितमात्रमिकथ्यसलामत आह। यावद्बालचरितश्रुतिरिति। यावदस्ति बालच ते
रितं तावतः सर्वस्य बाल्येनेति श्रुतेर्न संकोचः कार्य इत्यर्थः। अपि च यथा पूर्वत्र

दौपुरुषप्रवृत्तौ पापरूपो यो विघ्नस्तदुपशमनेत्यर्थः। पद्मादीनां श्रवणादिघटकत्वात्तद्घटितेषु श्रव णा

मौनं न शास्त्रस्य ज्ञानातिशये प्रसिद्धिमाश्रित्य प्राप्तमौनविधिराश्रित एवमत्रापि बाल्ये
अशास्त्रस्य कामचारादेः प्रसिद्धत्वात्तदेव बाल्यं न हि शुद्धभावे पितृपास्ति निबालश्च छन्द
द्वः अपुंनलद्रत्समि प्रेमाहः। कामचारेति भावशुद्धिरूपं तदेवेति यद्यपि केवलायां ज्ञा
वशुद्धौ बाल्यशब्दो न प्रसिद्धस्तथापि कामचारादिमति बाले भावशुद्धिरस्ति तान्त्रा
त्रपरतया बाल्यशब्दः संकोच्यत इत्यर्थः। संकोचे च कारणं शेषिविध्यनुग्रहए
कमुक्तं अपरं चाह एवं चेति शास्त्रान्तरे बाधनं [illegible] दन्याय्यं तदेवं सति न न
विष्यतीति योजना। ऐहिकनात्त्संशयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षी भावमात्रं कलेयद्यपी
तिविघ्नोपशमनेति श्रवणादिषु विघ्नयावश्यं भवितव्यमित्यैहिकत्वनियम इति
५५ भावः। तदा श्वेतकाले साधनानुष्ठानं तत्तरन्तरेण नवं तादात्विकं श्रवणादिस्वरू
पनिष्पत्तये यथा सत्वशुद्धिविघ्ननिरासौ कर्त्तव्यौ। एवं श्रवणादिनिर्विघ्नोत्पत्तये तेस्ते

वर्त्तथ्ये तत्रोत्पन्नादिति : सत्यमुक्तं घुपत्तावपि विरोधिकर्मान्तरैः प्रारब्धफलैः प्रति
बंधात्प्रतिबंधो संभाव्यते प्रवणायापि बहुभिर्योनन्तरस्यः इत्येवं । तोपि बहवो येन
विघ्नुरितिप्रतेः । नचैवं प्रतिबंधकत्वं निवर्त्तकस्यापि प्रतिबंधकांतराभ्युपगमेन त
न्नि वत्यर्थमपि कर्मान्तरमनुष्ठेयमित्यनवस्था । यज्ञादिप्रबंधकस्य पापस्य नोजोगद्धारे
ण प्रतिबंधकत्वाद्भोगनिवृत्तौ लब्धेयज्ञादिति । सत्यमुक्तं धारं न संतत्वादत्वस्यानिय
तफलयज्ञादिसाहचर्यादाध्ययनादेरविधेयस्याप्यनियतफलत्वमिति सिद्धांयति । यत एवं
तिएवंचविधिसामर्थ्यमाश्रित्य सद्भवनामुत्रिकफलसंश्रवणादेः कथंकारं वाचस्पतिर्नतत्रपेइ
तिके छित्वकृतउपालंभएतद्भ्यार्थो लोचने ऽनवकाशः प्रसादस्ततत्रैवधावति । नचदृ
ष्टफलस्यामुष्मिकफललमदृष्टापेक्षत्वंचानुपपन्नमिति सांप्रतं । प्रामावीय गांधर्वादिशा
स्त्राभ्यासस्यैहपद्मादिवेशाघहेतुत्वावस्य देवताप्रणिधाना । यपेक्षता योप्सापत्तिगाहिति ।

श्टण्वंतोपि बहवो यं न विद्युरित्यत्र हेतुरित्युच्यते आश्चर्य इति यथा वदस्यात्मनो वक्ता आ
श्चर्यः। अद्भुतवत्कश्चिदेवेति। सम्यगाचार्यस्य संपत्तावपि तस्याङ्कुशलो लब्धा साक्षात्का
र्ताश्चर्यः। आस्तां साक्षात्कारः कुशलेनाचार्येणानुशिष्टोपि शास्त्रतः परोक्षत्वस्य ज्ञा
ताप्याश्चर्य एवेत्यर्थः। एवं च सतेः। ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनीति। परिपाकेन
लब्धं जन्म यस्याः सा विद्या ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मा तस्यामित्यर्थः। ननु वि
द्यावतोपि शरीरस्य धारणात्कथं मुक्तिरित्यत्राह। सत्यप्यारब्धेति। रूपतः स्वरूपतो निकृ
ष्टोत्कर्षौ स्यातामिति तथा च सातिशयत्वात्कर्मसाध्यत्वमिति पुरुषार्थोत इत्यस्यास्थे हे
प इत्यर्थः। मोक्षः सातिशयः विलंबिताविलंबितसाधनसाध्यत्वात्कर्मफलवदित्य
नुमानमुक्तं। अनुमानांतरमाह। अपि चेति। तत्र तत्र साधकैकैकरूपस्यान्नकर्मणो ला
वर्द्धितेनोत्कनीयानित्यादिश्रुतेरित्यर्थः। उपपत्तेश्चेत्युक्तं तामेवाह साध्यस्येति। मान्त्र

स्वरूपावस्थानलक्षणायां मोक्षे सातिशयत्वं लमनर्थनिवृत्तिलक्षणायां तु स्यादे
त्याह। न च सर्वासने ति। विरोधिकार्यो हि स्य एव पूर्वप्रध्वंस इति मतमाश्रित्य लक्षेशा
दिहाय्यो विद्याजन्येति सामानाधिकरण्यं विद्याजन्यरूपोऽविद्याध्वंस एकरूपः
निरस्तविशेषोपाधिकस्तु तस्यापि विशेषइत्यर्थः। तर्हि स एवास्तु तत्राह। न च साव
शेष इति। यदुक्तं साधनविशेषात्मोक्षे विशेष इत तत्राह। न च चिराचिरोत्पादेति। सा
धनविद्याचिराचिरोत्पत्त्या न्यां मोक्षे न विशेषानुमानं। एतज्जन्मजन्मांतरानुष्ठितयागसाध्य
स्वर्गवद्विशेषसंभवात्। स्वाभाविकस्तु विद्यायामपि नास्ति विशेषः। अतोऽस्मिन्नेव दोषे
तोरसिद्धिः वेद्यब्रह्मण एकरूपत्वश्रुत्या विद्याया अप्येकरूपत्वेन श्रुतेरित्यर्थः। द्वितीये
नुमाने सगुणविषयत्वमुपाधिमाह। सगुणविद्याया स्थितितत्कार्यस्येति विद्याकार्य
स्येत्यर्थः। कालातीतत्वे चाहन्न चात्रेति मोक्षेऽप्युपेयविशेषाणां नैदेशेनैव विकल्पासहत्वं

त्वंयुक्तिः॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकानुभवानंदपूज्यपादशिष्यस्य
भगवदमलानंदविरचितेवेदांतकल्पतरौतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः॥ ॥स
माप्तश्चायमध्यायः॥ ॥श्री॥ ॥श्रीकाशीशायनमः॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥छ॥

कल्पलताकृततृतीयाध्यायचतुर्थपादः समाप्तः

वेदांतकल्पतरु चतुर्थाध्याय प्रारंभः क्रियते

पत्राणि ३८

कल्प. १

श्रीगणेशाय नमः॥ आचान्तिः श्रान्तस्ती ये चिंतितं सर्वसाह्लाद्भुत्सुक्तसाधनाः फलार्थोपन्निसंसिद्धमाचरन्त्याद्य
चिचिंत्यते आत्मेति तु चिरोध्यपरिहारफलं। तस्य चात्र प्रस्तावे कारणं वक्ष्यते निश्रुतीकरत्नादिहत्वधिकरणात्त्रयमत्र प्रा
सेगिकं तस्मान्नवतीवायमभिप्रायः। चतुर्थेत्थीयशेषानुवर्त्तनं स्यति। फलाध्यायव्याख्यानस्यापि फलावसरेश्रीत्हरणा मु
त्साहजननायस्वकृतेत्येकलंकितां बुवन्दुर्ज्जनानां शिक्षयति सत्तुष्टुआं स्वाभिनंदति। नाभ्यर्थ्याः इति इह हंत येऽनवगा
र्थम मत्सरिणः सज्जनाना अभ्यर्थनीयाः। अत्र हेतुमाह। स्वयमिति ते हि स्वे परगुणानन्दे द्वा स्वयमेव प्रवृत्ता भवंति
। इतरे तु मत्सरिणः। अवर्णा अप्रवर्तितुं न शक्याः। अशक्यत्वे हेतुमाह मत्सरे इति मत्सरस्य वपित्तहरयत्नाप्रकृत्वा
त् तन्निमित्तमविकित्स्यं चिकित्स्य चिकित्सानर्हमरोचकं सकेविभणति घ्रुच्यायारकं चातुर्वेषम्यं येषां ते नश
क्या इत्यर्थः॥ केषांचिद्दिरलयायानामान्त्सर्यं विवेको यदेशेनु प्रशस्यं चिकित्सितुं इहं तु न तथेत्युक्तमविकित्स्यमिति।
आचार्यस्य शिष्यः सनातननामा तत्कृतां स्तुतिं तत्रीत्यर्थप्रबंधमधिरोपयति प्राक् इति संप्रति सोद्रतयः स्थि
तेषु निरंतरतयो निःशेषु निमित्तेषु अधुनास्वाराज्यसौख्यं वहंति डोमसरान्यतयस्साहरिष्यतीति उद्दृगस्तानि
द्विशंके निर्विशंकोय थाभवतीति प्राकेयमपि नाभ्येष्यतीति शंके मन्ये उद्धृगाग्रे हेतुमाह यदिति यस्माद्धु राम० १
चस्पति मिश्रनिमितेसंत्निस्तवकः श्यथ आरम्भानं तन्मात्रेराग्रस्फुटं न प्रकटीभवत्प्रयाव हंतार्थास्तिद्विषयविवे

केनसाक्षात्कारेणावंचितोऽयं हतो भवेत्। स्वर्गादिसंसारो ये थांतेतत्थोक्ताः एतेऽमीतयस्त्विनः। स्वर्गेपि निस्पृहा इति यद्य
स्मात्तस्माच्छ्रेयः इत्यन्वयः। विषयकर्मणोरिति। अध्यायविषययोः साधनफलयोः कर्मणोरित्यर्थः। ननु ज्ञानार्थत्वात् दृष्ट
फलेषु गांधर्वशास्त्रश्रवणादिवदविधेयेषु श्रवणादिषु यावत्फलमावृत्तिसिद्धेः कथं सकृत्प्रयोगशंकाऽत आ
ह मुक्तिलक्षणस्येति दृष्टवादि मुक्त्यर्थत्वात् श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वे विधेयत्वं च मन्यते। विधिषु चावृत्त्यश्रवणात्स
कृत्प्रयोगमाशंकेत्यर्थः। श्रवणादयो हेऽन्वहोयास्त यस्तु निर्दिश्येषम विशेषवदस्तु साक्षात्कारफलाहेतोर्हरणात्तत्र श्र
वणादिषु सकृत्प्रयोगमुक्त्वाहे अहोयाक्ति छ थाहयत्र सुनरिति। अत्र किं विद्यायां मुक्तिसाधनत्वमदृष्टमिष्युच्यते श्र
वणादेर्वा विद्यासाधनत्वं न्याद्य इत्याह। पद्यदीति। ज्ञीवन्मुक्ते दृष्टत्वाद्यपि कारः। अहि विभ्रमस्य रज्जुतत्त्वसाक्षा
पोलाटेन मुछेस्मो ७ त्कारेण समुच्छेदः स्येवाविद्यायाविं यपत्तिसिद्धत्वादिति पोजनात्तत्र हेतुर्विद्योत्पादविरोधितयेति। अविद्या विद्यानि
वर्त्यास्व निर्वाच्यत्वात्। अहि विभ्रमविदित्यानुमाने। न हेतुतीय इत्याह। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेति। एवकारो लो
कसिद्धत्वादित्यतउपरिनेतव्यः। गांधर्वशास्त्रादौ श्रवणाद्यभ्यासस्य साक्षात्कारजनकत्वे नान्वयव्यतिरेकाभ्यां लो
कसिद्धत्वात् दृष्टत्वं विशेषणाचैतन्यात्मको इत्यपरोक्षानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वे नानुमानादि

कल्प० २ त्यर्थः। ब्रह्मसाक्षात्कारः श्रवणाद्यभ्याससाध्यः शास्त्रार्थसाक्षात्कारत्वात्। यद्वा हिंसाक्षात्कारवदित्यनुमानं ननु विधि
प्रत्ययदर्शनाददृष्टार्थत्वमस्त्वत आह न चेति। प्राप्तार्थत्वाद्धि गुरूपसत्त्युपसर्पणादाविवानुवादकत्वमित्यर्थः
ननु दृष्टफलान्यपि श्रवणादीन्यदृष्टसन्निकर्षादिवद्द्वारेणैव साक्षात्कारं जनयन्तु अत आह। न चैतानीति। स त
कृत श्रवणादौ फलादर्शनादित्यर्थः। ननु साक्षात्कारावधिकमर्थं धर्मोहि विषयो ह्रलमेवास्तु तत्रानवाद्रे ह
साक्षात्कारेति। एवं दृष्टफलमप्यत्र ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन श्रवणाद्यनेकोपायोपदेशलिंगात्फलमिष्यार्थं प्र
त्येकमपि श्रवणाद्यभ्यसनीयमिति प्रतिपादितं। अथ युक्तमुपासीतेत्यादिषु सकृदुपदेशादनावृत्तिरितितत्रा
ह ध्यानोपासनयोश्चेति। अहंग्रहोपासित्रिप्रयस्य स्पष्टेतिवचनादुपासनसाध्यउपास्यसाक्षात्कारः प्रतीय
ते तत्तत्रावृत्तिरर्थवती न निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे इत्याह साध्येति। भाष्ये आत्मभूतमिति प्रत्यगात्मभूतमि
सू० त्यर्थः। स्वं दृश्यत्वात् ब्रह्मणः ब्रह्मविषयश्रुतिनु ब्रह्मविषयव्यवहारजनक इत्यर्थः। ननु तत्कर्मकर्तृनितथासत्या
त्मभूतत्वविरोधात्। न च जीवस्यात्मभूतमिति व्याख्यानमस्तु। चिंतस्य ध्याहारप्रसंगात् प्रत्यगात्मभूत
मिति व्याख्यायां त्वनुषंगएव स्यात्तच्चाध्याहारात् वरं इति ब्रह्मसाक्षात्कारो ब्रह्मस्वरूपमित्यंगीकृत्य राम० २

१ द्वैतीदृष्टतायां किंचिदनौ तीव्रदृष्टिकल्पसाक्षात्कारमाहेत्यर्थः कतद्रतयाहतप्राद्वैतप्रारमितिनानुसवकल्पप्रकाशेन ब्रह्मप्रथनसिद्धेः किमाहेत्याह [redacted]

+ तत्राह न ब्रह्मात्मतत्त्वेति नाविद्योदयेतदिति प्रात्यभिप्रायेण एवोक्ता नैयेतीति। ह्यन्निरूपसाक्षात्कारप्रमामुपेयत्पत्तस्या
मप्यावृत्त्या तेयरोत्पर्थः। तमेवाह न खल्विति। तारतम्येति। ताहकश्रवणतया श्रीवरिवाच्ये सकृद्भूयमाणो ब्रह्मात्मत्वप्र
तीतिनोत्पादयेदिति भाष्ये ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिः साक्षात्कारः परोक्षप्रतीतिस्तु पत्तेरेव तद्भावाभिधानानुपपत्तेरित्याह सा
क्षात्कारमिति केवलं वाक्यमावर्त्यमानमपि न साक्षात्कारं जनयतीत्युक्ते युक्तिसहकृतं जनयिष्यतीति संस्कारदृष्टा
न्तसहितः प्रत्यभिज्ञातो वाकोनेकवारं प्रत्ययेकृते युक्त्यापि तत्करणासंभवान्निसिद्धिरिति शंकते इत्याह न केवलमि
ति एवमपि वाक्ययुक्त्योः प्रत्येकमावृत्तिः सिद्धेति समत्वान्न सिध्यतीति दूषयतीत्याह आह्नैवेति। इदानीमाग्रहात्
कामावृत्तिसहकृतं साक्षात्कारस्य कारणमाच युक्तिसहकृतं वाक्यं युक्तिवाक्योः वाक्यं वावृत्तिसहकृतं साक्षात्कारकारणं ह
इति शंकते इत्याह पुनः शंकत इति दृढमरूमिति दृढश्राद्धयः फलेसाधयितुमित्यर्थः यद्यप्यभ्यासमिलितेशास्त्र
युक्ती साक्षात्कारं कुरुत इति शंकितेन यथाप्यन्यतरोयकृतान्यतरत्करणमिति वक्तव्यं करणप्रयुक्तं च प्रती
तेरपरोक्षत्वं पथ्याप्रत्यमिति यातत्र किं शास्त्रयुक्त्योः करणत्वं भावनायाश्चेति विकल्प्य दूषयति साखल्वपि मिता
दिनाभावनाप्रकर्षस्य पर्यन्तो वधिः का स्यात्तन्निमित्यर्थः पूर्ववादिनाशास्त्रयुक्त्योः परोक्षज्ञानजनकत्वाद्भावने

क.ल्प ३ योरत्नावत्तयोर्व्हीनसाक्षात्कारहेतुतेत्युक्तं। संप्रत्युत्थापितयोरपरोक्षप्रमाकरणाभावसंभवमाशंक्य कल्पमभिप्री
यत इत्याह अत्र हेत्वाभासाहेयांतरमिति आत स्त्रीत्यव रूपचेत्यर्थः। अपरोक्षप्रमोत्पत्त्यर्थमावश्यकः हेयः किमावश्यु
यकार्यमतप्रमाणाभावादुत साक्षात्कारयोग्यप्रमेयाभावान्नाद्यः प्रथमः मनस एवसोपाधिकात्मन्यहंप्रत्यय
रूपसाक्षात्कारकरणतया क्लृप्तत्वशक्तेः शास्त्रयुक्त्याभ्यासवासितस्य जीवयाथात्म्यपब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्व
संभवादित्याह सत्यमित्यादिना। भावनाप्रभवः साक्षात्कारस्यान्यत्रैव भ्रमत्वमाशंक्य प्रमेयस्यापरोक्षत्वे
वाहाभावेनैवैतद्भ्रमत्वं हेत्वन्तरं परिहरति सा चेत्यादिना एतेन निश्चिता यो विकल्पः यत्र तत्र तेन नीमिति अनुमितिभा
वनाकालत्वादित्यर्थः। ननु जीवस्य ब्रह्मरूपस्य सत्ताहातन्मायापरोक्षं भवतु तद्याथात्म्यस्य तु ब्रह्मस्वभावस्यानित्यसु
ष्टत्वादेः परोक्षत्वान्न भावनाजः साक्षात्कृतिर्भ्रमः स्यादित्यत्राह न हीति तत्त्वंपदार्थविरहो जीवादन्यद्रति
परोक्षः स्यात् तेन निरुपाधिब्रह्मापरोक्षं प्रतीतिर्भ्रमः स्यान्नेत्याह। न चेति यत्र मार्गप्रतियोगिकोऽस्माभाव
यत्रमार्गः सत्त्रा अधिकरणादि घटेके भाभावस्वरूपतत्तीन्द्रियत्वप्रतियोगिप्रमाणामेवाभावेऽपि प्रमाणा राम०
मिति केचिदमन्यंतं इह योपाधीनां मिथ्यात्वात तत्प्रतियोगिकोऽभावो नास्ति वास्तवः न चैव प्रभावानव ३

स्या। यथा हि भवतो घटो न भवति घटान्योन्याभाव इत्यत्र नान्योन्याभावान्तरमस्ति न च भावाभावयोरैक्यं एवमस्माकमु
पाध्यभावो ब्रह्मणि निषिध्यते। न चाभावान्तरप्रसंग इति। एवं हृदि निधायाचार्यमिश्राः सिद्धिकृतो जगुः। आत्मैवाज्ञानहानि
र्वा तदाप्यात्मैव शिष्यते रिति। न चैवमपि यथा संसारदशायां जीवस्य पंचकोशता तथैव यदि मोक्षेपि तर्हि शास्त्रीयत्नान
ने वैयर्थ्यं स्यादिति। नेत्याहाध्यारोप इति। स्थूलस्य हि गौणत्वं शास्त्रस्य वर्णनायां प्रपंचविकल्पानधिकारे शुद्धे रूपे निर्मी
२ यन्ते। ते त्वितरेतरं विवेकेनानवधारिता एकेन च समारोप्यमाणा न तथा हेयविशेषमुपजनयन्त्यविवेकिनां। यथा
शास्त्रीयपल्लवरौ विवेचिता। तस्मात् घट्यान्तत्र प्रकाशमानेष्वेव षडूर्मिषु समारोपितमविवेकं निषेधतः शास्त्रस्यो
पयोग एवमत्रापि समारोपितो याधिकृते स्वप्रकाशानुभवगतमभिभवं कुरुते स्या। तां वेदान्ता नामित्यर्थः। एतदु
क्तं भवति। अविकल्पानधिके च भासमानेपि वस्तुनि येन क्रमेणारोपः प्रवृत्तस्तद्विपरीताकारप्रमाणावलुह
पव्यतिरेकेण न भ्रमो निवर्तते। यथा रेखावन्नेतरेको चाभिहितासि हृदयमन्योयमन्यः स इत्यारोपः सोयमित्याकारप्रस
नित्यया विना न निवर्तत इति। षड्जमध्यमगान्धारनिषादर्षभधैवताः। पंचमश्चेति सप्तैते तंत्रीकण्ठोद्भवाः स्वराः
ग्रामः स्वराणां समूहः। मूर्छना क्रमेण तेषामारोहावरोहौ। आख्येसर्वथैवानर्थकं केचित प्राप्तिनोच्यते सम्य

कृत्वानोपायस्य निमित्तत्वाल्लिंगिलिंगजं१

क॰ल्प ४ न्मन्यावृत्त्यनुष्ठानवैयर्थ्यमित्याह प्रागभवीयेति। एवंयद्यप्यवसरे हि वाक्यमावर्त्तमानमपि नायरोक्षज्ञानं जनयतीत्यु
क्तं तावता व पितहनुपयपन्नेरित्यादिभाष्येण। तद्धि प्रागभवीद्देवान्नुघन हि इत्यादि भाष्येणायरोक्षार्थवाक्य इ
त्यातेन यरिज्जियते तेत्र संगतमिव प्रतिभाति। तत्र वाक्यात्साक्षात्कारोत्पत्तिप्रकारस्यैव नैकोययाहित तत्त्वोदितावा
नार्ह्येयः परिशिष्यते यः प्रथमश्रवणोत्पन्नमित्यतिशयो न भवति स आवृत्तावपि न स्यादिति तत्स्यकैमुतिकन्याये
न परिहारं भाष्यार्थमाह। पत्र यरोक्षेत्यादिना वाक्याभ्यासेभ्यामेवाक्याभ्यासेभ्यामेक। जातीयपरोक्षज्ञानेजन्य
मानेष्यावृत्तेरतिशयकरत्वेहस्वेसत्यपरोक्षज्ञानातिशयायावृत्तिरिति नानुपयन्नमपि तु सुतरामुपपन्नमिति भा
ष्यार्थः वाक्यमात्रस्येति परोक्षार्थस्येत्यर्थः। वाक्यार्थसाक्षात्कारार्थमावृत्त्युपयोगमुक्त्वा तत्त्वपदार्थविवेक
द्वारेण वाक्यमात्रात्परोक्षज्ञानोत्पादनेप्यावृत्त्युपयोग उच्यते इत्याहात्यंत उर्य हेति। क्रमवती प्रतीतिर्यस्य
सवाक्यार्थस्तथोक्तः। संसृष्टत्वं नानात्वं च ययोर्नेस्तस्तौ यदार्थविसंसृष्टनानात्वौ तौ च यस्यत द्वंद्वसमासे सृष्ट
नानात्वयदार्थकमितितत्किमिति येयं दार्थविवेकपूर्वकवाक्यजनिताप्रतीतिरियमेवस्यात् किमात्मनि नान्या
तथा च सति साक्षात्प्रतीतिरात्मनि न स्यादुतः अस्याः साक्षात् प्रतीतिरिंद्रियजत्वेनानागमफलत्वादिस राम॰ ४

र्थः ॥ ननु शाब्दप्रतीतेरप्यात्मप्रतिपत्तित्वात् किं तस्या एव तत्सर्वत्वं नेत्याह । साक्षात्कारेति । शाब्दधियोः निर्दुष्टजन्यत्वात्तस्या
नादृष्टसहकृतचेतोप्रणिधानद्वारा साक्षात्कारहेतुत्वमित्याह रत्तुक्तमिति विशेषणात्रयप्रवृत्तीति । दीर्घकालनैरन्तर्यसत्का
रवत्तीत्यर्थः । अत्यंतः अभिन्नानामित्यपि द्रष्टव्यो । कल्पितत्वं हि सिद्धान्तः । न च स्वस्य गात्रत्वधर्मत्वं नान्यत्वात् किंतु
गव्यसमवेतत्वात् दुःखादयस्तु भिन्ना अप्यात्मसमवेतत्वात् अभिन्नानामिति धर्मा इत्याशंक्याह हि संबंधस्य वना
स्तिवास्तव इत्याह संबंधस्यापीति ननु दुःखादयो नात्मनो त्यंतभिन्नाः किंतु भिन्नाभिन्ना इति नेत्याह भेदाभेदयो
र्व्याघातैति चैतन्याद्विहीरिति वास्तवे हि चैतन्यं तस्माद्धि हि स्वमवास्तवमिति तत्स्वैति । कल्पितत्वेन हि दुःखित्वादीनामा
त्मतादात्म्यं धर्मधर्मित्वोपयोगि । निरस्तं इदानीं सुषुप्तावात्मनि दुःखित्वाद्यभावाच्च नात्मतादात्म्यमित्युच्य
ते । तादात्म्ये हि ऐक्यं । नान्यनिरूपणपितुरंक । न चानुवृत्तव्यावृत्तयोरैक्यमित्यर्थः । अन्यविषयेवेति । स्वयं हादिप्रत्य
यविषयेत्यर्थः । आत्मविषयं दर्शनं विधीयत इति । आत्मलक्षितिद्वारेणादर्शनं पुरुषप्रवृत्तिप्रायविषयत्वमा
याघत इत्यर्थः ॥ सिद्धरूपब्रह्मपरत्वपविपरीत घटप्रयोत्पत्तेः । कार्यवादिभिरिष्यमाणत्वात्तदापत्ताविष्टत्वं संग
तामाशंक्याह अमुच्चयमाचमिति समच्चयस्तत्रोक्तन्यायेन वेदान्तानां सिद्धे ब्रह्मपरत्वे सिद्धेतादृशब्रह्मता

कल्प· नादेवमुक्तिरितिश्रुतिस्मृतितथाऽनभ्युपगमे मुक्तिविरोध उक्त इत्यर्थः॥ आह्वतो विज्ञाया यतो ह्युपत्तं कुर्वीत यत्स रैक्को वे
५ दतत्प्राणात्त्वं सर्वधर्मफलमभिसंगच्छत इत्यर्थः॥ एवं रैक्का इन्योपि यस्त्वाहं कूरे क्कविद्यां वेदतस्यापि सर्वसाधुफ
लप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः एवं स्तौ रैक्को मया एतदिति क्रियाविशेषणमिदमुक्तं रैक्कमिवज्ञानश्रुतिरुप्यकुंकमाख्येति म
हे सां तरंप्रतिहंसो वक्ति हे रैक्क यां देवतामुपास्से तां मामनुशाधि शिक्षय ज्ञापयेति जानश्रुतिवाक्यं हे पुत्र त्वं शू
द्रीनादित्यपंचभेदेन यत्पर्यावर्तयात्मत्रतकारस्य कोलुप्तो हद्यः पर्यावर्तयतादिति मध्यमैकवचनमेतत्॥ त्वं यो
गात्पर्यावर्तय उपाख्वेत्यर्थः॥ एवं सति वहवः पुत्रास्ते भविष्यंति न केवलादित्योपास्ताविवेकपुत्र इत्यर्थः॥ तत्र तत्र
मुखस्तैनेव यश्यतीति यन्मनुष्येतन्न किं तर्हि यस्य यस्य न्वेयस्य पन्ने वात्मा तत्रात्मत्त्व प्रकाशत्वात्तकर्ताहि ज्ञात्र
तीविशेषस्तत्रच्यते॥ तत्तन्नमुमुक्षोर्द्रष्टव्यं विषयं न यश्यतीत्यर्थः॥ येषां नोस्माकमयमयरो हृत्रात्मैवायं लोकः प्र
जयापि हि पृथिवीलोकः साध्यः स आत्मैवास्माकं आत्मनः सर्वात्मत्वात् इत्यतः प्रजया किं करिष्याम इत्यर्थः॥
यस्त्वात्मरतिरितितिरितिरासक्तिः एर्विकानि स्यातत आत्मसुखानुभवस्तत्त्विः॥ तस्या कासंतुष्टिः॥ आत्मेतिचाप्र राम० ५
स्तात्मेकस्मात्साकारायणव्रवणाद्यावर्तनीयमित्युक्तं तत्तत्र ब्रह्मात्मत्वमेव नास्ति कस्य साह्नाकारायस्त्रवणाद्याव

त्तिरितिप्रत्ययस्यानात्मसंगतिः। ननु प्रथम एवाध्याये शास्त्रस्य ब्रह्मितरैत्याद्यधिकरणेषु जीवब्रह्मैक्यस्य श्रुतिभिर्निर्णीयमा
नत्वात्तदर्थत्वमित्याशंक्य तत्सामेव श्रुतीनां विरुद्धार्थत्वात्तदुपचरितविषयत्वमाशंक्यमतरैत्याह यद्यपीत्यादिना। एवमप्य
विरोधलक्ष्णाः रयं चितौ चिताते यद्यपि महावाक्यार्थविरोधसमाधानस्य समाधावत्तरंगत्वादिहानीताजीवपरविभा
गस्याभ्यस्तत्वाद्विरोधमाशंक्य स्वप्रकाशस्य धर्मिच्छिन्नत्वात्तुच्यतेर्ध्यासायोगमाह नचेत्यादिना। कथं
पुनः प्रत्यगात्मनीत्यत्र तु शङ्कोपक्रमे श्रोतप्रवृत्त्यर्थमनुत्पन्नपरं न्यायं साचार्यैराक्षिप्त। तद्वीयमिति दीपितेरे। नन्वा
मे स्यांयोनरतत्वमेवकथमर्थमुख्यत्वलाभस्तत्राह अध्यासेहीति अर्थस्यमल्यत्वात्तु यादृवत्वातिशयो मध्यासे भव
ति। लोकवदित्यर्थः। स्वीयो दूरतरेन च मानांतरविरोधादध्यासामारोपमितिप्रोक्तयियर्थेपूर्वेदौर्बल्यमितित्यायं
न स्फुतेरेव प्रामाण्यमिति शास्त्रोपक्रमउक्तमित्यर्थः। न च प्रमाणांतरविरोधइति प्रमाणांतराणामविद्यायस्था
पितव्यावहारिकविषयत्वमध्यासभाष्ये वर्णितमित्यर्थः। आदिशब्देन तत्वमस्यादेः संग्रहादिपरत्वनिरास
ग्रहणं। निरंशस्यापीति। प्रथमाध्यायकाशस्य ननु उपाधिमव छिद्रात। ग्रहणमग्रहणं एवमित्यर्थः। यद्यद्वैतं तद्वैतेति। हे
त्रिधाप्यद्वैतं तद्धेतुस्वरूपे अद्वैते परं द्वैतस्य सत्त्व प्रसंगाद्यद्विनतेलो भोक्तितर्हिवस्तुतो द्वैतेनाभ्रदृक्ति भविष्यति।

क॰ल्प॰ ६६

अतोऽप्रसक्तद्वैतत्वं मुक्तस्य वासिसर्चे इत्यर्थः। न प्रतीके न हि सः। पूर्वोक्तं जीवब्रह्मणोर्भेदमुपजीव्य ब्रह्मदृष्टि
मात्मनि मन आदिष्वहमिति ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टिः कर्तव्येति पूर्वपक्षमाह। यथाहीति। ब्रह्मत्वस्येवेति। इत्यभा
वेत्तीयानन्तु ब्रह्मात्मकजीवदृष्ट्येमं मन आदिष्वध्यासे तत्मकाकाशादिदृष्टिरपि किन्न स्यादित्यत आह जीवात्मा ह
नत्वेति। आकाशादिः स्वरूपेण कल्पितः जीवानां तु भेदमात्रं कल्पितं तत्स्वरूपं तु ब्रह्मैवेत्यर्थः। अविद्या
रूपणात् अविद्योपाधिकायथा ब्रह्म जीवेनात्मत्वेनोपास्यते तथाहं मन इत्यादिष्वप्यमिति योजना। अत्र हे
तुर्ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति। इति यस्मादर्थे ब्रह्मण आत्मत्वस्य मुख्यत्वान्नामादिषु ब्रह्माध्यासे जीवदृष्टि
रध्यासितव्येत्यर्थः। अविद्यादर्शितेत्यपतदुपरितनोपयथाकारः। पूर्वोक्तानुवादः एवं तावज्जीवस्य ब्रह्माभेदप्र
युक्त्या नामादिष्वहंग्रहः उक्तः इदानीं पूर्वोपाधिकरणो ब्रह्मार्पितत्वमतिः कार्येत्युक्तं तेन। ब्रह्माभिन्नांमादावपन्न
हमतिः कार्येत्याह उपपन्नं चेति। कृत्वेतीयाहो भगवता भाष्यकारेणोपन्यस्तो ब्रह्मणः श्रुतिषात्मत्वेन
प्रसिद्धत्वादिति। प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वादिति च। प्रतीकेषु ब्रह्मात्मता मायादिते पुनः केवल
महम्मतिर्हेयः प्रयोजनं च अपितहि प्रतीकोपलक्षितः समस्तप्रपंचप्रविलापनेन तत्त्वमस्यादिवाक्या

राम॰ ६६

कल्पनमारोपः अहंमतिर्न्येयरति छित्तीये पियत्वे अतिप्रसंगात्तुल्य एव घटादिष्वप्यहंमतिप्रसंगात्तुल्यं चक्षुरापन
येहिताऽर्थकल्पनं। यत्तु अत्र प्रयोजनमुक्तं तद्दूषयति न च सर्वस्येति सर्वं खल्विदमित्यादेः हिङ्क चिद्देव प्रविलया
र्थत्वेन सर्ववत्वेत्यर्थः यदि शिवम् नो ब्रह्मेत्यत्र मन्ये ऽयलंकृतविश्वप्रपंचः प्रविलापितः॥ तद्धीदृत्यादेरप्यने
नैव प्रविलापितत्वादाहारित्यो ब्रह्मेत्यादेरानर्थक्यमित्यर्थः ऽयासकस्प्रतीकानां च भेदेऽपि प्रतीके तु ब्रह्माभि
न्नजीवदृष्टेः श्रुतिवशादुपपन्ने भीष्यायोगमाशंक्याह अत एवाहेति श्रुतिवशादात्मत्ववत्कल्पनस्या
तिप्रसंगेन निरस्तत्वान्नोभयमप्यस्ति। तु न तत्त्वयमेवोद्वादशू दूषयिष्यतीत्यवादिष्यमतदेहानीकुतोतिरु
नुयद्येत्यादिना। जीवत्ययान्नामादित्यस्य वेषसुप्रमुपयारयाति। रहहो त्यादिना। अप्रधानस्यापि जीवस्य व
शिसुत्यागेन ब्रह्मात्मना भवत्यभावः प्रधानं तु प्रतीकं यद्यानिर्दिष्टं रहे तोयन्न तु दृष्यान्तरमायारयितव्यं प्रधान
स्यैव व्याघातप्रसंगादित्यर्थः। न च ब्रह्मणा इति भाष्याते च शब्दार्थमाहे अपि चेति एवोक्तं। निप्रसंगेन समुच्चय
इत्यर्थः केन त्वाघ निराकरणादिति भाष्यगतो हेतुरसिद्धः प्रतीकवाक्यैरेव तन्निराकरणस्य एवं यद्वा उक्तत्वादत आ
हा। नह्युपासनविधानानीतिय थे ये सर्वयरमात्मेत्यादिना हे ब्रह्मास्मीत्यादि महावाक्यैकवाक्यतामायाघतेरप राम० १

त्विप्रयोपवाधं वितन्वते नैवं प्रतीकवाक्यानि तत्र तत्रासंबद्धयत्र व्यवायेन भिन्नप्रकरणत्वादित्यर्थः। तदेकवाक्यतयेति
कल्पत्वादिवाधे न जीवस्य ब्रह्मतामायाघेति शेषः। ब्रह्मदृष्टिः। एवं च ब्रह्माभिन्नजीवदृष्टे नामादिषु करणे घटादिरप्ये
रपि प्रसंगस्त्यति प्रसंगान्न प्रतीके अहंमतिर्ज्ञेयः तस्तु तं रवमिहापि यद्यादित्यादिष्वप्यास्यमानेषु ब्रह्मफलप्रदं मभि
मतं तर्हि चेत्र उपास्यमाने मैत्रात्फलसिद्धिप्रसंगात् द्रष्टैव फलप्रदत्वादुपास्यमिति संगतिमभिप्रेत्य एवं यद्वा माह ब्रह्म
ति णास्ववोध्यक्षतयोपयोजनत्वावेन ब्रह्मणः संस्कारायेत्वात्ततस्य च प्रधानत्वात्तद्या। चित्रब्रह्मशब्दस्य प्रतीतिल्लहके
त्वायोगात्तब्रह्मेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कार्यमित्यर्थः फलत्वप्रधानत्वाभ्यां शास्त्रीयन्यायाभ्यां दुर्बलत्वाद्धात्राद्यर्थी
नव धारकत्वसिद्ध्यर्थं विशेषणं लौकिकरीतिः यथा राजपुरुष आगत इत्युक्ते वक्तृतः प्रधानस्यापि राज्ञ आगमनं
न प्रतीयते किंतु पुरुषस्यैव तथात्राप्यादित्यादिरेव शब्दतः प्रधानत्वेनावगतं उपास्तिकर्मेति वक्तुं श्रौतं दृष्टान्तमाह
सत्यामित्यादिना। ऐहिकफलं कर्मोदाहरति चित्रयेति। प्रकृतत्वादीदृत्यादेरेव व्यस्य प्राधान्यं सिद्धं यद्दृष्टान्तान्तर
माह पश्चिद्रव्यस्येति। अत्र पशुगणानुष्ठानाराधितः परमेश्वर एव प्रधानं सिद्धिहेतुः तस्यैवार्थतः प्राधान्यमिति।
येऽक्तशब्दे श्रीहीनित्यादिभिर्द्रव्यं संस्क्रियते इति प्रतीयते। तत्र क्रियाप्रोक्षणादिकां गुणत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः।

शब्दप्रतंद्रूपत्वप्रतिपादितमिति तात्पर्यं ॥ नन्वब्रह्मपरमिति । पञ्चादित्यः सत्रमिति वेद्यशब्दप्रतीतिः सामानाधिकरण्यंनिरूपितमिति तात्पर्यः ।

कल्प० ८ तदिदं हेत्यादिना विमर्शाति फलाय कल्पत इत्यपि वस्तोत्पत्तौ सिद्धान्तवचनव्यक्तिः पूर्वपक्षीनयत्वं किंचेत्यादि फलाय कल्प
तः इदं वक्ष्यमाणानुवादः । अत्राप्यपि वदति किं शास्त्रमित्यनुषंगः । तदनेन ब्रह्मगतफलदानत्वप्रधानत्वयोः कर्मवि
वादित्याद्युपासने क्वापि संभवात् । कोऽस्य भोजिन्यायेन लौकिकन्यायानुग्रहीतत्वमुक्तं । न चातिप्रसंगः । अतिथ्या
द्युपासनेष्वब्रह्मणः स्वफलदानत्वसंभवादित्युक्तं भाष्ये । परिहारार्थः स्वविवक्षितः स्यात्तर्हि ब्रह्मशब्दोऽपि ब्रह्म
वन्तो भाविष्यति नन्वस्यार्थो विवक्षित इत्यर्थः । पूर्वविवक्षितः स्यात्तत्र दृष्टिरामोहतया चेति । इति नेति द्वितीश
नेत्यर्थः । स्वरूपपरमिति ब्रह्मपदमेव स्वरूपतत्परं ब्रह्मेति ज्ञानं ब्रह्मेति शब्द इति वा द्वाभ्यां विति प्राप्तेः शिरस्के
ब्रह्मशब्दात् प्रतीयत इत्यर्थः । ननु प्रतीतिपरत्वमपि न युज्यते । यो ब्रह्मेति प्रतीतिः सा दित्यपर इत्यस्याप्यर्थस्य वि
रुद्धत्वादित्यत आह गौरीति । ज्ञातो हि गवयादिर्गौरिति प्रतिपद्यवा धोत्तरकालत्वक्तिः । गौरिति मे भवत गवयस्मि
गवात्मत्वेन प्रतीत इत्यर्थः । यद्यपि प्रतीतिविषयत्वायेह्ययोगो रामिदम्भपि सामानाधिकरण्यात् तथापि चूत
गवान्विरूप मतः शब्दसामानाधिकरण्यादि विशेषः ॥ आदित्याद्यफलयत्नेः पूर्वं च उक्तः स्वरूपविशेषान वदयो
हेतिपमः । अत्र यः सुवागीत्यात्मकत्वे न क्रियात्मकानामुद्गीथादीनां फलसन्निकर्षरोक्तं आदित्यादिसंस्तुतदृष्टिः राम० ८
कर्तव्या प्रथमनिर्दिष्टनामादिषु ब्रह्मदृष्टिश्च प्रथमनिर्दिष्टेष्वादित्यादिष्वुद्गीथादिदृष्टिः कार्येति । तिसृः संगतयो भाष्य

रूपत्वादुद्गीथादिगतक्रियात्वभावमेनेत्यर्थः । आदित्यादि

स्वविशेषः । भाष्यमुद्यादस्ते प्रथवेति भाष्ये क्रियात्मकत्वादित्यसाधकं सिद्धरूपादित्यादिदृष्ट्या आसेत्युद्गीथादिग
तक्रियात्वभावस्यानेयायात्तत्फलसिद्धयमतेरित्याशंक्याह तथा चादित्यादिमतिभिरिति । अत्राप्यादोहराजानु
त्पत्तौ तत्र प्रयुक्तौ व्यवहारप्रतिवचनविद्धरूपादित्यादिदृष्ट्योद्गीथादिषु सोत ऊतोसिद्धरूपत्वमभिमन्यते । क्रियात्वं चो
वि भवति तत्र तत्फलसिद्धिरित्यर्थः यरत्वेनोद्गीथादिमतिभिरित्यादि भाष्यं व्याचष्टे आदित्यादिष्वपुनरिति । कस्मिन्यस्मि
ते समर्थाभविष्यति इत्यमेव गोभिः सामेत्युक्त्वा आक्रुत्यात् तत्र हेतुरुच्यते न देतस्यामृच्यध्यूढं सामेति । अक्ताम
ध्याभिहृदपृथिव्याःनीनिर्दिश्यते अस्यां पृथिव्यामचि सामाग्निरारूढ आश्रितः ततः प्रसिद्धयोरपि पृथिव्यग्न्योरा
याश्रयिवात्तत्साम्येन एवं वाक्यौ सामाधारभूता ऋक् पृथिवी उक्ता ऋगाश्रितसामाग्निरित्युक्तमित्यर्थः । तत्र हे
तुवाक्ये पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः पृथिव्यग्न्यो ऋक्सामदृष्टिः पूर्ववाक्योऽभिहितेति ज्ञापयति । सा
यति आरोप्यवाचकशब्दस्यैव वाचकोऽर्थे मारावकारद्युपचार इत्यनादित्याहोत एव चेति । न तु भावेयोगं हिव
लुसेत्कार्यमिष्यते उद्गीथादीनां च क्रियात्वात् प्रकृतज्योतिष्टोमाद्युपकारस्यात्यः करिष्यमाणत्वात् तान्येवा
दित्यादिमतिभिरतिशयायसंस्क्रियेरन्नित्याह यथा कद्गीथादिमनय इत्यादिना । आदित्यादिमत्याभिधयेति

कल्प॰ ९ सामानाधिकरण्येतृतीयेननुलोकेऽप्युक्तंचविधसामोयासीतेत्यादावपिसामकर्म्मैवकर्तुंसाधयद्वीर्यवत्तरंचाय
ल्लोकेदृष्टासंभिष्टुयतोनचकल्प्यतेह्यस्मिँल्लोकादृत्यादिफलश्रवणात्स्वातंत्र्यंत्रैगावबद्धत्वाद्यासामुया
स्तीनांकर्मसमृद्धिफलत्वेवगतेसतियदार्थफलश्रवणस्यार्थवादत्वसंभवात्ततोभाष्योक्तस्वतंत्रफलत्वानु
पपत्तिरित्याशंक्याहयत्रहीति।यत्रघुद्ध्याहिकर्मणाःसकाशात्फलंतत्रैवभवतीत्यर्थः।प्रकृतेतेवैषम्य
स माहयत्रत्विति।इहतावत्समस्तस्यैवलुसाम्नउद्गानसाध्वितियोचभक्तिकसाद्यभक्तिकसकलसामो
योसनस्यैवावांतरेणाभिहितत्वात्।पंचविधमात्रेगुणाध्यासनायोयाही।यतेएवसतियत्रगुणा
त्फलंलोकादिभवतितत्रगुणस्यापिक्रियात्वेनलोकादिभिःसमत्वात्पुरुषःकरोति।त्येवनास्तिकुलाद्
मंविधयासंबद्धत्वंवीर्यवत्तरंकुर्यात्ततोल्लोकादिष्वपिसामाध्यासंसंभवइत्यर्थः।गुणात्फलसिद्धेःके
वलाध्यायक्लिचिक्रियासंबंधाद्यपेक्षतकर्मसंबंधाद्यात्र्याघट्टितीयावतिपसक्तोलतीयेतुप्रकृतक्रिय
वैशिष्ट्यारक्तिगुणस्यापिकार्यत्वमित्याहनातावदित्यादिना।भवंतत्रुद्गात्र्यादित्यादयतेभ्यस्तत्वक्रि
यारूपेभ्यःकर्थफलसिद्धिरित्याशंकातत्तदृष्टेःफलंभवेदित्याहस्वयमेवेति।यथामाणवकेग्निदृष्टिः राम॰ ९

केनचित्तीव्रत्वादिगुणयोगेनगौणीतत्रहेतुरनभिभूतमाणवकत्वादितिनाभिभूतोमाणवकोययासागौणी
दृष्टिरनभिभूतमाणवकातस्याभावोनभिभूतमाणवकत्वंततइत्यर्थः।दृष्टांतिकमाहतत्रेहापीति।इहैतेप्रयंच
यति।नहीतिदर्शीतिकेविश्वस्यतितथयमपीतित्वन्यथापीति।सत्यासत्वेगणाधीनगौणीवृत्तिरेवेत्यातत्याचतत्क
सामसंबंधमात्रेपृथिव्यग्न्योःत्रच्छसामशब्दप्रयोगेकारणंसंबंधश्रुतेकसामाध्यत्वमपिसंभवतीत्यर्थः।एव
मन्यथाप्युपपत्तिमुक्त्वान्यथैवोपपत्तिमाहहोतरन्यासतिरयमेवांगीतिचेत्यादेरहोरन्यासःस्यादित्येतस्यभाष्यस्य
तात्पर्यमुक्त्वासिद्धांतेचरोजस्यमयरमयिरर्थयेत्तथाचल्लोकेप्युक्तंचविधमित्यादिभाष्यस्यतात्पर्यमाहलोके
ष्वित्यादिना।सामधीर्यदिल्लोकेप्वध्यस्येतततदासामानिनोयास्येरंस्तुतःकिंजातमतआहतथाचेतियदिकल्प
नामेवाभिनयेनदर्शयति।साम्नेतीतिसामस्तुल्लोकानामुपास्यत्वेऽप्युक्तेतभंगत्वस्यादित्याहलोकेष्वितीतिस
ममीमगेल्लोकेसिद्धमुदाहरणमाहआगारइतिआगारेगृहेगावोवास्येतामितिप्रयोगेआगारेगवांसंचारणेनय
विद्रीक्रियतामितिसप्तमीमुक्त्वाकर्मत्वंलक्ष्यतेएवंप्रावारेप्रावरणवस्त्रेकुसुमानिवास्यतामित्यत्रापिप्रावर
णस्यकुसुमैर्वास्यत्वंकर्मत्वंलक्ष्यतइतिउक्तन्यायानुरोधेनेतिसामोयासीतेतिद्वितीयाभंगप्रसंगानुरोधे

क॰ल्पा नवरं सप्तमीत्वतीयार्थे व्याख्याते तु पञ्चयः लोकेष्विति सप्तमी एवं चग्रहे द्वितीयार्थो सिद्धे नेत्वतीयार्थे तु उभयथा भंजनी
यापर्वव ग्रहे तु साम गत द्वितीया भंगो धिक इत्यर्थः यत्र द्वितीया सप्तम्यो भवतः तत्र भवतु श्रुतिद्वयभंगगौरवपरिहारार्थे
१० गेमे वनेग इत्यिष्टं तत्र भवत्र द्वितीया निर्दिश्यतेन त्वान्यतर श्रुतिमात्र भंगस्य पर्वव ग्रहे सिद्धे तयोरविशेषा कथं नि
यमः इत्याशंक्याह न पुनरित्यादिना सप्तविधसामान्यैव स्पष्टयति हिंकारेति ॐकारोपि साम्न आदिः संज्ञको भक्तिविशे
षो भाष्यं व्याचष्टे सप्तविधस्येत्यादिना आकृतिगत समस्तस्य इत्यस्य त्वेन व्याख्या कृता सप्तविधस्येति छांदोग्ये हि सम
स्तस्य खलु साम्न उपासनं साध्विति तु यत्कस्मात् लोकेषु पंचविधं सामोपासीत पृथिवी हिंकारो अग्निः प्रस्तावोंतरि
क्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यादिना पंचविधस्य साम्न उपासनमुक्तमिति पंचविधस्येत्युपसंहृत्यर्थ
तु सप्तविधस्येत्युपक्रम्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किंच वाचो हुं इति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदा इति स
आदिः ॐकारः यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनमित्यादिना सप्तविध
स्य साम्न उपासनमुक्तं एवं च समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनं साध्विति पंचविधस्यापि साम्न उपास्या हे
तुः साम्न एवादित्यादिध्यास इति ग्रंथयोजना आलोकेः साम्नः साधुत्वं व्याचष्टे साधुत्वं चेति निर्देशाविरोधमा रा॰भा॰
१०

शंकां परिहरति हिंकारानुवादेनेति हिंकारादि सोमन्नो देशेन साम्नि पृथिव्यादिदृष्टिविधौ हिंकारादेः प्रथमनिर्देशः स्यात् य
दि तु प्रयोगः प्राथम्यमित्याशंक्य इत्युपलक्षणमिति महाचार्यैरुक्तत्वात् स एवेह साम्न्युपास्यत्वं अतः प्रमाणात् प्राप्तत्वात् सि
न्द्राग्नेयो विपरीतनिर्देशः स भंजनीय इत्यर्थः आसीनः संभवात् अंगावबद्धोपासनचित्तनसमनंतरं तत्पर्युदासाय सिद्धमा
रोपितेर्ह्युपासनेष्वासननियममविंसनात्सगतिरित्यभिप्रेत्य विषये परिशेषेन हि कर्मांगसेवषिद्धिरिति नापि सम्यग्द
र्शनेरिति सूत्रे वरामनन ध्यानाभ्यासवासितमनसा साक्षात्कारोत्पत्त्याविस्पष्टः ननु वस्तु बुद्धी ने दित्वाने चक्षुरादिवद्धि
तनमपेक्ष्यते इत्यत आह प्रमाणात्तं च त्वाच्चेति ननु प्रमाणानामपि प्रसूत्वा हैनिक दोय सम्यग्ज्ञान दिवदासनमपेक्ष्यतां
तत्राह प्रमाणोत्वेति ध्यानादिसंसर्गजनम प्रतिवद्धं चित्तप्रवृत्तिरयवत् स्वयमेव प्रमां करोतीत्यर्थः पथ्याबासस्यगद्यस्यान
मयीति तदेवमस्यादिवाक्यजनितत्ता नाभ्यासात्मकमित्यर्थः ध्यायतिश्चेत्यादिभाष्यमारोपयति नच्चेति भाष्यग
तोपचारशब्दो न प्रयुक्तः चकारादेव ध्यानसद्भावादित्याह प्रयुज्यत इति असावनवस्थाकिं तिष्ठतो न भवति किं
मु भवत्येवेति शतोऽप्येकाग्र्यसंभवादित्यर्थः तिष्ठतो हि देहधारणप्रतिबंधेय त्नोतिं प्रायो भवति नासीनस्येति यदि हा
ऽभिप्रायः भाष्यगतानासप्रव्याख्यानमविघमानायास इति अनेनवक्ष्यद्वीहित्वद्योतितमिति यत्त्वयात् त्र्यं

कं॰ल्या गानाश्रितोपासनेष्वासननियम उक्तः दिग्गादिनियमशंकोत्थानात्संगतिः ननु समे शुचावितिदेशनियमस्य श्रुत
११ त्वात्कथं विचारावसर इत्यत आह समश इति श्रुतौ शार्कराः सरजस्यारागाः जलाश्रयवर्जनं श्रीत मित्वत्यर्थं व हस्तुःयीऽनोमनुकः
प्राचीनप्रवणो प्रागुदगानिम्ने देशो वैश्वदेवे नयागविशेषेण रोगेका ग्रंसंहि ध्याने प्रत्यंतरंगसाधने। तस्मिन्नसिद्धाकांक्षे
संभवत्यपि यदित्वदोषादिकालः प्राच्यादिदिक्काश्चयादिदेशाः प्रतीच्येरेतहिं शोषि ध्यानबाधःस्यात्तस्मादनियम इति सि
द्धांतमाह यत्रैकाग्रता मनस इति सिद्धांतमाह यत्रैकाग्रता मनसस्तत्रैव यदुक्तमेगोयास्त्यतिरिक्तोयास्ति दिग्गादिनियमम
पेक्षते वैदिकानुष्ठानत्वाद्विश्वदेववदिति तत्र श्रुतदेशादिमहत्वमुयाधिरिति वदन्नन्यविशेषादिति सैव हेतुं व्याचष्टे
न हवैतेति श्रुतविशेषणं न च वचनमेतत्प्रायाविधिरूपस्य व्यावर्तनान्वयहेतुरता। तस्मात्तत्रैव भावनासुयासनोपप
द्यते इत्यन्वयः आहंस्वं सर्वत्र दिगाद्यविधेस्तद्दनये ह्यावरहंस्यहोयस्तिद्यादेहयाता। वर्त्नेरविधानात्तदनये
तिसंगतिः। भाष्यं व्याचष्टे अविद्यमानेतितस्यादिति शास्त्राविषयत्वादितिशेषः। ब्रह्मात्मत्वप्रतियत्नेनियोज्य
रहितत्वं विध्यविषयत्वं च दृष्टफलत्वेनोपयाहयति। शास्त्रं हीत्यादिना नियोगासंबंधमवबोधयतीति अन्यत्र
ज्योतिष्टोमादावितिशेषः। अहंग्रहोयास्तीनीत्यदृष्टार्थत्वेन सम्यकृतानाद्वैयम्यं न्यनष्टज्योतिष्टोमादिवत्स रम०
११

कर्मणामित्याह न त्वेवमित्यादिना ननु सकृत्करणे कथमुपासनसिद्धिरसकृत्करणे च सकृदनुष्ठानव्याहतिस्तत्रा
ह उपासनेति उपास्तिः सकृत्कार्येति शास्त्रार्थेऽप्यते उपासनशब्दस्यावृत्त्यर्थत्वादेकवारमावृत्तिलभ्यत इति भावः।
कृतशास्त्रार्थत्वादिति कृतशास्त्रार्थत्वात् तु सकृदित्यर्थः। ननु तर्हि कर्मवदेवोपासनेऽन्येव विहितत्वसामर्थ्यादस्त्व
फलेययाकालांतरमाप्रियेतिस्यवमतकालीर्यस्व फलेसाभाकारमाप्याप्रियंतु किंप्रयाणाय यंत्ताव त्नेति तत्रा
ह तानिरवल्वितिदृष्टद्वारेणाचप्रत्ययावृत्त्योपासनस्य साक्षात्कारजन्मन्यंतकालेतदवश्यंभावाच्छिरोधिकर्मेति त
त्रानुकृत्वाच्चसाधकेहियाता नेतरमुपास्तिफलप्राप्तिनियमप्रयोजनमिति। किमत्र फलवद्विस्तुपासनफ
लवत्प्रायणासमयेनुष्ठानाक्रेयेनुष्ठानाक्रेयेणाऽयासस्य साक्षात्कारोहेयेणाकिंकार्यं इदहरिवतत्सिद्धैत्यर्थः।
सविज्ञानं विज्ञानसहितं फलं यस्मिन्विषये चित्तमस्य सत्यश्चितस्तेनविषयेणाहे घमिव्यक्तेन संहितेजसाऽहाने
नउहानस्यतेजोदेवताकल्वाहात्मनाभोक्ता। सउपासकोऽस्क्रितमस्यच्युतमसिप्राणसंशितमसीतिमंत्रत्रयं
जपेत्। अत्रात्यकालेन कर्तव्यमुपास्तावि वर्किंचन। ब्रह्मवुद्धावशेषाघनाशादितिनयीमुनिः तदधिगमेऽत्तर।
विपरीतफलत्वमेवदर्शयतिविंचनफलमितिशास्त्रेणाश्वमेधादिफलमयसुखापविहितंब्रह्महत्यादिवानर्था

क॰ल्या १२ लकनरकयातयरिहारायप्रायश्चित्तेन प्रतिषिद्धं प्रतिषेधे कृते हि न प्रवर्त्तेरन्निति भाव इत्यर्थः। अश्वमेधादिहिंसांतात्पर्यमि
हेताहेतेर्द्दत्तरस्यापीत्यनन्तरार्थश्च। अत्र लोके कर्मणापुण्यरूपेतपितरः पूर्वतस्य कर्मणोऽस्वर्गं सुखदुःखं वा यन्नोगात्प्रागः वि
हेतुमनिवर्त्तितुना हेत्वयित्नु निवर्त्तितुमेवार्हतीति यत्सिद्धं तन्नोच्यते तत्किं न किमर्थमिति योजना। अत्र हेतुमाह सहा
तिननु स्वर्गकामस्य यागविधिसामर्थ्याद्यथा यागस्य स्वर्गसाधनत्वमेवमनर्थफलपायवतः प्रायश्चित्तविधिवशा
त्। प्रायश्चित्तस्य पायनिवर्त्तकत्वं यथेतो किं न स्यादत आह तद्विधानस्य चेति। एनस्वी पापी नरस्तस्मिन्नधिकारिणि प्रा
न्तेतद्विधीयते। यथा गृहदाहवति प्राप्ते क्षामवते इष्टिः अधिकारी व्यावृत्तिपरे विशेषणं न फलयुक्तमित्यर्थः पुरुक्तं ग
हदाहादेर्न्निष्पन्नत्वेन निष्पादयितुमशक्यत्वादधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वं पापनिवर्त्तकत्वं कर्तुं योग्यत्वादिष्टसा
धनत्वबोधी प्रायश्चित्तविधिस्तन्निवृत्तिफलं इत्याशंकां तदस्तु यथागमेन प्रकृते वैषम्यमाह यस्तु न रित्यादिना। मो
क्षवदिति वैधर्म्यदृष्टान्तं यथा मोक्षस्य साधनेन संयोगेन श्रवणात्तेष्वेतत्तं ब्रह्मज्ञानस्यैवं दुरितक्षयहेतुत्वं तत्संयो
गेनाश्रवणादित्यर्थः। ननु दुरितक्षयाभावे कथं मोक्षसिद्धिरत आह तस्यापी। अथ एवं द्राघये ह्यत्वे मोक्षस्यानित्य राम॰
त्वं स्यात्तर्हि प्रकारान्तरेण कर्मनिवृत्तिमाह मास्त्विति। एकेन शरीरेणावहुकालव्यापिना कर्मणोपभोगेन सर्वकर्म १२

क्षये ज्ञानान्मोक्ष इत्यर्थः। अथैकेन शरीरेण विषमकर्मफलभोगो नुपपन्नस्तर्हि कल्पान्तरमाह योगर्द्धेर्वेति। अन
ङ्गेन समङ्गेन यद्यपि ब्रह्मविद्यायाय ह्ययोः देशेन न विहितात्तथापि विद्याया यज्ञयोरेकपुरुषसंबन्धित्वाद्यथान्यथा
नुपपत्त्यासाध्यसाधनाभावगम्यतामित्याशंकार्थवादलिंगस्य निषेधसामर्थ्याद्वगतेन पापगताविष्टफलत्वे
यतत्वेन प्रबलेन वाधमाह स्थिते चेत्सिद्धिमिति। पथ्यान्यायवत्वात्स्थितेरतिसुवेधत्वं न प्रबलमित्येव दुर्बलेन वाधे किं
तु सति विरोधे। न चेह स इति सिद्धान्तयति व्याख्याये तेतिन्ननु सगुणविद्यानामैश्वर्यफलानां कथं पापनिवर्त्तके
त्वमत आह उभयेति। वाक्यद्वये ननु घटिताका तुल्यसर्वैश्वर्यालस्यं च न्नमतीत्यादिभिर्वा कौलिधाया उभयसंयोग
स्याविशेषादुभयार्थत्वमित्यर्थः। प्रबलदुर्बलप्रमाणाभ्यामेकस्मोभयार्थत्वावगमेऽप्येकेनैकस्य वाधः स्यात्तन्नि
वन्मर्थसूक्तमविशेषादिति। पापे ज्ञाननिवर्त्त्यमध्यस्तत्वाद्रज्जुसर्पवदित्याह तत्त्वभावालोचनादिति न्या
यसिद्धे ध्येलिंगदर्शनमाह मुमेवेति। उक्तविद्यासामर्थ्यवृत्तप्रमाणामोक्षशास्त्रान्यथानुपपत्तिभ्यामुपपन्नं हिता
न्नानुदुरितनिवृत्त्योरेकपुरुषसंबन्धित्वं शान्यथानुपपत्तिः सत्यपि विरोधे निषेधान्यथानुपपत्तेर्वलीयसीति भा
वः। नैकविधेति। अनेकविधेत्यर्थः। आहुरिति भाष्यकाराः इति असक्तो अनासक्तः अन्तरा एकमीतरापसंचित्वाः

कल्प संगेनयायावकंहेतिनान्यथेत्यर्थः॥तिष्ठतुकल्पशतानिक्रमभोग्यफलानिसत्त्वजन्मादिभोग्यफलानांकथमुक्तंदेहे
१३ नशतायुषाभोगइत्याहदीर्घकालेति॥इतरस्यतुअस्यातिरेकस्याप्यधिकाशंकामाहधर्मस्येतिस्वाभाविकत्वेने
ति।शास्त्रीयदेशानयेहत्वेनेत्यर्थः।धर्मस्यज्ञानान्निवृत्तिःस्वभावविरोधाद्धाशास्त्रान्निवृत्त्येत्यावगमाह।प्रथमेभि
रस्यस्थितीयेनिरस्यति।पापमनस्त्वेत्यादिनासर्वैर्यायानोत्तोनिवर्ततइतिवचनसामर्थ्यात्।यापमनरत्वनिवृत्तिरपिवग
न्नुनशक्यतेशास्त्रांतरैःसाक्षात्पुरापस्यापिज्ञानेनतन्निवृत्त्यवगमादित्याशंक्यकृतेधामन्यथासिद्धिमाह।उभेहैवेषइत्यादि
ना।उभेपुरापपायेएवविद्वान्अचवाक्येज्ञानेननुकृतंततरत्यतिक्रामतिभोगेनसुकृतंतरतीतिनोन्यमित्यर्थः।त्रीयेतेक
रवते र्माणीतिसामान्यवचनेनपाप्मानइतिविशेषैरहूयायेविशेषसंकोचमित्यर्थः।ज्ञानसुकृतयोःस्वभावविरोधवरे
तियदृमाहायमिद्धंतन्नयतिनोत्ववल्वित्यादिना।पद्येकत्तफलमपिसुकृतंविद्यानिवर्त्तयतितहितद्विधेर्वयर्थ्यस्याद
तआहनचसुकृतशास्त्रमितिप्रयादितेविद्यापुरापपोर्विरोधइहतथाशास्त्रीयथाकृतानीत्याहस्वमर्वीर्य
तरति।अनारब्धेःउत्सन्नसत्त्ववोधेनविलयःसर्वकर्म्मसु।कर्म्मस्वारब्धकार्येषुसरहानीमयोधतेइमामायवारि राम०
कीसंगातिमभिसंधायपर्वयहंपातियन्त्रियदीत्यादिनाननुनिवृत्तेपिसर्वकर्मणिकर्म्मसंस्कारोकर्म्मानुवर्त्ततां १३

तां।अथवानिवृत्तमायासंस्कारान्मायांतरोत्पत्तौतेनाभिनवकर्म्माणिविरच्यंतामतआहनचसंस्कारशेषादितिसंस्का
रएवशिष्यतइतिशेषःपद्याकुलालकराभिघातनिमित्तनिवृत्त्यानिवृत्तेपिचक्रभ्रमणोभ्रमणसंस्कारात्भ्रमणानुवृत्ति
रेवमत्रापिनिवृत्तायामपिमायायामुक्तिमार्गेणाकर्म्मानुवृत्तिरित्येतन्न।तत्रहेतुमाह।वस्तुनइति।तत्संस्कारस्तयोःपुराण
पुरापयोःसंस्कारःपुरापापुरापसंस्कारराणांत्रित्वात्संतीतिबहुवचनं।वस्त्वेवसंस्कारद्वारेणानुवर्ततइतिव्याप्तेर्व्यभि
चारमाशंक्याहनचेति।रज्जुसर्प्पविषयज्ञानस्यास्माकंसत्वात्तज्जन्यभयादीनांसंस्कारवशाद्धेतुवृत्तिर्युक्ता।अस्तु
तेनुवैषम्यमाह।ज्ञात्वेतिनमायेतिभ्रमनिषेधःअर्थान्तुउपादानमायानिषिद्धाभवतिअनेनमायाजन्यमायां
तरांकर्म्यांतरोत्पत्तिरितियद्वक्तुंयदिस्फुरतिनततरगोचरइति।मायात्मकभ्रमगोचरोज्ञानाद्ध्वंसनिषिध्यतेकिमनुवर्त्त
तेतुल्कानकिमयीत्याहनेतिनसंस्कारशेषो।अतएवनकर्म्मेत्यर्थः॥आरब्धकार्याणांकर्म्मणांदेहपातप्रतीक्ष
तात्पर्यंतमवस्थितिरपेक्षितेत्यर्थः।स्नातइतिपद्योक्तवचनं।स्नानादिकुर्वतोयच्चिरंविलंबनंतावद्देवनततोधिकमित्य
र्थः।क्रियायत्नाहिघातरत्वंयथास्वलुस्वयंप्रकाशप्रत्यगात्मभ्रांतत्रस्तसाक्षात्कारेनित्यमेवमविलुप्तत्वेपि
नास्तिसत्त्वनप्रकाशतेचेतिभ्रमान्यथानुपपत्त्याआच्छादिकाविद्याकल्प्यते।एवमत्रभवतोहिरापगभोदीनां

कल्प० १७

तत्त्वसाक्षात्कारवतामपि श्रुतिस्मृतिप्रतीतदेहधारणान्यथानुपपत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धफलकर्मप्रतिबंधात्
त्वरूपतत्कार्यभोगसंपादकाविद्यालेशानिवर्तकत्वं भोगसमाप्तौ कर्मक्षये प्रतिबंधनिवृत्तौ सततमनुवर्तमा
२ नसाक्षात्कारेण तस्याप्यविद्यालेशस्य निवृत्तिरिति कल्प्यते न चैकदेशेन निवृत्ताया अविद्याया अनुवृत्त्यसंभवः। आवृ
तबोधेन निवृत्तायामथ विद्यायां साक्षात्कारनिरपेक्षदेशांतरस्पर्शनादिरूपमभिव्यक्तिमुत्पादयति। यद्यपीत्यादिना। द्वौ
गित्येवेति। तत्राप्रतिबंधात् इत्यर्थः। नन्वारब्धविपाके शीघ्रं निवर्त्तयति प्रतिबंधक्षयेन निवर्तयतीत्यर्थः॥ आरब्धविपा
कस्य व्याख्याने संपादितेति संपीडितो जानि जन्मायुः ... वितं संपादितं वितितो विस्तीर्णः पूर्वापरीभूतो वर्तमानः सुख
दुःखोपभोगस्तु संपादितो येन तत्कर्म जातं तथोक्तं तद्भोगेनैव निवर्त्तयतीत्यर्थः॥ समुद्रावरत्नेति वृत्तिः फला
रंभायस्पत्तये यापरितः संमतानुद्योतमानं बुद्धिसत्वं बुद्धिगतसत्वगुणोपलक्षितानाकारेणापरिणतो येथोतथो
क्तः ... जीविताव ज्वलज्जीविता कल्पोवांतरकल्पः पुत्रस्यापविधाने वाक्यमभिधेतेति तत्राह तावदेव चिरमि
तीति ... तत्वं तरेणि उद्गालकारेनादेहधारणाविषयं स्मृत्यंतर ... यत्नीव्यायामश्च विद्यायात्मानेनवा धात्। प्रारब्ध
स्मीरापाश्रित्य तत्नो रस्मात्र निवर्त्तकत्वे तत्र प्रवृत्तिर्न भवतीति किं त्वन्यतः सिद्धैर्थस्यानुवाद्यार्थेत्याह तैत्तिरेतरमिसंधा राम० १७

... एवं निरुपाधिकब्रह्मस्यापि संतः ... प्रारब्धकर्म ... देहधारणं ... [illegible]

येति। अभ्युपेत्यान्यत्र वस्तुतत्त्वसाक्षात्काराविद्ययोः सहानवस्थानमिहाविद्यैकदेशब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारयो
रविरोध इति कः। इदानीमन्यत्रापि न विरोधः नियमरित्याह न चेदमिति। सुषमवाये सन्निधाने यथा प्रतिबिंबादि चे
दुःखमस्यापायाधिकत्वाच्च दैकत्वसाक्षात्कारेण सहानुवृत्तिः उपाधिनिष्ठत्वाच्च निवृत्तिः प्रमाणमित्यर्थः। वीकर्तव्येत्य
र्थः। ननु द्विचंद्रादिभ्रमा अल्पकालं तत्त्वज्ञानेन सहानुवर्तते कर्त्तव्यादेत्तत्कथं बहुकालं विरोधिना सहानु
वृत्तिरित्युत आह यदालोके योतिनि योगतथा स्थितिविधिः अनुयोगः कथमेतदिति चोद्यं। भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्ष
णानि हैश्यो जीवन्मुक्तिसाधकत्वेनोक्तानि तत्र स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति मंडनमिश्रोक्तं दूषयति
मुद्धरति स्थितप्रज्ञस्येति। भाष्ये संस्कारवशादिति संस्कारशब्दः परिशिष्टाविद्यालेशवाची। संस्कारात्क
र्मानुवृत्तिं दूषयति तावदेवात्र दिनायडके न वस्तु संस्कारद्वारानुवर्त्तते मयकेयादेरपि सत्यत्वात्तज्जन्यत्वे न सत्य
त्वादि तितत्राह न च ज्ञानेति। मिथ्यात्वेनाधिष्ठितन्नमा ... जन्या न भवतीत्यर्थः। यदि मवेद्युक्त तत्राह ज्ञानमा
त्रेऽपि इति। उत्पादेवारज्जुज्ञानादर्पितहापत्तेरित्यर्थः। हेतुद्वारा भयादेः सत्यत्वानिषेधस्वरूपेणापि निषेध
ति। न च कार्यमयीति। आरंभणाधिकरणे कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वसमर्थनादित्यर्थः। ननु रज्जुसर्पज्ञान

कल्प· १५ स्यभयाद्देश्रुमिथ्यात्वे कथं कार्यकारणभाववत्त्वमाह अनिर्वाच्या चेति। कार्यकारणभावोपि न वास्तवः स्वप्नवद्दृष्टि
तद्दानवदित्यर्थः। एवं च कुंभकारे यथा संस्कारद्वारानुवर्त्तिरेवं कर्मणामपीति संस्कारयज्ञोपि समर्थितः। न विमो
क्षेन विमोक्ष्यते। संयस्य संफलस्य ते। तत्काररलोपः छांदसः अग्निहोत्रादिस्थेनात्। उत्पन्नाविद्याजन्यकर्मक्षय
स्य चारभ्यकर्मत्वयवात्स्युत्केहानी अघास्त्वयफले सुपिके शुचि तस्य पापवादोभिधीयते इति संगातमभिव्रत्यपू
र्वयज्ञमाहयदीत्यादिना। ननु विद्यार्थमेवाग्निहोत्रादियोगमारूरुक्षुणा अनुष्ठीयतां विद्योदयाच्चोत्तन्निवर्त्ते
तां फलविनाशप्रत्वाकर्म्मणः तत्र कथमननुष्ठेयत्वमिति। तह चन्द्रयोर्दिगुणपस्यकस्य चिन्निवर्तिकात घा
हिंगुणांतरादपि नोक्षुमर्हतीति न हि तमो निवर्त्तकः प्रदीपस्तमोंतरादुदेति विरोधस्य जात्युपाधिकत्वादिति त
स्यापीतरद्गुणपवद्विघयानाशादिति। विनंश्यायोरपत्वादित्यर्थः। ननु विरुध्यंतामन्यानि कर्माणि विद्य
यापलापोनित्युनविरुद्धानि। प्रत्युतेन स्यादिशास्त्रप्रमाणात्तेषां विद्यया सहभावोच्चल हरोककार्यकल्पा
वगमादिति तत्राह नच विविदिषन्तीति। एवं गोतरइति विद्याजन्मनइति शेषः। एवं स्यहृयपाडुत्तरस्यां श्लोका राम· १५
दित्यर्थः। प्रमाणस्यान्यथासिद्धिमाह तस्मादिति यत्नादेमी तत्साधनत्वगेद्योपि याकोन श्रूयते किंतु विमला

नस्यपयत्नादिविविशिष्टसाधनसाध्यत्वानिर्देशान्नस्तु तिः यत्नादीनां च ज्ञानलक्षणाविशिष्टसाध्यं प्रति साध्यसा
धनत्वनिर्देशमात्रात्स्तुतिः। ननु साध्यसाधनत्वमस्ति विरोधस्योक्तत्वादित्यर्थः। अर्थवादत्वस्फुटीकरणाय
योग्यानुपलब्धिस्त्वनार्थवत्तेमानायदेशग्रहणेन मुक्तिसाधनयत्नादिविधिरिति न विज्ञानसाधनविधि
रिति हृदयं। पूर्वयज्ञानिहाननुष्ठिन्नत्तिनचकर्मणामिति स्वकारणविरोधिनो वैराग्यजन्मत्वलनादीनां वहु
लमुपलंभादित्यर्थः। अनेन नतद्देशीनामितिस्त्रावयवोभाष्यनेरयेहेणव्याख्यातः। अत्र च विरोधिनो
गेत्रादेर्ज्ञानो यद्योगे प्रवृत्ते कार्यस्य कारणानिवृत्तेकत्वमंयोत्पन्नतत छद्देन यराम्रस्त्रमिद्धानीतकार्यो
येत्पयरमवयवंव्याचष्टे। विद्यात्वेति। तदेवज्ञानं कार्यमितिकर्म्मधारयदित्यर्थः। तस्मादित्येतावतिवक्तव्ये
कार्यग्रहणं विरुद्धमपि विरुद्धेन कर्त्तुं योग्यमिति न्यायसूचनार्थं। प्रमाणाद्यपोसुद्धइति। एवं चेति।
अनेनाभिसंधिनेति। तस्य कार्यमित्यपि। भाष्यीयव्याख्यायोयादंयूयाँ अयुणान्नार्थमेदइत्यर्थः। ए
वं निर्गुणविद्यापरत्वेनाधिकरणोत्थावर्णसगुणायरत्वेनापि वर्णयति। पतत्स्वेति। अत्र च वर्णि
केतलुक्तकतदुपक्तोविघ्नुत इत्यविशेषश्रवणाहग्निहोत्रादिलयदिति एवं यद्विः। सगुणविद्याफलस्य

कल्पा १६

कर्म्मसाध्यत्वयोपपत्तेरस्य क्रमारणो हवै भगवतो हमस्मीत्यादिसमुच्चयलिंगात् सुकृतशास्त्रस्य च काम्यविषय
यत्वात् नित्यकर्म्मसमुच्चयाद्विद्यासमुच्चय इति सिद्धांतः तस्य कर्म्मसाध्यत्वयोग्यफलस्य दर्शनादिति च सौ
त्रहेतुरर्थ्यपरं वा हि। पूर्वोक्ताग्निहोत्रादि शेषांगावात्मत्वाद्यास्ति साहित्यानियम इह चिंत्यते ननु तन्निष्ठो
रणा नियम इत्यनेनैतदुक्तं त्वगोऽहा विवविद्यायित्वं सिद्धम् प्रतिबंधस्य पृथक् संभवात् तत्राह यथाब्रा
ह्मणायेति विद्यायुक्तकर्म्मप्रशंसया विद्याविहीननिषेधः कल्प्यते न च विधिविरोधः केवलं कर्म्मकु
र्वीरित्यश्रवणात् कर्म्मत्वरूपविधेस्तु यारशाविकोपानियमश्चोपास्तिनियमेप्युपपन्ने रतस्तु विद्यानि
युनरेणवोन्मद्रूनेन तन्निवृत्यर्थं आरेभ इत्यर्थः। अन्येत्वाहुः। विद्यार्थत्वं यदाया पुरनाश्रमीकृतान
क्रियान्तरेयास्ति विहीनेषु काकथाश्रमकर्म्मसु। ततः प्रवृत्तमेतत्स्नातकेन केन विहितिनैव मेतव्यं।
यतेः। नाश्रमोक्तक्रियात्वोक्ति विधुरादेरविक्रियातस्मात् हीयत्रयाहि विद्यासाधनमीरितं। विद्या
ये तेषु शास्त्रस्य न त्यागात् हन्यकारिणः। न विद्यासेत्स्यतीत्येषा केनाकेन निवार्यते। एवं हि भस्याद्य
प्रतिपाद्यते। प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्त्तते स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितमिति। राम० १६

यदि विद्यायुक्तं कर्म्मवीर्यवदित्येतावदुच्येत तदितरस्यापार्थत्वं वीर्यवत्त्वे न निरंशम्येत न चैवमस्ति अत्र हितरय
त्वयोगेनाविद्यायुक्तस्य वीर्यवत्त्वातिशयावबोधनार्थत्वात् केवलकर्म्मणोपि वीर्यवत्त्वं मात्रेण मात्र विधिविव
त्वेव मम्यनुज्ञायते अतो नित्यावकाशत्वान् इति सिद्धांतयति यद्येव विद्ययेत्यादिना पर्यासि समर्थं प्रतिज्ञितामिति
विद्वान्यदहरेवाग्निहोत्रं जुहोति। भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते इत्यनारब्धफलं कर्म त्व
यात्स्यावर्ज्जितात् तस्य च प्रयोजनं भोगेन क्षयइति तद्दिशानीदर्शयतीत्यर्थः। ननु विद्ययैवारब्धकर्म
णोपि लयः किं [illegible] न्नस्या इत आह। स्मार्त्तितिपुरस्ताहितं अनारब्ध
कार्य इत्यत्रैवेत्यर्थः। अगतार्थत्वम मस्ता नेदपादेरुक्ते प्रारब्धकर्म्मफलभोगानंतरं मोक्षोपितं कर्म्म
जन्मानेके देहसंभवान्न च विद्याप्रमोक्षसंभवात् तात क्रोतक र्मणाम श्लेष्माभावे नमुक्ता भाववृत्ता
ले कृतोनेतोनरस्मादिकारिणो विदेहोत्तरेण्यनाप्रमोक्षद्व्यागमसिद्धः। अस्मदादीनामयस्यसंयत्स्य इति श्रुतिः व
त्वेन प्रारब्धभोगानंतरं मुक्तिरिति॥ इति श्रीमद्धनुमवानेरमुज्यापारशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभग
१२ वरमल्लानेरस्य व्याससूत्रमीमांसचंपेयस्य कृतौ वरात कल्पतरौ वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ वी

कल्प ऽऽनमिचासगुणविद्याफलस्य ब्रह्मलोकिकस्यार्चिरादिगतिप्राप्यस्यात्रक्रमप्राप्तसंभवात्तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूप
१७ णं। व्यापिब्रह्मात्मभावे निर्गुणविद्याफले निषेधार्थं चेत्यभिप्रेत्य पादस्याध्यायसंगतिमाह अपरविद्याफलेति
विद्याधिकाराद्विद्यायाः संबन्धः। आप्यगतत्वे परा इत्यर्थमाह धर्मिणा इति धर्मिरूपेणो हि स्वरूपमेवत्वं धर्म्माणामारोप
तत्वादिति सर्वत्रेति यदुव्याचष्टे यत्रेह चेतिनत्वत्रायीति किं विप्रियाद्यादित्यनुषंगः। यथा सिद्धेर्ऽक्रान्तिक्रमानुवा
दितावदिहवाक्यं न तत्र पर्वव्याहरमाणामासीनेहानीमिति व्यापारलयः सिद्धः ननु वागलयेऽतो वाकप्रवृत्ति
त्वहकइति सिद्धांताभिप्रायमाह सत्यमेवेति मनोवृत्तिस्तु कथं न वाग्वृत्तिलयहेतुत्वा यतत्पर्यं अन्यथाहि तत्र प्र
लीनवृत्तिकेन हेतुः स्यादिति ननु योऽस्याकल्पापुरुषं प्राप्यास्तं गच्छती त्यत्र वागादिस्वरूपलयोऽस्मुक्तः एवमत्र
किन्नस्यादत आह गमोहीति। वाङ्मनसीत्युपहतवाके वाचस्वप्रवरणान्ने मातरारागणो मनसि वृत्तिलय इति
स्वममृयनेतुमवांतरस्तत्रमतस्यैवेति। वृत्तेरनुगतिर्लयः एवाच सोत्रानुपावव्याख्याउयघातं तेजाउयघाते इत्या:
युनर्भवेयुनर्तन्मो हिश्च पमनसि सियघमानेरिंद्रियैः। प्राणमायातीतिप्रोयः नन्मनोराम्ना ऋति इयोयमस्या राम०
धिकोंशोकामाह स्वप्रकृताविस्यादिना प्राणमनसोरवमात्मकहेतुमाह प्रकृतिविकारयोरितिननु भवत्य १२

न्नात्मके मनो ऽबात्मकश्च प्राणः कथमेतावता प्राणे मनसो लयः स्यादाह तद्यथेति अयमन्नप्रकृतिविकारन्नात्म
कत्वं मनः प्रत्यबात्मकः प्राणः प्रकृतिरितितस्मिन्मनसः स्वरूपेण लय इत्यर्थः। प्राणमनसोः किं मा भूत्क्रान्त्व
कृतिविकारभावस्तत्र हि प्रकृतिर्भूतावन्न द्वारेण आपः घंनिरस्य द्वितीयेति प्रसंगमाह स्वयोनीति एवं हि प्रयस्या
पि सरावेत्त्यापत्तिरित्यर्थः तदिह कारेणसामर्थ्यं विकारे प्राणो न्नविकारस्य मनसो न लय इति योजना। सोऽध्य
क्षे प्य: मनः प्राण इति वाक्यं विचार्यते ऽनंतरस्य प्राणस्तेजसीत्यस्य विचारात संगतिः। तेजः शब्दस्य भूतावे
शेषवचनत्वादित्यादिहेतुनोतस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिलय इति प्रतिज्ञया संगतिः। उपगमनादि श्रुतीः
स्वयमेव वक्ष्यति तेजोद्वारेणोत्पितत्त्वपयास्यतीति तेजसि समापद्यन्तेति। प्राणावृत्तिलयाधारस्य तेजसो जीवे
वृत्तिलयात्। प्राणस्य जीवे वृत्तिलयपर्युपचर्यत इत्यर्थः। समायन्तेति। अयवृत्तिलयः। यथा राजानं या
तायाम्ब्रुपेतं परिवारभृताः प्राणिनः संमुखमायांतीति एवमात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिसमागच्छं
तिको सावंते कालः समुच्यते यत्रकालस्तदव गीतितेरेवदर्शयतिऊर्द्ध्वोच्छ्वासीति। उर्द्धोच्छ्वासित्वमित्युपग
मनरूक्तेरर्थः। संमुखमागमनमुपागमने। आगम्य चगच्छंति जीवमनुपश्चात्। मनमनुगमनमिदि

कल्प पन्नामइति। आप्रायणादित्यत्रसविज्ञानश्चायं प्राप्तव्यकर्मफलप्रकाशावचनइत्युक्तेरुहृत्तमयादित्यत्रपत
१८ त्सहितेंद्रियसमुदायवचनेइत्युक्तमितिनविरोधः कथं प्राणोध्यक्षइत्यधिकावायः क्रियतइतिभाष्यंतदनुप
यपन्नमिवतेजःशब्देनतेजोध्यक्षजीवलक्षणासंभवादधिकमात्रप्रत्ययाप्राप्तिरतआह अधिकावायं श्रा
र्थंइतिश्रोतोर्थोहिशब्देमातिश्रुतोऽश्रौतार्थप्रत्ययोधिकावायइत्यर्थः। लक्षणात्वीकारेहेतुमाश्रुत्यंतरेति। ६
प्राणानांजीवानुगमादिविषयेवर्णितमेवश्रुत्यंतरेनतुतस्यतेजोद्वारेणान्यथासिद्धिरुक्तेतितत्राहनच ६
तेजससत्त्वेति अनिलात्मकाशक्रमेणेति। यावधानादेवसाक्षात्तेजसःस्वरूपत्वयायोगात्नतद्वारेणात्मनि
प प्रलंतुयच्चरितुंशाकल्यस्यैवधानाश्रयणेवघटादावपिप्रत्ययोपचारप्रसंगइत्यर्थः। व्यवहितत्वपक्षेऽनुकू
तं श्रुतप्रमाणादात्मन्यवगतइतिनातद्वाराणापिप्राणाव्यवहितत्वोपचारइतिदूषयंतितेजःसहचरितश्रुतिसा
हे वीजभूतसूक्ष्मंचभूतसूक्ष्मरूपश्रयणेवारस्यतस्याध्यक्षोजीवात्मातस्मिन्प्राणावृत्तिन्तपइत्य
र्थः। यद्यपिभाष्येप्राणासंपृक्तोध्यक्षःतेजःसहितसूक्ष्मभूतसत्त्वोभवतिप्रतइत्युक्तंतथापितत्सूक्ष्मभूत एभा०
सहितेध्यक्षेप्राणान्विशतीत्येवंपरंव्याख्येयंसोध्यक्षइत्युपक्रमादितिभावः। चोद्यभाष्यंपियघा १८

पिप्राणसहितस्याध्यक्षस्यभूतेष्ववस्थितिराक्षिप्यतइतिप्रतिभातितथापिभूतसहिताध्यक्षेप्राणस्थितिराक्षि
प्यतइत्येवंपरत्वेनयोज्यमित्याह तेजःसहचरितानीति। प्राणोनाधारत्वेनसंपृक्तस्याध्यक्षस्यभूतेष्विति
ते स्थितिंश्रुतिर्नदर्शयतीतिभाष्ययोजनाहीयतासूचितेति। यदिह्यारभाष्येऽध्यक्षेप्राप्यपुनर्ध्यायाणांतरात्तेजः
आश्रित्यभूतप्राप्तिःप्राणस्यनाभिधीयतेऽपहितप्राप्तेरुपाधिप्राप्तिर्नांतरीयकत्वादित्यभिप्रेत्याहअध्यक्षे
संपर्केऽवस्थानादिति इत्यंतेपिव्यवधानेनप्राप्त्यायोनविवक्षितःअपितुयथास्रुघ्नान्नगराद्गच्छतीमथु
रायाःपाटलिपुत्रंयातीत्युभयोःप्राप्यत्वेपियाटलिपुत्रंप्राप्यत्वेननिर्दिश्यतेएवमिहापिप्राणोनतेजसोध्य
क्षेघ्राणान्तगत्यस्यचोभयोःप्राप्यत्वेपितेजसीतिभूतमात्रस्यप्राप्यत्वंनिर्दिश्यतइत्ययमर्थोविवक्षितइत्या
ह अन्वैवेति प्राणादीकस्मिन्नेवतेजसस्त्वेनावतिष्ठतइतिकार्यस्यानेकात्मकत्वादितिचहेतुप्रतिज्ञ
योर्वैयधिकरण्यमाशंक्याहस्थूलशरीरानुरूपमिति। कार्यस्यानेकात्मकत्वेनानुमितंकारणानेकत्व
मेकत्रप्राणस्थित्यभावेहेतुरित्यर्थः। समानाचानुन्निरूपितायाःउत्क्रान्तेरपरविद्याविषयत्वेइहपरइत्यपुन प
नन्विहहार्दविद्याविरामुक्रान्तिर्नास्तीतिइहपरविद्यत्रासेनसाधुत्वं। द्विधास्तुइदानींतरीयफलत्वावस्प

क.ल्प कत्वादुक्तांतेरतआह अत्रेति अत्राधिकरणेविषयपरतरहरविद्यायाममृतत्वमेतीत्यमृतत्वप्राप्त्युक्तेर
१९ मृतत्वस्य च परविद्याफलत्वात्परविद्यावेतत्प्रत्येतव्यमृतत्वं परविद्यायां चोक्तमिति निश्चीयत इतियाम
न्यतेतस्यामतेनाय। वक्तव्यं न सर्वेषां तयोर्ध्वमायन्निति उक्तमिति मुच्यन्ते स्यामस्यामृतत्वस्याविद्या
त्वादिति दीपितं मत्वानन्तरहरणेन। अथवा सगुणस्यापि विद्यापि हा... त्वब्रह्मणो न तत्र प्राप्तमुक्तातापे
क्षेति सर्वेषां ह्रोत्रवास्तुवः तस्यामुक्तेः। सधर्मा अवस्थाः सुषुम्नाद्यावविधर्मो ज्ञानस्य घाः। न चैता अपि
प्रतियाधतो किमुत्पत्त्यतयात स्तुवारेनात आह न। विनियेन हेतुना विद्याप्रकरणोत्थापितत्तेन पि
दुघः सुकामार विद्वांसमुक्तोत्पादिविशेषयवैतोन प्रतियाधतेनापि विद्वान् अमृतत्वमेति विरोधाद
वेत्यर्थः अनेन ननु विदुष इति भाष्यं व्याख्यातं भाष्यं ह्युक्तिरस्तु यत्क्रमादित्येतत्प्रतिज्ञाविशे
षणत्वेन व्याख्यातअविशेषश्रवणादिति च हेतुरव्याहतः स्वयंत्वासत्यक्रमादित्येतदेव हेतुर्वि
नयोजयति कुत इति। आसृतेः सतियर्थतेउपक्रमादित्यर्थः। ब्रह्मलोकप्राप्तितउताविशिष्टभी
गाकल्पयंतत्वाद्विद्यानुष्ठानप्रारंभस्य ब्रह्मलोकस्य चोक्तस्यगत्वैव प्राप्य चोरस्ति सगुणाविरुक्तो राम० १९

तिरित्यर्थः एतेन वास्तवोपि सर्वेषां ह्रोमुक्तत्वः सगुणब्रह्मप्राप्तिमात्रत्यानुमर्थत्वादिति उपक्रमेति प्रकृतार्थमुक्त्वा
ये च मर्थमाह तस्मादिति प्रेसतेप्राप्तुमिच्छते उक्तेति विशेषः। सृष्टेर्न्नानामिः कमरणं। वसनिवासृ इत्यस्माद्धातो
रिं नमचति। तथा सत्यनुयोष्यतस्यमुक्तेस्वैवमर्थत्वायातात। अतो व्याधहेतुपदाहरतीति। तदायीतिः प्रातुनन्तुव
रीतिक्तोक्तेति सामर्थ्यादेवसावशेषतस्तेज आहिल्यः सिघतिकिं विचारेणात आह सिद्धं कृत्वेति। सत्यमुक्तात्रिः सा
वशेषत्वयेन विना न घटते सर्वा घापिन सिद्धेरति समर्थ्यतेरत्यर्थः। अत एव संगतिः। यदि पूर्वः पक्षइति। अनेन
प्राचामप्यधिकरणानां वृत्तिलयनिरूपकाणां प्रयोजनमुक्तं। यत्तो सिद्धेपि वृत्तिलये प्राणस्याध्यक्षेत्र वृत्ति
लयउक्तः। ससगुणविद्यायामनुचिंतनार्थ। महत्वाद्वेतिरूपवदिति हेतुगर्भं विशेषणं अनेकपादेो वद्धत्ववा
वी। अनेकैवहृदयमारंभकं यस्यतस्नेकद्वयंतत्वादित्यर्थः। ततश्च लिंगशरीरं च हेतुं स्पर्शनात्यामुपलब्ध
व्येमरन्नोतरेस्थू प्रतिहन्येतमहत्वेसतिरूपवत्वात्व हृदुद्व्यारंभत्वेसतिरूपवत्वाद्धत्कुम्भवदिति महत्वंच हृदत्व
दुध्यार ब्रह्मादिपां ध्यणुकव्यावृत्तिः। हयवादिन वायुव्यावृत्तिः। चकारस्यप्रथमस्त्वार्थेनाप्यन्वयमाह तत्रैतो
सत्ताकांक्षा यैमिन्नक्रम इति। च हुत्वनेकांतिकत्वमुक्ते हेतो शहत्वरूपमितित तस्यलिंगशरीरस्य स्वरूप

कल्प· मेवतादृशेऽनुद्भूतरूपस्पर्शेयथाचाक्षुषस्यवस्तुराकारपरिणतस्यतेजसस्तत्यर्थः।दृष्टान्तंसाधयति अदृष्टवशा
२० दितिविरूपतः सौक्ष्म्यमुपयाद्यपरिमाणात् सौक्ष्म्यमाहपरिमाणादितिपरिमाणतः सौक्ष्म्यमस्तिलिङ्गशरीरस्ये
तिशेषः।यथात्रसरेणवोजालकप्रविष्टसूर्यरश्मिभ्योऽन्यत्रनोपलभ्यन्तेपरिमाणतः।सौक्ष्म्यात्तथैवलिङ्गशरी
रस्याप्यस्तिसौक्ष्म्यमितियोजना।एतदपिहेतिस्वच्छत्वमपिसूक्ष्मत्वेनसंगृहीतंउपलक्षितमित्यर्थः।पूर्वोक्तहेतु
भ्योलिङ्गशरीरस्यचाक्षुषत्वानुमानेऽनुद्भूतरूपत्वमुपाधिमनेकान्तिकत्वंचाभिधायेदानींप्रतिघातानुमानेऽप्यु
द्भूतत्वमुपाधिमनेकान्तिकतांचाहयथाहिकाचेतिकाचद्रव्यमध्येसम्पृक्तस्यस्वच्छत्वभावस्यनेत्रतेजसो
नप्रतिघातकंतद्वत्परिणतवस्तुनोपिनेत्रगोचरत्वेलभ्यमानस्यसर्वमेवमूर्तवस्तुजातमस्यलिङ्गशरीरस्येत्यर्थः।अस
क्तत्वात्परनाम्नोनोपघातइतिशेषः।धाम्निलोभेः इत्यत्रगिडियोत्तानंस्कृतकरणापिधायस्वरणा ताम्भी
प्रमाणाभ्यामूक्ष्मगोचरव्यतिरेकौभावाभावौतत्त्वत्वात्प्रसिद्धस्थूलदेहातिरिक्तंचिह्नमित्यर्थः।प्रतियोगाभिति किं
चेत्।अव्यवहितसंगतिभोग्यस्यैवोक्ता।सर्वस्मंशरीरंयस्यससजीवात्मातथोक्तः।ननुविहीनमपिचेद्दृक्तौमेकेप्र राम० २०
तस्यमोक्षासिद्धिरतआह।सपुनरिति।एकस्मिन्नन्तरेतिसिद्धान्तइत्यर्थः।प्रदृक्तेहिरण्यगर्भेयथैतमुक्तौतस्यजीव

स्यलिङ्गशरीरात्प्रलयइतितत्राह संसारिणएवेति।पञ्चाप्येपुरुषोपमपततइतिनिर्दिष्टात्संसारमण्डलेवर्तमानस्येत्यर्थः
मध्येकश्चिच्छ्रेकतो।नन्वितिबृहदारण्यकेहिपञ्चमाध्यायेआर्त्तभागप्रश्नेगतेःशरीरात्प्राणानक्रामन्तिप्रतिषेधो
स्त्वविदुषः।यत्रायपुरुषइतिपुरुषमात्रोयाप्राणानात्यक्ताध्यायन्तितस्मात्प्राणाउत्क्रामेतोतिजीवापादी
नकोक्रान्तिप्रतिषेधोभवतुविदुषः।तथाचब्रह्मविदुत्क्रान्तिसिद्धेरल्पकत्वात्सिद्धिरित्यर्थः।आर्त्तभागप्रश्नेविष
रे किंचमृत्योरन्नंकास्विचित्सादेवतायस्यामृत्युरन्नमिति।मृत्युमृत्योःपरदेवतायःप्रस्तुत्वाहमितिस्यवि
उपायावोक्तौतिनिषेधइतिसाम्यंवाक्यद्वयस्येत्याहतत्सामान्यादितिअभेदोपचारेणेति।उक्तान्तरवद्ध्ययनादि ३
निर्देशस्यान्यथानेतुमशक्यत्वात्।तद्देशेनाभेदोपचारइत्यर्थः।पंचमीपाठेऽपचाराश्रयणेन्यायहृदयमाह अपि
चाहंतेतिभाष्ये।राहतस्मृतिव्याचष्टे अयरस्यहीति।यद्यत्रइतिपरेणतव्यमन्यथास्यनास्तिसब्रह्मविरुद्धः।ब्र
ह्मविदोमार्गेबहुप्रतिसाधनेषुन्यायप्रसिद्धाः।निषेधश्चवःतेपिदेवातुकोषाःकिमुतनिष्कासाःकिंतुपरमुद्दात्पत्र
मेरभागपाइत्यर्थस्यतियोजयति पदेभिलोपीति।तानिपरइत्यादिकरणानिचक्रस्यसंगतयाभाष्येएवंविष्णुः
परस्मिन्नुरूपेकरणाल्पयवचनेसतिसंशयानुपपत्तिमाशंक्याह प्रतिज्ञाविलयनस्कृत्यारिति।प्रतिज्ञायाएव

गता:

प्र०उप तदप्रकृतिमाहाप्रवृत्योः लिंगशरीरविलयनं श्रुतितः कलास्त्वमेवास्य परिद्रष्टुरिति च श्रुतौ तयो विघ्नत्यन्ते विमर्शनि
२१ संशयस्त्यर्थः। यस्मिन्नात्मनी लीलीयंतः इति शेषः। ननु बाह्येंद्रियाणि दशभूतानि पंच मनः कर्मेतियोडशकला
संतिकथं श्रुतौ पंचदशात्वनिर्देशः तत्राह प्राणेति प्राणास्य हि पृथिव्युपादानं मनसश्चैवान्नमयत्वश्रुतेः तस्य क
प्रकृतिकत्वमित्यर्थः। सोव्यावहारिकप्रमाणेनानुमानेन करणानी भौतिकत्वावगमात्। स्तेशु ल्ययोवगतः
भ०टी० भूतस्वरूपाणां चासाधारणानां साधारणे षु प्राणानां वा यौतान्त्विकप्रमाणेक्तवे दांते विश्वस्य ब्रह्म विवर्त्तत्वाव
गमात्। ब्रह्मणि बाधः स्यादर्थः यथान घः समुद्रे लीयंते। एवमेव सुरूपे कलाः। आसां कलानां नामरूपे शान्त्यत्म
के अपि भिद्येते विदीर्यते स च विद्वानकलः कलारहितः सन्नमृतो भवति। अविभागः। आतिमें द्यमयनेनुमि
ति। श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः। तदेकोया प्रज्वलने कर्मेव शात भविष्यत्फलप्रकाशः। तस्यानुसन्धितिकर्मणि
घहो। ननु मूर्धन्यनाड्यो देहमात्रव्यापकत्वात्। कथं तया ब्रह्मलोकप्राप्तिः। तत्राह हृदयाश्रिताहि
ता आसुना डीसुस्तत्राश्रितिश्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः। विष्वङ् नानागतयः रश्म्यनुसारी। सूत्रे योजयति तत्र
वहनियति। सिद्धांते हे तुसूत्र रसत्र गतोत्तरो वयवः इति। प्रमाणांतरादिति। निश्चयो हृश्यत्याहे का दित्यर्थः। भा राम०
२१

तेन सोत्र स्वशाखोव्याख्यातः व्याख्यानेन एवैकवाक्यमुदाहरति अनुव्याहरिति। चंद्रगतप्रकाशान्यत्वानुपपत्यादि
रात्रौ सत्यं रश्मिरित्याह अग्निरहरणेनेतिननु चंद्रमसरूपप्रकाशोस्तितत्राह अमयेनेतिरात्राबुक्रांतस्याहः
प्रतीक्षा नास्तीत्यत्र हेतुमाह यावत्तावदिति। स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति श्रुतौ यावच्छब्दोप
वेधे शेषमपरेणानयेन्नागतिः श्रुतास्वंचायेत्रान शकोवगमायावत्तावच्छब्दयोरुपयंवधेमेवविरोधादित्य
र्थः। अथ विशेषवित्तानोयशमानंतरं स्मृतिरिक्रियाविशेषणमेतत्करोतीत्यर्थः। तदेव दर्शयति। अस्मादि
ति। पद्मपोतापयुपलभ्यते एतद्दृहदेवाग्नेः। धातिसविता। अतस्त्वेति प्राप्तास्त्यप्रसिद्धेरवि द्रष्टव्यत्वि
षयत्वेन संकोचे हेतुमाह तस्य परस्य इति। प्रतीहाराणामित्यत्र पर्यविदुषः इति द्विती यावहुवचनं अ
ग्निस्योतिरादीति। अग्निरर्चिरादिवतास्मीतिरादित्यादेवता। विषयव्यवस्थयेति। स्मार्तकालविधिर्न्निगु
णपुरुषमात्रविवेकचित्तवृत्तिनिरोधान्मकसांख्ययोगविषयत्वेन। श्रौतात्तिवाहिकतोविधिःसगुणे
विधा विषयत्वेन च व्यवस्थयेत्यर्थः। अथ तु प्रत्यभिज्ञानमिति। स्मृता वध्याद्रिशब्दे श्रौतादि शरिरदेवतानां प्र
त्यभिज्ञानमित्यर्थः। इति श्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभावरमलानन्दस्यव्या

११ नये इतामितर्व्यः। विकिर्षिमार्थीरिति। २ शिमन्नावाधसामर्थ्यमितं रश्मीनामसंबंध्यनवच्छेदं मार्गे नवदति निशायामरश्म्यभावशंकामपनेष्ठ

कल्प० साश्रमायरनामधेयस्य कृतौ वेदांतकल्पतरौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः। अर्चिरादिना तत्प्रथितेः। भिन्नेति मार्गो

२२ अर्चिरादयो भिन्नाः परस्परमनपेक्षा न त्वनेकविशेषणविशिष्ट एको मार्गः कुतः भिन्नप्रकरणत्वादिभिः यत्र

विधेकोपि गतिविशेषणभेदः। पंचाग्निविद्यायां देवलोकादित्तत्र भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्विद्याभेदेन भि

न्नोपासनप्रत्ययत्वादिभिः स्वेरात इति सयावत् त्रियम्नमनक्षितिवेगावगतेरित्यर्थः। एतच्चाचक्षेगंतव्यमिति अ

वधृतेरित्येतत्विवरणोति। अर्थे तैरिति। एकस्मिन्गंतव्येनेकमार्गवैयर्थ्यमाशंक्याह विकल्पेरन्निति। एक

त्वेपीति। यथो मार्गस्यनेवनानात्वं हेकुतस्तस्यैकत्वेपि अनेकैर्गुणाम्नातेः पथीभिरवच्छेदैर्वीथ्यादिभिः संगमसं

भवेन गुणानोपधानेन समुच्चयायपत्तेर्मार्गभेदकल्पनायां च गौरवात् आदित्यादिबहुविशेषणानां व

सर्वच प्रत्यभिज्ञानलिंगैक्यावगमादित्यर्थः। भिन्नप्रकरणस्थत्वं ब्रह्मलब्धवहेतुत्वेप्यविरुद्धं भिन्नोपास

नश्रेयस्त्वेच भिन्नोपासममकर्तृत्वेवत्रवदविरुद्धं। एकमार्गस्यानेकपर्वसंभवेल्लोके दृश्यते। सयवाहीति।

मार्गभेदकल्पनाऽवयवभेदकल्पना। यदुक्तमवधृतेरिति तत्राहानेकवाक्यमिति। अनये इतामिति राम०

अचिरादिनेत्युमित्यर्थः। पश्चोक्तेः बुराइति तत्यारिहारार्थं भाष्यं तिरावच्च नेत्यर्चिरादये इत्यामपिहि २२

प्राथर्थत्वान्नोपपद्यत इति। तस्तुपयन्तोपर्वभेदहेतुरूपस्यैवानपेक्षत्वसाधकत्वेनोपन्यासात् अतो व्यावर्त्ते

नखल्विति। पथिभेदं यथो मार्गस्यभेदं अन्यतः कश्चिद्धेतव्यादिति शिष्यादेरित्यर्थः अत्र हि धूमादिमार्गस्याग

मनेकदाचित्स्ववल्कलेभिः श्रुतिर्विधाहिल्लवेनापि नत्वचा प्रायणादुपासीनस्यास्य प्रत्ययावश्यंभावात् त

त्स्वर्गत्वव्यान्तरायेत्वयान्ते प्राप्त्यर्थत्वादिति भाष्यव्याख्याते। नस्योपासीति भाष्ये मार्गोक्तं किमित्यर्चिरादिनेत्यु

क्ते न पुनारस्यादिनेति श्रेकोन्तरमिव भाति तथा सति चातोयीत्युपरितनोपि श्राद्धेन संगच्छेतेति मत्वा व्याच

ष्टेयमर्थ इति तेऽयासकाः पराः दीर्घाः समायस्य सपरावाक्ये हमातस्य पराः समावसंति तस्मिन्वसंतीत्यन्या

श्रुतिः। साप्येत्यन्याश्रुतिः। तितितिर्थं यः प्रश्रियाविद्यावर्त्मघ इति चापरा ब्रह्मचर्येणानुविरहत्युपासते तेषामे

व ब्रह्मलोकः प्राप्य इति शेषः। वायुभ्यांश्च तेनोत्स्यस्यादित्यमागच्छतीत्येतत्पर्यन्ते संवेधासंवंधाभ्यां संशयः पाठ

क्रमार्थक्रमाभ्यां संशय इति केचित्रुउक्ते मपुक्ते प्रबलदुर्बलाभ्यां संदेहानवमारात पर्वत्रार्चिरादिमार्गपर्वप्र

त्यभिज्ञानात्। सर्वत्र गत्येकमुक्ते। इहापि स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमि

त्यत्रार्चिरात्मकाग्न्यानंतर्यं प्रत्यभिज्ञानादर्चिर्भ्यो नेतरं वायुर्निवेशनीय इति सेगतिः। नन्वत्र पादे रगत्वाने

क॰ल्या॰ तर्यवायोर्वरुणमत्राकांयाठस्यउद्देल त्वादित्याशोर्कहक्त्वा घभावइतिननु स वायुमागच्छति। स वायुस्तस्मै तत्र विजि
४३ हीते स्वावयवान्विगमय्य छिद्रं करोतीत्यर्थः यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं तेनो र्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति वा
योरादित्यात् पूर्वं त्वरूयक्रमस्तेनेति सूत्रप्रतीतिः तरवल्लात्सरूपतमित्यत्र त्वरूयाठक्रमो वाध्यता तत्र आ
हउछिद्रं किमेरो तिद्वितीयार्द्धं व्याचष्टे। तस्मा यितिते नेति क्रतिर्वायुरूतावकाशस्यो छिद्रमात्रप्राप्तो हेतुत्व
माह नादित्यगमनेस्यागमनं इत्यर्थः। ननु कथमादित्यगमनमात्रप्रतीतिस्तेनेत्यस्यादित्यमागच्छती
त्यनेनोऽपनुषंगः किं न स्यात् तत्राह न चेति आकांक्षाया ह्यनुषंगः इह तु तेनेत्यस्य संनिहितो र्ध्वाक्र
मरोन नैराकांक्षान्न व्यवहितादित्यागमनेन संबंध इत्यर्थः। न चादित्यप्राप्तेपुरुषताऽवकाशेन वायुच्छि गा
द्रकरणमस्यादित्यगमनस्येति छिद्रं रणमेवि
तिक्रमाद्दिनानुपपत्तेः ते नेत्येतदादित्येनाप्यनुषज्यतां अत आह न चादित्यगमनस्येति छिद्रं रणमेवि
हेतुत्वादिति ते वास्तुनरादित्यागमनस्य तेनेत्यस्य सन्निकृष्टान्ताल्लीत्यर्थः। क्वचिदिति वरुणाल्लोकाद्वावि
त्यर्थः। अत्रोर्ध्वादित्यल्लोकप्राप्ययोर्विश्रमोऽवि प्रोध्यभावात् कार्यत्वं तथा चतेनेति क्रत्वा वायुरिति राम॰
छिद्रं स्यादित्यागमनेप्रति हेतुत्वस्यानियततथा कुसंतात्मकत्वेन क्रतक्रमरूयस्य प्रतीतेः क्रत्वायाठके ४३

मेवाघरतिसिद्धांतयति उद्देशाद्वइति उभयपाठइति उभयोः संवत्सरदेवलोकयोरक्रतस्यत्वेपियाठकर्त्तव्येसती
त्यर्थः मासस्य वेधावादितिमास संवत्सरयोः कालत्वसाम्यादित्यर्थः। कार्यकारणाभावमप्याहुमासारभ्यत्वा ह
च्चेति देवलोकः संवत्सरस्य परस्तात् एवं तु वायुः क्व निवेशनीयः तत्राह तत्रेतितेनस उर्ध्व आक्रमते स आदित्य
मागच्छतीति वायोरादित्यानेतर्यायनिरंतरत्वाय संवत्सरादित्यस्यस्थाने स्तस्यापरिदेवलोकाद्वायुमितिय
ठितव्यमित्यर्थः। ननु स्वत्रे वायुमब्दादित्येतावन्मात्रे कथमधिकावायत्तत्राह वायुमब्दादिति द्वितिवाचक
कमेव वोधकमेवेत्यर्थः। स्वत्रे वायुशब्दोदेकल्लोकोमल्लकृणार्थ इति भावः। ननु यदि संवत्सराद्देवल्लोक
देवल्लोकाद्वायुं वायोरादित्यमभिसंभवत्यनिक्रमस्तत्रोक्तः कथं तर्हि भाष्ये वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्या
द्वर्वाकत्वं चोक्तमतआह तथापीति छांदोग्यपाठमात्रापेक्षया हि संवत्सरादादित्यमित्येतावन्मात्रस्य व
णान्मध्ये वायुर्निवेश्यो वायोः संवत्सरात्परत्वमादित्यार्द्वाक्चिकिचसिध्यतिसंवत्सराद्र्ध्वं यरिवासप्तसनेयकाग
तरदेवलोकानंतरं नेतु देवलोकसहितवायोरर्वागादित्यात्तेरालवतित्वमित्यर्थः। उक्तेऽर्थे भाष्यसंवादयतितं
दिरेमिति। प्रजापतिलोकमिति। प्रजायतिविराडत्र्याप्रथमाराय ज्ञातुक्रमयज्ञात्मकाद्यान्मासान्ग

कल्पाद्धतिघाहायोरुपरिनिविष्टो रामासान्येभुवरामासेष्वाशिरत्युत्तरदेशे उत्तरोदिशमेति॥ तज्जित्वोघात। सवायु
२८ लोकं सवरुणाल्लोकमित्यत्रोक्तं वरुणादयो नेताश्चत्वारः कमादीयोरुपरिनिविष्टा रन्ताते नीशिरत्यमिति स्रुतिविरोधाद्वनच
वायोरिवस्थानविशेषसंबंधस्तु ताहकमस्त्येवांस्कृत्वादिकमतो नामीयामागनिवेशाद्ग्रिपूर्वपत्तमाशेकासिद्धांतमाह
तडिद्दतेरधि। अविरोधेश्च वनिमार्गतरिद्विधेरितिस्रुयते चंद्रमसो विद्युतमिति। अप्यतिरयांपातिस्मवरुणाततद्दितःपरस्कृत
स्तत्संबंधात्प्यतित्वमेवतत्संबंधे हेतुः तद्दितत्वबंधेहेतु तडितुपरिहिसजलजलदाद्भुश्रयते। जलाश्रियति स्रुववरुणाद्
तितथासती द्वाहिरण्यतेः परश्च्यते कस्मात्तत्राह आगततनामुति। आगतनोस्थानविशेषसंबंधरहितानामसंनिवेशः प्र
प्रमकाडेहिप्रसाधितःतथा चेंद्राहिरण्यागतुक तदेतेवरुणस्यापरिनिविशेतेत्यर्थः। नकेवलमागनुकाद्वितेनिवेषः
अपितुपाठोऽप्येत्याह यद्यते चेति। अग्न्यपेह्वतिकाम्युरोडाश्मसाकपाल्लनिर्वपेदिति। नह्येते सिद्धेश्येयोर्मास्तिकी
विकृतिराम्नाता। तत्रोयहोमाः पूर्वमनुष्ठेयाउतनारिष्टाहतिसंशयेप्रधानप्रतनहतेस्तुनंतरंप्रत्यक्षपठितउयहो
मास्त्र्ययवधानेनपूर्वमनुष्ठेयाआतिदेशिकास्त्वप्रत्यक्षोत्वात्स्यवधाने नयष्टक्तव्याइति। प्राप्याप्य चमेरा राम० २८
द्धांतितत्रेतेनुवादाप्रस्त्रेयांप्रधानप्रत्यासत्तिरिति। अतेवेष्टतानांप्रयोगः प्रकृतौ हि क्लृप्तोपकारमंगमुपका
[illegible] ... स्वाहेताद्यः संति वसकतेरतिदेशतः प्राप्ता नारिष्टहोमाः कि [illegible]

राकांक्षाराप्रकृतिः प्रथमंगृह्णातितताः प्राकृतानारिष्टहोमानां प्रधानप्रत्युपगृहीतत्वात् आयस्मितिरेषुतुसं
निधिवशाराकांक्षायरिकल्प्याय श्चात्प्रधानसंबंधभाजामंतेप्रयोग इति। आतिवाहिकास्त्विंगात्। अर्चिरादीनांकेमिति
निरूप्यत्वरूपमिहचिंत्यते संबंधानुकृतिउपरिवरुणारस्तुक्तमिहापिसादृश्यसंबंधादर्चिरादीनामार्गपर्वतमितिपूर्वपक्षे
माहमागीति। नचैषांमार्गचिह्निकानामिति अवधिषुदेशासीमासुस्थिहामार्गवाहकाआवधिकाःलोकगतभत्स्था
माहजीवात्मनइति। नन्वाचिरत्यादियंचमीमिरर्चिरादीनांमोक्षगमनहेतुत्वप्रतीतेस्तन्नत्वमितितत्राह लोकेना हे
ताविलक्ष्यधिकारोविभाषागुणेस्त्रियामितिविहिताहेतुपंचमीनागुरोहप्रतेकिंतुगुणादेवतत्रोहाहरणमाह। जात्या
ति। पघरिवारस्योवोढारःप्रापकास्तेहिविघरःयोपिप्रायकासुत्तत्रविधृत्स्थानाहारम्पामानवोवोढानप्रेयेतान्य
तस्ववहनसिद्धेरित्याह।पिचेति चेतनस्पस्वप्रयत्नहीनस्पोऽदेशागमनेचेतनांतराधीनमितिसिद्धांतयतिसपिंडक
रणानामिति। संकुचितकरणानामित्यर्थःतत्रहेतुःस्वस्मदेहवतामिति। भूतसूक्ष्मात्मकस्वसूक्ष्मदेहमात्रवतांस्थूलदे
हरहितानामित्यर्थः। नचास्मापक्षस्मादिश्राकमार्गव्यावधेतपरीतिकारस्तोयरविशेषःमेरुमभितोमेरिलो
दन्नो। सतिस्त्रतानांचेतनत्वसंभवइतिधर्ममात्रकल्पनालाघवमुक्तंन्यायसिद्धोद्योतकंलिंगमप्याहरमभवेतान

नुवै वैशेषिकैरस्मन्निवन्नित स्यपरजात्याधारेणु गात्वं परिमाण्यतेनवार्चिरादय गतेयेतिकथंतछ वेषु हेतुर्यचमीतत्राह। न च वै
क.सु शेषिके ति। गोत्वन्प्रधानानुप्रत्यार्चिरादेः सहायत्वाद्धर्मिगुणान्तरत्वं ब्रह्मलोकसिद्धमित्यर्थः। सामान्यवचनमित्यादि श्लो
२५ कव्याचष्टे यथेत्यादिना। ननु यदि विघटत्वं न तदारभ्यमाणमानवीनेन। तर्हि वरुणादीनामनेनत्वं वैयर्थ्यं चार्चिरादिभ्य एवेनतु
वैयर्थ्यादत आह वरुणादयस्त्वित्यत्र मानत्वः प्रधाने। नेनाव रुणाद्य यत्न नयने पि सहकारिणा इत्येव वैयर्थ्यं न वो
ह्यवैयर्थ्यमित्यर्थः। कोर्थते। गति निरूपणानंतरं गंतव्यमिह निरूप्यते। यदर्थं यद्गत्यन्वितिमुख्यात्वादिति। ब्रह्मशब्दस्येति
शेषः। ननु ब्रह्माकमलासनोप्यमिधीयते तत आह। नपुंसकमिति। गुणकल्पनया। कारणवाचिशब्दस्य कार्यउपचा
रकल्पनयेत्यर्थः। अमतत्वप्राप्तेरित्येतद्व्याचष्टे। अपि चेति। परप्रकरणस्थ्यीत्येतद्व्याकरोति। किंचेति। शारवान्तरगो
चानरः। न्यग्रोधेपि न प्राप्तप्राप्तिरवयवानामप्राप्तानां पुनः प्राप्तेरित्याशंक्याह न चेत इति शारवान्तरगोवयवानां न्यग्रो
धावयविनायुज्येनकुतः स्वयवस्थाशारवान्तरगावयवस्य न्यग्रोधावयवेन योगादित्यर्थः। ब्रह्मलोकमितत्वत्परलोकश
ब्दविवरणं स्वयंप्रकाशमितिसिद्धांतसंग्रहोतिकार्यमिति। अर्चिरादिगतिरूपासकाकार्य ब्रह्माप्राप्यैतेत्स्याप्राप्तपूर्व राम०
त्वेन गंतुयोग्यत्वात्। ननु परं ब्रह्मात स्यजगत्कारणत्वेन प्राप्तत्वादित्यर्थः। ननु प्राप्तमपि परं ब्रह्म प्राप्यते न्यग्रोधवदेव मा २५

त्वाम्रगेरोत्पत्तिमित्याशंक्य विघयांगविघाहाहे भेदवाद्यादिहिनताद्रूपयिगतिरित्याह ततमपि परं ब्रह्म प्राप्यतेन्यग्रोधवत्स्वगा
त्यादिना प्राप्तिप्राप्तिपरहस्तागीकृत्य प्रकृते वैषम्यमुक्तं इदानीमनंगीकुर्वन्नाह न चेति अप्राप्तस्य न्यग्रोधावयविन
एवावयवोत्तरेपहितस्यसंवेष्टितयाऽन्तरस्याः प्राप्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः। ननु तर्हि वयवयरेपरापरमात्मा यदा तथा वेदिति
संयोगस्याप्रत्यक्षत्वमायादितमत आह एतदपि चेति काल्पनिकविभागमयेत्य न्यग्रोधप्रायप्राप्तेति च वास्तवे
ब्रह्मणि प्रतिबुद्धेन युज्यते इत्यर्थः। ननु ज्ञानोत्तरकाले देहपातावरचिरादिगतिरेवविशेष आम्नायेकिं न स्यादित्याशंक
ते विदुषोपीति अमतत्वादिलिंगानां न्यायैः स्याकेविरोधिनां इत्यन्यापवतीवक्तिवाधिकाविशेषश्रुतिः ब्रह्मैव सन्नि
त्यादिना नोयायांतरापेक्षेत्यभिसंधिः श्रुतेर्ल्लक्षितरितियोजना। श्रुत्यनुग्राहकं न्यायमेव दर्शयति। उपपन्नश्चेति। लि
गाभासमरूः यत्था इत्याघघुष्यमास्केरंमोहे यन्नपरान्मदानेनेवानुकंप्यते। यदुक्तं विदुषोपि सांसारिकधर्मो
नुवृत्तिवतागत्युपपत्तिरिति तत्राह। न चछायामात्रे गोत्यादिना। पराश्रुमेधादिनिकर्म्माणपहाप्राणिनिनफलंतित
दानीं अदेहाणां नामर्चिरादिमार्गचिंतनादीनां काकुरेत्यर्थः। मानस्तेनानोत्तरकालमर्चिरादिमार्गचिंतनमविदुषस्तु
ब्रह्मप्राप्यर्थं तदुद्दीयत इत्याशंक्याह। न चार्चिरादीत्यादिना। अविदुष इति द्वितीया बहुवचनांतमेव विदिहेति। अ

कल्प॰ २६ नेनाहेत्यज्ञानातिरिक्तमार्गनिषेधात्स्वरूपं यथाऽऽत्यादिषु ब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात् यत्कारित्वं निर्दिष्टमित्यु
क्तं भवति यदुक्तं ननु सकलब्रह्मप्राप्तिः परब्रह्मप्राप्तिवदनुपपन्नेति तत्राह ते सर्वा इति । सामीप्यादिति कार्यस्य कारणप्रत्यास त्र
त्तेरित्यर्थः । ननु ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात् कथं सत्त्वेन ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मणः श्रुतिर्लक्षणया नी
येतेत्याशङ्क्य कालोकादिश्रुतिवशादित्याह । तथा च तल्लोके स्थितीति । ननु ब्रह्मलोकस्याप्येकत्वात् कथं बहुवचनोपपत्ति
रत आह । पूरस्या वितीति । अवयवद्वारेणात्मनि लक्षणोपचारः स्यात्परः स्यात्परस्मिंस्तु विग्रहे हेतोः अवयवानामपि कल्प्य
नादित्यर्थः । अत्र भास्करः प्रत्यवतिष्ठते निर्गुणायां विद्यायां गतिरनुपपन्ना तर्हि सा सगुणा स्यात् तत्रैव सिगु
णास्यापि ब्रह्मणस्तद्गुणानां च ज्ञानादीनामाकाशवच्छब्दयोरिव व्यापित्वात् । उपासकानामपि देहे हैव तज्ज्ञानमायन्ना
नंतत्वाद्भोगस्य न येत्रत्वात् तत्र श्रुतिवशाद्गतिरिति । तर्हि निर्गुणविद्यायां किं न स्यात् । परप्रकरणेऽपि मुण्डकादौ
सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीत्यादिश्रुतिगत्याम्नानाद्भीकृत्य च निर्गुणविद्याभिरमुक्तं न तु निर्गुणे वस्त्वति
हृ यद्विद्यास्वाहाना रश्मिनिर्गुणे च ब्रह्मविभिन्नाभिमन्ने सगुणाभेद इत्यादि तत्राह । अग्रामासिकारणे वह्नेः प्रला राम० २६
यतीति अयमभिसन्धिः सगुणब्रह्मणः सविशेषत्वात् ब्रह्मलोकेऽप्युपासकानां प्रति गुणाभिव्यक्तिर्नेहेति सम्भव

ति । इह स्वपते च पृथिवीत्वाविशेषेऽपि मलयशैलादेः सुगन्धनगेन्धाच भिन्नं जगत्त्वे शब्दस्य चाकाशगुणस्य शंखाकाशा
दिदेशादेवाभिव्यक्तिर्न सर्वत्रेत्य यस्य तु ब्रह्मणो न गुणाः सन्तीति येषां देशविशेषेऽभिव्यक्तिः न निर्गुणे वस्तव्यस्तीत्युक्ते
मंसत्तारे निर्गुणत्वान्निर्गुणं द्रव्यमस्ति वत् स्यादपि द्रव्यत्वात्सगुणमिति चेत् । किं द्रव्यत्वे गुणवत्त्वं उपादानकार
णत्वं वा न प्रथमोऽसिद्धेः द्वितीयेऽप्युपादानत्वं किं परिणामित्वं विवर्ताधिष्ठानत्वं वा नाद्योऽसिद्धेरेव न च र
मः सत्तारेऽपि ऋज्वा यो हत्वमानं सवधूत्वात् घारोपाधिष्ठानत्वे नानैकान्तात् । उपासकानोऽपि हेयास्या विर्भावः
प्रतिभासमात्रमेत्य कालस्य भाविकर्मफलस्य यदि तु सा ज्ञाना विर्भावस्यात्त हि गतिवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्त्वब्रह्मे
स्वयो विभीवो ब्रह्मलोकस्यैव नान्यः यथा इत्यादिवहु श्रुति भिश्च निर्गुणप्रकरणात् । गतेरुक्तं कार्यमिति द्विकाः प्र
त्यागिस्याल्लेति च शब्दयोः पुनरुक्तमर्थमाह प्रति प्रतीति प्रतिभावमधिष्ठानत्वेन गतस्य ब्रह्मणो गोऽन्तरेण मा
तमत्वादिति भाष्यार्थः । ननु लोकश्रुतिर्लोके न प्रकाशः सस्व लोक इति वृद्धा । सा योगिकी कथं गोरात्वमत
आह योगिवायीति । योगरूपो गुणः प्रकाशः बहुनेकरसतात इये हयोत्पर्थः । अविशुद्धात्रयीति गुणा त्रयम
यास्यायी त्यर्थः । भाष्ये विकल्पितो विकारावयवयद्भावन्यानन्यत्वाश्रयो भेदाभेदाश्रया विपर्थः । अन्यो वा

के.ली. २७ ततः स्यादिति भाष्ये रागवत्त्वं तमन्यत्वे विकल्पितमित्याहान्यो वेति विकारस्य हेयत्वे तत्तुल्यमिति भाष्यं व्याचष्टे भ
द्यात्मतयेति। ग्राह्यत्वे हेतुमाह। तद्भाववदिति ननु विकारिणोऽवयविनस्तु स्थिरत्वेपि तादात्म्याभिन्नाभिन्नो विकारावयवोऽनेन च
भिन्नांशेनास्थिरत्वात्तद्योगमनमित्याशंक्याह त्वन्यानन्यत्वे त्वपीति त्वथान्यात्वजीवो ब्रह्मणो रत्नेतदनेनमाशंक्य भाष्य
सोऽपगत इत्यादिना तु विकल्पयरमिति न्यायनार्थमाह तत्पापचेति भेदाभेदे ध्येकत्वं मुख्यमेव किन्तु भेदः सत्त्वमाचमतो भाष्यानुप
पत्तिमित्याशंक्याह भेदाभेदयोरिति तु द्विव्यपदेश भेदात्तदभिभेदप्रमाणायन्यासः प्रमिते च भेदे विरोधाद्भेदानुपपत्तौ
विकारस्यायवव स्वचञ्जीवस्यात्मत्वमसीति ब्रह्मसामानाधिकरण्यं गौणं स्यादित्याह। अयुतसिद्धतयेति परिणामेति वि
कारः परिणामः हेतुं दर्शयितुं नित्यनैमित्तिकानां नित्ये हिते दृरितनिवृत्तिः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा फलं युज्यते फलं
तरवत्तु काम्यत्व प्रसंगादित्यभिप्रेत्याह। समुच्चयमाश्रमाहेति क्रियाभोगप्रज्ञानाः स्वोपितत्त्वमिति वेद्यातकार्यानुरुपः सं
भवति तेल्लक लुषित शालीवीजांकुरानुरूपनियमवद्दृतो यथा श्रुते भाष्यमनुपपन्नमित्याशंक्य व्याचष्टे कर्तृत्व
भोक्तृत्वे इति। द्वाभ्यां शान्ति निर्देशः समाप्ति प्रवृत्ति प्राभोगेहृतिकार्यकथने। ततस्तु कार्यप्रज्ञानोरेक प्रहारेणोवहृप
रामुच्यते सप्तान्तिकेकर्तृत्वभोक्तृत्वविरुद्धभावो वा स्वभावो वात्मनः। न च रमतया समतिहितयोरात्मनः समवायो राम० २७

चाच्यः स च हित्वीपदूषितः। न प्रथम इत्याह। ततो न शक्याविति अवरोपपितु मुक्तारपितुमित्यर्थः। स्वत्वस्याभावे आ
त्मनस्वनाशप्रसंगोऽक्षिप्यर्थः क्रियाभोगयोरप्रवृत्तोरूपत्वे दूषणमुक्त्वान्यत्वमभ्युपेत्यापि दोषमाह न च भोगो
यीति। क्रियाया अप्युपलक्षणं क्रियाभोगयोः सबत्तभावस्तु इत्युक्तं नस्याकापि तत्त्वमपि लभेदेन सत्त्वमप्यस्या
रंभणा। विकारोऽवभजे धर्मस्तत्संबंधो हर्निरूपः यथोक्तमेवेति विकल्पमवलंब्यैतदर्थः भविष्यतिकदाचिदेयोऽस
मुदाचार आविर्भावः नित्यत्वादात्मनोऽच्छन्नेः कदाचिदुद्भवः संभवति तेल्ललिप्तस्यतु शालिवीजस्याल्पकाल
स्थापितत्वाछाक्तावनुद्भूता यामेव नाशस्त्वंकुरानुरूपस्य अर्थः निरस्तमर्योति प्राचीनेषु बहुषु धिकारेषित्यर्थः।
एष ब्रह्मलोकः हे सम्राडिति याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति संबोधने। तत्र ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति यदं ब्रह्म वि
वक्षितो न च कार्यं इति संवेसभाहिनिर्दृशात् कार्यविषयाप्राप्ति रितिशंकायाऽत्तरे भाष्यगतोपि च निर्देशः समुच्च
यार्थः स्तत्कृतं कानिराकरणायपत्तिसाहित्यं प्राचीनोपपत्तीनामाह यशः प्रकाशाऽऽत्मा ब्राह्मणानामात्मा भ
वामीत्युपासकस्मृत्वात्तु भवो ब्राह्मणा यहरापमुपलक्ष्य सर्वेषामात्मा भवामीत्यर्थः। तस्य ब्राह्मणाः प्रतिमा
सदृशोवस्त्वितरेनास्तियस्यपयशदिति महन्नामाभिधानोत्तत्त्व ब्रह्मलोके यरेराजिताः पुरीत्तापभुराणिहिरण्मय

क॰ल्प गमेरगविमितेनिर्मितेचेश्रमविघ्नते।एतेनब्रह्मविश्रमेत्तकालेनतयत्येघतुरूपंयायेचकेनप्रकारेणतन्माह अहमेतावन्तं
२८ काल्लेकिमाधुनाकरवैकिमितिवाध्यायमकरवमित्येचंप्रकारेणनतयति।नतयन्निनतायपती।पर्यःअंगंकार्यमयना
यमोह्नगमनायश्चप्रतीकालंबनाश्च।गंतव्यविशेषणनिरूपणानंतरंगंतव्यविशेषणनिरूपणात्संगतिः।ननुब्रह्मके
वलोपासकानामेवब्रह्मलोकगमननमुचितंतेयथापयोपासतइतिन्यायतः।तत्रकथंप्रतीकोपासकानांब्रह्म का
लोकगमनमाशंक्यतेः तत्राह।ब्रह्मक्रतवइतिसगुणानन्तब्रह्मगमयतीतिप्रत्कृतंयंचाग्निविद्यापरामर्शादिब्रह्म
क्रतवोपियपञ्चाग्निविद्यायाब्रह्मलोकंयातितथाप्रतीकोपासकाअपियेचामीअरण्येश्रद्धांतपइत्युपास
तइति।सामान्यवचनात्।ब्रह्मलोकंप्रयास्यंतीत्यर्थः।अब्रह्मोपासकत्वंचासिद्धमित्याहनिचैतदितिननुया
वन्नाम्नागतंतत्रास्ययथाकामचारोभवति।वाग्वावनाम्नोभूयसीयावद्वाचोगतमित्यादिप्रतीको
पास्तीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षवत्फलंश्रूयतेतेब्रह्मलोकेकथमनत्याहफलविशेषस्येतिप्रतीकोपासका
नमान्नवोब्रह्मलोकंनयतीतिकुतःतत्राहउभयथारभ्यत्वादितिप्रतीकोपास्तिफलस्पतिशेषःकिंमिव
हीतिविशेषवचनेसामान्यवचनंबाधनेकिमिवहीनंकुर्यान्किंतुसर्वंजनकुर्यादेवेत्यर्थः।इहतदभावादि राम॰ २८

तिविशेषवचनाभावात्येचामीइत्यस्यसामान्यविषयत्वादित्यर्थः।तदिदमुक्तमसतिविशेषवचनइति।किंतुनामादिब्र
ह्मरूपतयेति।ब्रह्मशब्दस्येतिप्रायःशिरस्कत्वेनब्रह्मणःप्रधानत्वावगमादित्यर्थः॥ननुभवत्वेयथांतरविषयप्रत्यय
स्यविद्यायांतरेप्रत्ययःप्रतीकःकथमेतावतानामादिष्वुब्रह्मधीर्हेयमिद्धिरतत्राहब्रह्माश्रयत्वेतिअत्राप्युक्तेएवंहि
तुःयेनेति।यदुक्तंब्रह्मलोकस्यसावयवत्वात्फलविशेषोपपत्तिरितितत्राहनचब्रह्मक्रतुरितिब्रह्मलोकावयववि
शेषब्रह्मणःसंबंधेनोपास्यत्वान्नफलविशेषोपपत्तिरित्यर्थः।उभयथाऽदोषादितिसूत्रावयवंयोजयतिनहीदं
मितिकोऽप्यद्विरप्रतीकालंबनान्नयति।कोऽस्त्विन्नुविकारब्रह्मालंबनान्नयतीतियोयमुभयथाभावउभयथादो
तस्याभ्युपगमेसत्यनियमःसर्वेषामित्यस्यन्यायस्यसामान्यवचनाच्चयस्यनहिकश्चिद्दोषः।तस्यब्रह्मक्रतु
द्यप्युपपत्तेरितियोजना।इतिश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलानन्दस्यव्या
साश्रमइत्यपरनामधेयस्यकृतौवेदान्तकल्पतरौचतुर्थस्याध्यायस्यतृतीयःपादः॥आद्येपादेनिर्गुणविद्याफले
करेश्रोवेधवृत्तिर्निरूपिता।द्वितीयेसगुणनिर्गुणफलप्राप्तिशेषत्वेनातोद्वितीयेत्क्रान्त्यनुक्रान्तीश्चिन्तितेतितृतीयेच
सगुणफलसिध्यर्थंयोगिनांगतिर्गंतव्यगतविशेषाःविचारिताः।इहचतुर्थेपादेनिर्गुणविद्यायाफलेकेरेश्रा

कल्प- तदेव स्वमात्राविर्भावः। सगुणविद्याफलं त्वसर्वेश्वरत्वमल्पभोगभोक्तृत्वमवधारयिष्यते। संपद्यधुना। प्रागिति अभिनिष्पद्य
२५ त इति शब्दान् प्रागसतः पदार्थस्य निष्पत्तौ कृतत्वं प्रतीयते तेन तत्संनिधानेऽयमुपपद्यत इति यतः। ततो हेतोर्मुक्तेः फलत्वेन प्रसिद्धि
स्वात्मातिरिक्तरूपांतरोद्भवो मोक्षस्यादित्यर्थः॥ प्रागसत स्वेत्येतत्प्राबहे अस्तस्येति अर्थतः सतोऽनुत्पत्तौ गगनमनु
दाहरणं अत्यंतासत्पुनरुत्पत्तौ गगनकुसुमं अतः प्रागसतरेवोत्पत्तिरित्यर्थः॥ एवं तोके प्राप्तिमुक्त्वा प्रत्युक्ते तेयो
यति स्वरूपावस्थानेन वेदितः। तस्येति स्वरूपावस्थानस्येत्यर्थः। ननु स्वस्वरूपं मानिष्पाद्यं वैधाभावस्ता निष्पत्स्यते। ते
आह न चास्येति। पद्यत्वं प्रत्येतवे धाभावस्तर्हि सत्कार्यत्वात्कुंभवदुत्पत्स्यादित्यर्थः फलत्वस्य च। सेदं स्वमोक्षस्याग
तुनाकेन चित्कृतत्त्वाविरूपत्वयः॥ अनयोर्हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति। अकार्यस्येति। ननु तस्यांतरेण निष्पत्तौ कृतत्वं
स्यानेनेति शंक्योपयति स्तात्माद्रुकेन चिदिति। यद्रूपांतरेण निष्पद्यते तस्यात्मीयत्वे सिद्धे तत्त्वीयवाचि नास्य शब्देना
न्यघत इत्यर्थः। स्वशब्दस्यानुवादकत्व निषेधे नात्मस्वं वचनं च स्वे माहस्वं भवतीति आत्मनः अभिनिष्पत्तिः संपद्य
यति वेधस्येति। निवर्तितं वेधमात्मस्वरूपं अभिनिष्पद्यते इत्युच्यते तेवं धनिवर्त्तते जन्यस्यादित्यर्थः॥ यद्युक्तं कार्यत्वे ध्वंस साम०
सस्यानुत्पत्त्वे स्यादिति तत्र सस्त्वं संगः ध्वंसस्यापि तु च्छलानि छेदित्याह। न चास्येति निवर्त्तितं वेधा हात्म स्वरूपात प्र २६०
२५

केनरूपस्य विशेषप्रदर्शकं भाष्यं पदच्छेदेनाधो भवतीत्यादिवक्ष्यात्रयं तु षितेनात्मनेत्युक्तेत प्याच्युतस्य त्रावस्थानत्रयमित्यादि
ना॥ अत्र भवतीति पाठान्तरे शेषितीवेत्यादि जागदर्शने। ननु वृद्धविनाशमेवेतुव्यक्तेमुमुक्षुत्वरूपचेतन्याविनाशात्स आहस्व
वकारश्रुतिः। अनवधारणे अवधारणाप्यतिरिक्तरर्थः स्वार्थस्यैत्यर्थः। आत्मेति। सूत्रारंभमाच्छिपति न विति। आरंभमुपपादयति
र्हेयत्ममाहमवेदिति। नन्वयमसंपद्यतिस्वप्रत्ययस्य सामर्थ्यान्त्वरितत्वात्येतत्तदध्यात्ममर्थं व्याख्यायते॥ तद्यावात्मप्राप्ति
सिध्येत्यर्थः स्वारंभोऽतआह तत्र व्याहारेयीतीयदिद्वियरित्यादृश्यं ज्योतिस्तु हितत्वाप्यभिधानवैयर्थ्यम् अचिरादिमार्ग
स्यात्मविरिदिवादित्याहरित्यर्थः अत्रोकगतेवाक्यादिति हेतुस्याच षष्ठ्येयरं ज्योतिरितिहीति आनर्थक्यप्रतिहृतायां ज्योतिः
श्रुतेर्वाक्यमेव प्रबलमित्यर्थः॥ आनर्थक्यप्रतिहतिष्णुज्योतिर्दर्शनाहित्यत्र वर्णिता अत स्वतस्येवन्यायस्य
दमनुस्मारणे प्रकरणं च यत्रात्मा य हतया मेत्यादि भाष्यस्य बोध्यमित्यर्थः॥ ननु यदि ज्योतिरेव स्वेनरूपेणेति निर्दिश्य
ते कथं तदुपसंपद्येति क्त्वाप्रत्ययोगरेत्याशंकते। यदीति परिहरतीति दिति। एककालयोरपि मुखविदारणस्वापयोः क्त्वा
प्रत्ययवद्दृश्यमप्यविवक्षितपूर्वकालभावो अतो न तद्बलात् ज्योतिः स्वरूपयोर्भिन्नार्थत्वेतथा च परं ज्योतिरू
पसंपद्येतत्स्वेन रूपेणाभिसंपद्यत इति वाक्यार्थः॥ अविभागेन दृष्टत्वात्। स्वरूपास्थितस्यापि जीवस्य परब्रह्मणोऽन्य

क॰ल्प॰ ताशंकते।अत्रयोगानामिवतेनास्तिसंगतिःपुनरुक्तिमाशंक्यपरिहरन्सूत्रंव्याचष्टेमाहयद्यपीतितत्स्वमस्यादिवाक्यात्मा
३० ध्यानभूतत्वान्नपरात्समुक्तस्तत्रब्रह्मणिपर्यैतिपरिगच्छतिस्थादिभिरित्याधाराधेयभावव्यपदेशस्यपरंज्योतिरुप
सेयद्येतिचसंयत्रसंयत्रत्वभेदस्यसाध्यप्रधानभूततविषयतयाप्रावल्यात्तस्मुक्तोयरंज्योतिब्रह्मप्राप्यमितस्मा
भेदेनत्वेनरूपेरागमुक्तोभवतिछन्दइत्यर्थः।तत्राभिनिष्पन्नस्वरूपस्यसउत्तमःपुरुषइतिततछन्दोत्तमपुरुषश्रु
तिश्चायंपरमात्ममावःफलंतत्रहमस्यादिवाक्यानुगुणामवगम्यतेसतत्रपर्यैतीत्यादिफलस्यतुनिर्गुणाप्रकरणा
गतस्यापिमनसैतान्कामानयश्यन्रमतेयएतेब्रह्मलोकइतिब्रह्मलोकसंबंधादिलिंगात्सगुणाविद्याकार्यत्व
र्यइतिसिद्धेनयतिस्तत्रकारइत्याहसमाधानार्थमितिप्राप्तेरायः।ब्रह्मलोकताप्राप्तस्यापिजीवस्यस्वत्रस्मा
विज्ञीवस्यसत्त्वयेचत्वश्लोकनात्सेगतिःसौत्रेहेतुव्याचष्टेउद्देशइत्यादिनानात्तस्येतिप्राप्तेस्तस्यर्थस्येत्यर्थःपत्रा
त्मेतिहिवाकोयछन्दोयंवेधाइत्यतोनेतिनेतीत्यादिधाकौःरुक्षिवाकौश्रुयतीतस्याप्याघभावस्यसत्यसंकल्प
त्वादेशोदेशःश्रूयतेतेसउपन्यासइत्यर्थः।उद्देशायेहितश्चविधिरिहसोयेसव्यइत्यादिरितिवोद्धव्यं।आदित्या राम॰
दार्थमाहअत्रातत्रापनमिति।विधिमेवदर्शयतियथेति।पछन्दोयंवेधाभावात्।फलत्वेनचप्रतियाद्यत्वादि ३०

त्यर्थः।विधेयांतराभावादितियद्यपियःसर्वेतरसुयक्रम्यतस्मादेतन्नामरूपादिजायतइत्युत्पत्तिर्विधेयांतरंयद्यपिचैवा
सर्वेश्वरइतिप्राप्तत्वेयौल्लोकानामसंभेदायेतिविधीयतेतथापिजीवोपयोगिकिंचिदुपासनेफलंवानविधेयांतरम
स्तीत्यर्थः।कथंतर्हिवंविधाव्यपदेशाउत्तीवंःसर्वेश्वरत्वादिरूपोमहत्त्वाविनितिगम्यतेतत्राहतेतिरिवचनसामर्थ्यादिति
तेषांसर्वेश्वरत्वादीनांनिर्वचनेनिष्कृष्यतात्पर्यंताकथनेतस्मादनंतरवहुमाराग्लोकप्रतियाद्योपमर्थःप्रतीय
तइतरथायराकृतेश्वरकथनस्यप्रयोजनाभावादित्यर्थःअसंवंसौत्रेहेतुव्याव्यापसौत्रीप्रतिज्ञांव्याचष्टेभावात्म भवा
कैरित्यारभ्यउत्तेमिनिरित्यंतेनश्लोकेनयमुक्तःस्वभाविकैःपरमार्थभूतैर्धर्मैःस्वैःस्वस्यैश्वर्याभेदात्स्वकीयैःसहय
दैश्वर्यसंयद्यतइत्यर्थः।स्वभावात्मानइति।अवस्तुत्वादभावात्मकानामहेतात्वाद्यातकवां।अनेकाकारतेति।एकस्या
त्मनोःअनेकाकारतासर्वेश्वरत्वाद्यनेकाकारात्मत्वानभवति।अत्रहेतुःएकत्वादितिविवृण्वन्दण्डमाह।नैकतेति।ए
कस्यानेकाकारत्वेवहनप्रवृश्यःकिमेकस्यानेकाकारतावन्मात्रत्वं।उतानेकाकाराणामेकवस्तुतावन्मात्रत्वं।आ
द्येएकस्यैकतानभवेत्।एवमनेकेषामेकतावन्मात्रत्वेनैकतापिनभवेदितिद्रष्टव्यं।अथात्मनआकारैराका
राणांचात्मनासहभेदाभेदोतत्राहपरस्परेतिभेदेवेतिचस्यैभिन्नानामपिरतरेतरभेदेनैरभिन्नधर्मिणोपिभेदप्रसं

 गाद्दियुक्ते आत्मरूपे चापि घेतेति गेत्थेनेत्यर्थः॥ यद्येकत्र भेदाभेदौ विरोधान्न भवतस्तर्हि मास्त्वभेदस्य वास्तु धर्म्मा
 णां न चाद्वैतव्याघातः अभावरूपस्य धर्म्माणामवस्तुत्वेन सद्वैताविघातकत्वमित्युक्तत्वात् इत्याह भावरूपाणामिति एते
नेति भेदाभेदनिषेधात् भेदस्य भावरूपत्वे सत्यकामत्वादीनां न भवद्वैतविघातकत्वं तस्मात्सत्यकामादयो ध्यायाधिका वि
कल्परूपा इत्यर्थः॥ अतिसौजीरमतिप्राग ध्यंदुद्देहाद्यं धर्माणां तुच्छत्वाभ्युपगमप्रयुक्तं न सह्यते न सहते किं सौडुलो
मीयमतं कल्पयापि न स्वीचकार वा दराय राः नेत्याह॥ मध्यन्तपिहितन्मतमिति धर्म्माणामवस्तुत्वमित्यौडुलोमिना भि
हितं मतं मध्यन्त्रस्मान्नः एवेतिमध्यन्तपिहितन्मतमितियाठेतस्मौडुलोमेर्मतमित्यर्थः॥ ॥ संकल्पतिः इत्यनुपरि
सगुणाविघायकल्पश्चयेचः पूर्वत्र सप्रयं चतिः प्रये चयोर्व्यावहारिकतौ विकल्पाभ्यां व्यवस्थोक्ता इदं संकल्पातिरि
क्तसाधनभावाभावयोरेकोपाधावायततो विरोधात् लोकसिद्धपदस्य पदार्था ये सायाक्षते लौकिकादनुमानात्तवा
धइति प्र र्द्वयपस्यपतियत्त इति विमताः प्रयत्नादिसाये संसंकल्पजन्याभोगसाधनत्वात् संमतवृद्धिस्यर्थः॥ वस्तु
द्देन भोगसाधनत्वं विवक्षितं न नु मुक्तसंकल्पस्य लौकिकसंकल्पवत्साये सत्वानुमाने संकल्पादेवेत्यवधारणा
बाधितमात आह सो चेति॥ अत्र सगुणाविदि पित्रादिविषयप्रयत्नस्य लाघवाद्धयीतस्मिन्न सत्य मिवक्त्वा

सस्संकल्पो वधारितः न नु प्रयत्नाभाव इत्यर्थः॥ समीहते चेष्टते नुक्तानुमानस्य मनसि संकल्पमात्राभिव्यक्तकामिन्यां य
व्यभिचारमाशंक्याह स्यादेतदित्यादिना॥ मन्त्रा प्रयुक्तभोगसाधनात्वादि निहेतुविशेषणार्थमित्यर्थः॥ इति सत्समस्तामा ध
त्वादीनीति मृशिमात्वाकंठेकतः सतः सत विशेषः॥ न नु अस्त्यनुमानयोर्विरोधे किमिति शुत्यैवानुमानस्य बाधनं न पुन
नुर्विपरीतम आह प्रमाणां नरेत्यादिना यस्य पदार्थावगममात्रे अक्लेरयेज्ञानवाक्यार्थवोधन इत्यर्थः॥ विघार हितं
स्वत्वमुपाधिमप्यनुमानस्य दृष्टायतितस्मादिति॥ अगस्त्यो हि समुद्रं संकल्पमात्रेणापयौ कस्यचिद्वेषः शापात् १
घ्राणि निवासान् हेम पिरंडकारणं निवासयामास यास्त्वन्यो योगभावादेते समुद्रगस्त्यवत्यिवतिसहंडकाराप
मपि सज्ज निवासयतिन रमयंशस्याते कर्तुमित्यर्थः॥ तद्यं प्रयोगः विमतः प्रयत्नाधनयेत्यसंकल्पजन्यः यो
गसामामर्थ्यसत्वान्न अगस्त्यकृतसमुद्रपानवदिति॥ आभाहे चे॥ पदृत्र संकल्पादेवेत्यवधारणात्तत्साधनां
न तरोयेत्रापिचादिसमुत्थानमित्युक्तमिहापिमनसेति विशेषणात्स्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेनावधारणार्थत्वाहिदु
यीरेहोद्यभाव इति पदृयत्नयति अन्ययोगेति न नु सेएकधा भवति त्रिधा भवतीत्याघनेकधाभावात्स्मानां छ
रीरादिकं किं न स्यादित आह अनेकथाभावश्चेति॥ कादिषु भावस्तुवः॥ योगप्रभावजातान्मनो मे हारइनेकधाभावोय

कल्प· यतेर्नानेकशरीरप्राप्तिरित्यर्थः। ननु मनोभेदास्सुभगमेमनसेत्येकवचनबंधः स्यात्तथा चलत्रप्रसरे बाधे मनःशब्दो
३२ ग्युयल्लक्षणार्थत्वेन नीयतामत आह स्थितिमात्त्वंवाकथ्यांक विविक्तिश्च हेतुमाह भूमविद्यायामिति निर्गुणायां भूमवि
द्यायामयमनेकधाभावः प्रघते ननु सगुणविद्यायां तत्र चानमसंभवतीत्यर्थः। असतीत हितेन कथं भूमविघस्तयेतेति
आसतायीतिवयोतरबननादिनास्कतिदर्शनादित्यर्थः। मनोभेदमात्रादनेकधाभावं निषेधति। शारीरेन्द्रियेति। यदे सं
वाद्देन भोगार्थी ह्यनेकधाभावः न च मनः यदेईप्सत इति ननु छत्नभोग इत्यर्थः यदुक्तमविघमानेनानेकधाभावेन
भूमविद्यास्तुतिरिति तत्राह न चेति। भूमविद्याय क्रमे प्राणो वा आशाया भूयानिति सूत्रात्मविद्या विद्या विघते तत्फ
लमनेकधाभवो भूमविद्यायामपि प्रशंसार्थमनूच्यत इत्यर्थसंभवेन यर्थकं स्तुतिमात्रं न युक्तमित्यर्थः। चैत्रो धनुर्द्ध
ऊ इत्यत्रैके स्वहाघन्यायोगो न वा यतेत एवमत्रापि यस्य हि प्राप्तिः पाक्षिकी विशिष्यते तद्धि शोभराम सेवं धन्व छेद
कं स्वस्याविशेषर्थ्यन्च यमात्रं गमयेघ्या धनुर्द्धरत्वं नहि चैत्रो धनुर्द्धान एव वर्त्तते प्रकृते तु मनसो तान्न
कामान्नप्रश्पन्नरमत इत्यत्र कामभोगेषु नित्यप्राप्तत्वान्मनसस्तदनुवादेन परिसंख्याविधिश्चिवान्ययोग राम०
निवत्यर्थमाह। न चान्ययोगेतिरे सांते विभजते यद्वाह आहस्येति श्लोकेन। आसनोयापि चोदने विधाने ३२

विधानेसति द्वादशाहस्य सत्रत्वं गम्यते आसनोयापि चोदनयोरन्यतरत्वे सत्रत्वलक्षणांतस्यैव द्वादशाहस्य यजति
चोदने सत्यहीनत्वं च गम्यत इत्यर्थः उपापि चोदनेनेति सप्तदशावरा प्रकृतिर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्निति द्वादशाहप्रकरा
यद्वितमासि चोदने च डस्वयं। बहुकर्तृकस्येति सत्रलक्षणांतराभिधानं नियतकर्तृपरिमाणत्वे नैककर्तृकत्वमहीनु
लक्षणमुक्तं। इत्वचाहीनत्वलक्षणाद्वयमहर्गणत्वे सतीति विशेषणी यस्तत्रयासकाहेष्वीति सोमाद्वावेककर्तृत्वे मे
जति चोदनाचोदिते चातिव्याप्तिः स्यादिति। सशरीरत्वमशरीरत्वं चोभयविधत्वं विरुद्धमित्याशंक्य कालभेदेन
तन्व व्यवस्थापनार्थं सूत्रद्वयं भाव इत्यादि स्वप्नाच्छेषे सवतीति इदानी शरीराभावकाल इत्यर्थः। कोसानुययनितिस्मा
श्रुतिमाह मनसैतानितीति। शरीराहौ सति यादृशो भोगस्तादृशः स्वप्ने मनोमात्रे स्यात्तर्हि शरीराद्युपादानवैयर्थ्य
चेत्तर्हि शरीरे सती किंविशेषो भोगः तत्राह सशरीरस्य त्विति। पुष्कलो ज्ञायद्वद्वत स्थूल इत्यर्थः। इहायीति देहाद्युपा
नार्थवत्वमुपपद्यत्रि॥ ॥इति शरीरयवनि। सर्गः संकल्पमात्रे रागतत्त्वो निःप्रयोजनः पुंसो निरात्मिकास्वाप्सु भो
गस्यानवकल्पनात् इत्याज्ञेयकी संगतिः। ननु ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य सर्वशरीरेषु सन्निधानात्कथं सां
कल्पिकशरीराणां निरात्मकत्वेन पर्ब्बेयहोऽयस्तत्राह यस्तुतरति ननु यथा स्वभावतो योगप्रभावान्न्ता

कल्प॰ नार्हेशावर्त्तीनि शरीराणि योगी सृजति तदा तान्यधितिष्ठतु तत्राह स्वभावनिर्मितान्यमीति यदि रच्छिन्नान्तःकरणोपहितो जी
३३ वात्मस्तस्य सामर्थ्याद्देहानामुत्पत्तिर्भवति यदि रच्छिन्नस्य तु देहान्तरे व्यञ्जकान्तःकरणाभावादभिव्यक्त्यनुपपत्तेरधिष्ठातृत्वमनुपपन्नमि
त्यर्थः ननु शरीरान्तरे वसन्निहितो यतो जीवस्तत्र तत्रात्मान्तरे स्रजन्तु शरीरवत्तत्राह न चात्मान्तरमस्तीति स्वसूत्रमहतीत्यनुषं
गः। सृज्यमानमात्मान्तरं सर्वं सन्ततत्त्वरूपं वा नाद्य इत्याह सृज्यमानस्येति नापि द्वितीय इत्याह आत्मैवेति कर्मरभा ले क
वाभावात्। स्वस्य स्वस्यत्वाभावादित्यर्थः। अस्य कर्मकर्तृभावस्य भेदाश्रयत्वाद्भेदस्याश्रयस्य वाश्रयोपयस्येति भेद
श्रूयत्वादिति खलु समयहेयं बहुव्रीहिः। न चात्मस्वरूपतुल्ये दोषपरिहारायान्तःकरणान्तराणि सृज्यन्ते तेषु चायमेव
जीवोऽभिव्यक्तः सन्नधिष्ठाता भवतु तत्राह नान्यतः करणान्तरमिति। औत्पत्तिके नानात्वे सिद्धे एवं भवतीत्यर्थः। अवरुद्धो
वच्छेदितः। ननु व्यवहितदेशान्यपि शरीराणि यथा मायाव्यधितिष्ठति एवं जीवोऽपि देहान्तराणीत्याशङ्क्य तथा स
तेषु भोगासिद्धेर्भविष्यतीत्युक्तो विरोध इत्यभिप्रेत्याह तस्मादेवेति शाल्यं त्वसमत्वं योगिसृष्टशरीरेषु व्या
वर्त्तयति शरीरत्वमिति। एवं छिन्न आत्मनि भोगस्तु इन्द्रियग्राह्यमेत्यावयवि हि भोगायान्तर्न एवंविधभो
गाधिष्ठानतो विना शरीरत्वं न स्यात्तथाविधस्यैव शरीरत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः तर्हि शरीरत्वमेव योगिनिर्मित राम॰ ३३

सुकृतः तत्राह। स त्रिधेति। स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिः कस्मात्मनोऽनेकधाभवनं शरीरभेदो याधिकमन्यादृशास्यत न
स्यासंभवादित्यर्थः। नन्वेकान्तःकरणमात्रावच्छिन्नस्यात्मनो नानादेहावरेहेष्वधिष्ठातृत्वानुपपत्तिरुक्ता
तत्राह। युक्तं चेति। सगुणादिवात्मनोऽविद्यासामर्थ्याद्यासिरपि संभवतीत्यर्थः। स त्रिधेति शरीरत्वमित्येतद्या
चष्टे सन्निधा भवतीति अत्र देहरूपत्वमभेदश्रुतिर्नावकल्पत इत्यन्वयः। शारीरत्वं न जात्विति त्याद्वा च दृष्टी भो
गाधिष्ठानत्वं चेति। शारीरत्वेन यत् प्रमितं भोगाधिष्ठानत्वं तैर्भोगाधिष्ठानत्वात्स्युर्यागमेयं देहधिक न तु उपप द
तरित्यर्थः। ननु शारीरत्वान्न भोगाधिष्ठानत्वं सिध्यति अधिष्ठितत्वमात्रेण शारीरत्वोपपत्तेरित्यत आ
हा। नचानेनाधिष्ठितानीति। अनेनात्मनाधिष्ठितानि। अधिष्ठितमात्राणि न देहपदे वर्तन्ते इति हर्यं ते घ
द्रष्टा नादित्यर्थः। अनधिष्ठितानीति यावत् सुगमः। एतं चेत् पुत्रभाविति श्लोकभागं व्याकरोति। न च सर्वगत
स्येति नैजान्तःकरणात् बहिरपि योगप्रभावाद्भासि संभवाद्देहान्तःकरणान्तरेषु स्वदेहस्यात्मनोऽभिव्य
क्तिः संभवेन्नष्ट शास्त्रशरीरान्तरेष्वपि भोगसंभव इत्यर्थः। एकधा यदेकधा यदेनिक्षेपकाले युगपदित्यर्थः। ए
कस्मात्महरीयाऽनुत्पन्नानामपि प्रहरीयानां प्रतिवर्तिभेदाद्धि दृश्यमान सर्वशरीरेष्वेकात्म्यदर्शनानुपपच

क॰ल्प॰ त्रिमाशंकामाह शरीरवदिति। क्षितिः पस्मात् शरीरात् प्रवर्त्तिता इतराः शरीरव्यक्तयः तस्यैको सो ऽश्रयादुपचर्यते नव
३४ र्त्तिवर्त्तिनीनां शरीरव्यक्तीनामेकामित्यनुषंगः। तत्र हेतुः मेहादिति भेदप्रतीतेरित्यर्थः। एकमनोनुवर्त्तित्वं शरी
राणामयुक्तं स्वकीयस्वकीयमनोनुवर्त्तित्वादतो व्याचष्टे एकाभिप्रायेति। पीमुक्तः सब्रह्मसंपन्न इत्याह सु
च्यतेतस्य न शरीरित्वसंभव इत्यत आह तिविरोधादित्येवंप्रकारेणोक्तमर्थमाक्षिपति। त्यर्थः सलिलशब्दस्य नपुंस
कत्वात् पुल्लिंगत्वानुपपत्तिमाशंक्य व्याचष्टे सलिलमिवेत्यादिना उपमानवाचिनः शब्दादाचारेर्थे गम्यमा
नेसर्वे प्रातिपदिकेभ्य इति लोके इति वक्तव्येन क्विप्कृते नेदिग्याहि यच्चारिभ्यो ल्सु सि न्पचइ तिसूत्रेणाच् प्रत्य
ये च कृते सलिल इति रूपं सलिलत्वमिवाचरतीति तत्तुल्यो वर्त्तत इत्यर्थः। समुद्रादिविघायकत्वाबद्धा पांसु त्रिर्का
पिधानं मुक्तावस्थत्वात्यासन्निकृष्टमित्यर्थः॥ ॥ जगच्चमनः शरीरसर्गो हावेश्वर्ययंपदुया सिद्धेर्जगत्स्विति
इत्यत्र सिद्धमानाद्गोयघृतिरिति संगतिमूमिसंस्थानः पूर्वपक्षमाह। स्वाराड्पैति। नन्वीश्वरदत्तासिद्धेरुपास
कस्य कथं स्वकार्ये निरंकुशत्वमाशंकाते अत आह ईश्वराधीनेति। सिद्धस्य निरस्येश्वराधीनासिद्धिकार्ये राम॰
त्वन्यै सोमित्यर्थः। अत्र जगज्जन्मादावित्यर्थः। अस्मिदुपासकायबल्लिएजो स्वभावइति। स्विकार्यजनकत्वे ३४

र पंकस्य भिचार पति न च विदुपामि सादिनानन्द विदोपदी समने पदीन कस्य भवतु नतुनि कंदकृत्वाघैश्वर्यमिताशंकाहु इसा॰२

स्वभावात्प्रसिद्धेस्तपादेर्हि मादेवार्त्तिकेन नृदेका हरणादिघटादेः कारणानपेक्षं भवत् एैश्वर्यं तत्पजीव्याद्युपजीय
कस्यन्न नमिति विशेषव्याप्तिमीमांसा सिद्धेसम प्राचान्यहिविशेष्या निरीये भवति अस्त्वित्यत ईश्वरस्यमा
धकेभ्यो विशेषनिर्णायहेतुरित्याह नित्यत्वादिति। विदुषांस्वकार्यपरमेश्वराधीनताकुतः परमेश्वरस्य जगत्क
र्तृत्वाघैश्वर्यस्यानित्यत्वादितस्य वनापेक्षात्वात्कस्मायेश्वराणां जीवानां जगत्स्रष्टृत्वादैश्वर्यप्राप्यानुपपत्त्या नि
कल्पत्वात्कल्पान्तरे सृष्टेः प्रस्पवलीयस्त्वादित्यर्थः। ईश्वरस्यैव चान्मन आकाशः संभूत इत्यादौ जगत्स्रष्टृत्वश्रु
तेः। तत्त्वो सृजतेत्यादेरुच जगत्सर्गे स्तदेवसौम्येदमित्यादिना तस्यैव प्रक्रमादीश्वराधीनत्वात् सुपगमस्यै
कमत्यल्लौत्येत्यर्थः। नित्यादित्येतद्व्याचष्टे जगत्सर्गलक्षणाहीति। अनपेक्षत्वादित्येतद्व्याकरोति तस्यैवेति। श्रु
तेरित्येतद्विभजते नचजगत्स्रष्टृत्वमितितत्तुप्रक्रमादित्यस्य विवरणं। तमेवप्रक्रम्येतिसिकमत्याचेत्यस्य
व्याख्यानं अपिचेत्यादि सिस्टहास्सं द्विहीधीयोस्तस्योरपियदिस्वसिसमये संहारेण स्यात्तर्हि न वास्य सिसंहा
रो ह्यावपिस्यातां। नुभयोस्स्रष्टृसंहर्त्रोरीश्वरत्वाविघातादित्यर्थः। स्वयस्तेजगत्सर्गोपपत्तिमाहएकस्यापि
स्यादिनागहमाराविशेषतया समत्वादिति असमत्वादिति छेदः। उक्तान्मायादितिनित्यत्वादित्यादेरित्य

कै.ल्प. र्थः॥ एतावानस्य हस्वशीर्षत्वादिरस्य महिमा विभूतिः॥ ननु स्वरूपमित्यर्थः॥ विकारावर्तीति निर्दिश्यतस्त्वेति सत्त्वद्वयस्या
३५ भिप्रायमाह॥ एतदुक्तमिति सगुणो ब्रह्मणि स्थितानामपि गुणानां सत्यकामत्वादीनां निरवग्रहत्वं सर्वगोचर
त्वं तु यासकेन प्राप्यत इत्यर्थः दृष्टांतं तदुक्तं॥ यथा सगुणा ब्रह्मणि स्थितमपि विकारावच्छिन्नत्वं न प्राप्यत इति त
त्प्रपंचयति त्वंयोयासनास्ति विग्रहस्य प्राप्ते न परो निर्गुणत्वमनुष्यातं त्वंयो मानासु हितत्त्वमसीत्या
दिमूर्यासकास्य पुरुषकर्तृत्वं निर्गुणाचिंतकत्वमित्यर्थः॥ ननु सगुणो यास्ति यतो हि किमित्युपासकस्य
गुणानां निरंकुशत्वमुपास्य न भवतीत्याह नु यासकस्य तत्कर्तृत्वं चेति न हि निरवग्रहं सत्यकामत्वा
ति दिगुणाकमीश्वरमुपासीतेत्यश्रुतिरस्ति सा हि सत्यकामत्वादिगुणकमुपासीतेत्यवरूपेत्यर्थः॥ यद्धि विध्य
भिप्रायमुपेत्य पाघ्युपा। एतत्तदाह स्वांतत्र्यं चेति द्विधा कार्यकारणारूपात् ब्रह्मलोके ललनगणोल्लोक
भोगपरत्वमित्यर्थः॥ ॥ श्रीलक्ष्मणमुत्साहजननाय परमपुरुषार्थप्राप्त्युपायतो गलितकुलकता च स्वकृतेरा
दर्शयन् सकलशास्त्रार्थं संकलयति भक्तेति। येनयत्प्रयसंभेराणा वा घसुरेंद्रसमूहेष्वपि निश्रितखड्गधारा राम०
भिभक्तानयमं यथा स्त्रीति लिमादिन्यापरूपमेयातेन विलोलितादाम्ना परुग्धघयोनिधेनु कृतमखिला ३५
४ ननु पुण्यकर्मं हिर एणनूनं [illegible] ४

विधेयध्यानातिगं ब्रह्मास्मीत्यभिः प्राप्यते सोऽयं परिभाव्यतामित्यन्वयः॥ अपि च व्याख्यानग्रंथकर्तुर्मीरव्येय
यग्रंथकारस्य च गौरवाद्वा पितात्पर्येण प्रवर्तितव्यमित्याह सोऽयमिति। प्राकरंभाष्यं व्याख्येयत्वेन जातिविषयो
यस्य सोऽयं वाचस्पते र्मम गंगेय सेरभो हेमु मतयो युष्मा। भिः श्रवणव्याख्यानादिभिः सो हरेयं परिभाव्यतामभ्यस्य
तामा चेवं मन्यध्वं स्नावप्यस्मारा। दितुल्यो विद्वांसो किमेतत्तत्कं तिम्प्यांकरिष्याम इति। एतत्स्वार्थेषु कोमलस्यः विश्व
द्रसं प्रहाय विमलधियो नताः दृशो युष्माकं याहृष्टपापाव योरिसर्थः॥ अत्र च भक्त्येत्यादिरविरोधाध्यायस्य स
क्षेपः॥ आम्नाययो निषेधन्तयमंथ्येति समन्वयाध्यायस्य अविरोधाध्यानातिगमित्यविघानिवृत्तिवर्णने
न तद्धेतुविघारचनात्तृतीयाध्यायस्य विघानिरूपा चे नु पूर्वस्य ब्रह्मास्मीतमिति चतुर्थाध्यायस्य वार्थसंग्र
यहेति न केवलं ग्रंथव्याख्यामात्रमत्र कृतं अपितु तत्रत्र बोद्धा हेविद्वद्गीराद्यातं भगंस्वात्म्येराननं ग्रमर्याविभिः सूंत
क्षेत्तं जुगतामबोधोऽप्यनिन्यब्रह्मबोधप्रस्थिरीचक्रे इत्याह अहानेति नीतिरेवनोत्तस्याकेरा धारोने
ता॥ अपरिपरितः यावतः स्वकृताग्रयाते निमीराजेषु रापफलमीश्वरे समर्प्यपन्स्वस्पसाक्षात्कृत ब्रह्मतयाय
लेप्यसंगममयतिपन्न्यायेति। न्यापकशाकाविधिविवेकेकठीकोतत्त्वसमीसाब्रह्मसिद्धिव्याख्या। तत्वबि

कल्प॰ उर्मादमताश्रयं स्वकृतप्रकरणोन्यायस्य निबन्धो न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका तत्त्वकौमुदी सैव न्यायनिबन्धयोगनिबन्धनेया
३६ तेजल्लभाष्यटीका तत्त्वसारटीवेदान्तानां सर्वीयान्निरूहान्निबन्धनमिममिमं मेव भामती एतेनिबन्धनेयेन्महापुराण
महेसमवैयसंचितवानास्मितस्य कल्पतरुकल्पयन्नत्परमेश्वरे मयास मर्पितं श्रयसमर्पणासमनंतरमनेनोयमु
रेणापरमेश्वरः प्रियतामित्यर्थः। कान्तैः स्वरैः सुवर्णैस्तस्या साहोनवरतवर्षणैतेनस्य परितोषः। कान्तितोयस्य सर्वस्य
जनसमूहस्य सततये कौतुहली हि। तथाविधैः सार्थीयस्य प्रकृतत्वेनवर्तितसन्नगमत्तयेत्यपरः। नग इति राजा श्री
६ ख्या॥ ॥ ज्योतिः सुखसहमे मानन्दमूर्तेयन्मायाविरचितविश्वं हस्यनीडं। तदुक्तप्रणतभवो घकारभानुं
वेदे हेहहरिहरविरंचहस्थाने॥ १॥ अमृतममरैरप्पयासात्तीवसुदुर्लभं प्रवरगुणावच्छिन्नैर्यत्र विच्छिन्नैस्तैः सुख
माप्यतेऽत्र श्रीजानिकमलायस्माद्धिघावयुनिर्निखिलार्तिहा गुरुममनुभवानन्दं तं नौम्यपारं कृपाम्बुधिं॥ ३॥
श्री कल्पं कल्पवल्लपहस्तुतउदितसंन्यायसुष्ठेः प्रफुल्लैसत्पल्लवाहृठविद्वद्भ्रमरसुखरितेर्वीप्रसरभिरोधेः
श्रीलक्ष्मीरागी विटपश्रवणायुगपत्सरोजाधिवासः श्रीकान्तोभ्यर्च्यनासप्रकरयत्कल्पसंच्छिन्नानेस॰ राम॰
यो॥ ३॥ क्रमामकं श्लोकावयानुगामिचा तैः कृवाचस्पतिस्तत्कृयोमरः। कृशोकराचार्य्यवचः सुधैवैयासिकेस ३६

वमगाधमावेगुरूत्तमामन्नं विनिर्गतानोसरस्वतीनोक्रुतिसिंधुसंगे॥ विगाह्यसेचेतुमनन्तपुरायेयरेमयाऽकारिनि
कल्प॰ बंधराव॥ ६॥ शाखांबुधेः पारगताहिजेड्रायइत्तचामीकरवारिराशेः॥ नालेनयारं प्रभवंनितस्मिन्कृसमस्ति तेधिमुव
३७ निकवीरे। नाचामहारेवन्येरापासाकेयातिक्षितिप्रागिवधर्मसूनौ॥ कृतोमयायंप्रवरः प्रबंधः ग्रन्थवाचस्पति
भावमेरी॥ ॥श्रीरितिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदमलानन्द
स्वव्यासाश्रमापरनामधेयस्यकृतौवेदान्तकल्पतरौचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थः पादः॥ ॥ समाप्तः। ॥१०[illegible]०॥
श्रीगणेशायनमः॥ ८००८ मुंतफगुसुदृ स्याम राम राम राम राम राम राम राम राम राम रा

राम॰
३७

३८

९९/१

२०८

९९/१

इति वेदांतकल्पतरौ चतुर्थाध्यायः समाप्तः

इति

"वेदान्तकल्पतरुः"

भगवदमलानन्दप्रणीतः

(भामती०व्याख्या)